Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 79

bron
Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 79. J.B. Wolters, Groningen 1965

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005196401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

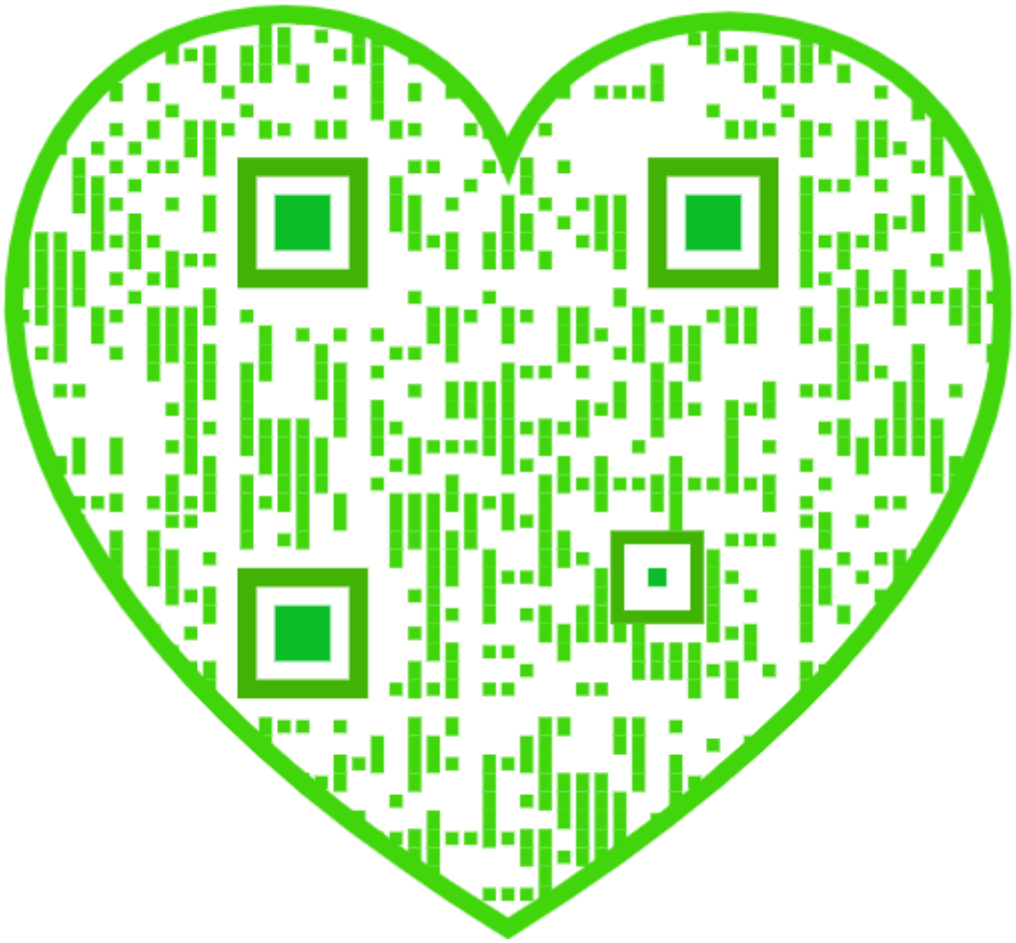

[Verslag]

Verslag van de Algemene Vergadering van de Leden van het Historisch Genootschap gehouden op maandag 2 november 1964 in Esplanade te Utrecht

Volgens de presentielijst zijn aanwezig de leden en introducé's:

W. Jappe Alberts
A.J.M. Alkemade
J.A. van Arkel
M.M. de Bakker
P.J.W. Beltjes
E. van Beusekom
H. Binnendijk
K.W.L. Bezemer
J.C. Boogman
W.J. de Boone
N.A. Bootsma
J.W. Bosch
C.D.J. Brandt
J. Brandt-van der Veen
E.A.B.J. ten Brink
J.M.G.M. Brinkhoff
J.G. Bruggeman
J.R. Bruijn
M.G. Buist
M.P. van Buijtenen
A.C. Carter-Le Mesurier
J.A. ten Cate
A.E. Cohen
W.Ph. Coolhaas
C. Dekker
A.Th. van Deursen
J.G. van Dillen
Z.R. Dittrich
J.D. Dorgelo
B. Dorsman
J.A. van Dorsten
H.W. von der Dunk
E. van Dijk
H. Dijkstra
J.L. van Essen
D.J. Faber
J.A. Faber
C.N. Fehrmann
G.J. Gerbscheid

D. Grosheide
C.F. Gülcher
J. Haak
H. Hardenberg
S. Hart
M. Hartgerink-Koomans
H.F. Heerkens Thijssen
J.G. Hegeman
H. van Heiningen
C.G. van den Hengel
H. Heijnen
J. van Heijst
W.J. van Hobokem
J.H. van den Hoek Ostende
J. Holleman
H. van Hoogdalem
J.A. van Houtte
F.W.N. Hugenholtz
O.C.D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom
P.W.A. Immink
J.F. Jacobs
L. Jansen
O.J. de Jong
G.J.W. de Jongh
J.A.F. de Jongste
M.W. Jurriaanse
C.A. van Kalveen
W.J. Karssen

T.J. Kastelein
J.H. Kernkamp
F. Ketner
C. van de Kieft
A.J. Kölker
N. Kolff
R.J. Kolman
E.H. Korvezee
J.R. van der Leeuw
L.S. Meihuizen
W.J.F. Meiners
H.J. Mijjer
G. de Nie
J.F. Niermeyer
M.E. Nolte
B. Oestreich (intr.)
G. Oestreich
D.P. Oosterbaan
M.E. van Opstall
J.K. Oudendijk
J. Platteel
E.P. Polak-de Booy
R.R. Post
J.W. Postma
W.A. van Rappard
H. Riemens
M.P.H. Roessingh
D.J. Roorda
A.J.C. Rüter
P. Sarolea
J.M. van Schaik (intr.)
I. Schöffer
H.B.Th. Schot
P. Schot-Saikku (intr.)
G. van Schravendijk-Berlage
J. Sibinga Mulder
F.S. Sixma van Heemstra
B.H. Slicher van Bath
C. Smit
J. Steur
J.G. Stork-Penning
J.E.A.L. Struick
F.B.M. Tangelder
J. den Tex
F. Tichelman
L. van Tongerloo
M.Th. Uit den Bogaard

A.J. Veenendaal
A.J. van de Ven
G.H. Verbist
W.J.Th. Verhoeven
P. Verhoog
W. Vinkhuyzen van Maarssen
C.W. van Voorst van Beest
H. de Vries
Joh. de Vries
M. de Vroede
E. Vroom
E.L. Waardenburg
S.L. van der Wal
H. Wansink
E.H. Waterbolk
F.J. van Wel
J.M. Welcker
C.B. Wels
J.F.A.N. Weijling
J.S. Wigboldus (intr.)
A.W. Willemsen
J.M. van Winter
P.J. van Winter
C. Wiskerke
J.J. Woltjer
A.M. van der Woude
S.B.J. Zilverberg
A. Zijp

Eén handtekening was onleesbaar.

De voorzitter, prof. dr. C.D.J. Brandt, opent te kwart voor elf de vergadering met de volgende rede:

Dames en Heren,

De traditie getrouw - want het is sinds kort na de oorlog gewoonte geworden om de Algemene Vergadering van het

Historisch Genootschap te houden in de herfstvakantie van de scholen, dus op een van de dagen ter weerszijden van 1 november - begin ik na er mijn vreugde over uitgesproken te hebben, dat Uw grote opkomst bewijst, dat deze jaarlijkse vergadering voor onze leden iets betekent, met het uitbrengen van het verslag van de werkzaamheden van het bestuur en de stand van de uitgaven van het Genootschap.

Ik zou mij echter aan grove onwellevendheid schuldig maken, wanneer ik niet eerst een woord van hartelijk welkom richtte tot U allen en tot de beide sprekers van vandaag zeer in het bijzonder. Herr Kollege Oestreich, es freut dem Vorstande und den Mitgliedern unsrer Genootschap sehr, dass Sie bereit und imstande gewesen sind, unsrer Einladung, in dieser Zusammenkunft für uns einen Vortrag zu halten, Folge zu leisten. Seien Sie davon überzeugt, dass wir Ihrem Vortrage mit seinem vielversprechenden Titel mit dem grössten Interesse entgegensehen. Ook U, collega Slicher van Bath, roep ik van deze plaats een welgemeend welkom toe; wij verheugen er ons over, dat het U deze keer mogelijk is geweest, wat vorig jaar niet mocht lukken, om voor ons als spreker op te treden.

Het verheugt mij, dat ik ook dit jaar weer ons erelid prof. dr. J.A. van Houtte in ons midden mag begroeten.

Toen ik vanmorgen mijn huis verliet, dacht ik, dat ik U nu zou gaan zeggen: in de samenstelling van ons bestuur is dit jaar geen verandering gekomen. Maar na de vergadering van ons Algemeen Bestuur, die aan deze bijeenkomst is voorafgegaan, kan ik dit, jammer genoeg, niet meer zeggen. In die vergadering heeft collega Post nl. te kennen gegeven, dat hij het beter vindt om, nu hij als hoogleraar is afgetreden, zijn plaats in ons Algemeen Bestuur ter beschikking te stellen voor een jongere kracht. Wij hebben niet anders kunnen doen dan dit besluit eerbiedigen.

Collega Post, U bent vele jaren lid van het Algemeen Bestuur geweest; ik meen, dat ik de enige van de zittende bestuursleden ben, die Uw entrée daar heeft meegemaakt. In al de jaren bent U een van de trouwste bezoekers van onze bijeenkomsten geweest. Nooit hebben wij tevergeefs een beroep op Uw medewerking, op Uw adviezen gedaan. Namens bestuur en leden wil ik U heel hartelijk danken voor alles wat U voor ons Genootschap hebt verricht.

Het aantal leden van ons Genootschap heeft dit jaar in de verschillende categorieën, met één uitzondering, een meer of minder sterke stijging vertoond. Die ene uitzondering is de

groep van de ereleden, die door het overlijden van prof. dr. G.M. Trevelyan en van prof. dr. L. van der Essen van 11 op 9 is teruggebracht. De sterkste toename heeft het aantal gewone leden vertoond; dit is maar liefst met 63 vermeerderd en van 734 vorig jaar nu op 797 gekomen. De buitenlandse leden zijn met 11 vermeerderd tot 83, terwijl ons Genootschap aan ledeninstellingen er nu 25 (23 vorig jaar) telt. Hierdoor heeft het getal onzer leden de 900 met 14 overschreden, wat o.a. betekent, dat we de oplage van onze publikaties hebben moeten vergroten. Ware ons Genootschap een ander soort vereniging, U zoudt mij vandaag waarschijnlijk de leuze 'op naar de duizend' horen aanheffen, al dan niet vergezeld van het voorspiegelen van fraaie geschenken voor het werven van x leden. Ik kan dit echter niet doen, daarom volsta ik met er mijn voldoening en mijn blijdschap over uit te spreken, dat de doelstellingen van ons Genootschap en de wijze, waarop wij die in het belang van de Nederlandse historische wetenschap trachten te verwezenlijken, de instemming, de belangstelling en vooral ook de actieve en passieve medewerking van zovelen hebben.

En nu de hoofdschotel: de stand van de uitgaven van ons Genootschap. Zoals U begrijpen zult is het mijn eerste werk om, zodra het tijdstip voor het opstellen van deze verantwoording is aangebroken, mijn verslag van het vorig jaar ter hand te nemen om te zien, wat van de toen door mij uitgesproken verwachtingen en veronderstellingen is terecht gekomen.

Dat wilde ik dit jaar ook weer doen en ik had mijn hand al uitgestoken naar de plank in mijn boekenkast, waar de rij van de *Bijdragen en Mededelingen* van ons Genootschap staat, toen ik mij bedacht, dat de B. en M. 1964 daar nog niet hun plaats hadden gevonden. Ja, dames en heren, het spijt mij wel, maar het is ons voor de derde maal in successie niet gelukt om U vóór deze vergadering in het bezit van de B. en M. te stellen, ondanks de moeite, die onze eerste secretaris zich gegeven heeft om dit wel te bereiken. Het is voor hem - en voor ons allemaal - een grote tegenvaller geweest, dat, terwijl hij dacht, dat de kopij voor de Bijdragen en Mededelingen dit jaar nu eens bijtijds gereed zou zijn, er de laatste weken van die onverwachte tegenslagen zijn geweest, die de afwerking van de Bijdragen en Mededelingen net zoveel hebben vertraagd, dat de rondzending ervan vóór vandaag niet meer mogelijk is geweest. Bij wijze van schrale troost kunt U er zich onder de koffie of tijdens de middagpauze,

net als vorig jaar, van vergewissen door een blik te werpen op of in het exemplaar, dat de secretaris naar onze vergadering heeft meegebracht, dat de Bijdragen en Mededelingen 1964 wel klaar zijn en dat U dit deel dus deze of volgende week kunt verwachten.

Mijn misgreep naar mijn boekenkast heeft mij intussen niet belet om de tekst van mijn vorig verslag in te zien. Ik heb daarbij bevonden, dat ik mij toen onthouden heb van het uitspreken van verwachtingen over de verschijning in *dit* jaar van een deel van onze Werken. Deze terughoudendheid toen had natuurlijk een goede reden: ik verwachtte niet, dat de mogelijkheid bestond, dat een van beide uitgaven, die de prioriteit hebben op onze lijst, de *Kroniek van Melis Stoke* en het derde deel van het *Thorbecke-archief*, laat staan allebei, dit jaar van de pers zouden kunnen komen. Ik heb wel, wat de Thorbecke-uitgave betreft, de hoop uitgesproken, dat voor de verschijning van het derde deel hiervan de door het bestuur gedachte termijn van voorjaar of zomer 1965 niet al te veel overschreden zou hoeven te worden. Vandaag durf ik deze hoop niet opnieuw uit te spreken. Zowel van Melis Stoke als van Thorbecke III is de tekst nog niet geheel gereed. Als alles gaat, zoals de bewerkers op dit ogenblik verwachten, zullen beide manuscripten begin 1965 ter perse kunnen worden gelegd. Maar of het onze drukker mogelijk zal zijn om vier delen van onze Werken plus een deel van Bijdragen en Mededelingen in één jaar voor verschijning gereed te hebben - vergeet U niet, dat Melis Stoke uit drie delen bestaat, die we tegelijk willen laten verschijnen - zal de toekomst moeten leren. Ons bestuur zal alles doen om dit mogelijk te maken, maar wij noch de bewerkers kunnen ijzer met handen breken.

Ten aanzien van het *Archief-Van der Meulen* moest ik vorig jaar het sombere geluid laten horen, dat de bewerker hiervan, onze eerste secretaris, per 1 december zonder vaste assistentie kwam te zitten en dat er wel niet zo gemakkelijk iemand zou worden gevonden om deze plaats in te nemen. Deze verwachting is inderdaad bewaarheid, helaas, en dit is een van de redenen, waarom er met deze publikatie het afgelopen jaar zo goed als geen vooruitgang geboekt is kunnen worden. Er is daarvoor echter nog een andere reden. Een eerste verkennend onderzoek dat de heer J. van Heijst, wetenschappelijk ambtenaar bij de afdeling van prof. Kernkamp, instelde naar het archief van Van der Meulen in de Bibliotheca Thysiana te Leiden, bracht aan het licht, dat zich daar veel meer materiaal bevond

dan waarop prof. Kernkamp en ons bestuur hadden gerekend, materiaal, waarvan geen behoorlijke inventaris bestaat. Daarom heeft prof. Kernkamp ons voorgesteld en het bestuur heeft zich hier vanzelfsprekend mee verenigd, om eerst door de heer Van Heijst een gedetailleerd rapport te laten maken over de omvang en de aard van dit materiaal. Dit rapport is nog niet in ons bezit - de heer Van Heijst kan slechts een bescheiden deel van zijn tijd hieraan besteden - en zolang dit niet het geval is, zal de verdere bewerking van deze uitgaven moeten blijven rusten.

In mijn vorig verslag heb ik melding gemaakt van het verheugende feit, dat prof. dr. A.J.C. Rüter de mogelijkheid zag om het werk aan de uitgave van de *Gouverneursrapporten*, een uitgave die lang, al te lang, had stilgelegen, te hervatten of te laten hervatten. Vandaag moet ik, helaas, weer een domper zetten op deze opgewektheid. Prof Rüter heeft ons nl. meegedeeld, dat er dit jaar geen voortgang van enige betekenis met deze uitgave gemaakt is kunnen worden. Ik behoef U wel niet te zeggen, hoezeer het bestuur dit betreurt; wij kunnen alleen maar hopen, dat wij U op onze volgende Algemene Vergadering beter nieuws kunnen brengen over deze uitgave, waarvan wij de voltooiing en met name ook het gereed komen van de index zo graag zouden zien.

De beurt is thans aan deel II van de *Bentinckpapieren*, ook een uitgave, die al lange jaren op ons program prijkt, zo lang, dat wij wel eens de gedachte hebben gehad, dat de vermelding ervan zuiver pro memorie geworden was. Het ziet er echter op het ogenblik naar uit, dat deze gedachte toch te pessimist is geweest. Drs. W.J. Meiners, die zich onder leiding van de oorspronkelijke bewerker, prof. dr. P. Geyl, gezet heeft aan het voor de druk gereed maken van deze uitgave, heeft aan onze eerste secretaris per schrijven van 18 september meegedeeld, dat de tekst ervan persklaar was op het typen van de annotaties na. Nu is de heer Meiners, zoals verschillenden van ons bestuur weten, van nature een optimist, zodat wij nog geen ‘hee’ durven roepen. Prof. Geyl zal trouwens, neem ik aan, deze annotaties nauwkeurig willen bekijken. Maar goed, het heeft er toch alles van, dat wij de kopij voor deze uitgave in afzienbare tijd in handen zullen hebben. Dit betekent intussen niet, dat wij haar ook onmiddellijk naar de drukker zullen kunnen zenden; na wat ik over ons drukprogram voor het volgend jaar gezegd heb, zult U dit kunnen begrijpen.

Over het *Dagboek van J.L. Heldring*, de publikatie, waarmee onmiddellijk na onze vorige Algemene Vergadering een begin is gemaakt, kan ik kort, maar krachtig zijn. Dr. Joh. de Vries, die de zorg hiervan op zich genomen heeft, is dadelijk met volle kracht aan het werk gegaan; ik ben ervan overtuigd, dat hij alles op alles zal zetten om dit omvangrijke en voor wat de annotatie aangaat zeer tijdrovende uitgave, die in beginsel op twee delen is gesteld, na ommekomst van de geraamde tijd van twee jaar, dat is dus per 1 januari 1966, in handschrift gereed te hebben. Onzerzijds is toegezegd, dat dit dan zo spoedig mogelijk naar de drukkerij zal worden gezonden.

Goed nieuws heb ik van de *Bronnenpublicatie betreffende de geschiedenis van Nederlands-Indië 1900-1942*, een uitgave, die niet door ons Genootschap rechtstreeks geschiedt, maar wel onder auspiciën ervan. De commissie, die met het toezicht op deze uitgave is belast, waarin twee van onze bestuursleden zitting hebben, heeft aan ons meegedeeld, dat het tweede deel dezer dagen van de pers zal komen. Het is gewijd aan de Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië over het tijdvak 1891-1926. De commissie verwacht, dat in de loop van 1965 een derde deel van de pers zal komen, waarin de bronnen over ditzelfde onderwerp uit de jaren 1927-1942 zullen worden opgenomen. Voor Uw voorzitter is de voortvarendheid, waarmee bewerker en commissie hier te werk blijken te kunnen gaan om van te watertanden. Juist daarom voelt hij zich geroepen om de bewerker, dr. S.L. van der Wal, met de verschijning van dit tweede deel heel hartelijk geluk te wensen.

Tenslotte moet ik - schrikt U niet - nog melding maken van een nieuwe uitgave, waartoe ons bestuur in zijn vergadering, die aan deze vlak is voorafgegaan, heeft besloten. Het betreft hier een deel voor onze zogenoemde kleine reeks, dat zal bevatten: 1. een *journaal van Michiel de Ruyter*; 2. een dagregister van vice-admiraal Isaäc Sweers; 3. een journaal van kapitein Engel de Ruyter; 4. enkele familiebrieven van Michiel de Ruyter; 5. een ongepubliceerde vlootlijst van vlak voor de slag bij Kijkduin, alles uit het jaar 1673.

Deze uitgave, die licht zal werpen op de zeeslagen op Schooneveld en bij Kijkduin uit dit jaar en de lezer een beeld zal geven van de interne gang van zaken op de vloot en van het contact met de overheden op de wal gedurende de gehele zeetocht, is in bewerking bij drs. J.R. Bruijn - een leerling van wijlen prof. dr. T.H. Milo en later van prof. dr. J.H. Kernkamp -,

die ons heeft meegedeeld, dat hij de kopij in de maand december a.s. gereed hoopt te hebben. Dan zal ook dit gedrukt moeten worden.

Ik wil er maar liever niet aan denken wat ons de komende twee jaren op het gebied van drukken allemaal te wachten staat. Gelukkig is de financiële toestand van ons Genootschap gezond, maar zonder subsidies voor bepaalde publikaties, Thorbecke III en het Dagboek van Heldring bijv., zie ik dit programma van uitgaven nog niet verwerkelijkt, helemaal afgezien nog van de mogelijkheden van onze drukker.

Tenslotte rest mij nog U de verblijdende mededeling te doen, dat er nu al kopij genoeg is binnengekomen om de volgende Bijdragen en Mededelingen, die we werkelijk vóór de volgende Algemene Vergadering hopen uit te brengen, mee te vullen. Dit is wel eens anders geweest; dikwijls genoeg hebben we de Bijdragen en Mededelingen in de loop van het jaar van verschijning niet dan met moeite vol kunnen krijgen. Ik kan niet anders dan van harte hopen, dat de in dit opzicht ingetreden kentering een blijvende zal zijn.

Met dit hoopvolle vooruitzicht verklaar ik deze Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap voor geopend.

De voorzitter geeft hierna het woord aan prof. dr. W.Ph. Coolhaas, de secretaris van de ‘Commissie voor bronnenpublicatie betreffende de geschiedenis van Nederlands-Indië 1900-1942 van het Historisch Genootschap’. Bij verhindering van de voorzitter der commissie, prof. dr. I.J. Brugmans, biedt prof. Coolhaas het bestuur van het Historisch Genootschap het eerste stuk aan van ‘De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië’, dat de jaren 1891-1926 behandelt en de tweede der onder het toezicht der commissie verschenen publikaties vormt. Prof. Coolhaas spreekt zijn grote erkentelijkheid uit jegens de ter zake zeer kundige bewerker, dr. S.L. van der Wal, die zo bewonderenswaardig nauwkeurigheid aan voortvarendheid weet te paren. In zijn dank betrekt spreker de staf van dr. Van der Wal en ook de firma Wolters, die beide verschenen delen keurig heeft verzorgd.

De voorzitter bedankt de commissie voor het tot dusver door haar verrichte en sluit zich gaarne aan bij de woorden van waardering, ten aanzien van dr. Van der Wal gesproken.

Na een korte koffiepauze verleent de voorzitter het woord aan prof. dr. Gerhard Oestreich (Hamburg).

Politischer Neustoizismus und Niederländische Bewegung in Europa und besonders in Brandenburg-Preußen. Ein Beitrag zur Entwicklung des modernen Staates*

Wer als Deutscher die Geschichte der Niederlande im 17. Jahrhundert kennenlernen will, kann nichts Schöneres und Besseres tun, als Johan Huizingas berühmtes Buch zur Hand zu nehmen[1]. Mit tiefer Sachkenntnis, großer Liebe und eigenständigem Blick hat er der allgemeinen Entwicklung, dem Werden von Geist und Kultur auf gedrängtem Raum eine künstlerische Form gegeben, wie sie nicht leicht wieder erreicht werden wird. Das Buch Huizingas ist konzipiert aus der Tradition der kulturhistorisch-politischen Geschichtsschreibung, die den Strom bürgerlich-freiheitlichen Denkens und Strebens auf dem flandrisch-brabantischen Boden seit dem Spätmittelalter betrachtet und ihn während der Kriege gegen Spanien in der politischen Verselbständigung der Nordniederlande verkörpert sieht. Aber zu dieser Zeit werden die um ihre Freiheit und Selbstbestimmung ringenden Nordprovinzen durch die militärisch-staatliche Komponente mit der Entwicklung des europäischen Kontinents viel tiefer verbunden, als es uns bisher bewußt geworden ist. Eine Untersuchung der geistigen ebenso wie der realen Beeinflussung der großen und kleinen Mächte Europas, ihrer militärischen, zivilen und politisch-ethischen Vorstellungswelt führt zu überraschenden Ergebnissen. Ich will hier, von außen kommend, die allgemeine Wirksamkeit und die politische Bedeutung jener vielfältigen, vornehmlich von den Nordniederlanden ausgehenden Anregungen und Strömungen in Europa behandeln. Ich versuche sie unter dem neuen Begriff einer 'Niederländischen Bewegung' zusammenfassend zu umschreiben und durch ihn die innere Einheit zu bezeichnen[2]. Der die euro-

* Erweiterter und mit Anmerkungen versehener Vortrag, gehalten auf der Jahresversammlung der Historisch Genootschap in Utrecht am 2.11.1964.

1 J. HUIZINGA, *Holländische Kultur im siebzehnten Jahrhundert. Eine Skizze*, 1961[2]. Deutsch von W. Kaegi. Fassung letzter Hand mit Fragmenten von 1932.

2 Ich durfte mich für meine Begriffsbildung noch der Zustimmung von Jan Romein erfreuen, der allerdings die Niederländische Bewegung soziologisch noch etwas allgemeiner zur bürgerlichen Bewegung der frühen Neuzeit gerechnet haben wollte.

päische Gesamtentwicklung des Jahrhunderts tief beeinflussende Anstoß zu einer modernen Staatsstruktur und Kulturbildung breitete sich rasant über die Grenzen der jüngsten europäischen Macht aus. Er zog die Angehörigen vieler Völker zum Studium von Wissenschaft und Künsten, Militärwesen und Staatsfinanzen, Handel und Wirtschaft an ihre Universitäten.

Das erste Jahrhundert der 1575 gegründeten Universität Leiden fällt in jene Epoche Europas, in der sich für die meisten Monarchien die große Wandlung vom konfessionell-ständestaatlichen Gemeinwesen zur Durchsetzung eines moralisch-naturrechtlich gebundenen 'Absolutismus' vollzog. Die heutige politische Ideengeschichte blickt unter dem Eindruck der Verfassungskämpfe des 19. Jahrhunderts bei diesem Wandel zuerst auf die Machtverteilung und den Machtgebrauch, sie erörtert die unendlichen Debatten zwischen Ständen und Fürsten, bemächtigt sich der Fragen von Souveränität, Staatsräson und Absolutismus. Dagegen werden bisher die Erörterungen über die Bildung neuer und die Erweiterung vorhandener Macht als eine Voraussetzung des sich ausbildenden modernen, des postfeudalen Staates kaum erforscht. Die in der politischen Praxis verwirklichten Theorien der Intensivierung und Disziplinierung, der Anspannung und Vermachtung des öffentlichen Lebens bleiben ziemlich unbeachtet, denn es herrscht die Meinung, daß die Wirklichkeit der Staatsgestaltung einer solchen Überlegung oder gar weisenden Theorie nicht bedurft hätte. Ausbau und Formung des Heerwesens und der Staatsfinanzen, zwei der wichtigsten Instrumente der Staatlichkeit des 16. und 17. Jahrhunderts, hätten sich allein aus der militärisch-politischen Notwendigkeit ergeben, in der Realität entfaltet; alle Antriebe zur Entwicklung seien dort zu suchen. So ließ man die mehr gouvernemental-praktischen Theorien jener Zeit gegenüber den rechtsund staatsphilosophisch interessanten Diskussionen, die noch der Gegenwart Dienste leisteten, weithin ununtersucht[1]. Mein

1 Die führenden allgemeinen Geschichten der politischen Theorien wie Sabine und die großen Spezialdarstellungen für das 16. Jahrhundert wie Mesnard und Allen haben vom politischen Neustoizismus keine Notiz genommen. Bei Mesnard erscheinen wenigstens in der Zeitkonkordanz-Tabelle unter 1589 Politicorum Libri sex. Juste Lipse. Die ältere Literatur über Lipsius am besten bei L. VAN DER ESSEN en H.F. BOUCHERY, *Waarom Justus Lipsius gevierd?*, Brüssel 1949 (Meded. v.d. Kon. Vlaamse Acad. v. Wet., Lett. en schone Kunst van België, Jg. XI, 8). Dort Forschungsstand (S. 9-37) und Schrifttum (S. 38-69). Für neuere Literaturangaben vgl. meine Arbeiten in S. 13, n. 1.

langsam gereiftes Verständnis der Dinge stützt sich auf langjährige Forschungen, die ich hier nicht ausbreiten kann. Ich muß mich stets auf ihre verkürzte Wiedergabe im Rahmen meines Themas beschränken[1].

I

Der politische Späthumanismus, wie er in den Niederlanden begründet und weitergegeben worden ist, wandte sich gerade den obengenannten praktischen Aufgaben, dem politischen Unterricht für die Regierenden, dem Aufbau des Militärs und der Administration, zu. Hugo Grotius' Lebenswerk, das in diesem Zusammenhang zu nennen ist, besteht nicht nur in der Theorie der Hegung des Krieges und in der Humanisierung der in einem chaotischen Naturzustand befindlichen zwischenstaatlichen Beziehungen, er durchdachte vielmehr alle innerstaatlichen Aufgaben der Zeit und die Möglichkeiten, diese am gerechtesten zu bewältigen. Das grotianische Natur-, Völker- und Staatsrecht stellt bereits eine zweite Stufe in der Entwicklung des niederländischen Späthumanismus dar. Ihr voraus gingen Justus Lipsius und die Denker, die in der Krise des konfessionellen

1 Vorläufig grundlegend meine ältere Arbeit: *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547-1606). Der Neustoizismus als politische Bewegung*, 1954. Maschinenschrift U.B. der Freien Universität Berlin. Sie wird völlig umgearbeitet 1966 erscheinen. An gedruckten Beiträgen zur Forschung über den politischen Neustoizismus seien genannt:

2. Der römische Stoizismus und die oranische Heeresreform, in: *Historische Zeitschrift*, Bd. 176 (1953);
3. Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates, in: *Historische Zeitschrift*, Bd. 181 (1956);
4. Justus Lipsius in sua re, in: *Formen der Selbstdarstellung*, *Festgabe für Fritz Neubert*, Berlin 1956;
5. Calvinismus, Neustoizismus und Preußentum, in: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, Bd. 5 (1956);
6. Graf Johann VII. Verteidigungsbuch für Nassau-Dillenburg 1595. Der Unterschied der nassauischen von der oranischen Staats- und Wehridee, in: *Nassauische Annalen*, Bd. 69 (1958);
7. Grafschaft und Dynastie Nassau im Zeitalter der konfessionellen Kriege, in: *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, Jg. 96 (1960);
8. Soldatenbild, Heeresreform und Heeresgestaltung im Zeitalter des Absolutismus, in: *Schicksalsfragen der Gegenwart*, Bd. I, Tübingen 1957.

Zitate dieser Abhandlungen künftig unter S. 13, n. 1, 1-8. Über den inneren Zusammenhang dieser Aufsätze vgl. LEO JUST, Neue Forschungen über Justus Lipsius, in: *Hist. Jahrb.*, Bd. 80 (1961), S. 366 f.

Zeitalters die Theorie einer starken, militärisch gestützten und autoritären Staatsmacht durchdachten und in ihren Handbüchern vertraten. Damit eng verbunden war die Vorstellung einer gemäßigten, durch religiöse, moralische und rechtliche Prinzipien gebundenen Staatsführung.

Beide Stufen des späthumanistischen Staats- und Rechtsdenkens lassen sich nicht scharf voneinander trennen. Sie hängen in Fragestellung und Antwort zusammen, ganz abgesehen von der unmittelbaren Berührung des jungen Grotius mit dem alten Lipsius. Die gleiche Anschauung über viele Probleme ruht auch auf der bisher unerkannten gemeinsamen Kenntnis der spanischen Rechts- und Staatslehren, die der eine, Lipsius, bereits beobachtete und verarbeitete, der andere, Grotius, in den Mittelpunkt stellte und in neuem Ansatz weiterführte. Daß Lipsius über die Werke der spanischen Spätscholastiker seiner Zeit korrespondierte, hat noch kein Forscher gesehen und dargestellt.

Welches sind nun die Beweggründe für die politische Ausrichtung des Späthumanismus auf niederländischem Boden gewesen? Sie liegen wohl 1. in dem eigenartigen Werdegang des in sich theologisch nicht gefestigten, aber nach außen zu verteidigenden nordniederländischen Gemeinwesens; 2. in den geistigen Auswirkungen des militärisch-politischen Kampfes gegen den konfessionell-administrativen Absolutismus Philipps II.; 3. in den allgemeinen Bedingungen der Staatenwelt, verursacht durch die Religionskriege und die Gegenreformation; und schließlich 4. in dem Lebensgang der beiden niederländischen Gelehrten Lipsius und Grotius selbst. Zunächst schien der durch Erasmus bestimmte Humanismus wenig direkte Beziehungen zum werdenden modernen Staat und zum europäischen Staatensystem zu besitzen. Gewiß haben die politischen Gedankengänge des Großen aus Rotterdam in führenden Kreisen, z.B. auf dem spannungsreichen Augsburger Reichstag von 1530, eine Rolle gespielt[1]. Die Anhänger des Erasmus trugen in beide Konfessionen die Bereitschaft zu friedlichem Ausgleich, bis durch das Trienter Konzil auf der einen Seite der religiös-politische Kampf um den großen Humanisten entschieden wurde. So war es in den nördlichen Niederlanden ein Ereignis, als der reformierte Theologe Martin Lydius, ein Freund und Kritiker des Lipsius, schon um 1589 ‘die Übereinstimmung der erasmischen Lehre mit dem

1 P. Rassow, *Die politische Welt Karls V.*, 1942, S. 53 ff.

Protestantismus' nachzuweisen suchte[1]. Die Auseinandersetzungen des Erasmus mit dem Papsttum und den kirchlichen Mißbräuchen wurden nun im Sinne der konfessionspolitischen Gegenwart ausgelegt. Die unmittelbaren Schüler des Lipsius, seine direkten Nachfolger auf dem Leidener Lehrstuhl Paulus Merula und Dominicus Baudius, auch Petrus Scriverius oder Jacobus Arminius, haben sich dann des erasmischen Werkes angenommen, u.a. das Compendium vitae, die Autobiographie von 1524, zum erstenmal veröffentlicht. Die Besinnung auf Werk und Geist von Erasmus im Leidener Philologen- und Theologenkreis, bei den Lipsianern und den Arminianern, denen Grotius sich verbunden fühlte, scheint mir charakteristisch für die Freiheit und die Weite des Denkens, in der und zu der Lipsius seine Anhänger erzogen hat. Aber nicht unmittelbar von diesem Gedankengut ist der Anstoß zu dem geschlossenen weltanschaulich-politischen System des Neustoizismus gekommen, vielmehr bewirkten die politisch-religiöse Situation und die Lebensumstände jene wohl typisch niederländische Hinwendung zum Konkret-Staatlichen in der Theorie.

Vergegenwärtigen wir uns kurz die allgemeine Problematik im Zeitalter der Konfessionskriege. Diese waren ebensosehr großmächtliche Kämpfe wie interne Bürgerkriege, meist beides zugleich, äußere und innere Auseinandersetzungen um die neue Staatlichkeit. Der teilweise revolutionäre politisch-religiöse Gestaltwandel der ersten Hälfte des Jahrhunderts verschärfte sich in vielen Staaten Europas seit den 60er Jahren zum Krisenhaften. Die Bezeichnung 'Krise' ist für alle möglichen Übergangszustände modern geworden und heute zur Klärung sehr komplizierter Erscheinungen schnell zur Hand. Mit dem bloßen Begriff ist jedoch nichts gewonnen, denn in der Geschichte sind alle Zeiten der Eruptionen und des Werdens von Neuem, das das Alte bedroht und, weil das Alte nicht weichen will, mit Gewalt an seine Stelle zu treten sucht, Krisenzeiten. Die Krise ist geradezu der nicht gewünschte, aber einmal gegebene Normalzustand vehementer Entwicklungen. Darum besagt der viel benutzte Begriff wenig. Ich verstehe hier darunter den fieberhaften Verlust und Untergang von öffentlicher Ordnung, politischer und privater Zucht sowie persönlicher Sicherheit als Folge des Schwundes oder der Überhitzung kirchlicher Auto-

1 A. FLITNER, *Erasmus im Urteil seiner Nachwelt. Das literarische Erasmus-Bild von Beatus Rhenanus bis zu Jean Leclerc*, 1952, S. 91. Über den Leidener Kreis S. 94 ff.

ritäten und des Versagens oder der Auflösung älterer politischer Gewalten. Umfang und Ausmaß der Krise wechseln im Laufe eines erbitterten ideologischen und militärischen Kampfes der kirchlichen Parteien und im Fortgang einer ebenso heftigen, teils blutigen Auseinandersetzung zwischen der lokalen und regionalen Ständemacht und der fürstlichen Zentralgewalt. Ich bin mir bewußt, nur eine Seite des komplexen Geschehens herauszuheben, in das auch ökonomisch-soziale Momente hineinspielen, aber ich hoffe, das Zentrum der Krise zu benennen und in parte pro toto einen Spiegel zu erhalten, in dem alle Fragenkreise aufgefangen werden können.

In der religiösen Spaltung der Welt fehlte auf staatlichem und moralischem, auf militärischem und sozialem Gebiet ein allgemein verbindliches Prinzip; vielmehr rangen zwei Glaubensrichtungen miteinander um die neuen Ordnungen. Die mittelalterliche, in der Historie oft überschätzte geistige Einheit war gewiß schon früher zerstört worden, aber erst infolge der protestantischen Revolution wie der katholischen Reformation standen sich überall aufs äußerste bekämpfende Parteien gegenüber. Seit der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts traten die beiden gewaltigen militanten Bewegungen, der erneuerte Katholizismus unter Führung des Jesuitentums und der Calvinismus als Vertreter der bedrängten protestantischen Minderheiten, hervor. In den europäischen Ländern vollzog sich, verstärkt durch die Kriege und Verschiebungen im europäischen Staatensystem, mehr oder weniger deutlich die Wandlung zum postfeudalen, zum modernen Staat, vielfach im Zeichen eines gemäßigten Frühabsolutismus. Die Stände - insbesondere der Adel - versuchten, eine innere Neuordnung durch das erstarkende Fürstentum aus berechtigter Furcht vor dem Verlust ihrer Privilegien zu verhindern. Die nur für einen festen Zweck und auf kurze Zeit ad hoc angeworbenen Soldtruppen, ohne jede politisch-ethische Bindung ihrer Befehlshaber, einer internationalen militärisch-ökonomischen Unternehmerschicht, bewiesen eine erschreckende, oft beschriebene Disziplinlosigkeit. Die Landes- und Polizeiordnungen der europäischen Staaten und die entsprechenden Kirchenordnungen mühten sich um die Aufrichtung weltlicher oder geistlicher Zucht und Autorität. Die schlimmsten aller Kämpfe, die ideologischen Bürgerkriege, die sich zudem über Jahrzehnte erstreckten, steigerten die Disziplinlosigkeit und Unsicherheit aufs höchste.

Frankreich war zunächst besonders betroffen. Von 1562 bis

1598 wurde das Land durch die aus der konfessionellen Spaltung entstandenen und zum Kampf zwischen Krone und Adel gesteigerten Bürgerkriege zerrissen und ruiniert. Die niederländischen Territorien durchfegte 1566 der calvinistische Bildersturm; anschließend brachte das Regiment Albas die Todesurteile gegen die Vertreter der neuen Religion und zugleich die Härte des modernen Staates in Form scharfer Steuererhebungen. Seitdem währte die Auseinandersetzung in den niederländischen Provinzen, militärisch verkörpert im Kampf Wilhelms von Oranien und seiner Söhne Moritz und Friedrich Heinrich gegen Philipp II. und dessen Nachfolger. Aber auch in Deutschland, das noch nicht von der Furie seines 30 jährigen Krieges getroffen war, herrschte trotz des reichsrechtlichen Kompromisses im Augsburger Religionsfrieden nach 1555 der kalte Krieg zwischen den drei Konfessionen und unter den konfessionalisierten Territorien, der ständig seine Opfer forderte.

In den Räumen seiner unmittelbaren Lebenserfahrung, den Niederlanden, Frankreich und Deutschland, sah sich Lipsius in diese Ereignisse verstrickt. Er floh vor den Unruhen seiner Heimat, um bald in Wien am Kaiserhof und als Universitätsprofessor im lutherischen Jena neuen zu begegnen[1]. Im Zeitalter der Gegenreformation löste sich durch die intensive Durchdringung von Politik und Religion, von Staat und Kirche, die ja noch das gesamte äußere und innere Kultur- und Bildungssystem bis zur Feiertagsgestaltung bestimmte, vielfach die staatliche Ordnung auf. Eine Epoche, deren Grundproblematik wir heute im Zeitalter der ideologischen Konflikte eher erkennen können als die Generationen vor uns. Die tiefen religiösen Erregungen, die verschiedenartigen Frömmigkeits- und Freiheitsbegriffe erfaßten die Gruppen wie den Einzelnen, trennten zusammengehörige Länder und zerschnitten Völker und Familien. Denn die Theologie herrschte oft unbestritten im öffentlichen Leben, und ihre Meinungsverschiedenheiten griffen tief in die Existenz der Menschen ein. Die Führer der Religionsparteien rangen um politischen Einfluß und um die Kontrolle der Macht im eigenen Lande. Sie fühlten sich darüber hinaus berechtigt und verpflichtet, ihre Partei in den anderen Staaten moralisch, politisch und militärisch zu unterstützen.

Die Frage des Überlebens in den immer schärfer werdenden

1 Vgl. auch S. 13, n. 1,4. Im Anfangskapitel der ‘Constantia’ (1584) hat Lipsius diese ausweglose Fluchtsituation mit bewegten Worten geschildert.

Verfolgungen wurde für die dogmatisch nicht gebundene, zwischen den konfessionellen Gruppen und ihrem Fanatismus existierende Schicht zu einer Lebensfrage. So entstand zuerst in Frankreich aus der humanistischen Jurisprudenz die Partei der Politiker unter dem Kanzler L'Hopital, der nicht von dem konfessionellen Kampfgedanken, sondern von den staatlichen Bedürfnissen ausging und bewußt die Politik über die Religion stellte[1]. Lipsius begrüßte den Druck von L'Hopitals Werken[2]. Nun erhob sich inmitten des Kampfes der ständisch-freiheitlichen Partei im protestantisch-calvinistisch geprägten Norden der Niederlande mit der ersten Militärmacht Europas, dem katholischzentralistischen Spanien, ein wirksamer geistiger Faktor: der politische Neustoizismus, Erbe und Fortsetzer des europäischen Humanismus. Denn als alle Bemühungen Wilhelms von Oranien um die Durchsetzung der Toleranz in seinem Bereich scheiterten und die von seinem Begleiter, dem Hugenotten Duplessis-Mornay, übersetzten Schriften Castellios für Glaubensfreiheit und gegen Ketzerverfolgung erfolglos blieben, wurde aus der stoischen Tradition des 16. Jahrhunderts die neue Philosophie und Staatslehre geboren, die Versöhnung und Kampf miteinander vereinigte.

Ethik, Psychologie und Anthropologie der antiken Stoa standen im Vordergrund des Humanismus und seines Eklektizismus. Die entscheidende Bedeutung jenes Stoizismus für die allgemeine philosophische Bewegung der frühen Neuzeit hat Wilhelm Dilthey als erster erkannt. Die weitere Einzelforschung in der europäischen Literatur- und Geistesgeschichte hat seine Dar-

1 Über sie zuletzt mit der älteren Literatur: R. SCHNUR, *Die französischen Juristen im konfessionellen Bürgerkrieg des 16. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des modernen Staates*, 1962. Der im Gefolge von Lipsius entstehende Neostoizismus Frankreichs dort S. 50 ff.

2 Der Herausgeber der Schriften des Kanzlers, ein Neffe L'Hopitals, weilte im Haag und stand in Verbindung mit Lipsius. Vgl. den Brief von Lipsius an Mich. Huraltus Hospitalis: Scripta illius [des Kanzlers] per te edita dudum vidi; & habeo (certum me scito dicere) ut Homeri libros rex ille Magnus. Litteratius aliquid edi fortasse potuit & potuerit; nego quidquam litteratius & prudentius simul. Die Ausgabe von L'Hopital: *Epistolarum seu sermonum libri sex*, Paris 1585. JUSTUS LIPSIUS, *Epistolarum centuriae Duae*, Francofurti 1591, II, ep. LXVIII s.d. In der Ausgabe *Epistolarum Selectarum Chilias*, 1613, II, ep. LXIV. Der Brief von Lipsius an L'Hopital jun. muß also nach 1585 und vor 1591 geschrieben sein, d.h. wohl während der Arbeit an den Politica. Übrigens zeigt ein Vergleich der Reden L'Hopitals und des Religionskapitels Pol. IV, 1-3 die Nähe beider.

stellung vollauf bestätigt. Jüngst auch ist die große Kraft des stoischen Gedankengutes bei den spanischen Naturrechtsdenkern seit Franz von Vitoria aufgezeigt worden[1]. Es ergibt sich das einzigartige Bild, daß fast jede der großen Persönlichkeiten seit der Hochrenaissance mit der stoischen Philosophie direkt oder indirekt in Berührung gekommen ist. Nach dem Einsetzen der mannigfachen Ausgaben, Übersetzungen und Kommentare gerade der römischen Stoiker Epiktet, Marc Aurel und Seneca wurden ihre Lebenswerte durch die Essais Montaignes und besonders durch das Lebenswerk von Justus Lipsius, Guillaume du Vair und Pierre Charron zum Allgemeinbesitz der Gebildeten um 1600. Seitdem fließt der Strom römisch-stoischen Gedankengutes in christlicher Anpassung oder versteckter Feindschaft zu den Konfessionen, zumeist bewußt überkonfessionell. Erst vor kurzem hat der Soziologe Alexander Rüstow auf diesen weltanschaulichen Untergrund der europäischen Barockphilosophie und Barockliteratur mit Recht hingewiesen: 'Der geistige Einfluß der Stoa im 17. und 18. Jahrhundert war ungeheuer und innerhalb der gesamten Nachantike, von Aristoteles abgesehen, weit größer als der aller anderen antiken Philosophien zusammen. Daß wir uns dessen im allgemeinen noch nicht bewußt sind, liegt nur daran, daß es noch keine auch nur von fern ausreichende Darstellung dieses Einflusses gibt und daß stoische Lehren meist anonym auftraten und infolgedessen

1 Literatur besonders S. 13, n. 1,1 (Dilthey, Zanta, Newald usw.), ferner n. 1,2 und 3. Dazu kommen die Arbeiten über den Stoizismus im spanischen Rechtsdenken von E. REIBSTEIN, aufgeführt in seinem Werk: *Völkerrecht. Eine Geschichte seiner Ideen in Lehre und Praxis*, I, 1958, vgl. auch Register unter Stoiker (II, 1963, S. 771 f.). Ferner J. SODER, *Die Idee der Völkergemeinschaft: Francisco de Vitoria und die philosophischen Grundlagen des Völkerrechts*, 1955. Die Entwicklung des Stoizismus als *couronnement de la Renaissance* geschildert bei H. BUSSON, *Le rationalisme dans la littérature française de la renaissance (1533-1601)*, 1957[2] und *La pensée religieuse française de Charron à Pascal*, 1933. Doch von Lipsius werden nur die gelehrten historisch-systematischen Werke: Stoica philosophia und Stoicorum physiologia (beide 1604) genannt (*Pensée*, p. 383). Du Vairs Constance (1594) wurde bis 1641 15mal aufgelegt, seine von B. nicht genannte Quelle, Lipsius' Constantia, hat bis zum gleichen Jahr im lateinischen Original 36 Auflagen (davon 6 in Paris und Lyon) und bestimmt 11 französische Übersetzungsauflagen erlebt. Die unmittelbare Wirkung auf die Dichtung Corneilles, die 1. und 2. Schlesische Dichterschule in Deutschland, in England usw. ist bisher noch nicht dargestellt worden.

heute oft übersehen werden'[1]. Die Ethik der römischen Stoa wurde in Frankreich und England, in Schweden und Deutschland zur Morallehre. Auch Descartes, der seine neue Philosophie in den Niederlanden aller bisherigen Philosophie entgegenstellte, errichtete seine Ethik auf den Handbüchern des stoischen Systems von Justus Lipsius. Der stoisierende Moralismus der Geschichtsschreibung aber war noch weit bis in das Zeitalter der Aufklärung vorherrschend.

An der wissenschaftlichen Begründung und Befestigung dieser weltanschaulichen Bewegung hat Justus Lipsius mit seinen Schülern einen hervorragenden Anteil. Mit Recht sieht die Forschung jetzt in ihm den eigentlichen Systematiker des Neustoizismus, einer Lehre, die bestrebt war, dem echten religiösen Bedürfnis des Zeitalters durch ein religiöses, wenn auch undogmatisches Fundament und schließlich durch eine gewisse Anpassung an die christliche Frömmigkeit entgegenzukommen, so daß die Führer des französischen Neustoizismus Geistliche sein konnten: Charron war Priester, du Vair Bischof. Der strenge niederländische Calvinist Philipp Marnix begrüßte sofort das Erscheinen der 'Constantia' des Lipsius überschwänglich[2].

1 A. RÜSTOW, *Ortsbestimmung der Gegenwart. Eine universalgeschichtliche Kulturkritik*, II, 1951, S. 377 f.

2 Man lese den Brief des innerlich betroffenen Marnix, damals Bürgermeister in Antwerpen, vom Dezember 1583: Divinum tuum mi Lipsi De Constantia librum et legi et perquam avide hausi. Moriar, si quicquam unquam legerim venustius, quicquam praeclarius, quicquam quo fuerim affectus magis. Die Geheimnisse der Theologie [!] öffne dasBuch lauter und rein, das Innerste der wahren Philosophie schließe es kenntnisreich auf.... Ego tibi hunc tuum librum immortalem fore spondeo. Lipsius widmete sein Buch den Bürgermeistern und der Stadt Antwerpen. Der buitenburgemeester Marnix war einer der geistigen Führer des niederländischen Aufstandes und engster Freund Wilhelms von Oranien. Der politische Briefwechsel, den Delprat 1858 veröffentlichte, bestätigt das enge Verhältnis von Lipsius zu den Staatsmännern der Nordniederlande. Ihre Söhne waren seiner Erziehung anvertraut. In jenen Tagen des Erscheinens der Constantia saß auch Moritz von Oranien im Leidener Hörsaal. Der Brief von Marnix an J. Lipsius, *Epistolarum quae in Centuriis non extant decades XIIX*, Hardervici 1621, S. 137 f. Diese interessante Sammlung wird zu wenig beachtet. Auch der lutherische Theologe und Philippist David Chyträus in Rostock rühmt das Werk und schreibt: '... aere perennius, habeo, aureum De Constantia librum... autographo ornatum. Quae signa inter praecipua et charissima meae Bibliothecae κ□ιμ□λια servo et amicis ostento'. D. Chyträus an J. Lipsius, Rostock 31. Oktober 1590. Unveröff. Brief. Leiden U.B. Ms. Lips. 4, fol. 368. - Im Kolleg hatte Chyträus die Constantia sogleich mit den Worten angezeigt: 'Kaufet es, ihr Studenten und leset's, denn in tausend Jahren ist dergleichen Buch in philosophicis nicht geschrieben oder gesehen worden'.

Constantia, Standhaftigkeit oder Beständigkeit, constance usw. wurde in allen europäischen Sprachen zu einem Kernbegriff des moralisch-weltanschaulichen Empfindens jener Zeit. Dies war die Wirkung des 1584 veröffentlichten, in glänzendem Latein mit rhetorischem Schwung geschriebenen Buches 'De constantia in malis publicis'. Mit seinen über 50 Auflagen im Lateinischen und den schnellen Übersetzungen in alle modernen Sprachen - die französische erschien sogar gleichzeitig mit dem Original - hat der Niederländer das Ideal des stoischen Weisen erneuert und gewandelt. Geduld und Selbstbeherrschung (patientia et temperantia), Ertragen aller Schicksalsschläge in den Nöten der Zeit, Zügelung der Leidenschaften wurden zum Vorbild, der innere Widerstand war das Gebot der Stunde. Jeder entnahm aus der stoischen Ethik, was er hören wollte und benötigte, aber das Buch wurde doch, wie ich einmal gesagt habe, vornehmlich zur Bibel der Humanisten und aller Kreise, die nicht für die Dogmen der Religionsparteien die Waffen führen wollten.

Lipsius lehnte es offen ab, Theologie zu treiben. Sein Anliegen war die Stärkung der Kraft zur Selbstbehauptung, des robur animi. Der Mensch soll in den Schrecken der Bürger- und Religionskriege sich nicht mutlos und verzweifelt zurückziehen, nicht aufgeben, sondern durchstehen und aushalten. Lipsius sah im Schicksal oder in der göttlichen Vorsehung die prima causa. Aber daneben stehen die secundae mediaeque causae, zu denen der freie Wille des Menschen gehört. Gott und Mensch müssen zusammenwirken. In dem Lebensschiff, das Gott steuert, muß jeder tüchtig zum Riemen greifen. Fünf Jahre später stellte er in seiner 'Politik' den Bau des modernen Staates als aktive Aufgabe. Lipsius trat für die ratio, das vernünftige Denken, die ruhige, klare Überlegung bei allen Handlungen ein und wandte sich gegen den blinden Nebel der Emotionen und Vorurteile des Meinens, gegen die opinio[1]. In dieser Philosophie waren manche weltanschaulichen Elemente des militanten Calvinismus und des die Willensfreiheit betonenden Jesuitentums enthalten. Sie bildeten die Grundlage einer aktiveren Haltung auch im politischen Geschehen. Denn, was bisher von der philosophisch-

1 Ausführliche Inhaltswiedergabe der Constantia und einige Angaben zu ihrer Wirkung auf die europäische Literatur bei mir S. 13, n. 1, 1 S. 38-90. Eine interessante Deutung des Neustoizismus als einer Philosophie in der neuen kapitalistischen Welt gab F. BORKENAU, *Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild. Studien zur Geschichte der Philosophie der Manufakturperiode*, 1934, S. 180 ff.

gelehrten oder literarisch-ästhetischen Forschung wie von Dilthey und seinen Nachfolgern übersehen wurde: der Neustoizismus war die wesentliche Grundlage für das *politische* System des Späthumanismus.

Sein Verhältnis zur Theologie hat Lipsius mehrfach berührt. Er betrachtete sich als Vertreter der praktischen Philosophie. Stolz bekannte er später: e Philologia Philosophiam feci - gemeint war die Praktische Philosophie im Umfang der damaligen Universitätsdisziplin als Ethik, Ökonomie und Politik. Geschrieben hat er nur eine Ethik, die Constantia, und eine Politik, die Politica seu civilis doctrina (1589). In den Vorworten zu beiden Werken sprach er es deutlich aus: meine Aufgabe ist nicht, Theologie zu treiben, sondern Philosophie. Für ihn bedeutete sie Lebenslehre und -weisheit, Führungskunde für den privaten wie den öffentlichen Bereich, für das Individuum wie das Gemeinwesen, für die Regierten wie die Regierenden.

Wie kam es zu einer solchen weltanschaulichen Grundlegung der Politik, wie kam insbesondere Lipsius dazu als Lehrer an der Stiftung Wilhelms von Oranien und der Staaten von Holland und Seeland, der Leidener Universität, die zugleich eine Hochschule des protestantisch-calvinistischen Geistes sein sollte? Die auch in Deutschland immer noch verbreitete Vorstellung von einem spezifisch calvinistischen Bollwerk Leiden ist falsch. Die neuere holländische Forschung hat mehrfach den gemischten Charakter der niederländischen Universitäten, das Auseinandertreten der Lebensbetrachtung des Humanismus und des Calvinismus mit Recht betont[1]. Man kann in der Tat von einem Doppelcharakter der Universitäten sprechen. Die Disziplin der Praktischen Philosophie, die Geschichte und die Rhetorik bewegten sich außerhalb der Theologischen Fakultät, die ‘die treue Wächterin’ über die reinen dogmatischen Prinzipien war. Im Kampf gegen Lambertus Danaeus, der als Professor und Prediger die strenge Genfer Kirchenzucht in Stadt und Hochschule Leiden einführen wollte, wirkten sogar die Bürgermeister, Lipsius und die milderen Theologen 1582 zusammen, um den zu Orthodoxen nach nur einjährigem Wirken zu verdrängen.

Als 1589 nach längerer Unterbrechung der Arbeit die ‘Politik’, das Hauptwerk des politischen Neustoizismus, erschien,

1 Schon G.H.M. DELPRAT, *Lettres inédites de Juste Lipse*, 1858, S. 10, wies darauf hin und benannte 6 nicht ausgesprochene Calvinisten als Leidener Kollegen von Lipsius. Inzwischen haben zuletzt Brugmans, Geyl auch Huizinga die Doppelkultur herausgearbeitet.

hatte sich Lipsius als bewußte oder unbewußte Vorarbeit über 1½ Jahrzehnte mit dem größten römischen Historiker Tacitus beschäftigt. Seine berühmte Tacitus-Ausgabe von 1574 war nicht allein das Werk eines genialen Textkritikers und Philologen, vielmehr war schon hier die Verbindung von Historie und Politik charakteristisch. Der niederländische Humanist aktualisierte in der Einleitung den römischen Geschichtsschreiber und lobte dessen Darstellung als Erfahrungsschatz zur Lösung der Probleme seiner Zeit. Verstärkt zeigte sich diese Tendenz zu einer praktischen Verwertung im Kommentar zum Tacitus (1581). Rom und das Römertum, die Zeit des Prinzipats wurden von Lipsius als Leitbild der Gegenwart immer erneut beschworen. Diese Wiederbelebung des römischen Geistes und der römischen Institutionen hat zu einer Beeinflussung der zivilen und militärischen Einrichtungen des 17. Jahrhunderts geführt, die bisher zu wenig beachtet worden ist. Denn nicht allein 'die großen allgemeinen Gedanken, die den aufsteigenden Absolutismus fort und fort befruchtet haben... waren wirklich römischer Herkunft'[1]. Die erneuerte Überlieferung der Realien durch den Späthumanismus schuf auch die Voraussetzung, um im vorhandenen Parallelismus der antiken und der neuen Geschichte viele bedeutende reale Anverwandlungen vorzunehmen, die die internationale Forschung zum Nachleben der Antike nicht genug berücksichtigt[2]. Mit Nachdruck hat jedoch Otto Brunner auf die Bedeutung der 'technischen' Wissenschaften im Humanismus hingewiesen, nicht nur auf die griechische Medizin und die römische Jurisprudenz. 'Diesem Typus "tech-

1 K. BREYSIG, *Die Geschichte der Menschheit*, Bd. IV, 1955, S. 227.

2 Auch die einschlägigen Arbeiten der umfangreichen Serie: *Our Debt to Greece and Rome*, ed. by G.D. Hadzsitts and D.M. Robinson, Neuauflage 1963, an 40 Bände, beziehen den realen Humanismus des 16./17. Jahrhunderts nicht in ihre Problemstellung ein. Vgl. den schönen Band von F.A. ABBOTT, *Roman Politics*, 1923, der in zahllosen Vergleichen die römischen und die heutigen Grundfragen der Politik gegenüberstellt. Unser Problem wird zwangsläufig etwas berührt bei A.M. BROOKS, *Architecture*, 1924, dagegen eigenartigerweise gar nicht von E.S. MCCARTNEY, *Warfare by Land and Sea*, 1923. Alle Schriften 1963[2]. R.R. BOLGAR, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, 1954, schließt mit dem Ende des 16. Jahrhunderts, ohne die Bedeutung des Späthumanismus anzusprechen oder ahnen zu lassen. The defensive self-affirmation of the Neo-Stoics - so die einzige Erwähnung - hat nach Bolgar 'ihre modernen Parallelen in den Ideen von Gide, Sorel, France und Sartre'. Das Buch von J.L. SAUNDERS, *Justus Lipsius. The Philosophy of Renaissance Stoicism*, 1955, behandelt nur den späten christlichen Stoiker L., die Werke von 1604. Vgl. meine Rezension *(Deutsche Literaturzeitung*, Bd. 80, 1959, Heft 3).

nischer" Wissenschaften, denen noch die antike Kriegswissenschaft und Architekturlehre zuzuzählen sind, gehört nun auch die Agrarlehre an'[1]. Die Literatur dieses 'technischen' oder 'realen' Humanismus, wie ich sagen möchte, blieb im heutigen philologischen Vorfeld liegen. Nicht ihr Umfang, nicht einmal die imponierende Höhe der Auflagen spornte zu ihrer Bearbeitung an. Die Nachahmung der Heereseinrichtungen, die bis in die wörtliche Übernahme der antiken Exerziersprache ging, wurde von der Militärgeschichte allerdings bis ins einzelne nachgewiesen[2]. Doch daß die Heeresreform der Oranier mit ihrem Ansatz zum miles perpetuus nur ein Teil im politischen Programm des niederländischen Späthumanismus war, wurde nicht gesehen.

Man hat nicht zu Unrecht das 17. Jahrhundert als das neurömische bezeichnet. Für Lipsius und seine älteren und jüngeren Zeitgenossen bot die römische Vergangenheit eine Fülle von Beobachtungen, die nun für die Staatsverwaltung und die Gestaltung des öffentlichen Lebens fruchtbar gemacht werden sollten. In der Dedikation seines Tacitus-Kommentars gab Lipsius der niederländischen Regentenschicht den Rat, die Geschichte und die Erfahrung als Grundlagen einer Wissenschaft von der Politik zu nutzen. Seine eigene Tätigkeit als vielbesuchter Lehrer, als vielgelesener Schriftsteller und als anerkannter Herausgeber der klassischen Autoren war stets auf diese praktische Wirkung gerichtet. Sie hat er in der Tat erreicht. Seine Werke und Editionen erlebten - die dreibändige Bibliographie Lipsienne von Van der Haeghen zeigt es uns - eine einmalig hohe Zahl von Ausgaben

1 O. BRUNNER, *Adeliges Landleben und europäischer Geist*, 1949, S. 261. Dort auch die antike Literatur zur Landwirtschaft, die im 16. Jahrhundert aktuell wurde.

2 W. HAHLWEG, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike*, 1941. Für die geistige Seite des Prozesses vgl. S. 13, n. 1,2, die Übernahme in Europa jetzt auch n. 1,8. Der für das neue stehende Heer aufkommende Begriff des miles perpetuus geht wohl auch auf Lipsius zurück. Der Marginaltext zur Politica IV, c. 7 bringt die Bezeichnung ordinarii et perpetui milites für den geforderten Berufssoldaten im ständigen, festen 'staatlichen' Dienstverhältnis. Der Begriff steht in Parallele zu Bodins (Rep. III, 2) offices ordinaires et perpetuels. Sie sind eine feste, landesrechtlich verankerte Institution, nicht nur eine Commission des Fürsten oder des obersten Magistrats. Erst durch diese Beziehung wird die ganze Bedeutung des miles ordinarius et perpetuus von Lipsius als einer dauernden Landes-Institution klar. Die Frontstellung gegen die bisherige Truppenaufstellung durch Militär-Unternehmer steht gleichfalls hinter den Erörterungen des Reformprogramms.

bis weit in das 18. Jahrhundert hinein. Die Verbindung von kritisch-praktischer Philologie, Geschichtsforschung und Realwissenschaft zeichnet den Späthumanismus aus. Auf den kritisch edierten Geschichtsschreibern, vornehmlich eben Tacitus, baute Lipsius sein Fachbuch der Politik auf, wie sein eigenes Register bewußt bezeugt.

Wenn der Leidener Professor in seiner 'Politik' (1589) neben dem üblichen Vorbild Aristoteles ausdrücklich Machiavelli als seinen großen Lehrmeister nannte und sich zu dem Scharfsinn, dem subtilen und dynamischen Ingenium des Italieners bekannte, so wies er auf die Kenntnis und Verarbeitung der bedeutenden italienischen politischen Wissenschaft durch den niederländischen Späthumanismus hin. Im Zeitalter der Gegenreformation, in dem Katholiken wie Protestanten entrüstet die Lehre Machiavellis verdammten, war dies offene Bekenntnis eine mutige Wendung. Nicht zuletzt hat der Vorwurf, den der humanistische Vorkämpfer uneingeschränkter Toleranz, Dirck Coornhert, gegen Lipsius' 'Politik' erhob: 'Ille machiavellisat', den in der Öffentlichkeit angegriffenen Lipsius mitbewogen, die Nordniederlande zu verlassen. Dabei hatte er solchen Vorwürfen von vornherein die Spitze abbrechen wollen, indem er sich an der gleichen Stelle moralisch von Machiavell distanzierte, da der Italiener den Weg zur Tugend verfehlt habe. Für diesen fehlenden ethischen Untergrund stellte Lipsius nun seine eigene neustoische Philosophie der Constantia bereit. Sie enthielt eine umfassende politische Ethik. Kein Wunder, daß in späteren Ausgaben, auch bei Übersetzungen der Werke, die Constantia und die Politik von den Verlegern zusammen gebunden wurden.

Aber wir spüren über die italienische Literatur hinaus in weiten Teilen, z.B. in den Büchern über das Kriegsrecht, die Lehren des spanischen Naturrechts, etwa die Auffassungen von Franz von Vitoria oder Covarruvias, den Lipsius höher als Vasquez einschätzte. Doch in die Diskussion der rechtsphilosophischen und staatstheoretischen Probleme der Spätscholastik über die Entstehung des Staates und die Trägerschaft der politischen Gewalt wollte Lipsius sich nicht einlassen. Er bot vielmehr ein unmittelbares Erziehungs- und Lehrbuch für den Fürsten und den Staatsmann, den Beamten und den Heeresreformer, ein Handbuch der politischen Ethik und Psychologie, ein Fachbuch der zivilen und militärischen Institutionen im modernen Staate. Er trieb keine Rechtsphilosophie, sondern gab eine unmittelbare Regierungshilfe durch die Schilderung von

Staatspraxis und Verwaltungstechnik, durch das Aufzeigen der römischen Grundprinzipien der Herrschaft über Land und Leute und ihrer Verteidigung.

Wer allein mit der einseitigen Fragestellung der meisten politischen Theoretiker des 19. Jahrhunderts, *wer* soll regieren, wer soll die Macht ausüben, an Lipsius herantritt, wird wenig Verständnis für sein Werk aufbringen. Es wird ihm in der Tat kaum Stoff zum Denken und zur Erörterung geben, wie die Fehlurteile auch der bedeutendsten internationalen Geschichtsschreiber der Staats- und Rechtstheorien von Robert von Mohl bis Friedrich Meinecke in Hülle und Fülle offenbaren. Denn es geht hier um ein anderes Problem: *wie* soll ein in der Krise stehendes Gemeinwesen gelenkt, durch welche Mittel kann ein instrumental und funktionell neu zu ordnender Staat gesichert werden. Es handelt sich nicht um Erörterungen über die Machtverteilung im Innern, um Fragen der Verfassungskämpfe, sondern um praktische Staatslehren zum Aufbau einer festen öffentlichen Ordnung inmitten säkularer Umwälzungen.

Als Sprachrohr seiner politischen Gedanken bedient sich Lipsius der Zitate aus den lateinischen und griechischen Schriftstellern. Alle Kommentare zu den eigenen Definitionen, alle vorgetragenen Ansichten werden durch das Gewicht antiker Weisheit bekräftigt. Als ihr Kronzeuge steht Tacitus obenan. Die Historie ist so eindeutig der Magister Politicorum. Der Fürst und seine zivilen und militärischen Helfer stehen im Mittelpunkt der unmittelbaren Ansprache. Ihre Aufgabe sei, Macht und Mäßigung, potentia und modestia, die so weit auseinanderstreben, zu vereinigen. Lipsius' Lehre erstrebt den starken, nach römischem Vorbild geordneten Staat, eine militärische Gewalt und die gemäßigte Benutzung der Macht, wie sie die römischstoische Lebenslehre fordert. Im Fürstenspiegel des 2. Buches erscheinen die hohen Forderungen der politischen Ethik des Neustoizismus, die maiores virtutes der iustitia und clementia, der fides und modestia, nachdem im 1. Buch von der pietas und probitas des Fürsten gehandelt wurde. Wie in der Constantia hält sich Lipsius auch in der Politik von der Heiligen Schrift fern. Seine Gotteslehre ist allein auf antike Denker und Dichter gegründet und wird durch ihre Sentenzen umschrieben. Sein Begriff der Religion zeigt die neustoische, auf die Tat gerichtete Haltung, ‘non in subtilitate religio, sed in factis’. Obwohl Gott alles lenkt und ordnet, die göttliche Vorsehung allmächtig ist, muß der Mensch selbst Hand anlegen, tapfer zupacken und

arbeiten. Vor den Erfolg haben die Götter den Schweiß gesetzt.

Das Amt des Regenten wie aller Magistrate ist nicht ein dominium, ein frei nutzbares Eigentum, sondern ein munus, eher eine Last (onus), eine Verpflichtung zum Schutz der Untertanen, denn das Ziel aller Herrschaft ist commodum, securitas, salus subditorum. Das Gemeinwohl wird aus Senecas De clementia verdeutlicht. Der Regent, der das große Vorbild für die Untertanen sein soll, wird an die Gesetze gebunden. Lipsius lehnte also die Bodinsche Auffassung vom absolutistischen Herrscher ab und trat ferner dafür ein, gleiches Recht für alle ohne Ansehen der Person zu sprechen. Seine betonten Reformwünsche auf dem Gebiet des Rechtswesens wurden jedoch nicht näher erläutert im Gegensatz zur Heeresreform, die er im einzelnen vorbildlich abgehandelt hat. Vom Fürsten fordert er ein persönliches Regiment in Verbindung mit einer Regierung aus dem Rate. Ebenso aktuell war in den Religions- und Bürgerkriegen der Grundsatz, Ketzern und Feinden auch unter den Waffen das gegebene Wort zu halten (Fides infido servanda etiam hosti). Man sieht, wie bereits über Lipsius aus dem spanischen Naturrechtsdenken ältere stoische Vorstellungen übermittelt wurden, mit denen Hugo Grotius (pacta sunt servanda) das moderne Völkerrecht ausbauen sollte. Lipsius schwebte die Verbindung von prudentia und virtus, von italienischer Staatsräson und neustoischer Ethik vor, die Entschärfung der Staatslehre Machiavellis durch die Ethik Senecas.

Von großer Bedeutung, wenn auch sogleich von verschiedenen Seiten bekämpft, war die Lehre über das Verhältnis von Staat und Kirche. Lipsius gestand dem Fürsten keine freie Entscheidung über die kirchlichen und religiösen Fragen zu, aber das Inspektionsrecht. Das Ideal wäre die Einheit der Religion in einem Staate, da sonst Streit und Aufruhr sich leicht entzünden. Daher solle der Herrscher gegen die vorgehen, die eine bestehende Einheit stören. Lipsius lehnte die volle Religionsfreiheit ab, jedoch nicht aus konfessionellen Gründen, sondern, wie er am Rande hinzufügte: status publici causa!, allein aus staatlichen. Aber in der realen Situation Europas unterschied er die öffentlichen Unruhestifter, gegen die er dem Fürsten die medizinische Losung ‘ure, seca!’ zurief, von den Stillen im Lande - Lipsius sprach von den quieti, den errones simplices, ‘qui in religione peccant privatim’. Sie wollte er nicht verfolgen noch bestrafen, indem er Curtius zitierte: ‘Kein König kann den Herzen befehlen wie den Zungen’.

Diese Stelle hat dem Verfasser von Vertretern der unbedingten Toleranz wie Dirck Coornhert den heftigen Angriff eingetragen, er habe die Fürsten zur Ketzerverfolgung mit Schwert und Feuer aufgerufen. Die katholische Kirche wiederum erzwang später die Auslassung aller Stellen über die Duldung der Stillen und weitere Änderungen wie: 'sie sind nicht sogleich zu bestrafen' statt des ursprünglichen 'sie sind kaum zu bestrafen'. Das waren Zugeständnisse, die der konvertierte Professor machen mußte, damit die Index-Kommission in Rom die 'gereinigte' Politica wieder freigab. Die ursprünglichen Stellen zeigen deutlich, was Lipsius beabsichtigte, was die Angehörigen des europäischen Späthumanismus bewegte. Sie wollten eine begrenzte Toleranz. Man könne nicht, wie es im anfänglichen Text hieß, den Glauben befehlen, weil niemand gezwungen sei, gegen seinen Willen zu glauben. Die Unterscheidung zwischen aufständischen und stillen Andersgläubigen hat Lipsius von französischen Humanisten wie L'Hopital übernommen, aber stärker publice und privatim gegenübergestellt. Er trennte in diesem Sinne auch die äußeren und die inneren Dinge scharf (res externa und sacra). Damit ebnete er den Weg zur Unterscheidung von öffentlichem Bekenntnis und privatem Glauben, von confessio und fides. Lipsius suchte eine beschränkte Religionsfreiheit, die Duldung jener 'Stillen'. Er verstand darunter die Humanisten, im weitesten Sinne des Wortes die Unkonfessionellen, die sich nicht dogmatisch binden konnten und wollten. Sie sollten von keiner Seite bedrängt werden. Der Staat mit seinem Aufsichtsrecht über das Geistliche sollte hier dem Drang der Religionsparteien entgegenwirken[1]. Von hier aus wird auch das Bemühen um den Aufbau einer starken Staatsgewalt verständlich, die eben in der Lage sein mußte, kirchliche Verfolgungen zu verhindern. Eine volle Religionsfreiheit lehnte Lipsius aus den gleichen politischen Überlegungen heraus ab. Die von dem Spiritualisten Coornhert geforderte licentia religionis konnte angesichts der konkreten religionspolitischen Situation Europas nur zur Auflösung aller Staatsgewalt führen und damit den Zweck des Staa-

1 Ich unterscheide mich in der Interpretation der Stelle aus den Politica von J. LECLER, *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, II, 1955, p. 242-246. Zum Zusammenhang siehe auch F. SASSEN, *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw*, 1959, p. 99-120. Die von Lipsius geprägte Formel jus in sacra fand Verwendung im Westfälischen Friedensinstrument (I.P.O., Art. XIII § 8). Über Bedeutung und Verbreitung dieser Formel J. HECKEL, Cura religionis, jus in sacra, jus circa sacra, in: *Festschrift für Ulrich Stutz*, 1938, S. 281 ff.

tes, Ruhe und Ordnung im öffentlichen Leben zu gewährleisten, aufheben. Das Prinzip der beschränkten Toleranz in Verbindung mit einer diese schützenden politischen Gewalt ist auch in der zweiten Phase der Niederländischen Bewegung, im grotianischen Kirchen- und Staatsrecht, erhalten geblieben.

Lipsius hat allerdings durch die von Rom erzwungene Veränderung seiner gereinigten Politica nach der Rückkehr zum Katholizismus diesen Zusammenhang durchschnitten. Nur so konnte in den katholischen wie den protestantischen Monarchien die Begründung einer starken Staatsgewalt zu einer rein innenund außenpolitischen Machtangelegenheit werden, die nicht mehr im Dienste des ursprünglichen humanen Zweckes stand. Wir werden aber gerade bei der Betrachtung der Einwirkung der Niederländischen Bewegung auf Brandenburg-Preußen diesen alten Zusammenhang von Toleranz und fürstlicher Macht wiederfinden, die allen protestantischen Sekten eine Zuflucht im Lande ermöglichte - gegen die widerstrebenden landeskirchlichen und landständischen Gewalten. Zumeist aber spielten außen- und machtpolitische Momente in den von der Niederländischen Bewegung mitbestimmten Staaten in die Entwicklung des europäischen Militärstaats und 'Militarismus' hinein, der in dem politischen Späthumanismus einen Geburtshelfer wider Willen besaß. Denn im 5. Buch der Politica legte Lipsius die Programmschrift für das neue europäische Heerwesen vor, das zuerst auf niederländischem Boden verwirklicht wurde[1]. Sein umfassender Begriff der Disciplina militaris, grundlegend für die weitere Entwicklung, entstammte wieder dem römischen Arsenal (Disciplina repetenda a Romanis, qui felicissime ea usi. Pol. V, c. 13). Dieser Begriff erläuterte die Notwendigkeit des täglichen Exerzierens, der klaren Heeresgliederung, einer geistigmoralischen Zucht und neuen Auffassung von Verdienst und Strafe. Durch Beachtung dieser vier Forderungen haben die Reformer in den Niederlanden das erste disziplinierte Heer der Neuzeit geschaffen, dessen taktische und strategische Führung gleichfalls allgemein vorbildlich wurde[2].

1 Vgl. Hahlwegs obengenannte Schrift und meine öfteren Schilderungen S. 24, n. 2 und S. 13, n. 1,3 bzw. n. 1,6.

2 Nur ein Beispiel für die Schwierigkeiten bei der Einführung der holländischen Reformen im französischen Heer. Als Miterlebender schildert D'AUBIGNY in seiner *Histoire universelle* (Amsterdam 1626, p. 1185 s.) anschaulich die rasende Wut von De la Noue über seine Gegenspieler und sein Eintreten für die Reformen. 'En fin, ces Restaurateurs de l'honneur ont vaincu & emporté, pour avoir sagement commencé, & constamment poursuivi; si que nul Prince n'estime plus aucun digne de commãdement qui n'ait fait son apprentissage en Holande; & le Duc d'Espernon, Colomnel de France, apres avoir long temps declamé contre la nouveauté, a souffert que ses veterans se soyent en fin faicts tyrons des moindres du Pays-bas.' Ich verdanke den Hinweis auf diese Stelle, die auch einen Ausspruch Heinrichs IV. dazu bringt, der Freundlichkeit von Herrn Oberst de Pablo, des Erforschers des hugenottischen Heerwesens.

Man darf nicht vergessen, daß der Krieg und die Aufgabe, sich militärisch zu behaupten, am Anfang der Freiheit der Republik der Vereinigten Provinzen stand und somit der Krieg ein erstes Element der Freiheit war. Mit Recht hat jüngst E.H. Kossmann auf den Wandel vom kriegerischen Denken des holländischen Calvinismus am Anfang des 17. Jahrhunderts zum pazifistischen Isolationismus nach 1648 aufmerksam gemacht[1]. Kossmann gibt die mannigfachen Gründe für diese 'Dichotomie' der Ideale der niederländischen Gesellschaft an und zeigt die Faktoren auf, die eben am Anfang des Jahrhunderts den Krieg als eine unabwendbar-natürliche Erscheinung begreifen und bejahen ließen. Und in der Tat stand auch der 'technische' oder 'reale' Humanismus im Dienste der militärischen Bewahrung von Selbständigkeit und Freiheit. Die Werke des Lipsius in ihrer Spezialisierung von der allgemeinen Kriegslehre (1589) über die Heeresgestalt (De militia Romana, 1595) zur Kriegstechnik (Poliorceticon, 1596) sind beispielhaft für das weitere Wirken des Späthumanismus. Teilweise wurden die Philologen von den nassau-oranischen Heerführern mit Aufgaben der Militärwissenschaft betraut. Der Nachfolger von Lipsius nach dessen Fortgang von Leiden, J.J. Scaliger, edierte 1606 die Opera Caesaris. Der Lipsius-Schüler Meursius in Leiden ließ 1612 die editio princeps der Tactica Leonis Imperatoris erscheinen und fügte auf Wunsch von Moritz von Oranien dem griechischen Text eine lateinische Übersetzung bei. Sixtus Arcerius in Franeker gab offenbar auf Anregung des Hauptes der Reform, des Grafen Wilhelm Ludwig von Nassau, Aelian und Teile von Polybios 1613 heraus. Salmasius erhielt von Friedrich Heinrich von Oranien direkt den Auftrag zur Abfassung eines Werkes De re militari Romanorum, das geheim gehalten wurde

1 E.H. KOSSMANN, *In Praise of the Dutch Republic: some seventeenth century attitudes*, 1963, p. 7. 'Their [the Dutch] very existence was war. They were cradled in war; their state owed its life to war. It was difficult to see how it could survive without war.' Der Waffenstillstand von 1609-1621 brachte die schweren inneren Konflikte zum Austrag, die die Existenz des Staates bedrohten. 'War seemed the natural element in which alone the Republic could flourish'.

und erst nach dem Tode von Verfasser und Auftraggeber 1657 erscheinen konnte. Wissenschaftliche Forschungsreisen (1641-43) brachten neue Handschriften der antiken Taktiker für dieses Werk zum Vorschein. Es handelt sich bei diesen Publikationen um Grundwerke der antiken Militärwissenschaften, die eine Voraussetzung der Wehrschöpfung und neuen Kriegführung bildeten. Der mit der niederländischen Philologenschule in engster Beziehung stehende Bibliothekar Heinrichs IV. von Frankreich, Isaac Casaubonus, veröffentlichte die editio princeps von Polyaens Stratagemata (1589) und 20 Jahre später die berühmte Polybios-Ausgabe in Absprache mit Lipsius[1]. Der Lipsius-Schüler und Professor in Heidelberg Janus Gruterus edierte 1624 'Florilegii... Martis et Bellonae... de re militari', eine Sammlung griechischer und römischer Kriegsschriftsteller auf über 2000 Folioseiten. Eine der letzten Taten der niederländischen Philologie auf dem Gebiet der Militärwissenschaft war die erste und bisher einzige Ausgabe des Strategikon des sogenannten Maurikios durch den in Holland ausgebildeten und in Uppsala lehrenden Politikwissenschaftler Johan Scheffer 1664, auch mit lateinischer Übersetzung.

In der zweiten Phase der Niederländischen Bewegung stand in Europa gewiß das Denken des Grotius im Vordergrund, ohne daß das Gedankenwerk des Lipsius ganz vernachlässigt wurde, wie die ständigen Nachdrucke seiner Bücher und die Vorlesungen der Universitätsprofessoren über seine Schriften beweisen. Nun aber wurden die mäßigenden und einschränkenden Sätze im lipsianischen Kriegsrecht aktueller. Grotius goß sie in wirksamere Rechtsformen und suchte der Stimme der Vernunft im Völkerverkehr und Staatsleben stärkeres Gehör zu verschaffen. Und die aufblühende Staatsverwaltungslehre der Kameralisten baute systematisch weiter aus, was in der ersten Phase der Niederländischen Bewegung von Lipsius (Buch IV der Politica) und seinen Nachahmern durch die Schilderung der römischen Administration und Finanzen begonnen worden war. Was die 'Philologen' boten, waren die Erkenntnisse und Erfahrungen

1 Ein Nachklang findet sich in folgender Überlieferung: Als in den Jahren 1754-1759 der Lehrer des späteren Kaisers Joseph II. auf die List im Kriege zu sprechen kam, verwies er auf das Stratagema des Prinzen Moritz von Oranien zu Breda, 'welches ihn der Lipsius aus des Polyaeni stratagematibus gelehrt hatte' H. CONRAD, (Hrsg.), *Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Joseph im Natur- und Völkerrecht*, 1964, S. 337.

der Antike auf dem Gebiet des Politischen. Die Wissenschaft von den Kriegs- und Friedensordnungen wurde in Editionen der Originale, in zahllosen Sentenzensammlungen oder in den wenigen, die Originale nutzenden Darstellungen ausgebreitet. Deren Zitatenkunst, uns fremd, ja abstrus, hat gerade eine ihrer Ursachen in jener Richtung auf die Praxis. Nichts sollte von dem Gold der antiken Weisheit verloren gehen, nichts durch das Umgießen in eine zeitgemäßere Sprache verschüttet werden. Die Stimmen von Tacitus und Seneca, von Aristoteles und Xenophon sollten unverändert sprechen. Auch die Eigenart von Lipsius' Hauptwerk ist nur aus dieser Überzeugung zu erklären. In seinem Nachlaß finden sich wohl die Anfänge zu seiner Politik, unter ihnen auch Entwürfe von Überschriften, deren eine charakteristischerweise lautet: J. Lipsii Cento Politicus[1].

Durch die Literatur des 'politisch-technischen' Humanismus sollte das antike Schrifttum wie in einem riesigen Aktenordner zusammengefaßt werden, um jederzeit griffbereit zu sein. Man sollte auch ein Tagesproblem studieren können, für das bisher kein unmittelbarer neuzeitlicher 'Geschäftsvorgang' existierte, sich noch keine Lösungsmöglichkeit durch eine zeitgemäße Bearbeitung abzeichnete. Die Philologen waren sozusagen die findigen und kundigen Registratoren und Archivare, die ältere, verschollene 'Vorgänge' ans Licht zogen. Ich denke hier an das großartige Beispiel der aktuellen Bedeutung der griechischrömischen Schriftsteller für die Militärreform. Aus der zuerst verlachten und verachteten Arbeit am Schreibtisch, aus der Nachahmung der Marsch- und Schlachtordnungen Caesars mit Bleisoldaten ging das neue europäische Heer hervor. Wie sehr der reale Humanismus auch die staatliche Entwicklung mit der Wiederaufnahme der römischen Auffassung von Steuer, Statistik und Polizei (z.B. tributa, census, censura bei Lipsius Polit. IV, 11) förderte, ist noch unerforscht. Nur die Rezeption des römischen Rechts als ein Forschungsproblem wurde immer erneut diskutiert. Doch handelt es sich auf diesen Gebieten nicht nur um eine Verwissenschaftlichung wie im Rechtsdenken,

1 Leiden U.B. Ms. Lips. 21. Die Überschrift Civilium praeceptorum libri III steht über einer Sammlung von Lesefrüchten, deren Systematik (Senatus, nobilis, consiliarii; populus; princeps usw.) ein älteres Stadium gegenüber dem glänzenden Aufbau der Arbeit von 1589 vermuten läßt. Auch fehlt noch der Begriff der disciplina militaris, obwohl bereits die Fragen von Krieg und Frieden im Mittelpunkt der Sammeltätigkeit stehen.

sondern oft um deutliches Nachahmen der Vorbilder, um echte Rezeption.

Holland bildete den zentralen Umschlagsplatz der praktischen Altertumswissenschaft. Von hier wurden die Geistesgüter in die Welt verteilt, wofür die in Europa führenden niederländischen Verleger eine materielle Vertriebsorganisation aufbauten. Sie unterhielten in den europäischen Hauptstädten eigene Kontore und Absatzlager. Das Rückgrat der ideellen Vertriebsorganisation aber schufen die Universitäten, damals noch eine internationale Korporation: Durch die perigrinatio academica der Hofmeister, der Prinzen- und Adelserzieher, durch häufige Reisen blieben die persönlichen Kontakte erhalten. Aus jener Schicht rekrutierten sich zumeist die zukünftigen Professoren und Gelehrten. Durch intensiven Briefwechsel, der die heutige Zeitschriftenlektüre und das Übersenden von Sonderdrucken ersetzte, wurde der geistige Zusammenhalt gewahrt. Man möchte von einem europäischen Stand der Späthumanisten sprechen, der über Bekenntnis und Nation eine Einheit bildete. Er umfaßte aber nicht nur die noch so kleine Schicht der unmittelbaren Universitätsprofessoren, sondern darüber hinaus die fürstlichen und städtischen Beamten, die Ärzte, Richter und Lateinlehrer[1]. Sie blieben auch nach ihrem Studium mit der Wissenschaft aufs engste verbunden und wurden oft selbst hervorragende Gelehrte.

So mußte es auch von großer Bedeutung sein, daß Lipsius als Universitätslehrer seine Wissenschaft von der Politik betrieb. Bereits in zwei bis drei Jahrzehnten seit dem Ausgang des 16. Jahrhunderts sind an den meisten europäischen Hochschulen und den deutschen Akademischen Gymnasien Neugründungen oder Umgestaltungen von Lehrstühlen für Politik zu verzeichnen, fast stets verbunden mit anderen Disziplinen wie Geschichte,

1 Vgl. E. TRUNZ, Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur, in: *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts*, Jg. 21 (1931), S. 17-53. Dort eindringliche bibliographische Nachweise. Trunz schließt auch die Niederländer ein (S. 28): 'Die am meisten genannten und den wahren Mittelpunkt des ganzen gelehrten Lebens bildenden Männer waren aber die niederländischen Hochschulprofessoren, J. Lipsius, D. Heinsius, J. Scaliger, H. Grotius, G. Vossius, J. Meursius, J. Dousa, F. Junius, sowie der Franzose I. Casaubonus.... Sie waren innerhalb der großen "respublica literaria" der engere Kreis der Führer'. Daß Grotius und Dousa nicht Hochschullehrer waren, sei angemerkt.

Ethik oder Rhetorik[1]. Eine Bewegung im Rahmen der Philosophischen Fakultäten, die ein halbes Jahrhundert später mit

1 Dieser Zusammenhang ist nicht gesehen von H. MAIER, Die Lehre der Politik an den deutschen Universitäten vornehmlich vom 16. bis 18. Jahrhundert, in: D. OBERNDÖRFFER (Hrsg.), *Wissenschaftliche Politik. Eine Einführung in Grundfragen ihrer Tradition und Theorie*, 1962, S. 82 ff. Die Angabe, daß 'die ersten selbständigen Politikprofessuren ... zu Ende des 16. Jahrhunderts in den Niederlanden' zu finden seien, ist falsch (S. 83 nach Paulsen). Die von Maier vertretene, auf Petersen gestützte Auffassung der überragenden Bedeutung der aristotelischen Politik im Deutschland des 17. Jahrhunderts ist irrig. Sie widerspricht der Gründung der neuen Lehrstühle im Zuge der neuen politischen Bedürfnisse, der neuen politischen Wissenschaft von und im Anschluß an Lipsius und den Besetzungen der Lehrstühle selbst. Die Feststellung, daß die Universität Helmstedt mit Caselius und seinen Schülern zur 'vornehmsten Pflanzstätte der aristotelischen Politik in Deutschland' wurde (Maier, S. 83), ist nur dann bedingt anzuerkennen, wenn man den offiziell bestehenden Schul-Aristotelismus durch die moderne politische Gedankenwelt interpretiert und damit in seinen Grundlagen verändert sieht. Nicht jeder konnte damals so deutlich sagen, worum es sich bei dem Kolleg über Aristoteles' Politik handelte, wie der spätere Inhaber des Lehrstuhls für Politik in Helmstedt, Johann Werlhof. Er schrieb im Lektionskatalog am 2. September 1686: Doctrinam Aristotelicam de cive cum noviore philosophia absque praesentis seculi usu contuli. Der sich überall - nicht nur in Helmstedt - abspielende Kampf zwischen den nichtphilippistischen Theologen und den späthumanistischen Vertretern der praktischen Philosophie erklärt sich doch nur auf diese Weise. Das gleiche gilt für die ständigen Auseinandersetzungen zwischen den orthodoxen Theologen und den Universitätslehrern des Naturrechts im 17. und 18. Jahrhundert. Man denke an die Lebensschicksale Samuel Pufendorfs (Vertreibung vom Lehrstuhl in Lund durch die schwedische Orthodoxie), des Christian Thomasius (Vertreibung vom Lehrstuhl in Leipzig durch die sächsische Orthodoxie) und Christian Wolffs (Vertreibung vom Lehrstuhl in Halle durch den preußischen Pietismus). Der logische Aristotelismus aber, die Ablehnung der vielfach revolutionären Logik des Petrus Ramus, bedeutet keineswegs stets einen politischen Aristotelismus. Caselius wechselte zudem Briefe mit Lipsius und anderen Angehörigen der Niederländischen Bewegung. Auch die von Maier im obigen Sinn erwähnte Universität Jena kann nicht allein als Sitz der aristotelischen Politik angesehen werden. Ganz abgesehen von der Lipsius-Schule unter und nach Bose in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts lehrte schon der Professor für Geschichte Elias Reusner (1591-1612) das neue politische Gedankengut. Darüber hinaus ging er zu militärwissenschaftlichen Vorlesungen über (Doctrina stratagematica seit 1598/99), einer Grundlage der 1609 veröffentlichten Stratagematographia seu thesaurus bellicus. Die Professoren der Geschichte wie Reusner-Jena, Bernegger-Straßburg müssen neben den Professoren der aristotelischen Politik berücksichtigt werden. Auch hierin zeigt sich der historisch-politische Charakter des Späthumanismus, wie es Reusner ausdrückte: Si ulla res facit civilem prudentiam, certe inprimis facit historia. Vgl. H. KAPPNER, *Die Geschichtswissenschaft an der Universität Jena bis zur Aufklärung*, 1931, und L. HILLER, *Die Geschichtswissenschaft an der Universität Jena 1674-1763*, 1937.

der Einrichtung von Professuren für Natur- und Völkerrecht durch die zweite Welle der Niederländischen Bewegung erneuert wurde.

Die politisch-weltanschaulichen Bezüge im Werke von Lipsius sind uns lange verschleiert worden durch die berühmte Autobiographie, die er im Jahre 1600, in die katholische Kirche und an die Universität Löwen zurückgekehrt, wohl für Kreise der spanischen Regierung geschrieben hat. Der Brief an seinen Schüler Johannes Woverius ist eine geniale Fälschun des Lebensinhaltes, der politischen Wirkungen und Beziehungen. Er zeigt den Späthumanisten nur im Lichte eines unpolitischen Professors, der allein dem Lesen, Lehren und Schreiben (legere, docere et scribere) nachgegangen sei. Die Irreführung der Nachwelt gelang dem Gelehrten[1]. Seine Rolle in der philosophisch-politischen Bewegung des Neustoizismus, der umittelbare Erfolg seines Handbuches der praktischen Staatslehre, der Versuch, neuzeitliche Staatseinrichtungen auf den ethischen Prinzipien der römischen Stoa zu gründen, schließlich die Wirkung seiner Werke auf die Heeresreform und Kriegführung der Nassau-Oranier blieben verborgen. Man sah seitdem, was man nach dem Willen des Briefschreibers sehen sollte: einen stillen, rechtgläubigen Gelehrten, fern der hohen Politik und jeder politischen Verstrickung. Die politische Lehrzeit in Rom als lateinischer, d.h. außenpolitischer Sekretär des Kardinals und Ministers Granvella wurde zum humanistischen Studienaufenthalt. Von der politischen Vergangenheit, seiner engen Verbindung mit den Führern der Nordniederlande, mit Oldenbarneveldt und Aerssen, von seinem Schüler Moritz von Oranien, der in den Anfängen der militärischen Reform den Lehrer unmittelbar um Rat fragte, von all diesen Dingen sprach der Autor nicht. Die hier relevanten literarischen Leistungen, die Herausgabe des Tacitus, die zu der historisch-politischen Richtung des Tacitismus in Europa führte, die Sechs Bücher der Politik, die Militia Romana und das Poliorceticon wurden nur schlicht mit dem Titel genannt. Diese so verschleierte Wirklichkeit ist aber grundlegend für die Erkenntnis des Späthumanismus als einer politischen Strömung.

An der letzten Wirkungsstätte von Lipsius, der Universität Löwen, gehörte zu dem Latein-Lehrstuhl des berühmten Humanisten die Vertretung der Geschichte und der Politik. Diese Ver-

1 Der Nachweis ist geführt in S. 13, n. 1, 4.

bindung blieb bis zur theresianischen Neuordnung (1768) erhalten, nachdem der Lipsius-Schüler Erycius Puteanus (1574-1646) der erste Nachfolger seines Lehrers geworden war[1]. Bezeichnend, daß auch er ein kriegswissenschaftliches Werk veröffentlichte, De Stipendio militari apud Romanos syntagma, in dem er Lipsius ergänzte. Ein anderer Schüler des Lipsius war Nikolaus Vernuläus (1583-1649), Kollege und Nachfolger von Puteanus[2]. Er verfaßte mehrfach aufgelegte Werke im Rahmen der praktischen Philosophie, die als Institutiones politicae, morales et oeconomicae 1646-1649 gesammelt erschienen. Sie gingen bewußt den Weg der Verwissenschaftlichung der Politik. Seine Institutiones politicae wandten sich schon 1623 gegen die moralischen Fürstenspiegel und theoretischen Tugendlehren und forderten eine praktische Staatswissenschaft. Sein überlegener Geist führte die politische Lehre des Lipsius weiter. Im Sinne der Gegenreformation räumte er dem katholischen Priesterstand eine Mitwirkung im Staate ein und sprach ihm die Stelle des ersten Standes zu. Sacerdotes et qui religionem curant peculiari ordine censentur et sicut primum in republica munus ita locum tenent[3]. Die von Lipsius auf neustoischer Grundlage errichtete Staatslehre wurde auf die Erfordernisse der katholischen Monarchien in Spanien und Österreich umgestellt. Auch die äußere Form, der Verzicht auf Zitate und die völlig eigene Sprachgestaltung deuten den Anspruch an auf Originalität und Selbständigkeit. Materien, die Lipsius übergangen hatte, wie die sozialen Mächte, die niederen Magistrate, das Gesandtschaftswesen usw. wurden ausführlich behandelt. Die Erörterungen brachten das Für und Wider, es herrschte eine

1 Die Inhaber dieses Lehrstuhls sind aufgezählt bei V. BRANTS, Nicoles de Vernulz, Publiciste 1583-1649, in: *L'Université de Louvain à travers cinq siècles. Etudes historiques*, par L. VAN DER ESSEN, 1926, S. 84-97.

2 Für Vernuläus neben der Arbeit n. 1 auch allgemein wichtig H.J. ELIAS, L'Église et l'état au XVII.siècle.Théories et controverses dans les Pays-Bas catholiques au début du XVII.siècle, in: *Revue belge de Philol. et d'Hist.*, Jg. 5 (1926), S. 905 ff., bzw. ders., *Kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden... 1598-1621*, 1931.

3 N. VERNULAEUS, *Institutionum Politicarum Libri IV*, *qui omnia Civilis Doctrinae elementa continent*, Lovanii 1623, lib. I, tit. 1, 3, p. 18 f. Dieser Satz steht in der Dreiständelehre. Über die innere Notwendigkeit einer politischen Wissenschaft (scientia Politica) heißt es in der Einleitung: 'Liber nascitur homo, &cum servitutem pati non possit, libertatem ferre non potest; in hac lascivit, sub illa fatiscit. Sine Imperio vivere non potest & Imperium odit'. Aus diesem Satz spricht die nüchterne Einsicht, die allen Ausführungen dieses interessanten Werkes zugrundeliegt.

Diskussion mit Gründen und Gegengründen. In der gleichen Form sind die politischen, religiösen und militärwissenschaftlichen Dissertationen seiner Schüler gehalten. Die Ideen und Formulierungen seines Lehrers jedoch haben sich bei Vernuläus so manifestiert, daß nur eine direkte Ableitung infrage kommt, 'ci manifeste, que nous pouvons conclure à une filiation directe'[1]. Lipsius' Vorstellungen gewannen über Vernuläus auf die Frömmigkeitsauffassung und politische Ethik der österreichischen Habsburger einen starken Einfluß[2].

Wenden wir uns kurz der ersten Wirkungsstätte von Lipsius und dem Zentrum der Niederländischen Bewegung zu. Die politikwissenschaftliche Tradition der Universität Leiden ist noch nicht erhellt[3]. Gehen wir einmal von den Lernenden aus:

1 ELIAS, a.a.O., S. 911. Die Politik von Vernuläus verdiente eine eigene Untersuchung. Überhaupt ist es doch nicht so, daß heute vergessene Werke stets nur mittelmäßiger Natur sein müssen.

2 A. CORETH, *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich*, 1959, S. 12 f. über Vernuläus. Das für die Pietas als Herrschertugend wichtige Werk *Virtutum... gentis Austriacae libri tres* (Löwen 1640) wurde auch von Leibniz in seinem Plan einer kaiserlichen Bibliothek vorgeschlagen. G.W. LEIBNIZ, *Sämtliche Schriften und Briefe*, Akademie-Ausgabe R.I., Bd. 5, S. 449. (Der Vorschlag von Leibniz enthält auch Lipsius' Civilis Doctrina und Monita et exempla politica, a.a.O., S. 440). Auch diese Schrift von Vernuläus ist völlig abhängig von Lipsius, jedoch nicht nur von den Monita et exempla politica (1605), wie A. Coreth meint, sondern auch von der Politik und der Constantia. Die Monita waren eine mehr katholisch-kirchliche Neubearbeitung der ersten beiden Bücher der Politik. Sie erlebten immerhin 24 Auflagen im lateinischen Original und auch Übersetzungen ins Französische, Niederländische, Italienische, Polnische und Russische. Die beiden letzten lateinischen Ausgaben erschienen auf dem Boden der Habsburger: 1698 für die Studenten der Universität Tyrnau und 1703 in Linz. Die italienische und die russische Übersetzung sowie die letzte lateinische Ausgabe fehlen in der Bibliographie Lipsienne.

3 E.H. KOSSMANN, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*, 1960, ist vornehmlich dem Verhältnis von Republik und Monarchie in der politischen Wissenschaft gewidmet und verfolgt nicht das Ziel einer Gesamtdarstellung. H. SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*, 1960, erwähnt die Staatswissenschaft und Politik nur am Rande. Vgl. jedoch das Schlußkapitel: Der Leidener Späthumanismus, S. 116-131. Dort besonders über Lipsius. Siehe auch die schöne Schilderung von P. GEYL, *The Revolt of the Netherlands 1555-1609*, 1962[3], S. 287-293, und ders., *The Netherlands in the Seventeenth Century*, I (1609-1648), 1961[2], S. 63-83 und 209-245. Ein Schüler von Prof. Boogman (Utrecht), Herr H. Wansink, schreibt eine Dissertation 'De wetenschap der politiek aan de Leidse universiteit in de zeventiende eeuw'. Ich will mich daher kurz fassen.

Die Matrikel kannte auch das Fach ‘Politica’, und viele Studenten ließen sich dafür eintragen. Während des 30jährigen Krieges sind unter den aus dem Herzogtum Preußen stammenden 32 Studenten allein 21, die ‘Politik’ studieren wollen[1]. Insgesamt habe ich zwischen 1613, der ersten Erwähnung eines Politik-Studiums in der Leidener Matrikel, und dem Ende des Jahrhunderts 762 Eintragungen für das Studienfach Politik gezählt, manchmal auch in Verbindung mit Jurisprudenz, Geschichte oder Rhetorik. Der Strom der Studenten setzt erst nach 1620 ein (1622: 16, 1623: 26), steigt 1641 auf 50, zählt 1661 noch einmal 31 und fällt bereits nach 1670 völlig ab, wahrscheinlich weil das neue Studium des Natur- und Völkerrechts das Fach der Politik mit umschloß. Für über 80 Jahre jedoch wird die eigene Sparte der Politischen Wissenschaft angegeben; in den 50 Jahren von 1621 bis 1670 haben 707 Studenten die Hochschule zum Studium dieses Faches bezogen[2]. Schweden und Dänen, Polen und Deutsche kamen also zu diesem Zwecke nach Holland. Schon die Zahlen sprechen nicht nur für das Vorhandensein der politischen Lehre, sondern auch für ihr Ansehen.

Es ist nicht nur der philologische, sondern ebenso der politische Späthumanismus, der zur Blüte der niederländischen Universitäten im 17. Jahrhundert beitrug. Die politische Wissenschaft hatte nicht zuletzt dank der Arbeiten der Lipsius-Schule die Bahnen des Aristoteles verlassen. Mochte auch der Text der aristotelischen ‘Politik’ den Vorlesungen oft amtlich noch zugrundegelegt werden, so bestimmte doch die moderne Staatsauffassung den Kommentar und die Erläuterungen. Jedenfalls finden wir in den Werken der Leidener Politik-Professoren Paulus Merula, Dominicus Baudius, Petrus Cunaeus, Caspar Barlaeus, Boxhornius den neuen politischen Geist. Eine Ausnahme dürfte der den orthodoxen Calvinismus vertretende Daniel Heinsius bilden, der 1621 die ‘Politik’ des Aristoteles neu herausgab. 1612 erhielt er als Nachfolger des verstorbenen

1 K. WOLF, Preußische Studenten auf niederländischen Hochschulen im siebzehnten Jahrhundert, in: *Ekkehard*, Jg. 15 (1939), S. 65.

2 *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae (1575-1875)*, 1875. Die Eintragungen scheinen in manchen Jahren aber nicht korrekt zu sein, und so dürfte die tatsächliche Zahl der Politik-Studenten in den 50 Jahren höher sein. Für die Annahme spricht das Schwanken der Immatrikulationsangaben für Politik: 1639:25, 1640:2, 1641:50, 1642:23.

Baudius die politische Professur. 1613 ermahnten ihn die Kuratoren, die Politica latine zu lesen. Schon 1614 wurde der Lipsianer Petrus Cunaeus zum Professor Politices ernannt. Ob dieser Wechsel aus Unfähigkeit von Heinsius oder wegen seines Aristotelismus erfolgte, kann ich nicht entscheiden. Er zeigt aber, welchen Wert die Kuratoren auf die politische Vorlesung legten. Ich darf mir angesichts der kommenden Arbeit von Herrn Wansink ersparen, hier die politischen Schriften dieser Professoren zu betrachten. Besonders interessant ist ihr Begriff der Staatsräson. Das Kapitel 'Die Verbreitung der Lehre von der Staatsräson in Italien und Deutschland' in Meineckes bekanntem Werk benötigt dringend eine Ergänzung für die nördlichen und südlichen Niederlande. Diese Lehre beeinflußte die studierende Jugend unmittelbar. Auch die beiden an der Hohen Schule in Amsterdam seit 1632 nebeneinander wirkenden Arminianer Gerhard Johann Vossius, der den Lehrstuhl für Geschichte und Politik innehatte, und Caspar Barlaeus zeigen einen neustoisch-politischen Einschlag. Barlaeus empfahl in einer Schrift über das politische Studium den nach Amsterdam gekommenen jungen Herzögen von Mecklenburg und den Prinzen von Lüneburg Aristoteles, Plato und Lipsius als die besten Lehrer für die Politik. Er riet ihnen besonders 'Politica Justii Lipsii perlegere saepius' wegen der kunstvollen Disposition des Ganzen sowie der Überfülle und der Autorität der Sentenzen[1]. In seiner Dissertatio de bono principe führte Barlaeus Lipsius an als magnus ille et celebratus politicorum in hac Batavia scriptor. Die berühmte Amsterdamer Antrittsvorlesung

1 P.A.J. DIBON, *L'enseignement philosophique dans les universités néerlandaises à l'époque précartésienne (1575-1650)*, Diss. Leiden 1954, S. 237 ff. Das gründliche Buch von Dibon enthält eine Fülle von Hinweisen auf die stoisch-politische Lehre an den niederländischen Hochschulen, aber es verschließt sich der Einsicht in ihre Gesamtwirkung. Dibon will die Vorrangstellung der von Aristoteles ausgehenden Schulphilosophie erweisen. Über Vossius und Barlaeus sehr instruktiv auch das schöne Werk: *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 1932. Dort auch die ältere Literatur. Die letzte historische Darstellung der niederländischen Philosophie, F. SASSEN (sh. S. 28, n. 1), scheint mir dem Neustoizismus, der eben bei Lipsius vor 1591 kein ausgesprochen christlicher Stoizismus ist, nicht gerecht zu werden. Weder die Anliegen der Constantia noch der Politica sind von Sassen richtig wiedergegeben (S. 109 ff.). Über die letztere heißt es: In zijn Politica handelt Lipsius in Aristotelischen geest over wezen en doel van den staat en over de verhouding van staat en kerk. Gerade in diesen Fragen kann von Aristotelismus gar keine Rede sein.

des Barlaeus über den Mercator sapiens, die auch den hohen Handelsherrn in die humanistische Moralphilosophie einbezog, ist durch den lipsianischen Eklektizismus unter Bevorzugung der römischen Stoa charakterisiert.

Wenn es für die Blüte der politisch-staatenkundlichen Studien in den Niederlanden noch eines Beweises bedürfte, so liegt er ganz offen zutage in der ca. 20 Bände umfassenden Serie 'Res publicae' des Leidener Universitätsdruckers Elzevier. Es ist doch bezeichnend, daß die erste geschlossene Pocketbook-Serie der Welt, die im Kleinstformat (24°) zwischen 1626 und 1634 erschien, der politischen Unterrichtung diente[1]. Ihr klarer, schöner Druck erfreut noch heute das Auge, sie sind besser zu lesen als viele gegenwärtige Taschenbücher. Als politische Länderkunden gestaltet, die das Staatsrecht und die Verfassungszustände schildern, mit besten Mitarbeitern wie Cunaeus, Boxhornius, Scriverius, Arnisaeus und Thomas Smith - z.T. gewiß einfache Nachdrucke -, verbreiteten sie ein Grundwissen über alle europäischen Staaten einschließlich Rußlands und der Türkei. Käufer der Elzevier-Taschenbücher waren sicher nicht zuletzt die internationalen Studierenden der politischen Wissenschaft.

Dieses Studium der Politik wurde auch in Deutschland von den Studenten gefordert. Charakteristisch dafür ist eine Aufzeichnung David Mevius' (1609-1670), der bei Cunaeus, Heinsius und Boxhorn in Leiden studiert hatte. Bei Antritt einer juristischen Professur in Greifswald wurde er gebeten, Politik zu lehren. Mevius berichtet darüber selbst: 'Viele vom Adel zu Greifswald studieret, welche mehr Lust zu dem Studio politico als juridico bezeuget, deren etliche hernach zu vornehmen Functionen geraten'. Daraufhin habe er 'um Martini 1636 seine lectiones politicas angefangen und in frequenti collegio privatim die

1 Nähere Angabe bei A. WILLEMS, *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*, 1880. Die Serie behandelt die Niederlande, das deutsche Reich, Frankreich, Spanien, Portugal, England, Schottland-Irland, Schweden, Dänemark-Norwegen, Polen-Litauen, Rußland, Türkei, Venedig, Italien, Ungarn, Böhmen, Schweiz, Savoyen und die antiken Staaten Rom und Israel. Über das Studium des ausländischen Adels berichtet der Brief eines Hofmeisters aus Leiden von 1650: 'Unsere Stunden sind so verteilt, daß wir vormittags Politik und Latein treiben, nachmittags Geographie, vorzüglich des Staats, in dem wir uns befinden, die übrige Zeit ist der Mathematik und den ausländischen Sprachen gewidmet'. Hundius an Calixtus, zitiert bei A. THOLUCK, *Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts*, I, 1853, S. 310.

Politicam Lipsii expliziert, dazu dann aus dem Tacito einige Discursus formiert'[1]. Aus dem Bestreben, an der Landeshochschule Pommerns das nachzuholen, was an den holländischen und anderen Universitäten üblich war, erwuchs das Studium politicum, ergänzt durch die historische Lektüre. Zu den Schülern des Mevius, die 'hernach zu vornehmen Functionen geraten', gehörte sicherlich der spätere Minister des Großen Kurfürsten, der Oberpräsident Otto von Schwerin, der seinen gleichnamigen Sohn wiederum die Rechte und Geschichte in Leiden studieren ließ.

Die Verbreitung der Werke von Lipsius ist für das 17./18. Jahrhundert einmalig. Das lateinische Original der 'Politik' ist in den ersten 29 Jahren bis zum Beginn des 30jährigen Krieges 26 mal aufgelegt worden! Insgesamt bis 1751 zählen wir 53 lateinische Ausgaben, dazu 22 Auflagen von Übersetzungen in niederländischer, französischer, englischer, polnischer, deutscher, spanischer, italienischer und ungarischer Sprache[2]. In Frankreich muß das Erscheinen der 'Politik' ein echtes Politikum gewesen sein. Im Zeitalter Heinrichs IV. und des jungen Richelieu zwischen 1590 und 1613 sind allein 10 französischsprachige Auflagen festzustellen. Die Höhe dieser Editionen betrug, wie wir dank der bei Lipsius' Verleger Plantin geführten Statistik wissen, im Durchschnitt 1500 Stück. Das zweite, kleinere politische Werk des Lipsius, die Monita et exempla politica (1605), wurde in den ersten zwei Jahren zusammen mit der französischen Übersetzung in 10-11.000 Exemplaren gedruckt. Stellt man diesen Ziffern vergleichsweise die für das Jahr 1600 von Trunz errechnete Zahl aller deutschen Universitätslehrer von nur 200 beamteten Professoren gegenüber, so tritt erst die Verbreitung der Schriften des Lipsius ganz in Erscheinung. Es war eine Lektüre des humanistischen Standes in Europa.

1 Zitate aus der Autobiographie bei R. STINTZING-E. LANDSBERG, *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*, II, 1884, S. 113 f. Mevius hat als Syndikus der Stadt Stralsund auch praktisch die Interessen der Stände gegenüber der schwedischen Herrschaft vertreten. An der Universität Greifswald hat es schon vor 1636 eine Vertretung der politischen Wissenschaft gegeben durch Prätorius, Volkmer, Trygophorus, Christianus usw., zumeist Inhaber des Lehrstuhls für Geschichte.

2 Die Angaben der ungemein verdienstvollen *Bibliographie Lipsienne. Oeuvres de Juste Lipse*, 3 séries, 1886, bedürfen einer Ergänzung. Bei den Politica fehlen z.B. die spanische und die ungarische Übersetzung und weitere Auflagen in anderen Sprachen.

Ich kann an dieser Stelle nicht die Schicksale der lipsianischen ‘Politik’ in den europäischen Ländern verfolgen. Nur einige Hinweise: Sir Walter Raleigh (1552-1618), der Günstling Elisabeths, der in den langen Jahren seiner Haft unter Jakob I. schriftstellerisch arbeitete, gehört zu den ersten englischen Politikwissenschaftlern. Seine bedeutendste staatstheoretische Schrift, The Cabinet Council, wahrscheinlich zwischen 1603 und 1607 geschrieben, erst 1658 durch Milton und dann noch dreimal veröffentlicht, referierte die Politica des Lipsius beinahe vollständig mit Ausnahme des ersten Buches[1]. Lipsius war in England bekannter als Bodin. Raleigh glaubte jedenfalls nichts besseres tun zu können, als die Politica des Lipsius zum größten Teil in wörtlicher Nachfolge zu übernehmen. Auch Thomas Hobbes hat sich 1629 in dem Einführungskapitel zu seiner Thukydides-Übersetzung, einem Lehrbuch für den jungen Adel, neben Cicero und Lucian auf das Urteil des Lipsius in den Notae zur ‘Politik’ gestützt. Mit Recht meint Leo Strauss, daß Hobbes durch die Kenntnis der politischen Lehre von Lipsius mit der systematischen Richtung der politischen Philosophie in Berührung gekommen sei[2].

In Schweden war das Hauptwerk des politischen Neustoizismus am Hofe wie an den Universitäten sehr verbreitet. Das vor drei Jahren erschienene kompendiöse Buch von Nils Runeby, Monarchia Mixta, hat die politische Literatur bei der Machtverteilungsdebatte zwischen Adel und Königtum von Karl IX. bis Karl X. Gustav bis hin zu den Dissertationen und Traktätchen untersucht[3]. Johann Skytte, der Erzieher Gustav

1 N. KEMPNER, *Raleighs staatstheoretische Schriften. Die Einführung des Machiavellismus in England*, 1928, S. 34 ff. Die Entsprechungen beider Werke auf S. 62 f. angegeben und Textgegenüberstellungen S. 83-86 durchgeführt. Diese Proben zeigen die wörtliche Nachfolge. - Die enge Verbindung des niederländischen und englischen Späthumanismus, die literarischen und menschlichen Beziehungen zahlreicher Persönlichkeiten schildert jetzt J.A. VAN DORSTEN, *Poets, Patrons, and Professors. Sir Philipp Sidney, Daniel Rogers, and the Leiden Humanists*, 1962. Auch in diesem Kreise behauptet Lipsius eine zentrale Stellung.

2 TH. HOBBES, *English Works*, ed. W. Molesworth, VIII, S. XXXI f., 1843. Dazu L. STRAUSS, *The Political Philosophy of Hobbes*, 1963, S. 82 f. Leider ist das Verhältnis von H. zu Lipsius bisher in keiner Weise untersucht worden. Manche der Hobbes zuerst zugesprochenen Gedanken finden sich nach meinen Feststellungen schon bei Lipsius. Ebenso sind z.B. die moralischen und politischen Essays von Francis Bacon neu zu untersuchen.

3 N. RUNEBY, *Monarchia Mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormarktstiden*, 1962, mit deutscher Zusammenfassung S. 544-572. Hier das Material für das Folgende in extenso.

Adolfs, Reichsrat und Hofratspräsident, Gründer der Universität Dorpat (1632) und Stifter der skytteanischen Professur für Eloquenz und Politik in Uppsala (1622), war ein glühender Verehrer von Lipsius' Politik, für deren Verbreitung er überall eintrat, während Oxenstierna bewußt Althusius zu fördern suchte. Je nach dem Übergewicht der Königs- oder Adelspartei sollten daher Bodin und Lipsius oder Althusius und Keckermann an der Universität bevorzugt werden. Königin Christine wurde wie ihr Vater Gustav Adolf anhand der Politik von Lipsius erzogen. Sie besetzte die skytteanische Professur mit Mitgliedern der Niederländischen Bewegung, den Straßburger Bernegger-Schülern Johann Freinsheim (1642-1647) und Johann Scheffer (1648-1679), der unmerklich in die zweite Phase der Niederländischen Bewegung überleitete. 1665 übernahm er auch die neue Professur für Natur- und Völkerrecht. Neben beiden wirkte ein weiterer Lipsianer als Professor für Eloquenz in Uppsala, Johann Heinrich Boecler, der Verfasser der mehrmals aufgelegten Schrift De Politicis Lipsianis. Die Vorherrschaft des niederländischen Rechts- und Staatsdenkens kam in den neuen Universitätskonstitutionen (1655) zum Ausdruck, als auch eine besondere Professur für die Vertretung von Grotius gefordert wurde, also sechs Jahre vor Errichtung des ersten deutschen Lehrstuhls für Natur- und Völkerrecht an der Philosophischen Fakultät der Universität Heidelberg für Samuel Pufendorf (1661), der 1670 die gleiche Professur an der neuen schwedischen Universität Lund erhielt.

Den größten unmittelbaren Erfolg hatte Lipsius sicherlich in Deutschland[1]. An manchen deutschen Universitäten finden wir geradezu Lipsius-Schulen, ganz gleich ob es sich um fürstliche oder reichsstädtische Einrichtungen handelt. So in Straßburg, wo die große Persönlichkeit von Matthias Bernegger, Inhaber des Lehrstuhles für Geschichte (1613-1640), eine feste Lipsius-Tradition begründete, die in seinem schon erwähnten Schwiegersohn Freinsheim und seinen bekannteren Schülern Boecler, Bose und Veit Ludwig von Seckendorf weiterlebte. Bosius wiederum als Professor für Geschichte in Jena (1655-1676) ließ für seine Vorlesungen zweimal eine Synopsis politicorum Lipsii drucken. Über das Jahrzehnt von SS 1681 bis WS 1690 unterrichtet uns eine fast geschlossene Folge von Vorlesungs-

1 Vergleiche meine bisherigen Angaben S. 13, n. 1, 1 S. 215-229, n. 1,3 S. 68-74.

ankündigungen der Universität Jena[1]. Danach hielt der Professor für Ethik und Politik J.Ph. Slevogt vom SS 1686 bis WS 1687/88 sein Kolleg über die Politik des Lipsius, im SS 1688 über die Synopsis Politicorum Lipsii a Berneggero conscripta. Die übrigen Vorlesungstitel, auch die seines Kollegen und Nachfolgers Hebenstreit, bezeichnen leider nicht näher, welches Lehrbuch sie zugrundelegten, wenn sie über Politica, Doctrina civilis, Prudentia civilis usw. lasen. Es mischt sich die lipsianische Lehrtätigkeit mit Namen der zweiten politischen Schule der Niederländischen Bewegung. Als Texte werden angeführt: Boecler, Seckendorff, Horneius, Grotius und Cellarius. Im nächsten Jahrzehnt dringt bereits Pufendorf vor. An Neuauflagen von Lipsius erschienen in Jena die Constantia (1860) und die Monita... politica (1667). Der Jenaer Rechtsprofessor und spätere Reichshofrat in Wien N.Ch. Lynker veröffentlichte 1685 ein Tabellenwerk, Ethices Jonstonianae et Politices Justi Lipsii. Der politische Unterricht an der Universität Altdorf, der angesehenen und besuchten Hochschule der Reichsstadt Nürnberg, stand bereits vor 1600 durch Arnold Clapmarius, den Verfasser der Arcana imperii, im Zeichen des Lipsius, danach durch einen Schüler von Reusner-Jena, Michael Virdung. Die verhältnismäßig gut erhaltenen Lektionskataloge der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts machen die ganze Breite der politisch-naturrechtlichen Schule der Niederländischen Bewegung deutlich: Grotius, Burgersdyck, Boecler, J.C. Becmann, Cellarius, seit 1690 auch Pufendorf bildeten die Grundlage des Unterrichts, und der Professor für Politik und Logik G.P. Rötenbeck (1681-1710) schloß seine Vorlesungstätigkeit mit der Auslegung der Doctrina politica Lipsii, die er von 1704

1 Göttingen U.B. Hlp V, 68/10. Es fehlt nur die Ankündigung für ein Semester. H. SCHÖFFLER, *Deutsches Geistesleben zwischen Reformation und Aufklärung*, 1957^2 (erschienen 1940: *Deutscher Osten im deutschen Geist*), widmet der Universität Jena einen besonderen Abschnitt: Jena das Einbruchstor der neuen westeuropäischen Denkmethode in das Luthertum S. 156-175. Schöffler stellt die starke Anziehungskraft der Universität fest, die in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts 14mal die höchsten Inskriptionsziffern ganz Deutschlands erreichte, führt dies aber vornehmlich auf den Mathematiker und Physiker Erhard Weigel zurück, ohne den ebenso bedeutsamen politischen Unterricht, vertreten durch die Lipsius-Schule, zu erwähnen. Die Namen von Andreas Bose usw. fallen nicht. So werden Pufendorf und Leibniz allein zu Schülern Weigels.

bis 1709 in Semester-Fortsetzungen ausdehnte[1]. Selbst an der Universität Helmstedt, wo der in Holland ausgebildete bekannte Professor für Politik Hermann Conring (1650-1681) eine eigene, von Aristoteles ausgehende, aber auch Lipsius anerkennende politische Lehre vortrug[2], hat dessen Nachfolger Johann W. Werlhof (1686-1698) wiederum Lipsius' Politik benutzt[3].

Aber nicht nur an protestantischen, sondern auch an katholischen Universitäten stößt man auf die Wirkung des flämischen Späthumanisten. Die Rückkehr von Lipsius nach Löwen, seine nach den Wünschen der Inquisition gereinigte Ausgabe der 'Politik' ermöglichten es einem so bedeutenden Jesuiten wie Possevinus, das politische Werk des Lipsius zur Ratio studiorum zu empfehlen[4]. Ein anderer Jesuit, Adam Contzen, der Beichtvater und politische Ratgeber des Kurfürsten Maximilian von Bayern, reihte bereits 1620 Lipsius neben Plato und Aristoteles unter die Klassiker der politischen Wissenschaft ein[5]. Die Jesuiten wurden bis ins 18. Jahrhundert die treuesten An-

1 Die Lektionskataloge Altdorf in Erlangen U.B. AUH 47 müssen ab 1640 ergänzt werden durch Nürnberg Stadtbibliothek Will 5. 319 A 4°. Die erste Dissertation über Lipsius-Texte läßt sich für 1607 bei Michael Piccart, der wohl nach Clapmars Tode die politische Lehre mit vertrat, nachweisen. Weitere Lipsius-Dissertationen der Professoren Felwinger und Rötenbeck in der Stadtbibliothek Nürnberg.

2 Vgl. ERIK WOLF, *Große Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte*, 1963[4], S. 219-252.

3 Das Staatsarchiv Wolfenbüttel bewahrt noch die eigenhändigen Berichte der Professoren an den Herzog über die abgehaltenen Vorlesungsstunden auf, so daß man Tag für Tag den Vortrag der Politik von Lipsius verfolgen kann. Z.B. für 1696/97: 19. Jan. 1697 Über die Geschichte als Grundlage der Politik, 21. Jan. Über griechische und lateinische Geschichtsschreiber, 4. Febr. Über das Fürstentum, 5. Febr. Über Tugenden des Fürsten, usw. St. A. Wolfenbüttel L Alt 37 II/3 bzw. I/1. Über die Vorlesung 1693/94 meldet Werlhof: Privatis lectionis Politicam Justi Lipsii interpretatus sum. L Alt 37 I/1 No. 14. Die Ankündigung im Lektionskatalog für 1696/97 lautet: J. Werlhofius... Politica Justi Lipsi dilucide & copiose exponet.

4 A. POSSEVINUS, *Bibliotheca Selecta de Ratione Studiorum*, 1603, II, S. 78: Interpretes in libros Politicorum. Justi Lipsii Politicorum, sive Civilis Doctrinae libri sex, qui ad Principatum spectant additae Notae auctiores tum & de una Religione. Sed legenda est editio Antverpiensis anni 1596, quam ipse recensuit. Die Empfehlung galt also der 'katholischen' Ausgabe. Die meisten Werke von Lipsius werden von Possevinus im Laufe seines Buches empfohlen.

5 A. CONTZEN, *Politicorum libri decem*... Hier benutzt Editio secunda auctior, 1629. Contzen schreibt Lib I, cap. 1: 'Ego nec Platonem nec Aristotelem nec Lipsium nec alios rempublicam gubernasse certo scio'.

hänger von Lipsius. An ihren Universitäten finden wir manche Neuauflage seiner politisch-moralischen Schriften, noch die letzte Auflage der Politica in Wien 1752 trägt den Namen des Jesuitenprofessors Rechtenberg auf dem Vorblatt. Unzählige Adlige und Bürgerliche wurden an den Hochschulen Europas aufgrund der lipsianischen 'Politik' und ihrer Nachfolge-Literatur der pragmatisch-politischen Traktate für die Aufgaben des Staatsmannes und des Verwaltungsbeamten, des Juristen oder des Pädagogen geschult. Es handelt sich also um eine wichtige Universitätswissenschaft, die auf den Staat und das öffentliche Leben einwirkte.

Das Naturrecht, zunächst eine Disziplin der praktischen Philosophie, wurde seit der Mitte des 17. Jahrhunderts zur methodisch vorbildlichen, bald herrschenden Disziplin in allen Geisteswissenschaften, die auch die aktuell-wichtigen Probleme behandelte. Der preußische Professor der Philosophie und Jurisprudenz in Halle, Heineccius, leitete 1738 sein System des Natur- und Völkerrechts mit einer philosophischen Pflichtenlehre ein, den Pflichten gegen Gott, gegen sich selbst, gegen andere[1]. Man muß immer wieder bedenken, daß die Wissenschaftler jener Jahrhunderte keine Scheuklappen einer engen Fachrichtung trugen, sondern wie sie bei ihren Lehrstühlen von der Philologie zur Jurisprudenz, von der Geschichte zur Mathematik und von der Philosophie zur Medizin wechselten, so hielten sie auch die verschiedenen Gebiete durch eine umfassende Kenntnis der philosophischen Grundlagen zusammen und konnten sie zusammen behandeln.

Hugo Grotius war Erbe und Vollender der neustoischen Strömung. Er verwandelte das römisch-stoische System durch eine verstärkte Übernahme des spanischen spätscholastischen Denkens in jenes christlich-stoische Naturrecht, das für die moderne Wissenschaft des 17. Jahrhunderts bezeichnend wurde. Die naturrechtlichen Prinzipien gründeten sich auf die Übereinstimmung mit der menschlichen Vernunft und auf die durch Gott geschaffene Natur des Menschen. Beide, lipsianischer Neustoizismus und grotianisches Naturrecht, sind aufs engste verbunden durch die Betonung der Pflichtenlehre. Diese wiederum wurde gerade durch die deutschen Staats- und Rechtsdenker verstärkt. Um diese wichtigen Strömungen, die viele Teile

1 Vgl. E. REIBSTEIN, J.G. Heineccius als Kritiker des grotianischen Systems, in: *Zs. f. ausl. öffentl. Recht u. Völkerrecht*, Jg. 24 (1964), S. 239.

Europas im militärischen und politischen, im rechtlichen und sozialen Denken und Handeln beeinflußt und geleitet haben, nach ihrem Ausgangsort bezeichnen und sie in einen noch weiteren Zusammenhang stellen zu können, habe ich den Begriff der Niederländischen Bewegung benutzt. Er soll die Einheit einer größeren Erscheinung herausstellen und leichter faßbar machen.

II

Die Niederlande waren in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts[1] eindeutig das militärisch, wirtschaftlich und geistig führende Land unseres Kontinents, nicht mehr das spanische Reich und noch nicht die französische Monarchie oder England, die bei Holland in die Schule gingen, wenn wir an Cromwells und Colberts Handels- und Schiffahrtspolitik denken oder an die Gründung der Handelskompagnien und der Kommerzkollegien. Das räumlich kleine Gebilde der Vereinigten Provinzen, die sich gegen die stärkste Militärmacht Europas, gegen Spanien, siegreich behaupteten, wurde während dieser Zeit nicht nur die Welthandels- und Weltkolonialmacht, sondern auch das Vorbild in Landwirtschaft und Baukunst, im Steuer- und Finanzwesen und gleichzeitig zum Zentrum der Geistes- und Naturwissenschaften. Nach Holland strömten zu Anfang des 17. Jahrhunderts Engländer und Franzosen, Schweden und Deutsche, Italiener und Schotten zunächst einmal, um das neuzeitliche Kriegswesen und die Grundlagen eines Berufsheeres, der stehenden Armee, im Lager der Nassau-Oranier zu studieren: das systematische tägliche Exerzieren, die scharfe Durchgliederung kleinerer Heereskörper und die Bildung eines modernen Offizierkorps. Das ökonomische Leitbild der großen See- und Handelsmacht verlockte viele Europäer zu sorgfältigen Untersuchungen über die Quellen des niederländischen Reichtums. Holland hatte in seinem Handel Spanien und Portugal überholt, und seine Kaufleute waren die führenden in der Welt. Man studierte in allen europäischen Ländern ihre Methoden, um sie nachzuahmen. Die niederländische Landwirtschaft entwickelte unter dem Zwang eines dichtbesiedelten Landes ertragsteigernde

1 Anstelle weiterer Literatur sei verwiesen auf die betreffenden Teile der *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, hg. von J.A. VAN HOUTTEU. anderen.

Anbaumethoden, führte die systematische Fruchtwechselwirtschaft durch und züchtete neue Gemüsearten. Nicht nur die Tulpenkultur, die Veredelung der Obstsorten, der moderne Gartenbau überhaupt wurde Vorbild für Engländer, Deutsche, Franzosen, die die holländischen Ideen für eine verbesserte Agrikultur und Viehzucht im Laufe des Jahrhunderts übernahmen. Die Textilindustrie Hollands war eine Musterindustrie für Europa. Die staatlichen Einnahmen, die modi generales oder gemeene middelen, eine Art allgemeiner Verbrauchssteuer, wurden in der Form der Akzise von den anderen Staaten übernommen.

Diesem Vorrang im militärischen und kommerziellen, im agrar-, kolonial- und staatswirtschaftlichen Bereich entsprach eine kulturelle Überlegenheit, die Führung in vielen Wissenschaften, der Medizin und Technik, Mathematik und Physik, die künstlerische in Malerei und Dichtung. Die niederländischen Universitäten, voran Leiden, stellten seit dem letzten Jahrzehnt des 16. Jahrhunderts die führenden Hochschulen des Kontinents dar, an denen die weiterstrebende Jugend aller Länder studierte. Keine der alten europäischen Universitäten, nicht Bologna, nicht Paris, nicht Salamanca, kann in Lehre und Wirkung damals mit den neugegründeten Akademien Hollands verglichen werden. Man nennt die zeitlich erste Generation, die Lipsius, Scaliger, Heinsius, Vossius, Salmasius, die Philologen, aber wie Lipsius schon sagte, ‘e philologia philosophiam feci’, sind es zugleich die Lehrer der umfassenden praktischen Philosophie, der Ethik, Politik und Ökonomie. Großartig und einmalig in der Blüte von Staat und Handelsmacht, Seefahrt und Industrie, Kunst und Literatur ist der gleichzeitige Höhepunkt auf allen Gebieten in diesem Jahrhundert[1].

Wir finden die gestaltenden Auswirkungen der Niederländischen Bewegung in West- und Nord-, in Mittel- und Osteuropa, ohne uns bisher des Zusammenhanges dieses Vorganges voll bewußt geworden zu sein. Ihre Tendenz war eine bürgerliche, ihre Prinzipien der strengen Pflichterfüllung und Kontrolle des Gewissens, der beständigen Arbeit und des gleichen Rechts für alle hatten wenig mit der bisherigen Adelswelt zu tun. Daher die große innere Affinität der Niederländischen Bewegung zur Entwicklung eines modernen Gemeinwesens, des postfeudalen Staates fürstlich-absolutistischer oder genossenschaftlich-föderalistischer Prägung. Denn die zum modernen Herrschaftsapparat

1 HUIZINGA, a.a.O., S. 130.

sich ausweitende Monarchie ist nur eine besondere Erscheinungsform jener allgemeinen Entwicklung. Die Institutionalisierung moderner Arbeits- und Lebensprinzipien im Staate entsprach mehr dem bürgerlichen als dem adligen Denken. So wurde das neue Offizierkorps mit seinen Alltagspflichten im kleinen Dienst ein zur Arbeit angehaltener Berufsstand im Gegensatz zur unternehmerischen Tätigkeit des Militäradels, der Ehre suchte und Beute machen wollte. Die Erziehungslehre des politischen Neustoizismus und des grotianischen Rechts- und Staatsdenkens stand hinter den Änderungen, die wir in den umfassenden sozialen Prozeß einer neuen asketisch-zuchtvollen Weltanschauung eingliedern müssen.

Seit Max Webers berühmter Abhandlung über die protestantische Ethik und den Geist des Kapitalismus ist es üblich geworden, die engen Beziehungen von Religion und Wirtschaft herauszustellen. Anknüpfend an Weber hat Otto Hintze die Verwandtschaft von Calvinismus und moderner Staatsräson sehr stark betont. Die Diskussion um die Thesen Webers hat schon seit langem zu einer vertieften Auffassung geführt. Auch für die Beziehungen von Calvinismus und Staatsräson scheint mir eine ähnliche Modifizierung notwendig zu sein. Erst durch die Mitberücksichtigung des ursprünglich unkonfessionellen politischen Neustoizismus sowie auch des Naturrechtsdenkens läßt sich die schwierige Frage lösen, wie es möglich war, daß das aus den calvinistischen Niederlanden kommende Staatsdenken in lutherischen und katholischen Ländern gleichfalls einen so starken Einfluß gewinnen konnte. Nicht nur die auswärtigen Spannungen und die innerpolitischen Verhältnisse führten den modernen Staat herauf, ebenso wichtig sind die Impulse der Niederländischen Bewegung. Der politische Späthumanismus, wie er bei Lipsius und seinem Fortsetzer Grotius in Erscheinung tritt, konnte leichter - wenn auch keineswegs kampflos - die Verbindung mit den Politikern anderer Konfessionen herstellen als der Calvinismus. Es muß also neben die Betrachtung des Calvinismus auch die Betrachtung des Späthumanismus treten.

Seine Wirksamkeit läßt sich in ganz Europa in mehr oder weniger starkem Maße beobachten. Bisher liegen erst zwei thematisch geschlossene Publikationen vor: für Schweden eine ältere Arbeit, die vor bald 70 Jahren erschienen ist[1], und für Dänemark ein

1 E. WRANGEL, *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw*, 1901. Schwedisch 1897.

neueres stattliches zweibändiges Werk, 1945 veröffentlicht[1]. Beide weisen den überragenden Einfluß der Niederlande auf die gesamte Kultur ihrer Länder nach. Die Dänen stellen fest, daß sie mit keinem anderen der kleineren europäischen Staaten außer den skandinavischen solche intensiven und folgenreichen Beziehungen hatten wie mit den Niederlanden. In Kopenhagen wurden wie in Stockholm die niederländischen Neuerscheinungen von den großen Verlegern dargeboten. Elzevier und Jansonius unterhielten eigene Buchhandlungen, Elzevier hatte sein Geschäft in der Kopenhagener Börse. Sie druckten hier besondere Kataloge für den dänischen und schwedischen Käufer, in denen gerade die reichhaltige Auswahl an Literatur der praktischen Philosophie im weitesten Sinne auffällt, 'wie Grotius, Lipsius, Meursius und Vossius'. Die dänische Darstellung behandelt die Abhängigkeit Dänemarks in Handel und Landbau, Baukunst und Malerei, schöner Literatur und Musik, Naturwissenschaft und Medizin und auf den verschiedenen Feldern der Geisteswissenschaften; sie ist allerdings nicht dem großen Einfluß auf dem Gebiet des Kriegswesens unter Christian IV. nachgegangen, dessen Förderung von Handel und Industrie und dessen Reformation der Gesetzgebung und Verwaltung gleichfalls die niederländische Anregung nicht verleugnen. Das Ansehen der klassischen Bildung und die reale Bedeutung der Philologie werden wieder sichtbar. Zu königlichen Historiographen ernannte Christian IV. Niederländer. Johann Isaak Pontanus blieb aber wie Daniel Heinsius, der Historiograph Gustav Adolfs, in Holland, während Johann Meursius, seit 1625 Professor für Geschichte und Beredsamkeit an der von Christian IV. begründeten Hochschule, der Ritterakademie in Soroe, als ehemals Leidener Professor die holländische politikwissenschaftliche Tradition in Dänemark fortsetzte. Meursius war auch als Mitarbeiter bei der großen Res-publicae-Serie Elzeviers beteiligt. Erst im 18. Jahrhundert wurde der überragende niederländische Einfluß in Dänemark ebenso wie in Schweden durch den französischen in den Hintergrund gedrängt.

Das schwedische Werk von Wrangel bleibt im engeren Bereich der Universitäten stehen, bietet aber hier sehr Wesentliches. Es klärt die engen Beziehungen in den Staatswissenschaften und der

1 *Holland Danmark. Forbindelserne Mellem De To Lande Gennem Tiderne*. Under Redaktion af Knud Fabricius, L.L. Hammerich og Vilh. Lorenzen, I, II, 1945.

Geschichte, der Theologie und Jurisprudenz sowie der Medizin und verfolgt die Laufbahnen der Schweden, die in den Niederlanden studiert haben. Eine erstaunliche Zahl von hohen und höchsten Würdenträgern, Beamten, Stabsoffizieren, Wirtschaftlern und Gelehrten besuchte die holländischen Hochschulen. Berühmte Namen der schwedischen Familien des 17. Jahrhunderts wie Skytte, Oxenstierna, Baner, Gyllenstierna, Horn, Rosenhane tauchen auf. Die Schweden konnten die niederländische Kultur und Wissenschaft auch an den eigenen Universitäten Uppsala, Lund und auch Dorpat aufnehmen. Denn, um ein Beispiel zu nennen: nahezu die Hälfte der Professoren, die in den Jahren 1640 bis 1660 in Uppsala lehrten, hatte in den Niederlanden studiert. Als die schwedische Universität in Finnland, Abo, 1640 eröffnet wurde, waren von den 11 Lehrstuhlinhabern 6 ehemals Studenten in Holland gewesen, und bei der Einweihungsfeierlichkeit hielt der schwedische Drost Stalhandske seine Rede auf Niederländisch. Von den ersten 19 Professoren der zweiten schwedischen Universität Lund (1668) hatten 8 allein ihr Studium in Leiden absolviert. Zu ihnen gehörte der erste Inhaber des Lehrstuhls für Natur- und Völkerrecht, der Deutsche Samuel Pufendorf, der dann als kurfürstlich-brandenburgischer Historiograph, als Geschichtsschreiber des Großen Kurfürsten in Berlin gestorben ist. Aber neben den unmittelbar in Holland gebildeten Professoren gibt es noch die große Anzahl, die an weiteren Hochschulen des Kontinents, besonders in Deutschland, bei Angehörigen der Niederländischen Bewegung studiert hat, unter ihnen die königlichen Bibliothekare Fornelius und Freinsheim, der zuerst die skytteanische Professur versehen hatte. Er gehört zu dem Kreis der aus den Niederlanden kommenden oder dort ausgebildeten Gelehrten, den die Königin Christine um sich versammelte. Gerade hier ist der Stoizismus besonders gepflegt worden, und noch in der katholischen Phase Christines lassen sich die starken Anklänge der römisch-stoischen Literatur feststellen[1]. Die schwe-

1 Vgl. ergänzend zu Wrangel neben der schon S. 42, n. 3 genannten Arbeit von Nils Runeby besonders LARS GUSTAFSSON, *Virtus politica. Politisk etik och nationellt svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur*, 1956. Gustafsson arbeitet die Bedeutung von Lipsius für das Problem Ethik und Staatsräson in Schweden ('Lipsismus') heraus, a.a.O., S. 27-38, 45 ff. Der neustoische Kreis um Königin Christine ist öfter bis zu Sven Stolpe geschildert worden, ausführlich bei E. CASSIRER, *Descartes*, 1939, S. 177-278. Vgl. CASSIRER, *Vom Mythus des Staates*, 1949, S. 218 f., der allgemein auf 'das klare und unverkennbare Gepräge des stoischen Denkens' der bekanntesten politischen Bücher dieser Periode verweist und dabei Lipsius als Vorbild nennt.

dische Wirtschaft wurde in jenem Zeitraum unmittelbar von Niederländern erschlossen. Ich kann hier nur den Namen des führenden Industrie-Unternehmers Louis de Geer nennen, der die schwedische Waffenerzeugung aufbaute, die schwedische Eisenindustrie entwickelte und daneben die geistigen Verbindungen mit Holland pflegte. Hugo Grotius schließlich starb im diplomatischen Dienst der schwedischen Krone.

Auch am bayerischen Hofe trat das lipsianische Staatsideal beherrschend in den Vordergrund. Den Gelehrten Lipsius selbst für die Landesuniversität Ingolstadt zu gewinnen, war 1592 das Bemühen Herzog Wilhelms V. gewesen. Sein Sohn Maximilian I. wurde früh mit den Gedanken von Lipsius vertraut; hochpolitische Schriftstücke seiner Regierungszeit, insbesondere die berühmten Monita paterna von 1639, das erste Politische Testament des Kurfürsten, lehnten sich aufs engste an die Politica und die Monita et exempla politica von Lipsius an, ja, sie schrieben sie geradezu aus[1]. Die Werke der Niederländer lagen

1 H. DOLLINGER, Kurfürst Maximilian I. und Justus Lipsius. Eine Studie zur Staatstheorie eines frühabsolutistischen Fürsten, in: *Archiv für Kulturgeschichte*, Bd. 46 (1964), S. 227. D. schließt bei seinem Vergleich die militärpolitischen Vorstellungen von vornherein aus. Die weitgehende Übereinstimmung auch auf diesem Gebiet ist evident, gerade sie machte mich auf die Möglichkeit der nun durch D. bewiesenen Abhängigkeit aufmerksam. D. schränkt seine Untersuchungen auf das Verhältnis von prudentia und virtus und die Finanzpolitik ein. Er irrt, wenn er meint, daß Lipsius nicht das persönliche Regiment des Fürsten kennt. Ganz im Gegenteil verstärkt der Neustoizismus die sittlichen und politischen Grundlagen dieser europäischen Regierungsform (Lipsius, Politica IV, 9: non quia consilia spernam [valde suasi & suadeo], sed quia innotescere omnibus velim, te esse a quo pendeant omnes. Esto mihi solus arbiter rerum, iure ac nomine regio). - In den Monumenta Germaniae Paedagogica (MGP) finden sich manche Hinweise auf die Verwendung der Werke von Lipsius in der Schul- und in der Fürstenerziehung. Für die bayerischen Wittelsbacher 1639: 'ein guetter bewehrter Historicus oder politica Lipsiy oder P. Caroli Scribenii durch einen oder zween absonnderliche ex Societate Jesu... vorgelesen', in: MGP XIV (1892) S. 96. Für die pfälzischen Wittelsbacher 1621: Epistolae Lipsij, Puteani, MGP IX (1890) S. 127 n. 6, 1631: 'Vossius, Scioppius, Lipsius, Puteanus, Naudaeus', a.a.O.S. 149, 1631: 'In politicis,... Golii Compendium gebreucht werden, zu behserer Information aber, und wann Sie die praecepta Politica auhs dem Golio ergriffen, kann dehs Lipsij Politica, so ex probatissimis Auctoribus zusammengetragen, wie nicht weniger die Axiomata Politica Richteri... vorgehalten werden', a.a.O.S. 174, 1631: 'In Militaribus... erstlich dehs Petri Rami... de Militia Caij Caesaris,... alhs dann ein Extract auhs des Lipsij de Militia Romana', a.a.O. S. 176, ca. 1640: Lipsius (Politik) a.a.O. S. 343, 1666/67: 'Dinstags wurdt in Memorirung dehs Lipsii Politic fortgefahren und hernach auch ein theil von vornen repetirt; Dinstags den 14. Junij... die stundten gleich wie Montags in acht genohmen worden, ohn allein dahs Ihr Fürstl. Gnaden [Pfalzgraf Gustav Philipp] den Lipsium gehabt und darin im 5. lib. cap. 3 vom 11. vers i.e. bihs zu endt dehs capitels den inhalt memorirt', a.a.O. S. 344 und 347. Der Wettiner Friedrich August II., Kurfürst von Sachsen und König von Polen (1733-1763), dürfte in vollem Sinne des Wortes eine Erziehung à la Lipsius erhalten haben. So das Erziehungsbedenken des Joh. Friedr. Reinhardt für den Kurprinzen Friedr. August, c. 1709-12. Reinhardt hatte selbst die Politik von Lipsius überarbeitet und 1702 in zwei Bänden mit vielen Anmerkungen herausgegeben. Das Urteil des Lipsius wird in dem Bedenken elfmal herangezogen, Politica, Militia Romana, Monita et exempla politica erwähnt. Es dürfte ein Lesefehler sein, wenn es heißt 'Politica: Justi Lipsii Politicorum libri können allen Rerum publicarum formis *nicht* accomodiret werden'. Vielmehr beweist ja das Werk Reinhardts von 1702 die zeitgenössische 'Akkomodation'. Das Wort nicht ist also verlesen für *recht*. MGP LII (1913) die einzelnen Stellen S. 553-583. Die Stelle über die Politik S. 565. Ein anderer Lesefehler betrifft die Monita et exempla politica S. 572: 'Exempler. et monoter. Politicer.' [sic].

in den Münchner Buchhandlungen aus. Die engsten Berater und Beichtväter Adam Contzen und Johannes Vervaux, der Hofkammerpräsident Dr. Mändl und der Hofkammerrat Sebastian Saurzapf, dessen Bibliothekskatalog von 1609 Lipsius als den 'Haupt- und Lieblingsautor' ausweist, sie alle hätten sicherlich der humanistischen Lobpreisung des kurfürstlichen Leibarztes zugestimmt, der im Jahre 1601 aus München an Lipsius schrieb: 'Tu es parvulus Deus in hoc mundo'.

Wie im katholischen Bayern, so standen auch im katholischen Österreich die moralisch-politischen Schriften von Lipsius in höchstem Ansehen. Auch hier wirkten die Jesuiten als wesentliche Vermittler und als Hüter des neustoischen Geistesgutes. Daß die letzten lateinischen Drucke der Constantia, der Monita et exempla politica und der Politicorum libri sex gerade im Bereich der Habsburger erschienen sind, Wien 1711, Linz 1703 und Wien 1752, habe ich bereits erwähnt[1]. Die Schriften von

1 Die letzte Neuauflage der Constantia (Philosophia Christiana seu Justi Lipsii de Constantia) und die der Monita sind nicht in der Bibliographie Lipsienne enthalten (ich besitze beide). An der Jesuiten-Universität Tyrnau, der Vorgängerin der Universität Budapest, erschien 1724 auch gesondert Politicorum sive civilis doctrinae Liber III. Dies Büchlein ist ebenfalls der Bibliographie Lipsienne nachzutragen. Die Bedeutung von Grotius und Pufendorf für die Erziehung der Habsburger tritt jetzt besonders deutlich in Erscheinung in dem natur- und völkerrechtlichen Unterricht für den späteren Kaiser Joseph II. (1754/55). Vgl. die Publikation von H. CONRAD (Hrsg.), *Recht und Verfassung des Reiches* (= S. 31, n. 1).

Lipsius waren ‘in den Adelsbibliotheken Österreichs um 1600 überall zu finden’[1]. Noch ist die Schrift Ferdinandi Romanorum Imperatoris Virtutes (1638) des kaiserlichen Beichtvaters Lamourmaini nicht so genau untersucht wie die Väterliche Ermahnung von Vervaux, aber es besteht kein Zweifel, daß auch hier die späthumanistischen Werke weitgehend Pate gestanden haben. Nur ist es die Gedankenwelt des Lipsius nach 1592, die der Monita et exempla politica und der systematischen Darstellungen über die antike Stoa, die der christlichkatholischen Auffassung angeglichen war. Es ist jener Lipsius, der die Fürsten dazu anhielt, ihre Priester und Theologen auszuzeichnen und zu den Beratungen heranzuziehen (Monita Lib. I, Cap. 2, mon. IV: Sacrorum antitistes aut administros honorandos, audiendos esse!). Die erwähnte Beobachtung über die Herkunft der habsburgischen pietas-Auffassung von Lipsius und aus dem Lipsius-Kreis läßt sich noch erweitern[2]. Die im Neustoizismus zentralen Begriffe der clementia und constantia wurden zu verchristlichten Kernbegriffen der habsburgischen Amtsethik für über ein Jahrhundert bis zu Maria Theresia, die nicht nur in ihrem Politischen Testament und in ihrem Briefwechsel, sondern auch in ihren politischen Wandlungen davon Zeugnis ablegt. Die Denkschrift eines kaiserlichen Botschafters vom Anfang des Jahrhunderts, die den gebildeten Grafen Lamberg zum Verfasser hat, trägt betont lipsianische Züge. Die politische Ethik des Neustoizismus ‘als Grunddisposition (war) nicht nur in gelegentlichen Reflexionen wirksam’[3].

In Ungarn ist erst in jüngster Zeit die starke Ausstrahlung des niederländischen Späthumanismus auf die politischen Theorien in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts nachgewiesen worden. Lipsius spielte für die Grundlegung der ungarischen Staats-

1 O. BRUNNER, *Adeliges Landleben und europäischer Geist*, 1949, S. 130. Brunner weist S. 129 f. auf die große Verbreitung des Neustoizismus hin, dessen Inhalt er aber wohl zu antik-stoisch charakterisiert.

2 A. CORETH, Pietas Austriaca. Wesen und Bedeutung habsburgischer Frömmigkeit in der Barockzeit, in: *Mitt. österr. Staatsarch.*, Bd. 7 (1954), S. 93 ff. Als selbständige Schrift 1959 (= S. 37, n. 2). Auch Dollinger weist auf den neustoischen Einfluß in dem österreichischen Fürstenspiegel *Princeps in compendio* (1632) hin.

3 G. RILL, Die Staatsräson der Kurie im Urteil eines Neustoizisten (1706), in: *Mitt. österr. Staatsarch.*, Bd. 14 (1961), S. 317-329, Zitat S. 322. Der Nachweis der Lipsius-Kenntnis wird zuerst von den weniger beachteten Notae ad libros Politicorum aus geführt.

wissenschaft sozusagen die ‘Rolle eines Klassikers’. Schließlich übersetzte man 1641 die Politica auch ins Ungarische[1].

Was ich für die katholischen Teile Deutschlands angeführt habe, könnte für die protestantischen in vielem stärker belegt werden. Neuerdings ist wenigstens der überragende Einfluß der niederländischen Universitäten auf das deutsche Geistesleben im 17. Jahrhundert bis weit ins 18. hinein dargestellt worden. Es war doch ein überraschend breiter, sehr vielseitiger und tiefgehender Strom, der mit 19.000 Studenten nicht nur das deutsche Kulturleben, sondern auch Staat und Wirtschaft befruchtete[2].

Man darf nach den bisherigen Forschungen zur ersten Phase der Niederländischen Bewegung als Ergebnis festhalten: Die in so verschiedenen Lagern und an so verschiedenen Orten stehenden Personen wie Heinrich IV. und Oldenbarneveldt, Richelieu und Gustav Adolf, die Nassau-Oranier und Maximilian von

1 T. WITTMAN, A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. J. Lipsius (Zu den niederländischen Quellen der Grundlegung ungarischer staatstheoretischer Literatur am Anfang des 17. Jahrhunderts. J. Lipsius), in: *Filológiai Közlöny*, 1957, S. 53-66. Die Geschichte der politischen Wissenschaft in Ungarn war bisher nur seit der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts erforscht worden. W. untersucht die allgemeine Bedeutung der einzelnen Autoren der früheren Zeit und weist als die Hauptquelle Lipsius nach. Dessen Wirksamkeit möchte W. völlig trennen nach den Werken vor und denen nach 1591. Diese auch von mir oft hervorgehobene Scheidung kann jedoch nicht so streng durchgeführt werden. Die jesuitischen Beichtväter an den Fürstenhöfen und die jesuitischen Universitätslehrer rezipierten auch die Constantia und die Politica nach der leichten Änderung in der Religionsfrage und interpretierten sie im religiös-katholischen Sinne. Vgl. jetzt T. WITTMANN, Un chroniqueur hongrois contemporain de la Révolution des Pays-Bas du XVIe siècle, in: *Revue du Nord*, Bd. 45 (1963), s. 177-185.

2 H. SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 16. Jahrhundert*, 1960. Dort S. 132 zusammenfassend: ‘Generationen von Gelehrten, Professoren und Studenten waren die niederländischen Universitäten mit ihren Leistungen auf philologischem, medizinischem und naturwissenschaftlichem Gebiet ein allgemein bewundertes Vorbild’. Diese Hochschulen zogen auch eine beträchtliche Zahl deutscher Professoren an. Wichtige Grundlagen und Ergänzungen bieten H. SCHÖFFLER, *Deutsches Geistesleben zwischen Reformation und Aufklärung. Von Martin Opitz zu Christian Wolff*, 1957^2, und E. TRUNZ, *Dichtung und Volkstum in den Niederlanden im 17. Jahrhundert. Ein Vergleich mit Deutschland und ein Überblick über die niederländischdeutschen Beziehungen in diesem Jahrhundert*, 1937. Bei beiden Arbeiten auch weitere Spezialliteratur. Schöffler untersucht speziell die Beziehungen zwischen Schlesien und Leiden im 17. und 18. Jh. Vgl. auch meine Bemerkung S. 44, n. 1.

Bayern, sie alle sind durch die Kenntnis der neustoischen Gedankenwelt verbunden. Auch wenn sie sich gegenseitig bekämpften, so bilden sie doch in ihrem politischen Denken und staatlichen Handeln eine Gruppe, die in den Grundsätzen der Verbindung von prudentia (ratio) und virtus, der zivilen und militärischen Institutionen, der politischen Disziplin und Askese aufs engste zusammengehört. Zu diesen Männern sind eine Generation später der Kurfürst Friedrich Wilhelm von Brandenburg und seine Mitarbeiter zu rechnen. Denn auch auf Geist und Staatsbildung Preußens hat die Niederländische Bewegung mehr als ein Jahrhundert entscheidend eingewirkt.

III

Holland war zur Zeit seiner Blüte die pädagogische Provinz Europas. Daß der Militärstaat Preußen von der bürgerlich-unmilitärischen Republik der Niederlande auch beeinflußt sein soll, könnte auf den ersten Blick überraschen. Aber jenes Attribut trifft für die holländische Geschichte während des 80-jährigen Krieges nicht ganz zu, und auch das einseitig kulturlose Bild Preußens stimmt nicht ganz. Wie für andere europäische Staaten, waren die Niederlande auch Vorbild für Brandenburg-Preußen auf den Gebieten des Handels und Militärs, der Kultur und Wirtschaft[1].

Die durch nichts aus den deutschen Territorien des 16. Jahrhunderts sich erhebende Kurmark Brandenburg begann seit der Mitte des 17. Jahrhunderts einen innen- und außenpolitischen Aufstieg zur europäischen Macht. Wie ist dieser zu erklären? Der größte Teil der Geschichtsschreiber hat als bedeutsamste Ursache den Religionswechsel und seine allgemeinen Folgen, den Übertritt des Herrscherhauses zum Calvinismus mit seinem Bekenntnis zur aktiven Lebensform in Wirtschaft und Politik angesehen. Diese These lehnten jedoch manche deutschen Forscher ab unter Hinweis auf die hochkirchlichen Engländer

1 Ich habe bereits das Thema in folgendem Aufsatz behandelt: C a l v i n i s m u s , N e u s t o i z i s m u s u n d P r e u ß e n t u m , in: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, Bd. 5 (1956), S. 157-181. Die folgenden Ausführungen fassen - sehr verkürzt - die Ergebnisse jenes Aufsatzes zusammen und berücksichtigen meine späteren Forschungen, wobei ich auch eines Seminars zur Preußischen Geistesgeschichte an der Freien Universität Berlin im WS 1959/60 dankbar gedenke. Für die Anmerkungen und weiterführende Einzelheiten muß ich generell auf den genannten Aufsatz verweisen.

der Elisabethzeit und die Gestalt Gustav Adolfs[1]. Einer der besten Kenner der brandenburg-preußischen Geschichte, Otto Hintze, hat dann 1931 im großen weltgeschichtlichen Zusammenhang das Problem erneut gestellt und den Calvinismus als Brücke bezeichnet, 'über welche die moderne Staatsräson, und zwar in der niederländisch-französischen Form, ihren Einzug in die brandenburgische Politik' hielt[2]. Hintze scheint mir in jener großartigen Abhandlung im Gefolge Max Webers die Berührung von moderner Staatsräson und calvinistischer Wirtschaftsräson zu stark betont zu haben, aber der erneute Hinweis auf die Niederlande, die deutlich als Vorbild des Großen Kurfürsten immer wieder hervortraten, bleibt wichtig. Hintze machte jedoch keine Angabe über das, was sich in der niederländisch-französischen Form der modernen Staatsräson verbarg: Es ist die prudentia civilis des politischen Neustoizismus.

In der Zeit des ersten Bündnisses zwischen Brandenburg und den Generalstaaten vom Jahre 1605[3] finden wir mannigfache wissenschaftliche Berührungen mit dem niederländischen Späthumanismus. Die Erstausgabe des zweiten Hunderts der Briefe von Lipsius vom Jahre 1591 enthält ein Antwortschreiben an den Humanisten Franz Hildesheim (1551-1613) in Frankfurt an der Oder[4]. In ihm gibt Lipsius seiner großen Freude Ausdruck, den fernen Brandenburger unter die Seinen rechnen zu dürfen. Der Verkehr sei aber schwierig, denn nur selten kämen Niederländer nach Frankfurt außer zur Messe (rari a nobis homines illuc). Hildesheim wurde der vertraute Leibarzt des späteren Kurfürsten Joachim Friedrich, der jenes Bündnis von 1605 abschloß. Er ist auch als brandenburgischer Geschichtsschreiber seiner Zeit hervorgetreten[5]. An der Elbe, an der Spree und an

1 Z.B.G. KÜNTZEL, Die drei großen Hohenzollern. In: *Meister der Politik*, hrsg. von E. MARCKS, u.K.A. VON MÜLLER, II, 1923, S. 400. Küntzel beurteilt allerdings hier die Niederlande falsch.

2 Kalvinismus und Staatsräson in Brandenburg zu Beginn des 17. Jahrhunderts, in: *Historische Zeitschrift*, Bd. 144, jetzt in: O. HINTZE, *Gesammelte Abhandlungen*, III, 1943, S. 289-346.

3 R. KOSER, *Geschichte der brandenburgischen Politik bis zum Westfälischen Frieden von 1648*, 1913, S. 337 ff.

4 *J. Lipsii Epistolarum Centuria Secunda nunc primum edita*, 1591, ep. 76 s.d. Die erste Ausgabe der ersten 100 Briefe war 1589 dem Magistrat von Utrecht gewidmet, die der zweiten 100 Briefe 1590 dem Praefekten Burg.

5 Von Hildesheim stammen die ersten Biographien des Kurfürsten Joachim II. (1535-71) und des Markgrafen Johann von Küstrin (1535-1571) sowie der großen Kanzler beider Herrscher L. Distelmeier und M. Albinus. Vgl. z.B. MGP XXXIV, 1906, öfter. Die Lebensläufe der im Folgenden behandelten Personen sind in der Allgemeinen Deutschen Biographie (ADB) oder der Neuen Deutschen Biographie (NDB) nachzuschlagen. Verwiesen sei auch auf meine Herrscher-Biographien: Der Große Kurfürst, die Könige Friedrich I. und Friedrich Wilhelm I. in NDB V, 1961, S. 495-501 bzw. 536-546 mit entsprechender Literatur.

der Oder finden wir in jenen Jahren Drucke der Schriften von Lipsius. 1599 erschien in dem von den Hohenzollern beherrschten Erzstift Magdeburg eine Sammlung aus den Hauptschriften zur praktischen Philosophie, den Politica und der Constantia: die Flores totius philosophiae Justi Lipsii. Sechs Jahre später erschien eine neue Auswahl. Sie wurde dem früheren brandenburgischen Kanzler Christian Distelmeier, dem Berater des Kurprinzen Johann Sigismund, gewidmet. Leider ist der Katalog der berühmten Bibliothek Distelmeiers nicht erhalten. Die Gratulationsverse zu dem Melleficium von 1605 zeigen, daß das gebildete Bürgertum Berlins, kurfürstliche Räte, Gerichtsnotare und, was zu beachten ist, die Lehrer des Gymnasiums, sich für die neustoisch-humanistische Ideenwelt begeisterte und für ihre Verbreitung einsetzte. Auch an der kurmärkischen Landesuniversität Frankfurt/Oder wurde wie an anderen deutschen Hochschulen die Staatslehre von Lipsius gelehrt. Der Historiker und Jurist Cyriacus Herdesianus (1618-1631) hatte in Holland studiert und dort 1613 seine ersten Arbeiten veröffentlicht. 1612 druckte sogar ein Frankfurter Verleger das Hauptwerk des politischen Neustoizismus sicherlich für den politischen Unterricht der Akademie, obwohl Jahr für Jahr neue Auflagen erschienen (bisher 22 lateinische Ausgaben und zwei deutsche Übersetzungen).

Für die Verbreitung calvinistisch-niederländischen Geistes sind auch die Eintragungen in den Stammbüchern der Hohenzollernprinzen sehr interessant. Gewiß läßt sich über den Wert dieser Quelle für die Aussage geistesgeschichtlicher Verbindungen streiten, so wie es problematisch ist, aus der Zusammensetzung einer Bibliothek bestimmte Einflüsse zu erforschen. Aber selbst wenn es sich nur um Modesentenzen handelt, so sehe ich doch etwas mehr darin als nur die ‘Verbreitung allgemeiner Bildung’, wie Ranke es tat. Vornehmlich Mitglieder des nassauoranischen Fürstenhauses trugen die Sprüche ein, die uns die weltanschaulichen Denkinhalte in den regierenden Schichten verlebendigen. Mehrfach belegt ist der neustoische Topos: constantia patientia. Die Tochter Wilhelms I. von Oranien wählte den Sinnspruch: Gott dienen, das heißt herrschen.

Ranke meinte dazu noch: resigniert, aber großartig. Doch von Resignation kann nicht die Rede sein, auch nicht bei der Devise Senecas: Gott gehorchen ist Freiheit. Schon 1590 lautet eine Eintragung: pietas cum robore coniuncta, Gottesfurcht verbunden mit Gemütsstärke, dem robur animi des Lipsius. Der noch durch Calvin zitierte Satz Ciceros, pietas coniuncta justitia, wurde so im Sinne der sechs Jahre zuvor veröffentlichten 'Constantia' verändert. Diese Entfaltung und Entwicklung aller Energien kündigte sich ins Politische übertragen durch neue Prinzipien an, die eine Ablösung des bisherigen altterritorialen Stillebens mit seiner Sorge für die reine Lehre und die liebe Justiz bedeuteten. In jenen Jahren erfolgten die ersten Versuche einer Neuordnung der brandenburgischen Wehrverfassung durch Räte und Offiziere, die in der niederländischen Armee gedient hatten.

Die späteren Beziehungen der brandenburgischen Dynastie zu den Niederlanden sind oft geschildert worden. Kurfürst Friedrich Wilhelm (1640-1688) lernte als Kurprinz in seinem 14. bis 18. Lebensjahr die niederländische Kultur und Politik von der statthalterlichen Seite her, am oranischen Hofe und im Lager Friedrich Heinrichs, kennen. 1636 studierte er auch kurze Zeit direkt an der Universität Leiden. Das Erlebnis des in seiner vollen militärischen, wirtschaftlichen und kulturellen Kraft stehenden Staatswesens hat ihn sein Leben lang bestimmt. Der Kurfürst hat die engen persönlichen und wissenschaftlichen Beziehungen zu den Niederlanden, die durch die Eheschließung mit der Tochter des Prinzen Friedrich Heinrich, Luise Henriette, verstärkt wurden, bewahrt. Die Hauptstadt Berlin 'verholländerte' in der äußeren Gestaltung wie im geistigen Zuschnitt. Friedrich Wilhelm betrachtete in der Wirtschafts-, Finanz-, Handels- und Kolonialpolitik, im Kanal-, Stadt- und Festungsbau, in Kunst und Wissenschaft Holland stets als Leitbild, er sammelte die militärischen Schriften der Nassau-Oranier durch Vermittlung seines Statthalters in Cleve, Johann Moritz von Nassau-Siegen[1]. Männer der Niederländischen Bewegung wurden offizielle Historiographen oder Hochschullehrer. Zu der persönlichen Umgebung des Kurfürsten gehörten die Leibärzte, die allgemein im 17. Jahrhundert als humanistische Berater die theologischen vielfach ablösten; sie hatten an niederlän-

1 Dazu O. MEINARDUS, Eigenhändige Briefe des Großen Kurfürsten an Johann Moritz von Nassau, in: *Forschungen zur brandenburg-preußischen Geschichte*, Bd. 19 (1906).

dischen Universitäten studiert oder waren selbst Holländer wie der Schüler von Arnold Geulincx, Cornelius Bontekoe (1640-85), der zugleich in Frankfurt/Oder lehrte[1]. Wir sahen schon am Beispiel des Leibarztes Hildesheim die gelehrten Beziehungen dieser Schicht. Auch die Mehrzahl der reformierten Hofprediger Brandenburg-Preußens hat ihr Haupt- oder ein Nachstudium in Holland durchgeführt[2].

In der kurfürstlichen Bürokratie wird der niederländische Einfluß spürbar. Nur einige Beispiele: Nikolaus Ernst von Platen, der Begründer und erste Leiter des brandenburgischen Generalkriegskommissariats (1655-1669), jener für Brandenburg-Preußens Verwaltung und wirtschaftliche Entwicklung so charakteristischen Behörde, hat in Leiden studiert und in Groningen promoviert. Der bekannte Minister der Spätzeit des Großen Kurfürsten und Friedrichs I., Paul Fuchs, sozusagen der erste Kultusminister Brandenburg-Preußens und Mitbegründer der Universität Halle, studierte in Leiden und Franeker und war vor seinem Eintritt in die unmittelbaren Dienste Friedrich Wilhelms Lehrer des Naturrechts an der Universität Duisburg, einer Gründung des Großen Kurfürsten[3]. Bei einer weiteren Anzahl von hohen Beamten ist das Studium oder die Peregrinatio academica in den Niederlanden nachzuweisen. Der Statthalter in Ostpreußen, Fürst Boguslaus Radziwill, studierte in Groningen und Utrecht Mathematik und Befestigungslehre und kämpfte dann im Heere Friedrich Heinrichs von Oranien[4]. Auch aus niederländischen Diensten kam der Graf von Waldeck, dessen berühmte Denkschriften zuerst den aktiven Geist der niederländischen politischen Lehren atmen wie später viele politische Schriften des Kurfürsten selbst. Das neue preußische Beamtentum ist schon während des Studiums an den deutschen

1 Vgl. auch F. SASSEN (S. 28, n. 1), S. 155 u. 158. Bontekoe veröffentlichte u.a. 1675 in Leiden die neustoisch bestimmte Ethik von Geulincx; er gehörte zu den kräftigsten Verbreitern des Gedankengutes seines früh verstorbenen Lehrers. Als Metaphysiker war Bontekoe aber Cartesianer, vgl. MAX WUNDT, *Die deutsche Schulmetaphysik des 17. Jahrhunderts*, 1939, S. 92.

2 R. VON THADDEN, *Die brandenburg-preußischen Hofprediger im 17. und 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur absolutistischen Staatsgesellschaft in Brandenburg-Preußen*, 1959. Es finden sich 17 Hofprediger, die zwischen der Dordrechter Synode und der Mitte des 18. Jahrhunderts in Holland waren. Alle Lebensläufe mit den Studienorten S. 170 ff.

3 Vgl. meinen Artikel über Fuchs, NDB V, 1961, S. 682 f.

4 JÖRG JACOBY, *Boguslaus Radziwill. Der Statthalter des Großen Kurfürsten in Ostpreußen*, 1960^2, S. 13.

Universitäten mit dem staats- und moralphilosophischen Gedankengut der Niederländischen Bewegung in Berührung gekommen. Die Studienorte Straßburg, Helmstedt, Altdorf, Heidelberg, Jena usw. sprechen für sich[1]. Der Kurfürst ließ zudem die Söhne seiner Beamten gern auf seine Kosten im Ausland, d.h. dann in den Niederlanden, sich weiterbilden. Diese Zusammenhänge sind bisher nur in zahlreichen Einzelfällen erkannt, sie müssen noch systematisch erforscht werden, wie jüngst die Schicht der Hofprediger im Rahmen der reformierten Hofgesellschaft und Bürokratie durch von Thadden (S. 60, n. 2) untersucht worden ist. Wie sehr der Kurfürst persönlich hinter solchen Studienplänen stand, zeigt sein Gespräch mit dem bekannten Utrechter Philologen Graevius, der darüber berichtet hat[2]. Der Kurfürst unterhielt sich mit ihm über verschiedene Fragen der Wissenschaftsorganisation, auch über seine Sorge um eine neue Universitätsgründung für den Landesteil Magdeburg-Halle gleich seiner Universitätsgründung Duisburg für die westlichen Landesteile. Graevius war schon 1667 beteiligt gewesen an dem nicht ausgeführten Projekt einer Universaluniversität. Diese sollte für die Lehrer und die Lehre aller christlichen Bekenntnisse und aller Weltreligionen offen sein und in Tangermünde an der Elbe erstehen. Der Plan einer Academia Gentium war von Bengt Skytte, dem an niederländischen Universitäten gebildeten Sohn des schwedischen Reichsrats Johann Skytte, für alle libertatis amantes entworfen, die ‘schuldlos durch ein “Scherbengericht” aus der Heimat verbannt oder von Haus und Hof vertrieben’ sind, wie es in der vom Kurfürsten Friedrich Wilhelm unterzeichneten Berliner Urkunde vom April 1667 hieß. Die Gründung der Universitas Brandenburgica Gentium, Scientiarum et Artium, die Religionsfreiheit und Steuerfreiheit für die Gelehrten und Künstler

1 Die 5 Leiter des Generalkriegskommissariats im 17. Jahrhundert haben in Leipzig, Rostock, Leiden, Groningen, Orléans (N.E.v. Platen), Straßburg (F. Meinders), Helmstedt (B.v. Gladebeck), Rostock (J.E.v. Grumbkow), Heidelberg (D.L. Danckelman) studiert. In der Leichenpredigt Platens hieß es, daß er sich in Leyden des ‘Status Ecclesiastici und Politici aufs genaueste’ erkundigte.

2 J.G. GRAEVIUS, *Luciani Samosatensis Opera*, 2 T., 1687. Dedicatio an den Kürfürsten p. 6 v: In alias artes ingenuas & doctrinarum studia, quibus homines ad virtutem in reipublicae usum & decus informantur, non minus curae & liberalitatis confers... In tanto numero novam doctrinae liberaliorius officiam Te moliri in Magdeburgensi dioecesi... Graevius spricht auch von den großen Kosten, die der Kurfürst in Bibliotheca locupletanda in Berlin aufwendet.

vorsah, ist an der Schwierigkeit des Unternehmens, nicht zuletzt wohl auch an der Geldfrage gescheitert[1].

Wir haben gesehen, wie die Niederländische Bewegung in Brandenburg unter dem Großen Kurfürsten am Hof, im Beamtentum und auch an den Hochschulen vertreten ist. Einer seiner Historiographen, Martin Schoock (1614-1669), vermutlich ein Sohn Utrechts, Professor für Geschichte an der Landeshochschule Frankfurt, gab die Arcana Imperii (1605) des Tacitisten Arnold Clapmarius mit einer Widmung an die brandenburgischen Geheimen Räte heraus. Noch neben seinem Vater wirkte der Sohn Isaac Schoockius als Professor Ethicae et Politicae (1665-1681). Clapmar nun hatte als erster Deutscher erfolgreich an die holländische Staatslehre angeknüpft[2], und ebenso deutlich schilderte M. Schoockius in der Vorrede seiner Ausgabe unter dem Titel 'Politicus Pius' die Eigenschaften eines Staatsmannes mit den Worten des Lipsius. Die Definitionen der Constantia und Pietas waren wörtlich übernommen, ohne daß Schoockius seinen Vorgänger nannte. Vor seiner brandenburgischen Tätigkeit war Schoockius von 1638 bis 1664 Professor in Utrecht bzw. Groningen[3]. Hier hielt er bereits eine Rede über den Politicus Pius. Das Beispiel zeigt, daß um diese Zeit in den Niederlanden die neustoische Wertlehre von einem Cartesianer vorgetragen wurde, wenn auch ohne Nennung des Urhebers, und daß zweitens diese neustoische Staatslehre auch von der brandenburgischen Landeshochschule verkündet wurde. Verfolgt man dieses Beispiel weiter, kommt man zu der Lehre vom Politicus Pius bei August Hermann Francke, dem Begründer

1 Zuletzt darüber C. HINRICHS, Die Idee des geistigen Mittelpunktes Europas im 17. und 18. Jahrhundert, in: *Preußen als historisches Problem*, Ges. Abh. hrsg. v.G. Oestreich, 1964, S. 289-291. Grundlegend F. ARNHEIM, Freiherr Benedict Skytta (1614-1683), der Urheber des Planes einer brandenburgischen 'Universal-Universität der Völker, Wissenschaften und Künste', in: *Festschrift f.G. Schmoller*, 1908, S. 65-99.

2 Vgl. über ihn meinen Artikel in NDB III, 1957.

3 Über den Philosophen Sch. jetzt DIBON (S. 39, n. 1), S. 180 ff. und SASSEN (S. 28, n. 1), S. 133 f. Dibon spricht auf S. 183 vom 'véritable Schoock', der sich in seinen historisch-politischen Schriften offenbare. Zur politischen Lehre seiner Schriften in der niederländischen Zeit vgl. KOSSMANN (S. 37, n. 3), S. 26 ff. Nach unseren heutigen Begriffen ist Schoock politisch unentschieden zu nennen. Der junge Sch. richtete in Deventer als Professor eloquentiae et historiae am Gymnasium Illustre ein Collegium politicum ein. Die Anfänge seiner Biographie des Großen Kurfürsten (bis 1642) sind nicht veröffentlicht worden. Der Text des Clapmarius erschien magnam partem correctus, auctus et vestigatus in Frankfurt/Oder 1668.

des preußischen Pietismus in Halle[1]. Der Nachfolger von Schoockius aber berief sich direkt auf die Historiographen Lipsius und Isaac Vossius, um den auszeichnenden Titel eines brandenburgischen Historiographus zu erhalten. Die Verbindung von Geschichtsschreibung und politischer Lehre als Charakteristikum der Niederländischen Bewegung wird wieder bestätigt.

Der Kurfürst diktierte eines Tages seinem Sohne als Maxime den Satz, der später als Inschrift über dem Portal des königlichen Schlosses in Berlin stand: Sic gesturus sum principatum, ut rem populi esse sciam, non meam privatam. Lipsius hatte den Ausspruch Hadrians mehrmals zitiert, u.a. auch in seiner Politik und seinem Fürstenspiegel, der Auslegung des Panegyricus Plinii. In den Notae zur Politik bemerkte er in einer Marginale zu dieser Hadrian-Stelle: Reipublicae Princeps servit. Das ist fast wörtlich die Devise Friedrichs II. von Preußen: Le Prince est le premier serviteur de l'état.

Nachdem ein Jahr zuvor die 40. Auflage der Monita et exempla politica im preußischen Wesel veröffentlicht worden war, erschien 1675 eine letzte Auflage der Opera Omnia des Lipsius im selben Verlag. Sie war dem brandenburgischen Kurprinzen Friedrich vom Verleger gewidmet, der besonders auf die Wichtigkeit der militärischen und politischen Teile hinwies. Die preiswerte Ausgabe sollte einer weiten Verbreitung der Gedanken des Magnus Lipsius dienen. Nicht nur in den Bibliotheken der Magnaten und Gelehrten sollten seine Werke stehen, sie sollten künftig auch in den Händen aller Studenten sein: Ex officina mea in vulgus exit! Noch in der Bibliothek von Goethes Vater stand ein Exemplar dieser Gesamtausgabe. Friedrich I. war von Eberhard Danckelman, dem späteren ersten Minister, erzogen worden, der in den Niederlanden studiert und in Utrecht seinen Lic. jur. erworben hatte. Am Beginn des 18. Jahrhunderts wurde dem neuen Könige Preußens ein zweiter Lipsius-Druck gewidmet. Ein Berliner und ein Wittenberger Verleger brachten eine zweibändige, überreich kommentierte und ergänzte Quart-Ausgabe der lipsianischen Politik heraus unter dem bezeichnenden Titel ‘Theatrum prudentiae elegantioris’, um gleichzeitig auf die elegante Jurisprudenz der Niederländischen Bewegung anzuspielen. Symbolisch trugen vier Säulen den mo-

1 Diese Auffassung trug Francke in der Einleitung vor zu JOHANNES BRUNNEMANN, *Meditationes sacrae*, ed. Samuel Strykius, 1700.

dernen Staat im Titelbild. Sie waren für Preußens Stellung und Selbstverständnis charakteristisch: Militia, Justitia, Religio, Politica. Die Fundamente des älteren Gemeinwesens, Gerechtigkeit und Religion, wurden ergänzt durch die moderne Prudentia militaris et togata, Militär und Politik[1].

Kurz vor dem Tode des Großen Kurfürsten traf der große Naturrechtsdenker Samuel von Pufendorf, ein führender Kopf der Niederländischen Bewegung, aus Schweden in der brandenburgischen Hauptstadt ein. Er starb in Berlin sechs Jahre später als Hofhistoriograph und Geheimer Rat. Sein Schüler Christian Thomasius setzte seine Ideen als bedeutender Lehrer an der neuen preußischen Landesuniversität Halle fort[2]. Den Großen Kurfürsten umgab das geistige Klima neustoisch-arminianischen Strebens und grotianisch-naturrechtlichen Denkens. Beide Phasen der Niederländischen Bewegung bilden eine wesentliche Voraussetzung zum Aufstieg Preußens im 18. Jahrhundert. Nicht allein die Dynastie brachte die neue Berufs- und Staatsauffassung nach Brandenburg-Preußen, vielmehr wirkte eine große Schicht von tätigen Ratgebern, von Ministern und Erziehern in diesem Sinne. Zu den besonderen Vermittlern der niederländischen Ideen gehört - gleich den Skyttes in Schweden - das Geschlecht der (ost)preußischen Burggrafen zu Dohna. Zu Beginn des 17. Jahrhunderts hatte Abraham von Dohna, vertrauter Berater des Kurfürsten Johann Sigismund, die militärische Ausbildung - wie seine Brüder und Vettern - unter Moritz von Oranien erhalten und alle Bildungsmöglichkeiten genutzt[3]. Er ist der Verfasser des einzigen er-

1 Der Verfasser dieses großen Kommentars zu Lipsius, wie er zu Grotius und Pufendorf damals üblich war, ist der S. 52, n. 1 als Verfasser einer Erziehungsinstruktion für den sächsischen Kurprinzen genannte J.F. Reinhardt. In Berlin geboren, hatte R. bei Conring in Helmstedt, Boecler in Straßburg und Graevius in Utrecht studiert. Er wechselte später zwischen brandenburgischen und sächsischen Diensten. Seine bekannteste Leistung ist die Organisation des Dresdener Archivwesens unter August dem Starken. Dazu W. OHNSORGE, Das 'kursächsische Archiv' im Zeitalter des Absolutismus und J.F. Reinhardt, in: *Forschungen aus mitteldeutschen Archiven. Kretzschmar-Festschrift*, 1953, S. 80-103.

2 Für Pufendorf und Thomasius verweise ich auf die schöne Darstellung beider von E. WOLF, *Große Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte*, 1963[4], S. 311-370 und 371-423, mit der neuesten Literatur.

3 Über ihn und sein Geschlecht neben meiner Schilderung (S. 56, n. 1, S. 173 ff.) jetzt LOTHAR GRAF ZU DOHNA, Die Dohnas und Schlobitten, in: GROMMET-VON MERTENS, *Das Dohnasche Schloß Schlobitten in Ostpreußen*, 1963, S. 374 ff. mit Literatur.

haltenen Kataloges der Bibliothek des Prinzen Moritz. In seiner eigenen Bibliothek auf seinem ostpreußischen Schloß finden wir fast sämtliche Werke von Lipsius in Einzelausgaben, die Politik und ihre katholische Fortsetzung, die Monita et exempla politica von 1605, die Constantia, die militärischen Werke Militia Romana und Poliorceticon sowie die Ausgaben der römischen Historiker. Aber auch die Schriften von Baudius, Heinsius, Philipp Marnix, Merula, Meteranus, Meursius usw. standen auf seinem Bücherbord[1]. Abrahams Bruder Christoph, der an der Universität Heidelberg bei Janus Gruterus studiert hatte, war gleichfalls ein ungewöhnlich begabter Mann. Er zählte 1617 zu den Mitbegründern der berühmten Fruchtbringenden Gesellschaft, die neben ihrer Tätigkeit als Sprachgesellschaft auch moderne politische Ideen und eine protestantische Toleranz in Deutschland vertrat. Bei einer ähnlichen Gesellschaft deuten schon der Name: Constantia und die Devise: Semper constans die allgemeine Tendenz an. Mitglied dieser weltanschaulichen Sprachvereinigungen wurden die Hohenzollern selbst, darunter zwei Kurfürsten, Teile ihres Adels, so der Erzieher des Kurprinzen Friedrich Wilhelm, zwei seiner leitenden Minister, C. von Burgsdorf und O. von Schwerin, dazu die preußischen Dohnas, die märkischen Schulenburgs und Gänse zu Putlitz. Die Fruchtbringende Gesellschaft unterhielt enge persönliche Beziehungen zu dem Kreis um die Oranier sowie zu den holländischen Gelehrten.

Der Sohn jenes Christoph von Dohna, Christian Albrecht, ein Vetter der Kurfürstin Luise Henriette, bekleidete am brandenburgischen Hofe eine hervorragende Stellung. Als Gouverneur von Küstrin und Generalleutnant bemühte er sich, den Geist der niederländischen Heeresreform in der jungen brandenburgischen Armee zu stärken. Der Neffe Christophs, Alexander zu Dohna, wurde Oberhofmeister des Kronprinzen Friedrich Wilhelm, d.h. der Erzieher des sogenannten Soldatenkönigs. Im Wechsel von politischen und militärischen Stellungen, den wir bei fast allen Dohnas feststellen, bewahrte der Feldmarschall

1 H. SCHELLHORN, *Bücherverzeichnis der Majorats-Bibliothek Schlobitten*, 1858. Die meisten Schriften von Lipsius waren jeweils zusammengebunden, die Exemplare stammten aus den Jahren 1589-1607, die Verlagsorte waren Leiden oder Antwerpen. Es handelt sich also um Käufe am Ort, keine Drucke in Deutschland. Die Einsicht in den Buchkatalog verdanke ich der Freundlichkeit Sr. Durchlaucht A. Fürst zu Dohna. Von Abraham Dohna stammt die große Denkschrift zur Neuorganisation des Kriegswesens in Brandenburg 1615.

das oranisch-niederländische Erbe. Nach der Schilderung des Biographen Friedrich Wilhelms I. beeinflußte er durch peinliche soldatische Gewissenhaftigkeit die zukünftige Haltung des Königs wesentlich[1]. Asketisch und methodisch in der Lebensführung, voll ernster Berufstreue, in Selbstkontrolle und Pflichtbewußtsein wurde dieser Dohna zu einem Vorbild des guten preußischen Offiziers.

Damit wird die Frage des Militärs in Preußen angeschnitten. In der Organisation, der Disziplin, dem Geist ist die brandenburg-preußische Armee dem niederländischen Vorbild, der späthumanistischen Wissenschaft und der nassauischen Praxis zutiefst verpflichtet. Die Beeinflussung konnte auch hier teils direkt, teils indirekt erfolgen. Die angeführten Beispiele der Dohnas lassen sich vermehren durch die Offiziere des brandenburgischen Heeres, die zuvor in holländischen Diensten gekämpft hatten. Vieles sagt auch die Literatur aus. 1665 erschien zum erstenmal der maßgebende Kommentar zum brandenburgischen Kriegsrecht; sein Verfasser, der Generalauditeur E. Hoyer, berief sich sechsmal auf die Militia Romana des Lipsius, obwohl er sonst nur juristische Literatur anzuführen pflegte. Er schilderte z.B., gestützt auf jenes Werk, sehr eindringlich die tiefe religiöse Verehrung der Römer für ihre Feldzeichen. Gustav Adolf hatte die neuen, unter dem Einfluß des Späthumanismus verfaßten holländischen Kriegsartikel von 1590 zur Grundlage der Kriegsartikel für seine Heereskörper genommen. Das schwedische Kriegsrecht wiederum übernahm der Große Kurfürst 1656 für die brandenburgische Armee, deren erstes Exerzierreglement sich direkt auf die holländische Kommandogebung stützte[2].

Und für die geistig-moralische Bildung des Offiziers blieb die Literatur der römischen Stoa das hohe Vorbild, wie die militärund staatswissenschaftlichen Schriften und Lexika des 17. und 18. Jahrhunderts zahlreich belegen. Ihr Studium bei einer geplanten Untersuchung über das Verhältnis von neuer Staat-

1 C. HINRICHS, *Friedrich Wilhelm I. König in Preußen*, I (Jugend und Aufstieg), 1941, S. 22 ff.

2 Vgl. C. JANY, *Geschichte der Königlich Preußischen Armee*, I, 1928, S. 161ff., 175 f., 179. Es handelt sich um das kleine Buch von S. BERNDT, *Heutige Teutsche Krieges-Waffenhandlung zu Fuß*, c. 1654/55, 1666^2, 1674^3. In dem Titel Zur Handhabung der Waffen heißt es: 'Nach Anweisung des Durchläuchtigen Printzen Mauritzen von Uranien'. Bei Jany weitere zahlreiche Beispiele für die Nachwirkung des holländischen Vorbildes, auch in meinen Aufsätzen S. 13, n. 1,2 und 8.

lichkeit und älterer Militärverfassung im deutschen Absolutismus regte mich erst zu den Forschungen über den niederländischen Späthumanismus an. Der Herausgeber eines jener Riesenwälzer, des Corpus iuris militaris (1723), entwickelte den Plan einer 'Universalbibliothek vor einen gelehrten Offizier'. J.C. Lünig führte darin, natürlich in französischer Übersetzung, die Werke der römischen Stoiker auf: Les oeuvres de Senèque, Les offices de Cicéron, L'esprit de Senèque, La morale d'Epictète. Noch im dritten Jahrzehnt des 18. Jahrhunderts galten diese als eine Grundlage der Weltanschauung und Lebensführung des deutschen Offiziers im absolutistischen Heer. Für die Fragen des Kriegsrechts verwies Lünig neben den nicht genannten 'Scriptores Juris Gentium' ausdrücklich auf die Politik des Lipsius und des Frankfurter Professors für Geschichte und Politik J.C. Becman (1681-1717). Gewiß, unmittelbar werden die lateinischen Philosophen und Lipsius wohl nur von wenigen preußischen Offizieren und Beamten gelesen worden sein. Doch die schöne Literatur genauso wie das wissenschaftliche Schrifttum der Zeit waren voll von Anspielungen auf dies antike Geistesgut. Nach der stärkeren Verbreitung epikureischer Ideen in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts wurde der Stoizismus verengt, verflacht. Vielfach fand sich schon eine platte Weltnützlichkeitslehre vor: nur die praktische Verwendbarkeit der Wissenschaft galt, zweckfreie Bildung wurde weithin abgelehnt.

Der Weg führte von Lipsius abwärts über Gracián zu dem preußischen Staatsdenker, dem Hallenser Professor Christian Thomasius, der die deutsche Aufklärung anführte. Ihn schätzte Friedrich Wilhelm I. ungemein. Der König lehnte jede philosophische Spekulation ab, mit seinem praktischen Verstand mochte er ihr auch nicht folgen können. Er ahnte kaum die tieferen humanistischen Grundlagen, auf denen er sein politisches Werk, die Verwaltungsorganisation, das Beamtentum und das Heer, aufbaute. Für ihn wurde vielmehr der auf dem religiösen Erlebnis ruhende, zur Tätigkeit aufrufende Pietismus zur seelischen Stütze. Auch diese politisch-soziale Reformbewegung der lutherischen Kirche hatte gewiß ebenso wie der Puritanismus in England bereits Impulse vom Neustoizismus erhalten und sich anverwandelt. Die gewaltige pädagogische Kraft, das Gefühl der strengen Verantwortung, der Wille zum aktiven Einsatz und zur beständigen Arbeit, die methodische Übung und ständige Selbstkontrolle, der Kampf gegen jede falsche moralische Sicher-

heit, die Mahnung zur Mäßigung, Selbstbeherrschung und Askese waren allen Bewegungen gemeinsam. In ihnen drängten die 'bürgerlichen' Tugenden nach vorn, die auch Friedrich Wilhelm I. anzogen. Sie pflegte er nach der Einordnung des Pietismus in seinen Staat in allen Bereichen. In der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen in Halle 'sind die Werke des großen Niederländers Lipsius in zahlreichen Ausgaben vertreten', stellte die jüngste Biographie über den Begründer des preußischen Pietismus, August Hermann Francke, fest. Der Verfasser weist auf drei Ausgaben der Constantia und sieben der Politica hin[1]. Francke kannte die Niederlande persönlich, er wurde auch durch den Herzog Ernst den Frommen von Gotha, dieses Muster eines fortschrittlichen Landesherrn, auf die späthumanistische Gedankenwelt hingewiesen. Hatte doch der Herzog den Sohn seines Rates Seckendorff, Veit Ludwig, in Straßburg bei Johann Heinrich Boecler studieren lassen. Seckendorff, der Verfasser von zwei sehr bedeutsamen Schriften zur deutschen Staatsbildung, wurde wiederum der erste Kurator der neuen preußischen Universität Halle. Alle diese Zusammenhänge sind in ihrer Bedeutung für die Vermittlung niederländischen Geistesgutes noch gar nicht untersucht. Ich kann daher auf diesen Forschungsfeldern nur Aphorismen bieten.

Als die kirchliche und schulische Bewegung des Pietismus eine größere soziale Unterlage gewann, konnte die Erziehung zu Fleiß und Leistung in Brandenburg-Preußen in breiteren

1 E. BEYREUTHER, *August Hermann Francke und die Anfänge der ökumenischen Bewegung*, 1957, S. 298 f. Eine neue Zusammenstellung aller in der Hauptbibliothek der Franckeschen Stiftungen vorhandenen Schriften von Lipsius, die insgesamt in 53 Ausgaben vertreten sind, verdanke ich der freundlichen Mühewaltung des Leiters des Archivs der Franckeschen Stiftungen, Herrn J. Storz. Danach ergeben sich einige Korrekturen der Angaben von Beyreuther. Die Constantia ist 5 mal, die Monita et exempla sind 3mal vorhanden, in Übersetzung je 1mal. Die Daten dieser Ausgaben, auch der Politik, stimmen bei Beyreuther nicht. Die Monita sind 1605 zum erstenmal erschienen, es kann also keine Auflage von 1590 existieren. Die Opera Omnia von 1637 und 1675 sowie andere Gesamtausgaben sind gleichfalls vorhanden. Es fehlen eigenartigerweise die beiden Darstellungen der Stoa vom Jahre 1604. Die große Anzahl der Lipsiana, darunter auch manche in Bibliographie Lipsienne nicht aufgeführte, erklärt sich z.T. durch den Erwerb der Bibliothek eines holländischen Theologen. - Die bürgerlichen Züge im Werk Franckes haben C. Hinrichs in mehreren Arbeiten und K. Deppermann herausgearbeitet. Sie werden besonders stark in der marxistischen Geschichtsschreibung betont, wofür ich nenne *A.H. Francke. Festreden und Kolloquium aus Anlaß der 300. Wiederkehr seines Geburtstages 22. März 1963*, Hallesche Universitätsreden, 1964.

Schichten wirksam werden. Die Träger der nun gesellschaftlich sich umstrukturierenden Niederländischen Bewegung, die humanistisch Gebildeten in Adel und Bürgertum, in Bürokratie und Offizierkorps, waren im 18. Jahrhundert nicht mehr zahlreich genug, um den personellen Engpaß zu überwinden. Neue Schichten rückten in die wachsende Staatsverwaltung und die aufblühende Wirtschaft ein. Für sie schuf Friedrich Wilhelm als erster europäischer Monarch besondere staatswissenschaftliche Lehrstühle an seinen Universitäten, die 1727 begründeten Professuren für Ökonomie, Polizei und Kammersachen, wobei unter Polizei damals die innere Politik überhaupt zu verstehen ist. Gegenüber der überragenden Rolle der humanistischen Philologie und Philosophie im Studiengang während der historisch-politischen Phase der Niederländischen Bewegung ließ also der Anteil der Philologen entschieden nach. Die naturrechtliche Staats- und Rechtskultur der zweiten Phase der Niederländischen Bewegung wurde in Preußen ergänzt durch die staats- und wirtschaftspädagogische Wirksamkeit und die alle Berufe erreichende Tätigkeit der pietistischen Pfarrer und Lehrer.

Noch in der Zeit Friedrich Wilhelms I. finden wir auch interessante Bezüge auf die römische Stoa. Der König ließ das Kriegsreglement des Spaniers Sala y Abarca übersetzen und jedem Offizier ein Exemplar überreichen. Der Geist der stoisch-naturrechtlichen Vorrede des Verlegers wurde durch die Embleme des Titelkupfers bestätigt: Auf der mit Regimentsfahnen und Waffen geschmückten Säule prangte das Bild des Monarchen, zu Füßen der schwarze Adlerorden mit der römisch-rechtlichen Devise ‘Suum cuique’. Auf der Tafel davor stand in großen Lettern die Sentenz: Omnis in ferro est Salus. Seneca. Der Zusammenhang der kriegerischen Moral Preußens mit der römischen Philosophie war noch einmal deutlich. Der neunjährige Prinz hatte einst über das Kriegswesen gesagt, das ist die Basis des Staates. Nun wurde der Satz Senecas, das Wohl des Staates ruht auf seinen Waffen, gleichsam zur Devise Preußens. Der Verleger erläuterte sie aber einschränkend: Seneca sei nur so zu verstehen, ‘daß die Verfassungen, welche zum Kriege gehören, wenn sie recht eingerichtet sind, dem gemeinen Wesen wichtigen Vorteil bringen’. Keineswegs müsse zu allen Zeiten Krieg geführt werden. Diese Auslegung war ganz im Sinne des Königs, der seine wachsende Kriegsmacht nicht mehr einsetzte. Blinder Gehorsam und jede Brutalität werden vom Verfasser abge-

lehnt, williger Gehorsam, Tugend, Verstand und Wissen gefordert. Gewiß lag in diesen Worten mehr das Ideal als die Wirklichkeit des preußischen und überhaupt des europäischen Heeres jener Zeit!

Wer jetzt in voller Kenntnis des niederländischen Späthumanismus die vom preußischen 'Kultusminister' Fuchs 1695 entworfene Vorschrift für die Erziehung des Kurprinzen Friedrich Wilhelm noch einmal studiert und den Unterricht des Erziehers Rebeur verfolgt, stellt bestimmte Einwirkungen dieser Richtung fest. Die beiden holländischen Bildungsreisen bedeuteten wenig für die geistig-wissenschaftliche Entwicklung des Kronprinzen, aber viel für seine persönliche Lebensführung, das wirtschaftlich-bürgerliche Interesse, das seine Herrschaft charakterisiert. Und sein Biograph Hinrichs schildert die Nachwirkung der Reisen: 'Für ihn war Holland nicht mehr [wie für den jungen Kurfürsten Friedrich Wilhelm] das schmerzliche Erlebnis von Blüte gegen Verfall, von Macht gegen Ohnmacht, nicht so sehr ein Erlebnis der politischen Bildung, sondern der äußeren Gesittung und Kultur. Diese waren ihm vom gemeinsamen protestantisch-puritanischen Boden her so gemäß, daß holländisches Wesen ein Element des von ihm begründeten preußischen Militärstaates werden sollte.'

Der bedeutendste Mitarbeiter und Vertraute des Königs war sein langjähriger Minister Friedrich Wilhelm von Grumbkow. Er war der letzte Generalkriegskommissar, dessen Amt aufgehoben wurde, und der neue Chef im 1. Departement des Generaldirektoriums, der 1723 begründeten obersten Behörde Preußens, die die älteren Zweige der ländlichen und der städtischen Steuerverwaltung und Wirtschaftspflege vereinigte. Grumbkow, in sittlicher Auffassung dem Könige so vielfach entgegengesetzt, hatte in den Niederlanden in Utrecht und Leiden studiert. Die Instruktion für den ihn begleitenden Hofmeister forderte das Lesen der Zeitungen und der kleinen Bücher, 'so in Holland von Zeit zu Zeit heraufkommen und mit schönen politischen Reflexionen angefüllet sind'[1]. Der Verfasser der Instruktion war der Stiefvater Grumbkows, der Geheime Rat Franz Meinders, der selbst in der Straßburger Lipsius-Schule studiert hatte. Sollte er sich nicht aus seiner Studienzeit an die Taschenbücher der Res publicae-Serie Elzeviers erinnert haben?

1 Die Instruktion für das Studium in Leiden bei A. STRECKER, *Franz von Meinders*, 1892, S. 145 ff. Punkt 13 S. 149.

An den preußischen Universitäten wurden die naturrechtlichen Lehren im Gewande einer gemäßigten Staatsallmacht vorgetragen. Die spezifische Bedeutung von Hugo Grotius für das Rechts- und Staatsdenken Preußens ist noch zu wenig erforscht worden[1]. Daß aber Cocceji und Thomasius, Heineccius und Wolff unter dem beherrschenden Einfluß des Niederländers standen, zeigt jeder Blick in ihre Werke. Das wird auch von der neueren Forschung bestätigt[2]. Die vollständige Publikation der Vorträge, die der Schöpfer der großen Rechtskodifikation des Allgemeinen Landrechts von 1794, Svarez, dem Kronprinzen Friedrich Wilhelm (III). 1791/92 gehalten hat, läßt die Bedeutung des späten Naturrechtsdenkens für die früh einsetzende Entwicklung Preußens zum modernen Rechtsstaat deutlich werden[3].

Auch die Toleranzpolitik, die seit dem Großen Kurfürsten ein Kennzeichen des preußischen Staates war, muß im Zusammenhang mit den Auswirkungen der Niederländischen Bewegung gesehen werden. Gewiß wiesen die kirchliche Lage der von drei Konfessionen, Lutheranern, Katholiken und Reformierten, bevölkerten Länder und das merkantilistische Machtstreben auf eine gewisse Duldung hin. Aber nicht nur die Staatsräson und die Wirtschaftsräson haben ihren Anteil an der Beschützung zahlreicher protestantischer Sekten, sondern auch das hol-

1 W. Dilthey hat als erster das preußische Naturrecht im Zusammenhang geschildert, vornehmlich als Voraussetzung zum Allgemeinen Landrecht von 1794. DILTHEY, Das Allgemeine Landrecht, in: *Schriften*, XII, 1936, S. 131-204, Kap. II (Das Preußische Naturrecht). H. THIEME, Die Zeit des späten Naturrechts, in: *Zs. Sav. Stift. Rechtsgesch.*, Bd. 56 (1936); ders., Die preußische Kodifikation, ebda, Bd. 57 (1937).

2 Neben den Darstellungen bei E. Wolf (S. 64, n. 2) vgl. die Arbeiten von E. REIBSTEIN, Von Grotius zu Bynkerhoek, in: *Arch. d. Völkerrechts*, Jg. 4 (1953/54), S. 1-28. Hier der wichtige Hinweis auf die Neuausgabe von U. Hubers Hauptwerk De jure Civitatis, Halle 1708, durch Christian Thomasius. Thomasius sah überhaupt alles Licht der Wissenschaft aus Holland kommen. Ferner ders., Deutsche Grotius-Kommentatoren bis zu Christian Wolff, in: *Zs. f. ausl. öff. Recht und Völkerrecht*, Bd. 15 (1953/54), S. 76-102. Der Übergang Wolffs von der theoretischen zur praktischen Philosophie stand ganz im Zeichen von Grotius, dessen Hauptwerk er zu diesem Zeitpunkt (1734) neu herausgab. Zu Heineccius REIBSTEIN (S. 46, n. 1).

3 H. CONRAD, und G. KLEINHEYER (Hrsg.), *Vorträge über Recht und Staat von Carl Gottlieb Svarez (1746-1798)*, 1960. Außer den Schriften der beiden Herausgeber auch E. WOLF, S. 64, n. 2: Carl Gottlieb Svarez, S. 424 ff.

ländisch-späthumanistische Vorbild und die naturrechtlichen Lehren. Da bei mußten sich die Fürsten und ihre Ratgeber gegenüber den unduldsamen Ständen durchsetzen, die auch jede Unionspolitik der einzelnen Hohenzollern ablehnten. Die starken Neigungen für das anglikanische Kirchenwesen bei den Einigungsversuchen unter Friedrich I. erinnern an die Sympathien des Grotius. Während noch in anderen deutschen Staaten der Landesherr das Reichsrecht der alleinigen Konfessionsbestimmung in Anspruch nahm und Andersgläubige vertrieb, herrschte schon seit jenem Projekt einer welttoleranten Universaluniversität und dem Potsdamer Edikt konfessionelle Freiheit. Die Hugenotten verstärkten das calvinistische Element in Preußen; ihre Gelehrten aber führten älteres Kulturgut mit sich - auch aus der Zeit des Neustoizismus in Frankreich, wie die Geschichtsschreibung eines Antoine de Teissier beweist, der zum Hofhistoriographen Friedrichs I. ernannt wurde. Manuskripte seiner Werke befanden sich in der Bibliothek der Grafen von Dohna.

Der Erzieher Friedrichs des Großen, Duhan de Jandun, nahm seinen Weg über das Haus des Grafen Alexander von Dohna. Ob er den Kronprinzen mit den Stoikern bereits bekannt gemacht hat, ist nicht zu erweisen. Jedenfalls wird für Friedrich II. die heidnisch-antike Stoa wieder zur Lebensauffassung. Eduard Spranger erklärt zum Schluß seiner grundlegenden Untersuchung über die Philosophie des Königs: 'Die stoische Seelenhaltung erweist sich also als das letzte, wozu der Philosoph von Sanssouci gelangt. Aber er spürt selbst, daß dieser Stoizismus eben für das letzte nicht zulangt'[1]. Die Wendung von Seneca zu Marc Aurel, dem Lieblingsphilosophen des Königs, bedeutete dabei für den Philosophe stoicien wohl die persönliche Wendung von der religiösen pietas zur mehr philosophischen humanité. Daß er indirekt auch dem Neustoizismus verpflichtet war, wußte er nicht mehr. Vielmehr machte er gerade die lateinische Gelehrtensprache des Späthumanismus für die Nicht-Ausformung der deutschen Sprache und für die Unbildung der Masse verantwortlich. Dabei nannte er ausdrücklich Lipsius, Freinsheim, Gronovius und Graevius[2].

1 E. SPRANGER, *Der Philosoph von Sanssouci*, 1942, S. 32.

2 Über die deutsche Literatur (1780), in: *Die Werke Friedrichs des Großen*, VIII, 1913, S. 97. Friedrich sprach von den urteilslosen Pedanten, den 'schwerfälligen Wiederkäuern einiger dunkler Phrasen, die sie in den alten Handschriften fanden'. Vielleicht handelte es sich um Reminiszenzen aus seiner Jugenderziehung. Duhan de Jandun dürfte diese Gelehrten geschätzt haben. Daß Freinsheim erwähnt wird, deutet etwas auf die Politik-Ausgabe des Lipsius hin, die Freinsheim 1641 nach der Einrichtung seines Schwiegervaters Matthias Bernegger, des Begründers der Straßburger Lipsius-Schule, herausbrachte. Sie erlebte 1704 eine vierte Neuauflage. Doch die Frage, ob Friedrich die Politik des Lipsius kennengelernt hat, wie W. HUBATSCH, *Das Problem der Staatsräson bei Friedrich dem Großen*, 1956, S. 16 f. in Fortführung meiner Arbeiten annimmt, kann bisher nicht beantwortet werden.

Im ersten Regierungsjahr Friedrichs las der hochgeachtete Kanzler der Universität Halle, J.P. Ludewig, ein politischkameralistisches Kolleg. In ihm empfahl er des Lipsii Politica. Sie 'ist unvergleichlich und wird von vielen ministren als ein Handbuch gebraucht; indessen enthält es doch nur generalia'[1]. Welche Minister meinte der über den Hof wohlunterrichtete Professor? Rechnete er den vorhin erwähnten Grumbkow unter sie? Über 150 Jahre nach ihrem ersten Erscheinen wurde die Politik des Lipsius gelobt - von einem führenden Vertreter der preußischen Universität Halle, die mit 1500 Studenten gerade die höchste Frequenz einer deutschen Hochschule im 18. Jahrhundert erreichte. Zehn Jahre später erlebte das Werk noch zwei lateinische Auflagen in Wien.

Die tiefe Wirkung der Niederländischen Bewegung ist also wie in anderen europäischen Staaten auch in Brandenburg-Preußen zu verfolgen, wenn wir sie zunächst auch nur auf einigen Gebieten des Staats- und Rechtslebens verdeutlichen konnten. Was bedeutet dies? Diese neu ausgezogenen Verbindungslinien zwischen den Niederlanden und Brandenburg-Preußen überraschen gewiß. Vom 18. Jahrhundert aus gesehen erscheinen sie willkürlich und unlogisch. Das lockere föderative Gebilde der bürgerlich-republikanischen Niederlande, das seine Weltgeltung an England abgetreten hatte, und der auf Vereinheitlichung drängende monarchische Militärstaat, der eine Stellung unter den europäischen Mächten erringen will, haben auf den ersten Blick nichts miteinander gemein. Können diese beiden so verschiedenen politischen Körper doch durch die neustoisch-naturrechtliche Strömung verbunden sein?

Im Brandenburg-Preußen des Jahrhunderts von 1640 bis 1740 herrschte eine starke bürgerliche Tendenz. Sie erscheint weniger bei dem höfisch-barocken Glanz eines Friedrichs I., wird aber

1 Aus einem Kollegheft des späteren Göttinger Professors für Naturund Völkerrecht und Politik G. Achenwall. U.B. Göttingen, Hs. Abtl. Nachl. Achenwall 210 a, Nachschrift von Joh. Pet. Ludewig, Erläuterung zu des Herrn von Seckendorff Teutschem Fürstenstaat. Halle 1741, § 3.

deutlich bei dem Großen Kurfürsten und Friedrich Wilhelm I. Gerade der ‘Soldatenkönig’ schätzte die bürgerlichen Tugenden: Der Zuschnitt seiner Lebensführung und seines Hofes war bürgerlich, so auch die ganz unhöfische Deftigkeit seiner Späße und Vergnügungen im Tabakskollegium, seine Förderung der städtischen Finanzkraft, die teilweise brutale Domestizierung des Adels. Neben dieser zutiefst bürgerlichen Lebensauffassung stand bei ihm die alles überragende Sorge für das Militär, um durch eine übergroße Rüstung die in der Mitte Europas weit auseinanderliegenden Staatsteile zu schützen. Das Ansehen des verachteten Heeres sollte mit einer Riesenanstrengung gefestigt werden. Der Monarch konzentrierte das Sozialprestige beim einheimischen Offizier, beim domestizierten Schwert- und Dienstadel. In der Staatswirtschaft rangen die bürgerlich-kaufmännischen und die staatlich-reglementierenden Tendenzen miteinander. Nicht der am holländischen Vorbild sich orientierende Kammerpräsident Hille siegte dabei, sondern der strenge Staatsmerkantilist Reinhardt. Diese Entscheidung gegen die Förderung des Handels und des Großkaufmannsstandes scheint mir für das Wachsen des Geistes staatlicher Bevormundung und Lenkung in Preußen von nicht geringer Bedeutung zu sein. Die absolutistische Staatsgesellschaft blieb ohne das Gegengewicht eines starken Großbürgertums. Der Monarch forderte die militärische Disziplin schließlich von seinem Beamtentum. ‘Ich habe Kommando bei meiner Armee und soll nit Kommando haben bei die tausend sakramentsche Blakisten (Tintenkleckser)!’. Die königliche Verwaltung, die ständische Gesellschaft und die vom Staat entwickelte und gelenkte Wirtschaft standen weithin, wenn auch nicht ausschließlich, im Dienste des Unterhaltes der Armee.

Welch anderes Bild bieten die Niederlande in jener Zeit! Dank der finanziellen Kraft ihres Handelskapitalismus und Kolonialeinkommens konnten die Generalstaaten jeden Einfluß des Militärs auf Staat und Gesellschaft verhindern. Die Regenten besaßen alle notwendigen Mittel ohne Änderung des politischen Gefüges und der sozialen oder ökonomischen Struktur. In den klassischen Ländern des kontinentalen Militarismus, in Frankreich und in Preußen, haben die aus der Militärverwaltung stammenden Sonderbeamten, die Intendanten und Kriegskommissare, schließlich die bürgerliche Initiative, die sie wecken wollten, durch ihre Reglementierung ökonomisch und politisch erstickt. In Preußen wurde das Militär aus dem dienenden

Stand zum herrschenden Faktor. So blieb Holland im 18. Jahrhundert vor jeglichem Militarismus bewahrt, während in Brandenburg-Preußen die Forderung nach einem starken, allzeit gerüsteten Staat und einem militärischen Berufsstand zur politischen und sozialen Erscheinung des monarchischen Militarismus führte.

Dennoch ist in Brandenburg-Preußen und in vielen anderen europäischen Staaten der Einfluß der historisch-politischen Schule der Niederländischen Bewegung nicht zu leugnen. Nur haben die jeweiligen allgemeinen Landes-Bedingungen, auf die diese Lehren trafen, und die handelnden Persönlichkeiten sehr verschiedene politisch-militärische Gebilde erstehen lassen. So nur möchte es zu erklären sein, daß im Zentrum der historisch-politischen Schule, in den Niederlanden selbst, eine Nachwirkung über die Mitte des 17. Jahrhunderts am wenigsten zu spüren ist. Die Magistratenfamilien der holländischen Städte nahmen den Geist der straffen Ordnung, der mit der modernen Staatlichkeit verbunden war, nicht auf, während die europäischen Beamten der fürstlichen Verwaltungen ihren eigenen Aufstieg mit dem des modernen Staates aufs engste verknüpften. Denn nicht allein um die Monarchie und die Unterweisung des Monarchen ging es in dieser Literatur, sondern um die Grundlagen eines jeden Gemeinwesens, welcher Staatsform es auch sei[1]. Das Ziel war der moderne Staat.

De *voorzitter* dankt prof. Oestreich zeer voor wat hij de leden van het Historisch Genootschap heeft geboden; met het oog op de beperkt beschikbare tijd verzoekt prof. Brandt, in de discussie zo beknopt mogelijk te zijn.

Mr. *Den Tex* vraagt, of Oldenbarneveld onder invloed van Lipsius er toe gekomen is, zijn huis met afbeeldingen van Prudentia en Constantia te versieren. - Spreker acht dit zeer juist.

Prof. *Post* informeert, of het in de 16e en 17e eeuw regel was, dat de Duitse jeugd in het buitenland ging studeren; oefende Padua geen grote aantrekkingskracht uit? - Spreker bevestigt, dat het buitenslands studeren mode was, maar over het trekken

1 Hierzu vgl. die Selbstinterpretation von Lipsius, Ad Libros Politicorum Breves Notae, 1591. Vorspruch: Nam etsi proprie de Principatu agimus & eius instructio mihi scopus: tamen & librorum prior pars velut commune π□οα□λιον ad quamque Remp. est: passim praecepta ad omnem Civilem vitam.

naar andere universiteiten dan die der Republiek kan hij geen exacte mededelingen doen.

De heer *Wansink* vraagt zich af, of het door spreker gehanteerde begrip 'Niederländische Bewegung' wel juist is. Voor de betrekkingen tussen individuele geleerden en politici is de gebruikte terminologie z.i. te wijds. - De referent zegt, dat naar zijn mening gesproken mag worden van een grote, veelomvattende stroming in het wetenschappelijk en politiek denken, die met de woorden 'Niederländische Bewegung' niet verkeerd getypeerd wordt.

De heer *Wansink* acht de zienswijze van spreker, als zou Lipsius een gematigd absolutistisch denker zijn geweest, die van de vorsten eiste, dat zij zich aan de wetten hielden, moeilijk verenigbaar met Lipsius' 'necessitas frangit omnem legem'. - Spreker antwoordt, dat Lipsius dit zegt met betrekking tot de privileges, niet met het oog op de wetten; 'princeps legibus non solutus'.

De heer *Wansink* informeert, of Lipsius en zijn door de referent genoemde 17e-eeuwse leerlingen, die immers allen voorstander van een monarchie waren, in het republikeinse Holland hun theorieën ongestoord konden verdedigen. Grepen de Staten niet in, omdat deze professoren toch ongevaarlijke theoretici waren? - Spreker zegt, verwijzend naar Lipsius' Notae, dat de Republiek deze denkers vrij liet, zelfs de hoogleraren in de politiek, die wel degelijk op de praktijk gerichte denkbeelden uitten.

Prof. *Boogman* zegt, in aansluiting op het voorgaande, dat er in Holland toch duidelijk een republikeinse traditie bestond, met name in de 17e eeuw. Zo gemakkelijk was het voor de hoogleraren toch niet om tegen die traditie in te gaan. Vertrok Lipsius naar Leuven, omdat hij liever in een koninkrijk woonde? - Spreker wijst er op, dat het aantal buitenlandse studenten in de Republiek zeer groot was; daarom lieten de Staten de professoren in feite ongemoeid. Lipsius sprak vooral voor buitenlanders. Diens vertrek naar Leuven werd niet bepaald door zijn voorkeur voor een monarchie; hij heeft er ook serieus over gedacht, zich in de rijksstad Frankfort te vestigen.

De *voorzitter* bedankt de spreker nogmaals voor zijn zeer instructieve voordracht.

Nadat de vergadering enige tijd onderbroken is voor een koffiepauze, geeft de voorzitter het woord aan prof. dr. B.H. Slicher van Bath (Wageningen) voor zijn voordracht over: Economische ontwikkeling en sociale verschuivingen in de preindustriële maatschappij van West-Europa.

Economische ontwikkeling en sociale verschuivingen in de pre-industriële maatschappij van West-Europa[1]

De heftig versnelde economische ontwikkeling en de grote sociale omwentelingen in verschillende landen, kortom de dynamische bewogenheid van deze tijd, hebben bij velen de indruk gewekt, dat de maatschappij in het verleden statisch en traditioneel was. Voor hen begint de geschiedenis eigenlijk pas in de 19e of 20e eeuw. Deze opvatting houdt in wezen een ontkenning in van de geschiedenis zelf. Het is niet moeilijk aan te tonen, dat het economische en sociale leven in een vroeger verleden voortdurend veranderingen heeft ondergaan, zij het dan wellicht op een kleinere schaal.

Ter aanduiding van deze dynamiek in het verleden is in het navolgende de term *economische ontwikkeling* gebruikt. Men zou ook kunnen spreken van *economische groei*, doch door het ontbreken van het statistisch materiaal is het vrijwel onmogelijk de moderne groeitheorie uit de economie toe te passen op die perioden uit het verleden, welke hier behandeld zullen worden. Ondanks het bezwaar, dat het onmogelijk is de groei te berekenen, zijn er wel duidelijke indicaties van een economische ontwikkeling op verschillende terreinen. Soms zelfs kan men deze in cijfers uitdrukken, dus meten.

De maatschappij, die het object is van mijn beschouwingen, heb ik pre-industrieel genoemd, waarmede de maatschappij van vóór de Industriële Revolutie wordt aangeduid. De toepassing van de stoomkracht als energiebron op grote schaal betekende op economisch en sociaal terrein de afsluiting van een tijdperk en het begin van een nieuwe periode. De overgang naar de nieuwe, industriële periode voltrok zich in Engeland aan het einde van de 18e eeuw, elders in de 19e eeuw.

De landbouw was vrijwel overal in de pre-industriële maatschappij de belangrijkste bron van bestaan. Toch waren er vóór 1800 al gebieden als Holland en Vlaanderen, waar een belang-

1 Deze voordracht is een samenvatting van een uitvoeriger en meer gedetailleerd rapport over de agrarische produktiviteit. Dit rapport, getiteld *Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale. Une orientation et un programme*, is opgesteld voor het derde internationale economisch-historisch congres in augustus 1965 te München. Het rapport is gepubliceerd in de *A.A.G. Bijdragen*, 12 (1965), p. 3-46, waar men tevens de literatuurverwijzingen kan vinden.

rijk deel van de bevolking in de nijverheid, handel, scheepvaart of visserij werkzaam was. Zelfs een provincie als Overijssel was in 1795 niet agrarisch meer; slechts 46% van de beroepsbevolking was in de landbouw werkzaam. Toch behield de landbouw, ook in de niet-agrarische gebieden, een grote betekenis, omdat de nijverheid voor een groot deel berustte op de verwerking van agrarische grondstoffen (textiel, brouwerijen, etc.). Evenzo waren in de handel en scheepvaart de graanhandel en het graantransport van grote economische betekenis. De rijke stedelijke burgerij was al evenzeer in de landbouw geïnteresseerd, doordat een aanzienlijk deel van haar vermogen in land en boerderijen was belegd.

De pre-industriële maatschappij was toch nog, ook in haar niet-agrarische aspecten, nauw met het platteland en de landbouw verbonden. Het is derhalve geoorloofd in het navolgende de aandacht vooral op de agrarische maatschappij te richten, zonder evenwel de betekenis van de niet-agrarische elementen te miskennen.

Bij de analyse van het proces van de economische ontwikkeling stuit men op constante en op variabele factoren. Constant zijn bijv. de arbeidsprestaties van mens en dier, variabel zijn de graanoogsten en graanprijzen. De variabelen vallen in twee groepen uiteen: variabelen met heftige fluctuaties op korte termijn, waarvan echter het gemiddelde over een langere duur beschouwd, toch constant blijft, zoals bijv. de oogstopbrengsten per hectare in de Oosteuropese landen, en daarnaast de variabelen - soms ook met heftige fluctuaties op korte termijn - waarvan het gemiddelde over een langere termijn een verandering vertoont, bijv. de stijging van de oogstopbrengsten in de Westeuropese landen. Deze laatste variabelen geven aanwijzingen over een economische ontwikkeling. Daarentegen geven de factoren, die gedurende vele eeuwen constant zijn gebleven, de grenzen aan, die niet of alleen na zeer grote inspanning overschreden konden worden. De oppervlakte, die door één man per dag geploegd, geoogst of gehooid kon worden, was aan dergelijke grenzen gebonden. Eerst dank zij een technische omwenteling kon deze oppervlakte aanzienlijk vergroot worden.

Achtereenvolgens zal ik de volgende aspecten van de economische ontwikkeling behandelen:

- de landbouwkundige aspecten, en dan in het bijzonder de produktieverhoging in de landbouw;

2. de aspecten van de sociale structuur, gezien vanuit het oogpunt van de consumptie;
3. de economische aspecten van de markt-economie, waarbij de produktie voor de markt en de op die markt geldende prijzen het hoofdthema zijn.

Daarna zullen de invloeden van de markt-economische factoren op de agrarische en sociale ontwikkeling worden nagegaan, om te besluiten met beschouwingen over de begeleidingsverschijnselen van de agrarische expansie en contractie.

De landbouwkundige aspecten

Ondanks een grote verscheidenheid van agrarische produkten was er in de pre-industriële maatschappij een sterke eenzijdigheid door het overwicht van de graanbouw. In sommige streken was daarnaast de rundveehouderij van belang, hetzij voor de zuivelprodukten (boter en kaas), hetzij voor het vlees en de huiden. In enkele landen, bijv. Engeland en Spanje, had de schapenhouderij een aanzienlijke omvang in verband met de wolproduktie.

De omvang van de produktie van deze goederen wordt bepaald:

a. in de graanbouw door de oppervlakte van de cultuurgrond, welke met graan bebouwd wordt, vermenigvuldigd met de opbrengst per oppervlakte-eenheid;
b. in de zuivelproduktie door het aantal melkgevende koeien, vermenigvuldigd met de melkgift per koe per lactatieperiode;
c. in de vleesproduktie door het aantal geslachte beesten, vermenigvuldigd met het slachtgewicht per beest;
d. in de wolproduktie door het aantal schapen, vermenigvuldigd met het gewicht van de vacht per schaap.

Om de moeilijkheden van de oude maten en gewichten te ontgaan, kan men, in plaats van de graanopbrengst per oppervlakte-eenheid, gebruik maken van de verhoudingen tussen de hoeveelheden zaaizaad en oogst, de opbrengstfactoren, die een weerspiegeling zijn van de opbrengsthoeveelheden.

Variabel op langere termijn waren het areaal cultuurgrond, de opbrengstfactoren, de omvang van de veestapel; vrijwel constant waren vóór 1700 de melkgift, het slachtgewicht en het gewicht van de vacht wol.

Wisselingen in de produktieopbrengsten waren voor een deel het gevolg van veranderingen in de natuurlijke omstandigheden, zoals het weer, ziekten en plagen. De graanplanten zijn in hun ontwikkeling zeer gevoelig voor de weersomstandigheden. Men kan in de tijd tussen zaaien en oogsten acht fasen in de groei van de plant onderscheiden, die ieder bepaalde eisen van temperatuur, neerslag en daglicht (lichtintensiteit) stellen. Een te veel of te weinig op het vereiste moment kan schadelijk zijn. Onze kennis van de weersomstandigheden in het verleden is te weinig gedetailleerd om de invloed van het weer op de oogstopbrengsten te kunnen beoordelen. Mededelingen als koude winters, natte zomers zeggen op zich zelf zeer weinig. Toch baseren zich vaak historici, die zich met dit onderwerp bezighouden, op dergelijke weinig exacte uitspraken.

Door onderzoekingen is aangetoond, dat in de gematigde zone de oogsthoeveelheid sterker onder invloed van de neerslag dan van de temperatuur staat. Het effect van een grote hoeveelheid neerslag in de herfst- en wintermaanden is, dat de zuurgraad van de grond stijgt, terwijl kali, fosfaten en stikstof in de grond afnemen, zodat de opbrengsten dalen.

Ten aanzien van het klimaat in de gematigde zone is bekend, dat de temperatuur van de verschillende Europese waarnemingsstations gedurende de periode van de instrumentele waarnemingen - ongeveer de laatste twee eeuwen - een analoog verloop heeft vertoond. De temperatuur strekt zich uit over grote zones. Wat de neerslag betreft, is het beeld totaal anders. Hier bestaan grote verschillen tussen de Europese waarnemingsstations. De neerslaghoeveelheid is slechts in een klein regionaal gebied gelijk. Aangezien zojuist is geconstateerd, dat de oogsthoeveelheden in West-Europa sterker onder invloed van de neerslag dan van de temperatuur staan, volgt hieruit, dat de oogsten regionaal grote verschillen moeten tonen. Een uitzondering op de regionale verscheidenheid in de oogstopbrengsten vormen sommige afwijkingen van de gemiddelde temperatuur, waardoor de oogsten in veel grotere gebieden kunnen worden getroffen. Dergelijke rampjaren van algemene misoogsten zijn uitzonderingen. Zij leven voort in alle kronieken en fascineren nu nog de historici, die te snel geneigd zijn op grond van enkele strenge winters conclusies te trekken voor gehele perioden.

Bij een onderzoek naar de graanopbrengsten is gebleken,

a) dat de oogsten van verschillende granen op één zelfde bedrijf een analoog verloop tonen;

b) dat de oogsten op bedrijven, die in elkaars nabijheid liggen met elkaar overeenstemmen;
c) dat de opbrengsten van bedrijven, die ver van elkaar gelegen zijn, generlei overeenstemming vertonen;
d) dat ongeveer de helft van de oogsten normaal was, een kwart slechte oogsten waren (minder dan 85% van normaal) en een kwart goede oogsten waren (meer dan 115% van normaal);
e) dat er geen verband is te vinden tussen veranderingen in het klimaat (de gemiddelde weersomstandigheden gedurende een periode van dertig jaar) en de oogstopbrengsten. Een daling van de opbrengstfactoren in de late middeleeuwen en in de 17e eeuw kan niet aan een klimaatverslechtering worden toegeschreven. Invloed van de Kleine IJstijd (1540 of 1590 tot 1820 of 1890) is wel geconstateerd in Noord-Scandinavië en de Alpen, maar dit waren geen streken, die belangrijke graanleveranciers waren.

Bij de factoren, die de agrarische produktie bepaalden, hebben we geconstateerd, dat vooral het areaal cultuurgrond, de opbrengstfactoren en de omvang van de veestapel variabel waren. De lijn van de produktieverhoging bij deze factoren was niet permanent stijgend, doch werd afgewisseld met perioden van stagnatie en daling. Achtereenvolgens zullen in het kort deze drie belangrijkste produktiefactoren behandeld worden.

In vrijwel alle Westeuropese landen vindt een uitbreiding van het areaal cultuurgrond door ontginningen en inpolderingen plaats in de Karolingische tijd, van de 11e tot de 14e eeuw, van het einde van de 15e tot in de 17e eeuw en na 1750. Een teruggang van het areaal kan men in verschillende streken in de late middeleeuwen constateren (*Wüstungen* en *lost villages*) en in minder sterke mate ook in de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw. In dezelfde periode hoort men klachten over erosie en zandverstuivingen.

Uit een bewerking van ong. 12.500 opbrengstfactoren van graan uit de tijd van 1200 tot 1820 blijkt, dat men chronologisch vier trappen in de ontwikkeling kan onderscheiden, elk met een niveauverschil van ong. 60%[1]: niveau A met een opbrengstfactor van ruim 3, niveau B 4,5, niveau C 6,5 en niveau D 10,5.

1 Produktiestijging berekend na aftrek van één eenheid voor zaaizaad.

Engeland en de Nederlanden hebben in 1820 het hoogste niveau bereikt (D), Midden-, Zuid- en Noord-Europa zijn een trede lager (C), Oost-Europa heeft een opbrengstfactor van ongeveer 4,5 (B), tussen 1500 en 1800 is daar geen vooruitgang geboekt. In de late middeleeuwen en in de periode van 1600 tot 1750 treedt in alle landen van Europa, waarover gegevens beschikbaar zijn, een teruggang van de opbrengstfactoren op.

De derde variabele produktiefactor is de veestapel, waarvan de omvang is toegenomen; zeer waarschijnlijk is in de late middeleeuwen en in de 17e eeuw door een overgang van de akkerbouw naar de veeteelt het aantal runderen en schapen vermeerderd. In de samenstelling van de veestapel heeft een verschuiving plaats gevonden van het kleinvee (schapen, varkens en geiten), dat in de middeleeuwen overwoog, naar het grootvee (paarden en runderen). In de rundveehouderij heeft zich een wijziging in de produktiebestemming voltrokken, van huiden naar vlees, daarna naar boter en kaas en thans naar de consumptiemelk.

Uitbreiding van het areaal bouwland en tegelijkertijd vergroting van de veestapel was vroeger een tegenstrijdigheid. Er bestond een evenwicht tussen de oppervlakten van de akkerbouwgrond en de wei- en hooilanden voor het vee. Door ontginningen werd de oppervlakte grond, die voor het vee beschikbaar was, kleiner. Dit moest tot een vermindering van de veestapel leiden, waardoor er minder mest voor de bouwlanden geproduceerd werd. Een vermindering van de bemesting had onherroepelijk een verlaging van de opbrengsten tot gevolg. Alleen door toepassing van nieuwe methoden in de akkerbouw en de veevoeding kon deze vicieuze cirkel doorbroken worden.

Er waren verschillende middelen om de produktie te verhogen: de landbouwstelsels, de invoering van nieuwe gewassen, de bemesting, de landbouwwerktuigen, de arbeidsprestaties en de ondernemersgeest. Aan ieder van deze middelen zal in het kort aandacht worden besteed.

Verbeteringen werden bereikt door de rijenteelt, waardoor minder zaaizaad nodig was. Er waren voorts de nieuwe landbouwstelsels, waarbij in afwisseling met de graanbouw voedergewassen voor het vee werden verbouwd, of waarbij bouwland en weiland periodiek wisselden. De verbouw van veevoedergewassen vond in Vlaanderen al in de 13e of 14e eeuw ingang. Beide stelsels hadden het voordeel, dat meer vee gehouden kon

worden, zodat meer mest voor het bouwland beschikbaar kwam.

Een grote verbetering was de verbouw van andere gewassen dan graan, die ook voor de voeding gebruikt konden worden. In de 16e en 17e eeuw onderging de teelt van boekweit een grote uitbreiding. In de 18e eeuw kwam de aardappel in gebruik. Het voordeel van de aardappelverbouw was, dat van een zelfde oppervlakte, indien deze met aardappelen beteeld werd, tweeà driemaal zoveel mensen gevoed konden worden als wanneer er graan op werd verbouwd.

Hogere opbrengsten kan men verkrijgen door zwaardere bemesting. Dit was al in de middeleeuwen bekend. Er moest dan echter mest van buiten het bedrijf worden aangekocht. De kosten van de mestaankoop en het vervoer konden alleen worden goedgemaakt, indien de graanprijzen relatief gunstig waren en de afzet van het geproduceerde graan naar nabijgelegen grote steden verzekerd was.

De redenen voor het in gebruik nemen van nieuwe landbouwwerktuigen zijn van verschillende aard: voor arbeidsbesparing, voor kostenbesparing of tot verhoging van de produktie. Aangezien in West-Europa het gezinsbedrijf overheerste, beschouwde de boer zijn eigen arbeid en die van zijn familieleden niet als kosten. Arbeidsbesparing was volgens deze opvatting geen kostenbesparing. Men streefde vooral naar produktieverhoging, die men o.a. kon bereiken door dieper te ploegen. De aandacht richtte zich derhalve speciaal op verbetering van de ploeg.

Soms was het gebruik van nieuwe werktuigen en gereedschappen nodig om een gestegen produktie te kunnen verwerken. De karnen werden in de 17e eeuw in enkele veeteeltstreken verbeterd, toen daar een stijging van de melkgift van de koeien was opgetreden. Met de oude wijze van karnen kon de melk niet snel genoeg meer verwerkt worden. De dorsmachines kwamen in de 19e eeuw in gebruik na de stijging van de graanopbrengsten.

De arbeid was een belangrijke mogelijkheid tot stijging van de produktie. Vóór 1800 beschikte men in de landbouw niet over mechanische energiebronnen, maar uitsluitend over de menselijke arbeidskracht en de trekkracht van de paarden en runderen. Een grote verbetering was het gebruik van het haam bij de bespanning van de paarden in de 9e of 10e eeuw, waardoor de volle trekkracht van de paarden in de landbouw kon worden aangewend.

Aangezien de arbeidsprestaties van mens en dier vóór 1800

vrijwel constant zijn gebleven, is de voor de landbouw beschikbare energie recht evenredig met het aantal mensen en trekdieren. Een vermeerdering in aantal heeft echter niet altijd een evenredige produktieverhoging tot gevolg. Er bestaat een nauw verband tussen de bedrijfsgrootte en het aantal daarop werkende arbeidskrachten. Vooral op de kleine bedrijven was het moeilijk de meest gunstige verhouding te bereiken. Dikwijls zal er een potentieel arbeidsoverschot hebben bestaan. Bovendien is bekend, dat er vroeger op de boerderijen vaak personen verbleven, die niet of slechts gedeeltelijk aan het produktieproces konden deelnemen, zoals zieken, invaliden, geestelijk gestoorden, etc. Het aantal paarden, dat men op de boerderij hield, was eveneens vaker aan de te hoge dan aan de te lage kant.

De nieuwe methoden en werktuigen werden voornamelijk toegepast door boeren, die zich door hun geesteshouding onderscheidden van de meerderheid van hun tijdgenoten. Het was een élite-groep van boeren-voormannen, die hogere opbrengsten in de graanbouw en bij de melkgift van de koeien wisten te bereiken. Hun opbrengstfactoren lagen meestal een niveau hoger dan die van de andere boeren. Zij hadden in de graanbouw reeds een peil bereikt, waarop de overigen eerst veel later zouden komen. Deze boeren verbouwden voor de markt en zij waren dientengevolge genoodzaakt de kosten voortdurend tegen de baten af te wegen. Bij het vaststellen van hun produktieschema lieten zij zich beïnvloeden door de wijzigingen in de onderlinge prijsverhoudingen van de agrarische produkten. Zij werden geleid door een rationeel streven naar winst. Ook hun verhouding tot het personeel was anders, niet patriarchaal meer, maar volkomen zakelijk. In tijden van seizoendrukte namen zij dagloners in dienst. Het vaste personeel wisselde telkens, omdat deze boeren zoveel mogelijk op de loonkosten wilden bezuinigen.

Uit rekeningen en dagboeken, welke de belangrijkste bron vormen voor de analyse van het proces van de produktieverhoging door een progressieve geesteshouding, blijkt, dat reeds in het begin van de 14e eeuw een dergelijke houding ten aanzien van de landbouwproduktie in Artois voorkwam. Latere voorbeelden zijn o.a. Rienck Hemmema in de 16e eeuw in Friesland en Robert Loder in de 17e eeuw in Engeland. In het algemeen hebben deze boeren behoorlijk onderwijs genoten en zij hebben belangstelling voor culturele zaken.

De produktiestijging in de landbouw zou men op vier manieren kunnen meten:

a) op grond van de uitbreiding van het areaal cultuurgrond. Hierover heeft men wel enige globale noties, maar slechts zelden gedetailleerde cijfers;

b) op grond van de opbrengstfactoren. Over de opbrengstfactoren in verschillende landen staan voldoende gegevens ter beschikking. In een verhoging van de opbrengstfactoren zijn de toepassing van nieuwe methoden en een progressieve geesteshouding geïncorporeerd; factoren, die anders onweegbaar en onmeetbaar zijn;

c) op grond van de omvang van de veestapel. Dit is echter alleen van belang voor de veeteeltgebieden;

d) op grond van de hoeveelheid energie, die voor de landbouw beschikbaar is, doch er is op de boerderijen vrijwel steeds een overcapaciteit aan menselijke arbeidskrachten en dierlijke trekkracht geweest.

De sociale aspecten van de economische ontwikkeling

Agrarische produkten worden voortgebracht om te worden geconsumeerd. In dit verband zijn het bevolkingsaantal, de maatschappelijke structuur en de voeding van belang.

In globale lijnen vallen de perioden van bevolkingsvermeerdering en produktiestijging samen, evenzo is dit het geval met de perioden van teruggang en stagnatie, de late middeleeuwen en de tijd van 1600 of 1650 tot 1750. Het is onduidelijk wat primair is: de groei van de bevolking of de stijging van de opbrengsten. Wel valt duidelijk een secundair versterkend effect waar te nemen. Een stijging van de opbrengsten maakt het mogelijk, dat voor het levensonderhoud van het boerengezin met een kleiner bedrijf kan worden volstaan. Splitsing van bedrijven en een verdergaande parcellering van het bouwland leiden tot een hogere huwelijksfrequentie en een verlaging van de huwelijksleeftijd en dientengevolge tot een bevolkingsvermeerdering. Bovendien komt er door de hogere opbrengsten meer werkgelegenheid in de agrarische sector en, door de vervlechting met de landbouw, ook in een aantal niet-agrarische bedrijven.

Het secundair versterkend effect vindt men eveneens in de periode van de bevolkingsteruggang. Enerzijds is de bevolkingsvermindering waarschijnlijk één van de oorzaken van het ont-

staan van de economische depressie in de late middeleeuwen en de 17e eeuw, maar anderzijds leidt de depressie tot het uitstellen van huwelijken, dus tot verhoging van de huwelijksleeftijd, of tot een groter aantal personen, dat ongehuwd blijft, hetgeen resulteert in een bevolkingsvermindering of stagnatie.

Eén van de belangrijkste problemen is de verhouding van de producenten tot de consumenten. In de landbouw moet niet alleen voldoende geproduceerd worden voor de agrarische bevolking, maar er is een surplusproduktie nodig voor de voeding van de personen, die niet in de landbouw werkzaam zijn. Bij een toenemende bevolking ziet men meestal een proces van een relatieve vermindering van het aantal agrarische beroepspersonen met daarnaast een toenemende beroepsdifferentiatie en urbanisatie. De voortgang van dit proces kan men aflezen in de percentages van de agrariërs en de niet-agrariërs in de totale beroepsbevolking. Hiertoe dient men de beroepsstructuur te onderzoeken.

De sociale stratificatie, gebaseerd op het loon of inkomen, geeft een inzicht in het gedrag van de bevolking als consument. Van het beschikbare inkomen of loon hangt het af, welk deel voor de voeding besteed zal worden. Bij een laag loon zal het percentage, dat ten koste moet worden gelegd aan de voeding, veel hoger zijn dan bij een groot inkomen. Iedere bevolkingslaag heeft een eigen bestedingspatroon.

Bij een onderzoek van de sociale stratificatie van de Oostnederlandse plattelandsbevolking op de zandgronden, op grond van verschillende maatstaven, is gebleken, dat bij een bevolkingsvermeerdering het aantal boeren op de gezinsbedrijven van normale grootte ongeveer gelijk blijft, dat het aantal keuters toeneemt en dat bij een verder voortgaande bevolkingsgroei er een landloos proletariaat van dagloners, wevers, etc. ontstaat. Een soortgelijke verlenging van de maatschappelijke ladder naar beneden is ook elders geconstateerd. Een dergelijke ontwikkeling is van belang voor het probleem van produktie en consumptie, omdat de kleine boeren en keuters niet voldoende produceren voor hun eigen voeding en voor voldoening van de lasten, die zij moeten opbrengen. Vooral bij minder goede oogsten komen zij als kopers op de markt en wel op het meest ongunstige tijdstip, namelijk aan het einde van het oogstjaar, wanneer de prijzen toch al hoog zijn. Deze extra-vraag doet de prijzen nog meer stijgen.

De samenstelling van de voeding kan men leren kennen door

een onderzoek van de huishoudbudgets. Bij een ongunstige verhouding van de prijzen der agrarische produkten tot de lonen zal de consument uitwijken naar het goedkopere produkt, dat toch nog aan de behoefte naar calorieën voldoet. Hij gaat van een eiwitrijke naar een eiwitarme voeding met meer zetmeelprodukten over. Bij een tegengestelde ontwikkeling zal meer vlees en zuivel worden gegeten. Er kunnen voorts veranderingen in de consumptiegewoonten plaatsvinden, die niet zonder invloed op de produktie zijn: bijv. de opkomst van de boekweit en de aardappelen, en het gebruik van tarwebrood in Engeland in de 18e eeuw.

Er zijn drie graadmeters om de economische ontwikkeling te bepalen voor zover het de hierboven genoemde sociale aspecten betreft:

a) op grond van de verhouding van de percentages agrariërs en niet-agrariërs van de totale beroepsbevolking. Hierover zijn weinig gegevens beschikbaar;

b) op grond van de geproduceerde hoeveelheid graan gerekend per hoofd van de bevolking. Dit stuit op de moeilijkheid van de berekening van de hoeveelheid graan, die binnen een bepaald gebied wordt geproduceerd. Bovendien zijn er moeilijkheden ten aanzien van de hoeveelheden graan, die ingevoerd, uitgevoerd of heruitgevoerd zijn;

c) op grond van het aantal personen of bedrijven, dat nodig is voor de voeding van één niet-agrarisch persoon of gezin. In de vroege middeleeuwen waren ca. 15 agrariërs nodig om 1 niet-agrariër te voeden. In 1787 waren er in de Verenigde Staten 19 boeren nodig om één stedeling te voeden; in 1930 produceerden 19 boeren voldoende voor 66 stedelijke burgers.

Men kan het aantal agrariërs wat nodig was voor de voeding van één niet-agriër in een formule uitdrukken, waarin de variabele factoren zijn: de opbrengstfactor, de bedrijfsgrootte en de omvang van het boerenhuishouden. Het gaat hier om de surplusproduktie, het deel van de produktie, dat niet nodig was voor de voeding van het boerengezin, zodat vooral de bedrijfsgrootte en de omvang van het boerenhuishouden belangrijk zijn. De formule laat tevens zien, dat het nuttig effect van een produktieverhoging verloren kan gaan, indien de gemiddelde omvang van het boerenhuishouden te groot is in verhouding tot een te kleine bedrijfsgrootte. De kleine keuterbedrijven zijn

een ernstige hinderpaal op de weg naar een verdere economische ontwikkeling, althans indien zij zich voornamelijk tot de graanbouw beperken. Anders wordt de situatie, als de keuterbedrijven zich op handelsgewassen als vlas, tabak, hennep, etc gaan specialiseren.

De aspecten van de markt-economie in de economische ontwikkeling

Een deel van de agrarische produktie werd aan de markt geleverd, waar prijzen tot stand kwamen. De prijzen zijn het punt, waarop het aanbod van de producent en de vraag van de consument elkaar ontmoeten. Een evenwicht tussen produktie en consumptie is bij het graan moeilijk te bereiken ten gevolge van de sterk fluctuerende oogstopbrengsten enerzijds en het op korte termijn tamelijk constant blijvende aantal consumenten anderzijds.

De betekenis van de graanprijzen wordt vaak overschat. Men dient de curve van de graanprijzen op dezelfde wijze te beschouwen als een temperatuurcurve. Evenmin als een thermometer iets over de aard van een ziekte meedeelt, doch uitsluitend aanduidingen geeft van het bestaan van een ziekte, delen hoge of lage graanprijzen iets mee over de oorzaken van het verloop van de prijzen.

Voor een beoordeling van de veranderingen in de agrarische produktie en consumptie zijn niet de absolute prijzen van belang, maar de ontwikkeling van de verhoudingen tussen verschillende groepen van prijzen:

a) de verhouding van de graanprijzen tot de prijzen van de veeteeltprodukten;
b) de verhouding van de graanprijzen tot de prijzen van de handelsgewassen;
c) de verhouding van de graanprijzen of de prijzen van de agrarische produkten tot de prijzen van de industrieprodukten;
d) de verhouding van de graanprijzen of de prijzen van de agrarische produkten tot de lonen of inkomens.

Het gaat hier om een stelsel van relatieve prijsverhoudingen. Men kan zich dit het best voorstellen als een permanent in beweging verkerend melkwegstelsel, waarin de onderlinge afstanden tussen de hemellichamen binnen zekere grenzen voortdurend veranderen.

Uit onderzoekingen van de tot dusverre gepubliceerde prijsreeksen is gebleken, dat de verhouding van de graanprijzen tot de prijzen van de overige produkten en tot de lonen gunstig was in de volgende perioden: in de 13e eeuw, van het einde van de 15e tot het begin van de 17e eeuw en na 1750. Ongunstig was deze verhouding voor de granen in de late middeleeuwen en in de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw. Men kan de perioden met een gunstige ruilvoet voor de granen tijden van agrarische hausse of agrarische expansie noemen en de tegengestelde perioden agrarische baisse of agrarische contractie. Agrarisch wordt hier in een beperkte zin gebruikt en heeft uitsluitend betrekking op de graanbouw. Een dergelijke gelijkstelling van graanbouw met landbouw is niet geheel juist, maar evenmin verwerpelijk, gezien de grote plaats, welke de graanbouw vroeger in de landbouw innam. Spreekt men over de laatmiddeleeuwse crisis en de depressie of de crisis in de 17e eeuw dan is dit een graancrisis, d.w.z. een tijd met ongunstige prijsverhoudingen van de granen ten opzichte van de andere produkten en lonen. Dit sluit bloei en welvaart in andere sectoren van het economische leven geenszins uit.

De overgang van hausse naar baisse en omgekeerd is meestal niet scherp; evenmin is er een keerpunt, dat voor alle landen geldt. Veeleer moet men het aldus beschouwen, dat in verschillende streken en op verschillende tijdstippen ten gevolge van verschillende oorzaken een kritieke toestand ontstaat, welke in een crisis kan omslaan. De geürbaniseerde streken, die economisch hoger ontwikkeld zijn, bieden meer weerstand dan de landen, die vrijwel uitsluitend grondstoffen leveren. In de 17e en 18e eeuw verkeerde het graanproducerende Oostzeegebied in dezelfde machteloze positie als de grondstoffen producerende ontwikkelingslanden in Latijns Amerika en Afrika in de 19e en 20e eeuw.

In het algemeen fluctueren de graanprijzen heftiger dan de prijzen van de overige produkten en de lonen. De lonen zijn op korte termijn veel minder variabel dan de graanprijzen, hetgeen bij een stijging van de graanprijzen grote moeilijkheden oplevert voor de groepen van de loontrekkenden. In het boerenbedrijf kunnen daarentegen dalingen van de graanprijzen moeilijkheden veroorzaken doordat de lasten als pachten, belastingen, polderlasten, renten van hypotheken en schulden veel meer constant zijn. Uit het bovenstaande is duidelijk, dat daling of stijging van de graanprijzen ten opzichte van de overige prijzen

voordelig of nadelig kunnen zijn voor verschillende groepen. De verschuivingen in de ruilvoet hebben een verschillend effect op de maatschappelijke groepen.

De prijzen op een agrarische markt gelden voor een bepaald gebied, het marktgebied. Naar de omvang van het marktgebied kan men drieërlei vormen van markten onderscheiden:

a) de lokale en regionale markt;
b) een stelsel van onderling verbonden regionale markten;
c) de internationale markt.

Op de lokale en regionale markt bestaat een negatieve correlatie tussen de oogstopbrengsten (opbrengstfactoren) en de prijzen. Bij goede oogsten zijn de prijzen laag, en omgekeerd bij slechte zijn de prijzen hoog. Dit is alleen mogelijk in een tamelijk afgesloten gebied zonder noemenswaardige import of export. Een voorbeeld van een dergelijke besloten regionale markt vindt men in de negatieve correlatie tussen de opbrengstfactoren en de prijzen bij de bezittingen, behorende aan het bisdom Winchester van 1209 tot 1350.

Een stelsel van onderling verbonden regionale markten treft men in de middeleeuwen in het Middellandse Zeegebied aan. Graantransporten gaan in verschillende richtingen, er is geen éénrichtingsverkeer. De prijzen zijn niet meer rechtstreeks afhankelijk van de oogsten, zoals op de lokale markt.

Van de internationale graanmarkt is Amsterdam het voorbeeld. De prijzen gelden voor een groot gebied met een tamelijk vaste correlatie tussen de prijzen in de verschillende steden (Danzig, Lübeck, Kopenhagen, Amsterdam, Deventer, Arnhem, Luik, etc.). Het graan wordt steeds in één richting vervoerd. Een deel van het graan werd in Nederland verbruikt, maar er vond ook heruitvoer plaats naar Frankrijk, Noord-Spanje, Portugal en soms naar Italië.

Wat het aanbod betreft, werd de Amsterdamse prijs bepaald door de marginale hoeveelheden, die geen afzet vonden op de Poolse binnenlandse markt. Het graan kwam voornamelijk uit de streken ten noorden van Warschau, waar een overschot geproduceerd werd. Wat de vraag betreft, werd de prijs bepaald door de behoefte in Nederland, Frankrijk en Zuid-Europa.

Het Amsterdamse exportgebied nam in omvang toe bij hoge prijzen, trok daarentegen samen bij lage prijzen. Deze expansie en contractie, die men met de ademhalingsbeweging vergelijken kan, vindt men niet alleen bij het afzetgebied, maar ook

bij het produktiegebied; op kleinere schaal eveneens bij de kleinere markten. Op de internationale markt staan de prijzen ook onder invloed van politieke en monetaire factoren en van maatregelen van de overheid. Vele historici gaan van de onjuiste veronderstelling uit, dat er ook op de internationale markt een nauwe correlatie bestaat tussen oogstopbrengsten en prijzen.

Voor het meten van de markt-economische aspecten in de economische ontwikkeling zijn er de volgende drie mogelijkheden:

a) op grond van de omvang van de surplusproduktie, welke aan de markt komt. Hierbij zijn dezelfde factoren bepalend als bij de formule van het aantal agrariërs, dat nodig was voor de voeding van één niet-agrarisch persoon;

b) op grond van de verschuivingen in de prijsverhoudingen. Deze verstrekken inlichtingen over de verhouding van de verschillende sectoren van de markt-economie ten opzichte van elkaar, maar zij geven geen totaal beeld van de ontwikkeling;

c) op grond van de omvang van het marktgebied. Dit wordt voor een groot deel bepaald door de prijsverschillen van de granen op de verschillende markten en de kosten van vervoer. Tot nu toe is de omvang van het marktgebied alleen voor zeer grove onderscheidingen gebruikt, namelijk in de oude *Stufen*-theorieën. Wellicht kan men door een meer verfijnde methode betere resultaten bereiken.

De invloed van de markt-economische factoren op de agrarische ontwikkeling

De wisselingen in de prijsverhoudingen hebben invloed uitgeoefend op de landbouwkundige en sociale ontwikkeling. Allereerst zal deze invloed worden nagegaan op de agrarische ontwikkeling, voor zover het het areaal, de opbrengstfactoren, de verhouding tussen akkerbouw en veeteelt en de landbouwstelsels betreft.

De grote ontginningsperioden in de geschiedenis vallen samen met de tijden van een gunstige ruilvoet van de granen ten opzichte van de overige goederen en lonen. In de gunstige prijsverhoudingen ligt al een aansporing om tot ontginningen over te gaan. Dit was vooral het geval bij ontginningen, waarbij grote, kapitaalintensieve werken voor de waterregulering vereist

waren. Daarnaast kent men de ontginningen van kleine stukjes land door de boeren. Deze ontginningen waren arbeidsintensief, zonder grote kapitaalinvesteringen en ondernomen in tijden van bevolkingsdruk.

De stijging van de opbrengstfactoren valt in het algemeen samen met de periode van de agrarische hausse, een daling in de opbrengsten deed zich voor in de late middeleeuwen en tussen 1600 en 1750. Deze teruggang in de graanopbrengsten moet aan een geringere bemesting worden toegeschreven. Het was niet lonend om voor de graanbouw mest aan te kopen en de boeren gingen veel meer over tot de teelt van handelsgewassen - waarvan de prijzen relatief gunstiger waren dan van de granen - en deze gewassen vroegen een zware bemesting, bijv. het vlas, de hop en de tabak. In de 17e en 18e eeuw bestond er bij de overheid en bij vele schrijvers over de landbouw de niet geheel ongewettigde vrees, dat door de teelt van handelsgewassen de mestvoorziening van de graanbouw in gevaar zou worden gebracht, hetgeen tot een vermindering van de graanoogsten zou leiden en ook heeft geleid.

Zeer duidelijke sporen van de invloed van de wisselende prijsverhoudingen tussen de akkerbouw- en de veeteeltprodukten vindt men in de overgangen van akkerbouw naar veeteelt in de perioden van de agrarische contractie, en omgekeerd, van veeteelt naar akkerbouw tijdens de agrarische expansie. Er waren zoveel belemmeringen voor dergelijke mutaties, zoals de bodemgesteldheid, de verkaveling, de bedrijfsgrootte, de bedrijfsgebouwen, het kapitaal, waarover de boer beschikte, en wellicht ook de mentaliteit van de boer, dat het des te verwonderlijker is in de geschiedenis vijfenvijftig voorbeelden van streken te vinden, waar men tot dergelijke ingrijpende bedrijfsveranderingen is overgegaan.

In de periode van de agrarische contractie komen landbouwstelsels in gebruik met de teelt van voedergewassen en met meer grasland, welke gunstig waren voor de veeteelt. Men legde zich voorts meer toe op de teelt van handelsgewassen, en in zuidelijker streken breidde de wijnbouw zich uit. In verband met de ongunstige graanprijzen schakelde men zoveel mogelijk op de produktie van andere goederen over.

Sommige boeren werden zelfs bij het opstellen van hun bouwplan geleid door de prijsontwikkeling in het afgelopen jaar. Zij overwogen of het voordeliger was gerst dan wel tarwe te verbouwen, tarwe of wel tabak. De nauwe gebondenheid aan de

marktsituatie wijst er op, dat deze tactiek vooral door boeren zal gevolgd zijn, die voor de markt produceerden. Dit rationele winststreven vindt men o.a. bij Rienck Hemmema in de 16e eeuw, bij Dirck Jansz in het Bildt en Robert Loder in Harwell in de 17e eeuw, en bij een aantal kleine tabakstelers in Wamel in de 18e eeuw, die al naar gelang van de prijsverhoudingen tabak teelden of graan verbouwden[1].

De invloed van de markt-economische factoren op de sociale ontwikkeling

Reeds sedert de 18e eeuw hebben de onderzoekers geprobeerd een verband te ontdekken tussen oogstopbrengsten of graanprijzen enerzijds en de demografische cijfers als geboorten, huwelijken en sterfte anderzijds. Vooral de samenhang tussen oogsten, prijzen en sterfte zou volgens sommigen zeer nauw zijn. Slechte oogsten, hoge prijzen, epidemieën en hongersnoden zijn verschijnselen, die inderdaad in de geschiedenis vaak in elkaars gezelschap optreden. Toch moet men voorzichtig zijn met overijlde conclusies, omdat bijv. ook in droge zomers door gebrek aan goed drinkwater een grote sterfte kan voorkomen ten gevolge van dysenterie. Niet alle pieken in de sterfte-grafieken zijn een gevolg van slechte oogsten. Er zijn ook andere oorzaken van een stijging van de sterfte.

Voorzichtigheid is evenzeer geboden bij de interpretatie van de cijfers, zoals een voorbeeld betreffende Zweden leert. Door verschillende onderzoekers is gewezen op het verband tussen de oogstramingen van 1680 tot 1780 in Zweden en de huwelijksen sterftecijfers. Gebleken is nu, dat de oogstramingen berusten op een bewerking achteraf van de graanprijzen in Upsala. Deze blijken op hun beurt nauw samen te hangen met de Amsterdamse internationale graanprijs. De Zweedse demografische cijfers hebben dus niets met de Zweedse oogsten te maken, wel echter met de Amsterdamse prijs.

Er is ook tegenspraak: volgens Franse en Belgische onderzoekers gaan hoge graanprijzen samen met een toeneming van de sterfte en een vermindering van de geboorten, in Engeland is daarentegen geconstateerd, dat juist lage graanprijzen correleren met een hoog sterftecijfer. In het eerste geval denkt men aan

1 Volgens vriendelijke mededeling van ir. H.K. Roessingh.

sterfte onder de niet-agrariërs, in het tweede aan sterfte onder de kleine boeren, die het door de lage graanprijzen moeilijk hebben. Er wordt evenwel vergeten, dat het niet om de graanprijzen alleen gaat, maar om de verhouding tussen de graanprijzen en de lonen of inkomens. Een wijziging hierin heeft niet op iedere beroepsgroep of elke laag van de sociale stratificatie het zelfde effect: voor sommigen zijn zij voordelig, voor anderen nadelig. Het onderzoek moet derhalve worden uitgebreid tot de lonen en inkomens van de verschillende groepen uit de beroepsstructuur en de sociale stratificatie. Vervolgens moeten het bestedingspatroon en de consumptiegewoonten van iedere groep onderzocht worden. De boeren worden getroffen in de perioden van de relatief lage graanprijzen, de ambachtslieden en de loontrekkenden door de relatief hoge graanprijzen. Juist doordat de verschillende maatschappelijke groepen in geheel van elkaar afwijkende fasen van de prijsverhoudingen gevoelig zijn, is het noodzakelijk, de omvang van deze groepen te onderzoeken en de wijze waarop zij op de veranderingen in de economische omstandigheden reageren.

Met de veranderingen in de onderlinge prijsverhoudingen kunnen wijzigingen in de beroepsstructuur samengaan. In de perioden van agrarische contractie - de late middeleeuwen en de 17e eeuw - komt de plattelandsnijverheid op, vooral de textielindustrie. Het ontwikkelingsproces van deze nijverheid verloopt overal ongeveer volgens hetzelfde patroon. In sommige streken gaat men weer terug van de huisnijverheid naar de landbouw als de graanbouw weer lonender wordt.

Agrarische expansie en contractie

Het is mogelijk een schema van de begeleidingsverschijnselen van de perioden van agrarische expansie en contractie op te stellen, voor zover deze verschijnselen op de landbouw betrekking hebben.

Schema van de begeleidingsverschijnselen van de perioden van[1]

agrarische expansie	*agrarische contractie*
Perioden:	*Perioden:*
Karolingische tijd 11e-begin 14e eeuw eind 15e eeuw-1600 of 1650 1750-1817	9e-10e eeuw begin 14e-eind 15e eeuw 1600 of 1650-1750
Kenmerk van de agrarische expansie:	*Kenmerk van de agrarische contractie:*
De graanprijzen stijgen in verhouding tot de prijzen van de andere goederen en de lonen; gunstige ruilvoet voor de granen	De graanprijzen dalen in verhouding tot de prijzen van de andere goederen en de lonen; ongunstige ruilvoet voor de granen
Economische en sociale verschijnselen:	*Economische en sociale verschijnselen:*
1	1. De periode van agrarische contractie is geen totale crisis; het is een graancrisis; er kan welvaart zijn in andere sectoren van de economie
2.	2. Geen plotseling keerpunt in de overgang van expansie naar contractie; geen crisis, die alle landen tegelijkertijd aantast; de graan producerende en exporterende landen worden eerder en heviger aangetast dan de importerende landen;

1 Het schema is gebaseerd op de feiten, die vermeld zijn in B.H. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, *(500-1850)*, 1960.

	tegenstelling tussen agrarische landen en landen met meer handel en nijverheid;
	moeilijke positie voor graan exporterende landen (Oostzeegebied), gunstige positie voor graanimporterende landen (Nederland)
3.	3. Scherpe fluctuaties van de graanprijzen
4. Daling van de reële lonen	4. Stijging van de reële lonen
5. Lonen van geschoolde arbeiders zijn relatief hoger dan die van de ongeschoolde	5. Lonen van ongeschoolde arbeiders zijn relatief hoger dan die van de geschoolde
6. Stijging van de pachten	6. Daling van de pachten
7. Gunstige financiële toestand van de boeren-eigenaren	7. Ongunstige financiële toestand van de boeren-eigenaren
8. Toenemende sociale differentiatie in de stratificatie van de plattelandsbevolking;	8.
verlenging van de sociale ladder naar beneden	Verkorting van de sociale ladder
9. Vermeerdering van het aantal keuterboeren	9. Vermindering van het aantal keuterboeren
10. Opkomst van een landloos proletariaat	10.
11. Soms overgang van plattelandsnijverheid naar akkerbouw	11. Opkomst van plattelandsnijverheid (speciaal textielnijverheid)
12.	12. Gebruik van graan voor industriële doeleinden: brouwerijen, branderijen, jeneverstokerijen, het maken van stijfsel, etc.

Agrarische verschijnselen:	*Agrarische verschijnselen:*
13. Uitbreiding van het areaal cultuurgrond door ontginningen, nieuwe polders, veengraverijen	13. Vermindering van het areaal cultuurgrond door onbebouwde akkers, verlaten dorpen, (*Wüstungen*), overstromingen
14.	14. Erosie, zandverstuivingen
15. Stijging van de opbrengstfactoren	15. Daling van de opbrengstfactoren
16. Overgang van veeteelt naar akkerbouw	16. Overgang van akkerbouw naar veeteelt;
wei- en hooilanden worden gescheurd	bouwland wordt tot weiof hooiland gemaakt
17.	17. Vermeerdering van de verbouw van voedergewassen voor het vee
18	18. Stijging van de verbouw van de goedkopere granen (gerst, haver, boekweit)
19.	19. Vermeerdering van de verbouw van arbeidsintensieve gewassen;
	uitbreiding van de teelt van handelsgewassen (vlas, hop, koolzaad, meekrap, etc.)
20. Vermindering van de wijngaarden	20. Uitbreiding van de wijngaarden
21.	21. Uitbreiding van de schapenhouderij, meer wolproduktie
22. Zware bemesting;	22. Geen aankoop van mest voor de graanbouw;
mestaankopen van buiten het bedrijf;	
mergelen van de grond	grond wordt niet gemergeld
23. Vele nieuwe landbouwwerktuigen en gereedschappen komen in gebruik;	23. Weinig nieuwe landbouwwerktuigen en gereedschappen komen in gebruik;

nieuwe landbouwwerktuigen en gereedschappen speciaal voor de graanbouw;	nieuwe landbouwwerktuigen en gereedschappen, speciaal voor de zuivelprodukten en de hooibewaring;
doel van de nieuwe werktuigen is de produktieverhoging (ploegen, werktuigen voor rijenteelt)	doel van de nieuwe werktuigen is snelle verwerking van gestegen produktie (karnen)
24. De bedrijfsgrootte van de boerderijen wordt kleiner	24. De bedrijfsgrootte van de boerderijen wordt groter
25. Kavels en percelen worden door verdeling kleiner	25.
26. Nieuwe boeken over de landbouw	26. Herdrukken van oude boeken over de landbouw

Dit schema dient men te beschouwen als een werkmodel, niet als een dogma. Men kan met behulp van het schema de feiten ordenen. Niet steeds en niet overal zullen de begeleidingsverschijnselen in een bepaalde periode optreden. Het kan zijn, dat men soms enkele afwijkingen van het algemene patroon vindt. Het is eveneens mogelijk, dat er regionale uitzonderingen zijn. In dergelijke gevallen is men misschien iets belangrijks op het spoor gekomen en juist deze afwijkingen en regionale uitzonderingen verdienen diepgaand nader onderzoek. Het schema is een hulpmiddel, dat op de wijze van een *mine-detector* fungeert. Evenmin zijn de perioden monolithen, soms worden zij doorbroken door een tegengestelde tendens. In de agrarische depressie van 1600 tot 1750 valt een vrij kort durende agrarische hausse tijdens de Spaanse Successie oorlog en de Noordse oorlog.

Uitdrukkelijk moet er voorts op gewezen worden, dat in het schema *verschijnselen* zijn opgenomen, die in een bepaalde economische toestand kunnen voorkomen. Het zijn symptomen, waarvan de *oorzaken* op een veel breder terrein liggen. Deze kunnen van demografische, monetaire, economisch-politieke of politieke aard zijn. De tijdelijke omkeer tijdens de Spaanse Successie oorlog laat bijv. de politieke invloed op het economische leven zien. De bevolkingsteruggang of stilstand tijdens de contractieperiode in de 17e eeuw is het gevolg van velerei oorzaken: pestepidemieën, oorlogen, emigratie, de ongunstige economische toestand, de zware belastingdruk, de slechte juridische positie

van de plattelandsbevolking in Oost-Europa, etc. De oorzaken zijn volkomen verschillend, al naar gelang men over Spanje, Nederland, de Duitse landen of Oost-Europa handelt[1].

In het voorgaande is getracht het proces van de economische ontwikkeling in de pre-industriële maatschappij met de daarmee samenhangende verschuivingen te analyseren. Om deze ontwikkeling te meten zijn een tiental graadmeters genoemd, waarvan het areaal cultuurgrond, de opbrengstfactoren, de relatieve prijsverhoudingen en de factoren van de formule van de surplusproduktie mogelijkheden bieden bij verder onderzoek tot een dieper inzicht te komen. Daarnaast zijn er echter vele andere factoren, die om een nadere bestudering vragen, zoals de beroepsstructuur, de sociale stratificatie, het bestedingspatroon van de huishoudbudgets, de consumptiegewoonten, etc. Wellicht zal bij nadere bestudering blijken, dat factoren, waarvan thans nog wordt aangenomen, dat zij constant zijn geweest, zoals de melkgift, het slachtgewicht, de arbeidsprestaties, toch in de loop der tijden veranderingen hebben ondergaan.

Ik ben mij bewust, dat in het door mij behandelde onderwerp problemen aan de orde zijn gesteld, die niet alleen de geschiedenis, maar ook vele andere takken van wetenschap raken, als de landbouwkunde, de landbouwtechniek, de botanie, de klimatologie, de medische wetenschap, de voedingsleer, de demografie, de economie en de sociologie. Dergelijke vraagstukken moeten door de historicus tezamen met de beoefenaren van de andere wetenschappen bestudeerd worden, waarbij men van elkaar in methode en wijze van onderzoek kan leren.

In de huidige tijd klaagt men over de steeds verder voortschrijdende specialisering in de wetenschap. Voorbeelden hiervan op het terrein van de geschiedenis zijn ongetwijfeld de agrarische geschiedenis en de historische demografie. Ik hoop evenwel in mijn voordracht te hebben aangetoond, dat een dergelijke specialisering juist weer de weg opent tot een samenwerking en synthese van vele wetenschappen, waartoe ook de geschiedenis haar deel bijdraagt.

1 Verg. B.H. SLICHER VAN BATH, Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, in *A.A.G. Bijdragen*, 13 (1965).

De discussie wordt geopend door de heer *Ten Cate*, die vraagt, wanneer de inleider de pre-industriële periode laat eindigen. Hij wijst er op, dat in Noord-Brabant de belastbare opbrengst der gebouwen volgens de provinciale verslagen eerst sedert 1910 hoger is dan die van de grondeigendommen zonder gebouwen. - Spreker antwoordt, dat de beoefenaars der agrarische geschiedenis de industriële periode laten beginnen, indien minder dan 50% en in sommige gevallen minder dan 40% der beroepsbevolking nog een agrarisch beroep uitoefent. Het is niet gebruikelijk, de grondwaardeverhoudingen als norm te hanteren. Bezwaren daartegen heeft spreker te minder, waar de pre-industriële beroepsverhoudingen binnen de meeste gebieden - Overijssel vormde een gelukkige uitzondering - niet binnen afzienbare tijd kunnen worden gereconstrueerd.

Op een vraag van prof. *Van Winter* zegt spreker, dat het niet aankopen van mest in tijden van agrarische contractie speciaal voor de graanbouw en niet voor de teelt van handels- en voedergewassen geldt; hij zegt toe, de tekst van het rondgedeelde stencil in die zin te zullen aanvullen (punt 22). De spreker wil er in het algemeen op wijzen, dat het door hem opgestelde schema met een grote mate van voorzichtigheid moet worden gebruikt; van streek tot streek kunnen grote verschillen optreden.

Prof. *Coolhaas* zegt, dat de inleider naar zijn overtuiging te weinig waarde hecht aan de betekenis van politieke feiten. De oorzaak van de veelvuldig opgetreden hongersnoden in India is in eerste instantie de verwarring, die bij het uitbreken van onrust en oorlog onder de landbouwende bevolking ontstaat. De hongersnoden worden, als het Groot Mogolrijk uiteen gaat vallen, steeds groter in aantal en omvang. Kan m.b.t. Europa niet hetzelfde worden gezegd, bijv. voor de periode van de Dertigjarige oorlog? - De inleider wil de betekenis van oorlogen niet minimaliseren, maar hij ziet de volgorde toch omgekeerd: eerst depressie, dan crisis en oorlogstoestand. Gecompliceerd is de materie zeker. Wanneer bij areaal- en produktievermindering desondanks prijsdaling optreedt, moet men aannemen, dat de bevolking nog sterker afneemt.

Mr. *Den Tex* vraagt zich af, of het verband tussen contractie en oorlog niet zó gezien kan worden, dat door de werkloosheid in de landbouw de lonen, en dus ook de soldij van de huurlingen, dalen, waardoor het voeren van oorlogen voor de betaalsheren aantrekkelijker wordt. - Spreker zegt, met deze suppositie vooralsnog geen raad te weten.

Dr. *Ketner* stelt naar aanleiding van wat spreker heeft meegedeeld omtrent de relatie tussen de graanprijzen en de prijzen van overige produkten de vraag, of referent in zijn overwegingen ook de zich over enkele eeuwen uitstrekkende en recent gepubliceerde gegevens omtrent de invloed, die de graanprijzen op de prijsontwikkeling te Utrecht hadden, heeft betrokken (N.W. Posthumus m.m.v.F. Ketner, Nederlandse Prijsgeschiedenis, dl. II, Leiden 1964, p. CIX-CXIV en grafiek III). - Spreker antwoordt, dat dit tot zijn spijt niet het geval kon zijn, omdat het door hem te gebruiken exemplaar wegens een bindfout aan de uitgever moest worden geretourneerd.

Mrs. *Carter* informeert, of er in Nederland voldoende statistisch materiaal is om de invloed van de oogsten op de economische ontwikkeling gedurende de 18e eeuw na te gaan, zoals prof. Ashton in zijn Ford-lectures 'Economic fluctuations in England, 1700-1800' (1959) heeft gedaan. Spreker antwoordt, dat Ashton zich z.i. niet zozeer met de oogstopbrengsten als wel met de prijzen der agrarische produkten heeft bezig gehouden. - Mrs. Carter merkt verder op, dat een in de London School of Economics and Political Science verricht onderzoek naar de economische ontwikkeling in de 15e eeuw niet al te best in het verstrekte schematisch overzicht lijkt te passen.

Enkele aanwezigen vragen, hoe hoog spreker de culturele factor, de graad van ontwikkeling der agrariërs, schat. - Spreker is van mening, dat zeker van invloed is, of de landbouwende bevolking behoorlijk onderwijs gehad heeft. Een derde van de Overijsselse boeren kon in de 18e eeuw zijn naam niet schrijven. Maar vaak was de agrariër zeer ontwikkeld. Rienck Hemmema's boekenkast was goed voorzien, zijn belangstelling voor wat elders gebeurde groot.

Dr. *Meihuizen* wil vooropstellen, dat hij grote waardering heeft voor de in het schema weergegeven grote lijnen. Toch heeft hij een aansluiting bij de bekende feiten, bij de historische details, gemist; de voordracht is z.i. al te zeer op de opbrengstfactoren als zodanig toegespitst. Hij vraagt zich af, of het wel juist is, de gegevens uit vele landen bijeen te voegen en daaruit één grafiek te willen samenstellen. Dat beeld wordt dan te onduidelijk, de grote lijn te vlak. De werkwijze van Abel, die een kleiner gebied, bijv. Hannover, bekijkt en dan tevens met allerlei niet-agrarische feiten rekening houdt, is overtuigender. - De inleider houdt staande, dat een aantal van 12.500 opbrengstfactoren, afkomstig uit vele Europese landen (vnl. uit Engeland

en Frankrijk), voldoende is om conclusies te wettigen. Nieuwe gegevens bevestigen het ontworpen beeld steeds opnieuw. De aanpak te Wageningen is mogelijk wat minder geijkt, maar de uitkomst naar het oordeel van referent geenszins onbetrouwbaar.

Met spreker verschilt dr. *Meihuizen* ook van mening, waar het gaat over het in tijden van depressie (bijv. ca. 1700) in gebruik komen van nieuwe landbouwwerktuigen en -gereedschappen en het optreden van uitbreiding van boerderijen, of juister: van het bedrijfsgedeelte der boerderijen. De verklaring is z.i. gelegen in de slechte economische toestand, waardoor men zijn bedrijf gemakkelijk kan uitbreiden, omdat een andere boer moet inkrimpen. De groeiende bedrijfsgrootte der boerderijen (punt 24 van het schema) brengt dan wel degelijk de noodzaak van nieuwe werktuigen en grotere bedrijfsgebouwen met zich mee. - Referent zegt, naar zijn mening in punt 23 voldoende differentiatie gelegd te hebben; dat zijn opponent bij zijn detail-onderzoekingen wel eens nuances aantreft, behoeft geen verwondering te wekken.

Prof. *Niermeyer* verkrijgt van referent een instemmend antwoord op zijn vraag, of deze het met hem eens is, dat de beschikbare gegevens zowel voor de Karolingische tijd als voor de 9e en 10e eeuw zó mager zijn, dat grote voorzichtigheid bij het hanteren van het schematisch overzicht der verschijnselen, die optreden bij agrarische expansie en bij agrarische contractie, geboden is. Die gegevens, die er zijn, passen evenwel in het schema. - Prof *Niermeyer* vraagt vervolgens naar sprekers mening omtrent de betekenis van natuurlijke factoren als klimaatsverandering en wijziging in de zeespiegelstand, waarover tegenwoordig heel wat meer dan vroeger bekend is; gaven de grote overstromingen niet ook in de 11e-13e eeuw een enorm verlies aan ucltuurgrond te zien? Referent wijst er op, dat dit een moeilijke materie is. De invloed van zeewaterstand en klimaat is zeker van betekenis. De historie zal hier de medewerking van andere wetenschappen niet kunnen ontberen.

Dr. *Brinkhoff* stelt de vraag, hoe spreker zich in het kader van zijn beschouwingen de positie voorstelt van de door hem niet genoemde, maar in omvang zeker niet geringe categorie agrariers, die in of vlak bij de steden hun bedrijf uitoefenden; een vestingstad als Nijmegen had veel boerderijen en stallen binnen haar wallen; waat bleef de mest? - Spreker antwoordt, dat er niet alleen veel boeren binnen de steden woonden, maar dat

ook de niet agrarische stedelingen een koe of varken hielden. Dezen benutten de mest voor tuinbouw of verkochten hem aan de boeren.

De *voorzitter* dankt prof. Slicher van Bath voor zijn met grote aandacht gevolgde en veel stof tot overdenking gevende voordracht, waarover het laatste woord nog wel niet gezegd zal zijn. Namens alle aanwezigen bedankt hij nogmaals de beide referenten van deze Algemene Vergadering, die hij te 4.20 uur voor gesloten verklaart.

[Bijdragen en Mededelingen]

De Arnhemse stadsrekening van 1447/1448 medegedeeld door Dr. W. Jappe Alberts

De stad Arnhem beschikt over een vrijwel volledige serie stadsrekeningen over de periode 1353-1595[1]. Daarmede behoort zij, met Deventer, tot de weinige steden van Nederland, die nagenoeg complete verzamelingen van deze voor de geschiedenis van stad en land zo belangrijke stukken bezitten en ter beschikking van het historische onderzoek kunnen stellen[2]. Over de betekenis van stadsrekeningen als historische bronnen is in de geschiedkundige literatuur herhaaldelijk gesproken[3], laatstelijk in de inleiding tot de editie van de Zutphense rentmeesterrekeningen over 1445/1446 in deze Bijdragen en Mededelingen[4]. Een uitvoerige uiteenzetting daaromtrent behoeft daarom niet hier gegeven te worden. Wij kunnen ons in deze inleiding beperken tot de onderhavige rekening, waarbij slechts enkele hoofdzaken ter sprake zullen komen, omdat verschillende details in de voetnoten bij de editie van de tekst der rekening zijn behandeld. Een volledige editie over de jaren 1353-1370, waarbij een inleiding tot de oudere rekeningen gevoegd zal worden, is in voorbereiding.

De hier uitgegeven rekening, die van bijzonder groot belang is voor de kennis omtrent de gebeurtenissen in Gelre in deze en in de volgende jaren[5], loopt over de periode van 25 Januari 1447 tot 25 Januari 1448. Zij omvat - gelijk hier bijna overbodig is te zeggen - de inkomsten en uitgaven over dat tijdvak. De inkomsten bestonden in hoofdzaak uit accijnzen,

1 Gemeente Archief Arnhem, inv.nrs 1240-1264. De rekeningen over de jaren 1397/98, 1406/07, 1442/43, 1465/66, 1472/73, 1495/96, 1496/97, 1497/98 en 1570/71 ontbreken. Vergel. D.P.M. GRASWINCKEL, *Het Oud-Archief der Gemeente Arnhem*, deel I, 's-Gravenhage 1935, blz. 72/73.

2 Vergel. over de Arnhemse stadsrekeningen uitvoeriger W. JAPPE ALBERTS, Verslag betreffende de eventuele uitgave der stadsrekeningen van Arnhem, in: *Bijdr. en Med. van 'Gelre'*, deel 51 (1951), blz. XXV-XXXVIII, en voorts *Dez.*, De oudste stadsrekeningen van Arnhem, in: *Bijdr. v.d. Gesch. der Nederl.*, deel IX (1955), blz. 49-61.

3 Vergel. W. JAPPE ALBERTS, Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, deel 23 (1958), blz. 75-96 en de aldaar aangehaalde literatuur.

4 Deel 78 (1964), blz. 77-228.

5 Zie daarover W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre en Zutphen*, deel I, Groningen 1950, blz. 196 e.v.

retributies, opbrengsten van onroerend goed, renten en pachten, enkele toevallige baten en enkele andere inkomsten van geringe omvang, alsmede het batig saldo van het voorafgaande jaar.

De uitgaven werden gedaan ten behoeve van bestuurskosten in engere zin: vergaderkosten van burgemeesters, schepenen en raden, ontvangst van gasten, reiskosten van burgemeesters, schepenen en raden, bodelonen, presentiegelden en emolumenten van de leden van het stedelijk bestuur, salarissen, vergoedingen en emolumenten voor de stedelijke ambtenaren, kledingvergoedingen voor de stedelijke beambten, en voorts uitgaven in verband met door de stad verschuldigde renten, tijnzen, jaargelden, enz. Een volgend uitgaven-hoofdstuk betreft uitgaven van allerlei aard onder het opschrift 'de Diversis', en ten slotte zijn er de zeer belangrijke uitgaven voor wat wij tegenwoordig 'openbare werken' zouden noemen, namelijk de kosten van vernieuwing en onderhoud van stedelijke eigendommen in de ruimste zin des woords, opgesomd en verantwoord, daar onder begrepen de voorzieningen aan de verdedigingswerken van de stad. Een afzonderlijke reeks van posten betreft het verstrekken van dakpannen aan burgers, die hun daken van stro vervingen door daken van pannen om het brandgevaar te bestrijden.

Het is ter inleiding van deze rekening nodig over enkele van deze inkomsten en uitgaven iets naders te zeggen. Allereerst over de inkomsten.

De accijnzen waren in vrijwel elke middeleeuwse stad een uiterst belangrijke bron van inkomsten, niet zelden de belangrijkste bron[1]. Dit laatste was in Arnhem het geval. Berekent men voor het jaar 1460/1461 het percentage dat de accijnzen, die in de stad Arnhem ontvangen werden, uitmaakten van de totale ontvangsten, dan blijkt dat te zijn ongeveer 88[2]. Voert men deze berekening uit voor het jaar 1447/1448, dan blijkt, dat de totale ontvangsten - nadat daarvan zijn afgetrokken het batig saldo van het voorafgaande jaar en een incidentele rente-ontvangst - bedragen hebben ongeveer 3100 rijnse guldens, waaronder een bedrag van ongeveer 2600 rijnse guldens uit hoofde van accijnzen, of 84% van de gewone inkomsten. Niet alleen het absolute

1 Zie hierover de korte samenvatting in W. JAPPE ALBERTS, *De Middeleeuwse stad* (Fibula-reeks, no. 6), Bussum 1965, blz. 33 e.v.

2 Zie over deze verhouding nader *B. en M. Hist. Gen.*, deel 78 (1964), blz. 92, en voorts W. JAPPE ALBERTS, Beiträge zur Geschichte der ostniederländischen Stadt im Spätmittelalter, in: *Westfälische Forschungen*, deel 13 (1960), blz. 46/47.

bedrag der accijnzen is van belang voor de bestudering van de economische en financiële positie van een middeleeuwse stad, ook de verhouding van het totaal aan ontvangen accijnzen tot de bedragen welke uit anderen hoofde werden ontvangen, met name die uit onroerend bezit, is daarvoor van betekenis. Die overige inkomsten waren in Arnhem - gelijk o.m. uit de zojuist vermelde percentages van 88 en 84 blijkt - van geringe betekenis. Niettemin zijn de daarop betrekking hebbende posten waardevol, omdat zij ons niet zelden gegevens verschaffen over namen van personen, van gebouwen, huizen en straten, en over de ligging daarvan, alsmede over beroepen, die door verschillende personen worden uitgeoefend.

In overeenstemming met het gebruik in vele steden waren ook in Arnhem de accijnzen verpacht aan de meestbiedende. Deze transactie, die voor de pachters in het algemeen een lucratieve geldbelegging is geweest, was ook voor de stad niet zonder voordelen, immers men wist dan vooraf hoeveel de accijnzen aan de stad zouden opbrengen, een wetenschap, die bij het ontbreken van begrotingen, die de middeleeuwse steden niet kenden, zijn aangename zijde had. Bovendien werd de pachtsom niet zelden van te voren voldaan.

Gaan wij thans over tot een korte beschouwing betreffende de uitgaven. In het algemeen mag gezegd worden, dat de posten waarin de uitgaven verantwoord worden belangrijke gegevens verschaffen voor de kennis van de geschiedenis van de stad en haar betekenis voor het territorium waartoe zij behoorde, en voor de beoordeling van de rol, die zij in de gebeurtenissen speelde, en dit geldt dan in het bijzonder voor de bestuursuitgaven. Voor een stad als Arnhem, hoofdstad van het Veluwse kwartier geldt dit in sterke mate. De posten, waarin de reiskosten van stedelijke vertegenwoordigers, representatiekosten en bodelonen vermeld worden, vormen een samenhangend geheel en geven een beeld van de activiteit van het stedelijk bestuur en van de verhouding van de stad tot de landsheer. Tot het verkrijgen van een inzicht omtrent de rol, die de steden - en de ridderschap - speelden in de ontwikkeling van de medezeggenschap van de ingezetenen van het territorium in landszaken kunnen juist de hierbedoelde rekeningposten een belangrijke bijdrage leveren. In het algemeen leveren de posten betreffende bestuurskosten ook een bijdrage tot de kennis van de stedelijke bestuursinrichting, omtrent de samenstelling en de taak van het stedelijk bestuur, de taak van de stedelijke beambten en de

daarvoor gegeven beloningen. De bedragen van deze beloningen doen in verscheidene gevallen de vraag rijzen in hoeverre deze door neveninkomsten dienden te worden aangevuld, een vraag waarmede de sociale en financiële positie van deze beambten in het geding komt. Voor de behandeling van de hier rijzende problemen bieden niet alleen de posten betreffende diverse uitgaven, en de posten betreffende de bestuurskosten, maar ook die aangaande vernieuwings- en onderhoudswerkzaamheden, inbegrepen leveringen van materiaal, uitvoerige gegevens.

De posten betreffende reiskosten geven, gelijk gezegd, een inzicht in de activiteit van het stedelijk bestuur. Dit komt allereerst tot uitdrukking in de frequentie van de reizen der stedelijke vertegenwoordigers, en in de omvang van de door hen gevoerde briefwisseling met andere steden en met vertegenwoordigers van de ridderschap. Wat de reizen van stedelijke vertegenwoordigers betreft, vermeldt de onderhavige rekening naast de vele ontvangsten van gasten te Arnhem, reizen van leden van het Arnhemse stedelijk bestuur naar de volgende steden en plaatsen:

Bemmel (Betuwe)
Meurs
Nijmegen (achtmaal)
Deventer
Zutphen (viermaal)
Lübeck
Goch (tweemaal)
Dieren (tweemaal)
Kleef
Lobith
Cuyck
Neuss
Groenlo
Grave (tweemaal)

Brieven werden gezonden naar de volgende steden en plaatsen:

Nijmegen (tienmaal)
Zutphen (dertienmaal)
Geldern (tweemaal)
Wesel
Hattem
Harderwijk
Barneveld
Huissen (tweemaal)
Doesburg
Roermond

terwijl voorts nog negen maal convocatiebrieven werden gezonden aan de kleine steden van het Veluwse kwartier om te Arnhem te komen voor overleg in diverse aangelegenheden. Voorts gingen nog brieven uit aan diverse aanzienlijke heren waarmede de stad Arnhem relaties onderhield.

De hiervóór vermelde gegevens, die op zich zelf beschouwd niet zo belangrijk zijn, geven wél aanleiding om op een mogelijkheid voor verder onderzoek te wijzen. Genoemde gegevens hebben slechts betrekking op één rekeningsjaar. Verzamelt men echter overeenkomstige gegevens over enkele andere rekenings-

jaren, dan ziet men - behoudens een iets geringere of een meestal door bijzondere politieke ontwikkelingen in het landsbestuur veroorzaakte grotere frequentie van reizen van stedelijke vertegenwoordigers of van bodereizen - geen verschillen, die in de uit de hiervóór genoemde gegevens blijkende tendentie veel veranderingen brengen. Een over een groot aantal jaren zich uitstrekkend onderzoek met betrekking tot dit facet van de bemoeienissen van de stedelijke raad zou niettemin de moeite lonen. Niet alleen omdat het met betrekking tot de stad Arnhem op zich zelf beschouwd de uit vorenstaande gegevens verkregen indruk zou kunnen bevestigen, maar ook omdat men de resultaten van een dergelijk onderzoek zou kunnen gebruiken als vergelijkingsmateriaal bij het behandelen van de vraag in hoeverre de gelderse hoofdsteden en andere oostnederlandse steden als b.v. Deventer ten deze een overeenkomstige tendentie vertonen, dan wel verschillen laten zien, en voorts bij het vaststellen van de oorzaken van die verschillen. Wat de verschillen betreft, is b.v. al direct te wijzen op de met betrekking tot verschillende rekeningsjaren te constateren grotere frequentie van reizen en op de grotere omvang der briefwisseling van Zutphen in vergelijking met Arnhem. Nog een ander verschil tussen de beide steden treedt op de voorgrond als men let op de aard van de in beide steden door reizen en briefwisseling behartigde belangen. In Arnhem stonden de politieke en bestuursaangelegenheden in sterkere mate op de voorgrond dan dit in Zutphen het geval was, terwijl in Zutphen - en ook in Deventer - naast de politieke en bestuurszaken in sterkere mate dan in Arnhem aangelegenheden van economische aard voorkomen in de posten voor reiskosten en bodelonen. Een in deze richting voortgezet onderzoek zou wellicht kunnen bijdragen tot een vergroot inzicht in de economische situatie in de oostnederlandse steden. Mutatis mutandis zou dit uiteraard ook voor middeleeuwse steden in andere streken kunnen gelden.

Indien men de lange reeksen van posten, die over de kosten van onderhoud en vernieuwing van stedelijke eigendommen handelen, beschouwt dan valt onmiddellijk de grote uitvoerigheid op van de omschrijving der werkzaamheden, de berekening der lonen met vermelding van de namen der arbeiders, evenals van de namen der leveranciers met vermelding van soort en hoeveelheid van het geleverde materiaal, en de prijs daarvan. Daaraan zijn nog toegevoegd een groot aantal posten betreffende

transportwerkzaamheden waarbij herkomst en bestemming van het getransporteerde vermeld is.

Deze grote uitvoerigheid maakt de lectuur weliswaar ietwat eentonig en vermoeiend, maar toch mag gezegd worden, dat zij het grote voordeel biedt, dat men uitstekend geïnformeerd wordt over allerlei werkzaamheden en details, die in het leven en bedrijf van een middeleeuwse stad belangrijk waren; dergelijke gegevens maken het mogelijk om enig inzicht te verwerven omtrent het dagelijks leven in zo'n stad, met name omtrent de economische achtergronden ervan. Ook hier doen zich wederom vergelijkingsmogelijkheden voor met andere steden.

De hierbedoelde gegevens laten - evenals b.v. in Zutphen - de verschillen in loon zien tussen de geschoolde handwerkers, timmerlieden, houtbewerkers, metselaars, steenhouwers, lei- en strodekkers, enerzijds, en ongeschoolde arbeiders en grondwerkers, anderzijds. Het aantal dagen, gedurende welke de in de rekening vermelde handwerkers en arbeiders in dienst der stad arbeid verrichten, loopt - evenals in Zutphen - sterk uiteen. Sommige werken gedurende ongeveer 150-200 dagen, de meeste een kleiner aantal dagen, verscheidene zelfs een veel kleiner aantal dagen. Aangenomen mag wel worden, dat een belangrijk deel van deze handwerkers en arbeiders gedurende de overige arbeidsdagen werkte ten behoeve van derden, dan wel andere diensten ten behoeve van de stad verrichtte, b.v. waakdiensten of schoonmaakdiensten, gelijk uit verscheidene posten in de onderhavige rekening blijkt, o.m. in de afdeling ‘de diversis’. Bovendien waren er met name onder de handwerkers verscheidene, die ook materiaal leverden voor de werkzaamheden waarmede zij belast waren. Uit deze leveringen zullen zij zonder twijfel inkomsten getrokken hebben. De hoegrootheid van de hierop behaalde winst is niet te bepalen.

De daglonen van de handwerkers en de geschoolde arbeiders maken - als men de cijfers uit de onderhavige rekening vergelijkt met die van de Zutphense rekening van 1445/1446, nadat men de in Zutphen gebruikte munt in de in Arnhem gebruikte Rijnse gulden heeft omgerekend - de indruk hoger te zijn dan die in Zutphen; die van de ongeschoolde arbeiders liggen vermoedelijk ook iets hoger. Door nauwkeurige en uitvoerige berekeningen, die zich over een aantal rekeningsjaren zouden moeten uitstrekken, zou deze indruk omtrent het loonniveau geverifieerd moeten worden, hetwelk echter de omvang van deze inleiding te boven zou gaan.

Een opstelling van de loonbetalingen geeft het volgende beeld:

Namen der arbeiders	**Dagloon**	**Aantal werkdagen**
Dirick van Moirs, metselaar en steenhouwer	9 kr.	183½
Nennick, timmerman	9 kr.	136
Dirick van Gangel, metselaar	9 kr.	3
Willem van Deventer	9 kr.	3
Henric van Meervelt, opperknecht	6 kr.	13
Jan van Gangel, steenhouwer	9 kr.	23½
Claes Peterss, timmerman	9 kr.	54½
Jan van Agelen, opperknecht	6 kr.	163
Henric van Enghe, opperknecht	6 kr.	3
Werner die Roy, opperknecht	6 kr.	12
Maes Janss, opperknecht	6 kr.	14
Godert, opperknecht	6 kr.	16
Tijs, stratemaker	6 kr.	5
Jan, leidekker	9 kr.	59½
Jan, zijn zoon, leidekker	9 kr.	59½
Dirick Coernken, grondwerker	6 kr.	25
Henric, opperknecht	6 kr.	1½
Jan Hoet, grondwerker	6 kr.	28
Jan van Nessen, grondwerker	5 kr.	8
Godeken Wegge, grondwerker en opperknecht	5 kr. (5½)	84
Henric Janss	5½ kr.	8
Jan van Emmerik	5 kr.	3

Derick van Zelen	5 kr.	4
Wyntken Henricss	5 kr.	3
Derick Stoep, steenmetselaar	8 kr.	45
Jan van Calcar	6 kr.	8
Jan van Emeren	5 kr.	3
Jan van den Pas, lei- en strodekker	8 kr.	14
Jan van Lett	6 kr.	2
Jacob Coepss	6 kr.	7
Gherit Vlessentop, grondwerker	6 kr.	21½
Dirick Lippert, grondwerker	6 kr.	7
Claes van Ray	6 kr.	7
Peter, stadsbode	6 kr.	8½
Derick ten Have, metselaar	9 kr.	117
Jacob, opperknecht	5 kr.	4

Claes, opperknecht	4 kr.	13
Roloff, metselaar	9 kr.	65
Jan Alertss, metselaar	9 kr.	49½
Coenken	5 kr.	10
Henric Geliss, grondwerker	5 kr.	35½
Jan Blissert, grondwerker	5 kr.	31½
Henric van Blaek, grondwerker	5 kr.	23
Wouter Holl, grondwerker	5 kr.	16
Willem Rolofss, grondwerker	5½ kr.	7
Willem die Verkensherd, opperknecht	5½ kr.	1
Gosen die Cuper	5½ kr.	1
Wouter Reynerss, grondwerker	5 kr.	17
Hertwich van Resand, grondwerker	5 kr.	7
Henric van Tegelen, grondwerker	6 kr.	5
Derick Coenratsen, grondwerker	6 kr.	2½
Egbert ten Have, grondwerker	6 kr.	2½
Egbert van Hattem, grondwerker	6 kr.	3
Alaert, opperknecht	5 kr.	13½
Jan Reynerss	5 kr.	3½
Brugsken	5 kr.	7
Derick van Brunck	5 kr.	7
Derick die Roy	5 kr.	4
Derick van der Ray	5 kr.	6
Aernt die Haen	5 kr.	8
Godert van Kuck	5 kr.	11
Godeken die Haen	5 kr.	4

Jan Hernicss	5 kr.	8
Jan van Laer, metselaar	9 kr.	24
Rijcksken, metselaar	9 kr.	16
Jan van Pelt, opperknecht	5 kr.	6

Behalve deze daglonen werden er nog bedragen uitbetaald voor werkzaamheden waarvan niet vermeld is hoeveel het dagloon bedroeg. B.v. transportwerkzaamheden, die per kar of wagen betaald werden, of werkzaamheden van Tijs, de stratemaker, en zijn helpers, die meestal per roede of voor het gehele werk in één bedrag betaald werden. Hetzelfde geldt voor de lei- en strodekkers. Ook komen verscheidene posten voor waarin betaling van arbeidslonen verantwoord is zonder vermelding van de namen der arbeiders, b.v. aan ‘twee holtsnijders’ of aan ‘enen man die halp’, of aan ‘sijn knecht’

of ‘sijn Opperman’. De helpers verdienen meestal 5 of 6 kromsterten per dag.

Omtrent de werkzaamheden aan bijzondere objecten bevat de hier uitgegeven rekening nog interessante gegevens, b.v. omtrent de bouw van de raadhuistoren, omtrent de werkzaamheden aan de Sabelspoort en omtrent het gieten van klokken door een lid van de beroemde klokkengietersfamilie van Wou.

De rekening is geschreven op papier; zij omvat 123 bladzijden.

Computacio Burgimagistrorum Arnhemensium Goswini van den Gruythuys et Wynandi Ridders Anno Domini etc. quadragesimo septimo

Recepta eorundem Burgimagistrorum

Voir den Rijnschen gulden 50 kromstert; voir een lb. 10 vleems off 20 kromstert; voir enen kromstert 4 blencken; voir een blenck 4 groiten.

In den iersten van der groet wijnassise[1] die steet voir 51 lb. ter maent ende 6 lb. te wijncoep[2] facit tsamen voir den helen jaer 669 lb. mit den wijncoep facit aen Rijnsche guldens gerekent 267 Rijnsche guldens ende 30 kr.

die cleyn wijn sisse steet voir 51 lb. ter maent ende 6 lb. te wijncoep facit simul van den helen jaer mit den wijncoep 669 lb. facit 267 Rh. guldens ende 30 kr.

die bier siss steet ter maent voir 112 lb. ende 8 te wijncoep facit van den helen jaer een dusent 464 lb. mit den wijncoep facit 585 Rh. guldens 30 kr.

die hoppe siss steet voir 2700 ende 18 lb. mit den wijncoep facit dusent 87 Rh. guldens ende 10 kr.

die vreemde bier siss[3] steet voir 329 lb. mit den wijncoep facit 131 Rh. guldens ende 30 kr.

die broet siss steet voir 49 lb. 6 kr. ende 10 gr. mit den wijncoep facit 19 Rh. guldens 36 kr. ende 10 gr.

1 De wijnaccijns, de bieraccijns en de hopaccijns waren de belangrijkste bronnen van inkomsten. Behalve deze accijnzen werden er nog een aantal kleinere accijnzen geheven, alsmede retributies. Deze inkomsten waren vrijwel steeds verpacht. Vergelijk voor de accijnsheffing te Arnhem: W. JAPPE ALBERTS, Bijdrage tot de geschiedenis van de accijnsheffing te Arnhem in de Middeleeuwen, in: *Tijdschr. v. Gesch.*, deel 64 (1951), blz. 333. Zie voorts de Inleiding, hiervóór, blz. 106, en de aldaar aangehaalde literatuur. Voor aanvullende gegevens bij de annotatie der volgende posten zie: *Bijdr. v.d. Geschiedenis der Nederlanden*, deel IX (1955), blz. 52 e.v.

2 Een bedrag, dat door de pachter aan de verpachter werd betaald boven de overeengekomen pachtsom. De betaling van dit bedrag vond plaats bij het van kracht worden van de overeenkomst en vormde een element van de totstandkoming daarvan. Uit de vermelding van wijnkoopsgeld blijkt het feit van de verpachting.

3 Accijns op geïmporteerd, bijv. Hamburger bier.

die waghe steet voir 133 lb. mit den wijncoep facit 53 Rh. guldens ende 10 kr.
die kar siss steet voir 246 lb. mit den wijncoep facit 98 Rh. guldens ende 20 kr.
die banck siss[1] steet voir 57 lb. ende 13 kr. ende 5 gr. facit 23 Rh. guldens 3 kr. ende 5 gr. mit den wijncoep
die soutmaet steet voir 48 lb. mit den wijncoep facit 19 Rh. guldens ende 10 kr.
die calcmaten ende caelmaten staen voir 40 lb. mit den wijncoep facit 16 Rh. gulden
Summa lateris 2569 Rh. guldens 9 kr. 3 bl. 3 groitkens
dat vueren van sout ende houtcalen steet mit den wijncoep voir 16 lb. facit 6 Rh. guldens 20 kr.
die scepelen staen voer 151 lb. mit den wijncoep facit 60 Rh. guldens 20 kr.
die botter siss steet mit den wyncoep voir 48 lb. ende 10 kr. facit 19 Rh. guldens ende 20 kr.
die leer siss steet mit den wyncoep voir 108 lb. facit 43 Rh. guldens ende 10 kr.
die strycreep steet mit den wyncoep voir 12½ lb. facit 5 Rh. guldens
die bierboem steet mit den wyncoep voir 107½ lb. facit 43 Rh. guldens
die verken siss steet mit den wyncoep voir 12 lb. facit 4 Rh. guldens 40 kr.
die vleyss assiss steet voir 40 old scild den scild ad 75 kr. facit 60 Rh. guldens
der stat weert steet voir 118½ olden scild den scild ad 75 kr. facit 177 Rh. guldens 37 kr. 2 lb.
der stat graven[2] staen voir 3½ olden scild den scild ad 75 kr. facit 5 Rh. guldens 12½ kr.
Summa lateris 463 Rh. guldens ende 10 kr.

Dat opboeren van der stat tyns de termino Passche
uit Gosens huys ten olden Wyer 8 s. 3 d. facit 5½ kr. 5½ gr.
uit Reentmeisters huys wilneer Diricks Scoenzwaens 12 s. 6 d. facit 8½ kr. 1½ gr.
uit Byen huys mit den Ael 5 s. facit 3 kr. 1½ gr.
uit Hannenbach nu Wendelken die beckster 20 s. facit 13 kr. 3 bl.

1 Geen eigenlijke accijns, maar een vergoeding of retributie voor het gebruik van verkoopplaatsen (bijv. de vleesbank).
2 De stadsgrachten werden verpacht als viswater.

uit Kersten Kivits stall dat Wouter Hagennouwen wiff betaelt 20 s. facit 13 kr. 3 bl.
uit Scakerts huys te wesen plach 2 lb. facit 27½ kr.
uit den weech daer Arnt Thomaes[1] poert op steet 20 s. facit 13 kr. 3 bl.
uit Arnt Wilden huys 8 s. facit 5½ kr.
uit Wouters Pentiers huys in die Comenstraet 3 lb. ad 10 botken dat lb., facit 41 kr. 1 bl.
uit Hubert bontwerckers huys in die Beckerstraet 20 lb. facit 13 kr. 3 bl.
Summa huius termini 2 Rh. guldens 46½ kr. 4½ gr.

De termino Victoris
uit Gosens huys ten Oldenwyer 8 s. 3 d. facit 5½ kr. 5½ gr.
uit des Reentmeisters huys wilneer Diricks Scoenswaens 12 s. 6 d. facit 8½ kr. 1½ gr.
uit der wynmoel[2] op der stat muer 10 s. facit 6 kr. 3½ bl.
uit Mampertut[3] 8 s. facit 5½ kr.
uit Wynants hoff van Arnhem[4] 20 s. facit 13 kr. 3 bl.
uit Jan Blanckers huys nu Johannis Rekom op die Beeck 5 s. facit 3 kr. 1½ gr.
Summa huius per se 43 kr. 2 bl. 2½ gr.
Summa lateris 3 Rh. guldens 40 kr. 1 bl. ende 3 gr.
uit old Jan Gruters huys 10 s. facit 6 kr. 3½ bl,
uit Willen Biermans huys 14 s. facit 9 kr. 10 gr.
uit der hoffstede daer sunter Nyclaes prevaet op steet 20 s. facit 13 kr. 3 bl.
uit Arnt Pyls camer 20 s. facit 13 kr. 3 bl.
uit Jans huys van der Beeck 20 s. facit 13 kr. 3 bl.
uit Jans huys van Wedichem 10 s. facit 6 kr. 3½ bl.
uit Copen huys van Riemen 20 s. facit 13 kr. 3 bl.
uit Arnts huys van Honrell 20 s. facit 13 kr. 3 bl.
uit Engelen huys van Strampraden[5] 2 lb. facit 27½ kr.
uit Jan Wiggarts huys 36 s. facit 24 kr. 3 bl.

1 Arnt Thomaes was in dit jaar schepen van Arnhem.
2 Windmolen.
3 Naam van een der muurtorens.
4 Wijnant van Arnhem was in dit jaar schepen van Arnhem.
5 De familie van Stramprade is vermoedelijk in de Gulikse tijd naar Arnhem gekomen; leden van deze familie waren tijdens hertog Willem I muntmeester te Arnhem.

uit Jacobs hess van Boghen nu Jans van Hyen 30 s. facit 20 kr. 2½ bl.
uit den toern achter Arnts Wilden 20 s. facit 13 kr. 3 bl.
Steven Ploich[1] van den gericht van Otterloe[2] 4 lb. facit 1 Rh. gulden 5 kr.
uit Jans huys van Lies bi sunte Janspoert 5 vleems facit 10 kr.
uit die Helle bi die Rynpoert 3 old scild ad 75 kr. facit 4½ Rh. guldens
Summa lateris 9 Rh. guldens 4 kr. 2 bl. ende 2 gr.

Dat opboeren van den weertrisen de anno etc. quadragesimo septimo

In den iersten onfangen van Willem Roloffsz. soe als hi se vercoft heft: van den zusteren van Hotten ½ vim rijss, mijn joffer ter Hoeven ½ vierdel, Jacob Ghisberts 1 vierdel, Thomaes die scoenmaker 1 vierdel, Ghisbert ter Hoeven 1 vierdel, Derick Scoenswaen 1 vierdel, Wilhelmus[3] 1 vierdel, Gertken Volquyns[4] ½ vierdel, Frederick van Orsoy ½ vierdel, Geertken van Hoeven ½ vierdel, Gerit Hokel ½ vierdel, Henric die bay[5] ½ vierdel, Steven Ploich 1 vierdel, die heren van Monichusen[6] 2 vierdelen, facit simul 13 vierdel ad 37 kr. dat vierdel facit simul 9 Rh. guldens 31 kr.

noch onfangen van Arnt Thomaes van 12 boss teen 18 kr.

van Lambert van Loric van 1½ vim teens die vim ad 2½ Rh. guldens facit 3 Rh. guldens 37½ kr.

noch onfangen van Willem voirscreven van twe vymmen ryss 5½ Rh. guldens ende so heeft hy betaelt dat snygelt van die twe vymmen facit dit samen 9 Rh. guldens 12½ kr.

so heeft Ghysbert die verweer ghehadt 3 vierdel ryss daer nyet aff onfangen want hi se verbesigt heeft aen den dick bi Kedden huys

1 Steven Ploich was in dit jaar schepen te Arnhem. De familie behoorde tot de Arnhemse aanzienlijken.
2 Deze post komt al sinds 1353 voor. Zie de oudste stadsrekening van Arnhem van 1353/1354, uitgegeven door W. JAPPE ALBERTS (Fontes Minores Medii Aevi, III), Groningen 1955, blz. 2 en 34.
3 Stadsbode.
4 Gertken (Gertrut) Volquins was transportonderneemster; zij komt in deze rekening als zodanig herhaaldelijk voor.
5 Hendrik van den Veld wordt in deze rekening vermeld als stadsbode; zie hierna, blz. 140.
6 Monnikhuizen was een Karthuizerklooster buiten Arnhem, ten noorden van de stad, gesticht in 1342 door hertog Reinald II, zie *Monasticon Batavum*, deel III, blz. 13.

5 vierdelen verbesigt aen den tuen buten sunte Jans poert

½ vim heeft Claes Caelken gehadt aen rijss teen ende bantroyen tot sinen huys opgeen tygelavent[1]

die Stat verbesigt aent hoefft bi den haeven 5½ vim ryss ende 1 vierdel.

Onfangen van Arnt Thomas van den langhen willighen die stonden voir aen die Sabelspoert 9 Rh. guldens

Summa lateris 27 Rh. guldens 43½ kr.

Opboeren van den haven de anno quadragesimo septimo

Jacob Jans ½ hoff 6 vleems facit 12 kr.
Henric van Ryn ½ hoff 6 vl. facit 12 kr.
Jan van Lonen alias Wonder 1 hoff 12 vl. facit 24 kr.
Gerit Stevenss 1 hoff 12 vl. facit 24 kr.
Richtsken die Wild ende Eesken 1 hoff 10 vl. facit 20 kr.
Henric Lubbertss ende scipper Willem 1 hoff 10 vl. facit 20 kr.
Albert die Wit ende Lambert scippmaker 1 hoff 10 vl. facit 20 kr.
Coenraet Eskamp 1 hoff 10 vl. facit 20 kr.
Bergerman ende Jan Misaelinck 1 hoff 10 vl. facit 20 kr.
Beel van den Sand 1 hoff 10 vl. facit 20 kr.
Vrysken 1 hoff 7 vl. facit 14 kr.
Willem Block ende Derick Slecht 1 hoff 7 vl. facit 14 kr.
Jan Hisbrant 1 hoff 7 vl. facit 14 kr.
Godert Scoenswaen 1 hoff 7 vl. facit 14 kr.
Henric Caelken 1 hoff 7 vl. facit 14 kr.
Albert Stevens ende Ghysken 1 hoff 7 vl. facit 14 kr.
Henric Lubbertsoen 1 hoff 7 vl. facit 14 kr.
Wette Godeken 1 hoff 7 vl. facit 14 kr.
Gaids Muys 1 hoff 7 vl. facit 14 kr.
Jacob van Aem ½ hoff 3½ vl. facit 7 kr.
Louken die Wever 4 have 28 vl. facit 1 Rh. gulden 6 kr.
Henric van Dorsten[2] 2 have 14 vl. facit 28 kr.

onfangen van Herman holtsnyder ende van Henric Garmanss van tween haven achter sunte Walburghen 1 gouden Arnhemse gulden facit 27½ kr.

noch onfangen van den selven Harman ende Henric van twe

1 Steenbakkerij; van dit huis op de steenbakkerij is in deze rekening herhaaldelijk sprake bij de verantwoording van arbeidslonen en van bouwmateriaal.

2 Henric van Dorsten was transportondernemer; zie het register.

jare achterstedich ende onbetaelt 2 gouden Arnemse guldens facit 1 Rh. gulden 5 kr.[a]

Summa lateris 9 Rh. guldens 41 kr. 2 bl.

Opboeren van diversis Anno quadragesimo septimo

onfangen van Jan van Arkel die reent van dusent gulden 65 rijnse guldens.

noch ontfangen dusent 267 rijnse guldens 37 kr. 3 bl. ende 3 gr. die meister Derick van den Molen[1] in den jaer van 46 meer opgeboert had dan uitgegeven[2]

Summa lateris 1332 Rynsche guldens 37 kr. 3 bl. 3 gr.

Summa summarum omnium receptorum 4415 Rynsche guldens 37 kr. 3 bl. ende 3 gr.

Anno etc. quadragesimo septimo, den gulden ad 50 kr.

Dit is dat uitgeven der burgermeisteren van Arnhem Gosens van den Gruythuys ende Wynants Ridders voirscreven in den jaer ons Heren etc. van quadragesimo septimo.

In den iersten van der scepenteringhe ende schenkinghe

In den iersten des donredages na sunte Pauwels dach die nye burgemeisteren den olden gescheenkt tot Belikens[3] een gelach van 28 maltyden mitter vrouwe[4] ad 7 kr. facit 3 Rh. guldens 46 kr.

des Sonnendages voir sunte Agathendach doe men die stat assisse verpachten[5] aen wijn gedroncken 54 qu. die qu. ad 6 kr. facit 6 Rh. guldens 24 kr.

des Sonnendages op sunte Agathen dach doe die hogenisse van de sissen uytginghe aen wijn gedroncken 51 qu. ad 6 kr. facit 6 Rh guldens 6 kr.

a Doorgehaald: Item van Peters hoff van Arnhem 10 botkens facit 13 kr. 3 bl.

1 Derick van der Moelen was stadsrentmeester; hij komt als zodanig een reeks van jaren voor.

2 Batig slot van de rekening 1446/1447.

3 De herberg van Beliken (Belia) was een der belangrijkste Arnhemse herbergen, waar regelmatig maaltijden en feesten vanwege het stedelijk bestuur gehouden werden.

4 Bedoeld zijn de echtgenoten van de schepenen en raden, die spijs en drank thuis bezorgd kregen.

5 Deze en de volgende post vermelden de kosten van de accijnzenverpachting. Zie de Inleiding, blz. 107.

Conraet ende Henric die bayen want si veel onleden hadden elc gegeven 2 qu. ad 6 kr. facit 24 kr.

Luyken, Peter[1] ende Teelken want si den wijn aen droghen elken gegeven 3 kr. facit 9 kr.

Hasken gegeven voer te braken potte ende te bellesier[2] samen 1 Rh. gulden

doe gegeven Beliken na der gewoenten van beveel der burgermeisteren 2 qu. ad 6 kr. facit 12 kr.

Op sunte Agnieten dach voirleden tot Belikens gegonden een gelach van 3 Rh. guldens ende 12 kr. dat gesat wart op die toecomende burgermeisters.

des Vastelavents die stat mijnen genedigen heren van Gelre[3] etc. mynre vrouwe[4] ende den ionghen heerscap[5] tot Haskens huys[6] gescheenckt ten iersten aen wijn gedroncken 107 qu. ad 6 kr. facit 42 kr. ende 12 Rh. guldens.

aen hoemborch[7] 4 qu ad 1½ kr. facit 6 kr.

der vrouwe voer kalen ende ryss die daer verbrant sijn gegeven 25 kr.

voir hope 12½ kr.

voir broet 1 Rh. gulden 32 kr.

voir 1 lb gebacken krut 24 kr.

Summa lateris 37 Rh guldens 24 kr. ende 2 bl.

Voer 3 sukerkoken voir mynen here ende myn vrouwe ende den ionghen heerschap ad 4 kr. facit 12 kr. ende voir 4 sukerkoken ad 2 kr. facit 8 kr. facit simul 20 kr.

voir 47 cleyne koken ad ½ kr. facit 23½ kr.

voir 300 appellen ad 8 kr. facit 24 kr.

doe Beliken gegeven 2 qu. ad 6 kr. facit 12 kr.

der vrouwe voir bellesier ende want myns heren huysgesynde oir doe verderff een deken daer si op danseden, gegeven 1 Rh. gulden 37 kr.

voir te braken ende verlaren potte gegeven 25 kr.

den megeden gegeven 2 qu. ad 6 kr. facit 12 kr.

2 qu. wyns die dynres na gedroncken facit 12 kr.

Henric Alertss gegeven 1 qu. facit 6 kr.

1 Luyken en Peter waren stadsboden.
2 Met bellesier is meestal bedoeld een extra-betaling of een fooi.
3 Hertog Arnold van Gelre.
4 Hertogin Catharina van Gelre, echtgenote van hertog Arnold.
5 Adolf van Gelre, zoon van hertog Arnold.
6 Herberg te Arnhem.
7 Hamburgs bier.

Gaedscalc betaelt voir gebraken potte tot sinen huys gehaelt 14 kr.

des Donredages na groet Vastelavent als die scepenen leisten[1] op die sissen doe tot Belikens gegonden 2 gelagen als voir heer Jan van Vyanen ende meister Derick[2] ad 10 kr. facit 20 kr.

des Sonnendages als men singhet Oculi gescheenckt Garselis van den Gruythuys den nyen Richter[3] tot Belikens een gelach van 23 mannen mitter vrouwe ad 6 kr. ende na 5 qu. wyns ad 6 kr. facit simul 3 Rh. guldens 18 kr.

des Manendages post Reminiscere gegonden tot Belikens voir Henric die bay een gelach ad 6 kr. facit 6 kr.

des Sonnendages Letare die burgermeisters gescheenckt heer Jan Wittenhorst ende den Richter van Nyemeghen na den eten tot Belikens. 4 qu. wyns ende 1 aen koken ad 6 kr. facit simul 30 kr.

Summa lateris 9 Rh. guldens 9½ kr.

des dinxdages op sunte Benedictus dach als men leisten so waren daer 3 gelaghe meer dan 12 leisters[4] als die Richter mit tween anderen ad 8 kr. tot Belikens facit 24 kr.

des nachts die scepenen op die poert geweest om te besueken Marselis die gestolen solde hebben doe verdaen ende in tween nachten daer na 3 qu. malvesien ad 10 kr. facit 30 kr. Item 2 qu. romeynen ad 8 kr. facit 16 kr. Item 1 kr. aen broet facit simul 47 kr.

des dinxdages post Judica als die lude gericht waren die burgermeisters Arnt Thomaes, Steven Ploich, Liennen, Steven van Brienen, Jan Mynscart eorum 7 ad 10 kr. facit 1 Rh. gulden 20 kr.

en Palmavent heer Jan van Broichusen, Jan van Goer ende den Marscallc gescheenckt 4 qu. wijns ende 1 qu. aen koken ad 6 kr. facit 30 kr.

des Wonsdages na Paesschen die burgemeisters gescheenckt tot Belikens den van Nyemegen ende van Zutphen doe si hier

1 Betekent hier: zich bezig houden met, controleren.
2 Meister Derick van der Moelen, stadsrentmeester.
3 De richter was de vertegenwoordiger van de landsheer in de stad.
4 Deze 12 personen moeten de 12 schepenen geweest zijn, die controlerende werkzaamheden verrichtten.

waren ende verhoerden myns heren brieve van Cleve[1] etc aen wyn ende koken 4 qu. ad 6 kr. facit 24 kr.

des selven dages tot Belikens des avents den selven na den eten gescheenckt 2 qu. wijns ad 6 kr. facit 12 kr.

des Donredages na Passchen die burgermeisters tot Belikens den voirscreven van Nyemegen ende van Zutphen gescheenckt een gelach van 7 mannen ad 6 kr. facit 42 kr.

des manendages na beloken Passchen die ritterscap ende cleyn steden van Veluen[2] als si hier waren bescreven op der camer collaci gedaen van 1 qu. malvesien. Item 1 qu. romenyen. Item 1 kr. aen broet facit simul 17 kr.

Summa lateris 5 Rh guldens 16 kr.

doe des middaghes tot Belikens gescheenckt den cleynen steden als Hardewick ende Wageningen post gracias[3] aen wyn ende appelen 3½ qu. wyns ad 6 kr. facit 21 kr.

des donredages na beloken Passchen als men leisten tot Belikens op den sissen doe gegeven 1 gelach als van Jan van Brienen facit 7 kr.

des sonnendages daer na op sunte Joriens dach die leist gescut voir den eten[4] eorum 10 ad 7 kr. facit 1 Rh. gulden 20 kr.

Jan van Renes post gracias gescheenckt 5 qu. wyns ad 6 kr. facit 30 kr. facit simul 2 Rh. guldens.

en Meyavent mit mynen genedigen heren van Gelre etc. mynre vrouw ende mit den ionghen heerschapp ende voirt mit den gueden mannen vrouwen ende jofferen ende der gueder gesellscap[5] tot Haskes huys aen wyn gedroncken 75 qu. ad 6 kr. facit 9 Rh. guldens.

voir 1 lb taffelkersen gegeven 8 kr. voir 1 lb gebackens kruyts 24 kr. voir 2 grote sukerkoken ad 4 kr. ende 5 sleyne ad 2 kr. facit simul 18 kr.

voir 42 cleynre koken ad ½ kr. facit 21 kr. voir 300 appelen ad 8 kr. facit 24 kr. van gebraken gelase 10 kr.

Gegeven Beliken in oer hant 2 qu. ad 6 kr. facit 12 kr.

voir hoemborch ende hoppe[6] daer verdroncken gegeven 4 kr.

1 Hertog Adolf van Kleef (1394-1448). Hij werd in 1448 opgevolgd door zijn oudste zoon Johan I van Kleef (1448-1481). Hertog Adolf was gehuwd met een dochter van Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië.
2 Te weten: Harderwijk, Elburg, Hattem, Nijkerk en Wageningen.
3 Dankgebed na de maaltijd.
4 Dat wil zeggen, dat de maaltijd voor rekening van de stad kwam.
5 De aanzienlijken van de stad waren tegelijk met het hertogelijke gezin gasten van de stad op de avond vóór 1 mei.
6 Hoppenbier.

voir een mengelkan daer verlaren, van 3 lb betaelt der vrouwen voir ellic lb. 5½ kr. facit 16½ kr.

der vrou gegeven oir bellesier 1 Rh. gulden

6 lb ungelkersen daer verbesicht ad 2 kr. facit 12 kr.

des Donredages na meydach die burgermeisters des avents mit myn joffer van de Poll die hier comen was geteert tot Willem Cupers daer voir onraet als bier broet koken etc. gegeven 1½ Rh. gulden. Item aen wyn gedroncken 62 qu. ad 6 kr. facit simul 8 Rh. guldens 47 kr.

Summa lateris 24 Rh. guldens 24 kr.

des Sonnendages post Johannis ante Portam Latinam als die burgermeisters Gosen van den Gruythuys ende Steven Ploich weder waren comen van Zutphen doe tot Belikens gegonden 2 gelagen ad 6 kr. facit 12 kr.

des manendages daer na die burgermeisters tot Belikens gescheenckt Gerit Ulrics[1] sijn gelaich facit 6 kr.

des dinxdages daer die burgemeisters ende gemeyn scepenen als si gedaen hadden een beleynghe in der Riker luy wey van Johannes wegen ingen Niewelant doe tot Beliken geteert een gelach van 21½ qu. wyns ad 6 kr. facit 2 Rh. guldens 29 kr., hier tegen onfangen van Wilhem 34 kr. soe coemt der stat te gelde 1 Rh. gulden 45 kr.

des donredages op sunte Pancreasavent gericht van koeren ende van broeken daer na samen gegaen teren tot Belikens eorum 15 mitter vrouwen ad 6 kr. facit 1 Rh. gulden 40 kr. Item doe gescheenckt des pastoers....[a] ende na post gracias 5 qu. ende 1 qu. aen koken ad 6 kr. facit 36 kr. facit simul 2 Rh. guldens 26 kr.

des vrydages na ons Heren Hemelvaerts dach gericht van koeren ende van broeken lange daer over onledich geweest ende doe samen gegaen gemeynliken tot Belikens ende gegonden totten gelaghe 39 kr.

des donredages voir Pinxteren die burgemeisters gescheenckt tot Belikens Gerit van Hackfort, Ceelman[2] ende enen anderen scepen van Zutphen 6 gelagen ad 6 kr. facit 36 kr.

des Vrydages voir Pinxteren als gericht was van scay ende van scout gegonden tot Belikens voir Andries Creynck[3] syn gelach 6 kr. Item post gracias 3 qu. facit 18 kr. Item 4 kr. aen koken facit simul 28 kr.

1 Schepen van Zutphen.
a Eén woord niet leesbaar.
2 Ceelman Keppelman, schepen van Zutphen.
3 Schepen van Zutphen.

gesceenckt Claes van Aller doe syn kint jonck was 2 qu. ad 6 kr. facit 12 kr.

Summa lateris 7 Rh. guldens 4 kr.

des dinxdages in die Pinxstheilighe dagen die burgermeisters tot Belikens gegonden 4 gelagen ad 6 kr. facit 24 kr.

des sonnendages op sunte Barnabas dach doe die burgermeisters weder waren comen van Nyemeghen van der dachfart gegonden tot Belikens totten gelaghe 5½ qu. ad 6 kr. facit 33 kr. gescheenckt Ceelman enen scepen van Zutphen.

des Vrijdages na sunte Odulphus dach gericht van scay ende van scout doe die scepenen langhe gesetten hent 3 uren, doe op die camer collacien gedaen, verdaen aen eyner botter etc. 8 kr.

des Vrydages op sunte Jans avent te midzomer die burgermeisters Arnt Thomaes, die richter, Herman Boetburch, Willem Tengnegel ego[1] eorum 9 mitter vrouwe ad 6 kr. facit 1 Rh. gulden 4 kr.

des dinxdages na sunte Johan te midzomer doe die steden Nyemegen ende Zutphen ende die ritterscapp hier waren[2] op die camer collaci gedaen verdaen 6 kr.

des selven dages gescheenckt tot Belikens den voirscreven steden een gelach van 10 mannen mitter vrouwen ad 7 kr. facit 1 Rh. gulden 20 kr.

des saterdages op onse Vrouwen avent Visitacio die burgermeisters lange int raethuys onledich geweest om des dycks will van Huesen doe tot Belikens gegonden 3 gelage ad 6 kr. facit 18 kr.

des Manendages post Visitacionis Beate Marie als die burgermeisters ende Willem van Dornick gevaren waren aengen Tolhuys[3] mit den van Zutphen op oeren dach die daer was tusschen hem ende mynen here van Cleve geordenyert om der saken van den gueden dat in der zutphenschen marckt genamen wart van den cleveschen doe des avents weder comen ende gesceenckt den van Zutphen tot Beliken 6 gelagen ad 6 kr. facit 36 kr.

des sonnendages voir sunte Vitt die burgermeisters den scipluden doe si oir papegay[4] gescaten hadden gescheenckt 60 qu. wijns ad 6 kr. facit 7 Rh. guldens 10 kr.

1 Derick van der Moelen.
2 Vergelijk voor deze en dergelijke posten: W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre en Zutphen*, deel I, Groningen 1950, blz. 197/198.
3 Lobith.
4 Er werd bij deze schuttersfeesten op een houten papegaai geschoten.

Summa lateris 12 Rh. guldens 9 kr.

des sonnendages na sunte Vitt gesceenckt den jonghen scutten doe si oer papegay scoten 60 qu. wyns ad 6 kr. facit 7 Rh. guldens 10 kr.

des donredages post Visitacionis Beate Marie des middages die burgermeisters gescheenckt Gerit Gruter als hi weder comen was van Lubic[1] tot Belikens 4 qu. ad 6 kr. facit 24 kr.

des vrydages post Visitacionis Beate Marie die burgermeisters des avents gegonden tot Belikens 3 gelagen ad 6 kr. facit 18 kr.

des manendages post octavam Visitacionis Beate Marie die burgermeisters tot Belikens gescheenckt den scout van Riennen[2] 3 qu. wyns ad 6 kr. facit 18 kr.

eadem die gesceenckt den heren van Danssinck[3] 8 qu. ad 6 kr. facit 48 kr.

des sonnendages post Margarite die burgermeisters ende die gemeyn scepenen den cleynen steden die hier gescreven waren om der dachfart die tot Nyemegen solde wesen daerna als van saken rurende onser dochter van Gelre[4] tot Belikens gegonden 12 gelagen mitter vrouwe ad 6 kr. facit 1 Rh. gulden 22 kr.

des wonsdages post Divisionis Apostolorum als men leisten tot Belikens gegonden 2 gelagen als voir Jan van Brienen ende voir my want daer meer waren dan 12 ad 7 kr. facit 14 kr.

des saterdages post Jacobi die burgermeisters des avents weder comen van Nyemegen mit den van Zutphen doe si gescreven waren van mynen genedigen heren van Gelre etc. des avents samen geteert tot Belikens gegonden toe gelage 28 kr.

op sunte Peters avent ad Vinculas die burgermeisters tot Belikens gesceenckt den Commelduer van Diren[5] 3 qu. wyns ad 6 kr., 1 kr. aen peren facit simul 19 kr.

des manendages na Sixtus dach die burgermeisters gesceenckt Wynant van Arnhem als hi weder comen was van Soest[6] 11 qu. wyns ad 6 kr. facit 1 Rh. gulden 16 kr.

1 Lübeck; aldaar was een vergadering van de Hanze gehouden. Vergelijk: *De Cameraarsrekeningen van Deventer betreffende het jaar 1447*, uitg. door W. JAPPE ALBERTS (Fontes Minores Medii Aevi, IX), Groningen 1959, blz. 49.

2 Rhenen.

3 Danzig.

4 Maria, oudste dochter van hertog Arnold, die in het huwelijk trad met Jacob, koning van Schotland. Het ging hier om een huwelijksgift van de steden.

5 De landcommandeur van de Duitse Orde te Dieren.

6 Soest in Westfalen; deze reis hing samen met de Soester Fehde. Vergelijk W.H. DEUS, *Die Soester Fehde*, Soest 1949, blz. 117 e.v.

Summa lateris 13 Rh. guldens ende 41 kr.

des saterdages na sunte Laureens die ritterschap ende die cleyn steden hier op der camer geweest als om mit hem te bespreken van der dachfart die ons genedigen here had bescreven tot Nyemegen als om een ander scatting te volst den hilich onss dochter van Gelre[1] 1 collaci daer gedaen van 1 qu. romenyen ad 7 kr. Item 1 qu. malvesien facit 9 kr. Item 1 kr. aen broet facit simul 17 kr.

des middages die burgermeisters Arnt Thomaes ende Steven Ploich gegonden tot Belikens 4 gelagen ad 7 kr. facit 28 kr.

des saterdages na onss Vrouwen Assumpcio als die burgermeister Wynant Ridder ende Arnt Thomaes solde riden op der dachfart tot Zutphen doe des middages tot Belikens ierst geteert 2 gelagen ad 6 kr. facit 12 kr.

des manendages daer na als si weder waren comen van Zutphen tot Belikens geteert 2 gelagen ad 6 kr. facit 12 kr.

des manendages op sunte Jans avent Decollacionis die burgermeisters Gelis ingen Niewelant gegonden tot Belikens 4 gelagen ad 6 kr. facit 24 kr.

des dinxdages op sunte Jans dach Decollacionis des avents op die scoel[2] ende danshuys gehadt 8 qu. wyns ad 6 kr. facit 48 kr. Item 200 peren van 8 kr. facit simul 1 Rh. gulden 6 kr.

des sonnendages post Egidii als Willem van Dornick solde riden mit Jacob Scimmelpenning[3] tot Nyemegen die burgermeister Wynant Ridder Willem van Dornick ende Jacob voirscreven tot Belikens verteert 3 gelagen ad 6 kr. facit 18 kr.

des wonsdages daer na Arnt Thomaes ende Willem van Dornick als si der stat muer hadden omgegaen ende besien verteert 2 gelagen ad 6 kr. facit 12 kr.

des vrydages na des heiligen Crusdach Exaltacionis die tymmermeister[4] gerekent mit Wynant Leermoel[5] van sinen werck tot Belikens gegonden 3 gelagen ad 6 kr. facit 18 kr.

Summa lateris 3 Rh. guldens ende 47 kr.

des saterdages post Exaltacionis Sancte Crucis onss genedighe here mit den scepenen op der camer geweest ende bespraken van

1 Zie hiervóór, blz. 125, noot 4.
2 De school werd soms gebruikt als feestlokaal. De schoolmeester kreeg dan van stadswege een vergoeding.
3 Schepen van Zutphen.
4 De timmermeisters waren degenen, die toezicht hielden op de openbare werken van de stad. Als zodanig traden leden van de stedelijke raad op.
5 Zie hierna, blz. 206.

den saken van Dryll[1] ende van der dachfart die tot Kuck sold wesen ende van den dyck van Huessen dat hi volmaeckt sold werden, op der camer collaci gedaen van 1 qu. malvesien facit 9 kr. 1 qu. romenyen facit 7 kr. Item 1 kr. aen broet facit simul 17 kr.

doe des middages geteert mit onssen genedigen here tot Belikens ende gegonden van Henric die bay syn gelach 7 kr.

des wonsdages op sunte Matheus avent als men leisten solde ende die leiste voir den eten gescutt, doe die stat gegonden tot Belikens voir oire 10 ad 6 kr. facit 1 Rh. gulden 10 kr. Item post gracias gesceenckt Albert Meyer 2 qu. wyns ende 1 qu. aen koken ad 4 kr. facit 12 kr. facit simul 1 Rh. gulden 22 kr.

des wonsdages post Michaelis die ritterscap ende cleyn steden van Veluen ende die scepenen samen bespraken op dat aenroepen ende vermanen dier van Nyemeghen opt verbont in der saken van Dryll[2] doe collaci gedaen aldaer van 1 qu. malvesien facit 9 kr. Item 1 qu. romenyen facit 7 kr. Item 1 kr. toe broet facit simul 17 kr.

des wonsdages avents post Remigii die burgermeisters Zallant Arnhem gescheenckt her Swallbach tot Belikens 4 qu. wyns ad 4½ kr. facit 18 kr.

des donredages daer na als Herman van Wy sold riden tot Nyemegen op der dachfart die daer was van den steden ende ritterscap op die sake van den Kuck tot Belikens hi ende Willem Dornick verteert 2 gelagen ad 6 kr. facit 12 kr.

des saterdages savens daerna als die burgermeister Wynant Ridder ende Dornick weder comen van der dachfart van Nyemegen tot Belikens geteert 2 gelagen ad 6 kr. facit 12 kr.

Summa lateris 3 Rh. guldens 5 kr.

des manendages in profesto Victoris die scepenen langhe op der camer geweest ende daerna samentlich geteert tot Gertrut Wilts ende doe gesceenckt den tolner van Huesen[3] 4 qu. wyns ad 4 kr. facit 16 kr.

1 De ingezetenen van Driel in de Bommelerwaard hadden op eigen gezag een waterkerende dijk van hun buren doorgestoken om zich van wateroverlast te bevrijden. De hertog trad daartegen op, maar de Drielenaren zochten en verkregen steun bij Nijmegen, dat zich op het verbond van 1436 beriep om tegen de hertog te ageren. Hieruit kwam een heftige strijd tussen de hertog en Nijmegen voort, waarin de overige steden slechts aarzelend en na veel onderhandelingen partij kozen. Zie W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre en Zutphen*, deel I, blz. 199 e.v.

2 Zie vorige noot.

3 Te Huissen was een Rijntol van de hertog van Kleef; Huissen en omgeving waren Kleefs territoir.

des donredages post Victoris als lange vercalt was op der camer mit her Evert van Wilp[1] als om te helpen dat Gertken Merzen betaelt sold werden uit der scatting doe geteert tot Belikens ende her Evert dat gelach gescheenckt van 18 maltyden mitter vrouwe ad 6 kr. facit 2 Rh. guldens 8 kr. Item post gracias 3 qu. wyns ende soe aen koken ende peren 2 qu. ad 4 kr. facit 20 kr. facit simul 2 Rh. guldens 28 kr.

des donredages in die Marcis die burgermeisters etc. als si lange hadden vercaelt op der camer mitter ritterscap op die saken van Dryll daer doe oic om reden tot Nyemegen die burgermeister Wynant Ridder ende Herman van Wy gegonden tot Belikens 6 gelagen ad 6 kr. facit 36 kr.

des sonnendages post Symonis et Jude die stat gescheenckt den heren van Lubbic, van Danssinck ende van Hoemborch[2] elc 4 stat wyns facit 48 qu. wyns die qu. ad 4 kr. facit simul 3 Rh. guldens 42 kr.

des saterdages post Omnium Sanctorum des middages gescheenckt tot Belikens den burgermeisteren van Deventer 2 gelagen ad 5 kr. facit 10 kr. Item post gracias 5 qu. wyns ende 1 qu. aen koken ad 4 kr. facit 24 kr. facit simul 34 kr.

des selven dages des avents gescheenckt mynen jonker van Batenborch tot Belikens 12 qu. wyns ad 4 kr. facit 48 kr.

des sonnendages voer sunte Marten want kermiss was gescheenckt tot Belikens der gueder masscap[3] 4 qu. wyns ende ½ qu. aen appelen ad 4 kr. facit simul 18 kr.

Summa lateris 9 Rh. guldens ende 22 kr.

desselven dages des avents tot Belikens gescheenckt onsen genedighen here van Gelre etc. een gelach van 85 mannen mitter vrouwen ende na dienres ad 6 kr. facit simul 10 Rh. guldens ende 10 kr.

des manendages op sunte Barbaren dach die scepenen lange op der camer geweest mit der ritterscap ende cleynen steden van Veluen op die saken van Dryll daer si doe na der begeeren van Nyemegen solden geven antwort offt syt kenden voir gewalt off nyet, daer collacien gedaen van 1 qu. malvesien ende 1 qu. romenyen facit 16 kr. Item 1 kr. aen broet. Item 1 kr. gegeven den cleynen bayen aen bier want si dat raethuys doe scoen hadden gemaeckt facit simul 18 kr.

1 Evert van Wilp was een der voornaamste leden van de Veluwse ridderschap en trad herhaaldelijk als haar vertegenwoordiger op.
2 Vertegenwoordigers van Lübeck, Danzig en Hamburg.
3 Dat wil zeggen: de aanzienlijke burgers.

daer na voert gegaen teren tot Belikens ende dat gelach van 16 mannen mitter vrouwe ad 5 kr. gesceenckt her Evert van Wilp ende Jan van Gelre ende den anderen gueden mannen facit 1 Rh. gulden 30 kr.

des donredages op onser Vrouwen avent Conceptio gericht van koeren ende van broeken ende daer na die gemeyn scepenen geteert tot Belikens ende eorum 16 ad 6 kr. facit 1 Rh. gulden 46 kr. Item doe gescheenckt den scout van Riennen 3 qu. wijns ende ½ qu. aen appelen ad 4 kr. facit 14 kr. facit simul 2 Rh. guldens 10 kr.

des vrydages op onser Vrouwen dach Concepcio die burgermeesters gescheenckt den olden heer van Egmont[1] tot Belikens post gracias 5 qu. wyns ad 4 kr. facit 20 kr.

des manendages na onss Vrou Concepcio die scepenen lange op der camer geweest doe si gaven den van Nyemegen dat lesste antwort van den zaken van Dryll offt syt kenden voir gewalt doe tot Belikens gegonden dat gelach eorum 19 mitter vrouwe ad 6 kr. facit 2 Rh. guldens 14 kr.

des dinxdages op sunte Lucien avent als ic myn rekenscap dede collacioen gedaen op der camer verdaen 5 kr.

Summa lateris 17 Rh. guldens 7 kr.

doe tot Belikens die gemeyn scepenen geteert ende gescheenckt den tolner van Huessen 6 qul wyns mit den koken ad 4 kr. facit 24 kr.

des donredages post Lucie die scepenen gericht van koeren ende van broeken langhe dair over geweest ende dair na geteert tot Belikens eorum 21 ad 5 kr. facit 2 Rh. guldens 5 kr.

des vrydages post Lucie gescheenckt her Walraven van Moirs[2] 5 qu. mitten appellen ad 4 kr. facit 20 kr.

des saterdages post Lucie die burgermeisters gescheenckt tot Belikens heren Walraven van Moirs ende jonker Vincencium

1 Jan van Egmond, de vader van hertog Arnold.

2 Walraven van Meurs was een jongere broeder van Diederik van Meurs, aartsbisschop van Keulen. Hij werd in 1434 door een minderheid der kanunniken tot bisschop van Utrecht verkozen, maar kon zich tegenover Rudolf van Diepholt niet handhaven. Ten slotte deed hij afstand van zijn aanspraken tegen een geldelijke vergoeding. Zie R. POST, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535*, Utrecht 1933, blz. 160 e.v. Zie ook W. JAPPE ALBERTS, De anti-bourgondische politiek van hertog Arnold van Gelre in de jaren 1452-1456, in: *Bijdr. en Med. 'Gelre'*, deel 50 (1950), blz. 2 e.v.

van Moirs[1] 19 qu. wyns ad 4 kr. facit 1 Rh. gulden 26 kr. ende 17 koken ad 1 kr. facit 17 kr. facit simul 1 Rh. gulden 43 kr.

des sonnendages post Lucie die stat gescheenckt jonker Vincencium van Moirs op Coelen[2] een gelach van 9 Rh. guldens ende 48 kr.

ingeen zomer gescheenckt Styn Gelmars[3] van Deventer 2 stat kannen als 8 qu. wyns want si Gerit Gruter godertieren had geweest tot Deventer doe hi quam van Lubich ende sich was facit 32 kr.

des wonsdages op sunte Thomaes avent onss genedighe here op der camer geweest ende dair den scepenen te kennen gegeven wye die van Niemegen mynen jonker Vincensium int verbont wolden nemen, die hem noch broekectich weer, ende begeerden daer om van der stat raet ende bistant dat te weder staen[4], doe op der camer collacioen gedaen van 6 qu. wyns ad 4 kr. facit 24 kr. Item aen broet 1 kr. Item 4 koken facit 4 kr. Item aen 1 bier 1 kr. Item voir ½ lb. keersen 1 kr. facit simul 31 kr.

des vrydages na sunte Thomaes die scepenen langhe op der camer geweest ende bespraken van saken rurende van pacht tusschen Wynant van Aller ende myn joffer van Rossen, die richter gegonden dat half gelach ende die stat die ander helft als 9 gelaghe ende des saterdages daer na 4 gelaghe ad 6 kr. facit simul 1 Rh. gulden 28 kr.

Summa lateris 17 Rh. guldens ende 31 kr.

des dinxdages na Jaersdach als die scepenen van Zutphen hier comen waren na scrylften onser stat ende tsamen bespraken hoe dat si al so diewel nyet en kosten gerijden tot allen plaschen daer si mijn genedige here screve te comen om onveylicht will

1 Vincentius van Meurs, zoon van graaf Frederik van Meurs en opvolger van zijn vader in 1448. Hij was een neef van Walraven en van Diederik van Meurs. In de Gelderse aangelegenheden heeft hij sinds 1448 een zeer belangrijke rol gespeeld. Zie over de graven van Meurs M. BARKHAUSEN, Die Grafen von Mörs als Typus kleiner Territorialherren des späteren Mittelalters, in: *Die Heimat*, jg. 22 (1951), blz. 97 e.v.

2 Naam van een herberg in Arnhem.

3 Dirk Gelmers was raad van Deventer; Stijn is waarschijnlijk zijn echtgenote.

4 Uit deze post blijkt van de relatie tussen Vincentius van Meurs en het aanvankelijk bourgondisch-gezinde Nijmegen.

des lands[1] ende oic wout men nyet en eynden doe gesceenckt oire twier gelach tot Belikens ad 6 kr. facit 12 kr.

des manendages na Dertiendach als onss genedighe here had hier gescreven die stede ende die ritterscapp des lands van Zutphen ende gaff hem te kennen wye die van Nyemeghen int verbont hadden genomen jonker Vincencium van Moirs doe op der camer collaci gedaen van 1 qu. malvesien. Item 1 qu. romenyen. Item 1 kr. aen broet facit simul 12 kr.

des donredages na Jaersdach gescheenckt Buchorst op Coelen 2 statkannen facit 8 qu. ad 4 kr. facit 32 kr.

des manendages na Dertiendach onser Vrouwen bruders[2] tsamen geteert tot Belikens, hem gescheenckt 25 qu. wyns ad 4 kr. facit 2 Rh. guldens.

op sunte Jansdach in die Kersheilige dagen die burgermeister Arnt Thomaes etc. geteert tot Haskens, daer Willem Baerss dat gelach gont, doe hem post gracias 4 qu. ad 4 kr. facit 16 kr.

des dinxdages post Epiphanie die burgermeisters tot Belikens gesceenckt den olden heer van Egmont 5½ qu. wyns mit koken ad 4 kr. facit 22 kr.

des wonsdages na Dertiendach gesceenckt tot Belikens den tolner ende den besierre[3] van Huessen doet tusschen hem ende Werthuys kinderen gescheyden wart, een gelach van 26 mannen mit vrouwe ad 6 kr. facit 3 Rh. guldens 6 kr.

des donredages na Dertiendach die burgermeisters gesceenkt op Coelen mijns heren huysgesyn van Utricht[4] 10 qu. wyns ende 10 kr. aen koken facit 1 Rh. gulden.

des sonnendages na Dertiendach die burgermeisters gesceenckt op Coelen Reyner van Coeverden[5] 3 qu. wyns ad 4 kr. facit 12 kr.

Summa lateris 8 Rh. guldens ende 17 kr.

1 De klachten over onveiligheid der wegen spelen een belangrijke rol in de tegenstelling tussen de hertog en de steden. Daarvan is uitdrukkelijk sprake in de Nijmeegse memorie van grieven van 1458. De hertog antwoordde daarop, dat voor een goed bestuur geld nodig was, en dat de steden hem dat onthielden: Sine pecuniis pacem se non posse facere in terris. Vergelijk W. JAPPE ALBERTS, *Stukken betreffende de geschillen tussen hertog Arnold van Gelre en Nijmegen, 1458-1459* (W.H.G., III, 79), Utrecht 1952, blz. 13/14.

2 Leden van de O.L. Vrouwe Broederschap.

3 Beziener, tolambtenaar, die ladingen controleert.

4 Het gevolg van bisschop Rudolf van Diepholt.

5 Zie *Cameraarsrekeningen van Deventer betreffende het jaar 1447*, uitgegeven door W. JAPPE ALBERTS (Fontes Minores Medii Aevi, IX), Groningen 1959, blz. 51.

des donredages na sunte Anthonis als ons genedige here hier op der dachfart mit den gemeynen steden ende ritterscap der drier vierdelen op die saken van Dryl doe des mergens op die camer collacioen gedaen van 1 qu. malvesien ende 1 qu. romenyen facit 16 kr. Item aen bier ende broet 2 kr. facit simul 18 kr.

des dinxdages post Ponciani die burgermeisteren op Colen gesceenckt 2 qu. ad 4 kr. facit 8 kr.

des vrydages avents in profesto Sanctorum Sebastiani et Fabiani als myns heren genaden hier waren mit drien steden den selven steden als Zutphen ende Remunde gescheenckt op Coelen 8 gelagen ad 6 kr. facit 48 kr.

des saterdages in die Sanctorum Sebastiani et Fabiani des middages als die vorscreven steden hier mit onsen scepenen op der camer hadden geweest als noch op die saken van Drijll ende mijns joncheren van Egmont[1], daer na tsamen geteert tot Belikens eorum 13 ad 6 kr. die stat gegonden half dat gelach facit 39 kr. Item voir galantyn ende wyn post gracias gehad facit 15 kr. facit simul 1 Rh. gulden 4 kr.

tot Riperschien huys[2] die burgermeisteren gesceenckt 2 qu. wyns 8 kr.

des selven saterdages voirscreven des vespertyts myn joncheren van Egmont op der camer geweest ende mit hem bespraken als op brieven die hi den steden hier op der dachfart wesenden te kennen gaff ende van anderen saken, doe op die camer gedroncken 2 qu. wyns ad 3 kr. facit 6 kr. Item aen broet 1 kr. Item aen kersen 1 kr. facit simul 8 kr.

des selven avents die burgermeisteren mit den selven steden ende gegonden 2 gelage ad 6 kr. facit 12 kr.

Summa lateris 3 Rh. guldens ende 18 kr.

des dinxdages post Agnetis die burgermeister Gosen van den Gruthuys tot Gelis huys ingeen Nyewelant mit sinen vrienden 4 qu. ad 4 kr. facit 16 kr. Item 3 koken facit simul 20 kr.

des manendages na sunte Agnieten die burgermeister Wynant Ridder mit sinen vrienden als Zallant Riquyn Ploich Dornick Briennen Steven Ploich Gerit Gruter Wouter Gruter Angeren Arnhem eorum 10 tsamen geweest elken gegeven 8 kr. facit 1 Rh. gulden 30 kr.

des selven dages des avents die burgermeisteren tot Belikens

1 Willem van Egmond, broeder van hertog Arnold.
2 Herberg te Arnhem.

gesceenckt den olden heren van Egmont ende van Culenborch 4 qu. wyns ende 4 koken facit simul 20 kr.

des manendages post Agnieten die burgermeister Gosen van den Gruthuys mit sinen vrienden tsamen geweest eorum 7 als Nyewelant Wy Liennen Mynscart Gosen voirscreven Arnt Thomaes ende Mom hem elken gegeven 8 kr. facit 1 Rh. gulden 6 kr.

als men die leste claghe had gedaen van Jan van Ray[1] doe tsamen geteert tot Gertken Merzen[2] ende die richter dat gelach golt doe hem die burgermeisters post gracias gesceenckt 2 qu. wyns facit 8 kr.

op sunte Pauwels avent gegonden tot Belikens[3] 1 gelach van 20 mannen ad 6 kr. facit 2 Rh. guldens 20 kr. Item 5½ qu. wyns ende 2 qu. aen koken ad 4 kr. facit 30 kr. gesat op die toecomende burgermeisters facit simul 3 Rh. guldens.

des selven dages des avents die burgermeisters tot Belikens gesceenckt mijns heren huysgesynde van Gelre 4 qu. wyns ende 1 aen koken ad 4 kr. facit simul 16 kr.

Summa lateris 7 Rh. guldens 19 kr.

Item op sunte Pauwelsdach[4] als myn genedige here van Gelre etc. had dat gelach des avents tot Belikens gesceenckt den olden ende den nyen burgermeisters doe hem weder post gracias gesceenckt 8 qu. wyns ad 4 kr. facit 32 kr.

des selven dages des mergens op die camer collacioen gedaen van 2 qu. wyns ad 4 kr. facit 8 kr. Item aen bier 5 kr. Item aen broet ende eyer etc. 6 kr. facit simul 19 kr.

des selven dages als die stat oeren raet ende scepenen gekaren had des middages tsamen geteert eorum 23 mitter vrouwe ad 7 kr. facit 3 Rh. guldens 11 kr. Item 25 qu: wyns ter maltyt ad 4 kr. facit 2 Rh. guldens. Item Jan van Zallant syn spise gesant daer voir als vleissche ende pasteyen 1 qu. wyns gegeven 4 qu. wyns facit 16 kr. Item die pipers verdroncken 1 qu. wyns facit 4 kr. Item voir spise gesant der scepen knechten ende den cleynen bayen gegeven 1 qu. facit 4 kr. Item voir koken 45 kr.

den joffern die vergadert waren tot des burgermeisters huys Wynants Ridders voir spise hem gesant gegeven 34 kr. Item voir 6 pasteyen 6 qu. wyns Item noch hem gesant 9 qu. wyns ad 4 kr. facit 15 qu. facit 1 Rh. gulden 10 kr. facit simul 8 Rh. guldens

1 Bedoeld is vermoedelijk Jan, heer van Culemborch.
2 Jan van Ray was vermoord, zie hierna, blz. 150.
3 Herberg in Arnhem.
4 De dag waarop de nieuwe raad werd verkozen.

24 kr. Item voir der scepen knechten die vergadert waren tot Gertkens Merzens huys betaelt dat si daer doe verdeden 17 kr. Item noch op Coelen gehaelt 2 qu. facit 8 kr. Item der vrouwe na der older gewoenten gegeven voir bellesier 1 Rh. gulden. Item den megeden gegeven 2 qu. facit 8 kr. facit simul dit gelach 10 Rh. guldens 7 kr.

Summa lateris 11 Rh. guldens 8 kr.

Summa summarum van der schenkinghe ende der scepenen teringhe 197 Rh. guldens ende 25 kr.

Reysarum de anno quadragesimo septimo

den gulden ad 50 kr.

des dinxdages post Reminiscere Henric van Liennen ende Roloff Mom gereden tot Bemmel om daer te vercallen mit den van Nyemegen van den weghe tusschen Arnhem ende Nyemegen te maken[1] verdaen 24½ kr.

des vrydages op onss Vrouwen avent Annunciacio die burgermeister Wynant Ridder gereden mit den van Zutphen ende den anderen steden te Moirs op der dachfart die daer was om aff te doen den onrechten toll van Keserswert[2], uytgeweest 6 dagen verdaen 5 Rh. guldens 12 kr.

des dinxdages na belaken Passchen die burgermeister Wynant Ridder ende Gelis ingennyewelant gereden tot Nyemegen op der dachfart die daer was van den brieven myns heren van Cleve als dat myn genedige here van Gelre nyet en wold aen nemen dat land van Kempen[3] uitgeweest 4 dagen ende 3 nacht verdaen 6 Rh. guldens.

1 De aanleg van een weg tussen Arnhem en Nijmegen was een oud plan. De uitvoering ervan wilde niet vlotten. In 1458 nog klaagt Nijmegen daarover bij de hertog. Zie *Stukken betreffende de geschillen tussen hertog Arnold van Gelre en Nijmegen*, *1458-1459*, uitgegeven door W. Jappe Alberts, blz. 14.

2 Over de heffing van tol bij Keizersweerd (tegenover Dusseldorp) vermelden de Arnhemse en Zutphense stadsrekeningen vele bijzonderheden; steeds rezen er moeilijkheden, die door besprekingen uit de weg geruimd moesten worden. Ook over deze aangelegenheid rezen in 1458 moeilijkheden met de hertog, aan wie de stad Nijmegen gebrek aan activiteit in deze zaak verweet.

3 Met de hertog van Kleef was een geschil ontstaan over het land van Kempen. In dit conflict bemiddelde hertog Philips van Bourgondië. In 1448 werd aan hertog Arnold de eis gesteld door de steden om van Kempen afstand te doen, maar hij gaf daaraan niet toe.

des saterdages na belaken Paeschen die burgermeister Gosen van den Gruthuys ende Steven Ploich gereden tot Deventer om daer te hoeren van saken aentreffende den hantsteden[1] uitgeweest 4 dagen ende 3 nacht verdaen 5 Rh. guldens ende 18 kr.

des dinxdages na Meydach meister Derick ende Nennick gevaren tot Zutphen om holt te coepen[2], ende oic te bidden den van Zutphen dat si mede verwaren wolden van der van Arnhem oir saken van den hanstede nu op der dachfart tot Lubbic[3], verdaen voir hem ende oiren vuerman mit vuerloen 1 Rh. gulden 20 kr.

des saterdages die Sancti Johannis ante portam latinam die burgermeister Gosen van den Gruthuys ende Steven Ploich noch gereden tot Zutphen als daer te bespreken van der dachfart die to Lubbic wesen sold, verdaen 1 Rh. gulden 42 kr.

des wonsdages post festum Sancti Johannis ante portam latinam gereyset Gerit Gruter van der stat weghe tot Lubbic verdaen 72 Rh. guldens[4].

Summa lateris 92 Rh. guldens 16½ kr.

des vrydages post Ascensionis Domini die burgermeisteren gereden tot Goch daer se myn genedigen here had gescreven te comen uytgeweest 4 daghe verdaen 9 Rh. guldens ende 29 kr.

des donredages na Pinxten die burgermeisteren Arnt Thomaes ende Jan van Zallant gevaren te Diren om daer te bespreken

1 Het gaat om de bespreking van Hanze-aangelegenheden. De Deventer Cameraarsrekening van 1447 vermeldt daaromtrent: Item op den selve avont [Pasen, 9 april] Boldewijn die loeper van der drier stede wegengegaen toe Zutphen, Aernhem, Nijmegen ende Wesel myd brieven oere raetsvrende to senden in onse stad des Saterdages nae beloken Paschen ende hem gesant copien des briefs ons van Munster gesant omme myd malkanderen te spreken van der henze....

2 De stadsrentmeester en de stadstimmerman gingen te Zutphen hout kopen; Zutphen had een belangrijke houtmarkt, die met die van Deventer concurreerde.

3 Voorbeeld van een geval, waarin door een stedelijk ambtenaar, in dit geval de stadsrentmeester, besprekingen gevoerd worden met het stedelijk bestuur van een andere stad. Het ging hier over een Hanze-vergadering te Lübeck, zie Cameraarsrekening van Deventer 1447, waar vermeld is: Item op ons Heren Hemelvaertsavont [17 mei] Evert Krijt, die van der stad wegen reisede to Lubick ter dachvart, daer die gemene hensesteden vergadert weren, voir sijn teringe ende sijnre dienre cledere ende lange ute was.... Zie ook de volgende noot.

4 Op 10 Mei reisde Gerit Gruter, een der Arnhemse raden naar Lübeck voor het bijwonen van de vergadering, die in de voorgaande noot bedoeld is; blijkbaar vond men toch een afzonderlijke Arnhemse afgevaardigde beter, of hadden de Deventernaren geweigerd om de stad Arnhem te vertegenwoordigen.

mit den van Zutphen van den saken die si daer na te Nyemegen op der dachfart hadden te beraden, verdaen 40 kr. ende 5 qu. wyns als 6 kr. facit 30 kr. ende gegeven Geertken Volquyns[1] voirt vuerloen 37½ kr. facit simul 2 Rh. guldens 7½ kr.

des manendages op sunte Bonifaciusdach die burgermeisteren gereden tot Nyemegen op der dachfart die daer was om die saken tusschen mynen genedigen here van Gelre ende here van Cleve opt lant van Kempen ende voirt van Nyemegen gereden tot Cleve ende tot Goch verdaen 12 Rh. guldens[2].

des manendages na onser Vrouwen dach Visitacio die burgermeisteren ende Willem van Dornick gevaren te scepe aen geen Tolhuys op den dach die tusschen mynen heer van Cleve ende der stat van Zutphen daer was om des guets will dat daer genamen was van den cleefschen in der Zutphensche marckt, verdaen als aen den scipman 27 kr. Item gegeven voir 1 pert dat dat scip op toech 15 kr.[3] Item voir haver ende bier tot Keddenhuys 4 kr. Item voir een scudder van 9 lb. 18 kr. Item voir eyer 2 kr. Item voir broet 5½ kr. Item voir een vierdel van enen hamel 10 kr. Item 2 kr. den cappellaen. Item 7 kr. uitgegeven aengen Tolhuys. Item voir keute ende bier mede int scip genamen 12 kr. facit simul 2 Rh. guldens 2½ kr.

des donredages post Jacobi die burgermeisteren gereden tot Nyemegen op der dachfart die daer myn genedige heer gescreven hadd als van saken synre dochter aen treffende als van eenre ander scattinghe[4], uitgeweest 2 dagen ende 1 nacht verdaen 2 Rh. guldens 28 kr.

Summa lateris 28 Rh. guldens ende 17 kr.

des saterdages na ons Vrou Assumpcio die burgermeister Wynant Ridder ende Arnt Thomaes gereden tot Zutphen mit onsen genedigen here ende oic om daer te bespreken van den ongewoenliken voirtoll van Burich[5] ende van Keserswert ende van anderen saken uitgeweest 2 nacht verdaen 3 Rh. guldens 18 kr.

des sonnendages post Egidii Willem van Dornick gereden tot Nyemegen mit Jacob Scimmelpenninck van Zutphen om des brieffs will van den greve van Cassennellenboghen ende van den

1 Geertken Volquins belastte zich niet alleen met het vervoer van materiaal, maar ook met personenvervoer.
2 Zie hiervóór, blz. 134, noot 3.
3 Het schip werd met paardekracht stroomopwaarts getrokken.
4 Zie hiervóór, blz. 125, noot 4.
5 Burich, Burik, Büderich. Aan de linker-Rijnoever tegenover Wesel in het gebied van de hertog van Kleef.

onrechten toll van Keserswert[1], uitgeweest 1 nacht verdaen 1 Rh. gulden 11 kr.

des sonnendages post Exaltacionis Sancte Crucis die burgermeister Wynant Ridder ende Henric van Liennen gereden tot Kuck[2] om saken will der van Dryll uitgeweest 2 nacht ende 3 dagen verdaen 4 Rh. guldens 27 kr.

des vrydages die Sancti Michaelis die burgermeister Wynant Ridder op der dachfart tot Nuss[3] gereden die daer ons genedige here gescreven had ende myn jonker van Ghemen als om saken van den onrechten toll van Keserswert[4], uitgeweest 7 dagen verdaen 7 Rh. guldens.

des manendages post Michaelis Harman van Wy tot Groll ende ierst tot Zutphen gereden op den dach die daer wesen sold op saken Harmans van Asbeeck, gereden om begeerten der van Remund uitgeweest 3 dagen verdaen 2 Rh. guldens 10 kr.

des donredages post Michaelis Harman van Wy gereden tot Niemegen op der dachfart die daer was van den gemeynen steden ende ritterscap des lands van Gelre op die saken van den van Kuck daer hi doe vant Wynant Ridder den burgermeister uitgeweest 3 dagen verdaen simul 3 Rh. guldens ende 37½ kr.

Summa lateris 26 Rh. guldens 28 kr ende 2 bl.

des wonsdages na sunte Galli die burgermeister Wynant Ridder ende Herman van Wy gereden tot Diren om hem te bespreken mit den van Zutphen op den brieff die die van Remund hier hadden gescreven op die saken van Dryll[5], doe mit hem genamen 4 qu. wyns ad 4 kr. facit 16 kr. Item doe si weder quamen gegonden 2 gelagen ad 6 kr. facit simul 28 kr.

des donredages op Alresielendach die burgermeister Wynant Ridder ende Herman van Wy gereden tot Nyemegen op der dachfart die daer noch wesen sold op die saken van Driell uitgeweest 2 nacht verdaen 4 Rh. guldens 19 kr.

des sonnendages op sunte Elizabeths dach die burgermeister Wynant Ridder ende Herman van Wy gereden tot Nyemegen op der dachfart noch op die saken van Driell, uitgeweest 3 dagen verdaen 3 Rh. guldens 38 kr.

1 Zie hiervóór, blz. 134, noot 2. Philips, graaf van Katzenelnbogen, was door hertog Arnold beleend met een jaarrente uit de tol te Lobith.
2 Cuyk aan de Maas.
3 Neuss aan de linker-Rijnoever tegenover Dusseldorp.
4 Zie hiervóór, blz. 134, noot 2.
5 Post waaruit de tegenstelling tussen Nijmegen en de andere hoofdsteden in de Drielse aangelegenheid duidelijk blijkt.

des donredages op sunte Andries dach die burgermeister Wynant Ridder ende Herman van Wy gereden tot Grave daer si onss genedige here had gescreven op der dachfart noch op den saken van Driell, uitgeweest 3 dagen verdaen 3 Rh. guldens 43 kr.

des wonsdages na Dertiendach die burgermeister Wynant Ridder ende Harman van Wy gereden tot Nyemegen noch op die selve saken van Driell daer onss genedige here ende die steden solden comen, ende van Nyemeghen gereden tot onsen genedighen here tot Grave, uitgeweest 5 dagen verdaen 6 Rh. guldens 1 kr.

Summa lateris 18 Rh. guldens ende 29 kr.

Summa summarum van reysarum 165 Rh. guldens ende 41 kr.

Bayenloen de anno quadragesimo septimo[1]

den gulden ad 50 kr.

des saterdages na onss Vrouwendach te Lichtmiss Luyken die bay gesant mit enen brieff tot Nyemegen dair enen nacht geweest hem gegeven 8 kr.

des sonnendages op groet Vastelavent Luyken die bay gesant tot Gelre[2] mit enen brieff ende mit eenre cedule inhoudende gebreke onss burgheren op myn heer van Colen[3], gesant aen Gelis ingen Niewelant die doe daer was op der dachfart, hem gegeven 18 kr.

des dinxdages post Letare Peter die bay gesant tot Zutphen mit enen brieff inholdende dat si enen scepen mede wolde schicken op der dachfart tot Moirs[4] om des onrechten toll will van Keyserswert hem gegeven 10 kr.

des saterdages na Paesschen Luyken ende Peter gesant mit brieven aen die ritterscap ende cleyn steden van Veluen[5] inholdende dat si hier mede wolden comen om mede te rayen

1 Zie Inleiding, blz. 108.
2 Geldern in het Overkwartier.
3 Aartsbisschop Diederik van Keulen. Gebreke in de zin van vordering of grief.
4 Meurs aan de linker-Rijnoever tegenover Duisburg.
5 De beide boden brachten ieder een deel van de convocatiebrieven rond. Deze wijze van bezorging is gelijk aan die welke in het Zutphense kwartier gevolgd werd. Vergelijk W. JAPPE ALBERTS, Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/1446, in: *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, deel 78 (1964), blz. 151, noot 2.

op den brieven die myn here van Cleve hier had gesant als dat si mynen genedighen here solden onderwisen dat hi dat lant van Kempen nyet aennemen en wolde[1], hem elken gegeven ½ Rh. gulden facit 1 Rh. gulden.

des sonnendages op Meyavent Luyken ende Peter gesant mit brieven aen der ritterscap ende cleynen steden van Veluen om der selven saken voirscreven hem gegeven 1 rh. gulden.

des saterdages post Vitalis Peter die bay mit tween brieven gesant tot Zutphen als den brieff die myn jonker van Heynsberch hier had gesand als dat oir ende onsse burgheren tot Diest[2] besatt quijt waren, hem gegeven 9 kr.

des vrydages op sunte Pancraesdach Peter die bay gesant tot Gelre om Gelis ingen Nyewelant daer hi na gesant wart, hem gegeven ½ rh. gulden.

des sonnendages na sunte Servaes Luyken die bay gesant mit brieven aen die gemeyne ritterscap ende cleyn steden van Veluen hem gegeven 1 rh. gulden, want hi alleen alle die brieven droech[3] facit 1 rh. gulden.

Summa lateris 4 rh. gulden 20 kr.

des dinxdages voir onss Heren Hemelvaerts dach Peter die bay gesant tot Zutphen mit enen brieff inhoudende want myn here van Borgonien[4] tot alle die hoeftsteden had geschicket enen bay mit brieven om der saken will van den land van Kempen ende begeerden van een yegelich stat oir bescreven antwort, om dan te weten wat die van Zutphen wolden antworden, so wart Peter gesant, ende want hi most beyen na der antwort, hem gegeven 10 kr.

des Pinxter avents Peter die bay gesant tot Zutphen mit enen brieff als dat si wolden comen bi onsen vrienden tot Diren[5]

1 Zie hiervóór, blz. 134, noot 3.
2 Diest in Brabant; de Arnhemmers en Zutphenaren dreven op deze stad veehandel.
3 Hier gaat één bode rond, die alle convocaties bezorgt; gewoonlijk doen dat twee boden.
4 Hertog Philips van Bourgondië bemoeide zich in deze jaren bijzonder intensief met de Gelderse aangelegenheden. Zie hierover W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre en Zutphen*, deel I, blz. 201 e.v. Deze post is een goed voorbeeld van een geval, waarin een rekeningspost ons inlicht over de gebeurtenissen en over de inhoud van de verzonden brief.
5 Dieren is een gebruikelijke plaats van samenkomst voor Arnhemse en Zutphense stedelijke vertegenwoordigers ter bespreking van gemeenschappelijke belangen. Deze post levert een der vele voorbeelden omtrent vóórbesprekingen tot de landdag; zie hierover *Staten van Gelre en Zutphen*, deel I, blz. 175 e.v.

om daer tsamen te bespreken die saken die men tot Nyemegen solde vercallen op der dachfart hem gegeven 9 kr.

des manendages na Pinxteren Peter ende Luyken mit brieven aen die ritterscap ende cleyn steden van Veluen hem gegeven 1 rh. gulden,

des wonsdages na Pinxteren Luyken van Groll gesant tot Zutphen mit enen brieff dat si wolden comen tot Diren om daer tsamen te bespreken op der dachfart die des manendages daer na sold wesen tot Nyemeghen hem gegeven 10 kr.

des vrydages na des heiligen Sacraments dach Peter die bay gesant tot Nyemegen mit 10 rijnse guldens die hi daer bracht onsen burgermeisteren die daer op der dachfart waren hem gegeven 7 kr.

des wonsdages op sunte Vitts dach Peter die bay gesant tot Zutphen mit enen brieff als dat si samenlich uytschickende enen opwart[1] om geley daer te vercrighen voer onss burgheren ende coepluden hem gegeven 9 kr.

des vrydages na sunte Peter ende Pauwels dach Peter die bay gesant tot Zutphen mit enen brieff om te weten wat antwoert si mynen here van Cleve wolden scriven, want hier verwachten oic myns heren bay van Cleve een antwort hem gegeven 10 kr. want hi bi nacht ghinck[2].

Summa lateris 2 rh. guldens ende 5 kr.

des donredages in octavis beatorum Apostolorum Petri et Pauli Peter die bay gesant mit 25 rijnse guldens di hi daer[3] Nennick bracht hem gegeven 24 kr.

des manendages na sunte Mergriet Luyken die bay gesant mit brieven tegen den avent aen die cleyne steden dat si hier comen solden op sunte Jacobs avent om te bespreken mit hem van der dachfart die myn genedige heer had gescreven tot Nyemegen als om een ander scatting te hebben hem gegeven 25 kr.

des selven dages uitgesant mit enen brieff Henric van den Veld

1 Dat wil zeggen stroomopwaarts (hier met betrekking tot de Rijn). De post illustreert de Arnhemse handel op de Rijn.

2 Voor bode reizen onder bezwaarlijke of abnormale omstandigheden (nacht, ijs, overstroming, etc.) kregen de boden gewoonlijk een extrabeloning.

3 De bode ging naar Wesel waar de stadstimmerman, Nennick, verbleef om hout te kopen. Zie hierna, bladzijde 166. Wesel was een centrum voor de houthandel; het hout werd grotendeels langs de Lippe uit Zuid-Westfalen aangevoerd.

want Peter die bay nyet hier en was, tot Hattem om der saken voirscreven hem gegeven 19 kr.

des saterdages voer sunte Laurens Peter die bay gesant mit enen brieff tot Zutphen om te weten hoe men mit enen buten man die hier besat was voirt varen sold[1] hem gegeven 9 kr.

des manendages voer sunte Laurens Luyken ende Peter bayen gesant mit brieven aen die ritterscap ende cleyne steden van Veluen dat si hier comen wolden des saterdages daer na om mit hem te bespreken van der dachfart die tot Nyemegen myn genedige heer had gescreven als om een ander scatting tot behoef des hilics onser dochter van Gelre[2] etc. hem gegeven 1 Rh. gulden.

des vrydages na sunte Jan Decollacionis Peter die bay gesant mit enen brief tot Zutphen als van de saken des greves van Cassenelbogs hem gegeven 9 kr.

des saterdages post Mauricii Peter die bay gesant tot Niemegen mit enen brieff inhoudende wat si oir ritterscap te kennen wolden geven op die saken van Dryll, dat si dat onsen vrienden wolden laten weten, hem gegeven 8 kr.

des sonnendages post Mauricii Luyken die bay gesant tot Zutphen mit brieven die gecomen waren van Remunde als van der dachfart die tot Nuss sold wesen op die saken van den onrechten toll van Keyserswert hem gegeven 10 kr.

Summa lateris 3 Rh. guldens ende 4 kr.

des manendages post Mauricii Peter die bay gesant tot Nyemegen mit enen brieff die van Zutphen hier comen was als van der dachfart die daer na was geraemt van myn jonker van Ghemen tot Nuss op die saken van den ongewoenliken toll van Keyserswert[3] hem gegeven 8 kr.

des saterdages na sunte Michiel Peter en Luyken gesant mit brieven aen die ritterscap ende cleyn steden van Veluen dat si hier wolden comen want ons vierdell aen wort geroepen opt verbont van den van Nyemegen op die saken van Dryll[4] ende

1 Voorbeeld van het vragen van advies door de Arnhemse schepenen aan die van Zutphen.
2 Zie hiervóór, blz. 125, noot 4.
3 Zie hiervóór, blz. 134, noot 2.
4 Volgens de bepalingen van het Verbond van 1436, junctis de bepalingen van het Verbond van 1418, zouden de hoofdsteden Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem de kleine steden in hun kwartier raadplegen inzake geschillen, die één der hoofdsteden met de landsheer zou krijgen. Zie *Staten van Gelre en Zutphen*, deel I, blz. 151. De verbondsacten zijn afgedrukt door I.A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden tot de Geschiedenis van Gelderland*, deel IV, nr. 158.

oic om des besten te ramen dat men voirt brenghen mocht op der dachfart tot Nyemegen die daer om deser saken wil wesen sall hem beiden gegeven 1 Rh. gulden.

des manendages op sunte Gallen dach Peter die bay gesant tot Zutphen mit enen brieff als van saken der van Dryll, daer die van Remund hier aff gescreven hadden, op dat si des wonsdages daer na wolden comen tot Diren om hem tsamen te bespreken, op dat onse vriende na den beraet den van Remund weder mochten, mit hem van Zutphen een gelich antwort scriven, hem gegeven 10 kr. want hi bi nacht ginck.

des wonsdages na sunte Victoer Luyken die bay gesant mit enen brief mit der copien der gheenre die onse vyande waren worden als Jan van Groenenboern etc. hem gegeven 8 kr. tot Nyemegen.

des wonsdages na sunte Galli Luyken die bay gesant mit enen brieff tot Herderwick inhoudende dat si die scattinge wolden boeren ende uyt reyken want men die gebreke nyet aff geleggen en kuste sonder der scattinge om welke gebreken dat lant vyant crege[1] uitgeweest 2½ dach hem gegeven 18 kr.

Peter die bay gesant tot Niemegen mit enen brieff die si mede solden op nemen tot Nuss daer op der dachfart die daer wesen sold als voer den ongewoenliken toll van Keyserswert. Item soe was hi ierst gegaen ten Rosendael aen onsen genedige heer van Gelre ende mit cedulen aen der Cancellrijen daer aff samen hem gegeven 9 kr.

Summa lateris 2 Rh. guldens ende 3 kr.

des dinxdages na der XI M Megedendach Peter ende Luyken gesant mit brieven aen die ritterscap ende cleyn steden van Veluen inholdende van den dryllschen saken als die van Nyemegen den steden dair op gescreven hadden hem gegeven 1 Rh. gulden.

des sonnendages na All Heiligen Peter die bay tot Bernevelt gesant mit brieven aen Jan van Domseler Evert van Domseler ende Lubbert van Gelijn inholdende dat si hier wolden comen op sunte Wilboerts dach toe 8 uren, om die saken die myn jonker van Batenborch hier op gedaen had, mit hem te vercal-

1 Uit deze post blijkt de gematigde houding van Arnhem tegenover de hertog. Deze nam uitdrukkelijk het standpunt in, dat zonder voorafgaande schatting geen opheffing der grieven van de steden mogelijk was. Dit inzicht blijkt maar zelden bij de steden aanwezig te zijn, daarom is deze post een opmerkelijk voorbeeld van de positieve houding van Arnhem.

len, als hoe si Jan Coster sinen reentmeister hadden gedreghen, hem gegeven 11 kr.

des vrydages op sunte Mertens avent Peter die bay gesant mit enen brieff tot Zutphen inholdende een copie eens briefs myns genedigen heren van Gelre, als antwort op den woerden die onse vriende mit hem gehad hadden op dat veerstat tot Malburgen[1] op die saken van Driell, hem gegeven 10 kr.

des selven dages Luyken die bay gesant tot Nyemegen mit enen brieff van geliken saken hem gegeven 8 kr.

des dinxdages na sunte Merten Luyken weder gesant tot Zutphen mit enen brieff inholdende van den drielschen saken hem gegeven 10 kr.

des selven dages Peter die bay gesant tot Nyemegen mit brieven van den selven saken hem gegeven 7 kr.

des vrydages op sunte Katherienen avent Peter die bay gesant tot Zutphen mit enen brieff van den drielschen saken hem gegeven 10 kr.

des wonsdages op sunte Andries avent Luyken ende Peter gesant mit brieven aen die ritterscap ende cleyne steden van Veluen dat si hier comen solden om te bespreken op den drielschen saken, daer om mijn genedighe here had een dachfart gescreven, tot Grave hem gegeven 1 Rh. gulden.

Summa lateris 3 Rh. guldens ende 6 kr.

des dinxdages op sunte Claes avent Peter die bay gesant aen der stat van Niemegen mit brieven inholdenden dat si nyet voir ovel en namen, want ons stat oir 8 daghe beraeden wold ende den een antwort te scriven off si die saken van Driel kenden voer gewalt off nyet. Ende voirt aen der stat van Remund inhoudende dat ons stat gheern weten wolde van hem hoe si den van Niemegen geantwort hadden offt sijt kenden voir gewalt off nyet op dat onse stat daer op oir beraet nemen mochte[2] hem gegeven 1 Rh. gulden.

Luyken des selven dages uitgesant mit maenbrieven aen Jan van Arkel ende syn borgen[3], uitgeweest dair over 6½ dach hem gegeven 44 kr.

des manendages post Concepcionis Beate Marie Peter die bay uitgesant mit enen brieff aen der stat van Niemegen inhoudende

1 Malburgen, tegenover Arnhem aan de Rijn. Aldaar ging een veer over de Rijn om in de Betuwe te komen. De twist met de hertog ging vermoedelijk over de Drielse aangelegenheid.
2 Zie hiervóór, blz. 127 noot 1.
3 Zie hiervóór, blz. 119.

een eyntechtich antwort op die saken van Driel, als dattet onse stat kende voir gewalt so veer hem die wederpartye daer off nyet redelike onsculdighen en mochte[1], hem gegeven 9 kr. want hi des nachts tot veergelt gaff 1 kr. Ende Luyken doe oic tegen den nacht gesant mit enen brieff van den selven saken tot Grave aen onsen genedigen here hem gegeven 18 kr. facit simul 27 kr.

Op sunte Thomaesdach Luyken die bay gesant mit enen brieff aen jonker Vincencium van Moirs inhoudende wye onse genedige here des avents dair te voiren sich op der camer van hem had beclaghet[2] hem gegeven 8 kr. Item want ijss ghinck in den Rien ende in den Wael so gaff hi voir veergelt 7½ kr. facit simul 15½ kr.

Alre kindertage Luyken die bay gesant mit enen brieff tot Zutphen inholdende een antwort off si mede riden wolden tot Grave aen onsen genedigen here dair se onse genedige here gescreven had te comen om mit hem te bespreken, hem gegeven 9 kr. Item wanttet ijss ganck was noch gegeven[3] 3 kr. facit simul 12 kr.

Summa lateris 2 Rh. guldens 48 kr. ende 2 bl.

des saterdages na Alrekinderdach Luyken die bay gesant mit enen brieff aen den tolner ende besiere van Huessen dat si die ongewoenlike vlesschen wyns van onsen borgheren nyet nemen wolden[4] hem gegeven, 3 kr.

des dinxdages na Jaersdach Peter die bay gesant mit enen brieff tot Grave aen onsen genedigen here als wie onse stat ende die van Zutphen hem onsculdighen daer bi hem te comen want lant onvelich is ende die stede arm syn[5], hem gegeven 14 kr.

des wonsdages na Jaersdach Luyken die bay gesant mit enen brieff inholdende een antwort op die saken tusschen Roloff Mom ende Hertgh Negel aen den borgermeisteren van Doesborch, hem gegeven 7 kr.

des sonnendages op sunte Agnietendach Luyken gesant tot Nyemegen mit enen brieff inholdende wye ons genedige here syn beraet had genamen hent dominicam Invocavit dair neest

1 Zie hiervóór, blz. 127, noot 1.
2 Zie hiervóór, blz. 130, noot 4.
3 Zie hiervóór, blz. 140, noot 2.
4 Deze post houdt verband met de wijnhandel van Arnhem.
5 Zie hiervóór, blz. 131, noot 1. Het argument van armoede is ten deel als voorwendsel te beschouwen, met name in een jaar waarin de rekening een batig slot heeft, zoals in het onderhavige jaar.

volgende, hem gegeven 10 kr. want hi wachten 2 dage na een antwort.

des wonsdages post Agnetis Luyken die bay gesant mit der antwort van Nyemegen als want si ons vriend nyet samen en hadden, ende dair om so wolden si hem bespreken als si quamen op den brieff ende saken voirscreven mit dier antwort voirt gesant tot Remund hem gegeven 1 Rh. gulden.

des dinxdages na Dertiendach Peter die bay gesant mit enen brieff aen den tolner ende besiere van Huessen[1] als dat si hier wolde comen om hem te verenighen mit Werthuys kinderen hem gegeven 2½ kr.

Item op sunte Pauwels avent Peter die bay gesant tot Zutphen dat si oir vrienden mede wolden schicken tot Kempen op der dachfart dair wesende om den onrechten toll van Keyserswert hem gegeven 9 kr.

Summa lateris 1 Rh. gulden ende 45½ kr.

Summa summarum van den bayenloen 19 Rh. guldens ende 32 kr.

Scepengelt de anno quadragesimo septimo[2]

den gulden ad 50 kr.

In den iersten des vrydages na sunte Pauwelsdach die scepenen op der camer geweest ende dair dat Sissboeck[3] overgelesen eorum 19 als die burgermeisters Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder, Gelis ingen-Nyewelant Jan van Zallant Willem van Dornick Herman van Wy Riquyn Ploich Henric van Liennen Jan van Angeren Arnt Thomaes Wouter Gruter Gerit Gruter Steven Ploich Wynant van Arnhem Roloff Mom Jan Mynscart Steven van Briennen Wilhelmus ende die bayen ad 6 kr. facit simul 2 Rh. guldens 20 kr.[4]

des vrydages na sunte Agathen gericht van scay ende van scout die scepenen daer over onledich geweest hent 1 ure eorum 15 als die richter Gruthuys Ridder Nieuwelant Dornick Wy Briennen Liennen Ploich Thomaes Zallant Wouter Gruter Angeren

1 Zie blz. 131, noot 3.
2 Zie Inleiding, blz. 107.
3 Sissboeck, siseboeck, aantekeningen omtrent de accijnzen en de verpachting daarvan.
4 De beide boden tellen samen voor één persoon. Wilhelmus van den Olden Wijer was stadsklerk of stadssecretaris. Zie hierna, blz. 160.

Wilhelmus meister Derick ende die bayen als 6 kr. facit simul 1 Rh. gulden ende 46 kr.[1]

des manendages na sunte Agaten dach als die hogenisse van den sissen is uitgegaan[2] en yegeliken hier na bescreven gegeven 2 qu. ad 6 als Wynant Ridder Gosen van den Gruthuys Nieuwelant Zallant Dornick Wy Steven Ploich Angeren Arnt Thomaes Wouter Gruter Gerit Gruter Liennen Briennen Wynant van Arnhem Doys van den Gruthuys Roloff Mom Jan Mynscart meister Drick Wilhelmus eorum 19 ad 12 kr. ende die twe bayen ellic ad 6 kr. facit simul 3 Rh. guldens ende 14 kr.

Scepengelt van Vastelavent[3]. Die richter 1 lb., Gosen van den Gruthuys borgermeister 2 lb., Wynant Ridder borgermeister 2 lb., Gelis ingen Nieuwelant, Jan van Zallant, Willem van Dornick, Arnt Thomaes, Herman van Wy, Jan Mynscart, Henric van Liennen, Steven van Briennen, Steven Ploich, Wynant van Arnhem, Doys van den Gruthuys, Jan van Angeren, Gerit Gruter, Wouter Gruter, Roloff Mom, Meister Derick, Wilhelmus, Ende die bayen, ellic 1 lb., facit simul 23 lb. valet 9 Rh. guldens 10 kr.

Summa lateris 18 Rh. guldens ende 16 kr.

des manendages post Invocavit die scepenen op der camer[4] geweest ende hem bespraken op der pollicien[5] eorum 17 als die burgermeisters Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder Zallant Dornick Steven Ploich Arnt Thomaes Gerit Gruter Wouter Gruter Briennen Liennen Mynscart Wynant van Arnhem Jan van Angeren Herman van Wy meister Derick Wilhelmus ende die twee bayen ad 6 kr. facit simul 2 Rh. guldens 2 kr.

des Sonnendages post Oculi als men singhet Oculi Garselis van den Gruthuys den nyen richter geedt op der camer eorum

1 Deze post waarin de presentiegelden voor een rechtzitting worden verantwoord, toont aan, dat behalve schepenen ook raden daarbij tegenwoordig waren.
2 Vergelijk hiervóór, blz. 114, noot 1.
3 Viermaal per jaar werd schepengelt uitgekeerd, een toelage aan de richter, de burgemeesters, de schepenen en de raden. Voorts ontvingen de stadsrentmeester, de stadsschrijver of stadssecretaris en de beide voornaamste boden tezelfder tijd een toelage. De uitkering geschiedde op Vastenavond, op Pasen, op Pinksteren en op Kerstmis. Er waren gewoonlijk, behalve de richter, 12 schepenen (waaronder de burgemeesters) en 8 raden. In dit jaar zijn er echter slechts 17 leden van de stedelijke raad vermeld; 12 zijn schepenen, de overigen zijn raden. Blijkbaar waren er vacatures.
4 De raadkamer in het stadhuis.
5 Het maken van verordeningen.

17 ad 6 kr. als die richter voirscreven die burgermeisteren Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder Wynant van Arnhem Dornick Zallant Wy Wouter Gruter Gerit Gruter Arnt Thomaes Liennen Briennen Angeren Ploich Mynscart, meister Derick Wilhelmus ende die twe bayen facit simul 2 Rh. guldens ende 8 kr.

des wonsdages post dominicam Oculi als men op der camer gelesen heeft die statuten ende buerspraeck[1] eorum 17 mit den bayen als die burgermeisters Gosen van den Gruthus Wynant Ridder Zallant Dornick Wy Arnt Thomaes Wouter Gruter Gerit Gruter Liennen Briennen Angeren Steven Ploich Wynant van Arnhem Jan Mynscart meister Derick Wilhelmus ende die bayen facit simul eorum 17 ad 6 kr. facit 2 Rh. guldens ende 2 kr.

des sonnendages Letare int Raethuys die buerspraeck gelesen eorum 15 ad 6 kr. als die richter Gosen van den Gruthus Wynant Ridder Zallant Dornick Wouter Gruter Gerit Gruter Arnt Thomaes Wy Liennen Briennen Angeren Mynscart Wilhelmus meister Derick ende die twe bayen ellic 3 kr. facit simul 1 Rh. gulden 42 kr.

Scepengelt van Paeschen. Die Richter 1 lb., Gosen van den Gruthus burgermeister 2 lb., Wyant Ridder burgermeister 2 lb., Gelis ingen Niewelant, Willem van Dornick, Jan van Zallant, Arnt Thomaes, Herman van Wy, Jan Mynscart, Henric van Liennen, Steven van Briennen, Steven Ploich, Wynant van Arnhem, Doys van den Gruthus, Jan van Angeren, Gerit Gruter, Wouter Gruter, Roloff Mom, Meister Derick, Wilhelmus, Conraet ende Henric bayen, ellic 1 lb., facit simul 23 lb. facit 9 Rh. guldens ende 10 kr.

Summa lateris 17 Rh. guldens ende 18 kr.

des manendages na belaken Paeschen die scepenen ende die ritterscap ende die cleyne steden van Veluen langhe op der Camer onledich geweest om te samen te bespreken ende te beraden op myns heren brieven van Cleve die hi aen hem had gesant ende om veel ander saken doe gegeven eorum 14 mitten

1 Buerspraeck is de voorlezing van bepaalde mededelingen aan de burgers, publicatie van verordeningen etc. De burgers verzamelden zich tot het aanhoren daarvan in of vóór het raadhuis. Soms kon de burgerij haar mening kenbaar maken, maar in Arnhem bemerkt men daarvan weinig. In Tiel bijv. was dit anders. Daar konden de burgers enige invloed uitoefenen. Zie W. JAPPE ALBERTS, *De Middeleeuwse stad*, Bussum 1965, blz. 82 e.v.

bayen elke 6 kr. als die burgermeisteren Gosen van den Gruthus ende Wynant Ridder Niewelant Zallant Dornick Ploich Briennen Wouter Gruter Gerit Gruter Arnt Thomaes Jan Mynscart meister Derick Wilhelmus ende die bayen facit simul 1 Rh. gulden 34 kr.

des Vrydages na belaken Paeschen gericht van schay ende scout daer om onledich geweest hent bi twee uren eorum 16 ad 6 kr. als die richter Gosen van den Gruthuys Dornick Aernt Thomaes Steven van Briennen Herman van Wy Henric van Liennen Zallant Minscart Angeren Wouter Gruter Gerit Gruter Steven Ploich Wilhelmus meister Derick ende die bayen facit 1 Rh. gulden 46 kr.

des dinxdages na Meydach die burgermeisteren Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder Dornick Zallant Arnt Thomaes Mynscart Liennen Briennen Steven Ploich Wouter Gruter Gerit Gruter meister Derick Wilhelmus ende die bayen eorum 14 ad 6 kr. Op der camer vercalt ende gesloten dat si den van Zutphen wolden doen bidden dat si oir saken ende baetscap mede wolden verwaren toe Lubbich[1] facit simul 1 Rh. gulden 34 kr.

des wonsdages die Beatorum Martirorum Gordiani et Epimachi her Egbertus gedaen syn leste rekeninghe van sunte Katherinen[2] hem gegeven 6 kr.

des vrydages post Ascensionis Domini gericht van koeren ende van broeken ende daer langhe onledich over geweest eorum 16 ad 6 kr. als die richter Gosen van den Gruthuys Wynant Ridder Zallant Dornick Arnt Thomaes Steven van Briennen Henric van Liennen Herman van Wy Steven Ploich meister Derick Wilhelmus ende die bayen facit simul 1 Rh. gulden 28 kr.

des vrydages voir Pinxten gericht van scay ende van scout doe lange gesetten gegeven eorum 14 ellic 6 kr. als die richter Gosen van den Gruthus Wynant Ridder Niewelant Dornick Arnt Thomaes Wy Mynscart Henric van Liennen Briennen Ploich meister Derick Wilhelmus ende die bayen facit simul 1 Rh. gulden 34 kr.

1 Zie hiervóór, blz. 135, noot 3.

2 Sint Katharina Gasthuis, sinds het midden van de 13de eeuw gevestigd in de Bakkerstraat, later (in de 17e eeuw) verplaatst naar het oude Agnietenconvent aan de Beek. Zie D.P.M. GRASWINCKEL, Een wandeling door Arnhem in vroegere eeuwen, in: *Arnhem zeven eeuwen stad*, Arnhem 1933, blz. 172 e.v.

Summa lateris 8 Rh. guldens 32 kr.

Scepengelt van Pinxten. Die richter 1 lb., Gosen van den Gruthuys burgermeister 2 lb., Wynant Ridder burgermeister 2 lb. Gelis ingen Nyewelant, Jan van Zallant, Willem van Dornick, Arnt Thomaes, Herman van Wy, Jan Mynscart, Henric van Liennen, Steven van Briennen, Steven Ploich, Wynant van Arnhem, Doys van den Gruthuys, Jan van Angeren, Gerit Gruter, Wouter Gruter, Roloff Mom, Meister Derick, Wilhelmus, Bayen, ellic 1 lb., facit simul 23 lb. facit 9 Rh. guldens ende 10 kr.

des vrydages post Odulphi die scepenen gericht van scay ende van scout onledich geweest over twe uren eorum 15 ad 6 kr. als die richter Gosen van den Gruthuys Wynant Ridder Niewelant Zallant Dornick Steven Ploich Herman van Wy Jan Mynscart Briennen Liennen Arnt Thomaes meister Derick Wilhelmus ende die bayen ad 6 kr. facit 1 Rh. gulden 40 kr.

des vrydages na onser Vrouwendach Visitacionis Gherit Gruter als hi comen was van Lubbich syn baetscap gedaen[1] ende doe gegeven eorum 17 elken 6 kr. als den burgermeesteren Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder Dornick Zallant Nyewelant Arnt Thomaes Wy Mynscart Liennen Briennen Ploich Angeren Gerit Gruter Wouter Gruter meister Derick Wilhelmus ende die bayen facit 2 Rh. guldens ende 2 kr.

Summa lateris 13 Rh. guldens ende 2 kr.

des dinxdages post Concepcionis Beate Marie meister Derick[2] syn rekenscap gedaen daer bi waren[a] eorum 14 als Gosen van den Gruthuys Wynant Ridder Zallant Dornick Liennen Briennen Wy Steven Ploich Arnt Thomaes Gerit Gruter Jan van Angeren meister Derick Wilhelmus bayen ad 21 kr. facit[b]

des vrydages op sunte Egidiusdach die scepenen langhe op der camer geweest ende vercaelden wat men den ghenen solden doen die ongehoersam waren als men se heit op die poert gaen ende doe si oic verhoerden den brieff van Cassternelborch eorum 14 ad 6 kr. facit 1 Rh. gulden 34 kr.

betaelt 12 scepenen elken voir syn hoygelt[3] 6 Rh. guldens als

1 Zie blz. 135, noot 3.
2 Derick van der Moelen, stadsrentmeester.
a In margine: cassatum.
b Niet ingevuld.
3 Hoygelt is een extra-toelage voor de schepenen (hoeden-geld). In de oudere latijnse teksten der Arnhemse stadsrekeningen wordt gesproken van ‘pecunia feni’, een vertaling, die er ten onrechte van uitging, dat de naam van deze toelage iets met hooi te maken had. Deze post stelt ons in staat, vast te stellen wie er schepenen en wie er raden zijn. Zie blz. 145, 146.

Gosen van den Gruthuys Wynant Ridder Willem van Dornick Arnt Thomaes Jan van Zallant Gelis ingen Niewelant Steven Ploich Jan Mynscart Steven van Briennen Wynant van Arnhem Herman van Wy ende Henric van Liennen facit 72 Rh. guldens

betaelt den burgermeesteren Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder voir oir burgermeistergelt[1] elken 15 Rh. guldens facit 30 Rh. guldens.

des manendages op sunte Victoersavent die scepenen lange op der camer geweest ende verhoert die baetscapp die Wynant Ridder ende Herman Wy deden doe si hadden geweest toe Nuss ende toe Nyemegen. Ende doe oic Roloff Mom syn saken op dede tegen den jofferen ende Hertger Negel eorum 14 als Gosen van den Gruthuys Wynant Ridder Zallant Briennen Ploich Wy Mom Gerit Gruter Willem van Dornick Minscart Liennen Meister Derick Wilhelmus ende die bayen facit simul 1 Rh. gulden 34 kr.

des vrydages post Victoris die scepenen lange op der camer geweest ende verhoert Wendel Bisscops brieven die si van Parijs had gesand. Item na vercaelt van der stat wert om den te verpachten als die burgermeisters Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder Arnt Thomaes Dornick Wy, Liennen Briennen Zallant Mom Angeren Gerit Gruter Wilhelmus meister Derick ende die bayen eorum 14 ad 6 kr. facit simul 1 Rh. gulden 34 kr.

Summa lateris 107 Rh. guldens ende 2 kr.

des vrydages op sunte Mertens avent die scepenen lange op der camer geweest doe men die claghe dede over Roloff ende Gosen van Ignem die Jan van Raij doet hadden gesteken eorum 14 ad 6 kr. als die burgermeisteren Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder Dornick Zallant Wy Liennen Briennen Arnt Thomaes Ploich Jan van Angeren Gerit Gruter Wilhelmus meister Derick ende die bayen facit simul 1 Rh. gulden 34 kr.

des manendages op sunte Barbarendach die scepenen lange op der camer geweest mit der ritterscapp ende cleynen steden uit Veluen op die saken van Driel om een antwort te geven den

1 De burgemeesters ontvingen behalve deze 15 gulden nog 6 gulden hoygelt, 3 gulden en 10 kromstert scepengelt en 2 gulden bij de beëdiging, totaal 26 gulden 10 kromsterts. Voorts ontvingen zij nog de incidentele zittingsgelden en de kledingtoelagen en vergoeding van reis- en verblijfkosten en verdere emolumenten: maaltijden, wijnschenkingen etc. De schepenen ontvingen minder en de raden nog minder. Voor het werk, dat door alle deze functionarissen verricht werd, waren deze renummeraties gering te noemen.

van Nyemegen offt sijt kenden voir gewalt off nyet ende namen vertoch te scriven aen der stat van Remund eorum mitten bayen als die burgermeisteren Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder Zallant Dornick Arnt Thomaes Wy Liennen Briennen Ploich Gerit Gruter Wouter Gruter Angeren meister Derick Wlhelmus ende die bayen ad 6 kr. facit simul 1 Rh. gulden 4 kr.

des manendages post Concepcionis Beate Marie die scepenen lange op die camer geweest om te geven een eyntechtich antwort den van Niemegen op die saken van Dryll[a] off si es kanden voir gewalt off nyet want si nu hadden verhoert der van Remund antwort ende dat eyntechtich antwort doe gegeven[1] eorum 13 als die burgermeisteren Gosen van den Gruthuys Wynant Ridder Zallant Niewelant Dornick Arnt Thomaes Liennen Briennen Steven Ploich Gerit Gruter Meister Derick Wilhelmus ende die bayen ad 6 kr. facit simul 1 Rh. gulden 28 kr.

des dinxdages post Concepcionis Beate Marie meister Derick[2] syn rekenscap gedaen dair bi waren eorum 14 als Gosen van den Gruthus Wynant Ridder Zallant Dornick Liennen Briennen Wy Steven Ploich Arnt Thomaes Gerit Gruter Jan van Angeren Meister Derick Wilhelmus bayen ad 12 kr. facit simul 3 Rh. guldens ende 18 kr.

Scepengelt van Kerssmiss.

Die richter 1 lb., Gosen van den Gruthus burgermeister 2 lb., Wynant Ridder burgermeister 2 lb., Gelis ingen Niewelant, Jan van Zallant, Willem van Dornick, Arnt Thomaes, Herman van Wy, Jan Mynscart, Henric van Liennen, Steven van Briennen, Steven Ploich, Wynant van Arnhem, Doys van den Gruthus, Jan van Angeren, Gerit Gruter, Wouter Gruter, Roloff Mom, Meister Derick, Wilhelmus, Bayen, ellic 1 lb., facit simul 23 lb., facit 9 Rh. guldens 10 kr.

Summa lateris 17 Rh. guldens ende 30 kr.

des saterdages voir Kersavent her Henric Staeck provisoer

a In hs. onderstreept.

1 Zie blz. 127, noot 1. Het in deze post gebruikte woord ‘eyntechtich’ in de betekenis van eensgezind is een voorbeeld van een woord, dat - zoals verscheidene andere woorden in deze en dergelijke bronnen - niet vermeld is in het Middelnederlands Woordenboek van Verdam. Stelselmatige verzameling van dergelijke woorden zou bijzonder aan te bevelen zijn.

2 Derick van der Moelen, de stadsrentmeester, deed zijn rekening en verantwoording over het jaar 1446/1447. Het batig saldo bedroeg 1267 rijnse guldens 37 kromstert 3 blencken en 3 groiten (zie blz. 119). In een eerdere post, die op deze afrekening betrekking heeft, noemt Derick van der Moelen zich in de eerste persoon (zie blz. 129): als ic mijn rekenscap dede...

van sunte Katherinen[1] syn rekenscap op der camer gedaen daer bi waren eorum 16 ende elken gegeven 6 kr. als die burgermeisteren Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder Niewelant Zallant Dornick Arnt Thomaes Herman van Wy Liennen Briennen Ploich Angeren Gerit Gruter Meister Derick Wilhelmus ende die bayen die provisoer voirscreven ende syn knaep ad 3 kr. facit simul 1 Rh. gulden ende 49 kr.

des manendages na Dertiendach onss genedige here van Gelre etc. op der camer gewest ende begeerden te weten op der toecomender dachfart off jonker Vincencius van Moirs na dien dat hem die van Nyemegen int verbont[2] hadden genamen int verbont solde wesen ende begeerden voirt bistant tegen hem ende den van Niemegen doe wantet Verswaren Manendach[3] was gegeven eorum 18 ellic 6 kr. als die burgermeisteren Gosen van den Gruthus ende Wynant Ridder Niewelant Zallant Dornick Arnt Thomaes Wy Mynscart Liennen Briennen Ploich Arnhem Angeren Gerit Gruter Roloff Mom meister Derick Wilhelmus ende die bayen facit simul 2 Rh. guldens 8 kr.

des donredages die Beate Prisce gegeven eorum 22 elken 6 kr. als den burgemeisteren Gosen van den Gruthuys ende Wynant Ridder Jan van Zallant Gelis ingen Niewelant Willem van Dornick Herman van Wy Arnt Thomaes Jan Mynscart Henric van Liennen Steven van Briennen Steven Ploich Riquyn Ploich Gerit Gruter Wouter Gruter Wynant van Arnhem Jan van Angeren Roloff Mom Doys van den Gruthuys Ot van Scerpenzeel meister Derick Wilhelmus ende die bayen facit simul 2 Fh. guldens 32 kr.[4]

des vrydages daer na op der camer gegeven eorum 22 ut supra elken 6 kr. facit simul 2 Rh. guldens 32 kr.

1 Zie blz. 148, noot 2.
2 Het Verbond van 1436; zie blz. 141, noot 4.
3 Meestal, zoals hier, de maandag na Driekoningen. Maar ook andere dagen komen als ‘versworen maandag’ voor; zo b.v. de maandag na Quasimodo. De afwijking is lang niet zeldzaam, zodat het de vraag is, of men de viering op de maandag na Driekoningen als het normale geval mag beschouwen. Zie hierover A.J. MARIS, *Van Voogdij tot Maarschalksambt*, Utrecht 1954, blz. 72 e.v. en blz. 79 e.v.
4 Uit deze post blijkt, dat er behalve de in de opsommingen van de betaling van ‘scepengelt’ genoemde 17 personen (zie blz. 146, noot 3) nog twee andere personen waren, die in de raad zaten, namelijk Riquyn Ploich en Ot van Scerpenseel.

des saterdages daer na op der camer gegeven eorum 22 ut supra elken 8 kr. facit simul 3 Rh. guldens 26 kr.

Summa lateris 12 Rh. guldens 47 kr.

des sonnendages op sunte Agnietendach gegeven eorum 22 ut supra elken 8 kr. facit simul 3 Rh. guldens 26 kr.

des manendages na sunte Agnietendach eorum 22 ut supra elken 8 kr. facit simul 3 Rh. guldens 26 kr.

des dinxdages na sunte Agnietendach eorum 22 ut supra ad 8 kr. facit simul 3 Rh. guldens 26 kr.

des wonsdages op sunte Pauwelsavent eorum 22 ut supra elken 10 kr. facit simul 4 Rh. guldens 20 kr.

op sunte Pauwelsdach eorum 15 op der camer elken gegeven 10 kr. als den burgermeisteren Gosen van den Gruthuys Wynant Ridder Zallant Niewelant Dornick Wy Arnt Thomaes Jan Mynscart Liennen Briennen Steven Ploich Arnhem Meister Derick Wilhemus ende die bayen facit simul 3 Rh. guldens.

des vrydages na sunte Pauwel doe die richter die scepenen geedt[1] had eorum 24 als die richter Gosen van den Gruythuys ende Wynant Ridder Zallant Niewelant Dornick Wy Arnt Thomaes Jan Mynscart Liennen Briennen Steven Ploich Riquyn Ploich Arnhem Mom Gerit Gruter Wouter Gruter Angeren Doys van den Gruthuys Garselis van Aller Ot van Scerpenzeel meister Derick Wilhelmus Conreat ende Henric bayen elken gegeven 1 Rh. gulden ende die tween olden burgermeisters voirscreven elken 2 Rh. guldens facit simul 26 Rh. guldens.

des selven dages des namiddags gegeven den tween olden burgermeesters voirscreven elken 20 kr. ende voirt ut supra behalven den richter elken 10 kr. facit simul 5 Rh. guldens.

Summa lateris 48 Rh. guldens ende 48 kr.

Summa summarum van den scepengelt 243 Rh. guldens ende 45 kr.

1 De beëdiging van de schepenen, hier de schepenen voor het jaar 1448-1449, vond plaats door de richter, de vertegenwoordiger van de landsheer. Uit deze post ziet men voorts nog, dat het nieuwe college van schepenen en raden uit 20 leden bestaat en dat het vrijwel gelijk is aan het college voor het voorafgaande jaar. De verkiezing was in Arnhem, evenals in andere steden, een formaliteit, die in de raad zelf plaatsvond. De burgers kwamen er niet of nauwelijks aan te pas.

Pensien anno quadragesimo septimo[1]

betaelt Bert Wolfs de termino Petri 10 old scild facit 15 rh. guldens.

betaelt Wilhelmo van den olden Wyer[2] de termino Petri uyt der hoffstede achter Wynants Ridders huys die Maes Nacht plach te wesen 2 rh. guldens.

betaelt domino Gerardo Arnoldi presbitero van den termyn Purificacionis Beate Marie 7 rh. guldens ende van den termyn van Palmen 17 rh. guldens facit simul 24 rh. guldens.

betaelt Steven Ploich[3] de terminis Margarete et Epiphanie simul 50 lb. facit 20 rh. guldens.

betaelt Riquyn Ploich de terminis Margarite et Epiphanie 50 lb. facit 20 rh. guldens.

betaelt den hospitael van sunte Peter de termino Petri 7 old scild myn een oirt scilds facit 10 rh. guldens 6 kr. ende 1 bl.

betaelt Johannes Spall de termino Petri 9 olde scild ende de termino Lamberti 9 olde scild facit simul 18 old scild valet 27 rh. guldens.

betaelt bruder Teelman van Rosendael 12½ lb. de termino Margrite ende de termino Epiphanie 12½ lb. facit simul 25 lb. valet 10 rh. guldens.

betaelt her Arnt Bonnick de termino Johannis Baptiste 6 old scild et de termino Nativitatis Christi 6 old scild facit simul 12 old facit 18 rh. guldens.

betaelt Jacob Scimmelpenninck[4] 50 brugsche scild daer voer betaelt 28 gouden rijnse guldens facit 28 rijnse guldens 28 kr.

Summa lateris 174 rh. guldens 34 kr. 1 bl.

1 Uitbetaling van lijf- en erfrenten. Beziet men het eindcijfer van deze rubriek, dan blijkt dat de stad Arnhem in het jaar 1447/1448 een bedrag van rond 585 rijnse guldens aan rentetrekkers uitbetaalde. Gaat men uit van een rente van 6¼% (de voor erfrente veelal gebruikelijke rentevoet), dan bedroeg de schuld van Arnhem in genoemd jaar uit hoofde van renteverkoop 9360 rijnse guldens of 23.400 lb. Gaat men uit van een rente van 12½% (de voor lijfrente veelal gebruikelijke rentevoet), dan bedroeg de schuld van Arnhem in dit jaar 4680 rijnse guldens of 11.700 lb. Het juiste bedrag zal tussen deze beide bedragen in gelegen hebben, omdat de schuld ontstaan was uit de verkoop van lijfrentebrieven en van erfrentebrieven. Vergelijk ook W. JAPPE ALBERTS, *Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/1446*, blz. 94 e.v.

2 Stadsklerk.

3 Men ziet uit deze en de volgende posten o.a. dat ook de leden van de stedelijke raad en geestelijke instituten lijfrenten en erfrenten kopen van de stad, hetzelfde verschijnsel als in Zutphen, maar minder sterk.

4 Een lid van de vooraanstaande Zutphense familie Schimmelpenninck.

betaelt Godert van Eyll de termino Nativitatis Johannis Baptiste 28 old scild et de termino Epiphanie 21 old scild facit simul 49 old scild den scild ad 1½ wilhelmus scild facit den olden scild 18 kr. valet simul 16 rijnse guldens ende 32 kr.

betaelt Eelbert van Alpen de termino Margarite 92 lb et de termino Epiphanie 197 facit simul 289 lb. facit simul 115 rh. guldens ende 30 kr.

betaelt Rutgher van Tefelen den men heit Boene de termino Bonifacii 20 old scild et de termino Sancti Thome 20 old scild facit simul 40 old scild voir elken olden scild 1½ gouden rh. gulden facit simul 61 rijnse guldens ende 10 kr.

betaelt Biken Riperschie[1] de termino Martini 6 scepel roggen die si heeft uit den peerdmeerckt dat scepel voir een oirt rh. guldens facit simul 1½ rijnse gulden.

betaelt Essel Geenkens de termino Martini uit den selven peerdmerckt 7 scepel roggen dat scepel ad 1 oirt rijnse guldens facit 1 rijnse gulden 37½ kr.

betaelt meister Beernt van den Enghe de termino Nativitatis Sancti Johannis Baptiste 20 old scild daer men voir betaelt 26 gouden rh. guldens ende 10 olde braspenninghen. Ende de termino Epiphanie 20 old scild daer men oic voir betaelt 26 gouden rijnse guldens ende 10 old braspenningen facit simul 52 gouden rh. guldens ende 20 old braspenningen valet simul 54 rh. guldens 18 kr. ende 3 bl.

Summa lateris 310 rh. guldens 43 kr. ende 1 bl.

betaelt de heren van Monichusen[2] van Henric Seentkens wegen 2 old scild facit 3 rh. guldens.

betaelt Heylken Heyen ende Engel oir dochter de termino Jacobi 8 rh. guldens.

betaelt Biken heren Peters Pyn maghet 2 old scild facit 3 rh. guldens.

betaelt den susteren van heren Otten 3 old scild facit 4½ rh. guldens.

betaelt Henric Blanckart de termino Martini 5 old scild voir elken olden scild 1½ gouden rijnse gulden facit simul 7½ rijnse gulden en 7½ kr.

betaelt heren Gosen van den Loet van dat Heilighe Crusaltaer 2 old scild facit 3 Rh. guldens.

betaelt meister Derick van der Moelen van der stat vicarie in

1 Eigenares van een herberg te Arnhem.

2 Zie blz. 117, noot 6.

die olde kerck[1] 48 lb. ende 2 s. facit 19 rh. guldens ende 12 kr.

betaelt heren Willem van Menneblick 25 old scild voir elken 1½ gouden rijnsen gulden facit simul 37½ rijnse guldens en 37½ kr.

betaelt Henric Alertss syn pensie die hem die stat ghevet in Nativitate Christi 26 lb. facit 10 rh. guldens 20 kr.

Summa lateris 97 rh. guldens ende 2 kr.

betaelt der moeder kercke[2] van Henric Seentkens weghen 2 olde scild facit 3 rh. guldens.

Summa lateris 3 rijnse guldens.

Summa summarum van den pensien 585 rijnse guldens 29 kr. ende 2 bl.

Uitgeven van den tyns ende jaergelt[3] uit den vleysshuys ende hoffsteden daer die nye kerckhoff[4] mede vermeeret is

betaelt Katheryn Brentincks 2 lb. ad 10 botkens facit 27½ kr.

betaelt Katheryn Godemans ende Arnt Budelmank enen olden scild facit 1½ rh. gulden.

betaelt den cloester van sunte Jan[5] 6 lb. uit den vleysshuys ende 1 lb. uit den nyen kerckhoff dat lb. ad 10 botkens facit 1 rh. gulden 46 kr. ende 1 bl.

betaelt den vicarien van der olden kercken de termino Passche uit huyssinghe wilneer ter Coppell 1 lb. ad 10 botkens ende 12 s. uit wilneer Venusaets huys facit simul 22 kr.

den selven vicarien van der older kercken betaelt de termino Martini uit den nyen kerckhoff uit huyssinghe wilneer ter Coppell 1 lb. ad 10 botkens ende ½ olden scild facit simul 1 rh. gulden 1 kr. ende 1 bl.

betaelt den hospitael van sunte Katherinen de termino

1 De Sint Maartenskerk, de voorgangster van de in de tweede helft van de 15de eeuw gebouwde sint Eusebiuskerk.
2 De 'Moederkerk' is de sint Maartenskerk, bedoeld in de vorige noot.
3 Het gaat hier om jaarlijkse lasten, die op stedelijke eigendommen drukken.
4 Het kerkhof gelegen bij de sint Maartenskerk. Dit kerkhof was in de loop van de eerste helft der 15de eeuw nog vergroot, maar een deel ervan werd weer gebruikt voor de bouw van de sint Eusebiuskerk. Zie W. JAPPE ALBERTS, De verering van Sint Eusebius, in: *Arch. v. de Gesch. van de Katholieke Kerk in Nederland*, IV (1962), blz. 1.
5 Commanderij van Sint Jan, gelegen in het oudste deel van de stad dicht bij de sint Janspoort. Zie D.P.M. GRASWINCKEL, in *Arnhem zeven eeuwen stad*, blz. 133 e.v.

Passche 1½ lb. ad 10 botkens uit Everts Ruysschen huys op den nyen kerckhoff wilneer facit simul 20½ kr. ende 2 gr.

den selven hospitael van sunte Katherinen betaelt uit den raethuys de termino Martini 2 lb. ad 10 botkens facit simul 27½ kr.

betaelt Henric van Liennen de termino Passche uyt den nyen kerchoff 24 scilling valet 16½ kr.

betaelt den cloester van Dypenfeen[1] van Everts Ruysschen wegen 4 old scild facit 6 rh. gulden.

Summa lateris 12 rh. guldens 36 kr 2 bl. en 2 gr.

betaelt den vicarien van sunte Walburgen[2] uit huys wilneer ter Coppell 3 lb. ad 10 botkens ende 12 scillingen facit simul 1 Rijnse gulden.

betaelt Wynant van Arnhem 7 s. facit 4 kr. 3 bl. 1 gr.

betaelt noch den selven Wynant 1½ vleemschen gulden 13 vleems voir den gulden facit 39 kr.

Summa lateris 1 rh. gulden 43 kr. 3 bl. ende 1 gr.

Summa summarum van den Tyns ende jaergelt 14 rh. guldens 30 kr. 1 bl. ende 3 gr.

Cledinghe de anno quadragesimo septimo[3].

In den iersten van den langhen laken. Coenrat die bay 6 ellen langs zwarts ende 5 ellen engels witts, Henric die bay 6 ellen langs zwarts en de 5 ellen engels witts, Jan leyendecker 6 ellen, Godeken ten Haghe 6 ellen, Nennich 6 ellen, Tijs die straetmaker 6 ellen, Dirick van Moirs 6 ellen, die harnismaker 6 elle, Henric Alertss 1 el tot eenre covel, facit simul 49 ellen lang leyens zwarts die ell voir 47 kr. facit simul 46 rh. gulden ende 3 kr. Item die 10 ellen engels witts die ell 22 kr. facir 4 rh. guldens 20 kr.

1 Het vrouwenklooster Diepenveen, ten noorden van Deventer, gesticht door Johannes Brinckerinck. Vergelijk W. JAPPE ALBERTS en A.L. HULSHOFF, *Het Frensweger Handschrift*, Groningen 1958, blz. 62 e.v., en voorts W.J. KÜHLER, *Johannes Brinckerinck* en het *klooster te Diepenveen*, 1908.

2 De sint Walburgskerk lag ten oosten van de Sint Maartenskerk.

3 De jaarlijkse kledingverstrekking aan de stadsbeambten geeft aanleiding tot de vraag wat die beambten met dat laken deden. Men kan bij de goede kwaliteit van het toenmaals geleverde handwerksproduct toch bezwaarlijk aannemen dat zij elk jaar nieuwe kleding lieten maken. Een vroegere veronderstelling, dat voor deze lakenuitdelingen geldbetalingen in de plaats traden (Zie W. JAPPE ALBERTS, *Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/1446*, blz. 87/88) is vermoedelijk onjuist, gelijk hier o.m. blijkt uit de toevoeging:... want hi groet is..., en uit de betaling van de kleermaker, die de stukken laken uitsneed.

facit simul die cledinghe van den langen laken 50 rh. gulden ende 23 kr.

Van den corten laken. Claes Caelken tygeler 6 ellen corts zwarts, Jan van Veluen 6 ellen, Teelken want hi groet is 7½ ell, Wynant Leermoel 6 ell, Luyken die bay 6 ellen, Peter die bay 6 ellen, Zegher die weker 6 ellen, Jan Hoet 6 ellen, Derick die orgenist 7 ellen, Jan van Poelwic 5 vierdel, Jan Wiggart 5 vierdel, Godeken Francken 5 vierdel, Lubbert die Smit 5 vierdel, Herbert Moer 5 vierdel, Peter bottelier 5 vierdel, Gelis tripmaker 5 vierdel, Wolbert die scater 5 vierdel, Goedscall 5 vierdel, Willem op den wert 5 vierdel, Jan van Eyll 5 vierdel, facit simul van den corten laken 70 ellen ende een vierdel die el ad 32 kr. facit simul 30 rh. guldens 45½ kr.

Summa lateris 81 rh. guldens 18 kr. ende 2 bl.

totter levereyen aen desen voirscreven clederen ende coevelen gecoft 7 vierdel witts die ell 22 kr. facit 38½ kr. Item voir ½ ell langs roets 25 kr. Item voir 4½ vierdel corts roets 31½ kr. facit simul 1 rh. gulden 45 kr. Item gegeven Jan van den Molen 1 qu. die dese laken uit snee facit 6 kr. facit simul 2 rh. guldens en 1 kr.

totten burgemeesters coevelen 3 ellen zwarts voir 3 rh. guldens. Item daer toe gecoft 2 marck silvers die marck 7 rh. guldens facit 14 rh. guldens. Item so hadden die burgermeisters tot desen tween marken voirscreven noch 3 marck silvers daer die stat aff betaelden dat maeckgelt ende dat opsetten. Item betaelt van desen 5 marck silvers te maken van elken marck 2 klinkarts facit 10 klinkarts facit 7½ rh. guldens. Item van desen coevelen te scheren gegeven 2 kr. Item van maken dese coevelen gegeven 12 kr. Item van dese 5 marck silvers op te setten gegeven van elken marck 1 klinkart facit 3 rh. guldens ende 37½ kr. Item den goltsmeets knechten gescheenckt 2 kr. facit simul dese coevelen 28 rh. guldens ende 28½ kr.

gecoft voir den armen om Gaids will te geven[1] 19 grauwen dair 3 aff waren gecoft voir 13½ gouden rh. guldens ende 6 gecofft voir 26½ gouden rh. guldens ende 8 voir 35½ gouden rh. guldens ende 2 voir 8½ gouden rh. guldens facit simul 85 rh. guldens 34 kr. Item so waren dese voirscreven grauwen te

1 Lakenuitdeling aan de armen was één der vormen van middeleeuwse liefdadigheid van stadswege. In verscheidene steden treft men deze uitdelingen aan. Het in Arnhem uitgedeelde laken werd te Nijmegen gekocht. Of het daar ook vervaardigd werd, is zeer de vraag, de mogelijkheid bestaat dat het uit Venlo kwam.

lanck 10 ellen facit die ell 14 kr. facit 2 rh. guldens ende 40 kr. facit simul 88 rh. guldens ende 24 kr. Item noch gecoft 14 ellen witts die elle 10 kr. facit 2 rh. guldens 40 kr. Item gegeven 2 kr. tot gaidspenninck facit simul der armer laken 91 rh. guldens 16 kr.

den ondercoster gecoft 5 ellen grauwes die ell 14 kr. facit 1 rh. gulden 20 kr. Item die die merckt clocke luyet sunter Claes 5 ellen facit 1 rh. gulden 20 kr. Item den orgel bleser 5 ellen facit 1 rh. gulden 20 kr. Item Daeneelt die dat Heilge Cruys verwaret 5 ellen facit 1 Rh. gulden 20 kr. facit simul 5 rh. guldens 30 kr.

Summa lateris 127 rh. guldens 25 kr. ende 2 bl.

Summa summarum van der cledinghe 208 rh. guldens ende 44 kr.

Loen der stat knechten anno quadragesimo septimo

betaelt Zegher die weker 13 maent[1] ter maent 24 vleems facit simul 12 rh. guldens 24 kr.

betaelt Jan Hoet die weker[2] 13 maent ter maent 24 vleems facit simul 12 rh. guldens 24 kr.

betaelt meister Derick den orgenist de termino Passche et Victoris 8 old scild facit 12 rh. guldens.

betaelt Roloff den coster 24 lb. ad 10 vleems als 4 lb. ten vier hoechtijden en 20 lb. van die uerclock te stellen ende te waren facit 9 rh. guldens 30 kr.

betaelt Jan Wiggart van die sluse te waren 4 lb. ad 10 vleems facit 1 rh. gulden 30 kr.

den scoelmeister betaelt 14 old scild facit 21 rh. guldens.

betaelt Willem den wert man syn loen 4 rh. guldens.

betaelt Jan van Poelwick van die Sabelspoert scoen te maken 1½ rh. gulden.

betaelt Godeken Franken ende Lubbert die smit van die Rijnpoert scoen te maken 2½ rh. guldens.

1 De met de kerkelijke feestdagen samenhangende verdeling van het jaar in 13 ‘maent’ komt, behalve bij de uitbetaling van de lonen van de beambten, ook voor bij de accijnsheffing. Zie voor deze indeling van het jaar: *Bijdr. voor de Gesch. der Nederlanden*, deel IX, 1955, blz. 49 e.v.

2 Jan Hoet komt in deze rekening ook voor als grondwerker, zie Inleiding, blz. 111.

betaelt Peter ende Luyken die cleyn bayen[1] van die Velperpoert ende Sunte Jans scoen te maken 3 rh. guldens.

betaelt Henric van Liennen want hi heymraet is in Overbetu voir kost ende loen 6 old scild facit 9 rh. guldens.

betaelt Luyken ende Peter want si der muer scoen maken 1 rh. gulden

Summa lateris 90 rh. guldens ende 8 kr.

betaelt Wilhelmo van den Olden Wyer syn loen[2] als 28 old scild den scild ad 1½ gouden rh. gulden facit 42 rh. guldens en 42 kr.

betaelt meister Derick van der Molen voer syn loen[3] ende cleder 16 old scild facit 24 rh. guldens.

betaelt Daeneelt dat hi dat Heilige Crus verwaret 6 lb. ad 10 vleems facit 2 rh. guldens 20 kr.

Summa lateris 69 rh. guldens ende 12 kr.

Summa summarum van den loen der stat knechten gegeven 159 rh. guldens ende 20 kr.

De diversis anno quadragesimo septimo

In den iersten des dages na sunte Pauwelsdach gegeven den scoelmeister van der older scoel dat syn scoelkinder solden gaen spelen 2 qu. ad 6 kr. facit 12 kr. ende den scoelmeister van sunte Walburgen gegeven 1 qu. facit 6 kr. facit simul 18 kr.

des selven dages gecoft een mit holts op die camer te bernen ende daer te brenghen gegeven simul 2 rh. guldens ende 19 kr.

om dat holt in te dragen gegeven Teelken ende den cleynen bayen 3 kr.

op ons Vrouwen avent Purificationis gecoft van Rutenbeeck een vym ryss ende 22 boss voir 37 kr.

gegeven voir papier ende confiturien die rekenscap ende cedulen te scriven 37½ kr.

des manendages op Vastelavent gegeven Luyken Peter ende Teelken tot eenre gans te copen 8 kr.

des manendages na groit Vastelavent gecofft 9 vierdel ryss die

1 Wanneer deze beide boden niet op reis waren, hadden zij gelegenheid om andere werkzaamheden te verrichten en aldus bijverdiensten te verwerven. Deze rekening geeft daarvan verscheidene voorbeelden.
2 Loon als stadsklerk.
3 Loon als stadsrentmeester.

vim ad 40 kr. ende dair te brengen facit simul 1 rh. gulden 40 kr.

gegeven van die ryss in te dragen den cleynen bayen 3 kr.

op den iersten dach in den Meert gegeven Hans myns heren heralt 1 gouden arnhemse gulden facit 27 kr.

des wonsdages post Reminiscere gegeven voir twe kannen dair men op die camer wyn in halen sold die woegen 7½ lb. dat lb. ad 2 old braspenning facit 1 rh. gulden. Ende voir die kannen te teykenen mit der stat aern[1] gegeven 2 qu. facit 12 kr. facit simul 1 rh. gulden 12 kr.

Summa lateris 8 rh. guldens 4 kr. ende 2 bl.

des wonsdages post Georgii betaelt iussu scabinorum betaelt Gertrut ende Henric Wilt die summe van 250 rh. guldens die die stat van hem had om hantgelt als van 16 penninghen een. Ende van hantgelt gegeven 16 rh. gulden[2]. Ende want oir brieff inhielt gouden payment ende oir silver payment wart betaelt doe noch iussu scabinorum gegeven hem ter beteringhe 2 rh. guldens facit simul 268 rh. guldens.

des saterdages post Gertrudis gegeven Teelken dat hi die straet bi den vleyshuys scoen maecten 6 kr.

des vrydages post Letare gecoft per Claes Caelken 200½ vierdel plelling om die te paten[3] aen die wallen ende tuen staken aff te maken dat hondert voir 35 kr. facit simul 1 rh. gulden 24½ kr.

gecoft een cleyn kistken om der stat gelt in te legghen ende om een rekenbreet simul voir 37½ kr.

des selven dages gegeven enen vuerman die dat gestalen guet van Marselis huys int raethuys had gevuert 6 kr.

des Vastelavents voir twe torsen ende voir 4 lb. soe taffelkersen soe schenckersen dat lb. ad 8 kr. facit simul 2 nye guldens ende 13 kr. facit simul 2 rh. guldens 1 kr.

gegeven voir een jaer huyshuren des harnismakers aen Hubert Noot 5 rh. guldens.

als gecoft worden 21 rist leyen van Jan Cruyener want wi wael 4 of 5 voet bynnen hadden[4] gegonden 1 qu. wyns facit 6 kr.

Summa lateris 277 rh. guldens ende 31 kr.

als die calck gecoft wart gegonden te wyncoep 6 qu. ad 6 kr. facit 36 kr. Item aen broet 2 kr. Item enen gaidspenninck 1 kr. des so hadden wi bynnen twe tonnen calx facit simul 39 kr.

1 Arend.
2 Terugbetaling van een geldsom, die de stad tegen 6¼% had geleend.
3 Poten, planten.
4 Dat wil zeggen, dat bij de aankoop 4 of 5 voet gratis gegeven werd.

des vrydages na belaken Paesschen die burgermeisters gescheenckt Derick van Moirs ende syn gesellen opt werck 4 kr.

des sonnendages daer na gescheenckt den tymmerluyden als men op rekende 2 kr.

op sunte Marcusdach gegeven per burgimagistrum Wynand Ridder enen armen priester om Gaids will 5 kr.

des selven dages gecoft per Teelken rieme totten steven[1] daer men dat heilighe Sacrament onder dreghet voir 4 kr.

des vrydages op sunte Vitaelsdach gegeven van beveel der burgermeisteren den speelluyden van Deventer die doe hier speelden voir dat Heilighe Sacrament dat om der stat wart gedraghen 18 kr.

des vrydages na belaken Paesschen betaelt Gelis ingen Nyewelant in manibus domini Henrici Staeck[2] die reent van dusent gulden de termino Petri 65 rh. gulden.

Summa lateris 66 rh. gulden ende 24 kr.

den smeet knapen die die ankeren smeeden van den toern opt raethuys gescheenckt 2 kr.

op den Heiligen Crus avent gesant Jan van den Molen te Nyemegen om te besien die corte laken off si oic als so wesen als die coepman hier had geseit dat se wesen solden[3] hem gegeven 2 qu. ad 6 kr. facit 12 kr.

des Sonnendages na den Heilgen Crusdach doe ic die grevers op betaelden ende want si des leesten dages neersteliken hadden gearbeit hem gescheenckt 2 kr.

op sunte Pancraes avent betaelt Peter die bay van tween daghen des dages 5 kr. in welken hi onfinck den calck die nu laest gecoft was van Jan van Wansem facit simul 10 kr.

des saterdages post Servacii gegeven van beveel der burgermeisteren te verdrincken 9 kr. den steenmesselers dair si doe mede vercalden hoet best were die Sabelspoert aff te reyen[4] off te snyen off te bewerpen[5] facit 10 kr.

des donredages na Pinxten gescheenckt Derick van Moirs ende syn gesellen opt werck 2 kr.

op een Pinxter avent geweest te Deventer mit meister Willem den clockengitter ende gecoft die spise totter clock op den raethuys doe om die spise te vueren op der waghe ende voirt aent

1 Steven in de betekenis van baldakijn.
2 Provisor van het sint Katharina Gasthuis, zie blz. 148, noot 2.
3 Inkoop van laken voor de uitdeling aan de armen; zie blz. 158, noot 1.
4 Voegen.
5 Pleisteren.

water gegeven 8 kr. Item doe gegonden mit den coepluden tot onsen deel toe wyncoep 22 kr. Item gegeven den veer van die spise overt water te vueren 3 kr. Item gegeven voir een mand die spise daer in te vueren 2 kr. Item gegeven 1½ kr. van die spise uit den scepe te draghen in een huys dair men se in leyde. Item voir 5 maltyden onser beyden gegeven 18 kr. Item van die spise van Deventer te brengen hier tArnhem gegeven Gerit Vinck 24 kr. facit simul 1 rh. gulden 28½ kr.[1]

Summa lateris 2 rh. guldens 16 kr. ende 2 bl.

des Manendages na sunte Jan te Midzomer betaelt Jan Hoet ende Arnt die Haen van de statbeeck[2] scoen te maken die is 53 royen van die roy gegeven 5 bl. facit simul 1 rh. gulden 16 kr. ende 1 bl.

des saterdages op onser Vrouwen avent Visitacio betaelt Teelken 4 dagen ad 4 kr. facit 16 kr. in welken 4 dagen hi had gesien tot den ghenen die die beeck scoen maecten facit 16 kr.

des selven dages als ic op den neesten tygelavent steen onfinck den gesellen gescheenckt 2 kr.

doe den dickers gegeven voir die Sabelspoert 2 kr. ende des wonsdages na ons Vrou Visitacionis gescheenct den dickers ende die daer buerwercten 2 kr. facit simul 4 kr.

des Wonsdages na sunte Margriet betaelt Reynken Talbroeck dat hi dat slick dat voir der beecke comen was, als bijt hoff van Gelre, achter Rodenborch ende bi Belen huys ingen tolhuys ende bi Smachts huys en wech heeft gevuert verdinghet per Teelken voer 36 kr.

des sonnendages na sunte Margriet gegeven te verdrincken den speellieden van Zutphen 2 qu. wyns ad 6 kr. facit 12 kr.

des donredages post Jacobi betaelt Gherit van Boeghen 29 kr. die daer die bayen verdroncken hadden doe si buerwercten buten die Sabelspoert.

des vrydages na sunte Laureens ghescheenckt den steenmesselers 2 kr.

des selven dages betaelt Luyken die bay dat hi die ryss ende dat holt achter dat raethuys gevlechen[3] heeft ende die plaetsche

1 Meister Willem is waarschijnlijk niemand anders dan de beroemde klokkengieter Willem van Wou, die later ook de klokken van de sint Eusebiuskerk goot. Vergelijk ook blz. 178.
2 Dit is de beek, die stroomde langs de tegenwoordige Beekstraat, zij wordt ook wel sint Jansbeek genoemd.
3 Stapelen.

scoen gemaickt dair hi twe man te hulpe had genamen elken ½ dach ende hi selve 5 dagen ad 5 kr. facit simul 30 kr.

Summa lateris 3 rh. guldens 47 kr ende 1 bl.

des vrydages na onss Vrou Assumpcio gescheenckt Nennick ende syn gesellen doe hi die clocke op den raethuys toern op woende 2 kr.

des manendages op sunte Jans avent Decollacionis betaelt Jan van Wansem van beveel der burgermeisteren 8 rh. guldens die hem here Willem Tonijs den God genade sculdich was bleven facit 8 rh. guldens.

des vrydages ipso die Egidii gegeven Unen den blynden enen golden Arnhemsche gulden facit 37 kr.

des saterdages na onser Vrouwendach Nativitas betaelt Hubert Noot[1] van twe dusent pyll yseren 5½ rh. guldens.

des selven dages betaelt Gosen ten Olden Wyer ½ lb. kersen gehaelt doe Boenarts huys onsteken was ende ½ lb. op sunte Jansdach des avents opt danshuys ende voir swart eerd die dair Derick van Moirs gehaelt had simul 3 kr.

den scoelmeister doe gegeven 1 qu. want men op die scoel dansende[2] facit 6 kr.

soe hebben Teelken die cleyn bayen ende die wekeren op sunte Jans avent Decollationis verdroncken 8 kr.

gegeven Peter die bay want hi der stat leeren ende eymeren[3] vergadert heeft ende weder alst gebrant had int raethuys gebracht, 3 kr.

betaelt iussu scabinorum Alit Riperscheyen 2 rh. guldens ende 28 kr. van den gebreke aen den gelaghen die bi tyden doe Steven Ploich ende Doys van den Gruthuys burgermeisters waren daer verteert waren facit 2 rh. guldens 28 kr.

des wonsdages post Michaelis gegeven myns heren speeluden van Cleve enen gouden Arnhemschen gulden facit 37 kr.

Summa lateris 17 rh. guldens ende 29 kr.

des vrydages voer sunte Victoer als ic steen onfinck opgen veersten tigelavent[4] den gesellen gesceenckt 2 kr.

1 Smid, zie blz. 200.
2 Zie blz. 126, noot 2.
3 Brandladders en brandemmers.
4 Er waren twee steenovens, die onderscheiden werden als ‘veerste’ (verst van de stad af gelegen) en ‘neeste’ (dichtst bij de stad gelegen) ‘tigelavent’. Zie voor de Arnhemse steenbakkerijen nader: J. HOLLESTELLE, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot 1560*, Assen 1961.

des wonsdages na sunte Victoer iussu scabinorum betaelt Henric Caelmeter van Doesborch van straetsteen die over drie jaren verbesicht wart daer hem Hasken voir gelaeft had hem gegeven 1½ rh. guldens.

des selven dages betaelt Conraet die bay 7 kr. die hi gegeven had van 7 karren slicks en wech te vueren achter Rodenborch bi Jans van Lett, facit 7 kr.

des selven dages gegeven oirre acht als Henric die bay Dieneelt die vuerman Arnt die Haen Henric die Haen Jan van Brummen Jan Beltken Henric Sluter ende Wouter Snock want si des nachts veel waters droeghen ende arbeiden in den brant tot Arnt huys van Weel, elken gegeven 4 kr. facit simul 32 kr.

doe die weekers ende die borgers die mede waecten om des brants will verdroncken ende verdaen in den nacht ende des nachts te voeren aen bier ende broet int raethuys 13½ kr.

doe verdroncken tot Everts huys ten Haeve van den wekers 14½ kr.

des selven dages gegeven te verdrincken den dickers buten die Sabelspoert 2 kr.

des selven dages gegeven Teelken 4 kr. want hi die leeren ende die eymeren weder had vergadert ende int raethuys gebracht facit 4 kr.

des wonsdages post Victoris gegeven voir een vierdel heets[1] om dat vuer op der camer daer mede onsteken 5 kr.

als men dese rekenynge maecten verdroncken ende verdaen 4 qu. ad 4 kr. facit 16 kr.

Summa lateris 3 rh. guldens ende 21 kr.

des selven dages gegeven Teelken 6 kr. want hi die straet bi den vleyshus scoen heeft gemaickt. Item doe oic gegeven te verdrincken Luyken Peter ende Teelken 1 kr. want si onledich hadden geweest in der stat dienst, facit simul 7 kr.

doe oic gegeven iussu scabinorum enen man die Harman van Wy noch aen sprack van vuerloen, noch van vueren doe dat gewonnen wart 12 kr.

die Omnium Sanctorum gegeven iussu scabinorum myns heren speelluden van Utricht 1 arnhemsche gulden facit 27 kr.

des vrydages post Omnium Sanctorum gescheenckt den arbeiders aen hoeft bi den heeven 2 kr.

gegeven Jan van den Moelen 1 qu. want hi der armer laken uitsnee facit 6 kr.

1 Heidestruiken als aanmaakmateriaal gebruikt.

eadem die betaelt Gerit van Boegen 40 kr. die daer die bayen hadden verdaen doe men buerwercten buten die Sabelspoert aen den dick facit 40 kr.

des manendages post Martini gecoft 5 tonnen kalen die men besighen sall ende bernen int raethuys voir 25½ kr.

des selven dages betaelt Conraet ende Henric die bayen 30 kr. die si verteert hadden doe men buerwercten aen Borrenpoell.

des sonnendages voer sunte Andries Gelis Gelis ingen Nyewelant ende Willem van Dornick als si dat huys van sunte Katherinen gevisitiert hadden daer gescheenckt 4 qu. ad 4 kr. facit 16 kr.

des donredages op sunte Andriesdach die burgermeisters huysmeisters van sunte Peter dat huys gevisitiert ende daer gescheenckt 4 qu. ad 4 kr. facit 16 kr.

Summa lateris 3 rh. guldens 31 kr. ende 2 blencken

des sonnendages post Concepcionis Beate Marie gegeven Nennick van beveel der tymmermeisters voir sinen arbeit want hi had geweest tot Wesel om holt te coepen[1] 1½ rh. guldens.

des manendages na ons Vrou Concepcio enen bay van Remund die hier gewacht had na eenre antwert die ons stat screef der stat van Nyemegen op die saken van Driel hem gegeven iussu burgimagistrorum 6 kr.

op sunter Claesdach als die hogenisse uitghinck van den wert ende daer te voeren doe men den slach gaff[2] verdaen aen wyn 56 qu. ad 4 kr. facit 4 rh. guldens 24 kr. Item noch 28 qu. ad 3½ kr. facit 1 rh. gulden 48 kr. facit simul 6 rh. guldens ende 35 kr.

Nennick gescheenckt opt werck 2 kr.

op kersavent gegeven Beliken want si der stat kannen verwaert voir een coevel 1 rh. gulden.

des selven dages gegeven Wilhelmus voer papier ende segelwas 16 lb. ende 16 s. facit 6 rh. guldens 36 kr.

doe Teelken Luyken ende Peter die bayen gegeven voir oir offergelt ellic 3 kr. facit 9 kr.

den orgenist voir syn offergelt gegeven 10 kr.

des donredages na Jaersdach die burgermeisters ende die tymmermeisters overdroeghen mit Derick van Moirs want hi die Sabelspoert hoger had gemaickt een wenighe hogher dan se verdinghet was, dat si hem geven solden 6 rh. guldens. Ende

1 Zie blz. 140, noot 3.

2 Deze post betreft de kosten van de verpachting van de Stadsweerd.

scolden hem quytt dat hi der stat noch sculdigh was van synen huyse daer hi in woent. Ende voer daer over sall hi estriken die poert die trapp lappen ende voirt maken dat daer aen te maken is, facit 6 rh. guldens

Summa lateris 22 rh. guldens 23 kr.

des selven dages betaelt na uitspraick Conraets die bay ende Henric Alertss iussu burgimagistrorum Arnt Cruthoff 1½ rh. gulden want syns wiffs vader had veel peeck worsten gemaickt doe men voir Bueren lach[1] die men hem noch sculdich was bleven, facit 1½ rh. gulden.

doe betaelt van beveel der burgermeisters Gertrut van Schewich 2½ rh. guldens die men oir noch sculdich was bleven van teringhe bi tyden Goderts Brentincks den God genade doe Willem van Dornick ende Arnt Thomaes burgermeisters waren facit 2½ rh. gulden

noch gecoft 3 boeke papiers voir 15 kr.

in profesto sancti Pauli gegeven myns heren heralt ende speelman van Colen 1 gouden arnhemsche gulden facit 37½ kr.

op sunte Pauwelsdach gegeven den tween lopenden bayen[2] voir oir cost ellic 6 kr. Item den tween wekeren ende Teelken elken 4 kr. facit simul 24 kr.

gegeven Peter ende Luyken 4 kr. want si den solre baven die Camer scoen hebben gemaict ende die vullis aff gedragen ende die pand dair op gedragen facit 4 kr.

gegeven Herman Mesmaker dat hi my dat gelt hielp boeren van Jan van Arkel[3] 2 qu. facit 8 kr.

van beveel der burgermeisteren betaelt Engelbert op Coelen voir syn peerd dat hi in der gulichschen reise had verlaren[4] 39 rh. guldens ende 25 kr.

betaelt oic Griete Daneelts voir oir deel peerds 6 rh. guldens ende meister Jan den Heer voir syn deel peerds dat oic bleef in

1 In 1436 belegerde hertog Arnold de stad Buren; daarbij verleende Arnhem hem steun.
2 Men onderscheidde boden te paard en boden te voet. Ook de boden te voet legden grote afstanden af en waren soms dagenlang onderweg. Zie voorbeelden in de *Cameraarsrekening van Deventer over het jaar 1447*, uitgegeven door W. JAPPE ALBERTS (Fontes Minores Medii Aevi, IX), Groningen 1959, blz. 30 e.v.
3 Zie blz. 119.
4 In de veldtocht tegen Gulik, die hertog Arnold in 1444 met weinig succes ondernam. Zie I.A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden*, deel 4, blz. LXVII.

den lande van Gulich[1] 12 rh. guldens facit simul 18 rh. guldens.

gegeven van wisselen silveren gelt aen golt 2 rh. gulden 31 kr.

Summa lateris 65 rh. guldens 35 kr. ende 2 bl.

gegeven Trumpken myns heren spoelman van Gelre etc. 1 gouden arnhemsche gulden facit 37½ kr.

doe der armer laken gecoft worden gegonden te wyncoep 4½ qu. ad 4 kr. facit 18 kr.

betaelt Evert van Vasen 37 kr. van repe aen die wage ende cleyne scalen gecoft in desen iaer facit 37 kr.

na der older gewoenten soe dat men weder gegeven heeft den cisseners[2] ende die der stat renthen pachten gegeven 18 lb. 18 s. facit 7 rh. guldens 28 kr.

gegeven Teelken 2 qu. dat hi my die haeven heeft in helpen[3] manen facit 8 kr.

gegeven Jacob Coenraetss 20 kr. voir strekelen die hi in dit jaer heeft late maken. Item voirt yken die scepelen 39 kr. 2 bl. facit simul 1 rh. gulden 9½ kr.

betaelt Jan van Hien als dat hi verleit heeft in desen jaer in den iersten 4 calck cupen voir 24 kr. Item 8 kr. te binden. Item te bomen 10 kr. Item toe negelen 4 kr. Item 8 kr. voer voer strekel totter soltmaet. Item 2 kr. voir strekel tot den caelscepel. Item 16 kr. voer een caelton facit simul 1 rh. gulden 12 kr.

Summa lateris 11 rh. guldens 40 kr. ende 2 bl.

Summa summarum van diversis 483 rh. guldens 3 kr. ende 3 bl.

Structura in communi de anno quadragesimo septimo[4]

des sonnendages post Reminiscere gecoft per Nennick 4 sparren om te maken een staket achter sunte Walburgen aen aptekers hoff ellic spar 5 kr. facit 20 kr. Item noch gecoft per

1 Zie vorige noot.
2 Pachters van de accijnzen.
3 Hofsteden, die de stad verhuurde.
4 Betreft in hoofdzaak werkzaamheden aan de muren en poorten en aan de stadhuistoren. Voorts onderhoudswerkzaamheden aan het raadhuis, aan de steenovens, aan de haven en aan diverse andere stedelijke eigendommen. Zie voorts Inleiding, blz. 109. De annotatie tot deze afdeling ‘structura’ is voornamelijk beperkt tot woordverklaringen, voorzover deze niet door het Middelnederlands Woordenboek van Verdam gegeven worden, alsmede tot enkele bijzonderheden. Voor de namen der arbeiders en leveranciers zie men het register.

Nennick een voder dacks[1] dat wesen sall opgeen veersten tigelavent opt olde hagehuys[2] voir 18 kr. Item doe Nennick betaelt van tween daghen in welken hi sparren heeft behouwen die opgen tigelavent wesen sallen des dages gegeven 9 kr. facit 18 kr, facit simul 1 rh. gulden 6 kr.

des selven dages gegeven Dirick van Moirs van te behouwen 50 donrecloet 28 kr.

des wonsdages post dominicam Oculi gecoft van Wouter Cremer 800 ende een vierdel estriken om die raetcamer mede te estriken dat hondert ad 24 kr. facit simul 3 rh. guldens 48 kr.

des vrydages post Reminiscere gerekent mit Gertrut Volquyns ten iersten gevuert een dusent steens aen die Sabelspoert[3] dair aff geven 7 kr. Item 4 karren merters facit 4 kr. Item 3 karren estrics gevuert vant water int raethus van elke kar 2 kr. facit 6 kr. Item twe groete wilge gevuert vangen Sabelspoert in werchus[4] facit 5 kr. facit simul 22 kr.

voir dat dusent steens verbesicht aen die Sabelspoert voirscreven betaelt Vreesken 1 rh. gulden ende 3 kr.[5]

des vrydages post dominicam Oculi gerekent mit Gertken Volquyns ten iersten soe heeft si gevuert 21 rist leyen[6] van elke rist gegeven 5 blencken facit 26 kr. 1 bl. Item 4 karren morters ende 1 kar sandes aen die raetcamer facit 6 kr. Item 1 voder holt gevuert int werchuys dat van den raethuystoern gebraken wart gegeven 5 kr. facit simul 37 kr. ende 1 bl.

des wonsdages post dominicam Letare betaelt Gertrut Volquyns dat si gevuert heeft in deser weke. Item noch 1 kar estricks van watter[7] int raethuys gegeven 2 kr. Item 2 karren morters facit 2 kr. Item een voder ryss gesnoet van den groeten wilghen voir die Sabelspoert opt raethuys facit 5 kr. Item twe voder wilghen van der Sabelspoert achter sunte Walburgen daer men

1 Onder ‘dack’ verstaat men hier leien dak.
2 Droogschuur voor de stenen.
3 Aan de zuidzijde van de stad, in de nabijheid van de sint Eusebiuskerk, de poort lag toenmaals niet aan de Rijn, zoals tegenwoordig.
4 Het ‘werchus’ diende o.m. voor opslag van materiaal en gereedschappen.
5 Als leveranciers van stenen worden verscheidene personen vermeld. Sommigen van hen zijn verbonden aan de stedelijke steenovens, anderen daarentegen niet. Vermoedelijk betrok de stad ook stenen van derden. Dit zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van particuliere steenovens of op aanvoer van elders.
6 Een bundel leien voor dakbedekking.
7 Water, d.w.z. van de losplaats aan de Rijn.

mede maken sall dat gelynt[1] gegeven 10 kr. Item een voder holts gevuert uit werchuys achter sunte Walburghen facit 5 kr. Item een dusent steens aen der loessen die Dirick van Moirs daer behouwet facit 7 kr. facit simul 31 kr.

Summa lateris 8 rh. guldens 25 kr. ende 1 bl.

des vrydages op onser Vrouwen avent Annunciacio betaelt Dirick van Moirs ten iersten die hi heeft geestrickt die raetcamer ende die onderste gewittet dair over geweest 3 dagen des dages ad 9 kr. facit 27 kr. Item Dirick van Gangel 3 dagen ad 9 kr. facit 27 kr. Item Willem van Deventer 3 dagen ad 9 kr. facit 27 kr. Item Henric van Meerholt opperknecht 3 dagen ad 6 kr. facit 18 kr. Item noch een ander opperknecht 3 dagen ad 6 kr. facit 18 kr. facit simul 2 rh. guldens 17 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs van 5 daghen in welken hi den raethuys toern gebraken heeft ende den steen daer toe behouwen ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan van Gangel heeft gehouwen 4½ dach ad 9 kr. facit 40½ kr. Item Henric van Meerveelt 5 dagen ad 6 kr. facit 30 kr. Item gecoft per Dirick voirscreven 2½ scepel calen voir 6 kr. facit simul 2 rh. guldens 21½ kr.

des sonnendages qua cantatur Judica gerekent mit Nennick soe heeft hi aff gebraken den raethuystoern daer over geweest 2½ dach ad 9 kr. facit 22½ kr. Item 3 dagen achter sunte Walburgen, daer een gelynt ende staecket gemaket ad 9 kr. facit 27 kr. Item Claes tymmerman hem geholpen 1½ dach ad 9 kr. facit 13½ kr. facit simul 1 rh. gulden 13 kr.

per Nennick gecoft noch totten gelynt voirscreven 3 loensche[2] sparren voir 15 kr.

des saterdages op Paelavent betaelt Gertrut Volquyns dat si gevuert heeft ten iersten so heeft si gevuert 2 voder plellingen vant water int werchuys ad 5 kr. facit 10 kr. Item des manendages daer na gevuert een voder hart steens[3] aen Diricks loesse van Moirs die gecoft was van Harman op den Kelre facit 5 kr. Item een voder plellinghe gevuert uit den werchuys buten die Sabelspoert gegeven 5 kr. Item des wonsdages daer na gevuert een voder stegerholts ende gevuert aent raethuys facit 5 kr. Item gevuert int raethuys ende in die Sabelspoert 16 voder holts van willighen ad 5 kr. facit 1 rh. gulden 30 kr. Item so en rekent si nyet dat slupen, dat si sommighe holters sloepen moest uit

1 Heg, hek of afscheiding van een perceel.
2 Afkomstig uit Südlohn of Stadtlohn (Westfalen).
3 Natuursteen.

der weteringhe. Item 6 karren koten[1] van der raetcamer en wech gevuert gegeven 6 kr. facit simul 2 rh. guldens 11 kr.

Summa lateris 8 rh. guldens 27 kr. ende 2 bl.

des dinxdages post Palmarum betaelt den gesellen die die willghen buten die Sabelspoert gehouwen ende geclouwet hebben ten iersten Jan van Aghelen 4 dagen onledich daer geweest plellinghe daer gepaet ende willghen gehouwen ad 6 kr. facit 24 kr. Item Henric van Enghe 3 dagen ad 6 kr. facit 18 kr. Item Werner die Roy oic 3 dagen ad 6 kr. facit 18 kr. Item Maes Janss 1 dach facit 6 kr. Item Nennick daer gearbeit 2 dagen ad 9 kr, facit 19 kr. facit simul 1 rh. gulden 34 kr.

des selven dages betaelt Steven Cuper van 9 groete bande geleit aen den cupen int werchuys daer men water in doet om den calc te beslaen van elken band ½ kr. facit simul 4½ kr.

des dages voir Palmavent gecoft van Jan van Wansem 200 tonnen calx dat hondert voir 25 rh. guldens. Item soe gaff hi bynnen voir den wyncoep 2 tonnen facit simul 5 rh. guldens.

des selven dages betaelt van den voirscreven calck op te draghen van die 4 tonnen 1 botken facit 50½ botken facit 1 rh. gulden 19½ kr.

des selven dages betaelt Harman op den Kelre 4 rh. guldens voir 4 groete harde stene verbesicht aen den raethuystoern facit 4 rh. guldens.

des Witten donredages betaelt Dirick van Moirs dat hi gearbeit heeft tsynt sijnre leister rekeninghe. Item in die weke voir Palmen 6 dagen aen den raethuystoern ad 9 kr. facit 1 rh. gulden ende 4 kr. Item Jan van Gangel 5 dagen ad 9 kr. facit 45 kr. Item Henric van Meerholt 5 dagen ad 6 kr. facit 30 kr. Item Jan van Agelen 2 dagen ad 6 kr. facit 12 kr. Item Godert opperknecht 1 dach facit 6 kr. facit simul 2 rh. guldens ende 46 kr. Item in die weke voir Paesschen Derick voirscreven noch aen den toern 5 dagen ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan van Gangel 5 dagen ad 9 kr. facit 30 kr. Item Jan van Agel 5 dagen ad 6 kr. facit 30 kr. Item Godert opperknecht 5 dagen ad 6 kr. facit 30 kr. facit simul 5 rh. guldens ende 47 kr.

Summa lateris 63 rh. guldens ende 5 kr.

des sonnendages na Palmen betaelt Gertrut Volquyns ten iersten dat si gevuert heeft 200 tonnen calxs ad ½ kr. facit 2 rh. guldens. Item gevuert 40 karren sands om den calck te beslaen facit 40 kr. Item bi Henric Tengnegels gevuert een kar keselincs

1 Afval, drek, vuilnis.

ende 2 karren sands facit 3 kr. om die straet daer mede te stoppen. Item buten die Sabelspoert bi den ruenboem[1] gevuert een kar kesellincs ende 1 kar sands facit 1 kr. Item gevuert een kar holts als een doer ende een ander holt gebesicht aen der geckentoern[2] gegeven 1 kr. Item 3 karren morters gehaelt uit den werchuys ende gevuert int raethuys ende 2 karren sands facit 5 kr. facit simul 3 rhl guldens ende 1 kr.

betaelt Tijs den straetmakers bruder 3 dachuren in welken hi gelappt heeft die straeten buten die Sabelspoert ende bi Henric Tengnegels des dages 6 kr. facit 18 kr. Item daer toe gecoft van Sweder Blanckaert 4 tonnen kesellincs voir 16 kr. ende van Arnt Dibboutss voir 18 kr. facit simul 1 rh. gulden ende 2 kr.

des saterdages na Paesschen betaelt Henric kistemaker 3 paer steenformen ende 1 paer panformen ad 8 vleems facit 1 rh. gulden ende 14 kr.

des selven dages betaelt Vreesken 4 dusent steens verbesicht aen den raethuystoern dat dusent ad 53 kr. facit 4 rh. guldens 12 kr.

des sonnendages na Belaken Paesschen betaelt Nennick ten iersten van der weke voir Paessche in welke hi heeft onledich geweest 4 dagen om dat huys opgeen Velue aff te breken dat op den neesten tygelavent staen sall ad 9 kr. facit 36 kr. Item Claes tymmerman 2 dagen facit 18 kr. Item twe mannen genamen die hem holpen ellic twe dagen ad 6 kr. facit 24 kr. facit simul 1 rh. gulden 28 kr.

Summa lateris 11 rh. guldens ende 7 kr.

des selven dages betaelt Nennick van der weke na Paesschen ten iersten ½ dach aen die Sabelspoert facit 4½ kr. Item 1 dach scaertstaken[3] gehouwen die aen den tuen sullen wesen achter sunte Jan facit 9 kr. facit simul 13½ kr.

des selven dages betaelt Jan leyendecker van dachuren in welken hi aff brack die leyen van den raethuystoern ad 9 kr. facit 18 kr. Item Jan syn soen oic 2 dagen ad 9 kr. facit 18 kr, Item Godeken opperknecht die hem halp die 21 rist leyen opwynden ende in draghen achter raethuys 1½ dach ad 6 kr. facit 9 kr. Item enen anderen ionghe die hem daer toe halpe gegeven 3½ kr. Item voir een mande die leyen in te draghen gegeven 1½ kr. facit simul 1 rh. gulden.

1 Afsluitboom.
2 Een van de torens van de Sabelspoort werd gebruikt om de krankzinnigen tijdelijk op te sluiten.
3 Stokken of palen voor een omheining.

des sonnendages op Belaken Paesschen betaelt Dirick van Moirs van der voirleden weke. Soe heeft hi gearbeit aen den raethuystoern 3 dagen ad 9 kr. facit 27 kr. Item Jan van Gangel 3 dagen ad 9 kr. facit 27 kr. in welken dagen si hebben gehouwen den steen facit simul 1 rh. gulden 4 kr.

gecoft van Derick van Moirs van Gherit Stevenss 34 stegerboem totten raethuystoern te stegheren ad 4½ kr. facit simul 3 rh. guldens ende 3 kr.

des vrydages na Belaken Paesschen Jan Hoet mit sinen gesellen gegeven van 200 tonnen calx te beslaen die tonne ad 1 kr. facit 4 rh. guldens. Item den gesellen gescheenck 2 kr. facit simul 4 rh. guldens 2 kr.

des selven dages betaelt Dirick Coernken van 3 dachuren in welken hi heeft gemaickt den wech in den dick bi den tygelavent ad 6 kr. facit 18 kr.

Summa lateris 9 rh. guldens 40 kr. ende 2 bl.

des selven dages gecoft per Nennick van enen man van Wesel een holt dat gesneden wart in vier stucken gebesicht op den raethuystoern voir 5 oirt rh. guldens facit 1 rh. gulden 12½ kr.

des selven dages gecoft een stuck touwes per Dirick van Moirs daer hi syn wijnd touwe mede lenghede dat hi besigde aen den raethuystoern voir 8 kr.

des selven dages betaelt plancken gecoft per Nennick van de man van Wesel om die sluse daer mede te maken achter Stevens Ploichs huys voir 4 rh. guldens 22½ kr.

des saterdages na Belaken Paesschen gecoft per Nennick 3 vymmen daicks om te decken daermede dat huys op den neesten tygelavent ad 7 kr. facit 1 rh. gulden ende 1 kr.

des sonnendages daer na sive prima dominica post octavam Passche betaelt Dirick van Moirs van der voirlede weke in welke hi gearbeit heeft aen den raethuystoern 6 dagen ad 9 kr. facit 1 rh. gulden ende 4 kr. Item Jan van Gangel 6 dagen ad 9 kr. facit 1 rh. gulden ende 4 kr. Item Jan van Agelen opperknecht 6 dagen ad 6 kr. facit 36 kr. Item Godeken van Dinxslaken 4½ dach ad 6 kr. facit 27 kr. Item Henric opperknecht 1½ dach at 6 kr. facit 9 kr. Item per Dirick van Moirs twe manden laten oeren daer aff gegeven 2 kr. facit simul 3 rh. guldens 32 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns ten iersten dat si heeft gevuert 61 karren sands om den calc daer mede te beslaen ad 1 kr. facit 1 rh. gulden 11 kr. Item gevuert 4 dusent steens aen den raethuystoern ad 7 kr. facit 28 kr. Item 3 karren morters gevuert van den Sabelspoert aent raethuys ende 1 kar sands

facit 4 kr. Item gevuert 4 voder ryss vangen Weert op sunte Jansbeeck den tuen daer aff te maken ad 5 kr. facit 20 kr. Item gevuert een lanck holt van dat water aen dat raethuys gegeven 5 kr. Item gehaelt uit den werchuys 4 karren staken ende scaerstaken gevuert aen sunte Jansbeeck facit 4 kr. facit simul 2 rh. guldens 15 kr.

Summa lateris 12 rh. guldens 48 kr.

des selven dages betaelt Nennick van deser voirscreven weke ten iersten 6 dagen ad 9 kr. facit 1 rh. gulden 4 kr. in welken hi heeft dat huys opgeen tygelavent ge...t.[a] ende gemaket. Item Claes Peterss 5 dagen ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan van Agelen hem geholpen 5 dagen ad 6 kr. facit 30 kr. Item so had Nennick noch gearbeit van voirleden tyden aen den raethuystoern facit 9 kr. Item gecoft per Nennick totten huse aengen tygelavent een hondert latten voir 45 kr. Item in den leesten voirscreven dach had Nennick den balck voirscreven gelacht op den toern facit simul 3 rh. guldens 33 kr.

des selven dages betaelt Maes Janss 5 dagen in welken hi getuent heeft den tuen achter sunte Jan aen der Beeck ad 6 kr. facit 30 kr. Item Werner syn gesell oic 5 dagen facit 30 kr. facit simul 1 rh. gulden 10 kr.

des selven dages betaelt Aernt Dibboutss voir kesellinck verlapt in die straet buten die Sabelspoert 8 kr.

des wonsdages na sunte Marcusdach gecoft per Nennick 2 voder dacks totten neesten tygelavent ad 17 kr. facit 34 kr. Ende des saterdages daerna gecoft per Nennick 7½ vim dackx totten huse voirscreven ad 17 kr. facit 2 rh. guldens 27½ kr. facit simul 3 rh. guldens 11½ kr.

des sonnendages op Meyavent betaelt Jan Hoet ende syn gesellen van der weke voirleden in welke si hebben gegraven in den grave achter sunte Jan aen die Beeck. Item Jan voirscreven 3 dagen ad 6 kr. facit 18 kr. Item Jan van Nessen 3 dagen ad 5 kr. facit 15 kr. Item Godeken Wegge 3 dagen ad 5 kr. facit 15 kr. Item Henric Janss 3 dagen ad 5½ kr. facit 36½ kr. Item Jan van Emerick 3 dagen ad 5 kr. facit 15 kr. Item Derick van Zelen 3 dagen ad 5 kr. facit 15 kr. Item Wijntken Henricss 3 dagen ad 5 kr. facit 15 kr. facit simul 2 rh. guldens 9 kr. 2 bl.

des selven dages betaelt Maes Janss van deser weke in welke hi heeft getuent achter sunte Jan 4 dagen ad 6 kr. facit 24 kr. Item Werner syn gesell 4 dagen ad 6 kr. facit 24 kr. facit simul 48 kr.

Summa lateris 11 rh. guldens ende 20 kr.

a Door een gat in het papier onleesbaar.

des selven daghes betaelt Dirick van Moirs van der selver weke in welke Dirick voirscreven heeft gearbeit aen den raethuystoern 6 dagen ad 9 kr. facit 1 rh. gulden 4 kr. Item Derick Stoep 6 dagen des so heeft 2 dagen aen tygelavent geweest ad 8 kr. facit 48 kr. Item Jan van Calcar 4 dagen ad 6 kr. facit 24 kr. Item Jan van Agelen opperknecht 6 dagen ad 6 kr. facit 36 kr. Item Henric Janss 2 dagen ad 6 kr. facit 12 kr. Item noch een opperknecht 2 dagen aengen tygelavent geweest ad 6 kr. facit 12 kr. facit simul 3 rh. guldens 36 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns dat si in dese weke heeft gevuert ten iersten een voder staken half gevuert int werchuys ende half aen den tuen buten sunte Jans poert facit 5 kr. Item 2 voder ryss gevuert vangeen Weert aen den tuen voirscreven facit 10 kr. Item een voder olt tuens gevuert int raethuys facit 5 kr. Item een voder plancken gevuert vangen nyen merckt int werchuys facit 5 kr. Item een voder plancken gevuert uit den werchuys in den grave buten sunte Janspoert doe die grevers daer besigheden facit 5 kr. Item 2 voder stegersholts gevuert vant raethuys in die Sabelspoert facit 5 kr. Item een dusent steens ende 200 steens gevuert aent raethuys facit 8 kr. Item noch aent raethuys 4 karren morters ende 1 kar sands facit 5 kr. Item 3 karren morters ende 4 karren sands gevuert aengen tygelavent facit 7 kr. Item ½ dusent steens aengen tygelavent facit 3½ kr. facit simul 1 rh. gulden 13½ kr.

des selven dages betaelt Nennick van deser weke in welke hi noch heeft gearbeit 2 dagen aen dat huys aengen tygelavent ad 9 kr. facit 18 kr. ende 1 dach aen die gaet[1] die achter Stevens Ploichs huys wesen sal facit simul 27 kr.

des saterdages na Meydach noch gecoft per Nennick 4 vymmen dackx ad 17 kr. facit 1 rh. gulden 18 kr.

Summa lateris 6 rh. guldens 44 kr. ende 2 bl.

des sonnendages na des Heiligen Cruysdach Invencionis betaelt Jan Hoet mit sinen gesellen van der voirleden weke in welke si gegraven hebben in den grave achter sunte Jan. Item Jan voirscreven 3 dagen ad 6 kr. facit 18 kr. Item Jan van Nessen 3 dagen ad 5 kr. facit 15 kr. Item Jan van Emeren 3 dagen ad 5 kr. facit 15 kr. Item Henric Janss 3 dagen ad 5½ kr. facit 16½ kr. Item Derick van Zelen 1 dach facit 5 kr. facit simul 1 rh. gulden 19½ kr.

des selven dages betaelt Derick van Moirs van der weke voirscreven in welke hi mit sinen gesellen gearbeit heeft tot Gertken

1 Goot.

Caelkens huys tygelavent. Item Derick voirscreven 4 dagen ad 9 kr. facit 36 kr. Item Derick Stoep 4 dagen ad 8 kr. facit 32 kr. Item Jan van Calcar 4 dagen ad 6 kr. facit 24 kr. Item Godeken van Dinxlaken opperknecht 4 dagen ad 5½ kr. facit 22 kr. facit simul 2 rh. guldens 14 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns dat si in dese voirscreven weke heeft gearbeit, ten iersten gevuert een voder stegerholts vangen Sabelspoert aengen tygelavent facit 5 kr. Item 8 karren morters van die Sabelspoert aengen tygelavent ende 3 karren sands facit 11 kr. Item 8 karren steens vangen tygelavent opt weerck aldaer facit 8 kr. Item een voder plancken gevuert uit den grave int werchuys daer die gravers op hadden gecraden[1] facit 5 kr. facit simul 29 kr.

des selven dages betaelt Nennick van der voirscreven weke in welke hi 3 dagen noch gearbeit heeft aengen huys opgen tygelavent daer doeren gehanghen ende dat huys gelatt ad 9 kr. facit 27 kr. Item daertoe noch per Nennick gecoft ½ hondert latten voir 22½ kr. facit simul 49½ kr.

des selven dages betaelt Steven Cuper van 4 banden geleit aen een half vat tusschen die muren 1 kr.

des sonnendages na sunte Servaciusdach betaelt Jan van den Pass stroedeker 14 dachuren des dages voir hem ende sinen knecht 16 kr. in welken 14 dagen hi heeft gedeeckt dat huys opgen neesten tygelavent facit simul 4 rh. guldens ende 24 kr.

Summa lateris 9 rh. guldens ende 37 kr.

des selven dages betaelt Maes Janss ende Werner syn gesell van der weke voirscreven in welke si elc hebben gearbeit aen den tuen achter sunte Jan getuent ende gescaerstaket elke 2½ dach ad 6 kr. facit simul 30 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs van der weke voirscreven in welke hi gearbeit heeft noch aen den huys ende aen den avent aen den neesten tygelavent 4 dagen ad 9 kr. facit 36 kr. Item Derick Stoep 4 dagen ad 8 kr. facit 32 kr. Item Jan van Agelen 4 dagen ad 6 kr. facit 24 kr. Item Godeken Wegge 4 dagen ad 5½ kr. facit 22 kr. facit simul 2 rh. guldens ende 24 kr.

des sonnendages post Ascencionis Domini betaelt Nennick van der voirleden weke in welke hi heeft onledich geweest 3 dagen dat olde huys aengen tygelavent aff gebraken. Item 2 daghe behouwen die wilge viercant daer men mede stegheren sall aen die Sabelspoert. Item enen dach gearbeit aen die gaete die liggen

1 Kruien, met kruiwagens materiaal vervoeren.

sall achter Stevens Ploich facit simul 6 dagen ad 9 kr. facit 1 rh. gulden ende 4 kr. Item gecoft per Nennick scaerstaken daer die tuen achter sunte Jan mede gescaert is voir 30 kr. Item noch gecoft van Geerlich Mor 200 staken die verbesicht syn aengen tuen achter sunte Jan ende aengen tygelavent dat hondert voir 34 kr. facit simul 3 rh. guldens ende 2 kr.

des donredages voer Pinxten betaelt Gertrut Volquyns van dat si gevuert heeft tsynt oire leister rekeninge. Item ten iersten van Vreesken 1500 ende 200 steens aen Claes Caelkens huys dat dusent ad 7 kr. facit 11½. Item 3 karren morters van der Sabelspoert aengen tygelavent. Ende 3 karren sands facit 6 kr. Item 5 karren leems dair men den avent mede gemaket hevet facit 5 kr. Item 3 voder holts van den olden huys dat daer aff gebraken was gevuert int werchuys facit 15 kr. Item een voder ryss van den weert aen den tuen achter sunte Jan facit 5 kr. Item 2 karren staken ende scaerstaken gevuert uit den werchuys aen den tuen voirscreven facit 2 kr. Item 3 voder heets daer die tuen mede gedeckt is gehaelt uit den boss dat voder ad 8 kr. facit 24 kr. Item gevuert vangen water aen die Sabelspoert 10 tonnen calx ad ½ kr. facit 5 kr. Item gevuert 4 karren koten vant raethuys op sunte Jans Beeck facit 4 kr. Item 1 kar sands aengen Sabelspoert facit 1 kr. Item uit werchuys gevuert een sluse achter Steven Ploichs gegeven 5 kr. Item gevuert achter Steven Ploich 12 karren leems facit 12 kr. Item gehaelt een wilge achter Steven Ploichs ende gevuert int werchuys gegeven 2 kr. Item gevuert uit den werchuys int raethuys een buss gegeven 1 kr. facit simul 1 rh. gulden ende 48½ kr.

Summa lateris 7 rh. guldens 44 kr. ende 2 bl.

des saterdages op Pinxter betaelt Geertken Volquyns dat si heeft gevuert tsynt en donredages laest geleden. Item een voder wilghen gevuert vangen wert aen die Sabelspoert gegeven 5 kr. Item een voder heets noch gevuert uit den boss achter sunte Jan aen den tuen gegeven 8 kr. facit simul 13 kr.

betaelt van dat heet te meyen[1] als die vier voder daer die tuen mede gedeeckt is van elken voder gegevens 5 kr. facit simul 20 kr.

des selven dages betaelt Maes Janss ende Werner die ellick hebben gearbeit 1½ dach den tuen gedeeckt ende gescaerstaket des dages 6 kr. facit simul 18 kr.

1 Afsnijden van heidestruiken.

doe noch gecoft van Jan van Wansem 150 tonnen calx dat hondert voir 24 rh. guldens facit 36 rh. guldens.

tot Deventer mit meister Willem den clockengitter ten iersten 400 lb. copers ad 8 gouden rh. guldens facit 32 rh. gulden ende 32 kr. Item noch van beter coper 498 lb. dat hondert voer 9 gouden rh. guldens facit 45 rh. guldens ende 40 kr. Item 196 lb. tyns dat hondert voer 11 gouden rh. guldens facit 22 rh. guldens. Item gecoft van Gelis tynnenmaker 40 lb. tyns dat lb. voer 6 kr. facit 4 rh. guldens ende 40 kr. facit simul 105 rh. guldens ende 34 kr.[1]

soe is te weten dat daer tsamen aen spise toe was om die clock te gitten in den raethuystoern 1134 lb. ende doe die clocke gegoeten was doe woech si 856 lb. Ende aen spise bleef daer aver 177½ lb. soe was die lake 100½ lb.

gegeven meister Willem van beveel Arnts Thomaes van die clock te gitten 9 rh. guldens. Ende als hi se gegoeten had hem gescheenckt 1 rh. gulden facit simul 10 rh. guldens.

gegeven voer een ton calen gebesicht aen die clocke voirscreven 8 kr.

Summa lateris 152 rh. guldens ende 43 kr.

des donredages na sunte Odulphusdach betaelt Steven Cuper van 4 morter cupen voir ellic 4 kr. facit 16 kr. Item voir 2 morter emmer voir ellic 4 kr. facit 8 kr. die Dirick van Moirs heeft laten maken. Item 5 band geleit ad 1 blenck facit 5 bl. facit simul 25 kr. 1 bl.

des selven dages betaelt Geertken Volquyns so heeft si noch gevuert 140 tonnen calx want 10 tonnen syn voer gevuert die ton ad ½ kr. facit 1 rh. gulden 20 kr. Item gevuert 60 karren sands om den calc te beslaen ad 1 kr. facit 1 Rh. gulden 10 kr. Item des dinxdages post Odulphi gevuert 7 karren calx uit den werchuys aen die Sabelspoert want die calck die daer lach te verss was mede die poert aff te reyen facit 7 kr. Item noch daer gevuert 5 karren sands facit 5 kr. Item gevuert van Jans steen van Veluen 200 steens aen der Sabelspoert gegeven 1 kr. Item gevuert 3 groete holters uit den werchuys tot meister Willem clockengitters huys[2] gegeven 5 kr. facit simul 2 rh. guldens 48 kr.

des selven dages betaelt Jans van Wansems knapen van die

1 Een publicatie over de werkzaamheden van de klokkengietersfamilie van Wou is in voorbereiding. Zij is van de hand van C.N. FEHRMANN.

2 Blijkbaar woonde Willem van Wou te Arnhem.

150 tonnen calx op te dragen uit den sceep, van die vier tonnen 1 botken facit simul 1 rh. gulden 2 kr.

des manendages post festum Sancti Prothasii betaelt Henric van Schewichaven ende syn gesellen van 100 ende 40 tonnen calx te beslaen die ton ad 1 kr. facit 2 rh. guldens 40 kr. Ende den gesellen gescheenckt 2 kr. facit simul 2 rh. guldens 42 kr.

des wonsdages voer sunte Jan te Midzomer betaelt Vreesken vier dusent steens ende 200 die verbesicht syn soe aen den toern van den raethuys ende aen dat nye huys op den neesten tygelavent dat dusent ad 53 kr. facit simul 4 rh. guldens 22 kr.

Summa lateris 11 rh. gulden 39 kr. ende 1 bl.

des sonnendages na sunte Jan te Midzomer betaelt Geertken Volquyns dat si gevuert heeft tsynt oire leister rekeninghe ten iersten noch gevuert 32 karren sands om den calck mede te beslaen tusschen den muren facit 32 kr. Item gehaelt 4 karren morters tusschen den muren ende gevuert aen die Sabelspoert want die calck die daer lach te verss was mede te bewerpen facit 4 kr. Item daer bi 2 karren sands facit 2 kr. Item een holt uit werchuys gevuert int raethuys gegeven 1 kr. Item die clock gevuert van der wage int raethuys gegeven 4 kr. Item noch 22 karren leems achter Steven Ploichs huys daer men die gaete mede geleit heeft facit 22 kr. Item van den wert gevuert een voder wilghen aen die Sabelspoert om stegherholt daer aff te maken gegeven 5 kr. facit simul 1 rh. gulden 20 kr.

des selven dages betaelt Nennick ten iersten 2 dagen in welke hi noch heeft gemaket die sluse achter Stevens Ploich ad 9 kr. facit 18 kr. Item Claes tymmerman hem geholpen 2 dagen ad 9 kr. facit 18 kr. Item noch Nennick 2 dagen wilghen gehouwen vangen wert ende die tot stegherholt beslaghen facit 18 kr. Item enen dach gehad enen man die hem halp dat holt aff brenghen vangen wert hem gegeven 6 kr. Item noch Nennick 2 dagen vinster gemaket aen die Sabelspoert facit 18 kr. Item des selven dages betaelt oire vier ellic 1 dach die Nennick hielpen leggen die sluse achter Stevens Ploichs des dages 5 kr. facit 20 kr. facit simul 1 rh. gulden 48 kr.

des wonsdages post Visitacionis Beate Marie onfangen ende betaelt Claes Caelken 16 dusent steens ad 53 kr. facit simul 16 rh. guldens 48 kr. die verbesicht syn aen dat nye huys ende aen den avent[1].

des wonsdages na sunte Jan te Midzomer gecoft tot Wesel

1 Steenoven.

ende uitgegeven voer holt ende een scipp ende toe onray 49 rh. guldens ende 25½ kr.[1]

des sonnendages ante festum Translacionis Sancti Martini betaelt Jan van Lett 2 dachueren in welken hi gearbeit heeft aen den dick buten die Sabelspoert des dages 6 kr. facit simul 12 kr.

Summa lateris 70 rh. guldens ende 3½ kr.

des selven dages betaelt Jacop Coepss ende syn gesellen dat si gearbeit hebben in die voirleden weken aen den dick buten die Sabelspoert Jacop voirscreven 3 dagen ad 6 kr. facit 18 kr. Item Gherit Vlessentop 3 dagen ad 6 kr. facit 18 kr. Item Derick Stoep 3 dagen facit 18 kr. Item Derick Lippert 3 dagen ad 6 kr. facit 18 kr. Item Claes van Ray 3 dagen facit 18 kr. facit simul 1 rh. gulden 40 kr.

des saterdages post Translacionis Sancti Martini betaelt Jacop Coepss ende syn gesellen dat si noch hebben gearbeit aen den dick voirscreven in der voirleden weke. Item Jacob voirscreven 4 dagen ad 6 kr. facit 24 kr. Item Gherit Vlessentop 4 dagen ad 6 kr. facit 24 kr. Item Derick Stoep 4 dagen facit 24 kr. Item Derick Lippert 4 dagen facit 24 kr. Item Claes van Ray 4 dagen facit 24 kr. facit simul 2 rh. guldens 20 kr.

des manendages post Margarite betaelt Gertrut Volquyns van 15 voder holts vant water te vueren int werchuys dat Nennick tot Wesel had gecoft dat voder 5 kr. facit simul 1 rh. gulden 25 kr.

des saterdages op sunte Marien Magdalenendach betaelt Nennick ten iersten 1 dach dat hi gemaket heeft dat gelijnt op den Beeckdick facit 9 kr. Item Peter die bay hem geholpen die colen[2] gegraven om die posten daer in te setten gegeven 6 kr. Item Nennick noch 3 dagen dat hi dat holt dat van Wesel comen was uit den scepe in dat werchuys gevuert heeft ad 9 kr. facit 27 kr. Item Claes tymmerman hem dat holt uit den scepen helpen slaen oic 3 dagen ad 9 kr. facit 27 kr. Item noch enen man die hem oic daer hielp 3 dagen gegeven des daghes 5 kr. facit 15 kr. Item noch enen anderen man die hem oic hielp 2½ dach gegean 7½ kr. Item noch Nennick gearbeit 3 dagen aen die cappe van den raithuystoern ad 9 kr. facit 27 kr. Item 2 holtsnyders ellic 1 dach facit 18 kr. Item Henric Geliss geholpen Nennick aen die Beeckdick oic 1 dach gegeven 6 kr. Item doe gecofft per Nennick een ass in een stortkar voir 12 kr. facit simul 3 rijnse guldens 5½ kr.

1 Zie blz. 188, noot 2.
2 Gaten, kuilen.

des selven dages betaelt Gertken Volquyns dat si in die weke gevuert heeft. Item 1 kar calx ende 200 steens van Jans steen van Veluen gevuert aen den Doelen gegeven 2 kr. Item gevuert aen den neesten tygelavent 28 karren leems ende sands facit 28 kr. facit simul 30 kr.

Summa lateris 9 rh. guldens 21 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs ende syn gesellen van den daghen die si hebben gearbeit in dese weke in den iersten aen den neesten tygelavent. Item Dirick voirscreven 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Derick ten Have 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Jacob opperknecht 4 dage ad 5 kr. facit 20 kr. Item Godeken Wegg 4 dage ad 5½ kr. facit 22 kr. facit simul 2 rh. guldens 14 kr.

des saterdages na Sunte Jacob betaelt Gertrut Volquyns dat si in dese weke gevuert heeft als 43 karren soe leem soe sand aen den neesten tygelavent daer men den mede makede facit 43 kr.

des selven dages betealt Nennick van dese weke in welke hi gearbeit heeft 5 dage aen den raithuystoern ad 9 kr. facit 45 kr. Item Claes syn gesell 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Claess 1 dach gegeven 4 kr. Item twe holtsnyders ellic 5 dage ad 9 kr. facit 1 rh. gulden 40 kr. facit simul 3 rh. guldens 25 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs ende syn gesellen van dese weke ten iersten Dirick voirscreven gearbeit aen den neesten tygelavent gelapt 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Derick ten Have 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Roloff 3 dage ad 9 kr. facit 27 kr. Item Jan Alertss 3 dage ad 9 kr. facit 27 kr. Item Jan van Agelen 3 dage ad 6 kr. facit 18 kr. Item Godeke Wegg 5 dage ad 5½ kr. facit 27½ kr. Item Genken 5 dagen ad 5 kr. facit 25 kr. Item Derick Stoep steenmesseler 3 dage ad 8 kr. facit 24 kr. facit simul 4 rh. guldens 38½ kr.

des saterdages na sunte Peter ad Vinculas betaelt Gertrut Volquyns dat si in dese weke gevuert heeft ten iersten 60 karren leems ende sands aen den neesten tygelavent facit 1 rh. gulden 10 kr. Item 15 karren vullins[1] achter uit raithuys en wech gevuert facit 15 kr. Item 4 karren vullins die in der Sabelspoert Dirick van Moirs mit den messelen had gemaket ende wech gevuert facit 4 kr. Item een dusent steens gevuert van den neersten tygelavent in die Sabelspoert daer men die muer mede ondervangen sall facit 7 kr. Item een voder stegerholts ende ander reisschap gevuert van den neesten tygelavent an die Sabelspoert

1 Vuilnis.

gegeven 5 kr. Item 2 karren sands daer bi den morter gevuert facit 2 kr. facit simul 2 rh. gulden 43 kr.

Summa lateris 13 rh. guldens 13 kr. ende 2 blencken.

des selven dages betaelt voer een cleyn scipp dat Dirick van Moirs besighen sall om calc ende steen mede te vueren in der stat graven om die muren te lappen gecoft per Nennick voer 2 rh. guldens 34 kr.

des selven dages betaelt Nennick van den daghen die in dese weke gearbeit heeft ten iersten noch aen den raethuystoern 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Claes syn geselle 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Claess 4 dage ad 4 kr. facit 16 kr. Item twe holtsnyders ellic 5 dage ad 9 kr. facit 1 rh. gulden 40 kr. facit simul 3 rh. guldens 46 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs en syn gesellen van der weke voirscreven ten iersten Dirick voirscreven 5 dage soe aen den neesten tygelavent ende aen die muren ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan Alertss 5 dage facit 45 kr. Item Roloff 5 dage facit 45 kr. Item Derick ten Haeve 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Godeken Wegg 5 dage ad 5½ kr. facit 27½ kr. Item Coenken 5 dage ad 5 kr. facit 25 kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. facit simul 5 rh. guldens ende 15½ kr.

des saterdages na sunte Laureens betaelt Dirick van Moirs ende syn gesellen van deser weke geleden in welken si hebben gelapt die muren bi die Sabelspoert. Item Dirick voirscreven 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan Alertss 5 dagen ad 9 kr. facit 45 kr. Item Roloff 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Derick ten Haeve 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Godeken Wegg 5 dage ad 5½ kr. facit 27½ kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. facit simul 4 rh. guldens 37½ kr.

des selven dages betaelt Steven Cuper van 2 cupen te maken van 1 tarton[1] die Dirick van Moirs besicht 2 kr. Item Steven geleit 20 band aen tonnen ende cupen die Dirick voirscreven besigheden ad 1 bl. facit 5 kr. Item gecoft die tarton voirscreven voer 3 kr. facit simul 10 kr.

des selven dages betaelt Gertken Volquyns dar si in dese weke heeft gevuert ten iersten gevuert twe dusent steens van den veersten tygelavent in die Sabelspoert daer men mede daer bi der statmure lapten ad 7 kr. facit 14 kr. Item noch 500 steens gehaelt van Jan van Uchten oic totten muren facit 3½ kr. Item noch 250 steens gevuert van Jans steen van Veluen aen die muren

1 Teerton.

facit 1 kr. 3 blencken. Item dair gevuert 8 karren sands facit 8 kr. Item noch 2 karren morters ende 1 kar sands facit 3 kr. Item gevuert uit den werchuys 2 voder holts ende kar facit 11 kr. Item een voder grau steens gevuert van der beeck bijt land van der meerckt in die Sabelspoert facit 5 kr. facit simul 46 kr. 1 bl.

Summa lateris 17 rh. guldens 36 kr. 1 bl.

des selven dages betaelt Nennick dat hi in dese weke noch gearbeit heeft aen den toern van den raethuys. Item Nennick voirscreven 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Claes tymmerman 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Claess 5 dage ad 4 kr. facit 20 kr. Item Henric Geliss hem geholpen wijnden dat holt op den raethuystoern 3 dage ad 5 kr. facit 15 kr. Item twe holtsnyders ellic 2 dage ad 9 kr. facit 36 kr. facit simul 3 rh. guldens ende 11 kr.

des manendages op onser Vrouwen avent Assumpcio betaelt Jan Alertss ende Roloff steenmesselers van dien dach ende doe orloff gegeven ellic 9 kr. facit 18 kr.

des saterdages na ons Vrou Assumpcio betaelt Dirick van Moirs van dese weke ten iersten Derick voirscreven gearbeit bi den begynnen[1] ende aen den Velper poert[2] 3 dage ad 9 kr. facit 27 kr. Item Derick ten Have 5 dage facit 45 kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Godeken Wegg 5 dage ad 5½ kr. facit 27½ kr. facit simul 2 rh. guldens ende 29½ kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns van dese weke in welke si heeft gevuert van Jans van Veluen steen 1100 steens soe aen den begynnen soe aen der Velperpoert facit 8 kr. Item 6 karren morters bi den beginen ende 1 kar morters bi der Velperpoert facit 7 kr. Item 2 karren morters aen gen tygelavent ende 2 karren sands facit 4 kr. Item 3 karren sands daer men den calck mede besloech die in der lossche noch lach facit 3 kr. Item 8 karren vullis bi der beeck bi den beginen facit 8 kr. Item stegerhouts ende van cupen ende calc gevuert tusschen den muren 2 karren facit 2 kr. Item 2 karren steens drackevelt van der lossche aent raethuys facit 2 kr. Item 2 karren holts uit werchuys int raethuys gevuert facit 2 kr. facit simul 36 kr.

des selven dages betaelt Nennick dat hi in deze weke gearbeit heeft aen den raethuystoern. Item Nennick 5 dage ad 9 kr. facit

1 Begijnen; de begijnen woonden te Arnhem in het Sint Agnietenklooster; zie *Monasticon Batavum*, deel II, blz. 25. Vergelijk ook *Arnhem zeven eeuwen stad*, vlz. 113.

2 Aan de oostzijde van de stad.

45 kr. Item Claes 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Claess 5 dage ad 4 kr. facit 20 kr. Item twe holtsnyders gesneden plancken totter brugge bi Scapens ellic 1½ dach ad 9 kr. facit 27 kr. facit simul 2 rh. guldens 37 kr.

Summa lateris 9 rh. guldens ende 31½ kr.

des selven dages betaelt Jan Hoet mit synen gesellen van den daghen die si gegraven hebben in sunte Janspoert[1] om daer onder te maken enen waterghanck van den enen grave in den anderen. Item Jan voirscreven 4 dage ad 5 kr. facit 20 kr. Item Henric Geliss 4 dage facit 20 kr. Item Jan Blissert 4 dage facit 20 kr. Item Henric van Blaek 4 dage facit 20 kr. Item Wouter Holl 3½ dach ad 5 kr. facit 17½ kr. Item Willem Roloffs 2½ dach facit 12½ kr. Item Derick Coernken 4 dage ad 5 kr. facit 20 kr. facit simul 2 rh. guldens 30 kr.

des vrydages post Bartholomei noch gecoft van Jan van Wansem 100 ende 40 tonnen calx dat hondert voer 23 rh. guldens facit simul 32 rh. guldens ende 10 kr. van desen calc op te dragen van 4 tonnen 1 botken facit 65 botken facit 48½ kr.

des dages daer na betaelt Jan Hoet ende syn gesellen dat si gegraven hebben in sunte Janspoert. Item Jan voirscreven 5 dage ad 5 kr. facit 25 kr. Item Jan Blissart 4½ dach ad 5 kr. facit 27½ kr. Item Henric van Blaek 4½ dach ad 5 kr. facit 22½ kr. Item Derick Coernken 4½ dach facit 22½ kr. Item Henric Geliss 4½ dach facit 22½ kr. Item Wouter Holl 4½ dach facit 22½ kr. Item Willem Roloffss 2½ dach facit 22½ kr. Item den selven gesellen gescheenckt 2 kr. facit simul 3 rh. guldens ende 2 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns dat si in dese weke heeft gevuert ten iersten gevuert hondert ende 40 tonnen calx die ton ½ kr. facit 1 rh. gulden 20 kr. gevuert buten sunte Janspoert. Item daer bi om den calc te beslaen 20 tonnen waters facit 20 kr. Item 53 karren sands facit 1 rh. gulden 3 kr. Item 16 karren morters gevuert van den olden merckt aen sunte Janspoert facit 16 kr. Item 6 kerren sands daer bi facit 6 kr. Item 4 karren stucken steens gehaelt in die Sabelspoert ende gevuert in sunte Janspoert facit 4 kr. Item gevuert 1½ dusent steens ende 300 steens van Jans steen van Veluen in sunte Janspoert den water ganck daer mede te maken dat dusent 7 kr. facit 13 kr. facit simul 3 rh. guldens ende 32 kr.

Item doe onfangen ende betaelt Jan van Veluen 23000 dusent

1 Aan de noordzijde van de stad.

steens ad 53 kr. daer der van verbesicht syn tot desen dage toe 6 dusent ende 800 steens als die partes voirscreven dat bewisen facit simul 24 rh. guldens ende 19 kr.

Summa lateris 66 rh. guldens ende 41½ kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs ende syn gesellen van deser weke in welke si hebben gearbeit in sunte Janspoert ende die muren daer bi gelapt. Item Derick voirscreven 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Derick ten Have 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Godeken Wegg 5 dage ad 5½ kr. facit 27½ kr. facit simul 2 rh. guldens 68½ kr.

des saterdages na sunte Egidius dach betaelt Henric van Schewichave ende syn gesellen van die hondert ende 40 tonnen calx leest gecoft te beslaen van die ton 3 blencken facit simul 2 rh. guldens 5 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs ende syn gesellen van deser weke in welke si noch gearbeit hebben in sunte Janspoert. Item Derick voirscreven 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Derick ten Have 5 dage facit 45 kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Godeken Wegg 4 dage ad 5½ kr. facit 22 kr. Item Willem die verckensherd 1 dach gegeven 5½ kr. Item Gosen die cuper 1 dach gegeven 5½ kr. facit simul 3 rh. guldens ende 9 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns dat si gevuert heeft in dese weke ten iersten 10500 steens in sunte Janspoert ad 7 kr. facit 1 rh. gulden 23½ kr. Item 25 tonnen waters om den voirscreven calc te beslaen facit 25 kr. Item daer toe 43 karren sands facit 43 kr. Item noch 11 karren sands in sunte Janspoert facit 11 kr. Item noch 29 karren morters gevuert vangen Sabelspoert ende uit den muren in sunte Janspoert facit 29 kr. facit simul 3 rh. guldens 31½ kr.

des selven dages betaelt Jan Hoet ende syn gesellen van deser weke in welke si hebben begost scoen te maken ende te vegen ende te borden ende den dam bi der poert op te graven den grave tusschen die Velperpoert ende sunte Walburgen. Item Jan voirscreven 4 dage ad 6 kr. facit 24 kr. Item Henric Geliss 4 dach ad 6 kr. facit 24 kr. Item Wouter Reyners 4 dage ad 4 kr. facit 16 kr. Item Hertwich van Besond 2 daghe ad 5 kr. facit 10 kr. Item Jan Blissart 1 dach ad 6 kr. facit simul 1 rh. gulden 30 kr.

Summa lateris 13 rh. guldens ende 14 kr.

des saterdages na onss Vrou Nativitas betaelt Gertken Vol-

quyns dat si in dese weke heeft gevuert ten iersten heeft si gevuert 4½ dusent steens van Jans steen van Veluen in sunte Janspoert ad 7 kr. facit 31½ kr. Item aldaer uit den werchuys gevuert 9 karren morters facit 9 kr. Item daer gevuert 4 karren sands ende 2 tonnen waters facit 6 kr. Item een voder plancken ende reisscap gevuert van sunte Janspoert aen die Sabelspoert facit 5 kr. facit simul 1 rh. gulden 1½ kr.

des selven dages betaelt Jan Hoet mit sinen gesellen van deser weke in welke si noch hebben geveghet den grave tusschen sunte Walburgen ende die Sabelspoert ende daer bi der sluse gearbeit. Item Jan voirscreven 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Jan Blissart 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Hertwich van Besond 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Henric Geliss 5 dage facit 30 kr. Item Wouter Reynerss 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Henric van Tegelen 3½ dach ad 6 kr. facit 21 kr. facit simul 3 rh. guldens 21 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs ende syn gesellen van dese weke, ten iersten Dirick voirscreven 4 dage in welke hi noch heeft gearbeit in sunte Janspoert facit 36 kr. Item Derick ten Have 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Godeken Wegg 5 dage ad 5½ kr. facit 27½ kr. Item Henric van Kervelen 1½ dach ad 6 kr. facit 9 kr. facit simul 2 rh. guldens ende 47½ kr.

des selven dages noch betaelt Nennick van deser weke in welke hi noch heeft gearbeit aen den raethuystoern, gemaket vinsterraemt ende vinsteren daer in 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Claes syn gesell 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item noch Nennick ende Claes daer betaelt ellic 1 dach dat si die clock op sunte Jans avent Decollacionis in den toern hingen ad 9 kr. facit 18 kr. Item per Nennick gecoft van Luyken van Angeren 2 holters die liggen baven op der berchvrey bi der clock voer 4 kr. Item 2 holtsnyders ellic 5 dage ad 9 kr. die gesneden hebben die grontgaet buten die Sabelspoert ende die brugge bi Andries ten Beem ende dat holt van der vinsterraempt facit 1 rh. gulden 40 kr. Item noch per Nennick gecoft 3 wagenscott die vinsteren daer aff gemaket voir 18 kr. facit simul 4 rh. guldens 20 kr.

Summa lateris 11 rijnse guldens ende 40 kr.

des selven dages betaelt Steven Cuper die gebonden heeft die groete watertonne als een half wyn vat daer men dat water in hielt als men den calck besloch 18 groeter band ad ½ kr. facit 9 kr. Item een calc cupen van sinen holt verbayemt daer aff

gegeven 1½ kr. Item noch aen calccupen geleit 10 band ad 1 blenck facit simul 13 kr.

des selven dages gegeven Peter die bay want hi nu laest onledich was 1½ dach den leiste calc te onfangen gegeven 6 kr.[1]

des saterdages post Exaltacionis Sancte Crucis betaelt Gertrut Volquyns van deser weke ten iersten soe heeft si gevuert aen der beeck bijt land van der merckt ende daer bi der bruggen 2 dusent steens ende 3 hondert van Jans steens van Veluen ad 7 kr. facit 16 kr. Item twe voder holts aen der brugge ende aen der beeck gevuert uit werchuys facit 10 kr. Item 7 karren morters ende 8 karren sands daer aen der beeck ende die bruggen gevuert ende 8 karren slicks die daer van en wech syn gevuert facit 23 kr. facit simul 49 kr.

des selven dages betaelt Nennick van deser weke soe heeft hi 3 dage onledich geweest aen den bruggen ende 1 dach aen den raithuystoern ad 9 kr. facit 36 kr. Item twe holtsnyders die noch gesneden hebben plancken totten grontgaeten[2] ellic 3 dagen ad 9 kr. facit 1 rh. gulden 4 kr. facit simul 1 rh. gulden 40 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs van deser weke in welke hi gearbeit heeft aen den bruggen bijt land van der merckt 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Derick ten Have 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. facit simul 2 rh. guldens 20 kr.

des saterdages na sunte Matheus dach betaelt Nennick van deser weke in welke hi heeft onledich geweest aen den toern te decken 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Claes hem geholpen 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Claess 4 dage ad 4 kr. facit 16 kr. Item daer toe gecoft per Nennick van Derick Teel leydack voer 2½ postulathe guldens. Item noch gecoft per Nennick van Claes voirscreven 150 leydacks voir 1½ arnhemse gulden facit simul 4 rh. guldens 19 kr. ende 1 bl.

Summa lateris 9 rh. guldens 47 kr. ende 1 bl.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs van deser weke in welke hi heeft gearbeit 4 dage soe aen der brugge bijt land van der merckt ende gelappt bi sunte Janspoert ad 9 kr. facit 36 kr. Item Derick ten Have 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Jan van Agelen 4 dage ad 6 kr. facit 24 kr. facit simul 1 rh. gulden 46 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns van deser weke in welke si heeft gevuert 3 karren morters ende 7 karren sands

1 Deze post levert een duidelijk voorbeeld van de nevenwerkzaamheden van de stedelijke boden.

2 Goten, afvoergoten langs de straat.

ende 1 kar keselincs bijt lant van der merckt soe aen der brugge ende aen der beeck facit 16 kr. Item 1 kar stegerholts facit 1 kr. Item 7 karren koten en slicks van der beeck en wech gevuert 7 kr. Item daer van gevuert 2 karren morters ende steens bi sunte Jans muren facit 2 kr. facit simul 21 kr.

doe gecoft een riemclepell totter clocke van Jacob sadelmaker voer 16 kr.

des saterdages post Michaelis betaelt Dirick van Moirs van deser weke in welke hi heeft gelapt aen die mure tusschen sunte Janspoert ende die wijnmoel[1]. Item Derick voirscreven 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Derick ten Have 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. facit simul 2 rh. guldens 20 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns dat si in dese weke heeft gevuert ten iersten noch gevuert 700 steens van Jans steen van Veluen. Ende doe en bleef daer nyet van den 23000 voer onfangen gevuert bi die wynmoel om die mure te lappen facit 5 kr. Item daer noch gevuert van Jans steen van Veluen 3000 steens facit 21 kr. Item daer oic gevuert 11 karren morters facit 11 kr. Item 7 karren sands facit 7 kr. Item op sunte Janspoert gevuert 2 karren morters ende 1 kar sands om die deel te estriken. Item een hondert estricks daer gevuert van Claes Caelken. Item gevuert een voer plancken vangen nyenmerckt aen raethuys. Item noch gevuert 4 voder plancken van den scepe gebraken dat tot Wesel gecoft was[2] int werchuys facit 20 kr. Item gehaelt 14 rist leyen vangen Sabelspoert int raethuys die rist 5 blencken facit 17½ kr. Item 1 kar plancken gevuert van raethus int werchuys facit 1 kr. facit simul 1 rh. gulden 41½ kr.

Summa lateris 6 rh. guldens ende 44½ kr.

des selven dages betaelt Nennick van deser weke in welke hi heeft gearbeit aen den raethuystoern den boven geplanckt 3 dagen ad 9 kr. facit 27 kr. Item Claes syn gesell 3 dage facit 27 kr. Item Claess 3 dage ad 4 kr. facit 12 kr. Item gecoft per Nennick enen bant van wagenscot aen die ray van der clocke voer 4½ kr. Item noch Nennick enen dach om dat scip te breken

1 Windmolen.

2 Het kopen van schepen op plaatsen stroomopwaarts gelegen geschiedde veelal met de bedoeling om die schepen (vaak ‘luerdennen’ genaamd) nadat zij met haar lading stroomafwaarts gevoerd waren, voor het verkrijgen van timmerhout af te breken. Dat geschiedde ook hier, gelijk uit deze en uit de volgende post blijkt. Ook in de rekeningen van andere riviersteden vindt men verscheidene van dergelijke vermeldingen.

facit 9 kr. Item daer toe gehad enen man 1 dach die hem dat halp te breken gegeven 6 kr. Item gecoft per Nennick den clock reep voer 14 kr. facit simul 2 rh. guldens.

des saterdages post Francisci betaelt Dirick van Moirs van deser weke in welke hi noch heeft gearbeit om die muer tusschen sunte Janspoert ende die Velperpoert te lappen Derick voirscreven 6 dage ad 9 kr. facit 1 rijnse gulden 4 kr. Item Derick ten Have 6 dage facit 1 rijnse gulden 4 kr. Item Jan van Agelen opperknecht 6 dage ad 6 kr. facit 36 kr. Item doe hem geschenckt 2 kr. facit simul 2 rijnse guldens ende 46 kr.

des selven dages betaelt Jan Leyendecker ende sinen soen ten iersten soe hebben si 3 dage onledich geweest om te stoppen Jan Poelwichs huys ende Jan Wiggart huys dat daer gebraken was van der stat wegen. Item die voerpoert van die Sabelspoert ende dat burgherhuysken voer die Rynpoert[1]. Item op die Rynpoert ellic 1 dach Item op sunte Janspoert ellic 2 dage. Item ellic 1 dach op die Velper poert ende den toernen tusschen den Doelen. Item ellic 5 dage leyen gehouwen totten raethuystoern. Item ellic 1 dach om die leyen te vueren van die Sabelspoert int raethuys. Item opt raethuys ellic gestoept 2 dage. Item ellic 5 dage soe gedeckt soe gesteghert op den raethuystoern facit simul elken 20 dagen ad 9 kr. facit 7 rijnse guldens 10 kr. Item enen knecht 6 dage ad 5 kr. facit 30 kr. Item hier toe op die Rynpoert ende op sunte Janspoert gecoft van Henric van Laer 19 lb. harsen om sement daer aff te maken dat lb. ad 1 kr. facit 19 kr. Item hier toe verbesicht ende gecoft 3 scepel kalen voer 6 kr. Item van Jan voirscreven gecoft 8000 leynegel die 4000 ad 1 rijnse gulden facit 2 rijnse guldens, facit simul 10 rijnse guldens 33 kr.

Summa lateris 15 rijnse guldens ende 29 kr.

des selven dages betaelt Gertken Volquyns dat si in weke gevuert heeft ten iersten gevuert 4000 steens achter sunte Jan aen die muer daer mede te lappen ad 7 kr. facit 28 kr. Item 9 karren morters facit 9 kr. Item 5 karren sands ende 2 karren koten facit 7 kr. Item gevuert 2 voder plancken uit werchuys buten die Sabelspoert tot den grontgaeten. Item een kar plancken gevuert weder van daer int werchuys. Item 10 karren leems om die grontgaet daer mede te maken. Item 6 karren slicks voert vleysshuys en wech gevuert facit 6 kr. facit simul 1 rh. gulden 21 kr.

1 De Rijnpoort lag aan de westzijde van de stad.

des selven dages betaelt Nennick van deser weke in welke hi gearbeit heeft aen die grontgaet buten die Sabelspoert Nennick voirscreven 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Claes syn gesell 3 dage ad 9 kr. facit 27 kr. Item syn soen 3 dage ad 4 kr. facit 12 kr. Item twe holtsnyders om die kist ende bolt van der gaete te snyden etc. ellic 3 dage ad 9 kr. facit 1 rijnse gulden 4 kr. Item Nennick 1 dach opgen tygelavent gemaket tot Claes hus enen mantel van enen scaersteen facit 9 kr. facit simul 2 rijnse gulden 47 kr.

des selven dages onfangen ende betaelt van Jans steen van Veluen 45 dusent steens ad 53 kr. facit simul 47 rijnse guldens ende 35 kr. Item soe syn van dese steen verwracht tot desen dagen toe 9000 als die partes[1] voirscreven dat uit wisen.

des selven dages betaelt Derick Coernken en syn gesellen van deser weke in welke si begost te dicken ende den dick te maken voer die Sabelspoert als Derick voirscreven 2½ dach ad 6 kr. facit 15 kr. Item Egbert ten Have 2½ dach ad 6 kr. facit 15 kr. Item Godeken Wegg 2½ dach facit 15 kr. Item Wouter Holl 2½ dach facit 15 kr. Item Henric van Black 2½ dach facit 15 kr. Item Peter die bay 1 dach facit 6 kr. facit simul 1 rijnse gulden 31 kr.

Summa lateris 53 rijnse guldens ende 34 kr.

des selven dages gesant Peter van Prae twe rollen loets te copen tot Nyemegen die woeghen 261 lb. dat hondert voer 3 rh. guldens ende ½ ort rh. guldens Item van onraet als hier te brenghen ende voer veergelt ende daer in der wagen etc. gegeven 10 kr. facit simul 8 rh. guldens 17 kr. ende 3 bl.

des saterdages na sunte Victoer betaelt den dickers buten der Sabelspoert van deser weke ten iersten Derick Coernken 3 dage ad 6 kr. facit 18 kr. Item Wouter Holl 3 dage facit 18 kr. Item Henric van Black 3 dage facit 18 kr. Item Godeken Wegg 3 dage facit 18 kr. Item Peter die bay 3 dage facit 48 kr. Item Egebert van Hattem 3 dage facit 18 kr. Item Henric Geliss 3 dage facit 18 kr. facit simul 2 rijnse guldens 26 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns dat si in dese weke heeft gevuert ten iersten een voder plancken uit den werchuys buten der Sabelspoert ende oic een kar facit 6 kr. Item opgen neesten tygelavent gevuert een voder van plancken stegerhout ende cupen ende dat selve hier weder gevuert facit 10 kr. Item oic daer aen den tygelavent om den panavent te maken gevuert

1 Bijlagen bij de rekening, die echter niet bewaard gebleven zijn.

10 karren leems ende sands ende 3 karren morters facit 13 kr. facit simul 29 kr.

des selven dages betaelt Derick van Moirs van deser weke in welke hi heeft gearbeit tot Claes huys opgen tygelavent den scaersteen daer gemaket 3 dage ende 2 dage aen der stat muer achter sunte Jan gelappt ad 9 kr. facit 45 kr. Item Derick ten Have 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. facit simul 2 rh. guldens ende 20 kr.

Summa lateris 16 rijnse guldens 31 kr. ende 2 blencken.

des saterdages na sunte Gall betaelt van deser weke ten iersten soe heeft si gevuert 3½ dusent steens achter sunte Jan aen die muer verlappt ad 7 kr. facit 24½ kr. ende 12 karren morters aldaer gevuert uit den werchuys facit 12 kr. Item 5 karren sands. Item 3 karren koten die in sunte Janspoert laghen. Item een kar koten bi Teelkens huys. Item gevuert een voder plancken uit den werchuys aen die Sabelspoert facit 5 kr. Item den grauwen steen die voer dat raithuys lach gevuert aen der lossen gegeven 2 kr. facit simul 1 rijnse gulden 2½ kr.

des selven dages betaelt Nennick van deser weke in welke hi heeft gemaket een grontgaet achter sunte Jan 1 dach facit 9 kr. Item Jan Hoet hem geholpen 1 dach gegeven 6 kr. Item Nennick noch 1 dach gemaket en nyen swengel aen sunte Janspoert gegeven 9 kr. Item 4 dage op der Sabelspoert die plancken op der poert baven getogen ende den oversten sael geribbet ende die plancken op den toern geleit ad 9 kr. facit 36 kr. Item 2 holtsnyders ellic 4 dage die die plancken totter grontgaet achter sunte Jan gesneden hebben etc. facit 1 rijnse gulden 22 kr. Item gecoft per Nennick 2 voder elsen sparren die sullen wesen aent hoeft buten die Rynpoert voer 37 kr. Item noch hem geholpen Jan Hoet 1½ dach aen die grontgaet buten der Sabelspoert ad 6 kr. facit 9 kr. Item enen knecht gegeven 3 kr. die hem die plancken op halp wynden facit simul 3 rijnse guldens 31 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs van deser weke in welke hi heeft gemaket ende noch gelapt die muren op sunte Jans beeck ende achter sunte Jan Dirick voirscreven 6 dage ad 9 kr. facit 1 rijnse gulden 4 kr. Item Derick ten Have 6 dage ad 9 kr. facit 1 rijnse gulden 4 kr. Item Jan van Agelen 6 dage ad 6 kr. facit 36 kr. facit simul 2 rijnse guldens 44 kr.

des selven dages betaelt Nennick 1 dach in welken hi heeft gescerpt[1] staken die wesen sullen aen hoeft buten die Rynpoert geven 9 kr.

1 Puntig maken.

des selven dages betaelt Steven Cuper 24 band die hi geleit heeft aen die watertonnen in deser weke die in raethuys staen facit 6 kr. Item soe heeft hi een ton verfrayet ende enen bayen daer in gesat daer aff gegeven 2 kr. facit simul 8 kr.

Summa lateris 7 rijnse gulden 44 kr. ende 2 bl.

des selven dages betaelt Willem Leeuwer van dat riet uit den grave tusschen die Rynpoert ende die Sabelspoert[1] te trecken 1 rijnse gulden.

des selven dages betaelt Jan Leyendecker van tween weken laest geleden in welken hi noch heeft gedeeckt aen den raethuystoern 8 dage ad 9 kr. Item Jan syn soen oic 8 dage ad 9 kr. facit simul 16 dage ad 9 kr. facit 2 rijnse guldens 44 kr. Item oir knecht 8 dage ad 5 kr. facit 40 kr. Item per Jan gecoft ende verbesicht 2 scepel calen facit 4 kr. facit simul 3 rijnse guldens ende 38 kr.

des wonsdages post Galli Peter van Prae gesant tot Nyemegen om te copen 2 rollen loets die woegen 248 lb. dat hondert voer 3 gouden rijnse guldens facit 8 rijnse guldens 9½ kr. 1 bl. Item gegeven voer onraet als hier te brenghen ende Peters tering simul 20 kr. Item vant water te vueren hier op die wage gegeven 1 kr. Item gegeven van dat loet daer na te vueren ende van sommighen pynappelen aen den raethuystoern 1 kr. facit simul 8 rijnse guldens 31½ kr. ende 1 bl.

des saterdages ipso die Symonis et Jude betaelt Derick van Moirs van deser weke in welke hi noch heeft der stat mure gelappt tusschen sunte Jans beeck ende Mampertut. Item Derick 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Derick ten Have 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item oir opperknecht 5 dage ad 5½ kr. facit 27½ kr. facit simul 2 rijnse guldens 17½ kr.

des selven dages betaelt Barris van te meyen 3 voder heets geleit in Borren poll dat voder ad 6 kr. facit 18 kr.

des selven dages betaelt Nennick van deser weke in welke hi gearbeit heeft 5 dage aen dat hoeft bi die haeven ad 9 kr. facit 45 kr. Item noch per Nennick daer toe gecoft 1 voder elsen palen voer 18 kr. facit simul 1 rijnse gulden 13 kr.

Summa lateris 17 rijnse guldens 18 kr. ende 1 bl.

des selven dages betaelt Jan Leyendecker dat hi noch aen den raethuystoern gedeeckt heeft in deser weke. Item Jan voirscreven 3 dage ad 9 kr. facit 27 kr. Item syn soen 3 dage facit 27 kr.

1 Dit is de stadsgracht, die aan de zuidzijde van de stad lag. Uit deze post ziet men, dat de stad niet aan de Rijn lag.

Item Alaert opperknecht 3 dage ad 5 kr. facit 15 kr. Item gecoft per Jan voirscreven 1000 leynegel voer 12½ kr. Item gecoft 8 lb. soudiers ende 1 vierdel lb. dat lb. voir 3½ kr. facit 28 kr. 3 bl. ende 2 gr. Item noch gecoft ½ bl. harsen voer ½ kr. ende 2 kr. facit simul 2 rijnse guldens ende 11 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns van deser weke ten iersten soe heeft si gevuert uit der Rysswert aen hoeft bi die haeven 21 voder ad 5 kr. facit 2 rijnse guldens ende 5 kr. Item een voder holts ende palen gevuert uit den werchuys op die haeven gegeven 5 kr. Item 3 voder heets gevuert uitgen heetvelt in Borrenpoell ad 8 kr. facit 24 kr. Item 2000 steens gevuert van Jans van Veluen steen aen die muer bi Mampertut ad 7 kr. facit 14 kr. Item 9 karren calx uit den werchuys gevuert aen die muer bi Mampertut ad 1 kr. facit 9 kr. Item daer oic gevuert 4 karren sands facit 4 kr. facit simul 3 rijnse guldens 11 kr.

des selven dages betaelt den gesellen die in dese weke hebben gearbeit aen dat hoeft bi die haeven. Item Derick Coernken 5 dage ad 5 kr. facit 25 kr. Item Jan Blissert 5 dage facit 25 kr. Item Henric Geliss 5 dage facit 25 kr. Item Jan Henricss 5 dage facit 25 kr. Item Derick Stoep 5 dage facit 25 kr. Item Gerit Vlessentop 3½ dach facit 17½ kr. Item Godert Henricss 5 dage facit 25 kr. Item Jan Reernenss 3½ dach facit 17½ kr. Item Wouter Holl 2½ dach facit 12½ kr. facit simul 3 rijnse guldens 47½ kr.

des saterdages na All Heiligen betaelt Gertrut Volquyns dat si in dese weke gevuert heeft ten iersten 43 voder holts uit den Rysswert aen hoeft bi die haeven ad 5 kr. facit 4 rijnse guldens ende 15 kr. Item noch gevuert 500 steens van Jans steen van Veluen aen die muer bi dat scutscott achter Gertrut Jegers facit 3½ kr. Item uit den werchuys aldaer gevuert 3 karren morters facit 3 kr. Item 2 karren sands facit 2 kr. facit simul 4 rijnse guldens ende 23½ kr.

Summa lateris 13 rijnse guldens ende 43 kr.

des selven dages betaelt Jan Leyendecker van deser weke in welke hi noch heeft gearbeit ende gedeeckt aen den raethuystoern. Item Jan voirscreven 2½ dach ende syn soen 2½ dach ad 9 kr. facit simul 45 kr. Item oir opperknecht 2½ dach ad 5 kr. facit 12½ kr. facit simul 1 rijnse gulden 7½ kr.

des selven dages betaelt Nennick van deser weke als van 4 dage die hi noch gearbeit heeft bi dat hoeft aen die haeven ad 9 kr. facit 36 kr.

des selven dages betaelt die gesellen die in deser weke noch gearbeit hebben aen dat hoeft bi die haeven als Dirick Coern-

ken 4 dage ad 5 kr. facit 20 kr. Item Stoep 4 dage facit 20 kr. Item Jan Blissert 4 dage facit 20 kr. Item Henric Geliss 4 dage facit 20 kr. Item Henric Janss 4 dage facit 20 kr. Item Gerit Vlessentop 4 dage facit 20 kr. Item Brugsken 4 dage facit 20 kr. Item Wouter Reynerss 4 dage facit 20 kr. Item Derick van Brunck 3 dage facit 15 kr. Item Roy Derick 4 dage facit 20 kr. facit simul 3 rijnse guldens ende 45 kr.

des selven dages betaelt Derick van den Say Jacob Coepss ende Henric van Black die ellic 6 dage hebben gearbeit aen Borren poell daer men doe buerwercten facit simul 18 dagen ad 5 kr. facit simul 1 rijnse gulden ende 40 kr.

des selven dages betaelt Jan van Aghelen Willem Roloffs ende Roloff syn soen, Aernt die Haen, Godert van Kuck ende Godeken die Haen ellic 4 dage in welken si hebben gehouwen dat kyffholt opgen wert des dages ad 5 kr. facit simul 2 rijnse guldens ende 20 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs van deser weke in welke hi noch gelappt heeft der stat muer bi dat scutscott. Item Derick voirscreven 2 dage ad 9 kr. facit 18 kr. Item Derick ten Haeve 2 dage ad 9 kr. facit 18 kr. facit simul 36 kr.

Summa lateris 10 rijnse guldens 34 kr. ende 2 bl.

des dinxdages op sunte Wilboertsdach gecoft per burgimagistros Arnt Thomaes ende Nennick van Derick Teel 10 stucken holts totten hoeft bi die haeven voer 5 rijnse guldens ende 16 kr.

des vrydages op sunte Martensavent betaelt Jan Leyendecker dat hi enen dach gearbeit heeft die leyen uit den raethuys int werchuys helpen vueren ende dat hi die pannen gehangen heeft op sunte Janspoert facit 9 kr. Item syn soen hem geholpen 1 dach gegeven 9 kr. facit simul 18 kr. Item doe hem gescheenckt 2 kr. facit simul 20 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns van deser weke in welke si heeft gevuert 14 voder groter willghen van den kyffholt voer dat raethuys ad 5 kr. Item noch gevuert 21 voder ryss van den wert aen hoeft bi die haeven facit simul 35 voder ad 5 kr. facit 3½ rijnse guldens. Item noch op die haeven gevuert uit den werchuys een groot holt gegeven 5 kr. Item 4 dage gearbeit aen hoeft mit eenre kerre des dages gegeven 12 kr. facit 48 kr. Item noch gevuert 12 rijst leyen uit den raethuys int werchuys die rijst ad 5 blencken facit 15 kr. Item noch gevuert van Jans steen van Veluen 1500 steens aen dat scutscott om die muer daer mede te lappen facit 10½ kr. Item daer gevuert 4 kerren morters

uit den werchuys facit 4 kr. ende 3 karren sands facit 3 kr. facit simul 5 rijns guldens 10½ kr.

des selven dages betaelt Jan van Agelen Willem Roloffss ende Roloff syn soen, Godert van Kuck, Aernt die Haen, eorum 5 ellic 4 dage ad 5 kr. facit elken 20 kr. Item doe hem gescheenckt 2 kr. facit simul 2 rijnse guldens 22 kr. die dat kyffholt hebben gehouwen.

des selven dages betaelt Jan Hoet ende syn gesellen die in dese weke hebben gemaket dat gat op der sluse achter Wijnants hoff van Arnhem. Item Jan Hoet 3 dage ad 5 kr. facit 15 kr. Item Henric van Black 3 dage ad 5 kr. facit 15 kr. Item Peter die bay 2 dage facit 10 kr. facit simul 40 kr.

Summa lateris 14 rijnse guldens 8 kr. ende 2 bl.

des selven dages betaelt Nennick in welke hi noch gearbeit heeft aen dat hoeft bi die haeven. Item Nennick 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item gecoft noch per Nennick een voder elsen sliten daer gebesicht voer 19 kr. Item Claes syn gesell 3 dage ad 9 kr. facit 27 kr. Item Claess 3 dach ad 4 kr. facit 12 kr. Item twe holtsnyders ellic 2 dage rijen gesneden totten hoeft des dages 9 kr. facit 36 kr. facit simul 2 rijnse guldens 30 kr.

des selven dages betaelt noch den gesellen die in dese weke noch hebben gearbeit aen dat hoeft bi die haeven. Item Jan Blissart 4 dage ad 5 kr. facit 20 kr. Item Derick Stoep 4 dage facit 20 kr. Item Brugsken 4 dage facit 20 kr. Item Jan Henricss 4 dage facit 20 kr. Item Henric Geliss 4 dage facit 20 kr. Item Wouter Reynerss 4 dage facit 20 kr. Item Derick die Roy 4 dage facit 20 kr. Item Derick van Brunck facit 20 kr. Item Gerrit Vlessentopp 4 dage facit 20 kr. Item Godeken ter Leen daer gearbeit 4 dage mit eenre karre dees dages gegeven 12 kr. facit 48 kr. facit simul 4 rijnse guldens ende 28 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs van deser weke in welke hi noch gearbeit heeft der stat muer gelappt bi den scutscott. Item Derick 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Derick ten Have 4 dage ad 6 kr. facit 36 kr. Item een opperknecht 4 dage ad 5 kr. facit 20 kr. facit simul 1 rijnse gulden 42 kr. Item doe betaelt Henric van Dorsten van te halen Derick van Moirs 2 karren sands ende 150 steens van Jans steen van Veluen gegeven simul 3 kr.

des wonsdages na sunte Marten onfangen van Jan van Veluen hondert dusent steens ende die alleensken betaelt dat dusent ad 53 kr. facit simul 106 rijnse guldens

Summa lateris 115 rijnse guldens ende 3 kr.

des saterdages op sunte Elisabeth dach betaelt den gesellen die in dese weke noch hebben gearbeit aen dat hoeft bi die haeven ten iersten Derick Stoep 4 dage ad 5 kr. facit 20 kr. Item Gerrit Vlessentopp 3 dage ad 5 kr. facit 15 kr. Item Henric Geliss 3 dage facit 15 kr. Item Brugsken 3 dage facit 15 kr. Item Derick van Brunck 3 dage facit 15 kr. Item Godert van Kuck 3 dage facit 15 kr. Item Jan Blissert 4 dage facit 20 kr. Item Jan Henricss 4 dage facit 20 kr. facit simul 2 rijnse guldens 35 kr. Item daer doe noch aen gearbeit Godeken ter Leen mit eenre kar 3 dage ad 12 kr. facit 36 kr. Item Henric van Dorsten oic 3 dage mit eenre karren ad 12 kr. facit 35 kr. facit simul 1 rijnse gulden 22 kr.

des selven dages betaelt Nennick dat hi oic daer in dese weke gearbeit heeft. Item Nennick 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item noch Nennick gearbeit enen dach aen die clock op raethuys, die te recht gesteelt facit 6 kr. Item doe oic per Nennick gecoft een voder elsen palen gebesicht totten hoeft voer 18 kr. facit simul 1 rijnse gulden 4 kr.

des selven dages betaelt Dirick van Moirs van den dagen die hi op die Sabelspoert gearbeit heeft die gelassvinsteren toe geleit mit een cantighen steen. Item Derick voirscreven 6 dagen ad 6 kr. facit 36 kr. Item Derick ten Have 6 dage ad 6 kr. facit 36 kr. facit simul 1 rijnse gulden 22 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns van deser weke ten iersten gearbeit aen dat hoeft mit een karren 3½ dach ad 12 kr. facit 42 kr. Item twe voder rijss aldaer uit den wert gevuert facit 10 kr. Item twe grote holter ende ander cleyn holt gevuert van hoeft int werchuys gegeven 5 kr. Item een groete planck gehaelt van Rensen camp ende wilgen van dat raethuys gevuert int werchuys gegeven 5 kr. Item een dusent steens gehaelt van Jans steen van Veluen ende gevuert in die Sabelspoert facit 7 kr. Item aldaer gevuert 4 karren morters uit den werchus ende 2 karren sands facit 6 kr. facit simul 1½ rijnse gulden.

Summa lateris 8 rijnse guldens ende 8 kr.

des manendages na sunte Elisabeth gecoft te Deventer ½ hondert wagenscott voer 9½ rijnse guldens. Item noch een half vierdel na gecoft voer 2½ rijnse guldens. Item dat holt int scipp te brengen gegeven 3 kr. Item van daer hier te brengen gegeven 25 kr. Item doe daer om verteert 12 kr. Item van desen holt sal Nennick maken vinsteren op die Sabelspoert facit simul 12 rijnse guldens ende 40 kr.

des saterdages op sunte Katherinendach betealt Tys den

straetmaker van deser weke in welke hi heeft gemaket ende gestraet 3½ roy straets tusschen den poerten van sunte Jan, die roy 4 old braspenning facit 18 old braspenning facit 1 rijnse gulden 10 kr. Item twee dagen gelappt in die voerpoert van sunte Jan ende voer sunte Jan daer meister Peter die hoefsleger woent des dages 12 kr. facit 24 kr. Item syn bruder hem geholpen 1 dach gegeven 6 kr. Item daer toe gebesicht ten iersten 12 tonnen gecoft van Luyken die bay die ton 3½ kr. facit 42 kr. Ende 6 tonnen gecoft van Zegher Tripmaker ad 3½ kr. facit 21 kr. Item een opperknecht gehadt 4 dagen ad 5 kr. facit 20 kr. facit simul 3 rijnse guldens 23 kr.

des selven dages betaelt Nennick 4 dage die hi in dese weke gearbeit heeft den olden solre in die Velperpoert vernegelt. Ende in die Sabelspoert gemaket den solre in den toern des dages 6 kr. facit simul 24 kr.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns van deser weke in welke si heeft gevuert ten iersten ½ dusent steens van Jans steen van Veluen in die Sabelspoert facit 3½ kr. Item 2 karren morters aldaer ende 1 kar sands facit 3 kr. Item gevuert een voder plancken uit den werchuys in die Sabelspoert gegeven 5 kr. Item noch aldaer 1 kar plancken facit 1 kr. Item gehaelt 1 hondert steens van Jans steen van Veluen gevuert in sunte Janspoert daer die zuden mede gelacht syn facit 1 kr. Item 7 karren keselincs Tys den straetmaker gevuert facit 7 kr. Item gearbeit 1½ dach mit eenre karren Tys voirscreven sand gevuert in sunte Janspoert gegeven des dages 12 kr. facit 18 kr. facit simul 38½ kr.

Summa lateris 17 rijnse guldens 25 kr. ende 2 bl.

des selven dages betaelt meister Derick van Moirs van deser weke in welke hi noch gearbeit heeft op die Sabelspoert die gatte gestoept ende den dorpel gemaket 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Derick ten Have 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. facit simul 1 rijnse gulden ende 10 kr.

op sunte Andries avent betaelt Aernt die Hayen ende synen gesell van te cloven dat kyffholt ende daer barnholt aff gemaket int raethuys gegeven 1 rijnse gulden ende gescheenckt 1 kr. facit simul 1 rijnse gulden 1 kr.

des saterdages na sunte Andries gecoft per Nennick in een kar 2 ray voer 1 rijnse gulden ende 4 kr. Item een ass voer 12 kr. facit simul 1 rijnse gulden 16 kr.

betaelt Claes Caelken een hondert estricks gebesicht op sunte Janspoert 15 kr.

des wonsdages op sunte Niclaesdach betaelt Gertken Vol-

quyns dat si gevuert heeft tsynt sunte Katherinendach ten iersten gevuert 2 karren sands bi dat verkenscott daer Tys die straetmaker daer mede lapten facit 2 kr. Item gevuert aen ende in dat raethuys 14 karren sands daer men daermede straeten. Item gevuert aldaer van Luyken die bay 3 karren kesellincs facit 3 kr. Item gevuert van Jans steen van Veluen Tyss voirscreven aldaar 450 steens ende Derick van Moirs 250 steens facit simul 750 steens[a] facit 5 kr. Item 46 karren koten ende vullis die van der Sabelspoert aff geworpen waren facit 46 kr. Item een voder wagenscots gevuert op die Sabelspoert facit 5 kr. facit simul 1 rijnse gulden 25 kr.

des sonnendages post Concepcionis beate Marie betaelt Nennick dat hi tsynt des saterdages op sunte Elizabethzdach gearbeit heeft. Item vinsteren op die Sabelspoert gemaket 3 dagen ad 6 kr. facit simul 18 kr.

Summa lateris 5 rijnse guldens ende 35 kr.

des selven dages betaelt meister Tys den straetmaker van deser weke. Items soe heeft syn bruder gater gestopt bi den pijlres bi dat scutscott bi der Velperpoert 1 dach gegeven 6 kr. Item Tys voirscreven gemaket een roy straets voer dat raethuys ende 2½ roy achter op die plaesche, mede ingerekent dat stoppen van den gaet daer die meyboem[1] gestaen heeft die roy 4 olde braspenning facit 14 olde braspenninghe facit 46½ kr. Item gehad enen opperknecht 4½ dach gegeven des dages 5 kr. facit 22½ kr. Item hier toe gecoft per Tys 11 tonnen steens ad 3½ kr. facit 38½ kr. facit simul 2 rijnse guldens 13½ kr.

des saterdages na sunte Lucien dach betaelt Nennick van desen voirleden weken. Item soe heeft hi gemaket vinsteren op die Sabelspoert 6 dage ad 6 kr. facit 36 kr. Item twe holtsnyders gesneden wagenscott ende holters daer men off maken sall die gaete aengen Oert elke 6 dage ad 6 kr. facit 1 rh. gulden 22 kr. Item per Nennick gecoft twe hokers die bruggen daer aff te maken aengen Oert[2] voer 2 rijnse guldens 12½ kr. facit simul 4 rijnse guldens 20½ kr.

a ten rechte 700.

1 De meiboom was een der middelpunten van de 1 mei-viering; de stedelijke overheid onthaalde dan aanzienlijke gasten en voorname burgers op een dansfeest en op uitvoerige maaltijden en drinkgelagen. Niet zelden vierde ook de hertog met zijn gezin dit feest mede.

2 Bedoeld is vermoedelijk de ‘Groote Oord’, een niet omvangrijk plein aan het westelijk einde van de Vijzelstraat. Zie *Arnhem zeven eeuwen stad*, blz. 137. Opvallend is in deze post dat er bruggen genoemd worden, zodat men zou moeten aannemen, dat daar een waterloop aanwezig was, waarvan overigens niets bekend is.

des saterdages voer Kersavent betaelt Nennick van deser weke in welke hi heeft enen dach vinsteren van de Sabelspoert bereit ende 2 dage willgen gehouwen opgen wert daer men stortkarren aff maken soll facit simul 18 kr. Item per Nennick gecoft een holt totten voirscreven stortkarren voer 37½ kr. facit simul 1 rijnse gulden 5½ kr.

des sonnendages op Kersavent betaelt Gertrut Volquyns dat si gevuert heeft tsynt sunter Claes dage. Item ½ dusent steens van Jans steen van Veluen gevuert aengen Sabelspoert ende van dien dat daer over bleef op der ziele bi Dericks van Bleke op den Oert facit 3½ kr. Item 2 karren morters aen die Sabelspoert daer mede te estricken ende 2 karren sands. Item noch 1 karre morters bi der ziele voirscreven. Item twe voder wilghen gevuert vangen wert int werchuys. Item een kar holts gevuert uit den werchuys in die Sabelspoert facit simul 20 kr.

Summa lateris 8 rijnse guldens 9 kr. ende 2 bl.

des selven dages betaelt Gerit Gansneel dat hi vermaket ende verharst heeft 24 leren emmeren[1] die emmer ad 4 vls. facit simul 3 rijnse guldens 42 kr.

des saterdages in profesto sancti Ponciani gecoft per Nennick een voder loensche sparren om dat hegehuys aengen tygelavent daermede te vermaken als 6 sparren ellic 8 kr. facit 48 kr. Item doe oic gecoft per Nennick enen balck voir 2 rijnse guldens facit simul 2 rijnse guldens 48 kr.

des sonnendages op sunte Agnietendach betaelt Nennick van den dagen die hi gearbeit heeft tsynt synre leister rekeninghe voirscreven. Item soe heeft hi 14 dage op die Sabelspoert soe vinsteren ende solre gemaket des dages gegeven 6 kr. Item gegeven enen man die hem die plancken heeft helpen gruven 6 kr. facit simul 1 rijnse gulden 40 kr. Item hier toe gecoft per Nennick 200 veerlinghe voer 1 rijnse gulden facit simul 2 rijnse guldens 40 kr.

doe gecoft ende onfangen van Claes Caelken 15 dusent steens ad 53 kr. facit simul 15 rijnse guldens ende 45 kr.

op sunte Pauwels avent betaelt Nennick 3 dage die hi noch heeft gearbeit doeren ende vinsteren gemaket aen die Sabelspoert ad 6 kr. facit 18 kr. Item twe holtsnyders gesneden wagenscott daer toe, ellic 2 dage ad 6 kr. facit 24 kr. Item per Nennick gegeven enen man die hem stegerholt gevuert had 2 kr. facit simul 44 kr.

1 Brandemmers.

betaelt Albert Poelman van den yserwerck in desen jaer verbesicht na uitwisinghe synre cedule hier in dese rekenscap gesteken[1] 53 rijnse guldens ende 4 kr.

Summa lateris 79 rijnse guldens ende 23 kr.

betaelt Hubert Noet dat yserwerck in desen jaer ten iersten twe slutelen aen die onderste raetcamer ende daer dat slot versteelt gegeven daer aff 6 kr. Item gemaket enen groeten slutel van dat cluster in die Sabelspoert ende dat cluster versteelt gegeven 4 kr. Item gemaket enen bogel daer Derick van Moirs donrecloet na heeft gehouwen gegeven 2 kr. Item versteelt een slot aen die kerskist op die scoel gegeven 1 kr. facit simul 13 kr.

betaelt noch Hubert des sonnendages post Invencionis Sancte Crucis. Item soe heeft hi gemaket noch 2 slutelen achter aen die raetcamer voer 4 kr. Item twe slutelen achter die plaesche van den raethuys ende dat slot versteelt voer 6 kr. Item twe brantroden van der camer vermaket daer voer gegeven 10 kr. Item voer een boy daer Hubert van Culenborch in gespannen is mit tween slaten ende een hantyser mit enen slot gegeven daer voer 2½ rijnse guldens. Item doe Jan Offerman op die poert geleit wart, Hubert Noot gemaket een gespe ende enen slutel aen den windelsteen daer voir gegeven 3 kr. facit simul 2 rijnse guldens ende 48 kr.

Hubert Noet noch betaelt van yserwerck ende die coeperen knopen op den raethuystoern dat hi noch in desen jaer gemaket heeft na uitwisinghe synre cedulen daer aff hier in gesteken 37 rijnse guldens ende 6 kr.

Summa lateris 40 rijnse guldens ende 17 kr.

Item soe is te weten dat in desen jaer betaelt syn 209 dusent ende 200 steens daer aff verwracht syn als die partes dat bewisen 70 dusent restat ergo dat der meer betaelt syn dan verleit in desen jaer hondert dusent steens 39 dusent ende 200 steens.

Summa summarum de structura in communi 968 rynsche guldens 27 kr 1 blenck.

Tymeringhe van der Sabelspoert in den jaer van 47

des vrydages post Reminiscere betaelt Henric van Laer voer een ton calen ende 3 scepel 14 kr. verbesicht van Derick van

1 Niet meer aanwezige bijlage.

Moirs totten loet te smelten in die gaeten. Item 2 lb. ungels gedaen in dat loet voer dat springhen voer 3½ kr. facit simul 17½ kr.

des vrydages post dominicam Oculi gecoft van Jan Cruyner 31 rist leyen ende een vierdel die rist voer 26 wittepenninghe facit simul 23 rijnse guldens ende 1 kr.

betaelt Vreesken een dusent steens verbesicht totten pipen van den scaersteen op der poert facit 1 rynse gulden ende 3 kr.

des sonnendages op Belaken Paesschen betaelt Nennick dat hi in deser weke gearbeit heeft aen die poert als 2 dage in welke hi de enen toern heeft geboyplanckt ende een vinster gemaket ad 9 kr. facit simul 18 kr.

des vrydages na Beloken Paesschen gecoft per Jan Leyendecker van Jan Mey twe boss latten ad 5 kr. facit 10 kr; Ende 5 stegherboem van Gherit Stevenss ad 4 kr. facit 20 kr. facit simul 30 kr.

des selven daghes betaelt van 4 rollen loets te vueren te tween malen van der waghen op die poert 2 kr.

des sonnendages na onss Heren Hemelvaertsdach betaelt meister Derick van Moirs mit sinen gesellen van deser weke in welke si hebben begost die Sabelspoert te bereyen ende te bewerpen. Item Derick voirscreven 5 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Roloff steenmesseler 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Jan van Agelen opperknecht 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Godeken Wegg 2 dage ad 5½ kr. facit 11 kr. facit simul 2 rynse guldens 22 kr.

des saterdages op Pinxter avent betaelt Dirick van Moirs van der weke voirleden in welke hi noch heeft afgereyt die poert. Item Dirick voirscreven 6 dage ad 9 kr. facit 1 rynse gulden 4 kr. Item Roloff steenmesseler 6 dage ad 9 kr. facit 1 rynse gulden 4 kr. Item Jan van Laer 6 dage ad 9 kr. facit 1 rynse gulden 4 kr. Item Jan van Agelen opperknecht 6 dage ad 6 kr. facit 36 kr. Item Godeken Wegg 6 dage ad 5½ kr. facit 33 kr. facit simul 4 rynse guldens 32 kr.

Summa lateris 32 rynse guldens 24 kr. ende 2 blenck

des selven dages betaelt Nennick van tween daghen in welke hi heeft wilghen gehouwen opgen wert ende daer voert stegherboem aff gemaket aen die poert facit simul 18 kr.

des selven dages gegeven 1 rynse gulden Gosen bontwerker daer hi my mede meny coft als 18 lb. die ic voert dede Wynant Leermoel om werwe daer aff te maken. Item van die meny hier

te brenghen van Antwerpen gegeven 4 kr. facit simul 1 rynse gulden 4 kr.[1]

des selven dages betaelt meister Engelbert apteker dat Wynant Leermoel daer had gehaelt als 2 lb. vernissen gegeven 16 kr. Item 2 lb. lynolien gegeven 16 kr. Item voer 3½ lb. menyen 24½ kr. facit simul 1 rynse gulden 6½ kr.

des vrydages na Pinxsten geijoft 3 rollen loets daer die ierste aff woech hondert 36 lb. ende die ander hondert 54 lb. die derde 127 lb. dat hondert voer 3 rynse guldens facit simul 12 rynse guldens 40½ kr.

des sonnendages na Pinxsteren betaelt den steenmesselers van deser voirleden weke in welke si noch hebben beworpen die poert. Item Dirick van Moirs 3 dagen ad 9 kr. facit 27 kr. Item Roloff die steenmesseler 3 dage ad 9 kr. facit 27 kr. Item Jan van Laer 3 dage facit 27 kr. Item Jan van Agelen 3 dage ad 6 kr. facit 18 kr. Item Godeken Wegg 3 dage ad 5½ kr. facit 16½ kr. Item doe gecoft per Dirick van Moirs 4 cluten swarter eerden om dat snoer mede swart te maken daer men namaelt voer 1 kr. facit simul 2 rynse guldens 16½ kr.

des dinxdages post octavas Trinitatis betaelt Peter van Runen 1 lb. coperen negel gehaelt per Wynant Leermoel om daer mede te negelen die vanen 12 kr.

des wonsdages na sunte Odulphus dach betaelt van te decken die Sabelspoert Jan Leyendecker daer die roy te decken was verdingt voer 5 oirt rynse guldens welke leydack doe gemeten wart ende beliep 32 royen facit aen geld 40 rynse guldens. Item doe gescheenckt Jan voirscreven per magistros fabrice[2] te verdrinken 6 kr. Item gescheenckt Godeken leyendecker die ons halp meten 12 kr. facit simul 40 rynse guldens 18 kr. Item soe was hier op in den jaer van 46 betaelt als die rekenynghe dat uitwiset 21 rynse guldens soe comet nu der stat te rekenen 19 rynse guldens ende 18 kr.

Summa lateris 37 rynse guldens 15 kr. ende 2 blencken

doe noch gegeven Jan Leyendecker van beveel der burgermeisters ende tymmermeisters van dat loetwerck ende van den vinsteren te decken die laest ongemeten bleven ende van die

1 Een lb. menie, geleverd te Arnhem, kostte dus 3 kr. Vergelijkt men hiermede het bedrag in de volgende post, dan blijkt, dat bij de apotheker (drogist) een lb. menie 7 kr. kostte; de detailhandelsprijs was dus meer dan 100% hoger.

2 Timmermeesters.

drie loeveren te decken ende van die pipen te hanghen samen 11 rynse guldens.

des dinxdages post festum Trinitatis gecoft van Willem Hagenss 2 rollen loets die woegen 250 lb. en 9 lb. dat hondert ad 3 rynse guldens facit simul 7 rynse guldens 39½ kr. en 1 kr. gegeven van dat loet te vueren op die poert.

betaelt Jan Leyendecker 18 dusent leynegel verbesicht totter poert die 4000 voir 1 rynse gulden facit simul 4½ rynse guldens.

des sonnendages ante festum sancti Odulphi betaelt Dirick van Moirs van der voirleden weke dat hi noch gearbeit heeft aen die poert mit sinen gesellen. Item Dirick voirscreven 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Roloff 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Jan van Laer 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Jan Alertss 4 dage ad 9 kr. facit 36 kr. Item Jan van Agelen opperknecht 4 dage ad 6 kr. facit 24 kr. Item Godeken Wegg 4 dage ad 5½ kr. facit 22 kr. facit simul 3 rynse guldens 40 kr.

des sonnendages na sunte Vitt betaelt den steenmesselers van der voerleden weke in welke si noch hebben aff gereit die poert. Item meister Derick van Moirs 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Roloff 5 dage ad 9 kr. racit 45 kr. Item Jan Alertss 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan van Laer 5 dage facit 45 kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 6 kr. facit 30 kr. Item Godeken Wegg 5 dage ad 5½ kr. facit 27½ kr. facit simul 4 rynse guldens 37½ kr.

des selven dages gecoft per Nennick ½ vierdel wagenscotts om vinsteren daer aff te maken voer 1½ rynse gulden.

doe betaelt meister Harman apteker 5½ lb. meny gehaelt per Wynant Leermoel dat lb. voer 7 kr. facit 38½ kr.[1]

Summa lateris 34 rynse guldens 6 kr. ende 2 bl.

des saterdages op onser Vrouwen avent Visitacio betaelt den steenmesselers van tween weke laest voerleden noch die poert affgereit. Item Derick voirscreven 9½ dach 9 kr. facit 1 rynse gulden 35½ kr. Item Roloff 9 dage ad 9 kr. facit 1 rynse gulden 31 kr. Item Jan Alertss 9 dage dacit 1 rynse gulden 31 kr. Item Jan van Laer 9 dage facit 1 rynse gulden 31 kr. Item Rycksken 3 dage ad 9 kr. facit 27 kr. Item Godeken Wegg opperknecht 9½ dach ad 5½ kr. facit 1 rynse gulden 2 kr. 1 bl. Item Jan van Agelen 9½ dach ad 6 kr. facit 1 rynse gulden 7 kr. facit simul 9 rynse guldens 14 kr. ende 3 blencken.

des selven dages betaelt Gertrut Volquyns dat si in dese weke voirleden heeft gevuert ten iersten 5 karren morters gehaelt uit

1 Zie blz. 202, noot 1.

den werchuys aen der poert want die ander calck te vers was facit 5 kr. Item 3 karren sands facit 3 kr. Item 1 kar steens als 200 steens gehaelt van Jans steen van Veluen facit 1 kr. facit simul 9 kr.

des sonnendages post Translationis Martini betaelt den steenmesselers van der voirleden weke dat si noch aen der poert gearbeit hebben. Item Derick van Moirs 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Derick ten Have 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Roloff 4½ dach ad 9 kr. facit 40½ kr. Item Jan Alertss 4½ dach facit 40½ kr. Item Rycksken 4½ dach ad 9 kr. facit 40½ kr. Item Jan van Laer 4½ dach ad 9 kr. facit 40½ kr. Item Godeken Wegg 5 dage ad 5½ kr. facit 27½ kr. Item Jan van Agelen 4½ dach ad 6 kr. facit 27 kr. facit simul 6 rynse guldens ende 6½ kr.

noch gecoft per Jan Leyendecker des vrydages post Margrite van Ghisken die Wild 2 rollen loets die woegen 250 ende 4 lb. dat hondert voer 3 rynse guldens facit 7 rynse guldens 31 kr.

van dat loet te vueren aen die Sabelspoert gegeven 1 kr.

Summa lateris 24 rynse guldens 8 kr. ende 1 bl.

des sonnendages post Margrite betaelt den steenmesselers van der weke voirleden in welke si noch hebben die poert beworpen. Item Dirick van Moirs 6 dage ad 9 kr. facit 1 rynse gulden 4 kr. Item Jan Alertss 6 dage soe aen der poerten ende aen der scutten doel[1] facit 1 rynse gulden 4 kr. Item Roloff 6 dage facit 1 rynse gulden 4 kr. Item Jan van Laer 6 dage ad 9 kr. facit 1 rynse gulden 4 kr. Item Rycksken 6 dage facit 1 rynse gulden 4 kr. Item Derick Stoep 6 dage ad 8 kr. facit 48 kr. Item Derick ten Have 6 dage ad 9 kr. facit 1 rynse gulden 4 kr. Item Jan van Agelen 6 dage ad 6 kr. facit 36 kr. Item Godert van Dinxslaken 6 dagen ad 5½ kr. facit 33 kr. Item Coenken opperknecht 6 dage ad 5 kr. facit 30 kr. Item Jan van Pelt opperknecht 6 dage ad 5 kr. facit 30 kr. facit simul 10 rynse guldens ende 1 kr.

des selven dages gecoft per Dirick van Moirs een tarton voer 3½ kr.

des selven dages betaelt Andries van Amstel 14 spint calx verbesicht aen die poert gecoft per Dirick van Moirs voir 14 kr.

des selven dages betaelt Geertrut Volquyns dat si gevuert heeft in veertien dagen voirleden ten iersten 5 karren morters uit den werchuys aen der poert. Item 3 karren sands. Item 5 karren morters voer den dolen[1] daer die ionghen scutten schiten ende 4 karren sands facit simul 17 kr. Item 800 steens gehaelt van

1 De schuttersdoelen, zie blz. 189.

1 De schuttersdoelen, zie blz. 189.

Jans steen van Veluen gevuert voer den dolen facit simul 22 kr.

des saterdages op sunte Marien Magdalenen dach betaelt Dirick van Moirs ende syn gesellen van deser weke voirleden aen der poert gearbeit. Item Dirick voirscreven 1 dach facit 9 kr. Item Derick ten Have 1 dach facit 9 kr. Item Roloff 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan Alertss 5 dage facit 45 kr. Item Jan van Laer 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Derick Stoep 5 dage ad 8 kr. facit 40 kr. Item Rycksken 5 dage ad 9 kr. facit 45 kr. Item Jan van Agelen 5 dage ad 5 kr. facit 30 kr. Item Coenken opperknecht 5 dage ad 5 kr. facit 25 kr. Item Godeken Wegg 1 dach facit 5½ kr. Item Jacob opperknecht 1 dach facit 5 kr. facit simul 6 rynse guldens 3½ kr.

Summa lateris 16 rynse guldens 44 kr.

des saterdages na sunte Jacob betaelt den steenmesselers van der voirleden weke aen der poert gearbeit. Item Roloff 2 dage ad 9 kr. facit 18 kr. Item Jan Alertss 2 dage facit 18 kr. Item Jan van Agelen 2 dage ad 6 kr. facit 12 kr. Item Derick Stoep 2 dage ad 8 kr. facit 16 kr. facit simul 1 rynse gulden 14 kr.

des saterdages na sunte Laureens gecoft per Jan Leyendecker van Henric Leyendecker 6 dennen sparren voir 20 kr. ende van Gosen ten olden Weyer ½ molder calen voir 4 kr. Item noch 1 scepel calen voer 2 kr. facit simul 26 kr.

des saterdages post Assumpcionis gegeven van beveel der tymmermeisters Jan Alertss ende Roloff den steenmesselers voer oir covelen die si hebben solden elken 1 rynse gulden facit simul 2 rynse guldens.

des manendages op sunte Jansavent Decollacionis betaelt Maes tynnemaker 22 lb. soudiers verbesicht aen die poert per Jan Leyendecker dat lb. 3½ kr. facti simul 1 rynse gulden ende 27 kr.

des sonnendages na onss Vrou Concepcio betaelt Dirick van Moirs van tween weken laest voerleden in welken hi gearbeit heeft in die poert die vullis aff geworpen ende onder die poert gesteghert ende die luke geleit mit harden steen. Item Derick voirscreven 9 dage ad 6 kr. facit 1 rynse gulden 4 kr. Item Derick ten Have 9 dage ad 6 kr. facit 1 rynse gulden 4 kr. facit simul 2 rynse guldens 8 kr.

des saterdages post Lucie betaelt Dirick van Moirs van der weke voerleden. Item Derick voirscreven 6 dage ad 6 kr. facit 36 kr. Item Derick ten Have 6 dage ad 6 kr. facit 36 kr. In welken si hebben gemaket twe bosem ende mantelen in der poerten ende daer toe die nesen facit simul 1 rynse gulden 22 kr.

Summa lateris 8 rynse guldens ende 47 kr.

des saterdages voer Kerssavent betaelt Gertrut Caelkens van 700 ende 23 tegels steen daer men die Sabelspoert mede estriken sall die hondert 10 kr. ende van die op die poert te vueren gegeven 3 kr. facit simul 1 rynse gulden 25 kr.

Jan van Veluen oic betaelt 1300 estricks op der poerte te verbesigen dat hondert 10 kr. facit simul 2 rynse guldens 30 kr.

des donredages voer sunte Marten gerekent mit Wynant Leermoel bi den tymmermeisters als dat hi vermaelt had 24 pynappelen op die poert ende 9 pynappelen op den raethuystoern. Ende die knopen van den steven vermailt ende vergult ende de vanen oir behoer vergult Ende die vinsteren aen der poerten ende aen den raethuystoern vermailt. Ende die hasen onder den knopen aff gereyt mit werwen. Ende die verwe ende ali totter poert ende tot den gaeten gelevert daer voer gegeven als hier na volghet. Ten iersten hier toe gecoft per Wynant voirscreven gout voer 24 rynse guldens, item gegeven voer roy verwe als vermelion ende loetwit ende ali 8 rynse guldens, item gegeven voer werwe daert gout in geleit wart 4 rynse guldens, item gegeven voer die zwarte werwe daer die poerte mede bestreken is ende die loyen gaeten mede geverwet syn 5 rynse guldens Item Wynant vertert to 4 reysen om tot Utrecht te trecken ende dat gout te copen ende die knopen laten te maken simul 3 rynse guldens want hi daer tot sommighe reysen most bliven 8 of 9 dage. Item gegeven voer 4 holten knopen om een exempel te hebben 8 kr. Item gegeven 1 kr. voer harss om daer mede te souderen. Item gegeven 5 kr. voer heet om die knopen van den reathuys toern daer bi te droeghen. Item gegeven Wynant van sinen arbeit als van 33 knopen te vergulden ende die hasen daer si op staen te verwerwen ende die yseren steven te verwerwen 16½ rynse guldens. Item noch gegeven Wynant van te verwerwen ende te vermalen 72 vinsteren soe aen der poert ende soe aen den toern ende 10 tralyen mit yseren spillen die twe tralien voer een vinster gerekent ende soe sin der 77 vinsteren dat vinster ad 7 kr. facit 10 rynse guldens 39 kr. facit dit alte samen 71 rynse guldens ende 28 kr. Des so heeft Wyant voirscreven gehad in den jaer laest voerleden hier op als dat daer gerekent is 27½ rynse guldens. Ende soe comet nu te rekenen dat hi noch gehad hevet 44 rynse guldens ende 3 kr.

Summa huius per se 44 rynse guldens ende 3 kr.

Summa lateris 48 rynse guldens ende 8 kr.

[a] Summa summarum van der Sabelspoert 202 rynse guldens 3 kr. ende 3 blencken

Dit syn die pannen gegeven in desen jaer van 47 den borgheren[1]

Gegeven Henric Dibbout 1½ dusent pannen facit 3 rynse guldens

Henric van den Camer gegeven 3½ dusent ende een vierdel van een dusent facit 7½ rynse guldens

Derick Offerman gegeven 1 dusent pannen facit 2 rynse guldens

Jan van Zallant 2½ dusent ende een vierdel van een dusent facit 5½ rynse guldens

Gegeven Ceelman van den Berghe een dusent pannen ende 1½ vierdel van enen dusent facit 2 rynse guldens 37½ kr.

Gegeven Claes van Aller 5 dusent pannen ende een vierdel van een dusent facit simul 10½ rynse guldens

Gegeven Jan Alertss 2 dusent pannen ende 150 pannen facit simul 4 rynse guldens ende 15 kr.

Hugo Venusaet gegeven een dusent pannen facit 2 rynse guldens

Gegeven Ghisbert den verwer op syn huys in die Beckerstraet 2½ dusent myn ½ vierdel van enen dusent ende op syn camer 2 dusent myn ½ vierdel facit simul 4 dusent ende een vierdel van enen dusent facit 8½ rynse guldens

Godert Pamert in die Kerckstraet gegeven twe dusent myn ½ vierdel facit 3 rynse guldens 37½ kr.

Meister Henric hoeffslegher 14 00 pannen op syn camer facit 2 rynse guldens 40 kr.

Harman Wasseler op syn camer 1 dusent pannen facit 2 rynse guldens

Summa lateris 54 rynse guldens ende 30 kr.

Gegeven Arnoldo den reentmeister 5 dusent pannen facit 10 rynse guldens

a Daarboven staat - met dezelfde hand, die de rekening geschreven heeft - geschreven: Summa summarum de structura van der Sabelspoert 202 rynse guldens ende 3 blencken. Deze sommering is doorgehaald en vervangen door de bovenstaande, die met een andere hand geschreven is. Waaruit o.m. blijkt, dat de rekening gecontroleerd is.

1 Zie Inleiding, blz. 106.

Gegeven Andries Rosen op syn camer 1 dusent ende 300 pannen facit 2 rynse guldens 30 kr.

Summa lateris 12 rynse guldens ende 30 kr.

Summa summarum van den pannen 67 rynse guldens ende 10 kr.

Onraet van der stat rysswert de anno quadragesimo septimo

des vrydages post dominicam Reminiscere gegeven Willem Roloffss dat snygelt van 4½ vierdel van ellic vierdel 4 kr. facit simul 18 kr.

des wonsdages na Pinxten gegeven Willem voirscreven dat snygelt van 10½ vierdel ad 4 kr. facit simul 42 kr.

op sunte Symon ende Judasdach gegeven Willem op den Wert, Jan van Agelen ende Gerit van Leyen dat snygelt van 5 vymmen riss ende een vierdel, die vym ad 16 kr. facit 1 rynse gulden 34 kr.

noch Willem gegeven van 1½ vierdel ryss te snyen 6 kr.

des donredages op sunte Lucien dach gegeven Willem op den Wert dat snygelt van 1½ vym riss die vim ad 16 kr. facit simul 24 kr.

Summa lateris 3 rynse guldens ende 24 kr.

Summa totalis omnium expositorum 3319 rynse guldens 35 kr. 2 blencken ende 3 groitkens

[met een andere hand]:

Compensiert dat opboeren van desen jair tegen dat uytgeven so is in desen jair meer opgeboret dan uytgegeven gelyck per partes voir gescreven steet 1096 rynse guldens 2 kr. 1 bl.

Register van persoonsnamen

Adolf, hertog van Kleef - 122, 124, 136, 139, 140, 147, 164.
Adolf, zoon van hertog Arnold van Gelre - 120, 122.
Aem, Jacob van - 118.
Aghelen (Agelen), Jan van, opperknecht - 171, 173-176, 181-183, 185-189, 191, 194, 195, 201-205, 208.
Alaert, opperknecht - 193.
Alertss, Henric - 120, 156, 157, 167, 203-205, 207.
Alertss, Jan, metselaar - 181-183.
Aller, Claes van - 124, 207.
Aller, Garselis van, raad van Arnhem - 153.
Aller, Wynant van - 130.
Alpen, Eelbert van - 155.
Amstel, Andries van - 204.
Angeren, Jan van, raad van Arnhem - 132, 145-153.
Angeren, Luyken van - 186.
Arkel, heer Jan van - 119, 143, 167.
Arnhem, Wynant van, schepen van Arnhem - 116, 125, 127, 132, 145-147, 149-153, 157, 195.
Arnold, hertog van Gelre - 120, 122, 125-128, 130-144, 152, 167, 168.
Arnold, rentmeester - 207.
Arnoldi, Gerardus, priester - 154.
Asbeeck, Herman van - 137.

Baerss, Willem - 131.
Barris - 192.
Batenborch, jonker van - 128, 142.
Beeck, Jan van der - 116.
Beem, Andries ten - 186.
Belia (Beliken), herbergierster in Arnhem - 119-129, 131-133, 166.
Beltken, Jan - 165.
Berghe, Ceelman van den - 207.
Bergerman - 118.
Besond, Hertwich, grondwerker - 185, 186.
Bierman, Willem - 116.
Bike, dienstmaagd van heer Peter Pijn - 155.
Bisschop, Wendel - 150.
Bye (‘huys met den Ael’) - 115.
Blaek (Black), Henric van, grondwerker - 184, 190, 194, 195.
Blanckaert, Sweder - 172.
Blanckart, Henric - 155.
Blancken, Jan - 116.
Bleke, Dirc van - 199.
Blissert, Jan, grondwerker - 184-186, 193-196.
Block, Willem - 118.
Boeghen, Gerit van, herbergier - 163, 166.

Boenaert - 164.
Boetburch, Herman - 124.
Boghen, Jacob van - 117.
Bonnick, Arnt - 151.
Brentinck, Godert - 167.

Brentinck, Katrijn - 156.
Brienen, Jan van - 122, 125.
Brienen, Steven van, schepen van Arnhem - 132, 145-153.
Broichusen, heer Jan van - 121.
Brugsken - 194-196.
Brummen, Jan van - 165.
Brunck, Dirc van - 194-196.
Buchorst - 131.
Budelmank, Arnt - 156.

Caelken, Claes, steenbakker - 118, 158, 161, 177, 179, 188, 197, 199.
Caelken, Gertken (Gertrut) - 176, 206.
Caelken, Henric - 118.
Caelmeter, Henric - 165.
Calcar, Jan van - 175, 176.
Camer, Henric van den - 207.
Catharina, hertogin van Gelre - 120, 122.
Catzenellenbogen (Cassennellenboghen), graaf van - 136, 141, 149.
Claes, knecht van Nennick - 181-184, 186-188, 190, 195.
Coenken, opperknecht - 182, 204, 205.
Coenraetss, Jacob - 168.
Coepss, Jacob - 180, 194.
Coernken, Dirick, grondwerker - 173, 184, 190, 193.
Coeverden, Reyner van - 131.
Conraet, stadsbode - 120, 153, 157, 165-167.
Coster, Jan, rentmeester van de jonker van Batenburg - 143.
Creynck, Andries, schepen van Zutphen - 123.
Cremer, Wouter - 169.
Cruyener, Jan - 161, 201.
Cruthoff, Arnt - 167.
Culenborch, Hubert van - 200.
Culenborch, Jan, heer van - 133.
Cuper, Steven, kuiper - 171, 176, 178, 182, 186, 192.
Cupers, Willem, herbergier in Arnhem - 123.

Daneelt (Dieneelt) - 159, 160, 165.
Daneelts, Griete - 167.
Derick, organist - 158, 159, 166.
Derick (‘Roy Derick’) - 194, 195.
Deventer, Willem van, metselaar - 170.
Dibbout, Henric - 207.
Dibboutss, Arnt - 172, 174.
Diepholt, Rudolf van, bisschop van Utrecht - 131, 165.
Dinxlaken, Godeken van, opperknecht - 173, 176, 204.
Domseler, Evert van - 142.
Domseler, Jan van - 142.

Dornick, Willem van, schepen van Arnhem - 124, 126, 127, 136, 145-153, 166, 167.
Dorsten, Henric van - 118, 195, 196.

Eesken - 118.
Egbertus, rentmeester van St. Catharina in Arnhem - 148.

Egmont, Jan van, vader van hertog Arnold van Gelre - 129, 131, 133.
Egmont, Willem van, broeder van hertog Arnold van Gelre - 132.
Eyll, Godert van - 155.
Eyll, Jan van - 158.
Emeren, Jan van - 175.
Emerick, Jan van - 174.
Engelbert (‘meister’), apotheker - 202.
Engelbert (‘op Coelen’) - 167.
Enghe, Beernt van den - 155.
Enghe, Henric van, opperknecht - 171.
Eskamp, Coenraet - 118.

Francken, Godeken - 158, 159.

Gaedscalc, herbergier te Arnhem - 121.
Gangel, Dirick van, metselaar - 170.
Gangel, Jan van, steenhouwer - 171, 173.
Gansneel, Gerit - 199.
Garmanss, Henric - 118.
Geenkens, Essel - 155.
Geliss, Henric, grondwerker - 180, 183-186, 190, 193-196.
Gelis, tinnegieter - 178.
Gelis, tripmaker - 158.
Gelmar, Styn, echtgenote van Dirc Gelmar, raad van Deventer - 130.
Gelre, Jan van (bastaard van Gelre?) - 129.
Gelijn, Lubbert van - 142.
Genken - 181.
Ghemen, jonker van - 137, 141.
Ghisberts, Jacob - 117.
Ghysbert, schilder - 117, 207.
Ghysken - 118.
Godeken, Wette - 118.
Godemans, Katrijn - 156.
Godert (Godeken), opperknecht - 171, 172.
Goedscall - 158.
Goer, Jan van - 121.
Gosen, bontwerker - 201.
Gosen, kuiper - 185.
Groenenboern, Jan van - 142.
Gruythuys, Doys van den, raad van Arnhem - 146, 147, 149, 151-153, 164.
Gruythuys, Garselis van den, rechter van Arnhem - 121, 124, 130-133, 145-147, 149, 151, 153.
Gruythuys, Goswinus van den, burgemeester van Arnhem - 114, 119, 121-128, 131-133, 135, 136, 145-153, 158, 162, 164, 166, 167, 194, 202.
Gruter, Gerit, raad van Arnhem - 125, 130, 132, 135, 145-153.
Gruter, Jan - 116, 132.
Gruter, Wouter, raad van Arnhem - 132, 145-149, 151-153.

Hackfort, heer Gerit van - 123.
Haen, Arnt die - 163, 165, 194, 195, 197.
Haen, Godeken die - 194.
Haeve, Evert ten, herbergier - 165.

Hagennouw, Wouter - 116.
Hagenss, Willem - 203.
Haghe, Godeken ten - 157.
Hans, heraut van hertog Arnold van Gelre - 161.
Harman (‘meister’), apotheker - 203.
Haske, herbergier te Arnhem - 120, 122, 131, 165.
Hattem, Egebert van, grondwerker - 190.
Have (Haeve), Dirick ten - 181-183, 185-189, 191, 192, 194-197, 204 205.
Have, Egbert ten, grondwerker - 190.
Heer, Jan den - 167.
Heyen, Engel, dochter van Heylken Heyen - 155.
Heyen, Heylken - 155.
Heynsberch (Heinsberg), jonker van - 139.
Henric (‘meister’), hoefsmid - 207.
Henric, kistenmaker - 172.
Henric, opperknecht - 173.
Henricss, Godert - 193.
Henricss, Jan - 193, 195, 196.
Henricss, Wijntken - 174.
Herman, houtsnijder - 118.
Hien (Hyen), Jan van - 117, 168.
Hisbrant, Jan - 118.
Hoet, Jan, grondwerker - 158, 159, 163, 173-175, 184-186, 191, 195.
Hoeven, Geertken van - 117.
Hoeven, Ghisbert ter - 117.
Hoeven, ter - 117.
Hokel, Gerit - 117.
Holl, Wouter, grondwerker - 184, 190, 193.
Honrell, Arnt van - 116.
Hotten - 117.
Hubert, bontwerker - 116.

Ignem, Gosen van - 150.
Ignem, Roloff van - 150.
Ingennieuwelant (ingen Niewelant), Gelis, schepen van Arnhem - 126 132-134, 138, 139, 145-153, 162, 166.
Ingennieuwelant (ingen Niewelant), Johannes - 123.

Jacob, opperknecht - 181, 205.
Jacob, zadelmaker - 188.
Jan, leidekker - 157, 172, 189, 192-194, 201-205.
Jan, leidekker, zoon van de voorgaande - 172, 189, 192-194.
Jans, Jacob - 118.
Janss, Henric - 174, 175, 194.
Janss, Maes, opperknecht - 171, 174, 176, 177.
Jeger, Gertrut - 193.

Kelre, Harman op den, handelaar in bouwmateriaal - 170, 171.
Keppelman, Ceelman, schepen van Zutphen - 123, 124.
Kervelen, Henric van - 186.
Kivit, Kersten, steenbakker, - 116.
Kuck, Godert van - 194-196.

Laer, Henric van - 189, 200.
Laer, Jan van - 201-205.
Lambert, scheepmaker - 118.
Leen, Godeken ter - 195, 196.
Leermoel, Wynant, schilder - 126, 158, 201-203, 206.
Leeuwer, Willem - 192.
Leyen, Gerit van - 208.
Leyendecker, Henric, handelaar in hout - 205.
Lett, Jan van - 180.
Lienen, Henric van, schepen van Arnhem en heemraad van Overbetuwe - 133, 134, 137, 145-153, 157, 160.
Lies, Jan van - 117.
Lippert, Derick - 180.
Loet, heer Gosen van den, priester - 155.
Lonen, Jan van (alias Wonder) - 118.
Loric, Lambert van - 117.
Louken, wever - 118.
Lubbert, smid - 158, 159.
Lubbertss, Henric - 118.
Lubbertsoen - 118.
Luyken, stadsbode - 120, 138, 145, 158, 160, 163, 165-167, 197, 198.

Maes, tinnenmaker - 205.
Maria, oudste dochter van hertog Arnold van Gelre - 125, 126, 136, 141.
Marselis - 121, 161.
Meerholt, Henric van, opperknecht - 170, 171.
Mey, Jan - 201.
Meyer, Albert - 127.
Menneblick, heer Willem, priester - 156.
Mertzen, Gertken - 128, 133, 134.
Mesmaker, Herman - 167.
Myncart, Jan, schepen van Arnhem - 121, 133, 145-153.
Misaelinck, Jan - 118.
Moer, Herbert - 158.
Moirs (Meurs), Diederik van, aartsbisschop van Keulen - 138, 167.
Moirs, Dirc van, stadsmetselaar - 157, 162, 164, 166, 169-171, 173-176, 178, 181-184, 186-189, 191, 192, 194-198, 200-205.
Moirs (Meurs), Vincentius van, graaf van Meurs, neef van Walraven van Meurs - 129-131, 144, 152.
Moirs (Meurs), Walraven van, elect van Utrecht - 129.
Molen, meister Derick van der, rentmeester van Arnhem - 119, 121, 124, 125, 135, 146-153, 155. 160, 162, 168.
Molen, Jan van den, kleermaker - 158, 161, 165.
Mom, Roloff, raad van Arnhem - 133, 134, 144-146, 149-153.
Mor, Geerlich - 177.
Muys, Gaids - 118.

Nacht, Maes - 154.
Negel, Herth - 144, 150.
Nennick, stadstimmerman - 135, 140, 157, 164, 166, 168-177, 179-183, 186-196, 198, 199, 201, 203.
Nessen, Jan van, grondwerker - 174, 175.

Noot, Hubert, smid - 161, 164, 200.

Offerman, Dirc - 207.
Offerman, Jan - 200.
Olden Wyer, Gosen ten - 115, 116, 164, 205.
Olden Wyer, Wilhelmus van den, stadsklerk, stadssecretaris - 145-154, 160, 166.
Orsoy, Frederick van - 117.
Otto, heer, priester - 155.

Pamert, Godert - 207.
Pass, Jan van den, strodekker - 176.
Peelwic, Jan van, stadswerkman - 159.
Pelt, Jan van - 204.
Pentier, Wouter - 116.
Peter (‘meister’), hoefslager - 197.
Peter, stadsbode - 120, 138-143, 145, 158, 160, 162, 164-167, 180, 187, 190, 195.
Peter, bottelier - 158.
Peterss, Claes, timmerman - 170, 172, 174, 179, 180, 183.
Philips, hertog van Bourgondië - 139.
Pyl, Arnt - 116.
Pyn, heer Peter, priester - 155.
Ploich, Riquin, raad van Arnhem - 132, 145, 152-154.
Ploich, Steven, schepen van Arnhem - 117, 121, 123, 126, 132, 135, 145-154, 164, 173, 175, 177, 179.
Poelman, Albert, smid - 200.
Poelwich, Jan - 189.
Poll, ‘mijn joffer’ van de - 123.
Prae, Peter van - 190, 192.

Ray, Claes van - 180.
Ray, Jan van - 133, 150.
Reernens, Jan - 193.
Reyners, Wouter, grondwerker - 185, 186, 194, 195.
Rekom, Johannes - 116.
Renes, Jan van - 122.
Rensen - 196.
Ridder, Wynandus, burgemeester van Arnhem - 114, 119, 121-128, 131-134, 136-138, 145-154, 158, 162, 164, 166, 167, 194, 202.
Riemen, Cope van - 116.
Rycksken - 203-205.
Ryn, Henric van - 118.
Riperscheyen, Alit, herbergierster in Arnhem - 164.
Ripperschie, Bike, herbergierster in Arnhem - 155.
Ripperschie, herbergier in Arnhem - 132.
Roy, Willem die - 171.

Roloff, knecht van Dirck van Moirs - 181-183, 201-205.
Roloff, koster - 159.
Roloff, zoon van Willem Roloffs - 194, 195.
Roloffs, Willem - 117, 184, 194, 195, 208.
Rosen, Andries - 208.

Rossen, ‘myn joffer’ van - 130.
Ruyssch, Evert - 157.
Runen, Peter van - 202.
Rutenbeeck - 160.

Say, Derick van den - 194.
Sand, Beel van den - 118.
Scakert - 116.
Scapen - 184.
Scerpenzeel, Ot van, raad van Arnhem - 152, 153.
Schewich, Gertrut van - 167.
Schewichaven, Henric van - 179, 185.
Scimmelpenninck, Jacob, schepen van Zutphen - 126, 136, 154.
Scoenswaen, Dirick - 115, 116.
Scoenswaen, Godert - 118.
Seentkens, Henric - 155, 156.
Slecht, Derick - 118.
Sluter, Henric - 165.
Smacht - 163.
Snock, Wouter - 165.
Spall, Johannes - 154.
Staek, Henric, provisor van St. Catharina in Arnhem - 151, 162.
Stevens, Albert - 118.
Stevenss, Gerit, timmerman - 118, 173, 201.
Stoep, Derick, metselaar - 175, 176, 180, 181, 193-196, 204, 205.
Strampraden, Engel van - 116.
Swallbach - 127.

Talbroeck, Reynken - 163.
Teel, Dirc - 187, 194.
Teelken - 158, 160-168, 191.
Teelman - 154.
Tefelen, Rutger van (Boene) - 155.
Tegelen, Henric van, grondwerker - 186.
Tengnegel, Henric - 171, 172.
Tengnegel, Willem - 124.
Thomaes, Arnt, schepen van Arnhem - 116-118, 121, 124, 126, 131, 133, 135, 136, 145-153, 167, 178, 194.
Thomaes, schoenmaker - 117.
Tonijs, heer Willem - 164.
Tripmaker, Zegher - 197.
Trumpken - 168.
Tijs, straatmaker - 157, 172, 196-198.

Uchten, Jan van - 182.
Ulrics (Ulrix), schepen van Zutphen - 123.
Une (blinde man) - 164.

Vasen, Evert van - 168.
Veld, Henric van den, stadsbode - 117, 120, 121, 127, 140, 153, 157, 165, 166.
Veluen, Jan van, steenbakker - 158, 178, 181-184, 186-188, 190, 193-199, 204-206.

Venusaet, Henric - 156, 207.
Vyanen, heer Jan van - 121.
Vinck, Gerit - 163.
Vlessentop, Gherit - 180, 193-196.
Volquyns, Gertken (Gertrut), transportonderneemster - 117, 136, 169-171, 173, 175-185, 187-191, 193, 194, 196-199, 203, 204.
Vrysken (Vreesken) - 118, 169, 172, 177, 179, 201.

Wansem, Jan van, handelaar in bouwmateriaal - 162, 164, 171, 178, 184.
Wasseler, Harman - 207.
Wedichem, Jan van - 116.
Weel, Arnt van - 165.
Wegge, Godeken, grondwerker - 174, 176, 181-183, 185, 186, 190, 201-205.
Wendelken, ‘die beckster’ - 115.
Werner, knecht van Maes Jans - 174, 176, 177.
Werthuys - 131, 145.
Wever, Louken die - 118.
Wiggart, Jan, sluiswachter - 116, 158, 159, 189.
Wilde, Arnt - 116, 117.
Wilhelmus, stadsbode - 117.
Willem, schipper - 118.
Willem, varkenshoeder - 185.
Willem (op de Wert) - 158, 159, 208.
Wilp, heer Evert van - 128, 129.
Wilt, Gertrud, herbergierster - 127, 161.
Wild, Ghisken die - 204.
Wilt, Henric, herbergier in Arnhem - 161.
Wild, Richtsken die - 118.
Wit, Albert die - 118.
Wittenhorst, heer Jan - 121.
Wolbert - 158.
Wolfs, Bert - 154.
Wou, Willem van, klokkengieter - 162, 178.
Wy, Herman van, schepen van Arnhem - 127, 128, 133, 137, 138, 145-153, 165.

Zallant, Jan van, schepen van Arnhem - 127, 132, 135, 145-153, 207.
Zegher, stadswaker - 158, 159.
Zelen, Derick van - 174, 175.

Register van plaatsnamen, straatnamen en namen van gebouwen

Antwerpen - 202.

Barneveld - 142.
Beckerstraet (in Arnhem) - 116, 207.
Beeck (de Beek, St. Janskerk, in Arnhem) - 116, 163, 174, 180, 183, 187, 188, 192.
Bemmel - 134, 137.
Borrenpoel (te Arnhem) - 166, 192-194.
Buren (Betuwe) - 167.
Burik (Nederrijn) - 136.

Coelen, Colen (herberg in Arnhem) - 130-132, 167.
Comenstraet (in Arnhem) - 116.

Danzig - 125, 128.
Deventer - 128-130, 135, 162, 163, 178, 196.
Diepenveen (bij Deventer) - 157.
Dieren - 125, 135, 137, 139, 140, 142.
Diest - 139.
Doelen (te Arnhem) - 189, 204.
Doesburg - 144, 165.
Driel (Betuwe) - 127-129, 131, 137, 138, 141-144, 150, 151, 166.

Elburg - 122.

Geldern (Nederrijn) - 138, 139.
Goch (Nederrijn) - 135, 136.
Grave - 138, 143, 144.
Groenlo (Grol) - 137, 140.
Gulik (hertogdom) - 167.

Hamburg - 128.
Harderwijk - 122, 142.
Hattem - 122, 141.
Huissen - 124, 127, 129, 131, 144, 145.

Janspoort, St. - 117, 160, 174, 175, 177, 184-186, 188, 189, 191, 197, 198.

Keddenhuys (herberg in Arnhem) - 117, 136.
Keizersweerd - 134, 136-138, 141, 142, 145.
Kempen (Nederrijn) - 134, 136, 139, 145.
Kerckhoff, Nye (Arnhem) - 156, 157.
Kerckstraet (in Arnhem) - 207.
Kleef - 136.
Kuik, Cuyck - 127, 137.

Land van der merct (te Arnhem) - 183, 187, 188.
Lübeck - 125, 128, 130, 135, 148, 149.

Malburgen (bij Arnhem) - 143.
Mampertut (toren in Arnhem) - 116, 192, 193.
Markt, Nye (te Arnhem) - 188.
Markt, Oude (te Arnhem) - 184.
Meurs - 134, 141.
Monnikhuizen - 117, 155.

Neuss (Nederrijn) - 137, 141, 142, 150.
Nijkerk - 122.
Nijmegen - 121, 122, 124-131, 134, 136-138, 140-145, 150-152, 162, 166, 190, 192.
Oert (Groote Oord, te Arnhem) - 198, 199.
Otterloe - 117.
Overbetuwe - 160.

Parijs - 150.

Rhenen - 125, 129.
Rodenborch (te Arnhem) - 163, 165.
Roermond - 132, 137, 141-143, 145, 151, 166.
Rozendaal (bij Arnhem) - 142.
Rijn - 144.
Rijnpoort - 117, 159, 189, 191, 192.

Sabelspoort - 118, 159, 162, 163, 165, 166, 169, 171-174, 176-186, 188-192, 196, 197, 199-202, 206, 207.
Soest (Westfalen) - 125.
Stadtlohn (Westfalen) - 170.
Südlohn (Westfalen) - 170.

Tolhuis (Lobith) - 124, 136.

Utrecht - 131.

Velperpoort - 160, 183, 185, 189, 197, 198.
Veluwe - 122, 127, 128, 138-143, 147, 150, 183, 185.

Waal - 144.
Wageningen - 122.
Walburg, St. (Arnhem) - 118, 157, 160, 168-170, 185, 186.
Wesel - 166, 173, 179, 180, 188.

Zutphen - 121-126, 130-132, 134-145, 148, 163.

Het polderdistrict Veluwe in de Middeleeuwen medegedeeld door C.A. van Kalveen

Natuurlijke gesteldheid

Het gebied dat ten oosten van de Veluwse heuvels ligt en zich uitstrekt tot de Gelderse IJssel, is een langgerekt alluviaal landschap[1]. In geografisch opzicht een kom-gebied tussen de Veluwse heuvels in het westen en de Veluwse Bandijk in het oosten. Terrasvormig liggen daar van west naar oost: een drift-zône, d.w.z. een zwak golvend terrein, dat gedeeltelijk als bouwland en gedeeltelijk als weiland gebruikt wordt; vervolgens de eigenlijke kom-zône, die oorspronkelijk een zeer moerassig gebied was; en tenslotte de oeverwallen-zône. Buiten de bandijk ligt een uiterwaarden-zône[2]. Het gehele gebied helt af naar het noorden, ten gevolge waarvan de kom-zône ten oosten van Heerde het laagste punt bereikt[3].

Weteringen lopend van zuid naar noord doorsnijden het terrein. Of deze waterlopen kunstmatig zijn, dan wel natuurlijk, daarover is veel gediscussieerd. Men stemt er echter tegenwoordig wel in overeen, dat in de moerassige kom-zône eertijds, vóór het ontstaan van het waterschap, het van weerszijden vrijelijk afstromende water naar het noorden afgevoerd werd zonder kunstmatige geleiding. Dat de weteringen in hun huidige toestand gekanaliseerde watergangen zijn, blijkt reeds uit het feit, dat zij niet alle drie door de laagste plekken van het terrein stromen en bovendien onnatuurlijk hoekige bochten en lijnrechte gedeelten bezitten[4]. Het is echter geenszins onmogelijk, dat gedeelten van de huidige weteringen restanten van natuurlijke waterlopen vormen. Zo het buitendijkse gedeelte van de Nieuwe

1 S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, *Studiën over waterschapsgeschiedenis* I, Leiden 1950, p. 4.
2 M.W. HESLINGA, De gemeente Heerde, een landschapsgeografische beschouwing, *Tijdschrift Kon. Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, 2e reeks, dl. 64, 1949, p. 501, 512.
3 *O.c.*, p. 653; FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 5.
4 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 5; HESLINGA, p. 654; J.D. MOERMAN, Beken, sprengen, en watermolens op de Veluwe, *Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen.*, dl. 51, 1934, p. 173.

Wetering, ten noorden van de dwarsdijk waar deze watergang 'Euvelgunne' wordt genoemd. Zo veronderstelde R. Schuiling, dat het gedeelte van de Terwoldse wetering ten westen van Welsum een relict van een oude IJsseltak zou zijn[1], evenals de Leigraaf met haar vele bochten.

Hof, villa, kerspel

In de tijd waarin het hofstelsel bloeide[2], waren ook in de onderhavige streek van de Veluwe reeds een aantal bewoningskernen aanwezig en werd de grond in cultuur gebracht door de aanleg van landgoederen/villae, met een curtis/hof als centrum[3]. De enige plaatsen die vóór het jaar 1000 aldaar genoemd worden zijn Wilp en Voorst[4]. In de elfde, twaalfde, en dertiende eeuw ziet men in de oorkonden het aantal toponymen toenemen in de omgeving van Epe, Heerde, en Twello[5], en verder te Oene, dat als vooruitgeschoven nederzettingskern gelegen is op een in het moerassige komgebied gelegen uitloper van de drift-zône. De oude nederzettingen en hoven lagen dus op de hogere gronden en op een 'paar stukjes pleistoceen langs de IJssel'[6]. De villa - in de betekenis van buurschap - was tevens de oudste staatkundige eenheid in deze streken[7], doch behoefde bepaald geen domaniale eenheid te zijn. De vroegste ontginningen en kolonisaties hebben vermoedelijk in de elfde en twaalfde eeuw plaats gevonden in de drift-zône tussen Vaassen en Hattem[8], een gebied dat vóór de dertiende eeuw al relatief dicht bewoond was[9]. In de dertiende eeuw hadden verdere ontginningen plaats.

1 R. SCHUILING, Aardrijkskundige gesteldheid, in het verzamelwerk *Overijssel*, 1931, p. 57.
2 Een goede omschrijving van het begrip 'hofstelsel' vindt men bij B.H. SLICHER VAN BATH, Hoven op de Veluwe, in *Ceres en Clio*, *zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*, *Agronomisch-historische bijdragen* VI, Wageningen 1964, p. 167.
3 A.H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, Eenige opmerkingen over de vorming van het graafschap Gelre, *Bijdragen Mededelingen Gelre*, dl. 36, 1933, p. 5.
4 B.H. SLICHER VAN BATH, Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen, *Bijdragen Afdeling Agrarische Geschiedenis*, dl. 11, Wageningen 1964, p. 14 en p. 15.
5 SLICHER VAN BATH, *o.c.* p. 16 en p. 17.
6 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe* p. 5; SLICHER VAN BATH, Hoven op de Veluwe, p. 174.
7 MARTENS VAN SEVENHOVEN, Vorming graafschap Gelre, p. 5.
8 SLICHER VAN BATH, Studiën Veluwe, p. 23.
9 SLICHER VAN BATH, Hoven op de Veluwe, p. 174.

Slicher van Bath brengt met deze activiteiten de hoven van enkele Utrechtse kapittels in verband, met name die van het kapittel van Sint Marie, dat de hoven in Apeldoorn, Oene en Aard (bij Wilp) bezat[1]. Slicher van Bath constateerde op de Veluwe juist in het hier te behandelen gebied een concentratie van hoven[2]. De geestelijke instellingen hebben de hoven niet alleen gebruikt om hun goederen te beheren, doch ook als centra voor de zielzorg[3].

Een eenheid die groter was dan de villa was het kerspel[4], dat bestond uit een kerkdorp met een bepaald aantal buurschappen er rondom geschaard. Oorspronkelijk vielen de kerkelijke en rechtelijke indeling in dit gebied nog samen[5]. Doch aan die toestand kwam in 1176 reeds een einde, toen van het zeer omvangrijke kerspel Epe, de nederzettingen Vaassen, Oene, Gaedsberch (het latere Hattem), en Heerde werden afgesplitst[6], terwijl de toen eveneens kerkelijk van Epe afgescheiden buurschappen Werven, Vorchten, en Veessen samen met het kerkdorp Heerde een nieuw kerspel Heerde gingen vormen[7]. De toenmalige bevolkingstoeneming is als oorzaak aan te wijzen van deze nieuwe kerkelijke indeling. Daarnaast heeft ook de intensivering van de zielzorg een rol gespeeld.

Territoriumvorming op de oost-Veluwe

Laten wij thans trachten de toestand in de eerste twee decennia van de veertiende eeuw te peilen in het gebied, dat ná 1370 uitgegroeid is tot het polderdistrict Veluwe. Voorop gesteld zij de opmerking, dat er in die oude Veluwse maatschappij een grote verscheidenheid van rechtstoestanden heerste[8]. Het voornaamste aspect in deze is de vorming van de territoria Gelre en Oversticht, en het daarmede samenhangende probleem van de IJssel als grens tussen beide gebieden. Nu is in vele opzichten het

1 Te Oene dateert de kerk van 1176, terwijl de oudste vermelding van de hof aldaar van 1256 dagtekent. Te Apeldoorn wordt de hof sinds 1228, en de kerk sinds 1176 genoemd in de oorkonden. J.L. RIJNDORP, De hof van Sint Marie te Oene, *Bijdr. Meded. Gelre*, dl. 46, 1943, p. 8.
2 SLICHER VAN BATH, Hoven op de Veluwe, p. 174.
3 IDEM, Studiën Veluwe, p. 23-24.
4 MARTENS VAN SEVENHOVEN, Vorming graafschap Gelre, p. 5.
5 SLICHER VAN BATH, Studiën Veluwe, p. 21.
6 IDEM, p. 23.
7 FOCKEMA ANDREAE, Veluwe, p. 5.
8 FOCKEMA ANDREAE, Veluwe, p. 7.

begin van de veertiende eeuw beslissend geweest in deze ontwikkeling. De latere jaren van de regering van Reinald I (1271-1326) en de gehele periode van Reinald II (1326-1343) werden gekenmerkt door een opkomende stedeninvloed[1], die zeer gunstig gewerkt heeft, en niet alleen als oppositie tegenover de landsheer te beschouwen is, doch ook nauw met hem samenwerkte.

De graven Reinald I en Reinald II hebben in dit tijdsbestek vaste voet op de Veluwe gekregen. Want Reinald I werd in 1311 door bisschop Guy van Avesnes rechtstreeks beleend met de Veluwe[2], in tegenstelling tot zijn voorouders, die slechts achterleenman waren geweest. In 1299 was door Reinald I bij Mons Dei (de Gaedsberg) een oppidum gesticht[3]: de stad Hattem, in aansluiting op het grafelijk slot aldaar. Juridisch had de graaf daar voor zichzelf een sterke positie geschapen, door het stadje en het kasteel van iedere leenverhouding los te maken, terwijl hij zelf zijn invloed aldaar had verstevigd door aan de kerk een jaarlijkse rente van 300 pond te schenken uit zijn Veluwse inkomsten, en 100 hoeven land. Tenslotte stichtte hij daar een gasthuis. Het resultaat van deze politiek was, dat het grafelijk (hertogelijk) kasteel aldaar, de gehele middeleeuwen door steeds een sterk bolwerk zou blijven aan de noord-oostgrens van Gelre. Niet alleen een defensieve sterkte, maar ook, en met name in de tijd van Karel van Gelre in het begin van de zestiende eeuw, een uitgangspunt voor agressie. Tevens was het de zetel van de drost. Aan de zuid-oostzijde van het hier te behandelen gebied lag het kasteel Nijenbeek, dat op een opwas in de IJssel was gesticht. Tot 1296 was het kasteel in bezit van Dirk van Vredestorp, dominus de Nijenbeke. In 1296 nu, heeft graaf Reinald I de Nijenbeek gekocht van de erfgenamen van heer Dirk[4]. Hiermede had Reinald I ook in het zuidelijk gedeelte van het gebied een belangrijk strategisch steunpunt, dat hij kon gebruiken als uitgangspunt voor versteviging van zijn invloed. Vanuit de Nijenbeek kon hij het scheepvaartverkeer op de IJssel tussen

1 Vgl. W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre en Zutphen*, Groningen, 1950, hoofdstuk I, passim.
2 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 124, 17 maart 1311.
3 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 62a en no. 63, 24 september en 25 september 1299.
4 A.H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, De Steenbergen's en de Nijenbeek in de veertiende eeuw, *Bijdr. Meded. 'Gelre'*, dl. 42, 1939, p. 27.

Deventer en Zutphen beheersen en zo een bedreiging vormen voor de IJsselsteden. Tevens verhinderde Reinald op die manier, dat eventueel andere heren in het bezit van de opwas Nijenbeek zouden komen, en daar een landsheerlijkheidje zouden opkweken. Dat later, in de tweede helft van de veertiende eeuw, de aan hertog Eduard na 1361 zeer getrouwe Van Steenbergen's de Nijenbeek in pandbezit hebben gehad, doet aan deze landsheerlijke politiek niets af.

Martens van Sevenhoven[1] heeft er voorts op gewezen, dat de advocatie over een groot aantal goederen van kapittels en kloosters (over die van Sint Marie reeds sinds 1108) de graven een overwicht over de andere domeinbezitters gaf. Tenslotte zij erop gewezen, dat het regaal over de woeste grond in handen was van de graaf. Hierover zal in het vervolg nog worden gesproken[2].

De IJssel

Een territorium kan zich alleen maar vormen, als in het aangrenzende gebied eveneens soortgelijke territorium-vormende krachten werkzaam zijn, die als het ware een tegendruk uitoefenen, tengevolge waarvan een grenslijn kan ontstaan. Met dit aangrenzende territorium wordt in ons geval natuurlijk het Oversticht bedoeld. Op het eerste gezicht lijkt dit een eenvoudige zaak, omdat de IJssel geografisch gesproken op zich al een barrière lijkt te vormen. Doch zo simpel ligt deze kwestie niet, temeer daar ook heden ten dage de IJssel ten noorden van Deventer niet geheel en al de grens vormt tussen Gelderland en Overijssel. In de negentiende eeuw kwam een grote belangstelling tot uiting voor de waterstaatszorg, de bevaarbaarheid en de algemene toestand van de IJssel. Ook de historici verdiepten zich in dit probleem. En het heeft ten gevolge gehad een groot aantal artikelen over deze rivier in de Geldersche Volksalma-

1 Eenige opmerkingen over de vorming van het graafschap Gelre, p. 11.

2 Er zijn nog meer factoren aan te wijzen, die in hetzelfde kader passen, zoals het recht van de graaf van Gelre sinds 5 september 1310 om jaarmarkttollen en weekmarkttollen in zijn gebied te heffen. Vgl. NIJHOFF, Gedenkwaardigheden I, no. 113. Daarnaast zou vermeld kunnen worden, dat in 1312 en volgende jaren alle door een aantal steden vroeger verkregen privileges werden hernieuwd en bevestigd. Vgl. voor deze materie W. JAPPE ALBERTS, *De staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, p. 14 vlg.

nak en vooral in de Overijsselsche Almanak[1]. Reeds bij die historici kwam de ingewikkeldheid van het probleem van de IJsselloop als historisch-politieke grens tot uiting. Boven Zutphen splitste de rivier zich in twee takken, te weten de Oude IJssel en de IJssel. De Mars (het stadsland van Zutphen) vormde hierin een eiland[2]. Deze toestand bleef gehandhaafd tot in de tweede helft van de vijftiende eeuw.

Onmiddellijk ten oosten van Wilp stroomde in de veertiende eeuw eveneens een Oude IJssel, die haar loop vervolgde langs de westzijde van de Deventer stadsweiden[3]. In twee takken mondde deze IJsselloop, waarover nog in 1456 Philips van Bourgondië bruggen liet slaan, in de IJssel uit[4]. Deze oude IJsseltakken en de begrenzing van de Deventer stadsweiden zouden in dit laatste geval de territorium-grens gaan vormen. Welsum en Grapendaal[5] behoren thans nog tot het Oversticht. Ook hier heeft een IJsseltak meer westelijk gestroomd, zodat beide plaatsen in die tijd oostelijk van een IJsselloop lagen. De volgende grensafwijking treft men aan bij Marle (oostelijk van Wapenveld). Deze polder met buurschap wordt in de hier uitgegeven kroniek aangeduid als Wynvorden. Dit wordt pas begrijpelijk als men bedenkt, dat Marle als mark één geheel vormde met de aan de overzijde van de IJssel gelegen mark Wynvorden. De westgrens van Marle wordt thans gevormd door de wetering de Leigraaf. Niet onmogelijk is, dat men ook hier een meer westelijk gelegen IJsselloop moet denken, waarvan - volgens Schuiling - de bochtige Leigraaf een restant is[6].

1 R.W. TADAMA, Bijdrage tot de kennis van den ouden loop van den IJssel tusschen Westervoort en Deventer, *Overijsselsche Almanak* 1852, p. 1 vlg; Watervloed in 1552, *Overijsselsche Almanak 1846*, p. 216; J. VAN DOORNINCK, Welke zou de hoofdoorzaak van het verval der bevaarbaarheid van de IJssel zijn? *Overijsselsche Almanak 1839*, p. 62 vlg; E.A. JORDENS, De IJssel als handelsweg en als waterweg, *Overijsselsche Almanak 1852*, p. 73 vlg. Daarnaast moet vermeld worden de zeer belangrijke brochure van M. VAN DOORNINCK, *Aanmerkingen op het ontwerp van afleiding van den Rijn langs den IJssel en door de provincie Overijssel*, Deventer 1828.
2 TADAMA, Bijdrage kennis loop van den IJssel, p. 23.
3 H. KRONENBERG, *Deventer weiderechten*, Deventer 1902.
4 Voor een nauwkeurige topografie van deze grens, zie R. SCHUILING, Aardrijkskundige gesteldheid, in het verzamelwerk 'Overijssel' 1931, p. 57.
5 FOCKEMA ANDREAE, Veluwe, p. 14; SCHUILING, Aardrijkskundige gesteldheid, p. 57.
6 SCHUILING, Aardrijkskundige gesteldheid, p. 58.

Behalve de hier genoemde zijn er ook nog andere plaatsen, waar in de Middeleeuwen de IJssel een andere bedding volgde dan thans. Relicten als de Veesser hank[1], en de Waa[2] ten noordoosten van de goederen-spoorlijn bij Hattem wijzen hierop. Maar op die punten heeft een vroegere IJsselloop geen grensvormende betekenis gehad.

Fockema Andreae[3] heeft bovendien onder de aandacht gebracht, dat in de veertiende eeuw de betekenis van de politieke grens nog niet geheel en al overwegend was. In stede van een grenslijn, kan dan ook tot dié tijd beter gesproken worden van een grenszône. Ook voor de Gelders-Overstichtse grens gold dit in zeker opzicht tot en met de eerste twee decennia van de veertiende eeuw. Minstens tot 1328 heeft de moerassige kom-zône in het laagste gedeelte van de vallei, d.w.z. de streek ten noorden van Oene en ten zuiden van Oene tot Teuge (Twello) toe, een geduchte natuurlijke barrière gevormd, die haast nog moeilijker te passeren was dan de IJssel[4]. In de periode vóór de ontginningen te Nijbroek (1328 en volgende jaren), en vóór de consolidatie van het landsheerlijke territorium was dit moerassige gebied tevens een soort van grensstrook, ten oosten waarvan invloeden uit het Oversticht konden doordringen. In vele opzichten waren de oeverwallen op de linkeroever met de buurschappen aldaar gemakkelijker te bereiken vanuit het Oversticht dan vanuit het westen[5]. Ook vanuit dit standpunt is het te verklaren, dat het Oversticht na de veertiende eeuw op sommige punten westelijk van de IJssel gebiedsdelen behield.

Er zijn naast de hierboven vermelde algemene oorzaken en naast de natuurlijke factoren een tweetal maatregelen van bestuurlijke aard aan te wijzen, die de politieke grens tussen beide territoria uiteindelijk zo ongeveer deden samenvallen met de IJssel. Dat zijn de Dijkbrief voor Salland van bisschop Guy

1 Een langgerekte kolk ten zuiden van Veessen, waarvan een gedeelte in open verbinding staat met de IJssel.

2 F.A. HOEFER, *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem*, *Werken 'Gelre'*, no. 1, Arnhem 1900, p. 4, n. 1. Een geheel andere voorstelling van zaken wordt gegeven door G.A.J. VAN ENGELEN VAN DER VEEN, De bedijking van den IJssel en zijne monden, *Verslagen Meded. Overijsselsch Regt* 1924, p. 16-17.

3 S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Grensproblemen aan de bovenrivieren*, *Studiën over Waterschapsgeschiedenis*, dl. VII, Leiden 1950, p. 28-29.

4 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 5; HESLINGA, De gemeente Heerde, p. 658.

5 HESLINGA, Heerde, p. 658.

van Avesnes uit 1308, en de ontginning van een groot gedeelte van de moerassige kom-zône door de stichting van Nijbroek in 1328, gevolgd door de vorming van het polderdistrict Veluwe in 1370.

Door de Dijkbrief voor Salland[1] werd de gehele oostelijke IJsselstreek vanaf de omgeving bij het klooster ter Hunnepe ten oosten van Deventer tot aan IJsselmuiden tesamen met de dijk langs de rivier tot één bestuurlijk geheel, tot één object van waterstaatszorg bijeengevoegd, en het gezag geconsolideerd.

Nu doen de afzonderlijke bepalingen van deze dijkbrief voor ons onderzoek minder ter zake. Doch een tweetal conclusies die uit deze waterschapsregeling getrokken kunnen worden, zijn daarentegen belangrijk.

Deze dijkbrief voor Salland, die naar veertiende eeuwse maatstaven een enorme wetgevende en organisatorische prestatie betekende, markeerde voor het Oversticht de overgang naar het laatmiddeleeuwse landsheerlijke plattelandsbestuur[2]. Het werd zodoende een schakel in de keten van factoren, die het Oversticht tot een, althans aan de westgrens, afgeronde landsheerlijkheid maakten. De aaneengesloten bedijking langs de IJssel (aanvankelijk vanaf de Platvoet bij Deventer, later vanaf de Snippeling en de Douwelerdijk tot aan IJsselmuiden) werd daarvan de westgrens[3]. De hier boven opgesomde gedeelten van het Oversticht ten westen van de IJssel bleven behoren tot het Oversticht. En daarmede was de IJssel een werkelijke 'limes' geworden; althans wanneer men de veertiende eeuwse bedding van deze rivier voor ogen houdt.

Het Weteringengebied voor 1328

Na 1308 werd Salland in waterstaatkundig opzicht, en ten dele als gevolg hiervan ook in politiek opzicht, georganiseerd; dit was voorlopig nog niet het geval aan de Veluwse kant. De

1 De volledige tekst ervan is te vinden bij F.E. VON PUFENDORF, *Observationes Juris Universi*, IV Hannoverae, 1770, Appendix variorum statutorum et jurium p. 403-457; G. DUMBAR, *Analecta* II, 1721, p. 233-247. Beschouwingen over deze dijkbrief bij S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Studiën over waterschapsgeschiedenis II*, *Salland*, Leiden 1950, p. 11-15.

2 FOCKEMA ANDREAE, *Salland*, p. 15.

3 De dijkbrief bevat geen bepalingen omtrent het aanleggen van nieuwe dijken, doch alleen een regeling om bestaande doch verwaarloosde dijken beter aan hun doel te laten beantwoorden. Vgl. G. ENGELEN VAN DER VEEN, De bedijking van den IJssel, p. 1 vlg.

vóór 1300 reeds bestaande invloed van Deventer (zowel van burgers als van het kapittel van Sint Lebuïnus) op de verhoudingen aan de Veluwse kant kon hierdoor zonder enige hinder worden gecontinueerd en uitgebouwd. Trouwens ook bij twee geconsolideerde landsheerlijke territoria blijven invloedssferen over en weer zeer wel mogelijk. In ons geval beperkte zich deze invloed voorlopig althans tot die van de stad Deventer op de Veluwe, waarvan de draagwijdte bij de bespreking van de bonte verscheidenheid van buurschappen, kerspels en marken duidelijk te voorschijn komt.

Het 'klassieke' hofstelsel was in die veertiende eeuw aan het verdwijnen. De meeste van de hoven vervulden hun eigenlijke hoffunctie met horigheid e.d. niet meer, doch waren uitsluitend grotere boerderijen geworden, die in vele gevallen centra waren voor de betalingen van pachten of tijnsen[1], en tevens zelf ook pachtboerderijen waren geworden.

Naast de kerspels en de binnen hun grenzen gelegen buurschappen, was toen een nieuw verschijnsel opgekomen: de mark. Sinds 1298 komt deze term op de Veluwe voor. Het hier te bespreken gebied vormde in de latere middeleeuwen een concentratiegebied van marken[2]. Martens van Sevenhoven[3] stelde - redenerend vanuit rechtshistorisch standpunt - dat de meeste marken in Gelderland hun oorsprong vonden in de villae, die als gemeenschap van zelfstandige geërfden zijn blijven bestaan na het niet meer functionneren van de hoven. Het was voor de kerspelen en/of buurschappen de organisatie, waarin het beheer van de gemene gronden (bossen, heidevelden, en weilanden) was geregeld. Nu heeft Slicher van Bath in tegenstelling tot vroegere auteurs het probleem van het ontstaan van de marken vanuit het standpunt van de economisch-sociale geschiedenis bestudeerd. De conclusies daarvan kunnen ook voor het onderhavige gebied gelden. Het (latere) polderdistrict Veluwe was naar middeleeuwse maatstaven door de vele nederzettingen op het hoog terras tamelijk dicht bevolkt.

Hierdoor moest het ongeordende en willekeurige gebruik van woeste gronden aan banden worden gelegd, mede door het in

1 Over deze niet-functionele hoven, zie B.H. SLICHER VAN BATH, *Hoven op de Veluwe*, p. 168, en 190-192.
2 SLICHER VAN BATH, *Studiën Veluwe*, p. 53 en p. 55.
3 A.H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Vorming graafschap Gelre*, p. 5.

vergelijking met vroeger eeuwen intensievere gebruik ervan voor het weiden van vee, en door een intensievere exploitatie van bossen, heidevelden en moerassige weilanden. Essentieel voor de bewoonbaarheid van het gebied was een goed functioneren van de waterstaatszorg. Deze was geheel en al zonder enige reglementering een taak van de kleinste bestuurlijke eenheid, dus van het kerspel, of het buurschap, met of zonder de mark, al naar gelang de plaatselijke omstandigheden. In feite kon het markegenootschap een organisatie vormen voor het beheer van alle kaden, wegen en afwateringen[1]. Tesamen zouden deze bestuurlijke eenheden nà 1370 het polderdistrict Veluwe gaan vormen, hoewel de dan ingevoerde term 'kerspel' in vele gevallen een nieuwe geografische aanduiding heeft gekregen.

Voorzover er voor 1328 een regeling bestond, was deze zeer gebrekkig. Op sommige punten, vooral in de lagere gedeelten langs de IJsseloever zullen over bepaalde afstanden partiële bedijkingen hebben bestaan[2], ter bescherming van afzonderlijke buurschappen of kerspelen. Na het tot stand komen van de aaneengeschakelde bedijking aan Sallandse kant na 1308 ondervond men in het weteringengebied grotere nadelen van deze partiële bedijking dan ooit tevoren. Dit was één van de redenen, waarom circa 1314 bij Nijenbeek, niet ver van Voorst, een waterkering werd aangebracht[3]. Ter hoogte van Nijbroek bestond eveneens een IJsseldijk; daarvan wordt melding gedaan in de landbrief van het Nijbroek[4].

Sloet meende zelfs dat er reeds in het begin van de veertiende eeuw een vrijwel aaneengesloten bedijking moet hebben bestaan tussen Terwolde en Vorchten[5]. Toch had juist nà 1308 de IJssel in versterkte mate de neiging om tussen de verschillende bedijkingen door te stromen[6]. De andere methoden van waterkering (zoals bekading) golden eveneens slechts voor de afzonderlijke kerspelen. Op sommige punten langs de IJssel, met name ter hoogte van de moerassige strook grond van de komzône, zal zelfs geen bedijking nodig zijn geweest; daar was immers buitensluiting van het IJsselwater niet noodzakelijk. An-

1 HESLINGA, Heerde, p. 648.
2 FOCKEMA ANDREAE, Veluwe, p. 8.
3 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, p. XI.
4 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 221 *.
5 SLOET, *Bijdragen kennis van Gelderland*, p. 317.
6 J. VAN DOORNINCK, Welke zou de hoofdoorzaak van het verval der bevaarbaarheid van de IJssel zijn? *Overijsselsche Almanak*, 1839, p. 68.

derzijds geschiedde de bewoning in Werven, Vorchten, Grapendaal, Veessen en andere IJssel-buurschappen op de oeverwallen grotendeels op zogenaamde woonhoogten, waar zich veelal (zoals te Veessen) ook het godshuis bevond[1]. Sommige gedeelten bezaten reeds een eigen volledige waterkering met eigen lozing op het buitenwater. Dit was het geval met de landerijen van Wilp en Gietelo, en met Oene, in welk laatste geval de hof van het kapittel van Sint Marie bovendien een eigen bekading had laten aanleggen[2].

Ter completering van het beeld van het weteringengebied rond 1300, volgt nu een opsomming van de aldaar gelegen 'eenheden van plaatselijk bestuur'. In de hier uit te geven kroniek van de Veluwse polder worden zij 'kerspelen' genoemd; doch in dit verband zij er op gewezen, dat hiermede in het algemeen het wereldlijke kerspel wordt bedoeld. Met de aanduiding van deze plaatsnamen zal worden aangegeven een kerspel, kerkdorp, of buurschap, alle drie van een betrekkelijk willekeurige eenheid van plaatselijk bestuur[3], waar in de meeste gevallen een markeorganisatie van geërfden (eventueel samen met pachters) bestond. Deze geheel nieuwe bestuurlijke instellingen vormden zich vrijelijk, los van de oorspronkelijke marke- en kerspelgrenzen, gedeeltelijk uit het gewoonterecht, gedeeltelijk met landsheerlijke bekrachtiging[4]. Op de hogere gronden (de driftzône, het hoogterras) treft men aan, gaande van zuid naar noord: Beekbergen, dat tesamen met de buurschappen Engeland, Lieren en Oosterhuizen de Beekbergermark vormde[5]. Kerkpatroon waren Sint Fabianus en Sint Sebastianus. De kerk behoorde aan de proost van het kapittel van Sint Marie[6].

Ten noorden van Beekbergen ligt de mark Wormingen[7]. De

1 M.W. Heslinga, De gemeente Heerde, p. 532.
2 Fockema Andreae, *Veluwe*, p. 8.
3 S.J. Fockema Andreae deelt mede (*Polderdistrict Veluwe*, p. 27), dat het publiek recht vóór de Franse tijd lang niet de scherpe omschrijving en begrenzing van begrippen en benamingen kende, als heden ten dage het geval is.
4 Zij worden dorpspolders genoemd, waarvan de begrenzing niet zozeer op gemeenschappelijke waterstaatsbelangen teruggaat, als wel berust op een louter administratieve indeling. Fockema Andreae, *Veluwe*, p. 38; *Rapport over den waterstaatstoestand van het polderdistrict Veluwe*, Leiden 1881, p. 3, 4.
5 A.H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*, in *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, 's-Gravenhage 1925, p. 99.
6 S. Muller Hzn, *Kerkelijke indeling omstreeks 1550*, I, *Het bisdom Utrecht*, *in Geschiedkundige atlas van Nederland*, p. 447.
7 Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*, p. 102.

hof van Wormingen behoorde aan de proosdij van Sint Lebuïnus. Aan deze hof was het markerichterschap verbonden. De proost benoemde de holtrichter. In deze mark bezat de proosdij nog meer goederen. Onmiddellijk ten oosten van Wormingen ligt de mark Woudhuis, die waarschijnlijk een afscheiding van Wormingen was. Ook daar bezat de proostdij rechten[1]. Deze mark wordt in de hier uitgegeven kroniek 'Praestmerck' genoemd. In de kroniek wordt verder Apeldoorn genoemd. Het kerspel - in de kerk-rechtelijke betekenis - kan daarmede onmogelijk bedoeld zijn, want daartoe behoorde ook Wormingen, dat in de hoeve-lijsten van de kroniek afzonderlijk wordt opgesomd.

Aangezien nu in deze lijsten de mark Wenum niet voorkomt, moet men onder 'Apeldoorn' de hof van het kapittel van Sint Marie aldaar, het kerkdorp en de geërfden-organisatie verstaan[2], en verder de marken Orden (Noord-Apeldoorn) en Wenum. Ten noorden hiervan ligt Vaassen, dat als kerspel in 1176 van Epe is afgescheiden[3]. De mark Vaassen grenst aan de noordzijde aan de mark Emst en Westendorp. Kerkelijk behoorde het buurschap Emst tot Epe. De geërfden oefenden gezamenlijk rechten uit op bepaalde venen binnen de beide buurschappen Emst en Westendorp, met name in het Emsterbroek. Er was daar een hof, die in de goederenlijst van Herbertus van Putten wordt vermeld (ca. 1313)[4]. Richten wij de blik nog verder noordwaarts, dan vinden wij het kerspel Epe, dat tot 1176 zeer omvangrijk was. Daarna nam de kerk aldaar in betekenis af voor zover het haar positie betrof als middelpunt van een uitgestrekte zielzorg.

1 H.J. MOERMAN, Plaatsnamen van de Oost-Veluwe, *Nomina Geographica Neerlandica*, dl. XII, 1948, p. 25.

2 MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Marken in Gelderland*, p. 101. Kerkelijk behoorde deze plaats aan de proost van Sint Marie; S. MULLER HZN, *Kerkelijke Indeling*, *Bisdom Utrecht*, p. 447. Kerkpatroon was Onze Lieve Vrouw, zie K. MARS, De patroon van de oude Apeldoornse Parochiekerk, *Archief Aartsbisdom Utrecht*, 73, 1954/1955, p. 218. De hof van Sint Marie was een verpachte zogenaamde zetelhove (evenals die te Oene en te Wilp). Zie hierover J.L. RIJNDORP, De hof van Sint Marie te Oene, *Bijdr. Meded. Gelre*, dl. 46, 1943, p. 1 vlg, vooral p. 10. Deze zetelhove behoorde tot de oorspronkelijke oudeigen goederen van het kapittel.

3 *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, no. 487; B.H. SLICHER VAN BATH, Studiën Veluwe, p. 23; MARTENS VAN SEVENHOVEN, Marken in Gelderland, p. 107; kerkpatrones was de H. Ursula, vgl. MULLER, *Kerkelijke indeling bisdom Utrecht*, p. 446.

4 MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Marken in Gelderland*, p. 108; B.H. SLICHER VAN BATH, Hoven op de Veluwe, p. 189.

Epe bleef echter een belangrijk centrum in de rechterlijke indeling van Veluwe[1]. De kerk, die toegewijd was aan Sint Maarten, behoorde aan de Utrechtse domdeken[2]. Rond mark en kerkdorp Epe lag een gehele concentratie van marken, die echter in de hoevelijsten van de kroniek niet vermeld worden. In de kroniek worden Epe en Emst gezamenlijk omgeslagen. Wanneer men van Epe in oostwaartse richting gaat, komt men in het kerkdorp en het kerspel Oene. Dit dorp ligt op een zich ver naar het oosten uitstrekkende landtong van de drift-zône[3]. De hof van het kapittel van Sint Marie aldaar wordt reeds genoemd in 1256, terwijl de kapel, die toegewijd was aan Sint Dionysius, en toebehoorde aan de proost van het kapittel van Sint Marie, reeds in 1176 genoemd werd[4] op het tijdstip van de kerkelijke afscheiding. Vanuit de hof, die verpacht was, werden vele ontginningsactiviteiten ontwikkeld in de lager gelegen gedeelten met moerasbossen rondom de landtong van het hogere terrein, waarop Oene ligt. Deze ontginningen waren reeds in de dertiende eeuw begonnen, en zij hadden bekading en rechtstreekse waterlozing op de IJssel noodzakelijk gemaakt, hetgeen inderdaad in de eerste twee decennia van de veertiende eeuw tot stand kwam. Noordwestelijk van Oene ligt op het hoogterras Heerde, dat als kerspel in 1176 eveneens werd afgescheiden van Epe[5]. Heerde zoals het in de kroniek wordt vermeld, bestond uit het kerkdorp Heerde, met een kerk, die toegewijd was aan Sint Jan evangelist, en verder uit de markeorganisatie van Markluiden en Horsthoek. Het *kerspel* Heerde kan in de kroniek niet bedoeld zijn; want Werven, Vorchten, en Veessen, die tot dit kerspel behoorden[6], worden in de kroniek afzonderlijk vermeld.

Met de vermelding van deze buurschappen is het noordelijkste punt bereikt: te weten de mark Werven met Wapenveld,

1 Vgl. SLICHER VAN BATH, Studiën Veluwe, p. 21-23.
2 H.J. KOK, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen 1958, p. 61. Vermoedelijk was het een bisschoppelijke eigen kerk, die naderhand aan de deken van het domkapittel was geschonken.
3 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 6.
4 Vgl. RIJNDORP, De hof van Sint Marie te Oene, voor nadere bijzonderheden.
5 MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Marken in Gelderland*, p. 111.
6 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 5.

waarvan in de hoevelijsten van de kroniek alleen Werven wordt genoemd. Want tesamen vormden zij één mark[1]. Werven was een IJsselbuurschap dat op een woonhoogte gelegen was. Het zou later (nà 1370) de grens van het Veluwse polderdistrict gaan vormen. Ten noorden van deze mark begon immers de invloedssfeer van de toen nog zeer jonge stad Hattem, een invloedssfeer, die zich ook op het gebied van de waterstaat in toenemende mate zou doen gelden. Daarom wenden wij ons nu naar de IJsselzijde, waar ten zuiden van Werven de polder Marle zich bevond, een onderdeel van de Overijsselse mark Wijnvoorden, zoals hiervoor is uiteengezet.

Ten zuiden ervan liggen respectievelijk de kerkdorpen Vorchten en Veessen, met de daaraan verbonden marke-organisaties. Kerkelijk behoorden beide tot Heerde, zoals ook blijkt uit het patrocinium van de kerk te Vorchten, die eveneens toegewijd was aan Sint Jan evangelist[2]. De mark Vorchten wordt genoemd vanaf 1343[3].

Met Veessen, waar het kerkdorp zeer dicht aan de IJssel ligt, is het een wat ander geval. Men kende daar vanouds een mark met eigen bestuur. De geërfden hadden tesamen de Sint Ethelwoldus-kapel gesticht[4].

De marke-organisatie aldaar was tevens de basis voor de waterstaats-organisatie aldaar, en bleef dat, ook toen het polderdistrict Veluwe gevormd werd.

Wanneer men dan langs de hier zeer sterk meanderende IJssel in zuidelijke richting gaat, kruist men eerst ontginningsland van Oene (heden ten dage heten de buurschappen aldaar nog Ooster-Oene en Oenerdijk), en komt vervolgens te Welsum, dat samen met Grapendaal tot het Oversticht bleef behoren. Kerkelijk vielen beiden onder Olst. Ook waren beiden onderhorig aan het schoutambt aldaar. Terwolde, een kerspel dat samengesteld

1 MARTENS VAN SEVENHOVEN, p. 113. In de domeinrekening van 1333-1334 blijkt uitsluitend Wapenveld genoemd te worden. In 1526 bij de 'Optekening van de beesten van Veluwe' worden Wapenveld en Werven tesamen geteld als behorende tot het kerspel Heerde. Vgl. H.K. ROESSINGH, Het Veluwse inwonertal 1526-1947, *Bijdr. Afd. Agrarische Geschiedenis no. 11*, Wageningen 1964, p. 128; S. MULLER HZN. *Kerkelijke Indeling Bisdom Utrecht*, p. 446.

2 S. MULLER HZN., *Kerkelijke Indeling Bisdom Utrecht*, p. 446.

3 A.H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Marken in Gelderland*, p. 112.

4 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 7.

was uit verschillende markeorganisaties[1], stond kerkelijk onder de proost van Sint Lebuïnus[2].

Het kerspel Twello, met een kerk die toegewijd was aan Onze Lieve Vrouw, telde eveneens een aantal markeorganisaties binnen haar grenzen, zoals Teuge en Veldwijk.

Verder naar het zuiden liggen de verhoudingen ingewikkelder. In de kroniek wordt immers vervolgens gesproken over 'Wilp'. Ongetwijfeld wordt hiermede het kerspel aangeduid. De kapel te Wilp, van waaruit Sint Lebuïnus omstreeks 765 zijn missiearbeid begonnen was aan de overzijde van de IJssel, wordt in het oorkondenmateriaal pas weer genoemd nà 1236[3]. De hof te Wilp is het middelpunt van de mark Wilp geweest, aan welke mark op een gegeven moment de marken Aard en Aardenbroek als één organisatie toegevoegd zijn. Ook de buurschappen Bergel en Hummede maakten er deel van uit[4].

Maar bij dit samenvallen van het kerspel en de mark moet echter ook nog met andere factoren rekening worden gehouden: de Ryplikerhof, als zetelhof van het kapittel van Sint Marie. De pachters en horigen onder deze hof waren aan de gewone rechterlijke organen onttrokken[5]. Verder moet rekening gehouden worden met het gezag van de Deventer proosdij, waarvan Wilp een leen was[6].

De kerk te Wilp stond onder het rechtsgebied van de proost van Deventer. Daarnaast deed ook heer Evert van Wilp zijn gezag gelden. Zeker is in ieder geval, dat heer Evert sinds 1333 het binnen het kerspel gelegen huis en hof te Brouckhorst van Reinald II in leen kreeg[7], en later ook nog over inkomsten te Wilp en Aard beschikte. En tenslotte valt in het kerspel Wilp ook nog in de Bergeler mark een toenemend aandelenbezit van Deventer burgers en stichtingen te constateren[8].

1 J. VREDENBERG, in *Nieuws uit eigen streek*, oktober 1964. Drie marken lagen in het kerspel: Bursenremarck, Woudermarck, en Tuylermarck.
2 S. MULLER HZN., *Kerkelijke Indeling Bisdom Utrecht*, p. 463.
3 SLICHER VAN BATH, Studiën Veluwe, p. 21; Kerkpatroon Sint Lebuïnus.
4 MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Marken in Gelderland*, p. 92-93.
5 FOCKEMA ANDREAE, Veluwe, p. 7; J.L. RIJNDORP, De hof van Sint Marie te Oene, p. 12.
6 W.A. VAN SPAEN, *Oordeelkundige inleiding tot de geschiedenis van Gelderland*, dl. IV, p. 187 vlg.
7 A. SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE, *Kroniek huis en geslacht Wilp* (1871), p. 3 en 5; *Register Leenakten Veluwe*, p. 271.
8 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 6.

De Nijenbeek ten zuid-oosten van de Aardermark was toen, zoals hiervoor is uiteengezet, een landsheerlijk bezit van de eerste orde[1].

Rest nu nog Gietelo, waar een hof lag, die toebehoorde aan de bisschop van Utrecht, en later is overgegaan op de stad Deventer[2].

De invloed van Deventer op de Veluwe zal een blijvend verschijnsel zijn. Zij wordt gedemonstreerd in de belangrijke plaats, die Deventer burgers ook nà 1370 in het dan gevestigde waterschap zullen bekleden. Rechtstreekse Deventer gebiedsuitbreiding zou echter ook in de toekomst eindigen aan de grenzen van Twello en Wilp. Wel zou in latere tijden de Bergelermark geheel ingenomen worden door de landgoederen van Deventer burgers[3]. Tenslotte is het meest opvallende verschijnsel, dat de kerspelen Wilp, Twello en Terwolde niet, zoals de rest van de Veluwe, ressorteerden onder de proost van Sint Pieter te Utrecht, doch onder de proost van Sint Lebuïnus te Deventer.

De invloed van het Oversticht op Gelders gebied vanuit Olst via Welsum eindigde bij de hof te Oene en het moerassige gebied van de kommen-zône. Hetzelfde gold voor de Overijsselse mark Wijnvoorden, die via Marle zich eveneens uitstrekte tot aan het moerassige gebied. In vele opzichten zal dan ook beslissend zijn, welke instantie de kommen-zône in het bezit zou krijgen.

Ontginningen en vrije gemeenschapsvormingen

Bij onze *tour d'horizon* waren naast de ontbinding van het hofstelsel en de opkomst van de markeorganisaties, twee andere facetten het meest opvallend. Dat waren de ontginningsactiviteiten, en de steunpunten van het landsheerlijk gezag zoals de Nijenbeek.

Te ontginnen was er nog genoeg. Het in deze vallei centraal gelegen gebied ten zuiden van Oene tot aan de grens van Teuge was nog een uitgestrekt moerassig gebied. Ook ten noorden en oosten van Oene waren nog gedeeltelijk ontginningen noodzakelijk.

1 Vgl. voor de opdracht van de Nijenbeek met de opwas, en molens aan Reinald van Gelre, NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 50, 3 april 1296; no. 52, 7 augustus 1297.
2 A.H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Marken in Gelderland*, p. 92.
3 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 6.

Bij de nu te bespreken stichting van Nijbroek in 1328 zullen veel van de hiervoor genoemde factoren op economisch en politiek terrein een rol gespeeld hebben.

Maar ook het volgende zal meegesproken hebben. Het is bekend (en hiervoor ook medegedeeld), dat vanuit Oene in de eerste decennia van de veertiende eeuw de ontginningsactiviteiten werden voortgezet[1], in het kader van de sinds het midden van de dertiende eeuw ondernomen ontginningen en kolonisatie op de Noord-Oost Veluwe, met name te Hollanderbroek (Oldebroek). Deze ontginningen (vanaf ca. 1270) geschiedden, in tegenstelling van die te Oene, niet vanuit of door de hoven. In dit tijdvak verkocht de graaf de woeste gronden aan marke-organisaties of aan particulieren, mede ter verwerving van inkomsten[2]. Want een van de belangrijke koninklijke rechten, die aan de landsheren toekwamen, was het 'wildernis-regaal'. Op grond hiervan werd alle niet in cultuur gebrachte gebied dat buiten de gemene gronden van de buurschappen was gelegen, gerekend tot het landsheerlijk domein. Deze politiek werd gestimuleerd door het juist in deze tijd opkomende chronische geldgebrek van de vorsten[3]. Nu bestond reeds sinds de tweede helft van de dertiende eeuw het streven van de landsheren om hun inkomsten te vergroten, onder meer door vergroting van gebied en vermeerdering van het aantal onderdanen. En de graven van Gelre hadden als voorbeeld gezien, dat in Holland door de graven Floris V en later door Willem III ten eigen financiëlen voordele woeste grond was uitgegeven[4]. Gezien nu het feit, dat sinds de tweede helft van de dertiende eeuw allerwege een bevolkingstoeneming te constateren viel, en een intensievere exploitatie van bossen, heidevelden en moerassige weilanden plaats vond, steeg ten gevolge hiervan ook de waarde van de onontgonnen gronden. Een exploitatie ervan scheen lucratief te zullen zijn, temeer daar de landbouw in de randgebieden van de Veluwe in die tijd vergeleken met die van vele andere streken bepaald floreerde[5].

Juridisch was de weg voor deze politiek in feite vrij door de *Constitutio in favorem principum*[6] en de *Sententia de jure statuum*

1 B.H. SLICHER VAN BATH, Studiën Veluwe, p. 17.
2 IDEM, p. 20-21.
3 W. JAPPE ALBERTS, *Staten van Gelre*, I, p. 23.
4 S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Salland*, p. 9.
5 SLICHER VAN BATH, Studiën Veluwe, p. 19.
6 *M.G.H.*, *Constitutiones*, *Legum sectio IV*, *t. II*, Hannoverae 1896, no. 304.

terre[1], uitgevaardigd door koning Hendrik (VII) op 1 mei 1231, ten gevolge waarvan de territoriale vorsten in staat gesteld werden steden te stichten en nieuwe rechten vast te stellen, zij het dan in overleg met de meliores et majores terre[2]. Een beperking hierin werd in 1310 door koning Hendrik aan Reinald I opgelegd, te weten, dat geen vorst of heer aan een stad vrijheid of voorrechten mag schenken buiten de uitdrukkelijke toestemming van de koning, welke bepaling gevolgd werd door een herroeping van al dergelijke bepalingen omtrent vrijheden en voorrechten, die door de graaf van Gelre zonder toestemming van de koningen waren verleend. Vervolgens werd door hem echter aan Reinald toegestaan, om die voorrechten opnieuw te verlenen[3].

Zo kon de graaf dan ook bereiken, dat hij door het geven van bepaalde rechten en vrijheden rechtstreeks onderdanen verkreeg en aan zich wist te binden. Dit gebeurde niet zozeer door een persoonlijke feodale band, doch veeleer door middel van stedenstichting of door erftijnsen, waar het organisatievormen ten plattelande betrof. Hoezeer deze beide facetten toch ook kunnen samen gaan en aan elkander verwant zijn, - daar ze qua organisatie exempt zijn uit de omringende hoven en marken, en een gemeenschapskarakter bezitten naast een hoge graad van autonomie - dat leert ons de stichting van Nijbroek. Deze tendentie komt voor het eerst tot uiting onder Reinald I in 1298 bij de stichting van Staverden[4], een onderneming die overigens op een volslagen mislukking is uitgelopen, maar een stichtingsoorkonde is met de uitvoerigheid van een prospectus[5]. Het was als het ware een program voor de zeer nabije toekomst. Want er volgden meer stadstichtingen: Hattem in 1299[6], Nieuwstad in 1312[7]. In december 1312 volgden een gehele reeks

1 *Idem*, no. 305.
2 'Si aliquis dominarum terre aliquas constituciones vel nova jura facere possit, melioribus et majoribus terre minime requisitis'. Vgl. H. MITTEIS, *Der Staat des hohen Mittelalters*, Weimar 1948, p. 404-412.
3 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 111, 3 september 1310.
4 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 53, 25 maart 1298.
5 S.J. FOCKEMA ANDREAE en E.H. TER KUILE, *Duizend Jaar bouwen in Nederland*, I, Amsterdam 1948, p. 122-123.
6 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 63, 25 september 1299.
7 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 138, 11 november 1312.

bevestigingen van stadsrechten[1]. Tenslotte krijgt dan Zaltbommel in 1316 een stadsrecht[2].

De politieke lijn in zake de 'wildernissen' ligt in hetzelfde vlak. In 1323 gaf Reinald II aan horigen bij Elburg 60 morgen land in erfpacht, onder dezelfde rechten als die van de kolonisten van Hollanderbroek[3]. Wilde de graaf van Gelre ook in het komgebied zijn invloed handhaven, dan was voortvarendheid geboden, want het recht van opstrek was in deze streken bepaald niet onbekend.

Reeds tientallen jaren lang kwamen uit Friesland, maar vooral uit Holland[4] kolonisten naar de Noord-Oost Veluwe[5], Noord-West Overijssel, de Betuwe en naar het Kleefse land. Zij kenden een collectief geregelde bestuurszorg van communale aard ook voor de waterstaatsaangelegenheden.

Deze trachtten zij in hun ontginningsgebieden te introduceren[6], bovendien brachten zij hun Hollandse maten mede. Het invoeren van de eigen waterschaps-organisatie, zoals zij die kenden in Holland en het Nedersticht, was noodzakelijk, daar zij in de ontginningsgebieden de eerst belanghebbenden waren bij een goed functionerende waterstaatszorg met gereguleerde afwatering en beveiliging tegen overstromingswater van de grote rivieren. De graaf van zijn kant gaf hun onder meer op voorwaarde van tijnsplichtigheid rechten en vrijheden, waarbij hij aansloot op de Hollands-Stichtse waterstaatsorganisatie. Bovendien gaf hij landrechten uit. Zo vielen zíjn politiek-financieel belang (geld; consolidatie van het territorium) en hún economisch belang samen. De verbinding van het overheidsgezag (de grafelijke 'ban') met de vrije gemeenschapsvorming, los van feodaal ver-

1 Montfort, Kriekenbeek, Wageningen, Harderwijk, Doesburg, Elburg, Gendt, Doetinchem. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 139, 4 dec. 1312; I, nos. 141-147.
2 NIJHOFF, I, no. 167, 19 oktober 1316.
3 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 197, 6 december 1323.
4 Vgl. W. JAPPE ALBERTS en H.P.H. JANSEN, *Welvaart in wording*, 's-Gravenhage 1964, p. 70-71.
5 In het dijkboek van Hattem komt b.v. de achternaam 'Hollander' vele malen voor aangaande mensen die gehoefslaagd zijn betreffende het onderhoud van de IJsseldijk.
6 Vgl. L.A.J.W. SLOET, *Het hoogadellijk, vrij wereldlijk Stift Bedbur*, *Verh. Kon. Acad.*, Afd. Letterkunde, XII, 1879, p. 18-19; S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Studiën over waterschapsgeschiedenis VII*, *Grensproblemen aan de bovenrivieren*, p. 16-17.

band, maakte de ontginningen mogelijk door middel van immigratie[1].

Mede in verband hiermede kan men de tijd van 1320-1370 karakteriseren als de tijd van de grote Gelderse dijkrechten[2], te beginnen met een waterstaatsregeling voor het land van Maas en Waal[3], en eindigend met de dijkbrief van Veluwe van 1370.

Nijbroek 1328

De in het voorgaande genoemde omstandigheden vormen de verklaring van de stichting van Nijbroek bij oorkonde van 25 april 1328[4], gelijk ook blijkt uit de aanhef van genoemde oorkonde: 'om onse renten ende heerlickheyt toe vermeeren'. Reinald II gaf toen alle woeste grond tussen Schonenburch (bij de Teuge) en Werven, dus de gehele lengte van het komgebied, tegen erfpacht aan Johannes Verenbarten, Martijn Willems en anderen. De twee ontginners, die met name genoemd werden, en voor de uitvoering van de ontginningen en de daaraan verbonden verbeteringen van de waterstaatstoestand zorg zouden moeten dragen, zouden extra beloond worden. Dit punt komt overeen met ontginningsvoorwaarden in andere soortgelijke gebieden. Verder werden er een richter en zeven schepenen aangesteld, die telken jare op 11 november zouden moeten worden gekozen. De ingezetenen van het richterschap Nijbroek zouden door hen worden berecht. Strafbepalingen omtrent bepaalde misdrijven werden vastgelegd. Deze schepenbank, waaraan in feite de hoge jurisdictie was verbonden, was een college, dat in Gelre toen nog buiten de steden onbekend was[5], doch in Holland, met name op de Zuid-Hollandse eilanden bepaald niet[6]. Het Nijbroek werd dus zodoende van het omringende gebied los gemaakt en kwam rechtstreeks onder de landsheer te staan. Kerkelijk werd Nijbroek zelfstandig op 2 juli 1339.

Bij die gelegenheid werd Nijbroek, dat tot dan toe onder het kerspel Terwolde ressorteerde, een afzonderlijk kerspel. De kerk werd toegewijd aan Sint Georgius[7], en kwam te staan on-

1 S.J. Fockema Andreae, *Studiën over waterschapsgeschiedenis*, *dl. IV*, *Het Nedersticht*, p. 3.
2 Fockema Andreae, *Grensproblemen aan de bovenrivieren*, p. 20.
3 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden I*, no. 190, 12 januari 1321.
4 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, no. 221*, 25 april 1328.
5 Fockema Andreae, *Veluwe*, p. 9.
6 Fockema Andreae, Beginselen van Nederlandsche metrologie, *Nederlandsch Archievenblad*, jg. 49, 1941-1943, p. 194.
7 H.J. Kok, *Proeve patrocinia*, p. 125.

der de proosdij van Sint Lebuïnus, waaraan het patronaatsrecht toeviel. Bij de pastoorsbenoemingen zouden de hertogen van Gelre aan de proost van Sint Lebuïnus een geschikte figuur moeten voordragen. Reeds vóór 1339 was er te Nijbroek een kapel geweest, die belasting in geld of natura moest opbrengen voor de moederkerk van Terwolde.

Gezien nu het nauwe politieke verband en ook de juridische overeenkomsten, zoals in het voorgaande aangeduid is, tussen stadstichting en het geven van landrechten, zijn er in de 'vrijheden en rechten' van Nijbroek tendenzen die wijzen in de richting van een juridische status, waaruit best eens een stad had kunnen groeien.

Dat dit de gehele verdere middeleeuwen door met name in de hertogelijke kanselarij zo moet zijn aangevoeld, bewijst een door Karel van Gelre op 6 februari 1501 uitgevaardigde oorkonde[1], waarin de hertog de privileges (vrijheden en rechten) van Nijbroek bevestigt en vermeerdert. Hij tekent hierbij aan, dat Nijbroek 'mit sekeren vrijheheiden ende privilegien van *Statrechten* ind anders mercklichen versien (is)'.

Een ander kenmerk was, dat de geërfden er een organisatie vormden tot behartiging van verschillende belangen[2]. De volledige zelfstandigheid van dit immigrantenbestuur werd geaccentueerd door de uitsluiting van de invloed van de reeds aanwezige bestuurlijke organen in dit gebied: het hoge gerecht, het landrecht, de marke- en hofgerechten[3]. De bewoners kwamen met hun bestuur rechtstreeks onder de graaf te staan. Zij zouden de landsheer dienen 'mit wapenen und onse lant helpen weeren'. Zij zouden vrijgesteld zijn van beden en van schatting, wanneer zij daarin niet zouden toestemmen.

Er is bij dit alles een zekere overeenkomst met de 'conjurati' van de elfde en de twaalfde eeuw, zij het dan, dat díé vrije gemeenschapsvormingen, als 'communitas' voor wederzijdse hulpverlening, zich meermalen stelden tegenover de (bisschop-) landsheer. Zij werden toen de basis voor een stedelijke organisatie.

Nu moet men bij de stichting van Nijbroek in het oog houden,

1 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, 1, no. 320, 6 februari 1501.
2 MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Marken in Gelderland*, p. 97.
3 FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 10.

dat de landsheer de rechtsregels voor de geërfden opstelde, terwijl de 'conjurati' van de 11e en 12e eeuw eigen rechtsregels vormden[1]; verder, dat de conjurati zich stelden tegenover de landsheer, terwijl daarentegen de stichting van Nijbroek duidelijk paste in de landsheerlijke politiek. Maar één ding hadden zij gemeenschappelijk: de vrije gemeenschapsvorming, waarbij de belanghebbenden zich onderling verbonden tot wederzijdse hulpverlening. Dit beeld wordt des te aantrekkelijker, wanneer men bedenkt dat sommige historici de aanwezigheid van een 'conjuratio' als het kenmerk bij uitstek van een stedelijke organisatie zien[2].

Er is in deze een overeenkomst met een facet van de vrijwel mislukte stadstichting van Eemnes in 1352, waarbij eveneens het gehele regeringsbestel gegrond was in de plaatselijke geërfdenorganisatie[3]. Ook Eemnes was zijn bestaan begonnen als een vestiging van vrije lieden[4].

Als criterium om te kunnen behoren tot de erfgenoten van het Nijbroek gold het bezit van een volle hoeve met recht van opstrek. Dan was men stemhebbend in de vergaderingen van de geërfden. Of anders gezegd: stemrecht was verbonden aan een hoeve, d.w.z. hofstede met land[5].

Resumerend kan men dus vaststellen, hoezeer in de landsheerlijke politiek met name in Gelre, het verlenen van sommige stadsrechten, van land- en dijkrechten, en de bevordering van de ontginningen met elkander samenhingen, terwijl ook in sommige gevallen tussen deze rechten onderling overeenkomsten aanwijsbaar zijn. En bij Nijbroek was dit wel heel sterk het geval. Doch bij de verdere ontwikkeling van de geërfden-organisatie aldaar zijn alle sporen uitgewist, die hadden kunnen leiden naar een stedelijke ontwikkeling. Want Nijbroek zal in 1370, weliswaar met behoud van eigen rechten, opgenomen worden in een groter geheel: het polderdistrict Veluwe.

Ook waterstaatkundig moest Nijbroek een eenheid worden volgens de bepalingen van de vrijheden en rechten van 1328. En

1 Fockema Andreae, *Nedersticht*, p. 3.
2 Ch. Petit-Dutaillis, Les communes françaises, Parijs, 1947.
3 A. Johanna Maris, *Eemnes*, Utrecht 1947, p. 70.
4 *O.c.*, p. 53.
5 J.Ph. de Monté VerLoren, *Stem in Staat in de loop der eeuwen*, Utrecht 1942, p. 6-7-8; Idem, *Hoofdlijnen rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden*, p. 59-64.

daartoe moest alle water uit Nijbroek geweerd worden door de omringende kerspels op eigen kosten. Alle omringende kerspelen moesten de afwateringen kanaliseren tot weteringen, kaden er langs leggen, en ten noorden van Nijbroek afleiden. Duidelijk spreekt hier naar Hollands-Stichts voorbeeld het exclusieve karakter van Nijbroek. Hier ligt het beginpunt van de aanleg van de weteringen[1]. Het is niet bekend of men toen onmiddellijk met de uitvoering van deze bepaling een begin heeft gemaakt, dan wel jarenlang gewacht heeft. In ieder geval heeft Nijbroek zelf toen de wetering tot stand gebracht, die later de Groote Wetering werd genoemd. Ook moet er toen reeds een sluis aangelegd zijn. Want er werd vastgesteld, dat de geërfden van Nijbroek die voor hun land een afwatering wilden hebben, in de lasten van wetering en sluizen gelijkelijk moesten delen naar de mate van hun grondbezit.

Omtrent de bedijking langs de IJssel werd bepaald, dat allen die belang zouden hebben bij deze bedijking die dijk mede tot stand zouden moeten brengen 'mergen mergen gelijcke', d.w.z. naar evenredigheid van ieders grondbezit. In deze bepaling was dus de mogelijkheid vastgelegd om te komen tot een verdere uitbreiding en voltooiïng van de algehele IJsselbedijking aan Veluwse kant. Richter en schepenen van Nijbroek zouden tevens dijkgraaf en heemraden worden.

In het *Statutum in favorem principum* was vastgelegd, dat de territoriale vorsten bij het instellen van nieuwe rechten zulks in samenwerking zouden moeten doen met de meliores en majores terre. Als uitvloeisel daarvan werd de oorkonde medebezegeld door de grafelijke raad[2].

De bewoners van het Nijbroek kwamen uit Holland en Zeeland. De organisatie van Nijbroek was immers duidelijk gebaseerd op Hollands-Stichts voorbeeld[3], waarvan het hier tevoren

1 Definitie van het begrip 'wetering' bij J.D. MOERMAN, B e k e n , s p r e n g e n , w a t e r m o l e n s o p d e V e l u w e , *Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Genootschap*, dl. 51, 1934, p. 196. 'Weteringen zijn de natuurlijke en toch ook verbeterde en verlegde afwateringen van de meer laag gelegen, meest in cultuur zijnde gronden, met een sterk wisselende waterstand, uitsluitend bedoeld voor de afvoer van water'.

2 W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre en Zutphen* I, p. 43 en 52.

3 Zie hiervoor S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Grensproblemen aan de bovenrivieren*, p. 16; IDEM, *Salland*, p. 8; IDEM, *Studiën over waterschapsgeschiedenis*, *VIII*, *Overzicht van de Nederlandse waterschapsgeschiedenis*, Leiden 1952, p. 4; L.A.J.W. SLOET, *Het Stift Bedbur*, p. 18 en p. 19.

gesignaleerde exclusieve karakter kenmerkend was. Zij brachten bovendien de algemene Hollands-Zeeuwse dijkmaat mede; dat was de Putse maat[1].

De landsheer had in Nijbroek heel wat weg te geven, zoals de novale tienden, en de grondtijns van alle uitgegeven erven[2]. In veertien jaar tijds werden circa 76 hoeven ontgonnen[3]. Goed voorbeeld deed goed volgen. Niet alleen werden in het naburige Oene de ontginningen met kracht voortgezet[4], maar ook kreeg Oene, vermoedelijk ten gevolge van de waterstaatkundige organisatie van Nijbroek, een eigen waterstaatkundige organisatie met een eigen bekading en afwatering rechtstreeks op de IJssel[5]. Voor Nijbroek had dit alles ten gevolge, dat zijn gebied hierdoor in tweeën gesplitst werd, ten gevolge waarvan het noordelijk gedeelte van het komgebied voor Nijbroek verloren ging. Van toen af grensde Oene aan de noordzijde van het Nijbroek.

Karthuizers te Monnikhuizen

Van grote betekenis zijn na 1342 de werkzaamheden geweest, die vanuit het Karthuizerklooster Monnikhuizen ten noorden van Arnhem ondernomen werden in het weteringengebied. Voorop gesteld zij, dat de Karthuizers, die het kluizenaars-ideaal met het gemeenschappelijk leven verbonden en strenge boetedoeningen kenden, over het algemeen bij vorsten hoog in aanzien stonden. Tekenend is, dat sommige vorsten gaarne begraven wilden worden in kerken van Karthuizer kloosters[6]. Omstreeks 1335 deed deze orde haar intrede in de noordelijke Nederlanden, en met name in Holland en Gelre. In dat jaar begon Reinald II van Gelre plannen te maken voor de stichting van

1 K.M.C. ZEVENBOOM, *Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen*, *Verhandelingen Kon. Acad. Wetenschappen*, N.R., dl. 70, no. 3, Amsterdam 1964, p. 101; gebaseerd op J.H. VAN SWINDEN, *Vergelijkingstafels tusschen de Hollandsche lengtematen en den mètre*, Amsterdam 1812, p. 146; S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 9; IDEM, De hoge en vrije heerlijkheid Putten, *Zuid-Hollandse Studiën*, dl. II, p. 32.
2 FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 11.
3 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, p. XVI.
4 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, p. XVI; E. HERINGA, *Tijnsen op de Veluwe*, Groningen 1931, bijlage 98, pp. 104-106; B.H. SLICHER VAN BATH, Studiën Veluwe, p. 17.
5 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 8.
6 R.R. POST, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*, Utrecht enz, 1957, I, p. 221. Verschillende leden van de Gelderse hertogelijke familie zijn te Monnikhuizen begraven.

een karthuize. Hij had daarvoor zijn keuze laten vallen op terreinen ten noorden van de stad Arnhem, ter plaatse van het tegenwoordige Klarenbeek[1]. In 1335 gaf, hij toen hij zijn testament opstelde behalve aan andere geestelijke stichtingen ook aan het in de toekomst te stichten Monnikhuizen een jaarlijkse rente van 500 pond[2]. Het klooster werd uiteindelijk gesticht kort vóór 1342. Op 24 juli van dat jaar gaf Reinald II aan Monnikhuizen 500 pond kleinpenningen per jaar uit zijn inkomsten van Nijbroek[3]. Daarenboven kreeg Monnikhuizen van de hertog andere belangrijke goederen aldaar geschonken[4]. In later tijd bezat het klooster een hof te Nijbroek, genaamd het Spijker, die aanvankelijk hoogst waarschijnlijk bewoond werd door een meier van Monnikhuizen, en later regelmatig door de richter van Nijbroek.

Verder had Monnikhuizen aldaar een tiental grote, en een tiental kleinere hofsteden en een hoeveelheid landbezit in eigendom[5]. De prior van Monnikhuizen bezat het collatierecht van de vicarie van Sint Catharina in de kerk te Nijbroek[6].

In 1343, dus vrijwel onmiddellijk na de stichting werd de karthuize door het Generale Kapittel van de Grande Chartreuse in de orde opgenomen. In de dan volgende periode heeft het klooster een crisis moeten doorstaan. Door de dood van Reinald II in 1343 was aan Monnikhuizen zijn beschermheer ontvallen. Het klooster geraakte in moeilijkheden met Reinald III, en in samenhang met die kwestie, had het eveneens zeer te lijden van de herhaaldelijk opvlammende twisten tussen Reinald III en Eduard[7] in de periode tot 1361. Toen Eduard in dat jaar de regering overnam, werd de situatie voor het klooster aanmerkelijk gunstiger, omdat de sympathie van Eduard duidelijk uitging naar Monnikhuizen[8].

1 H.J. SCHOLTENS, De priors van het Karthuizer klooster Monnikhuizen bij Arnhem, *Archief Aartsbisdom Utrecht*, dl. 56, 1932, p. 13.
2 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 310, 27 maart 1335.
3 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, no. 396, 24 juli 1342.
4 SCHOLTENS, De priors van Monnikhuizen, p. 14.
5 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 12.
6 J.S. VAN VEEN, De collatie van het kerkmeester- en het kosterambt te Nijbroek voor de hervorming, *Archief Aartsbisdom Utrecht*, dl. 46, 1921, p. 153; M. SCHOENGEN, *Monasticon Batavum*, III, p. 14.
7 H.J. SCHOLTENS, Priors van Monnikhuizen, p. 14-15.
8 H.B.C.W. VERMEER, *Het tractaat 'Ortus et decursus ordinis Carthusiensis' van Hendrik Egher van Kalkar*. Wageningen 1929, p. 16 n. 1.

De hertog bezocht enkele malen de karthuize. Dat hij toen vol waardering sprak over de godsvrucht van de monniken is stellig een bewijs van deze sympathie. En dit werd de grondslag voor een samenwerking tussen de hertog en de karthuize van bestuurlijke en technische aard bij de vorming van het polderdistrict Veluwe.

De dijkbrief van Veluwe, 1370

Uit de goederen van Monnikhuizen te Nijbroek konden alleen dan de nodige opbrengsten voortkomen, als de waterstaatszorg aldaar goed geregeld was. Theoretisch zou dit inderdaad reeds het geval moeten zijn, overeenkomstig de bepalingen van de 'Vrijheden en rechten van Nijbroek' van 1328. Maar uit die bepalingen bleek maar al te duidelijk, hoezeer het goed functioneren van een en ander afhankelijk was van de waterstaatszorg door de omringende kerspelen in hun eigen gebied. En hieraan ontbrak wel een en ander. In ieder geval was een algehele waterstaatsorganisatie van het rond Nijbroek gelegen gebied een dringende eis geworden, doch nog steeds een vrome wens van de erfgenoten gebleven. Een regeling in deze kwestie moest komen van de kant van de landsheer. En zoiets paste nu precies in de binnenlandse politiek van Eduard. Hij was in 1361 volledig heer en meester van het hertogdom geworden en wilde de politiek van territoriale consolidatie voortzetten, waarmede zijn vader en grootvader begonnen waren. Eén van hun methodes was geweest het geven van land- en dijkrechten aan bepaalde gebieden (aan de Lijmers, de Betuwe, de Bommelerwaard) ter regeling van de gezagsverhoudingen. Maar Eduards macht reikte verder dan die van zijn voorgangers.

Want hij vaardigde zijn oorkonden voor het overgrote deel uit zonder zijn raad of andere vooraanstaande leden van ridderschap en steden er in te kennen of te laten mede bezegelen[1]. Zo ook de dijkbrief van Veluwe van 31 oktober 1370[2]. Deze regeling werd door hertog Eduard gegeven aan de kerspelen Terwolde, Nijbroek, Oene, Heerde, en Vorchten, waarbij de vrijheden en rechten van Nijbroek van 1328 onverkort gehandhaafd bleven.

1 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* II, p. CIX. De steden en de adel hadden van hun kant geen bijzondere aanleiding om zich met de regering in te laten. Vgl. W. JAPPE ALBERTS, *Staten van Gelre en Zutphen* I, p. 78.

2 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* II, no. 175, 31 oktober 1370; FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 15-16.

Nijbroek behield zodoende zijn afzonderlijke positie voor de waterstaat binnen het eigen gebied. Bij het ten uitvoer brengen van de bepalingen in het dijkrecht van 1370 is de oorkonde van 1328 niet te missen geweest.

Het dijkrecht van 1370 gold voor de Veluwse Bandijk vanaf 'Mudinges hecke' tot 'Hulsberghe aen den berghe toe'. Mudinges hecke is het punt waar thans het landgoed Meermuiden ligt op de grensscheiding van de kerspelen Twello en Terwolde, ten noorden van het huidige Deventer stadsland[1]. Van daaraf zou een aaneengeschakelde bandijk moeten worden voltooid, die ten noorden van Werven van de IJssel naar het westen zou moeten afbuigen, en dan zou uitlopen in de hoge gronden van Hulsbergen, dat in die tijd een buurschap was op de grens van het kerspel Heerde met landerijen die in die tijd toebehoorde aan de hof te Ermelo[2]. Het terrein aldaar was (en is) vrij heuvelachtig[3]. De onderhoudslasten werden als volgt verdeeld[4]. Terwolde onderhield de dijk in het eigen kerspel, en voor zover het Grapendaal betrof. Het dijkgedeelte onder Welsum tot bij het veer naar Olst was ten laste van Nijbroek, dat mede door deze maatregel het zwaarst belast werd; waarschijnlijk door de invloed, die het klooster Monnikhuizen uitgeoefend heeft in Nijbroek. Het klooster had tegen deze extrabelasting geen bezwaar, omdat het daardoor ook een belangrijke zeggenschap in het gehele polderdistrict verkreeg. Welsum had slechts het gedeelte stroomafwaarts van het veer in onderhoud.

Oene onderhield het gedeelte, dat reeds tevoren aan de IJsselkant een gedeelte van de eigen bekading had gevormd. De verder stroomafwaarts gelegen gedeelten werden respectievelijk door Veessen, Heerde, en Vorchten onderhouden.

De dijk te Marle - 'Wijnvoorden' genaamd in de hier uit te geven kroniek, omdat het een deel van de Overstichtse mark van die naam vormde - werd gedeeltelijk door Nijbroek, en gedeeltelijk door Marle zelf onderhouden.

De Veluwse 'dwarsdijk' tenslotte, tussen Marle en Hulsber-

1 L.A.J.W. Sloet, *Bijdrage tot de kennis van Gelderland*, p. 318.
2 P.N. van Doorninck, *Registers op de leenaktenboeken van Gelre*, *Kwartier van Veluwe*, Arnhem 1901, p. 222, no. 70, Heerde.
3 W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff, *Het Frensweger handschrift betreffende de geschiedenis van de moderne devotie*, *Teksten en documenten* I, Groningen 1958, p. 198.
4 Fockema Andreae, *Veluwe*, p. 14; gebaseerd op de 'costumen' van 1785.

gen was verdeeld over de vijf kerspelen. Mondeling schijnt met het Oversticht afgesproken te zijn, dat het Gelderse waterschap ook de Overijsselse delen van het polderdistrict zou beschermen en aldaar voor de dijken zou zorgen[1].

Hoe werd nu deze dijk aangelegd?

Evenals de Sallandse dijk werd ook de Veluwse Bandijk op betrekkelijk korte afstand van de rivier gelegd. Hoewel de kerken te Terwolde en Welsum op vrij korte afstand van de IJssel lagen, is, ondanks de geringe tussenruimte tussen kerk en bewoningskern enerzijds en de rivier anderzijds, vanzelfsprekend de bedijking toch tussen beide door getrokken. Dit was geschied bij de incidentele bedijkingen van vóór 1370, maar óók bij de algehele dijkaanleg nadien. Bijna alle gronden geraakten binnendijks. Het gevolg was dat, waar de dijk zo dicht langs de rivier lag, een zwak en bedreigd punt ontstond. Vanaf het midden van de veertiende eeuw werden toen, aanvankelijk alleen door Deventer, en daarna ook door de geërfden van de kerspels kribben en hoofden in de rivier gelegd, waardoor niet alleen de uiterwaarden behouden konden blijven[2], maar zelfs uitgebreid konden worden.

Verder werd er ten gevolge van de dijkbrief een dijkstoel ingesteld, bestaande uit dijkgraaf en vijf heemraden, van wie één uit ieder van de vijf kerspelen.

Die heemraden (een term uit het Nedersticht en Zuid-Holland) verbinden in bestuurlijk opzicht het gezagskarakter met het gemeenschapsbesef[3]. Zo gezien is het tevens een verdere uitbouw van de 'communauté' van geërfden van Nijbroek.

In de dijkbrief werden de beide schouwen nader geregeld. Ter bestrijding van de onkosten betreffende de schouw en de andere beheerszaken, ontving de dijkgraaf jaarlijks uit enkele kerspelen van het waterschap de zogenaamde keurhaver, bestaande uit 36 malder, 2 schepel, 3½ spint rogge; 18 malder, 3 schepel gerst; 250 malder, 3½ schepel haver; 18 stuks hamelen

1 FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 16.

2 J. VAN DOORNINCK, Welke zou de hoofdoorzaak van het verval der bevaarbaarheid van de IJssel zijn? *Overijsselsche Almanak*, 1839, p. 76-78. Buiten de Veluwse Bandijk vormden zich stroomafwaarts van Deventer de Dorperwaarden bij Terwolde, de Buitenwaarden en Welsumerwaarden bij Welsum, de Veessense waarden e.d. Vgl. SLOET, *Bijdragen tot de kennis van Gelderland*, p. 318-319.

3 FOCKEMA ANDREAE, *Het Nedersticht*, p. 3.

(schapenbout) en wat geld[1]. Tenslotte werden er maatregelen vastgesteld in geval van dijkdoorbraak.

Hendrik Egher van Kalkar

Nu zou deze dijkbrief weinig effect hebben gehad, als niet van de kant van de geërfden steun aan de hertog was verleend bij de ten uitvoer legging van deze oorkonde in bestuurlijk en technisch opzicht. In materieel opzicht was deze steun onontbeerlijk, omdat de hertog bepaald niet over een apparaat beschikte dat 'werken' kon uitvoeren. Ook de financiën werden door hem niet beschikbaar gesteld.

Eén van de belanghebbende 'erfgenoten', het klooster Monnikhuizen, in goede verstandhouding met hertog Eduard en gegoed in Nijbroek, nam deze taak op zich. Ook al had Eduard deze oorkonde van 1370 uitgevaardigd zonder medebezegeling van raden en standenvertegenwoordiging, toch was zijn gezag niet zo onafhankelijk ('absoluut'), of een van hem juridisch volkomen onafhankelijke organisatie (Monnikhuizen) moest deze maatregelen niet alleen ten uitvoer brengen, maar deze ook samen met de andere erfgenoten, zelf bekostigen. De vorming van het polderdistrict Veluwe - een schakel in de ontwikkeling van het territorium Gelre - was zodoende afhankelijk van de goede gezindheid van Monnikhuizen jegens de hertog, en de financiële draagkracht van de andere geërfden. In het begin van de hier uit te geven kroniek worden daarover mededelingen gedaan.

Een tipje van de sluier is daarmede opgelicht, hoe in de praktijk zo'n oorkonde in bestuurlijk en technisch opzicht ten uitvoer werd gebracht. En in zoverre heeft de kroniek algemene waarde. Nu zal men zich afvragen, moesten er dan buiten de voltooiing van de Veluwse Bandijk ook nog andere waterstaatkundige werken worden uitgevoerd? Een positief antwoord hierop is te verklaren uit het feit, dat de oorkonde van 1328 betreffende Nijbroek gehandhaafd bleef. Daarin waren immers de omliggende kerspelen van Nijbroek verplicht geworden - om zonder verdere rechten - op eigen kosten te voorkomen, dat de afwatering van die kerspels binnen het Nijbroek zou komen. Dat waren alleen verplichtingen. En die verplichtingen waren zij - omdat er voor hen geen rechten tegenover stonden - bepaald niet nagekomen. Zij hadden bij voorbeeld ten noorden van Heerde voor sluizen moeten zorgen ter regeling van de wa-

1 I.A. NIJHOFF, Het Loo, géén lusthuis der Gelderssche hertogen, *Bijdr. Vad. Gesch. Oudh.*, dl. 3, 1842, p. 217.

terstand. Ook Nijbroek had dat moeten doen, doch had dit nagelaten, omdat het toch niets uithaalde, als de naburige kerspelen hun plichten verwaarloosden. Zo hing de regeling van de waterstand in het Nijbroek ten nauwste samen met de situatie op waterstaatkundig terrein in de omringende gebieden. Ook om deze reden was een waterschapsvorming in groter verband noodzakelijk geworden. Door de opneming van Nijbroeks rechten in de dijkbrief van 1370, en door de van toen - af meer gelijkberechtigdheid van de andere kerspelen, was dit mogelijk geworden.

De kroniek stelt dan ook, dat in 1370 de *eerste* sluis werd gelegd, m.a.w., toen pas werd de waterstaatszorg, óók in het Nijbroek, serieus ter hand genomen. En Monnikhuizen, belanghebbende in dit gebied, was, zoals gezegd, het uitvoerend orgaan, tesamen met de andere geërfden.

En Fockema Andreae stelt, dat het optreden van prior Hendrik Egher van Kalkar (geb. 1328 - overl. 1408) in deze doorslaggevend is geweest[1]. Nu is het beeld, dat wij van deze markante figuur hebben in de laatste decennia wel grondig gewijzigd, en dat geldt speciaal de periode, dat hij prior van Monnikhuizen was. Gehandhaafd is natuurlijk gebleven, dat hij kan gelden als de eminente historicus en de grote autoriteit betreffende de geschiedschrijving van het ontstaan en de opbloei van de Karthuizer orde in zijn kroniek 'Ortus et decursus ordinis Carthusiensis'[2]. Bovendien was hij een niet onbelangrijk schrijver van tractaten, die behoren tot de geestelijke literatuur. Er zijn ook van hem overgeleverd een aantal gebedsoefeningen en epistolae[3]. In zijn brieven verstrekt hij meestal goede raad aan monniken van verschillende kloosters. Reeds uit de inhoud van deze brieven rijst Hendrik Egher voor ons op als iemand met een groot moreel overwicht. Tot het einde van de veertiende eeuw bleef hij gelden als de voornaamste auteur der Karthuizers. Mej. H. Vermeer[4] heeft tot een verandering van opvatting inzake Hendrik Egher in 1929 de stoot gegeven. Tot dan toe meenden de historici, dat hij tijdens zijn prioraat te Monnikhui-

1 FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 12.
2 ST. AXTERS O.P., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. III*, *De Moderne Devotie*, Antwerpen 1956, p. 200.
3 AXTERS, p. 217-218.
4 H.B.C.W. VERMEER, *Het tractaat Ortus et decursus ordinis Cartusiensis van Hendrik Egher van Kalkar. Met een biografische inleiding*, Wageningen 1929.

zen 1368-1373 een beslissende invloed zou hebben uitgeoefend op de bekering van Geert Groote, en daardoor indirect op de Devotio Moderna. Mej. Vermeer twijfelde hieraan op grond van de chronologie, daar Geert Groote in de jaren 1376-1379 te Monnikhuizen in teruggetrokkenheid heeft geleefd, terwijl Hendrik van Kalkar in die tijd te Roermond verbleef.

Prof. Post heeft deze stelling nader uitgewerkt en welhaast waterdicht bewezen, dat uit geen enkele historische bron eigenlijk duidelijk wordt, of er wel ooit contact is geweest tussen Hendrik Egher en Geert Groote, en dat dat zeker niet te Monnikhuizen het geval kan zijn geweest[1].

Fockema Andreae nu, heeft een volslagen onbekend aspectvan Hendrik van Kalkar naar voren gehaald: zijn organisatorische kwaliteiten op het terrein van de waterstaatszorg. Indirect zijn dus de bewoonbaarheid van het weteringengebied en de gunstige voorwaarden voor de exploitatie van de grond aan hem te danken.

Dat deze monnik leiding kon geven, blijkt overigens ten duidelijkste uit het feit, dat hij na zijn intrede in 1365 in de Karthuizer orde al onmiddellijk voor de functie van prior bekwaam werd geacht[2]. Daarenboven wist Hendrik van Kalkar maar al te goed van zichzelf, dat hij, ofschoon hij monnik was van een strenge orde, toch van nature geneigd was zich te bekommeren om de 'bona temporalia'. Dat was voor hem een van de grote gevaren, die een prior konden bedreigen[3].

Het is bekend, dat er ook bij Monnikhuizen zelf in die tijd reeds verschillende waterstaatkundige werken waren aangelegd.

Op aanwijzen van Hendrik van Kalkar werd nu in 1370 in het polderdistrict Veluwe aan het werk gegaan. Voor de afwatering van Nijbroek werd door het laagst gelegen gedeelte van de kom-zône een wetering voltooid; de Groote wetering. Niet onmogelijk is, dat deze wetering reeds gedeeltelijk bestond sinds 1328. En dat er verwacht werd, dat er in 1370 reeds weteringen in goede staat aanwezig waren, blijkt uit de betreffende bepalin-

1 R.R. POST, Hendrik Egher van Kalkar en Geert Groote, *Studia Catholica*, dl. 21, 1946, p. 88-92; R.R. POST, *De Moderne Devotie*, 1950^2, p. 159.

2 VERMEER, p. 9.

3 'Nocte tempore in vigiliis quinquagenalibus vel alias in quiete tua debes rogare Deum, quod procuraret tibi necessaria pro tibi et pro filiis tuis.' Voordat hij Karthuizer monnik werd, was hij kanunnik geweest te Keulen en Keizersweerd.

gen in de Dijkbrief van 1370 over het schouwen van weteringen en 'tochgraven'. Dit betekende, dat de weteringen werden verhoefslaagd[1].

Waar nu de Groote Wetering de 'dwarsdijk' van de Veluwse Bandijk kruiste even ten zuid-oosten van Hulsbergen werd een duikersluis gebouwd[2] door Monnikhuizen en gezamenlijk betaald door de geërfden. Oostelijk van de Groote wetering werd de Leigraaf aangelegd, die samen met de Terwoldse wetering[3] zorgde voor de afwatering van Terwolde, Heerde (waaronder Veessen ressorteerde) en Vorchten. De Leigraaf kruiste eveneens met een duikersluis de Veluwse dwarsdijk op een punt oostelijk van de 'Groote scluse'. Eén kerspel behield nog tot ca. 1420 een eigen afwatering rechtstreeks op de IJssel[4]. Dat was Oene.

De beheersing van het waterpeil in het komgebied was bovendien afhankelijk van nog twee andere factoren, die niet rechtstreeks in de dijkbrief van 1370 waren aangegeven: de regeling van de afleiding van het Veluwse heuvelwater, en de beheersing van het waterpeil in de kerspelen ten westen van het nieuwe polderdistrict.

Wat betreft het eerste punt: ter oplossing van dit probleem werd de Grift gegraven, die ten zuiden van Apeldoorn ontstaat uit de samenvloeiing van de Uchelse beek en enige sprengen van de hoge gronden van de Veluwe[5]. Ook in de uitvoering hiervan is de invloed van Monnikhuizen herkenbaar, daar watermolens op de Grift onder Apeldoorn, Wenum, en Heerde toebehoorden aan Monnikhuizen[6].

Ten gevolge van de uitvoering van deze werken, moest de Grift automatisch de grens van het polderdistrict worden. Nu

1 A.A. BEEKMAN, *De wateren van Nederland*, s'-Gravenhage 1948, p. 14.
2 BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht* I, p. 564 s.v. Duikersluis.
3 Op de kaart van Overijssel door Nic. ten Have, die vervaardigd is tussen 1640 en 1652, vormen Leigraaf en Terwoldse wetering één waterloop. Vgl. S.J. FOCKEMA ANDREAE, Het Kaartbeeld van Overijssel 1550-1850, *Verslagen Meded. Overijsselsch Regt*, dl. 55, 1939, p. 28, 47-48; IDEM, *Geschiedenis der Kartografie van Nederland*, 's-Gravenhage 1947, p. 48; Tegenwoordig mondt de Terwoldse wetering bewesten Veessen in de Groote wetering uit.
4 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 8.
5 BEEKMAN, *De wateren van Nederland*, p. 13, s.v. Apeldoornsch- of Griftkanaal; FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 13.
6 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 13; NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden*, VI, no. 259, 29 juli 1499. Het waren zogenaamde bovenslags waterraden. Vgl. J.D. MOERMAN, Beken, sprengen, p. 168; NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden*, VI, 2, no. 1081, 1 oktober 1521.

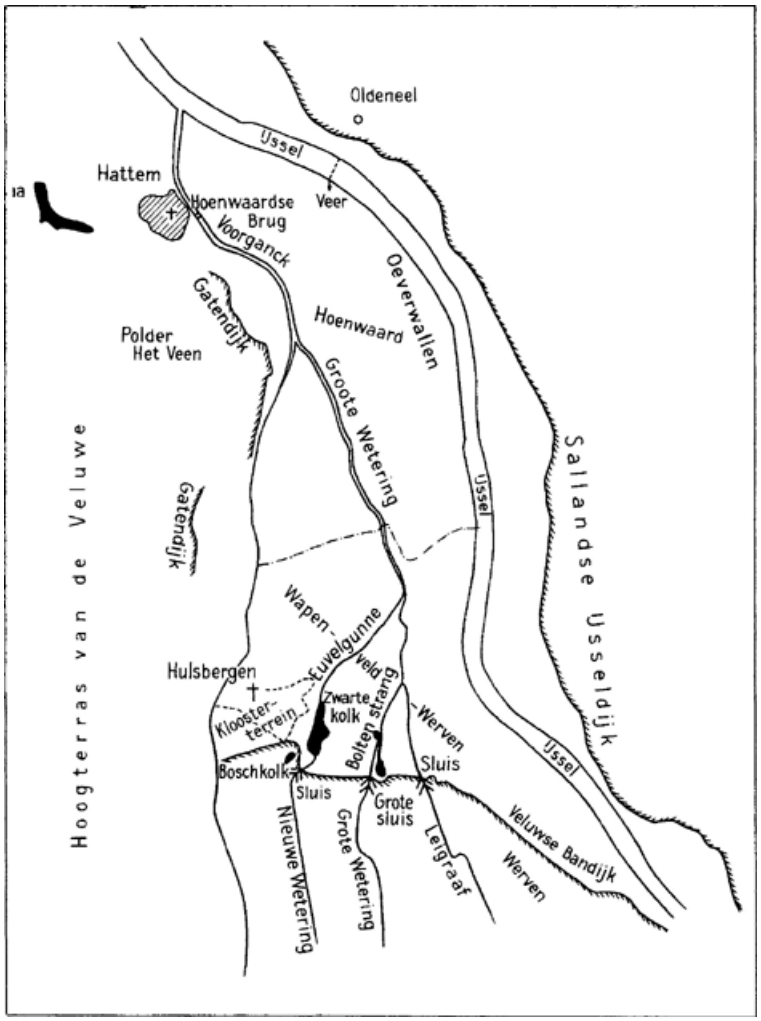

De afwatering van het polderdistrict Veluwe

lagen de kerkdorpen Apeldoorn (met de marken Noord-Apeldoorn en Wenum), Vaassen, Epe (met Emst) ten westen van de Grift op de hogere gronden, doch het grondbezit van de marke-organisaties strekte zich over de Grift ver naar het oosten uit.

Door de waterstaatkundige werken ten gevolge van de dijkbrief van 1370 was de afwatering van dit gebied - hoe primitief die ook was en hoezeer ook gericht op het laagste punt van het komgebied, waar vanaf 1370 de Groote wetering stroomde - volslagen in disorde.

Temeer daar een waterschap - en dus ook dat van Veluwe - altijd een exclusief karakter had, wat òòk betekende, dat belangen van anderen bepaald niet ontzien werden. Een oplossing voor dit probleem kwam in 1371. Apeldoorn (met de marken Noord-Apeldoorn en Wenum) kreeg toen een eigen waterschaps bestuur bestaande uit een pander (schout) van Apeldoorn als dijkgraaf, en vier zelf-gekozen heemraden en met het recht om binnen hun eigen marken hun wetering te schouwen[1].

Welke wetering? De Nieuwe wetering, die voor zover het de benedenloop betreft, ook wel 'Euvelgunne' werd genoemd, en langs Vaassen, Epe met Emst, en door het kerspel Heerde stroomde. Met een duikersluis kruiste ook deze wetering de Veluwse Bandijk (de 'dwarsdijk' ten zuiden van Hulsbergen). De afwatering werd dus geleid door een gebied dat 'vreemd' was voor Apeldoorn en Wenum.

Dat dit tot ongewenste toestanden leidde, daarop wijst reeds de naam van de benedenloop van deze wetering: 'Euvelgunne'[2]. Het resultaat is geweest, dat later (wanneer precies, is onbekend) ook Vaassen, Epe (met Emst) en Heerde, voorzover deze lagen tussen Grift en Nieuwe wetering, toegelaten werden tot de afwatering op de Nieuwe wetering. Uit de kroniek blijkt dat dit vóór 1461 zijn beslag moet hebben gekregen.

Maar zij hebben als zogenaamde 'onwillige' kerspelen nog zeer lang een afzonderlijke plaats, een afzonderlijke positie ingenomen binnen het geheel van het waterschap[3].

Tenslotte bleef ook voor Veessen een eigen, afzonderlijk marke-bestuur behouden, dat tevens de zorg zou dragen voor het plaatselijk waterstaatsbeheer.

1 Er bestaat van de betreffende oorkonde uitsluitend een bevestiging van hertog Willem van Gelre en Gulik uit 1386.
2 'Evelgonst' (middelnederlands) heeft de betekenissen 'rampspoed' en 'twist'.
3 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 20.

Hattem

De vraag is nu: konden de vier weteringen (Grift, Nieuwe wetering, Groote wetering, en Leigraaf, zo maar vrijelijk ten noorden van de Veluwse Bandijk verder stromen, zonder enige overeenkomst met Hattem, het kerspel aldaar, of met een andere organisatievorm? Voor het gedeelte onmiddellijk ten noorden van de 'dwarsdijk' gaf dit weinig moeilijkheden, want dat was gebied, dat behoorde tot de mark Werven, dus tot de erfgenoten, hoewel het buiten het eigenlijke polderdistrict viel. Doch voor het gebied ten noorden van Werven golden geen regelingen.

Tussen Hattem en Kampen moet reeds circa 1302 een IJsseldijk hebben bestaan[1].

Voor dit onderzoek is het verder voldoende, te constateren, dat in het kerspel Hattem (stad + richterambt) reeds in 1340 'heemraden' voorkwamen[2]. Men kende ook nog 'dijkgraaf en heemraden van Hattem', een college dat belast was met het toezicht op de IJsseldijk beneden Hattem[3].

De IJssel tussen Hulsbergen en Hattem was echter ook na de tot stand koming van de dijkbrief van 1370 niet bedijkt. Bij hoog water, wanneer de sluizen in de 'dwarsdijk' bij Hulsbergen waren opengezet, werden de gronden ten zuiden en oosten van Hattem overstroomd.

Vóór de stichting van het polderdistrict Veluwe in 1370, dus vóór de aaneengeschakelde bedijking van de IJssel tot Hulsbergen tot stand kwam, was deze dijk Hulsbergen-Hattem ook niet zo erg noodzakelijk. De stad Hattem, (en voordien de 'Gaedsberg') was immers gelegen op een uitloper van de Veluwse hoogten, die tevens zo goed en zo kwaad als dat ging, de lage gronden van Hattemerbroek, Zalk, en Kamperveen beschermden, weliswaar niet afdoende. Ná 1370 werden de IJsselstanden hoger (mede door de volledige bedijking tot Hulsbergen), en deze hoogten boden nu helemaal niet meer voldoende bescherming. De waterregeling ten zuiden van de 'dwarsdijk' was toen veel beter geworden, maar de wateroverlast ten Noorden ervan

1 ENGELEN VAN DER VEEN, De bedijking van den IJssel, p. 16.
2 F.A.HOEFER,Mededeelingen omtrent den ouden waterstaatstoestand van Hattem, *Bijdr. Meded. Gelre*, dl. 5, 1902, bijlage 1, 5 april 1340. Dit was een dijkbrief voor de dijk of kade op de grens van Zalk en Hattem, niet voor de IJsseldijk; ENGELEN VAN DER VEEN, De bedijking van den IJssel, p. 18.
3 F.A. HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, p. 173.

tot aan de IJssel bij Hattem was in evenredigheid daarmede toegenomen, en had catastrophale afmetingen aangenomen. Het was een drassig gebied, dat overal ongeschikt voor was. Duidelijk blijkt dit uit 't feit, dat men ook later (nà 1415) bang was, dat wanneer de ingelanden hun verplichtingen niet nakwamen, het gebied weer moerassig zou worden[1]. De gehele middeleeuwen door, zou de ‘dwarsdijk’ zorgen baren, en tot conflicten aanleiding geven.

Nu zijn er enkele factoren aan te wijzen, die een betere - zij het niet volledige - beheersing van dit waterpeil noodzakelijk maakten in het gebied ten oosten van de Grift, en ten noorden van de ‘dwarsdijk’.

Vooreerst het feit, dat twee van de kerspelen, te weten Heerde, en vooral Werven, zich ook ten noorden van de dijk uitstrekten. Vervolgens, dat op 9 januari 1401 Willem van Gelre en Gulik de Hoenwaard, die in het onderhavige gebied langs de IJssel ligt, ten behoeve van de Hattemse burgers als gemeenschappelijke weide uitgaf[2].

Maar zoals de toestand toen was, betreffende de afwatering, was die Hoenwaard niet goed te gebruiken.

Hulsbergen

De derde factor is de stichting van het fraterhuis Hulsbergen even ten noorden van de dwarsdijk. Over deze stichting zijn zeer uitvoerige aanvullende gegevens te voorschijn gekomen in het door W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff uitgegeven Frensweger handschrift[3].

Het klooster heeft zijn ontstaan te danken aan de activiteiten van Gerard van Calcar, rector van het in 1393 gestichte fraterhuis Sint Gregorius te Zwolle (1396-1409)[4], die een leerling van Floris Radewijns was en door zijn inspirerend optreden ertoe bijdroeg, dat twee linnenwevers zich onder zijn geestelijke leiding stelden, en een eigen fraterhuis wilden stichten. Daar Gerard van Calcar niet dadelijk een geschikte vestigingsplaats voor het nieuwe fraterhuis kon vinden, huurden die fraters een huis aan de Voorsterdijk, even buiten de Kamperpoort te Zwolle.

1 HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, p. 179.
2 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* III, no. 236.
3 W. JAPPE ALBERTS en A.L. HULSHOFF, *Het Frensweger handschrift betreffende de geschiedenis van de moderne devotie*, *W.H.G.*, 3e serie, dl. 82, 1958; *Teksten en documenten* I, 1958, p. 196 vlg.
4 M. SCHOENGEN, *Monasticon Batavum*, dl. II, p. 225.

Er werd hen een 'klerk' toegevoegd: Gabelinus van Kempen, die namens Gerard van Calcar op voortreffelijke wijze de zielzorg uitoefende onder de fraters[1].

In hun enthousiasme probeerden de fraters vervolgens een permanente plaats van vestiging te vinden.

De edelman Hendrik Bentinck gaf hen in 1407 hiertoe gelegenheid door hen een stuk land af te staan tussen Grift en Nieuwe wetering ten noorden van de Veluwse Bandijk. Dit land heette Ellenhorn. Het was gelegen binnen het kerspel Heerde en twee morgen groot[2].

Zo werd het klooster Sint Hieronymusberg te Hulsbergen gesticht, op een punt waar de glooiing van de drift-zône en de oeverwallen-zône elkaar zeer dicht naderden.

De gift werd bevestigd door de hertog van Gelre, die het klooster een aantal faciliteiten verleende. Tot 1411 bleef het klooster rechtstreeks onder het bestuur van de opeenvolgende rectoren van het Zwolse fraterhuis: Gerard van Calcar en Dirk van Herxen[3], totdat het klooster in 1411 een eigen rector kreeg in de persoon van Rutger van Son, die procurator was geweest in het Zwolse fraterhuis[4].

Tot dan toe had het klooster in zeer armoedige omstandigheden verkeerd. De dagelijkse levensbehoeften ontbraken nog al eens, en de plaats van vestiging was in feite verkeerd gekozen, want bij de minste of geringste overstroming van de IJssel had het klooster, dat uit zeer eenvoudige lemen gebouwen bestond - barakken zouden wij zeggen - een enorme wateroverlast. Rond het klooster lagen op verschillende plaatsen heuvels, maar de gebouwen zelf waren laag gelegen. Reeds in de eerste vier jaar van zijn bestaan werden door de fraters maatregelen tegen de wateroverlast genomen. Zij hebben de plek, waar hun gebouwen stonden, opgehoogd met zand[5].

Maar vooral onder Rutger van Son brak een tijd van grote voorspoed aan.

1 Over Gabelinus van Kempen, zie ALBERTUS-HULSHOFF, *Frensweger handschrift*, p. 210-213.
2 G.A. MEYER o.p., Het fraterhuis Hulsbergen bij Hattem, *Verslagen Meded. Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, dl. 39, 1922, p. 128; ALBERTS-HULSHOFF, *Frensweger handschrift*, p. 192.
3 F.A. HOEFER, *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem*, *Werken 'Gelre'* no. 1, Arnhem 1900, p. 58.
4 Zie over hem, ALBERTS-HULSHOFF, *Frensweger handschrift*, p. 204-210.
5 ALBERTS-HULSHOFF, *Frensweger handschrift*, p. 198-199.

Het gebouwencomplex werd vergroot, en er werd een Kapel gebouwd[1]. Dat waren de uiterlijke tekenen ervan.

In de samenhang van dit betoog is het vooral van betekenis, iets te weten over de dagelijkse werkzaamheden van de fraters.

Behalve met het linnen weven en het afschrijven en eventueel verluchten van boeken, en een voortdurende studie, werd al heel spoedig de landbouw voor hen een belangrijke bezigheid.

Zij hadden een boomkwekerij van vooral vruchtbomen. Doch het voornaamste werd voor hen de ontginning en bebouwing van hun grondbezit, dat onder hun leiding uitgevoerd werd door de lekebroeders en de pachters[2]. Zowel ten noorden van de Bandijk als in het polderdistrict Veluwe hadden zij enige landerijen in bezit. In de streek ten noorden van de dijk nam het grondbezit van Hulsbergen toe tot ca. 36 morgen, zoals in het 'Dijckboek van Hattem' uit 1512 te lezen staat[3].

Ook hun grote beschermheren, de Bentincks, hadden landerijen in bezit te Apeldoorn, Noord-Apeldoorn (Het Loo), Epe, Beekbergen, en Heerde[4]. Gevoegd bij dit alles, dat het klooster weliswaar ten noorden van de bandijk lag, aldaar belang had bij een goede waterstaatszorg, maar anderzijds toch ook binnen het kerspel Heerde lag, en behoorde tot de 'erfgenoten' van het polderdistrict Veluwe, dan is het duidelijk, dat Hulsbergen in beide waterstaatkundige eenheden invloed kon uitoefenen, en tevens in de late middeleeuwen kon optreden als intermediair tussen beide polderdistricten.

Het kerspel Heerde - de Hoenwaard, die in 1401 gemene weide van Hattem wordt - het klooster Hulsbergen -... dàt waren de drie factoren, die verbetering van de waterstaatstoestand bij Hattem noodzakelijk maakten.

Polderdistrict Hattem, 1415

Ter verbetering van deze toestand beneden de Veluwse 'dwarsdijk', werd door de stad Hattem een dijk gelegd in noordwaartse richting vanaf Hulsbergen tot de stadsmuur.

1 MEYER, Fraterhuis Hulsbergen, p. 128. Andere huizen van de moderne devotie kregen toen dikwijls een rector, die behoorde tot de communiteit van Hulsbergen, b.v. kloosters te Amersfoort. Vgl. J.H.P. KEMPERINK, *Johan van Ingen*, *Geschiedenissen*, 1955, p. 30.

2 MEIJER, Het fraterhuis Hulsbergen, p. 141.

3 F.A. HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, p. 190-191-194.

4 Vgl. NIJHOFF VI, 1, no. 398; *Leenakten van Veluwe* p. 229, no. 72; p. 264, no. 82; p. 245, no. 77; I.A. NIJHOFF, Het Loo, geen lusthuis der Gelderscbe hertogen, *Bijdr. Vad. Gesch. Oudh.*, 3 (1839), p. 211 vlg.

De voorraadschuur van het fraterhuis Hulsbergen

t.o. 257

Rijksarchief in Gelderland, Algemene kaartenverzameling, no. 232, Hof, proces 1629, no. 1; kaart van het noordelijk gedeelte van het polderdistrict Veluwe tussen Heerde en Hulsbergen, door Nicolaas Geelkerck, 1628.

Deze dijk, die ook wel ‘de Gatendijk’ werd genoemd, werd stand gebracht door een aantal natuurlijk gevormde hoogten aaneen te schakelen. Thans ligt daar alleen de Veenkade.

De Gatendijk ontleende zijn naam aan het feit, dat deze dijk de openingen - gaten - opvulde tussen de natuurlijke waterkeringen. Vermoedelijk is deze Gatendijk verdwenen in 1573 ten gevolge van de hoge waterstand en het hevige ‘tempeest’ toentertijd[1].

Met deze maatregel was natuurlijk helemaal niet het gebied tussen de dwarsdijk en de stad Hattem voldoende beveiligd tegen overstromingswater van de IJssel.

Wel lagen er een aantal hoogten tussen de IJssel en de Hoenwaard, maar dat was natuurlijk onvoldoende. Bovendien werd die Hoenwaard uitsluitend 's zomers als gemene weide gebruikt, wanneer dus het overstromingsgevaar van de IJssel minimaal was. Voor de vruchtbaarheid van dit kleigebied was bovendien overstroming in feite gunstig. Doch een betere beheersing van het waterpeil ten noorden van de Veluwse Bandijk bleef óók voor het polderdistrict Veluwe eerste vereiste. En een regeling dienaangaande werd door Reinald IV vastgekoppeld aan de landsheerlijke goedkeuring voor het leggen van de ‘Gatendijk’[2]. Daar bij deze regeling ook het polderdistrict Veluwe zeer nauw betrokken was, werden er twee ongeveer gelijkluidende oorkonden uitgevaardigd, één, die gericht was aan de stad en het kerspel Hattem, en één die gericht was aan de erfgenoten van het polderdistrict Veluwe. Zo ontstond het polderdistrict Hattem, dat hoogst eigenaardig gevormd was, daar niet alleen de binnendijks gelegen polder Het Veen, de stad Hattem, enige hoge gronden, en nog een noordelijker gelegen polder er deel van uitmaakten[3], doch ook de buitendijkse gebieden er toe behoorden.

En juist om die laatste gaat het in dit verband. Volmaakt zou de nieuwe toestand in waterstaatstechnisch opzicht aldaar bepaald niet worden.

Een niet ongewoon verschijnsel, daar een volslagen safe

1 F.A. HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, p. 171-172.

2 Oorkonde van 13 oktober 1415; Reinald, hertog van Gelre en Gulik geeft een dijkrecht aan het kerspel van Hattem van boven bij de Hulsberger kolk en de Veluwse dwarsdijk tot beneden aan de IJssel bij Hattem, uitgegeven door F.A. HOEFER, Mededeelingen Waterstaatstoestand Hattem, Bijlage II, p. 178 vlg. Vgl. hierna Bijlage, p. 329.

3 A.A. BEEKMAN, *Nederland als polderland*, p. 475.

systeem van waterkeringen en een nauw luisterende regeling van het waterpeil in de middeleeuwen tot de onmogelijkheden behoorde, en blijkbaar ook niet werd nagestreefd. Vele maatregelen hadden daardoor iets zeer voorlopigs en zelfs gebrekkigs in zich. Nog in de zestiende eeuw bijvoorbeeld, waren er zelfs te Nijbroek, dat centraal ligt in het waterschap, gedeelten die moerassig waren, en gedeelten waarvan de bekading gebrekkig was of geheel ontbrak. Er werd toen nog steeds geklaagd over overstromingen van de IJssel[1].

Nu behoeft men in zo'n geval nog niet direct te denken aan de veelvuldige dijkdoorbraken van de IJssel. Hoge waterstanden op de IJssel in herfst, winter, en voorjaar veroorzaakten ook op andere wijze wateroverlast in Veluwe. Want het polderdistrict werd door zogenaamd binnenwater (veldwater) overstroomd, wanneer door al te hoge waterstanden van de IJssel het water van de weteringen niet snel genoeg door de sluizen bij Hulsbergen kon worden afgevoerd. Dan traden de weteringen buiten hun oevers en vernielden de kaden, die er langs gelegen waren[2]. Deze toestand deed zich nog voor tot nà 1945; toen pas werden ingrijpende voorzieningen tot stand gebracht[3].

Juridisch sloot het dijkrecht van 1415 ook al niet als een bus, want de er in verweven bepalingen die niet alleen door Hattem, maar ook door de erfgenoten van de Veluwse polder moesten worden nageleefd, gaven voortdurend aanleiding tot veel ongenoegen. Dat daaraan in de hier uit te geven kroniek veel aandacht wordt besteed, is begrijpelijk, daar het hele wel en wee van de bewoners van het polderdistrict Veluwe afhankelijk was van een goed functioneren van de afwatering der vier weteringen, wier benedenloop naar de IJssel in het nieuwe polderdistrict lag.

In de dijkbrief van 1415 voor het polderdistrict Hattem werd bepaald, dat er een schouw ingesteld werd voor de dijk en voor de andere waterstaatstechnische werken in het gebied vanaf de Veluwse bandijk tot aan de IJssel bij Hattem.

De richter (schout) van Hattem zou in dit polderdistrict dijk-

1 J.S. VAN VEEN, De oorsprong van Nijbroek, *Bijdr. Meded. 'Gelre'*, dl. 23, 1920, 0. 20.

2 M.W. HESLINGA, Heerde, p. 656.

3 G.J. MULDER, *Handboek der Geografie van Nederland*, Zwolle 1955, p. 381. Reeds in 1881 had ir. W.J. BACKER een uitvoerig *Rapport over den waterstaatstoestand van het polderdistrict Veluwe* uitgebracht; hij constateerde, dat de drie weteringen te geringe afmetingen bezaten en dat de waterstand er zowel 's zomers als 's winters ongunstig t.o.v. het buitenwater was (p. 21, 25).

graaf moeten zijn, terwijl de schepenen voortaan als heemraden plachten te fungeren.

Voor het buitendijkse land en voor een enigszins geleide afwatering aldaar, was het van het allergrootste belang, dat de bepaling ten uitvoer werd gebracht, dat er een wetering moest komen ter breedte van 40 voet met een kade er langs. De ter weerszijden gelanden zouden deze moeten onderhouden.

Tenslotte volgden een aantal bepalingen over het visrecht.

Van deze oorkonde werden twee van elkaar verschillende exemplaren gemaakt. Het ene werd aan de stad Hattem overgedragen, waar men echter later, met name in de eerste decennia van de zestiende eeuw het bestaan van de oorkonde ontkende[1]. Het andere exemplaar, dat bestemd was voor de geërfden in het polderdistrict Veluwe zelf, werd in het archief van het karthuizerklooster Monnikhuizen in bewaring gehouden, waar in 1415 Alphardus de Hollandia prior was (1409-1424)[2], evenals Hendrik Egher van Kalkar een monnik met grote bestuursgaven, en met een sterk moreel gezag, ook buiten de muren van het eigen klooster. Monnikhuizen behield vooralsnog zijn leidende positie in het polderdistrict.

Hoe werd nu in geografisch opzicht de toestand in het gebied ten noorden van de dwarsdijk?

Op niet al te grote afstand ten noorden van de dijk stroomden de gekanaliseerde Leigraaf en Euvelgunne in de Groote wetering, die op haar beurt een eind benedenwaarts het water van de Grift in zich opnam. Langs deze benedenloop van de Groote wetering werd aan beide zijden een kade gelegd. Op deze wetering kwamen de sloten van de Hoenwaard uit. Ter hoogte van Hattem werd de wetering Voorganck genoemd.

In ditzelfde jaar 1415 werd door de geërfden van het polderdistrict Veluwe een brug gelegd over de Voorganck, ofschoon dienaangaande in de oorkonde van 1415 geen nadere afspraken waren vastgelegd. Het is begrijpelijk, dat het polderdistrict Veluwe zeer veel belang had bij een goed functioneren en een goed onderhoud van de benedenloop van de Groote wetering, die dus stroomde in een ander, zij het minder goed juridisch en bestuurlijk ingericht, polderdistrict. Daarom was het in de loop van de vijftiende eeuw gebruik geworden - in hoeverre dit een rechtsgrond had is niet duidelijk - dat de stad Hattem de

1 FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 17, n. 1.
2 SCHOLTENS, Priors van Monnikhuizen, p. 33-35.

Voorganck liet onderhouden en schoonhouden door de fraters van Hulsbergen, die daarvoor jaarlijks een vergoeding kregen[1].

Hulsbergen werd een steeds machtiger instelling met groot gezag onder de andere fraterhuizen van de Devotio Moderna[2]. Het was gegoed ten zuiden en ten noorden van de dwarsdijk. Aangezien nu in de tweede helft van de vijftiende eeuw de moeilijkheden over de benedenloop van de Groote wetering, d.w.z. het buitendijkse een belangrijke plaats gaan innemen in de geschiedenis van het polderdistrict Veluwe, ligt het voor de hand, dat aan een zó aanzienlijke en zó goed georganiseerde instelling als het klooster Hulsbergen - mede ter bevordering van een oplossing omtrent de conflicten rond de Voorganck en verdere afwateringen - de leiding en het moreel gezag in toenemende mate toeviel binnen het gehele polderdistrict Veluwe.

De oorzaak van deze moeilijkheden lag in het feit, dat in de oorkonde van 1415 de verplichtingen van het polderdistrict Veluwe jegens de watergangen cum annexis ten noorden van de 'dwarsdijk' niet nauwkeurig waren omschreven.

We wezen reeds op het gebruik, dat door Hulsbergen gewoonlijk de Voorganck werd onderhouden. Daarnaast waren Epe en Heerde verplicht om de grachten van Hattem schoon te houden. Het is niet duidelijk of dit op enigerlei rechtsgrond steunde. Wel is zeker, dat beide kerspelen dit werk 'des manendaigs na den hilligen Palmdach' met de grootste tegenzin deden[3].

Samenwerking tussen de beide polderdistricten werd nog extra bemoeilijkt, doordat Hattem ontkende een exemplaar van de oorkonde van 1415 in bezit te hebben. Voor alle onderhoudswerkzaamheden aan brug en Voorganck moesten dientengevolge de geërfden van Veluwe opdraaien.

Ernstige conflicten bleven niet uit.

Weteringen, sluizen, bandijk, 1415-1470

Essentieel voor het goed functioneren van de waterbeheersing in de Veluwse polder waren de drie sluizen in de 'dwars-

1 HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, p. 177.

2 De rector van Hulsbergen vormde samen met de rector van het mr. Florenshuis te Deventer, en de rector van Zwolle het 'colloquium Zwollense'. Hulsbergen was belast met de visitatie van andere huizen. Eveneens aanvaardden priesters van Hulsbergen somtijds het rectoraat over andere fraterhuizen, of de functie van biechtvader in zusterkloosters.

3 F.A. HOEFER, De grachten der stad Hattem, *Geldersche Volksalmanak*, 1896, p. 69.

dijk'. Daaraan moest door de geërfden de allermeeste aandacht geschonken worden. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de zestiende eeuwse kroniekschrijver van het polderdistrict zijn verhaal grotendeels concentreert rond de geschiedenis van de sluizen.

Onderhouds- en herstelwerkzaamheden moesten zeer dikwijls plaats vinden. Niet alleen door de naar onze begrippen onvoldoende constructie van zo'n sluis, maar ook door de vele watervloeden en oorlogsrampen. De kroniek is daarvan een sprekend getuigenis.

In 1400 was de houten sluis op de Groote wetering, die in 1370 was gelegd, noodzakelijk aan vernieuwing toe. Daarvoor in de plaats werd een stenen sluis gelegd. Maar in 1421 werd deze totaal vernield, toen de IJsseldijk in de buurt van Gietelo, een van de meest kwetsbare punten in de Veluwse Bandijk, doorbrak, met alle ellende die daaraan verbonden was voor degenen die in het polderdistrict woonden. Dit is een ander aspect van de kroniek. Tegen de achtergrond van de vrij dorre opsomming van herstelwerkzaamheden aan de sluizen, staat in vele gevallen de ellende, die even zovele overstromingen aan de erfgenoten veroorzaakt hadden. Bij de verdere bestuurlijke uitbouw van het polderdistrict is het pogen te verminderen van overstromingsrisico natuurlijk een zeer belangrijke bepalende factor geweest.

De genoemde dijkdoorbraak bij Gietelo was ontstaan, doordat in december 1421 hoog opperwater op de grote rivieren was gekomen,[1] een maand na de beruchte Sint Elisabethsvloed, die echter vooral West-Nederland en met name de Grote Waard getroffen had[2].

Met de rampen van de oorlog maakten de erfgenoten ook reeds spoedig kennis.

1 J. VAN LEEUWEN, *Chronicon Tielense*, p. 490. Deze stijging van het rivierwater hield aan tot Driekoningen 1422. P. SCHOTEL, *Historisch overzicht van de hooge vloeden en overstroomingen tot het jaar 1860. Bijlage behoorende bij het Verslag van de Staatscommissie omtrent de Rotterdamsche waterweg*, dl. 3, 's-Gravenhage 1922, p. 31-41, vooral p. 33.

2 Over de Sint Elisabethsvloed, die bij latere schrijvers een legendarische omvang heeft gekregen, zie S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Studiën over waterschapsgesch.*, *III*, *De Grote Waard*, 1950, p. 41-42; IDEM, *Schetsvan Zuid-Hollandse watersnoden in vroeger tijd*, *Zuid-Hollandse Studiën III*, Voorburg 1953, p. 10-11.

Want nauwelijks waren de sluizen weer hersteld, of in 1425 werd Gelre, en met name de Veluwe betrokken in de strijd rond de Utrechtse bisschopszetel: het Utrechts Schisma[1]. In genoemd jaar werd Zweder van Culemborg door paus Martinus V tot bisschop van Utrecht benoemd, die gesteund werd door een gedeelte van de Utrechtse kapittels. Zijn tegenstander, de postulaat-bisschop Rudolf van Diepholt vond steun bij het Oversticht.

In 1427 was de situatie aldus geworden, dat Rudolf hoewel hij onwettig bestuurder van het diocees was, door een deel van de kanunniken en door de gehele ridderschap en alle steden van het Oversticht werd erkend als heer. In het Nedersticht werd Zweder nog als de wettige bisschop beschouwd, maar de Staten aldaar hadden hem geschorst, en Rudolf van Diepholt als ruwaard aangenomen[2]. Zweder kon dus geen verblijf meer houden in het Sticht. Nu had deze behalve met Philips van Bourgondië ook een verdrag gesloten met hertog Arnold van Gelre op 14 juli 1426, welk verbond in maart 1427 werd hernieuwd. Gelre en het Oversticht kwamen dus in deze twist tegenover elkaar te staan.

Welke betekenis had dit conflict voor Gelre, en met name voor het polderdistrict Veluwe?

De Broeders des Gemenen Levens in de steden van het Oversticht hielden de zijde van Zweder van Culemborg. Velen konden zich dientengevolge in het Oversticht niet meer handhaven. De fraters van het klooster Bethlehem en van het Sint Gregoriushuis te Zwolle vluchtten in 1426 de stad uit, omdat zij moeilijkheden hadden met de Zwolse raad. Zij trokken de IJssel over, en vonden een tijdelijk onderdak te Hulsbergen[3].

Ook de regulieren van Windesheim handelden zo. Zij kwamen op Kerstavond 1426 aan op Hulsbergen, waar Rutgher van Son toen nog rector was. Die vluchtelingen vormden de eerste aanraking van Hulsbergen met de twisten tijdens het Utrechts

1 J. DE HULLU, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtsche Schisma*, 's-Gravenhage 1892; R.R. POST, *Geschiedenis der Utrechtsche Bisschopsverkiezingen*, 1933, p. 126-160.

2 POST, *Bisschopsverkiezingen*, p. 157.

3 Voor een uitvoerige beschrijving hiervan, en ook betreffende het wegtrekken van de fraters uit Deventer, zie ALBERTS-HULSHOFF, *Frensweger handschrift*, p. 225-231, vooral p. 226-227; R.R. POST, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*, 1957, dl. II, p. 10.

Schisma. Doch daarbij bleef het niet. In 1426-1427 vond overal op de Veluwe brandschatten plaats[1].

In 1427 werd de toestand in het Veluwse polderdistrict gevaarlijker. Op 4 april werd aan hertog Arnold de oorlog verklaard[2].

Vanuit Overijssel trokken troepen de Veluwe over op weg naar de Betuwe, en staken vele buurschappen van Apeldoorn en Wilp tot Hattem toe, in brand[3]. Ook de waterstaatswerken, zoals de sluizen, hadden veel te lijden van deze oorlogstoestand. Onbekend is, of ook Hulsbergen van deze vijandelijke aanvallen te lijden heeft gehad. Wel is zeker, dat de stad Hattem een geduchte aanval te verduren had, waarbij vermoedelijk de Sint Andreas kerk aldaar van brand te lijden had[4]. De stad had namelijk zeer weinig steun van hertog Arnold gekregen, en was voor de verdediging op zich zelf aangewezen[5]. In december 1428 eindigde de oorlogstoestand, toen Arnold van Gelre een wapenstilstand sloot met Zweder van Culemborg, wiens gezag steeds zwakker werd, welke overeenkomst in juli 1429 (28 juli) in een definitieve vrede omgezet[6].

Uitbreiding van het polderdistrict in 1435

Overstromingen in 1421; Oorlogsgeweld in 1427-1428; Dat alles bracht met zich mee, dat binnen 10 jaar driemaal ingrijpende herstellingen en vernieuwingen aan de sluizen en de andere waterstaatkundige werken zoals de dijken, noodzakelijk waren geweest. De erfgenoten van het zo zwaar getroffen Veluwse polderdistrict konden deze enorme schadeposten financieel niet meer aan. Bovendien was het hun onmogelijk om contrôle uit te oefenen op het zwakste punt van de Veluwse Bandijk, te weten bij Wilp en Gietelo. De grotere kwetsbaarheid van de dijk aldaar schijnt samen te hangen met de opstuwing in de IJssel, veroorzaakt door de stroomvernauwing bij Deventer en het zeer onregelmatige rivierbeloop aldaar.

1 K. HEERINGA, *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573*, dl. I, W.H.G. 3e serie no. 50, Utrecht 1926, p. 240, 256, 258, 262, 264-280; dl. III, Inleiding W.H.G. 3e serie no. 60, Utrecht 1932, p. XLIX.
2 DE HULLU, *Utrechtsche Schisma*, p. 63.
3 DE MEYER, Fraterhuis Hulsbergen, p. 146.
4 HOEFER, *Aanteekeningen kerk Hattem*, p. 34 en p. 40. SLICHTENHORST, p. 106; In 1429 stadsbrand te Hattem.
5 F.A. HOEFER, Mededeelingen over de geschiedenis van Hattem in verband met een inventaris van het kasteel te Hattem uit 1493, *Bijdr. Meded. Gelre*, dl. 30, 1927, p. 143-144.
6 POST, *Bisschopsverkiezingen*, p. 157.

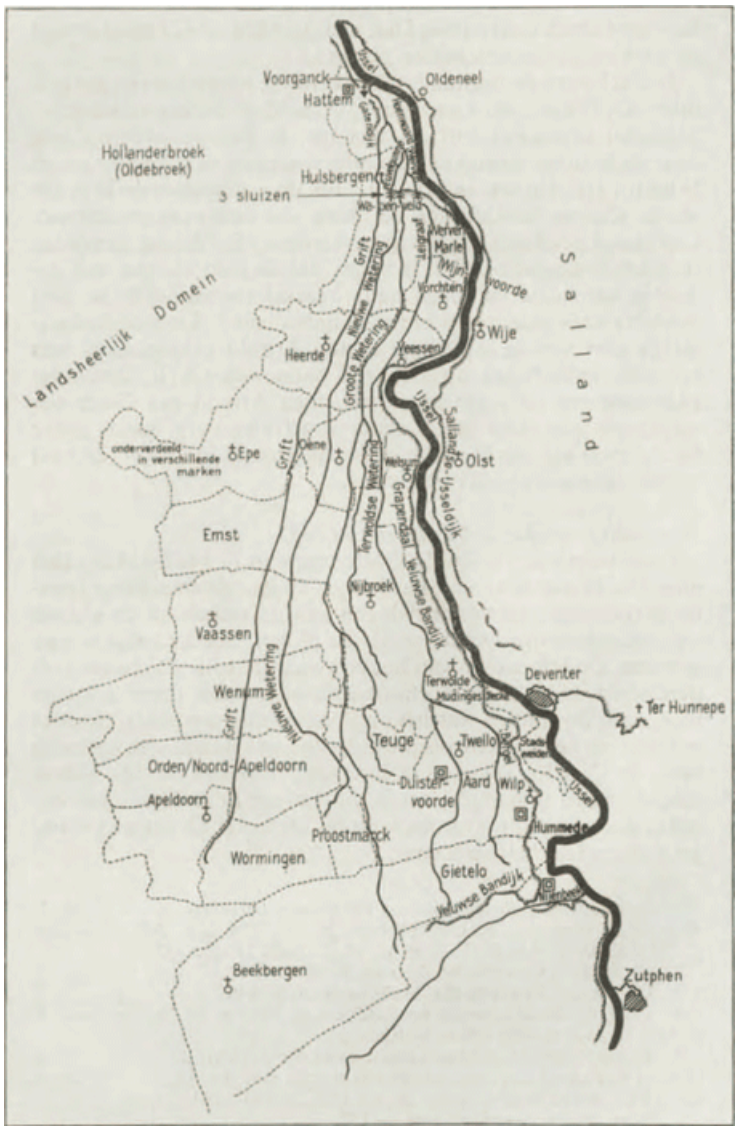

Overzichtskaart van het polderdistrict Veluwe

Anderzijds konden de kerspelen ten zuiden van het waterschap evenmin op eigen initiatief en geheel zelfstandig deze rampspoed te boven komen. Van beide kanten voelde men, dat dit niet langer kon, en dat het leggen van de grens van het waterschap op de grens van Terwolde bepaald niet met een hydrografische eenheid overeenstemde. Veel eerder, nl. ca. 1420, was om te beginnen een praktische verandering aangebracht binnen het polderdistrict. De afwatering van Oene, die tot dan toe rechtstreeks op de IJssel was geweest, geschiedde voortaan via de Groote wetering[1] en de sluis bij Hulsbergen.

Doch de grote uitbreiding van het waterschap vond plaats in 1435. Twello, Wilp, Gietelo, en Beekbergen werden in het polderdistrict Veluwe opgenomen, nadat zij een inkoopsom hadden betaald, ten gevolge waarvan de onderhoudslasten aan de sluis beter te dragen waren door de overige erfgenoten. De nieuw 'ingekomen' erfgenoten kregen voor hun gebied afwatering op de Groote wetering en de Terwoldse wetering.

Belangrijk was, dat ook het zuidelijkste gedeelte van de Veluwse Bandijk van toen af onder het waterschap ressorteerde. Het is het gedeelte, dat begint bij 'Mudinges hecke' op de grens van Terwolde, en stroomopwaarts ligt tot aan de hoge gronden bij Klarenbeek[2]. Daar loopt de dijk ongeveer parallel met de Voorster- of Loenense beek, die de zuidgrens van het polderdistrict vormde. Waar deze dijk nog niet voltooid was, zouden de ontbrekende gedeelten worden aangelegd[3]. Wat betreft het onderhoud aan de dijk bleek over het algemeen hier de lastenverdeling over de marken grotendeels behouden te zijn. De dijk ter hoogte van Wilp stond niet onder de Veluwse schouw, doch rechtstreeks onder de heer van Wilp[4]. En hiermede had het polderdistrict Veluwe zijn omvang gekregen, die het tot op heden zou behouden, te weten een oppervlakte van 20.000 ha.[5] Uit de kroniek - opgesteld in de zestiende eeuw - blijkt dat zelfs toen nog, dus meer dan honderd jaar na dato, de vijf oudste kerspelen deze uitbreiding met bezwaard gemoed aanvaardden.

Gedeeltelijk moet dit verklaard worden uit het exclusieve karakter van een waterschap. Er bleef altijd een zeker verschil tus-

1 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 8.
2 A.A. BEEKMAN, *Nederland als polderland*, Zutphen 1932, p. 507.
3 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 32.
4 FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 21.
5 M.W. HESLINGA, De gemeente Heerde, p. 646. W.J. BACKER berekende de oppervlakte op 20.775 ha. (*Rapport*, p. 4).

sen de oude en de 'ingenomen' landen. Voor de oude kerspelen meer stroomafwaarts betekende dat bovendien, dat er zwaardere eisen gesteld zouden moeten worden aan de weteringen, en dat de onkosten in hun eigen kerspelen zouden stijgen. Maar er zit ook een sociale kant aan deze kwestie. Het polderdistrict veranderde qua maatschappelijke structuur met één slag van karakter.

Waren tot dan toe de beide kloosters Monnikhuizen en Hulsbergen, en de boeren (meiers en pachters), met de eigenaren van de 'hoven' zwijgend op de achtergrond, de leiding gevende figuren geweest in het polderdistrict, nu ziet men twee nieuwe maatschappelijke groeperingen naar voren komen, wat betreft bezit van boerderijen en gronden. Het was de adel, die tamelijk rijk vertegenwoordigd was in het gebied ten zuiden van Terwolde, en de burgerij van Deventer en in mindere mate die van Zutphen. Naast de geestelijkheid kwamen dus ook de adel en de steden hun plaatsen opeisen. In de tweede helft van de zestiende eeuw zal de invloed van de kloosters verdwijnen, maar die van de steden en van de adel zal ook tijdens de Republiek gehandhaafd blijven.

Van de adel traden met name de heren van Wilp[1], Bronkhorst[2], en het geslacht van Apeldoren[3] op de voorgrond.

De invloed van Deventer op het polderdistrict werd vertegenwoordigd door afzonderlijke leden van het patriciaat en/of schildboortige families en door Deventer stichtingen[4].

1 De heren van Wilp pretendeerden min of meer rechten, die gelijk stonden met de hoge jurisdictie. Zij hadden de hof te Brouckhorst, en kerkelijke rechten zoals de tienden te Wilp en Aard. Zie FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 21-22; A. SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE, *Kronyk huis en geslacht Wilp*; J.S. VAN VEEN, Het Ambt Voorst onder het bestuur der jonkers, *Bijdr. Meded. Gelre*, dl. 13, 1910, p. 353 vlg.

2 De heren van Bronckhorst hadden in dit gedeelte van de Veluwe vooral belangen die geconcentreerd waren rond Hall en Eerbeek; Over dit geslacht zie FOCKEMA ANDREAF, *Veluwe*, p. 22; J.M. VAN WINTER, *Ministerialiteit en Ridderschap*, 1962, p. 344-345, en de aldaar geciteerde literatuur.

3 K. MARS, Het geslacht 'Van Apeldoren', *Bijdr. Meded. Gelre*, dl. 57, 1958, p. 131 vlg.

4 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 22. Deze invloed strekte zich ook uit over het noordelijk gedeelte van het polderdistrict. Grondbezit te Nijbroek en Terwolde in de zestiende eeuw; Vgl. S. MULLER, *Regesten bisschoppen van Utrecht*, dl. III no. 5030, 9 september 1500; NIJHOFF VI, 2, no. 1081, 1 oktober 1521; A.C.F. KOCH, De reformatie te Deventer in 1578-1580, *Postillen*, *aangeboden aan prof. dr. R.R. Post*, Utrecht-Nijmegen 1964, p. 374, no. 78.

Zutphens invloed komt tot uiting in het grondbezit van de families Veermoden, Van Essen[1], en vanaf ca. 1490 van de families Van Leesten en Knijppenburch binnen het polderdistrict Veluwe. Leden van beide laatst genoemde families brachten het tot dijkgraaf en/of heemraden.

Een derde reden, waardoor deze zuidelijke kerspelen als 'onwillige' werden aangeduid, wordt veroorzaakt door de langgestrekte vorm van het polderdistrict, dat ruim 30 km. lang is, doch op zijn smalste punt bij Veessen slechts enkele kilometers breed. Brak namelijk de dijk bij Gietelo en Wilp door, dan werd het gehele polderdistrict getroffen. Alle erfgenoten hielpen dan mede om de schade te herstellen. Een dijkdoorbraak van de IJsseldijk ten noorden van Wilp veroorzaakte echter alleen schade ter hoogte en ten noorden van het doorbraakpunt. Wilp, Twello, Gietelo, en Beekbergen ondervonden daarvan zelf geen nadelen (o.m. door de afhelling van het gehele gebied naar het noorden), en waren dientengevolge ook niet zo gemakkelijk te bewegen om aldaar waden te helpen herstellen. Niettegenstaande dit alles, meende Sloet te kunnen stellen, dat vergeleken met de andere Gelderse polders in de Veluwse polder in bestuurlijk opzicht vanouds de meeste eenvormigheid heerste[2].

Een bekrachtiging van de uitbreiding van 1435 door middel van een oorkonde van de kant van de hertog werd niet gegeven en was bij de heersende tegenstellingen tussen de hertog en de steden en de ridderschap[3] ook niet te verwachten. Belanghebbenden in deze overeenkomst waren immers sommige edelen (Wilp, Bronkhorst) en de stad Zutphen.

De dijkbrief van 1470

Het duurde nog tot 1470, voordat de nieuwe stand van zaken impliciet werd erkend door het landsheerlijk gezag. Uit de stadsrekeningen van Arnhem (1469-1470) blijkt, dat vanuit Arnhem een bode gezonden werd naar Hulsbergen, Nijbroek, Epe en Heerde, om de geërfden uit te nodigen gedeputeerden naar Arn-

1 J. VAN DOORNINCK, Het Overijsselsch en Geldersch adelijk geslacht van Van Essen, *Verslagen en Meded. Overijsselsch Regt en Gesch.* no. 4, 1867, p. 77 vlg.
2 SLOET, *Bijdragen tot de kennis van Gelderland*, p. 230.
3 W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre* I, p. 144; IDEM, Het Sticht Utrecht 1433-1477, Gelre en de Friese landen 1423-1477, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* III, Utrecht 1951, p. 352-353.

hem te zenden om over een nieuw dijkrecht te spreken[1]. Hieruit resulteerde, dat op 12 maart 1470 een nieuwe dijkbrief door hertog Adolf werd uitgevaardigd[2]. Met de vergroting van het polderdistrict in 1435 werd in deze dijkbrief rekening gehouden. Dat werd de basis voor de nieuw in te voeren aanvullingen en wijzigingen op de dijkbrief van 1370. Weliswaar was ook deze dijkbrief uitsluitend gericht aan Terwolde, Nijbroek, Oene, Heerde, en Vorchten, maar er werd als eerste bepaling vastgesteld, dat voortaan alle Gelderse geërfden van het gehele polderdistrict bevoegd zouden zijn, om uit hun midden de vijf heemraden te kiezen. Dus ook die van Twello, Wilp, en Gietelo etc. waren nu daartoe bevoegd. Hiermede werd de invloed van de adel en van de beide steden Deventer en Zutphen op het polderdistrict voorgoed vastgelegd. Zij verkregen zelfs overwicht in de vergadering van de erfgenoten tesamen met het klooster Hulsbergen[3].

Weliswaar kwamen naar dergelijke bijeenkomsten gedeputeerden van alle geërfden, doch in feite beheersten de drie standen het bestuur door hun financieel-economisch en politiek overwicht. In de meeste gevallen traden enkelen van hen, met name weer het klooster Hulsbergen, de heer van Wilp, en gedeputeerden van Deventer, naar buiten op als representanten van het polderdistrict[4], veel meer nog dan de dijkgraaf en de heemraden.

Want ook hier gold de opvatting, dat de belangengemeenschap door gemachtigden (Staten) van de eigen gemeenschap tegenover de buitenwereld moest worden vertegenwoordigd.

Het zwaartepunt van het polderdistrict was naar het zuiden verplaatst. Vergaderingen van de geërfden werden dan ook

1 'Meyster Gadert gesant met IX onss stat brieven an den dyckgrave int Nijbroick ende anderen die tot den dyckrecht hoeren, voort toe Hulsbergen, toe Heerde, toe Eep, dat sij hier komen solden om die Ordinancie te maken van den dijckrecht int Nijbroick.' Geciteerd naar W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre* II, p. 64 n. 4.

2 *Groot Geldersch Placcaatboek*, dl. II, Appendix, kolom 156-158.

3 Ook andere kloosters hadden invloed via grondbezit, maar hun invloed was zéér gering. Te Oene lag het zusterklooster Nazareth van de Zusters van het Gemene Leven. Verder bezat het nonnenklooster van Diepenveen (in Overijssel, ten noorden van Deventer), dat toebehoorde tot de congregatie van Windesheim, enkele erven te Nijbroek, Wilp, Heerde, Beekbergen en Terwolde. Vgl. J.S. VAN VEEN, Bezittingen van het klooster Diepenveen in Gelderland, *Verslagen Meded. Overijsselsch Regt*, dl. 25, 1909, p. 56; *Monasticon Batavum*, II, p. 145 (Oene).

4 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 24.

te Twello, Apeldoorn of Gietelo gehouden, in het gebied waar de standen-representatie het meeste grondbezit in handen had.

Als beginpunt van deze bestuurlijke ontwikkeling is dus te beschouwen deze dijkbrief van 1470, waarin verder nog enkele aanvullende bepalingen waren opgenomen betreffende het schouwen en het weren van het water, dat van buiten het waterschap komt.

In verband met de voortgaande inklinking van de bodem, èn omdat de relatieve hoogteligging vooral in de lage delen van het waterschap ongunstiger werd, werden de kaden langs de weteringen belangrijker.

Daarom werden op het overlopen van kaden zwaardere sancties vastgesteld dan tevoren.

De Hetterse dijk

De jaren 1490/1491 en volgende waren voor het polderdistrict rampzalig. Evenals in de periode 1421-1431 waren ook thans overstromingen van de IJssel en oorlogsgeweld de oorzaken ervan.

In Gelderland leefde voortdurend in alle laag gelegen gedeelten bij de mensen de vrees, dat op een gegeven moment de Rijndijken zouden bezwijken tussen Wezel en Emmerik. Twee beruchte dijkgedeelten bevonden zich aldaar: te weten de dijk bij Bislich (ten noordwesten van Wezel) en de Hetterse dijk tussen Rees en Emmerik[1].

In beide gevallen hadden zelfs gebieden die op tamelijk grote afstanden van deze dijkgedeelten waren gelegen, belang bij een goed functionerende waterkering.

Boven Emmerik buigt er van de Rijn ter hoogte van de Hetterse dijk een oud stroombed in noordelijke richting af. In dit dal stroomt over grote lengte het riviertje de Oude IJssel met haar zijtakken[2]. Bij een doorbraak van deze dijk en ook van de Bislicherdijk stroomde het Rijnwater opnieuw in deze oude bedding. Het gehele gebied, dat begrensd wordt aan de oostkant door Haldern, Silvolde, Terborg, Doetinchem, Laag Keppel, tot Doesburg toe, en aan de westzijde door de Rijn, liep dan

1 'De Hetter' is de oude naam van de landstreek ten noorden van Rees en Emmerik. A.P. VAN SCHILFGAARDE, *Inleiding tot het Archief van het huis Bergh*, p. 132.

2 S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Grensproblemen aan de bovenrivieren*, p. 19.

onder water.[1]. Meestal trad in zo'n geval de IJssel ten noorden van Doesburg eveneens buiten haar oevers. Door het afvloeien van het overstromingswater via de IJssel werd deze laatste rivier al te zeer bezwaard. In de stadsrekeningen van Zutphen wordt meermalen melding gemaakt van overstromingen van de IJssel in Achterhoek en Lijmers[2]. In Gelderland circuleerde in verband hiermede het gezegde

> Wenn to Bislich dör geht die dicke,
> Do schreien die kinder to Herderwicke.

De regeling van het dijksonderhoud in deze streek - de Hetterse polder - waar een centraal waterschapsorgaan ontbrak, was geheel en al in overeenstemming met het vèr-strekkende belang van deze dijk[3]. Tussen Emmerik en Dornick was de Rijndijk namelijk ten laste van de lage landen van de heren van Bergh en van de geërfden van Bergh. Ook verder stroomopwaarts waren Berghse belangen betrokken bij het dijksonderhoud.

Daarnaast ziet men onder meer belangen van het landdrostambt Zutphen en zelfs van de stad Zutphen. Vergaderingen over de Hetterse en Bislicherdijk werden meermalen te Zutphen gehouden. In waterstaatkundige aangelegenheden, en in samenhang daarmede ook in politieke kwesties, kon de stad een sleutelpositie bekleden in de lage delen van Gelderland zoals de Achterhoek en het Veluwse polderdistrict enerzijds, en de Hetterse dijk in het Kleefse anderzijds. Zutphens invloeden reikte dus over de grens van Gelre heen in Kleef. En juist Zutphens belangen in de Rijndijk bij Rees, gaven aan de stad nog een extra versteviging van haar positie in het polderdistrict Veluwe. Nu was de invloed van Zutphen in deze gebieden echter afhankelijk van het gezag van bepaalde figuren uit die stad.

Juist van 1490-1520 werd het polderdistrict Veluwe beheerst door het gezag van dijkgraaf Coenraad van Leesten, telg uit een rond die tijd tamelijk invloedrijk Zutphens geslacht. Niet op de laatste plaats was het juist aan hem te danken, dat Zutphen een

1 Voor een overzichtskaart van dit overstromingsgebied, zie L.J.A.W. SLOET en H. FIJNJE, *Beschrijving van den watervloed in Gelderland in maart 1855*, Arnhem 1856, tegenover p. 154.

2 Vgl. de drie door W. JAPPE ALBERTS uitgegeven rekeningen. Over 1445/1446 in *Bijdr. Meded. Hist. Gen.*, 78, 1964, p. 77-228; over 1457/1458, *idem* 77, 1963, p. 51-189; en over 1472/1473, *idem* dl. 71, 1957, p. 1-159.

3 S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Bovenrivieren*, p. 19-21.

vooraanstaande plaats kon innemen in het polderdistrict Veluwe in de periode 1496-1528. Gedeeltelijk werd dit ook veroorzaakt door de conflicten tussen Karel van Gelre en het Oversticht, waardoor Deventers positie op de Veluwe teruggedrongen was.

In de zomer van 1490 blijkt er een drukke correspondentie te zijn gevoerd over deze Hetterse dijk. De Kleefse ambtman van Emmerik (schouwvoerend en uitvoerend bestuurder over deze dijk) deelde op 1 juni aan Oswald van den Bergh mede, dat het hoog tijd was om de Hetterse dijk te verhogen met 2 voet. Hij was bang voor een watersnood in de komende winter. In verband met de slechte toestand van de dijk zou er een bijeenkomst van alle belanghebbenden gehouden moeten worden op 1 juli te Zutphen en vervolgens op 5 juli een algemene schouw[1]. Niets van dit alles schijnt ondernomen te zijn. De Gelderse belanghebbenden erkenden geen enkel gezag van de Kleefse functionarissen.

Zij wilden uitsluitend op eigen initiatief en uit eigen belang medewerken[2].

Op 2 juli volgde opnieuw een aansporingsbrief van de ambtman aan de graaf Van den Bergh[3]. Doch in oktober 1490 schijnen de buurschappen, die gelegen waren in het lage land van het gebied van de heren Van den Bergh, en aansprakelijk waren voor het dijkgedeelte tussen Emmerik en Dornick aan hun verplichtingen te hebben voldaan. Althans voor het overgrote deel. Want de graaf Van den Bergh moest wel aan Emmerik toegeven, dat één gedeelte van de Hetterse dijk niet hersteld was[4]. Doch graaf Oswald schijnt nog een veel te gunstig beeld van de werkzaamheden te hebben gegeven. Want in januari en februari 1491 klaagden burgemeesters, schepenen, en raad van Emmerik, vele malen over de ondeugdelijke staat, waarin de Hetterse dijk nog steeds verkeerde. Maar met een grondig herstel en met een verhoging van 2 voet was men reeds veel te laat. In december 1490 was de waterstand van de Rijn vrij hoog geworden door sneeuwval. Daarna was de rivier dichtgevroren.

Tegen het einde van de maand was het ijs in de Rijn beneden Keulen gaan kruien, ten gevolge waarvan de waterstand in de

1 A.P. VAN SCHILFGAARDE, *Het archief van het huis Bergh*, *Regestenlijst van brieven*, 1932, no. 1198, 1 juni 1490.
2 FOCKEMA ANDREAE, *Bovenrivieren*, p. 21.
3 VAN SCHILFGAARDE, *o.c.*, no. 1204, 2 juli 1490.
4 VAN SCHILFGAARDE, *Archief Bergh*, *Briefregest* no. 1207, 19 oktober 1490; no. 1208, 21 oktober 1490.

rivier beduidend steeg in de maand januari 1491. Over begin februari is er eerst een bericht overgeleverd dat door ijsgang het water gelijk stond met de rand van de dijk, ten gevolge waarvan burgemeesters, schepenen en raad van Emmerik opnieuw alle belanghebbenden verzochten om met bekwame spoed de dijk te helpen ophogen[1].

Doch één dag later was de Hetterse dijk reeds bezweken ter hoogte van Bienen, met het bekende gevolg, dat het lage land tot aan Doesburg toe onder water liep, mede door een tweede dijkdoorbraak bij de molen te Dornick. Het waterpeil van de IJssel steeg eveneens. En toen volgde 6, 7, en 8 februari de dijkdoorbraken in de Veluwse Bandijk bij Gietelo, Veessen en Hulsbergen (bij de sluizen). Het polderdistrict Veluwe liep grote schade op. Ook de sluizen in de dwarsdijk bij Hulsbergen werden vernield.

De zeer hoge waterstanden op de grote rivieren hielden aan tot het begin van de zomer van 1491. En in zo'n situatie was het rampzalig, dat tussen de onderhoudplichtingen van de Hetterse dijk tot einde mei 1491 conflicten voorkwamen over het herstel van de dijk, dat daardoor in zeer langzaam tempo vorderde[2].

Het herstel van de Veluwse bandijk en van de drie sluizen en de andere waterstaatkundige werken werd eveneens met zeer grote vertragingen uitgevoerd. Zij waren pas in de herfst van 1496 voltooid. Toen trad in december de IJssel opnieuw buiten haar oevers, de Veluwse Bandijk bezweek op verschillende punten, en weer stond het polderdistrict blank, nu tot medio januari 1497. Deze dijkdoorbraken waren ontstaan door hoog opperwater op de IJssel[3], een verschijnsel dat zich toen ook op de andere grote rivieren manifesteerde[4].

1 VAN SCHILFGAARDE, *o.c.*, no. 1220, 4 februari 1491.
2 VAN SCHILFGAARDE, *Archief Bergh*, *Briefregest* no. 1222 en 1243, 8 maart en 26 mei 1491.
3 Ook andere streken werden getroffen. Kroniekmededelingen aangaande overstromingen zijn ook afkomstig uit Friesland, West-Zeeuwsvlaanderen, en het gebied van de Kromme Rijn bij Utrecht. P. SCHOTEL, *Overstroomingen*, p. 45; HEDA, ed. Buchelius (1643), p. 306; N. VAN DER MONDE, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, *Oudheden en Statistiek van Utrecht*, jg. 6, 1840, p. 368-369.
4 S.J. FOCKEMA ANDREAE, Schets van Zuid-Hollandse watersnoden in vroeger tijd, *Zuid-Hollandse Studiën III*, Voorburg 1953, p. 11.

De heren Van Putten en Van Wisch

Vanwaar de vertraging in de herstelwerkzaamheden aan sluizen en dijken in de periode 1491-1496? De strijd van de heren De Voss van Putten en van heer Hendrik van Wisch tegen de drie IJsselsteden van het Oversticht was hieraan debet. De gebroeders De Voss van Putten - echte middeleeuwse roofridders - hadden een sinds 1485 slepend conflict met name met de stad Kampen, waarin bisschop David van Bourgondië tevergeefs trachtte te bemiddelen. De bisschop wilde, dat er in het Oversticht een rechtsdag zou worden gehouden, waar zij hun vermeende aanspraken tegenover Kampen naar voren konden brengen. De gebroeders De Voss van Putten gingen er niet op in, en zetten hun woeste plundertochten met name tegen Kampenaren voort, waarbij ook het polderdistrict Veluwe het moest ontgelden[1].

Hun evenknie was Heer Hendrik van Wisch, die beweerde, dat zijn vader een grote som gelds te vorderen had gehad van bisschop Rudolf van Diepholt en de Overijsselse steden, daterend dus nog uit de tijd van het Utrechts schisma. Aan deze vordering zouden de steden nog steeds niet hebben voldaan. Doch zij ontkenden, dat zij bij heer Hendrik van Wisch in het krijt stonden, trachtten bemiddeling te verkrijgen, maar heer Hendrijk begon in die tussentijd na enige plundertochten met een werkelijke oorlog, waarbij het polderdistrict Veluwe het opnieuw moest ontgelden[2].

Hulsbergen

Van beide heren had het polderdistrict veel te lijden gehad, juist op een tijdstip dat er eigenlijk heel hard gewerkt moest worden aan het herstellen van dijken en sluizen. Niettemin werden er vrijwel onmiddellijk maatregelen genomen om de herstelwerkzaamheden doorgang te doen vinden. Op een bijeenkomst van de erfgenoten te Twello, en kort nadien te Zutphen in 1491 - toen Coenraad van Leesten reeds dijkgraaf was - werd afgesproken, dat één van de meest invloedrijke figuren uit het polderdistrict n.l. Asso Dillinck[3], rector van Hulsbergen (1474-1492)

1 S.B.J. ZILVERBERG, *David van Bourgondië*, Groningen 1951, p. 90-91; *Kronyk van Arent toe Bocop*, *W.H.G.*, *Cod. Dipl.*, 2e serie no. 5, Utrecht 1860, p. 883, 885-886.
2 ZILVERBERG, *David van Bourgondië*, p. 92-94.
3 Tevoren was hij te Hulsbergen procurator geweest. Tijdens zijn rectoraat maakte het fraterhuis een periode van grote bloei door, hetgeen onder meer tot uiting kwam door het bouwen van een nieuwe kerk bij het klooster.

moest proberen voor de dijkwerkers vrijgeleide te verkrijgen bij de Habsburgse stadhouder te Arnhem, Adolf van Nassau[1], zodat zij ongestoord hun werk zouden kunnen verrichten. Dat zij zich juist wendden tot Adolf van Nassau, stadhouder namens Philips de Schone, had twee redenen. De eerste reden was, dat in vele andere dijkrechten - uitgevaardigd door de landsheer - bepalingen vermeld stonden betreffende vrijgeleide[2], hetgeen echter niet het geval was in de dijkrechten van Veluwe. Daarom moest hierover alsnog overeenstemming worden bereikt met de stadhouder.

De tweede reden was, dat Adolf van Nassau trachtte te interveniëren in de strijd tussen Hendrik van Wisch en de Overijsselse steden, zodat hij met alle facetten van het slepende conflict op de hoogte was[3].

In deze kwestie ziet men Hulsbergen op de voorgrond treden. Op een vergadering van de geërfden te Twello in 1498 nam het fraterhuis de herstelwerkzaamheden op zich tegen een somma van *f* 300, -, die betaald zou worden door alle andere erfgenoten. De scheiding tussen 'openbare functie' en 'particulier belang' bij uitvoering van openbare werken werd nog niet als normaal beschouwd, en evenmin ervaren als iets, dat ongewenst was[4]. Nu was een andere regeling vrijwel onmogelijk door te voeren, daar vanuit praktisch standpunt alleen het klooster Hulsbergen in staat was deze 'waterstaatkundige werken' uit te voeren.

Het fraterhuis werd echter door de erfgenoten voor zijn werkzaamheden in 1498-1499 niet uitbetaald. Ondanks de daaraan verbonden nadelige financiële consequenties voor Hulsbergen, werd de positie van het klooster binnen het polderdistrict er veeleer nog door versterkt.

En die positie was reeds niet gering.

Er is reeds gewezen op de materiële welvaart van het fraterhuis. Het grondbezit nam nog steeds toe. Te Vorchten bezat b.v. Hulsbergen een uithof met een complex landerijen[5].

Evenals zijn ambtsvoorganger David van Bourgondië[6] be-

1 Zie over hem hierna, p. 303, noot 3.
2 Vgl. BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht* II, p. 1661, s.v. vrijgeleide.
3 ZILVERBERG, *David van Bourgondië*, p. 93-94.
4 Vgl. FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 20.
5 FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 29.
6 ZILVERBERG, *David van Bourgondië*, p. 106.

gunstigde ook bisschop Frederik van Baden (1496-1516) de kloosters die behoorden tot de kring van de Devotio moderna. In 1512 schonk hij aan de fraterhuizen te Deventer, Zwolle, en Hulsbergen (het 'Colloquium Zwollense') het recht om klerken 'ad sacros ordines' toe te laten, terwijl zij in 1516 bovendien nog verschillende andere privileges verkregen[1]. Ook Karel van Gelre onderhield goede relaties met de fraters, zij het niet zulke veelvuldige en diepgaande betrekkingen als met de Karthuizers van Monnikhuizen[2]. Wel leende de hertog ook van Hulsbergen enige malen een grote som gelds in 1508 en in 1516[3].

Doch de belangrijkste reden, waarom Hulsbergen in het polderdistrict zo'n belangrijke plaats innam, zij hier nogmaals in herinnering gebracht. Het fraterhuis bezat een grote invloed in het gebied ten noorden van de Dwarsdijk waar - zoals bekend - de afwatering van het Veluwse polderdistrict via Grift en Groote wetering doorheen geleid werd. En het onderhoud van beide weteringen was steeds een précair punt. In alle moeilijkheden, die daarmede in verband stonden, nam Hulsbergen mede door zijn ligging een centrale plaats in.

De Voorganck

Het ging bijna uitsluitend over het onderhoud van de Voorganck en de brug over de Voorganck bij de Hoenwaardse poort te Hattem. Volgens de ordonnantie op de schouw van de benedenloop der Veluwse weteringen van 13 oktober 1415 moesten de aangelanden van de benedenloop van Grift, Groote wetering en de Voorganck voor het onderhoud zorgen. Hoe werd nu deze bepaling in de praktijk ten uitvoer gebracht?

In 1484 hebben de geërfden van Hattem[4] de Voorganck over een lengte van 90 roeden hergraven en verbeterd, voor welke arbeid ze financieel geholpen werden door de geërfden van het

1 F.A. HOEFER, *Aanteekeningen kerk Hattem*, p. 61.
2 Met Monnikhuizen waren vooral contacten van financiële aard. Vele malen heeft Karel van Gelre grote bedragen opgenomen en in ruil daarvoor aan het klooster verschillende van zijn inkomsten verpand, o.m. te Nijbroek. Vgl. NIJHOFF VI, 1, no. 411, 28 maart 1504; no. 63, 12 april 1492; no. 81, 19 augustus 1493. Rond 1506 was geruime tijd de goede verstandhouding tussen Monnikhuizen en de hertog bedorven. Doch enige tijd later waren de goede betrekkingen hersteld, en leende de hertog opnieuw grote sommen gelds van de Karthuize.
3 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, 2, no. 791, 24 april 1516.
4 Van stad, schependom, kerspel en polderdistrict. In feite waren zij bijna allen Hattemse burgers.

Veluwse polderdistrict. Doch daarna heeft Hattem geen onderhoudswerkzaamheden meer laten uitvoeren aan de benedenloop van de Groote wetering. Het gevolg was dat door de geërfden van Veluwe in 1488 over deze nalatigheid geklaagd werd bij stadhouder Adolf van Nassau te Arnhem en bij Hendrik van Ghemen de drost op het kasteel te Hattem. Er werd toen besloten op een landdag van Veluwe in september 1488, dat aan de dijkgraaf van Hattem een bedrag van *f* 340, - ter hand zou worden gesteld. Dit bedrag werd gevoteerd uit een algemene omslag in het Veluwse polderdistrict voor het herstel van de sluizen. Bepalingen omtrent het onderhoud van Voorganck en de Hoenwaardse brug werden toen bij acte vastgelegd. Doch Hattem was - volgens de kroniek - ook daarna niet genegen het onderhoud op zich te nemen.

In 1499 waren de geërfden van het polderdistrict genoodzaakt een nieuwe brug te leggen. Zij gaven aan Hattem daarna nogmaals *f* 341, - voor het onderhoud ervan. Wederom werd een en ander bij oorkonde geregeld. Maar ook daarna lieten de onderhoudswerkzaamheden van de kant van Hattem veel te wensen over.

In 1516/1517 werden - volgens de kroniek - de werkzaamheden aan de Voorganck opnieuw door de erfgenoten ondernomen, doch de ingewikkelde financiële regelingen sinds 1488, waarover ook in de kroniek gesproken wordt, veroorzaakten een wrevelige stemming. Beide partijen hadden zich niet steeds aan hun verplichtingen gehouden. De verhoudingen waren ook vertroebeld door een gebeurtenis als die van 1491, toen de erfgenoten van Veluwe de dwarsdijk doorstaken wegens wateroverlast in hun eigen polderdistrict, ten gevolge waarvan het gebied bij Hattem onderliep.

Verder is het goed te bedenken, dat er overal in de tweede helft van de vijftiende eeuw, nadat de inversie van het bedijkte land en de stijging der buitenwateren waren voortgeschreden, een critiek punt in de waterstaatszorg was bereikt[1]. Ook kan men constateren dat er vanaf ca. 1500 minder animo bestond bij de erfgenoten voor een niet aflatende zorg voor de waterstaat. Men ziet dit reeds bij het feit, dat Hulsbergen voor zijn werkzaamheden aan de sluizen niet werd uitbetaald.

Door de bijna voortdurende oorlogstoestand in Gelre geraak-

1 FOCKEMA ANDREAE, *Bovenrivieren*, p. 22.

ten de erfgenoten, die de gevolgen ervan aan den lijve ondervonden[1], moedeloos.

De Deventer invloed was door de conflicten tussen het Oversticht en Karel voor een groot gedeelte uitgeschakeld. En Hulsbergen, de meest vooraanstaande instantie in de erfgenotenvergaderingen, geraakte rond 1520 in grote moeilijkheden. De Benedictijnen van het naburige Klaarwater, die tevoren al meermalen hadden gepoogd Hulsbergen over te nemen, slaagden in 1525, door het fraterhuis verdacht te maken van ketterij. Karel van Gelre nam toen ogenblikkelijk maatregelen, ten gevolge waarvan Hulsbergen omgezet werd in een Benedictijner klooster (1525-1539)[2].

Karel van Gelre

Reeds vanaf 1512 was ook Karel van Gelre betrokken geraakt bij de problemen van het Veluwse polderdistrict, en van het gebied, dat ten noorden ervan gelegen was. Zijn invloed was te bespeuren bij het uitvaardigen van de Hattemer dijkbrief van 1512[3], doch vooral bij de uiteindelijke regeling van 11 augustus 1518[4], die noodzakelijk was geworden daar duidelijk bleek, dat de ordonnantie van 13 oktober 1415 onvoldoende was.

Op 11 augustus 1518 werd een overeenkomst gesloten tussen de raden van de hertog, de drost van Hattem, de burgemeesters, schepenen en raad van Hattem, en de dijkgraaf en de geërfden van polderdistrict Veluwe. Hattem stemde er in toe, om de Voorganck en de sloten in de Hoenwaard te onderhouden overeenkomstig de oorkonde van 1415, te weten de Voorganck op een breedte van 40 voet te houden.

Aangaande deze belofte zouden de geërfden van Hattem (Kerspel, polderdistrict, stad, en schependom) een oorkonde overhandigen. Er werden daarnaast opnieuw bepalingen vastgesteld omtrent het repareren van de sluizen in de Dwarsdijk waarbij vanzelfsprekend ook het klooster Hulsbergen betrokken werd. Vervolgens werden er tussen beide partijen financiële regelingen

1 Tijdens het conflict van Karel van Gelre met bisschop Frederik van Baden en de Staten van het Oversticht in 1510 werden Apeldoorn, Wilp en Nijbroek geplunderd en verwoest.
2 F.A. HOEFER, *Aanteekeningen kerk Hattem*, p. 124-126.
3 HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, p. 173-174.
4 *O.c.*, Bijlage V.

tot stand gebracht, met name betreffende het verlengen van de Hoenwaardse brug[1].

De acte werd, zoals met vele andere officiële stukken in die tijd het geval was, gedeponeerd in de stadskist te Zutphen. Fockema Andreae wijst er op, dat dit een tijdelijke maatregel was, aangezien Deventer - de andere stad die nauw betrokken was bij het wel en wee van het polderdistrict - zich voortdurend in een openlijke of latente oorlogstoestand met Karel van Gelre bevond, en zodoende zijn plaats in de 'staten' van het waterschap niet volledig kon vervullen. Er zijn echter een tweetal factoren, waardoor deze opvatting enigszins genuanceerd kan worden. Aleereerst, dat zowel vóór de oorlogstoestand Gelre-Oversticht als erna, Zutphen een belangrijke rol in het polderdistrict heeft gespeeld. In dit verband zij er op gewezen, dat later, in 1552, na de overstromingsramp, de erfgenoten die namens Zutphen optraden, een belangrijke plaats in de 'standen'-vertegenwoordiging van het polderdistrict Veluwe innamen. Vervolgens blijkt, dat Karel van Gelre in 1521, toen zijn conflicten met het Oversticht op een hoogtepunt stonden, toch nog de veiligheid van de bezittingen van Deventer burgers in Nijbroek garandeerde, en er voor instond, dat al die gronden veilig en ongestoord bebouwd konden worden[2].

Ook bij een andere kwestie was de hertog ten nauwste betrokken. Er waren voortdurend tussen de ingezetenen van Salland enerzijds, en die van Veluwe anderzijds conflicten over het leggen van kribben en hoofden in de IJssel[3], waardoor de loop van de rivier kon worden verlegd, en die zodoende aan beide zijden een bedreiging vormden voor de uiterwaarden en de dijken. In 1486 was daar reeds een onderzoek naar ingesteld. En nu, in 1518, werd er opnieuw ruim aandacht aan besteed door de autoriteiten van Gelderland en het Oversticht[4]. Er werden beperkende maatregelen genomen, doch zonder enig resultaat. Deze kwestie bleef slepende. Ook in 1525 werd door landsheerlijke ambtenaren uit het Oversticht en uit Gelre gezamenlijk een onderzoek er naar ingesteld.[5]

1 HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, p. 172.
2 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden VI*, 2, no. 1081, 1 oktober 1521.
3 VAN DOORNINCK, Bevaarbaarheid van de IJssel, p. 80.
4 Verbaal van 6 augustus 1518 bij NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, 2, no. 926.
5 VAN DOORNINCK, Bevaarbaarheid van de IJssel, p. 83-86.

Het Wapenvelder waterschap

De onderhoudskwestie en de reeds jaren lopende financiële geschillen omtrent Voorganck en Hoenwaardse brug waren nu geregeld. Maar de belangrijkste onderneming, waardoor met één slag zeer vele geschillen uit de weg geruimd werden, was het instellen van een waterschap, dat zowel binnen het polderdistrict Hattem viel, als binnen dat van Veluwe. Beide polderdistricten werden aldus aaneengeschakeld voor zover het de waterstaat betrof binnen beide gebieden. Deze essentiële maatregel werd genomen op 9 juli 1519, toen Karel van Gelre een stuw- (of stouw-) recht gaf aan de geërfden van Veessen, Vorchten, Hoorn, Wapenveld en Hattem[1]. Van deze plaatsen lagen Veessen, Hoorn, en Wapenveld in het ambt Heerde. Het omvatte het gebied vanaf de Kolkbrug over de Groote Wetering bij Veessen tot aan de IJssel bij Hattem. Anders gezegd: het waren de aangelanden ter weerszijden van de Groote wetering, ten noorden van de Kolkbrug. Vóór 1518 hadden acht 'gueder mannen' uit die vijf kerspels het toezicht gehad op de kaden langs de Groote wetering.

Een stouwe is een waterkering of kade binnen de grenzen van het waterschap, om het binnenwater te keren. Het woord 'stouwe' wordt vooral in Overijssel en op de Veluwe gebruikt[2].

Deze oorkonde was eveneens noodzakelijk geworden, omdat de kaden en de weteringen in de onderhavige kerspelen en buurschappen niet goed werden onderhouden en hersteld. De erfgenoten van Veluwe hadden nl. opnieuw bij de hertog geklaagd, dat Hattem het onderhoud bleef verwaarlozen.

Karel van Gelre riep toen dijkgraaf Coenraad van Leesten ter verantwoording. En het resultaat was, dat er te Twello een bijeenkomst werd gehouden van 'de erfgenoten der scluse' met Hattem, onder het wakend oog van Mychel van Pommeren, de drost van Hattem. Ook de landsheerlijke raad van Karel van Gelre was erbij aanwezig.

Er werd *f* 125, - door de geërfden van Veluwe aan Hattem overhandigd, en voor de zoveelste maal beloofde Hattem de

1 NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, 2, no. 963, 9 juli 1519.

2 BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht* II, s.v. stouwe, p. 1546, waar de onderhavige oorkonde van 5 juli 1519 nader wordt besproken. - Waar het polderdistrict Veluwe op zijn smalst is, even ten zuiden van Veessen en ter hoogte van de Kolkbrug over de Groote wetering, daar werd dwars op de Grift, de weteringen en de Bandijk een nieuwe dijk aangelegd, die de zuidgrens van het onderhavige waterschap zou gaan vormen: de Kerkdijk.

Voorganck en de Hoenwaardse brug te zullen onderhouden, waarvan een acte werd opgesteld.

Op 5 juli 1519 werd er een waterschapsbestuur ingesteld, bestaande uit 5 ‘geswaerens’ (heemraden) uit de geërfden van Vorchten, Wapenveld, Hoorn en Hattem en het klooster Hulsbergen. Om de twee jaar zouden zij een ‘markerichter’ als voorzitter aanwijzen.

De geërfden zouden hun ‘gezworenen’ kiezen te Wapenveld ‘aen die brugge opten breyden wech’, die daarna onmiddellijk een markerichter zouden kiezen. Deze markerichter en gezworenen zouden twee jaar aanblijven. Tezelfdertijd moesten de geërfden van Veessen in de Sint Ethelwolduskapel aldaar hun eigen markerichter en gezworenen kiezen. Het marke-bestuur van Veessen inzake waterstaats-aangelegenheden bleef dus voortbestaan.

Het nieuwe college van de vijf kerspelen zou de kaden langs de Groote wetering, de sloten, en de wegen, schouwen, telkens op een tijdstip naar eigen goeddunken. Bovendien zouden de kaden opnieuw verhoefslaagd worden.

Ook deze oorkonde voor wat later genoemd werd het Wapenvelder waterschap werd in de stadskist van Zutphen gedeponeerd. Door deze oorkonde van 5 juli 1519 was de benedenloop van de drie weteringen en van de Grift indirect, via het Wapenvelder waterschap, onder controle gesteld van het polderdistrict Veluwe.

Watervloed in 1552

Rest ons nog de bespreking van de natuurrampen, die in januari 1552 de Noordelijke Nederlanden teisterden. Op 12 januari barstte er des avonds rond 8 uur een geweldig onweer los met hevige windstoten. Toen deze bui overgedreven was stak er ca. 10 uur een hevige noordwester storm op, die pas rond 1 uur 's nachts ging liggen[1], doch in diezelfde nacht een stormvloed veroorzaakte. De gevolgen waren zó ernstig, dat in zeer vele Nederlandse kronieken van deze gebeurtenissen melding wordt gemaakt. Zonder naar volledigheid te willen streven, blijkt het volgende plaats gevonden te hebben. Het meest spectaculaire was wel de brand in de Sint Janskerk te Gouda, die toen bijna

1 Vgl. C.A. VAN KALVEEN, Kroniekfragment uit Grave (1552-1558), *Bijdr. Meded. Hist. Gen.* dl. 77, 1963, p. 192.

geheel in de as werd gelegd[1]. Bijna alle kronieken vermelden deze brand. Het land van Altena en de omgeving van Heusden werden zwaar getroffen, evenals door een dijkdoorbraak bij Krimpen de Krimpenerwaard (die begrensd wordt door Hollandse IJssel en Lek) tot Gouda en Schoonhoven toe, onder water liep[2]. Stormschade deed zich voor te Scheveningen en Noordwijk aan Zee, waar ettelijke huizen werden vernield en op verschillende plaatsen duinen werden weggeslagen[3]. De Alblasserwaard liep gedeeltelijk onder water, en de polders Oud- en Nieuw-Strijen in de Hoekse waard kwamen blank te staan.

Zeer zwaar werden enkele Zeeuwse eilanden getroffen, met name oostelijk Zuid-Beveland, waar binnendijken voor het grootste deel ontbraken, en dat in 1530 bij de Sint Felixvloed en bij de Sint Cosmas en Damianusvloed van 1532 reeds zo zwaar getroffen was. In 1536 waren daar grote gedeelten opnieuw bedijkt, zoals Bath, Kruiningen, Agger en Hinkelenoord[4].

Reimerswaal lag afzonderlijk op een eilandje en werd beschermd door een eigen waterkering. Nu, in 1552, liepen deze bedijkte gebieden onder.

Te Reimerswaal stond op 13 januari 's morgens rond vier uur, toen de vloed het hoogst was, het water ca. 3.62 m hoog. Een gezamenlijke oppervlakte van 2962 ha stond onder water. Tussen het eiland Tholen en het land van Saaftinge was het één onafzienbare watervlakte, waaruit alleen de daken en de torenspitsen van Reimerswaal eenzaam omhoog staken.

Dat de gevolgen voor Zeeland zeer ernstig waren, blijkt wel uit het feit, dat vrijwel onmiddellijk erna, op 2 mei 1552 Karel V octrooi gaf tot herdijking van Hinkelenoord, Bath en Agger onder zeer gunstige bepalingen. De dijken waren zó zeer verwoest, dat aan herstel in die tijd nauwelijks meer kon worden gedacht. Er waren een aantal grondgaten geslagen. Kortom, wat van de drie ambachten mocht zijn overgebleven, werd met de Allerheiligen vloed (1 november 1570) verzwolgen[5].

Het eiland Schouwen kreeg bij oorkonde van 20 mei 1553 kwijtschelding van schotbelasting, die verleend werd vanwege

1 A. LOOSJES, *De torenmuziek in de Nederlanden*, Amsterdam 1916, p. 95; J.W. BERKELBACH VAN DER SPRENKEL, Schenkers der Goudse glazen, *Zuid-Hollandse Studiën* I, Voorburg 1950, p. 25.
2 J.J. DODT VAN FLENSBURG, *Archief voor Kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*, III, Utrecht 1843, p. 12, Kroniek van Hoernaer.
3 SCHOTEL, *Historisch overzicht van de overstroomingen*, p. 63.
4 Zie kaart V bij A.A. BEEKMAN, *Nederland als Polderland*.
5 SCHOTEL, *Overzicht overstroomingen*, p. 63.

‘de groote verdrijtelijcke schaden die zij gehadt hebben met den onweder en de hoge vloeden toecommende ende gebeurt den 13e januari en 15e februari daeraan volgende’.

Voor het stadje Reimerswaal was het een etappe op de weg naar de algehele ondergang, een weg die aangevangen was bij de Sint Felixvloed van 1530. Na 1552 werden de dijken rond Reimerswaal weer hersteld, maar de grote bloeitijd van het stadje was voorgoed voorbij[1].

Ten gevolge van deze vloed van 12-13 januari 1552 werd op de Maas stroomafwaarts van Grave ter hoogte van Batenburg een gat in de Maasdijk geslagen ten gevolge waarvan het land van Maas en Waal blank kwam te staan[2]. De omgeving van 's-Hertogenbosch had eveneens te lijden van een geweldige wateroverlast.

Uit het Nedersticht zijn over deze natuurramp ook kroniekberichten overgeleverd. Daar was de schade beperkter, hoewel uit een mededeling van de kroniek van het Sint Aagten convent te Amersfoort blijkt, dat ‘te Bunschoten de schade worde geschath alleen aen de dycken op een tonne goudts’[3]. In Friesland braken ten gevolge van de grote watervloed eveneens vele dijken door.

Ook het polderdistrict Veluwe werd geteisterd. Het water van de Zuiderzee werd door de Noordwesterstorm de IJssel opgedreven. Vanaf 13 januari steeg het waterpeil in de IJssel voortdurend tot dat het op 17 januari een hoogte bereikte van 5/4 voet boven het hoogste vroeger bereikte peil volgens - de thans verdwenen - peilmerken aan de stadsmuur te Deventer[4].

1 Over deze overstromingen in Zeeland, zie A.A. BEEKMAN, *Nederland als Polderland*, p. 246-247.

2 C.A. VAN KALVEEN, Kroniekfragment uit Grave, p. 198.

3 J.H.P. KEMPERINK, *Geschiedenissen van Johan van Ingen*, p. 101.

4 A. MOONEN, *Korte chronyke der stadt Deventer*, 2e dr. 1714 vermeldt over Deventer in 1552: ‘Des nachts voor Pontiaensavont was het zoo groot een onweder van donder, blixem, hagel, regen, wint en watervloet, dat niet alleen elders kercken en torens door het vier verbrandden, maar ook hier te Deventer veel groote huizen nederstortten. Ook ving men visch in de kercke’. Hoezeer dit laatste de mensen geïntrigeerd moet hebben, blijkt wel uit het feit, dat men beide gegevens, te weten de kerkbrand te Gouda, en het vangen van vis in de St Lebuïnuskerk te Deventer, in vele kronieken op het jaar 1552 aantreft.
M. VAN DOORNINCK heeft in zijn boekje *Aanmerkingen op het ontwerp van afleiding van den Rijn langs den IJssel en door de provincie Overijssel* (1828) bewezen, dat de merkstenen betreffende overstromingen zonder uitzondering veel te hoge standen aanwezen, althans de peilmerken te Deventer aan de muren. Vgl. FOCKEMA ANDREAE *Salland*, p. 16, n. 2. IDEM, *Zuid-Hollandse watersnoden*, p. 4-5.

Rond Deventer braken verschillende dijken door, met name de Douwelerdijk, ten zuid-oosten van de stad[1].

Ook Hattem had niet onaanzienlijke schade geleden. Daarom werd op aandringen van de pastoor van de Sint Andreaskerk in 1555 een peilmerk aangebracht in de Hoenwaardse poort[2].

De Veluwse bandijk brak op vijf plaatsen door. Er ontstonden drie kolken in de buurt van Gietelo, één kolk in de buurt van Welsum beneden het overzetveer, en één bij het klooster Hulsbergen. Beekman heeft echter aangetoond, dat een doorbraak van de IJsseldijk, waarbij het overstromingswater weldra tegen de hogere gronden te niet loopt, niet te vergelijken is met de catastrofen, die veroorzaakt werden bij dijkdoorbraken in Holland, Zeeland, of het westelijk Nedersticht[3].

De schade in het polderdistrict moest hersteld worden.

Eerst heeft dijkgraaf Johan van der Knijppenborch[4] samen met de vijf heemraden besloten, om zelf nog een zesde gat te slaan in de dwarsdijk bij de sluizen, ten gevolge waarvan het overstromingswater sneller het polderdistrict zou kunnen verlaten. Daarna werden er enkele maatregelen van voorlopige aard genomen, zonder enige bestuurlijke inmenging van meiers en pachters. Tenslotte werden er te Gietelo en te Welsum bijeenkomsten van alle geërfden gehouden, waarbij ook de meiers, pachters, en koteren aanwezig waren, en waar - niet zonder onderlinge conflicten - gedelibereerd werd over de verdeling van de herstelkosten en over het aanbesteden van de uit te voeren werkzaamheden.

Het aanbesteden van, en de leiding over de uitvoering van de werkzaamheden werd overgelaten aan een standen-representatie, waarin vertegenwoordigd waren, naast de dijkgraaf en de vijf heemraden: het fraterhuis Hulsbergen en de stad Zutphen. Sommigen uit de vertegenwoordiging van de stad Zutphen, zouden tevens kunnen gelden als representanten van de adel binnen het polderdistrict. Men denke slechts aan een figuur als Reinoud van Apeldoorn. De stad Hattem zond ook vertegenwoordigers. Een deputatie van meiers en pachters ontbrak niet. Alleen de koteren vielen er buiten.

1 *Overijsselsche Almanak*, 1846, p. 217.
2 HOEFER, *Aantekeningen kerk Hattem*, p. 139.
3 BEEKMAN, *Nederland als polderland*, p. 56.
4 Lid van de ridderschap van Veluwe, met een niet onaanzienlijke invloed te Zutphen.

De Kroniek: 'Historie van het gelech der sclusen bi Hulsberge'

Tijdens deze besprekingen en aanbestedingen moet het geweest zijn, dat een monnik van het fraterhuis Hulsbergen, dat toen al weer bijna 15 jaar in bezit was van de Broeders des Gemenen Levens en opnieuw de meest vooraanstaande plaats innam in het polderdistrict Veluwe, het geschiedwerk schreef, dat hier achter uitgegeven is. Niet onmogelijk is, dat de toenmalige procurator van Hulsbergen, pater Hubertus van Amersfoort de schrijver is[1]. Hij baseerde zich op de archivalia die voor hem over het beheer van het polderdistrict sinds 1370 bereikbaar waren. Hij heeft toen over zijn bevindingen een systematisch verslag geschreven, dat zeer exact opgesteld is. Het is in drie paragrafen onderverdeeld: één over de geschiedenis van de sluizen in de Dwarsdijk bij Hulsbergen, één paragraaf over de Voorganck en de Hoenwaardse brug bij Hattem, en tenslotte één paragraaf over de lastenverdeling tussen de belanghebbende kerspels betreffende het onderhoud van de waterstaatswerken binnen het polderdistrict. Binnen elk van deze paragrafen zijn de gegevens chronologisch gerangschikt. Het is een geschiedwerk, dat qua exactheid ver boven het zestiende eeuwse gemiddelde uitstijgt. Tevens is het een verantwoording van de ruim zestig jaren, dat het fraterhuis Hulsbergen een vooraanstaande plaats innam in het polderdistrict. Beschrijvingen van griezelige of onwaarschijnlijke gebeurtenissen ontbreken ten enenmale. De kroniek is niet bedoeld als literatuur of als een stichtend verhaal, maar is juist daarom des te méér geslaagd, en voor een twintigste eeuwse historicus bruikbaar. De uitvoerige specificaties van onkosten, prijzen, en omslagen leiden ertoe, dat het een belangrijke schakel is in de historiografie van de economische geschiedenis.

De kroniek had tevens een direct utiliteitsdoel: voor de eigen tijd gegevens bijeen garen, om op historische gronden te weten, hoe de geërfden na de overstromingsramp van 1552 het beste zouden kunnen handelen. Dit was des te belangrijker voor een samenleving, die juist zeer sterk aan traditie was gebonden. En wat de erfgenoten na de dijkdoorbraken van 1552 deden, is op een even zakelijke wijze in het tweede gedeelte van de kroniek beschreven.

Het origineel van deze kroniek is verloren gegaan.

De hierna uitgegeven tekst is afgedrukt naar een afschrift van

1 Vgl. MEYER, *Het Fraterhuis Hulsbergen*, p. 193.

de kroniek uit 1562, in een codex die berust in de Universiteits bibliotheek te Utrecht, Handschrift 5H2, no. 1140.

Deze codex, die gebonden is in een perkamenten band heeft een doorlopende paginering (ro.-vo.) in Arabische cijfers, waarbij ook de blanco-pagina's doorgenummerd zijn. Daarnaast zijn de verschillende gedeelten van dit verzamelhandschrift afzonderlijk gepagineerd in Romeinse cijfers, terwijl alle pagina's (behalve de blanco) ook nog eens in later tijd met potlood genummerd zijn. De titel van deze codex luidt: 'Het stadrecht van Deventer, Land- en Dijkrechten van Overijssel, van Gelre, ook van den Overgange der Landen van Overijssel en Gelre aan keizer Karel V, met de Registers vooraan geschreven 1562, P. van der Schelling'.

Op p. 1 vo. staat vermeld: 'Sedert ziet men het Landrecht van Overijssel met eenige aanmerkingen en aantekeningen op hetzelve door Mr. Christoffel Nessink, R.G. in 4° groot 395 bladz. te Kampen, en te bekomen te Amst.... 13:3:0 Boekz. April 1749, 3 H. pl. 401.'

Op p. 2 vo. staat: 'Ex Libris C.v. Alkemade. Met als titel: 'Hierin kortelick biden anderen begreupen dat Statrecht vann Deventer, und de lantrechten, dickrechten der lande van Overijssel, ock etlicke stucken der Lantrechte, dickrechte des Vurstendoms Gelre, Sampt de overgenge der Lande van Averissel und des Vorstendoms Gelre an Carlo V. Rom. Kei. Mat. und sunft mer nutlicke exemplaren wi de sulvigen yn yegenwordiger het yn dussen landen geholden worden.

Mit einen register woerdorch ynn alles int korte enen gude anwisynge gechut.

Beschreven ynt yar nach Christi gebort MDLXII.'

Op p. 27 vo. staan in de inhoudsopgave de uitgegeven kronieken als volgt weer gegeven:

Hierna volget de historie van het gelech der scluse by Hulsbergen fo. 314-321.

Hierna volget noch en historie van de schaeden de dar geschach yn den yare 1552 dorch dat grote water, an diken, sclusen, und anderen. fol. 326-331.

Volgens Fockema Andreae[1] zou de Deventer jurist en regent Derck Scherff, die belangen had op de Veluwe, deze codex hebben laten samenstellen.

1 *Polderdistrict Veluwe*, p. 2, n. 1.

Later is het verzamelhandschrift in het bezit geweest van de bekende verzamelaar Kornelis van Alkemade, (1654-1737), een verzamelaar van munten, penningen, oorkonden, autografen en boeken, die tevens vele historische documenten gecopieerd heeft[1]. Na zijn dood ging de verzameling over op zijn schoonzoon Pieter van der Schelling. Nadien is de collectie gedeeltelijk in bezit gekomen van Salomon Bosch (laatste kwart van de achttiende eeuw), waar de rechtshistoricus A. Kluit haar gezien heeft.

In 1848 is de verzameling geheel verkocht en verspreid. De onderhavige codex van de 'Land- en Dijkrechten' is op de Utrechtse Universiteitsbibliotheek terecht gekomen.

De codex, en met name de kroniek, is herontdekt door MR. S.J. FOCKEMA ANDREAE, toen deze zijn *Studiën over waterschapsgeschiedenis* schreef in de jaren 1950-1952.

Het eerste deeltje van deze acht-delige reeks behandelt in beknopte vorm het Polderdistrict Veluwe tot op heden. Uit de kroniek heeft MR. FOCKEMA ANDREAE enkele gegevens geput voor zijn impressionistisch-suggestieve schets van de geschiedenis van het polderdistrict. In de gehele reeks studiën over waterschapsgeschiedenis heeft mr. Fockema Andreae de bestuurlijke, de geografische, de economisch-sociale, én de waterstaatkundige factoren in één verband tesamen gebracht, om de lezer een stuk maatschappijgeschiedenis te kunnen geven. Vele van zijn ideeën, die in vele van zijn werken tot uiting komen, zijn tesamen met enkele feitelijke gegevens voor de bewerker van de kroniek van groot nut geweest.

De bewerking van deze kroniek is ter hand genomen op aansporing van PROF. DR. W. JAPPE ALBERTS in het kader van de onderzoekingen die op het terrein van de locale en regionale geschiedenis aan de Utrechtse universiteit onder zijn leiding ondernomen wordt.

1 Zie over hem G.D.J. SCHOTEL, *Leven, gedrukte werken en handschriften van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling*, Breda 1833.

(fol. 1[r]; 314[r]; 252[r]).

Historie van het gelech der sclusen bi Hulsberge[a1]

I

Item ynt yaer ons Heren 1370[2] waert de erste scluse gelecht[3] und was en holten scluse unnd wort gemaket of laten maken van de van Monnickhusen[4] und kostten den erfgenoten[5] bij 900

a Rechts van de titel staat een primitieve tekening van een sluis.

1 Vóór 1407 (het stichtingsjaar van het klooster Sint Hieronymus-berg te Hulsbergen) verstond men onder 'Hulsbergen' een buurschap op de grens van het kerspel Heerde. Namen van landerijen aldaar luidden Ellenhorn, dat twee morgen uitgestrekt was, en Arensberge, dat ook wel Het Zaayhuis werd genoemd, en dat toebehoorde aan de Hof te Ermelo. Vgl. W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff, *Het Frensweger handschrift betreffende de geschiedenis van de moderne devotie*. Teksten en documenten I, Groningen 1958, p. 192; P.N. van Doorninck, Register op de Leenaktenboeken van Gelre, kwartier van Veluwe, Arnhem 1901, p. 222 no. 70, Heerde.

2 Het jaar waarin op 31 oktober door hertog Eduard een dijkrecht werd gegeven aan de kerspelen Ter Wolde, Nijbroek, Oene, Heerde, en Vorchten. Vgl. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden*, *II*, no. 175, 31 okt. 1370; S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 15-16; en hiervóór Inleiding p. 244-247.

3 Deze sluis lag op de Groote Wetering, en wel op dat gedeelte, dat heden ten dage Boltenstrang wordt genoemd, op het punt waar de Groote Wetering de Veluwse Bandijk kruist. Het was dus een duikersluis. De dijk aldaar werd 'Kloosterdijk' genoemd. De Groote Wetering is de middelste, de oudste, en voornaamste van de drie hoofdweteringen. Vgl. S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 17. Pas toen in dit jaar 1370 de landsheer zich intensief met de waterstaatszorg ging bezig houden, was het mogelijk een sluis te leggen, want naast het landsheerlijk oppergezag over de dijken strekte dit gezag zich ook uit over het leggen en/of verleggen van sluizen, hoewel in het meergenoemde dijkrecht van 31 oktober 1370 geen bepalingen vastgesteld werden betreffende het leggen van sluizen. In een overeenkomstige landbrief voor het land tussen Maas en Waal van 12 januari 1321, en die voor de Lijmers van 2 februari 1328 komen echter wel bepalingen dienaangaande voor. Vgl. A.A. BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland voor 1795*, 's-Gravenhage 1904-1907, I, p. 564, II, p. 1475 en 1478; S.J. FOCKEMA ANDREAE. *Studiën over waterschapsgeschiedenis VII*, *Grensproblemen aan de Bovenrivieren*, p. 17.

4 Als algemene regel gold, dat sluizen gelegd werden door en ten koste van de rechtstreeks belanghebbenden. A.A. BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht*, II, p. 1479. Duidelijk blijkt hier de leidinggevende positie van het klooster Monnikhuizen, en zijn prior Hendrik Egher van Kalkar in het zich vormende polderdistrict Veluwe. Vgl. hiervóór, p. 248, en S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 11 vlg.

5 De erfgenoten van de kerspelen Terwolde, Nijbroek, Vorchten en Heerde. Oene had in die tijd immers een eigen afwatering op de IJssel. Vgl. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden III*, no. 357, 13 oktober 1415; F.A. HOEFER, Mededeelingen omtrent den oude waterstaatstoestand van Hattem, *Bijdragen Mededelingen Gelre*, dl. V, 1902, bijlage II, p. 178-179; FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 8 en 11.

golden gulden und dese scluse lach omtrent 30 yaren[1] und dese scluse genck baven van Voetkamp na de Dyckackers[a2].

Item ynt yaer ons Heren 1400[3] ys daer en ander scluse gelecht und was en stenen scluse geroeft baven myt holten balken[4], und dusse kostede soevendehalfhondert golden gulden[b] und dusse scluse en lach nyet lange, want de dyck[5] baven doer genck,

1 FOCKEMA ANDREAE, (*Polderdistrict Veluwe*, p. 17) deelt mede, dat in de middeleeuwen sluizen geen lang leven plachten te hebben door onvoldoende fundering en verankering, en door de grotere risico's van oorlog en watersnood.

a In de tekst is dit woord gesplitst in *dyck* en *ackers*.

2 Met het laatste gedeelte van deze zin wordt aangegeven welk gedeelte van de Groote Wetering door de sluis op peil werd gehouden. 'Voetkamp' en 'Dyckackers' zijn de namen van twee landerijen in de buurt van de Groote Wetering. De eerste lag waarschijnlijk een heel eind stroomopwaarts. Niet onmogelijk is, dat in het verloren gegane origineel in plaats van 'Voetkamp' 'Voltkamp' heeft gestaan. Dit is de huidige Wolterkamp te Ter Wolde aan de splitsing van de Vaassenseweg en Broekhuizerweg, in de buurt van de Terwoldse Wetering, welke wetering thans bij Veessen in de Groote Wetering stroomt. De Dyckackers moet men zoeken in de buurt van het punt waar de Groote Wetering de Veluwse Bandijk kruist. Zie hiervoor J. VREDENBERG in *Nieuws uit eigen streek*, (bijlage Deventer Dagblad) van 20 augustus 1964; A.A. BEEKMAN, *De wateren van Nederland*, 's-Gravenhage 1948, p. 13, s.v. Apeldoornsch- of Griftkanaal.

3 In dit jaar kwamen de hier tevoren genoemde landerijen in de omgeving van de sluis in andere handen. Hendrik Bentinck werd de bezitter van Ellenhorn en Arendsberge. P.N. VAN DOORNINCK, *Registers Leenacten*, *Veluwe* no. 70, p. 222; J.M. VAN WINTER, *Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen*, Groningen 1962, tabel A IV, 2.

4 Hiermede worden bedoeld de schotbalken, die dienen ter afschutting of afsluiting van het water. Zij liggen horizontaal opeengestapeld en steunen met hun uiteinden in verticale sleuven of sponningen, die aangebracht zijn in de stenen sluismuren of houten beschoeiingen. De schotbalken zijn aan hun uiteinden voorzien van ijzeren ogen of krammen, waarmee men ze kan neerlaten of ophalen met haken. Aan de bovenzijde van iedere balk is een roef aangebracht, dat wil zeggen een - meestentijds v-vormige - inkeping; aan de onderkant van iedere balk is een 'mes' aangebracht. Wanneer men de schotbalken dan laat zakken passen zij precies in elkaar. Zij worden onder meer gebruikt voor het vormen van stuwen. Vgl. A.A. BEEKMAN, *Dijk en Waterschapsrecht*, dl. II, p. 1435.

b Toegevoegd zijn de woorden *und 40*, die boven de regel zijn geschreven.

5 De Veluwse Bandijk, ter hoogte van Gietelo en Wilp, waar naar verhouding het grootste aantal doorbraken voorkwam, zoals men heden ten dage nog kan zien aan de vele kolken en wielen. Vgl. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 22.

Sluis, op het punt waar de Veluwse Bandijk en de Leigraaf elkaar kruisen (1634)

t.o. 289

Rijksarchief in Gelderland; Archief Rekenkamer inventaris no. 497. Kaart van de Rijn en de Rijndijk bij Bislich.

und dusse scluse genc van Wetkamps szyel aver dat Sant up de dyckackers[1].

Item ynt yaer ons Heren 1440 dar na dat al dat water yn kerspel van Oen up de sylen[2] doer de Isseldick uut plecht to loepen, ock doer de Groete[a] Scluse geleit wort[3] und was en stenen scluse geroeft van bacstein[4] und myt holtwerck bynnen daer de doeren tegen sclogen[b5]. Dese scluse lach noch yn de Stichche vede[c6] twisschen byschop Rolef und hartoch Arent[7] und yn dese selve vede wort de balc dar de doeren tegen sclogen uut-

1 'Wetkamp' is gelijk aan 'Voetkamp' in de voorgaande kroniekmededeling. Met het 'Sant' wordt vermoedelijk bedoeld de 'Zanden', een stuk grond ten Zuidwesten van Terwolde, en onmiddellijk westelijk van de Terwoldse wetering.

2 Een zijl is een lozingssluis. Hier is bedoeld de eigen duikersluis van Oene in de IJsseldijk. Voor de betekenis van 'zijl' is gelijk duikersluis zie A.A. BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht*, II p. 1840 en I p. 564 s.v. duikersluis.

a De letter *r* is boven de regel geschreven.

3 Volgens S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 8, moet de verandering, ten gevolge waarvan Oene voortaan een afwatering bezat op de Groote Wetering gesteld worden op een van de jaren rond 1420 bij de bouw van de - chronologisch gesproken - derde sluis. Het toelaten van Oene op de Groote Wetering was, mede gezien de toelatingskosten 'een middel tot kapitaalverkrijging' voor de erfgenoten. IDEM, p. 18.

4 Van gemetselde baksteen waren de sluismuren, die dienden ter bekleding van de aarde ter weerszijden van de sluisopening, en waarin aan beide kanten een 'roef' d.w.z. een verticale gleuf uitgespaard was. Hiermede is bedoeld de stijl, waarin de schotbalken op en neer konden worden gehaald door middel van kaapstaanders.

b Hierna volgen een vijftal met rode inkt doorgehaalde woorden.

5 Tussen de beide sluismuren lag op de bodem van het water een stenen vloer, die hoogst waarschijnlijk de vorm had van een omgekeerd gemetseld gewelf. Want deze constructie moet op de eerste plaats zo uitgevoerd zijn, dat het water, dat kan doordringen tot onder de sluisbodem, deze niet zou kunnen oppersen. Op deze stenen sluisbodem lag verankerd een houten balk in de vorm van een dorpel, waarop de schotbalken rustten. Deze dorpel ligt met het bovenvlak meestentijds 18 à 20 cm hoger dan de sluisbodem. Vgl. A.A. BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht* II, p. 1461 en 1488. Volgens de primitieve tekening aan het begin van deze kroniek, was onder ieder van beide kaapstaanders een afzonderlijk fundament aangebracht.

c De woorden *de Stichche vede* zijn in de margine geschreven.

6 Ca. 1425-1429. Over de gebeurtenissen in deze streek tijdens het Utrechts schisma en de daaruit voortvloeiende oorlogsgebeurtenissen, zie hiervóór p. 262, 263.

7 Rudolf van Diepholt, bisschop van Utrecht, 1424-1456. Arnold van Egmond, hertog van Gelre, 1423-1465 en 1471-1473.

genomen[1] und nyt wedder gemackt, und als dat grote water qwam, ys de scluse af und uutgelopen int jar 1421[2], und dese scluse kosten 723 golden gulden.

(fol. 1[v]; 314[v]; 252[v]).

Item ynt yaer ons Heren 1427 ys en scluse gelecht unnd was en holten scluse 27 voet wyt, unnd hadde stylen staen, myddes langes daer onder de balken[3] so dat de ganck twisgen de doeren 18 voet wyt weren unnd desen dick genc van Volkers hof op des Koephof[4] noch to syn und ock weten, und dusse scluse lach dre yaer und lepen wech unnd kosten ses hundert und thein golden gulden unnd de koste 80 golden gulden.

Item ynt yaer ons Heren 1431 synt gelacht van den erffgenoten twe sclusen van holte[5] de gelacht worden benedden Volkers hof, und legen omtrent 29 vot van malkanderen. Dese twe sclusen als men vyndet yn schriften und breven myt groter unkost de dar upgedaen wordt, stonden den erffgenoten aver twe dusent golden gulden und daromme worden de van Becbergen to gelaten hor water ock t'leiden doer de sclusen aver hondert

1 De dorpel op de sluisbodem werd verwijderd, ten gevolge waarvan de sluis onklaar geraakte, hierdoor kon het gebied gemakkelijk onder water komen te staan, temeer omdat tot aan de verbetering van het Apeldoornsch kanaal in het midden van de negentiende eeuw, juist dit gebied erg te kampen had met hoog binnenwater. Zie E.A. JORDENS, De IJssel als handelsweg en als waterweg. *Overijsselsche Almanak* 1852, p. 73 vlg., vooral p. 143.

2 De Sint Elisabethsvloed. Zie hiervóór Inleiding p. 261; S.J. FOCKEMA ANDREAE, Zuid-Hollandse watersnoden in vroeger tijd. *Zuid-Hollandse studiën III*, Voorburg 1953, p. 10-11; IDEM, *Studiën over Waterschapsgeschiedenis III*, *De Grote of Zuid-Hollandse Waard*, Leiden 1950, p. 41-42; J. VAN LEEUWEN, *Chronicon Tilense*, p. 490.

3 Deze hulpsluis had houten hoofden, die in het water van de Groote Wetering, die daar volgens deze kroniekmededeling 27 voet wijd was, naar voren staken. Ten gevolge hiervan was de vaart tussen de sluis vernauwd tot 18 voet. Op de bodem van de wetering was een houten sluisbodem aangebracht tussen de beide houten hoofden. Fockema Andreae (Polderdistrict Veluwe, p. 18) brengt het leggen van deze sluis in verband met de oorlogsgebeurtenissen. Niet onmogelijk is, dat deze hulpsluis eveneens moest dienen om een vaartuig te schutten. Hoe weinig frequent ook deze Groote Wetering zal zijn bevaren, toch is zelfs bij zeer gering verkeer een hulpsluis noodzakelijk.

4 Niet te localiseren.

5 Deze beide sluizen werden aangebracht ter vervanging van a) de tijdens het Utrechts schisma vernielde sluis, b) van de hulpsluis uit 1427.

hoeven[1], dat den erfgenoten unnd des heren ten verdarflicker schaden ys[2].

An dusse scluse worden verlapt do se 26 yaer gelegen hadde, und lepen uut ynt yaer 1458.

Item myn yunker van Bronchorst unnd heer Evert van Wylpe, de Van der Moden und Van Essen[3] de dreven dat de overste

1 Dit betekende een behoorlijke uitbreiding van het lozingsgebied van de Groote en Terwoldse wetering in stroomopwaartse richting. Daar Beekbergen in deze kroniek wordt gesteld op 26 hoeven (vgl. p. 308) betekent deze kroniekmededeling, dat ook Wilp, Twello, Gietelo, Wormingen, d.w.z. dus de gehele zuidrand van het huidige waterschap Veluwe, op beide of een van beide weteringen werden toegelaten. Zie hiervoor p. 265; S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 18.

2 Uit deze opmerking blijkt het exclusieve karakter van het waterschap. Het toelaten van de kerspelen aan de zuidrand was weliswaar noodzakelijk geworden door de hoge onkosten bij het herstellen en het opnieuw leggen van sluizen; daartegenover betekende dit voor de oude kerspelen meer stroomafwaarts, dat de capaciteit van de weteringen vergroot moest worden, en dat de kosten betreffende de waterstaatswerken in hun eigen kerspels zouden stijgen. Doch vooral zagen zij met bezorgdheid, hoe nu de allerzwakste plek in de Veluwse Bandijk - n.l. de dijk bij Wilp en Gietelo - tot hun waterschap ging behoren. De inkoopsom groot *f* 2000, - benevens de polderlasten leken niet op te wegen tegen de hierboven opgesomde nadelige factoren. Gezien echter de katastrofale gevolgen voor de Veluwse polder bij een doorbraak van deze dijk, was het anderzijds de erfgenoten heel wat waard om die dijk binnen hun waterschap te krijgen.

3 Myn yunker van Bronkhorst is Otto, heer van Bronkhorst en Borculo, knape in Zutphen 1436, neve van de hertog, raad en getuige in 1438, 1449 en 1452; in 1454 belooft hij de hertog financieel te steunen. In 1449 mag hij zitting hebben in de klaring te Engelanderholt, omdat hij gegoed was op de Veluwe. Volgens Fockema Andreae had het huis Bronkhorst belangen in dit gedeelte der Veluwe, met Hall en Eerbeek als centra, waar de jonker inderdaad meermalen verblijf hield. W. JAPPE ALBERTS, De overrentmeestersrekening van Zutphen over het jaar 1457-1458, *Bijdr. Meded. Hist. Gen.*, dl. 77, 1963, p. 142 en passim; IDEM, Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/46, *Bijdr. Meded. Hist. Gen.* dl. 78, 1964, vooral p. 149, 151, waaruit duidelijk blijkt dat de jonker van Bronkhorst niet zelden te Eerbeek verblijf hield. J.M. VAN WINTER, *Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen*, Groningen, 1962, p. 344-345 en tabel C no. 12; A.P. VAN SCHILFGAARDE, De heren en graven van Bronkhorst, *Nederlandse Leeuw*, jg. 74, 1957, kol. 67 vlg.; S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 22 n. 2. Evert van Wilp was in 1436 knape op de Veluwe, hij was in het bezit van de tienden van Wilp en Aarderbroek en in 1436 eveneens gedeputeerde van Veluwe. Wanneer hij in dat jaar opgeroepen wordt voor een landdag te Nijmegen, blijkt hij op jacht te zijn. In 1445-1446 behoort hij tot degenen, die vee lieten weiden in de Ossenweerd bij Zutphen. In 1446 wordt hij ridder en raadsvriend van de hertog genoemd. In 1459 is hij met tegenzin gedeputeerde van de Veluwse ridderschap. In deze tijd verblijft hij op het Huis te Wilp. In 1472 werd hij uitgezonderd van de verzoening met Bourgondië. Doch nà 1473 werden zijn relaties met Bourgondië weer zó goed, dat hij dan in Bourgondische dienst getreden blijkt te zijn, en dientengevolge in zijn pandbezit werd bevestigd. Hij was na 1475 raad en kamerling van Karel de Stoute. A. SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE, *Kroniek huis en geslacht Wilp vanaf 1200 tot 1795*, 1871 p. 5.
J.M. VAN WINTER, *Ministerialiteit en Ridderschap*, p. 309-310, en tabel A IV no. 75; W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, Groningen-Djakarta 1950, p. 179 n. 4, p. 209, 218, 246; IDEM, *De Staten van Gelre en Zutphen dl. II*, Groningen-Djakarta 1956, p. 100; W. JAPPE ALBERTS, Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/1446, *Bijdr. Meded. Hist. Gen.* dl. 78, 1964, p. 116, 138, 142. Van der Moden is een afwijkende schrijfwijze voor Veermoden. In 1445/1446 wordt een zekere Johan Veermoden toegelaten tot het burgerschap van Zutphen. In hetzelfde jaar behoort deze figuur tot een troep Zutphense ruiters die deelnemen aan de oorlog tussen Gelre en Gulik. W. JAPPE ALBERTS, Het financiële beheer van Zutphen, p. 109 en p.

wateren mede doer de scluse en quemen an[a1]. Item hir met synt de van Becberge, und de aversten schuldich de sclusen und dyken helpen to maken als se yn den yaere vyrtich gedaen hebben als men bewysen

(fol 2[r]; 315[r]; 253[r]).

sal. Item desse verlappinge kosten aver vyrdehalfhondert golden gulden.

163. In 1418 wordt een Evert van Vermueden 'knechte van Veluwe' genoemd, W.E. SMELT, *Inventaris Oud-archief Zutphen*, regest no. 481, 3 mei 1418; in 1436 worden Jacob Johan en Hugo Vermoeden genoemd in SMELT, *Archief Zutphen*, regest no. 631. Van het adellijk geslacht van Essen treden in deze jaren verschillende figuren op de voorgrond: Gerit, knape op Veluwe in 1418; her Hendrik, prior van het Dominicanerklooster te Zutphen in 1405; Henric knape op de Veluwe in 1436. Naast deze personen, die belangen hadden op de Veluwe kan men nog noemen, Gadert en Henric van Essen, die schepen te Doesburg waren in de periode 1423-1449. Vgl. J.M. VAN WINTER, *Ministerialiteit en Ridderschap*, p. 284-285 en tabel A III no. 21; J. VAN DOORNINCK, Het Overijsselsch- en Geldersch adellijk geslacht Van Essen, *Verslagen Mededelingen Overijsselsch Regt*, 1867; H.H. ROËL, Bijdrage tot de genealogie Van Essen, in *Maandblad Nederlandsche Leeuw*, 1919, kol. 401 vlg.; W. JAPPE ALBERTS, Het financiële beheer, p. 115.

a In margine staat & geschreven.

1 Uit deze bitse opmerking van de kroniekschrijver uit 1552 blijkt, dat zelfs toen nog de bezwaren gevoeld werden betreffende het toelaten van de kerspelen die stroomopwaarts lagen. Vgl. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 18-19. Of de in de kroniek genoemde bezwaren werkelijk zo reëel waren als de klerk ons wil doen geloven, is niet waarschijnlijk. Zeker in tijden van overstroming vielen deze bezwaren weg tegen de voordelen.

Item ynt yar ons Heren 1435 synt de van Beckbergen myt den anderen to gelaten oer water doer de sclusen to leyden und syndt synnen se geholden gewest de dyken und weteryngen mede tholden als si ock gedaen hebben und nabeschreven ys yn dit boeck.

Item ynt yaer ons Heren 1461 ys en scluse gelecht und was bestaet und bedynget an Haick van Campen[1] um 743 golden gulden behalven de kost unnd unkost, dat beliep 135 golden gulden; dyt was en holten scluse 22 voet wyt, und hadde stylen staen myt langes doer under de balken.

So dat de waterganck twisgen den doeren gen 18 voeten wyt en was, de scluse lach 29 yaer, und do men scref 1490, wort de scluse vorscreve upgenamen, hent up de vlutbone[2] to, und dar wordt doe up gesat up de olde voletboene yn de selve gaten ander holtwerck[3] do dese scluse kunsteliken und ser wal gemaket was und gelecht was.

Item ynt yar ons Heren 1490 vorscreven, so ys de Reyn dat ys de Kolne gewassen[4] unnd twysgen Emryck unnd Res doer gelopen[5] und unverseins yn der Isselen[6] en avergrot water gekamen, so dat ynt yaer van 91, des sonnedages na Sancte Agatendach[7] dat do was, und des anderen dages des avendes de Issele up enen voet na aver den dyck lep, und des dynxtdages

1 Tot het leggen van deze sluis werd in openbare aanbesteding opdracht gegeven aan Hack van Campen.
2 Letterlijk staat hier: 'tot aan de vloedbalk'. Vermoedelijk wil de schrijver echter duidelijk maken, dat de gehele sluis gesloopt werd, en daarna opnieuw opgebouwd werd, met uitzondering van de sluisvloer met de drempel.
3 In de gaten aan de uiteinden van de sluisdrempel werd aan beide zijden een houten kaapstaander bevestigd.
4 In december 1490 begon het ijs in de Rijn beneden Keulen te kruien, ten gevolge waarvan de waterstand rees. Zie hiervoor inleiding, p. 271, 272.
5 Dijkdoorbraak tussen Rees en Emmerik in de Hetterse dijk. Het Rijnwater zocht in zo'n geval de kortste weg naar zee langs 's Heerenberg en Terborg naar Doesburg. Dit was vóór de aanleg van de Hetterse dijk een veelvuldig verschijnsel. Hierop wijzen ook de kleigronden in de Achterhoek. Zie hiervoor Inl., p. 269, 270; S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Grensproblemen aan de bovenrivieren*, p. 19-21. In de vijftiende eeuwse stadsrekeningen van Zutphen komt de angst voor overstromingen dienaangaande, en de daarmede verband houdende zorg voor de waterstaat duidelijk tot uiting. W. JAPPE ALBERTS, Het financiële beheer van de stad Zutphen, *Bijdr. Meded. Hist. Gen.*, dl. 78, 1964, p. 85.
6 Stroomafwaarts van Doesburg.
7 Zondag 6 februari, zondag Exurge (Sexagesima).

s'morgens en voeth aver den dyck lep, und ys dat water aver den dyck gevallen by de grote nye scluse, doer dat gadt dar dat

(fol 2^{v}; 315^{v}; 253^{v}).

water doer geleyt wordt do de scluse gelacht wordt, und heft de scluse undergraven overmydtz de weer erer bynnendycks, so dat de scluse aver en mant darna und dre dage dorch dat water uutlyep, yn de dyepte gevallen ys unnd[a] en del balken und stylen uutgedreven[1], dat men weynych van der scluse wedder gekregen[b] heft, und dat selve dat daer wedergekregen ys[2]

a Tweemaal achtereen is het woord *unnd* geschreven.

1 Men kan zich dit als volgt voorstellen. 8 februari bereikte het water de Veluwse Bandijk, en tastte deze dijk aan op de zwakste plek van het dijklichaam, namelijk daar, waar tijdens het aanleggen van de sluis een gat in de dijk was gemaakt, om de Wetering gedurende korte tijd om te leiden. De verschillende delen van het dijklichaam zullen daar, na het herstel, niet precies aaneengepast hebben.
Tijdens deze overstroming nu, heeft het water de dijk langzamerhand ondergraven, waartegen ook de kern van het dijklichaam niet bestand was. Op 11 maart werd de sluis ondermijnd, stortte ineen, en dreef weg. Op de plaats waar de dijk had gelegen ontstond een diepe kolk zoals uit een hierna komende kroniekmededeling blijkt.

b Tweemaal achtereen is de lettergreep *kre-* geschreven.

2 Balkhout was toen op de Veluwe niet in overvloed verkrijgbaar, gezien de aard van de Veluwse bossen, het toenemende ontbossen, en het ontstaan van zandverstuivingen. Van de natuurbossen waren de mooiste en meest bruikbare bomen reeds gekapt. Voor het kopen van hout was men vooral aangewezen op de drukke houtmarkt van Deventer en in mindere mate op die van Zutphen. Hiervan getuigt een gezegde, dat nog in de negentiende eeuw in Overijssel werd vernomen: ‘Het is er zoo druk als te Deventer op den holtmarkt’. De beide steden hadden meermalen onderling moeilijkheden over deze markt. Ter bescherming van haar houtmarkt nam Deventer in de 15e eeuw maatregelen om de toevoer van hout uit Twente te verzekeren. Het was vooral een toevoer van sparren, met name over de Regge en de Schipbeek, niet alleen uit Twente, doch ook van veel verder, uit Zuid-Westfalen, Münsterland en het Oostzeegebied. W. JAPPE ALBERTS in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, dl. 24, 1959, p. 48; W. JAPPE ALBERTS en H.P.H. JANSEN. *Welvaart in Wording*, *sociaal-economische geschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1964, p. 234; L.A.J.W. SLOET, *Bijdragen tot de kennis van Gelderland*. Arnhem, 1852-1855, p. 103; J. VAN DOORNINCK, Welke zou de hoofdoorzaak van het verval der bevaarbaarheid van de IJssel zijn? *Overijsselsche Almanak*, 1839, p. 99; FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 28; G.J.A. MULDER, *Handboek der Geografie van Nederland*, dl. V, 1955, p. 372 en 375-376. Voor de economische waarde van het hout, zie ook B.H. SLICHER VAN BATH, Studiën Veluwe, p. 66.

of wart quam an den thorne to Heerden de do gemaect wordt[1]. Item op de selve tyt ys to Getele[2], yn den Enck de grote wade[3] geschoert des dynxdages post Agathe, und dese hebben up gemact[4] Nyebrock, Twelle, Brastmerck, Welsem, Grapental, Wyllip, Gyetel, Wormynge[5].

Item op den selven dach ys ock geschoert, tusschen der twe sclusen Veser wade[6] und hebben upgemact tot twen delen tot

1 Volgens M.D. OZINGA in *Kunstreisboek voor Nederland*, p. 335 (uitgave 1949), dateert de toren van de Nederlands Hervormde Kerk te Heerde uit de eerste helft van de vijftiende eeuw.

2 Gietelo.

3 'Wade' heeft dezelfde betekenis als 'wiel'. Het is een dijkdoorbraak, ten gevolge waarvan grondgaten of diepe kolken ontstonden. Zie ook Beekman, Dijk- en Waterschapsrecht II, p. 1726, s.v. wade. Deze wade ontstond bij de 'wyndemole'. Vgl. hierna p. 317. Op het Gietelse veld bevinden zich nu nog twee wielen: één bij de Hof te Appen, onmiddellijk ten zuiden van de Bandijk, en één ten westen van het dorp Gietelo. Vgl. W.J. BACKER, *Kaart van het Polderdistrict Veluwe*, Leiden 1879.

4 Waar een kolk was ontstaan, daar was het meestal onmogelijk om de dijk weer op de oude plaats te leggen; zo'n dijkverlegging noemt men 'oplage', ook in deze kroniek een aantal malen voorkomende term. Asso Dillinck, prior van Hulsbergen, wist voor de dijkwerkers vrijgeleide te verkrijgen, hetgeen noodzakelijk was in verband met de plundertochten van de heren van Putten en Wisch.

5 De hier genoemde kerspelen en buurschappen waren 'wadeplichtig', d.w.z. zij waren verplicht tot het herstellen van de gevolgen van de dijkdoorbraak. Hier blijkt, dat de wadeplicht zich verder uitstrekte dan de dijkplicht. Brastmerck betekent hetzelfde als 'Praestmarck', waarmede bedoeld zou kunnen zijn de Wormingerhof, die aan de proosdij van Sint Lebuïnus te Deventer toebehoorde. A.H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Marken in Gelderland*, *Geschiedkundige Atlas van Nederland* 1926, p. 102. Grapendaal en Welsum behoorden tot het Oversticht. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 14. Volgens FOCKEMA ANDREAE wordt hiermede bedoeld een gebied dat bij Wenum behoorde. (p. 20). De meest juiste opvatting omtrent Praestmarck lijkt mij die van H.J. MOERMAN in diens artikel P l a a t s n a m e n v a n d e O o s t - V e l u w e, *Nomina Geographica Neerlandica*, dl. XII, 1948, p. 25. Ook hij stelde, dat de hof te Wormingen tot de proostdij van Sint Lebuïnus behoorde; in deze mark bezat de proosdij nog enige andere erven. De proost benoemde de holtrichter. Nu constateerde MOERMAN dat in éénzelfde opsomming van marken zowel Wormingen als Praestmarck voorkomen. Ook in de onderhavige kroniekmededeling kan men dit lezen. Ten Oosten van Wormingen lag echter nog de mark Woldhuis, waar de proosdij eveneens bezittersrechten uitoefende. En deze mark wordt Praestmarck genoemd.

6 Dit is de tegenwoordige Hank, op de linker IJsseloever bij Veessen. In het algemeen verstaat men onder een hank een lange en smalle geul, die overigens de eigenschappen van een wade bezit. E.A. JORDENS, D e I J s s e l a l s h a n d e l s w e g e n a l s w a t e r w e g, *Overijsselsche Almanak 1852*, p. 33; BEEKMAN, *a.w.* I, p. 751.

de van Becbergen, Apeldoern, Vassen, Ep und Emsen, Oen, Herde, Vorchten, Werven und Wynverden[1].

Item tot desse scluse[2] ys uutgesat, anno 1484 elfhondert golden gulden, den gulden to 34 stuver unnd noch sis heren pondt 10 carolus borgunsche stuver voer en pondt; beholtlic dat de van Hattem toten grave yn de Voerganck[3] van der Grote Weterynge, de si van nyes omtrent tnegentich roeden[4] lanck hebben doen

1 Wynvorden is de polder Marle tussen Wapenveld en de IJssel, die een onderdeel vormt van de Overijsselse mark Wynvorden even ten Noorden van Wijhe. Wynvorden behoorde dus tot het Oversticht. Werven en Wynvorden beschikten over een eigen wetering, die de Leigraaf werd genoemd. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 14 en 21.

2 De sluis was gebouwd in 1461. Met de hier uitgezette som gelds werd deze sluis in 1490 geheel hersteld, doch één jaar later werd zij in maart geheel vernield ten gevolge van de dijkdoorbraak. Zie p. 272.

3 'De Voorganck' is de naam van het water dat langs de stad Hattem stroomt, aldaar een gedeelte van de stadsgracht uitmaakt, en de verbinding vormt tussen enerzijds de Groote Wetering en de Grift en anderzijds de IJssel.

4 Eén roede is veertien voet, en één voet is elf duim. Zo meende althans de klerk van deze kroniek. Ten Noorden van de Kloosterdijk, dus in de Hoenwaard en de andere polders van het kerspel Hattem was men er echter van overtuigd, dat één roede zestien voet was, en één voet tien duim. In 1519 werd door Karel van Gelre de roede gesteld op 15 voet en 1 duim. Dus weer een andere verhouding. Zoiets kon, zoals in het onderhavige geval, aanleiding tot misverstand geven. Daarom werd bij verschil van mening over maten bij dijkzaken een bezoek gebracht aan de Sint Andreaskerk te Hattem, waar de standaardmaat werd bewaard, zoals vermeld staat in 'Dat dyckboek van Hattem' op het jaar 1498: 'Die mate van dese roede staedt gehouwen an onse kercke int suden tusschen die twe endelste pijlers na den toerne'. F.A.HOEFER,Mededeelingen omtrent den ouden waterstaatstoestand van Hattem, *Bijdr. en Meded. van 'Gelre'*, dl. 5, 1902, p. 175 en p. 201; I.A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden VI*, 2, p. 637. In de Bataafse tijd is door H. AENEAE een onderzoek ingesteld naar de verschillende maatverhoudingen. Hij constateerde toen, dat de Amsterdamse voetmaat in Hattem in gebruik was, en dat er twee soorten Rijnlandse roeden gebruikt werden, die van 12 voet en die van 14 voet. Te Nijbroek waren volgens onze kroniek de onderlinge maatverhoudingen in de 16e eeuw: 11 duim is 1 voet, 14 voet is 1 roede, 100 roeden 1 hond, 6 hond 1 morgen, 16 morgen 1 hoeve. Deze verhoudingen golden uiteraard voor het gehele polderdistrict. Aeneae heeft ook daar een onderzoek ingesteld, en geconstateerd, dat aan de kerk van Nijbroek drie verschillende roedematen waren 'ingehouwen', waarvan alleen de middelste in aanmerking kwam. 1 roede was 14 voet 3¼ duim naar Hollandse maat. VAN SWINDEN, die gebruik gemaakt heeft van de gegevens van Aeneae voor het samenstellen van vergelijkingstafels tussen de meter en de oude Nederlandse lengtematen, meende dat de 'Amsterdamse maat' bedoeld was. Vgl. K.M.C. ZEVENBOOM, Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen,*Verhandelingen Kon. Ned. Acad.* N.R. dl. LXX, no. 3, 1964, p. 101. Voor gegevens over de wis- en natuurkundige H. Aeneae (1743-1810), die tijdens het Bataafs bewind adviseur was in zake wisnatuur-, schei- en werktuigkunde en inspecteur van maten en gewichten, zie ZEVENBOOM, pp. 12, 13, 144; Over J.H. VAN SWINDEN, wis- en natuurkundige, a.w. pp. 17, 18, 144; Over zijn werk vgl. S.J. FOCKEMA ANDREAE, Beginselen van Nederlandsche Metrologie, *Nederlandsch Archievenblad*, jg. 49, 1941-1943, p. 187.

graeven voer und baven de brugge[1] tho Hattem, und tot sommygen anderen saken 2 van de 11 vorscreven gulden untfangen hebben umtrent III^{c} und XLI[2].

Item ock hebben de gemene erfgenoten to Hattem laten leggen ynt yar 99 ene grote nye brugge, de wal ys lanc rum 60 voeten, unnd hebben de olde brugge up laten nemen de mer 40 voeten[3].

1 De ophaalbrug over de Voorganck bij de Hoenwaardse poort te Hattem, waarover de weg leidde naar het stadsland Hoenwaard. Vanaf 1533 leidde deze weg tevens naar het veer over de IJssel naar Oldeneel; Nijhoff, Gedenkwaardigheden VI, 3, no. 1723, 4 augustus 1533. In de administratie van Hattem in de Middeleeuwen, en met name in de stadsrekeningen, wordt de Voorganck verdeeld in het gedeelte boven de brug, en het gedeelte beneden de brug. Dit gold vooral voor de administratie van de inkomsten uit het verpachten van het visrecht, zoals blijkt uit een marginale aantekening op een zestiende eeuwse copie van het Dijkrecht van Hattem, 13 oktober 1415. Vgl. HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, p. 179.

2 Ook de kerspelen Vorchten, Heerde, Oene, Nijbroek en Terwolde waren betrokken bij het onderhoud van de Voorganck en de Hoenwaardse brug. Bepalingen hieromtrent waren opgesteld door hertog Reinoud IV in twee vrijwel eensluidende oorkonden van 13 oktober 1415, één gericht aan het kerspel Hattem, en één aan de erfgenoten van de Veluwse polder. Zie hierachter Bijlage p. 329; F.A. HOEFER, Mededeelingen Waterstaatstoestand Hattem, p. 178-179. De voornaamste wetering van het polderdistrict Veluwe stroomde dus door het kerspel Hattem, dat sinds 1415 eveneens een dijkrecht bezat en een dijkgraaf en heemraden kende. Van dit opnieuw geconstitueerde polderdistrict Hattem was diezelfde wetering eveneens een van de voornaamste afwateringen. Dit moest wel leiden tot conflicten over onderhoud. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 16 en p. 17, n. 1. Volgens HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem p. 173 was er reeds in 1414 een dijkgraaf in het kerspel Hattem.

3 In de dijkbrief van 13 oktober 1415 werd medegedeeld, dat de breedte van de Voorganck veertig voet moest zijn, zodat een brug noodzakelijk langer dan veertig voet moest zijn, en zodoende op zestig voet werd gesteld. Doch pas in 1519 komt de aanduiding van een bruglengte van 60 voet voor in een Hattemer oorkonde, nadat in 1517 de breedte van de Voorganck gekomen was op 40 voet. Zie hierachter bijlage p. 333. Onder 'Hattem' wordt in dit geval niet alleen de stad verstaan, maar ook de bewoners van het schependom, vooral zij, die aangeland waren aan de Grift en de Voorganck.

(fol. 3^{r}; 316^{r}; 254^{r}).

lanck was und ynck en hadde dan dese heft und heft gekost hundert unnd tachentich golden gulden van de 600 lb. vorscreven. Item ynt yaer 1499 do de erfgenoten de brugge van 60 voeten gelecht hadden, so loefden de van Hattem ewelick to holden unnd to waren, unnd ock den Voerganck unnd daer de erfgenoten segel unnd breven van gegeven do welke nyet geholden en ys[1].

Item ynt yaer 1499 hebben de van Hattem noch untfangen van den erffgenoten drehondert und 41 golden gulden, dat se de brugge unnd Voerganc holden und waren sullen ewelick, welc noch nyet geschet en ys, van 60 voeten[2]. Item desse brugge ys gelecht van den erffgenoten 60 voeten lanck und dre yncken myts unnd twe tendes, tsamen vyf yncken aver all.

Item ynt yaer ons Heren 1496 ses yaer na dat dye holten scluse uutgelopen was, want de averste kerspelen vant Nyebrock upwerts nyet maken en wolden[3]. Mer do de van der Wolde allen an hoer voetdyck[4] van den gelvenn slach[5] bynnen dycks vyrhundert golden gulden schade hadden ys to gelaten unnd so ys daer gelecht en stene scluse de wit was 20 voeten myt

1 In de bovengenoemde oorkonde van 13 oktober 1415 was niet expliciet een bepaling opgenomen betreffende de Hoenwaardse brug. In het archief van Hattem treft men deze oorkonde van 1499 niet aan. Vgl. P. NIJHOFF, *Tijdrekenkundig register van oorkonden oud-archief Hattem*, Arnhem 1854. Toch hebben de erfgenoten in 1415 de Hoenwaardse brug gebouwd. Zie hierna p. 303.

2 Het herhalen van deze mededelingen had ten doel, om de nalatigheid van Hattem aan de kaak te stellen, en de extra-onkosten van de Veluwse erfgenoten te accentueren.

3 Een andere reden voor deze belemmering in de werkzaamheden aan de sluis werd gevormd door de plundertochten op de Veluwe door de gebroeders De Vos van Putten en heer Hendrik van Wisch in de eerste jaren na 1490. Zie hiervoor p. 273 en de aldaar geciteerde literatuur.

4 Bij het oude stelsel van dijksonderhoud werd de dijk in vakken verdeeld, die toegewezen werden aan kerspelen, buurschappen of hoeven, die door de dijk beschermd werden, en dientengevolge dijkplichtig werden. De dijkvakken, die een zwaar onderhoud vereisten, waren aanmerkelijk korter dan de anderen. Zij werden in kleinere gedeelten toegewezen aan de dijkplichtigen. Zo'n dijkvak heette een voetdijk. Vgl. A.A. BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht*, II, p. 1640.

5 Golfslag.

yseren doeren kopper[a] beclet myt groten stucken van Bentemer stein[1].

Item dusse scluse wort late yn den sommer mit namen vir dagen voer Sancti Jacob bestaen to messelen so dat behyndert wort und yn den herfts na Sancti Mychel wort dar noch angemesselt unnd up Sancti Tomas avent so worden de doeren om des groten waters wyllen to gedaen und ys ser gewassen so dat het up den XXI dach lanc heft

(fol 3^{v}; 316^{v}; 254^{v}).

staen wyken, an de versche ungedrogede muren und ys baven yngefallen baven de duren, und heft alleniges de scluse uutgelopen und geworpen myt alsulken macht unnd gewalt dat stucke van stein vyr tonne botteren swar vermyts dat sware water aver 40 off 50 roden van der stede geworpen synt[2], dyt geschede ynt yaer van '97 des manedages yn Profesto Sancti Pauli prymy hyeremiti[3].

Item dusse scluse wordt bestaet voer VII[c] golden gulden, behalven de unkosten. De onkosten was wal hondert 41 golden gulden[4]. Item dat dyken doer den kolc kosten den erffgenoten aver vyrhundert golden gulden[5]. Item van dese scluse synt noch

a Dit woord is boven geschreven.

1 Bentheimer zandsteen werd sinds het midden van de vijftiende eeuw veel gebruikt. Via de Overijsselse Vecht en Zwolle werd deze steensoort zeer regelmatig aangevoerd. W. JAPPE ALBERTS, Leveranties van steen uit het Rijnland voor de dombouw te Utrecht, en Tolheffing op de Rijn. in W. JAPPE ALBERTS en F. KETNER, *Nederrijnse studiën XIIIe-XVe eeuw. Bijdr. I.M.G. Utrecht*, dl. XXVII, Groningen, 1954 p. 7, 8 en 35; W. JAPPE ALBERTS, Die Beziehungen zwischen Geldern und Münster in F. PETRI und W. JAPPE ALBERTS, *Gemeinsame Probleme*, p. 58-59; THEODOR WILDEMAN, Bausteine zum Bonner Münster, in *Bonn und sein Münster*, *Bonner Geschichtsblätter*, dl. 3. Bonn 1947 p. 133 vlg., vooral p. 143 vlg; W. JAPPE ALBERTS en H.P.H. JANSEN, *Welvaart in wording*, p. 233-234 en de aldaar geciteerde literatuur; S.J. FOCKEMA ANDREAE en E.H. TER KUILE, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I, Amsterdam 1948, p. 320.

2 Aangaande de overstroming van 1496/1497 zie hiervoor inleiding p. 272 en de aldaar geciteerde literatuur.

3 9 januari 1497.

4 Dit is de kostprijs van de sluis, die in de zomer en de herfst van 1496 werd gelegd.

5 Hiermede worden bedoeld de herstelwerkzaamheden aan de dijk na de doorbraak van 1496-1497. Er was aan vooraf gegaan een vergadering van dijkgraaf Coenraad van Leesten met de heemraden op 1 september 1498, waar de omslag vastgesteld werd voor de kerspelen van de polder. Vgl. hierna p. 310.

restanden[1] de men de van Hulsbergen[2] gelast heft, unnd ock gerekent aver 200 golden gulden de de burens onderholden. Item ynt yar ons Heren 1498 synt de erfgenoten vergaddert to Twelle om de scluse de en wech was wedder to maken, unnd hebben averkomen myt de van Hulsbergen dat se de twe stenen sclusen[3] sulden laten maken, und se sulden untfangen drehundert golden gulden voer de ene, und vor de ander nychill, propter negligentias aliquorum, mer de van Hulsbergen hebben de sclusen laten maken, und synt nyet betalt uut[a]:

Item ysty tenentur de sublevatis sclusarum vel a Peter van Apeldorn[4] 28 golden gulden 1½ oert. Zander scholt 44 gulden

1 Zoals na de verwoesting van de sluis in 1491 het overgebleven hout werd gebruikt voor de kerktoren van Heerde, zo werden ook nu de overgebleven materialen zuinig bewaard. Dit was een zeer algemeen verschijnsel, niet alleen in de middeleeuwen, doch ook in de nieuwe tijd, althans tot aan de periode waarin de industrialisatie met de daaraan verbonden mechanisatie zich doorzette. Men deed dit niet zozeer omdat deze materialen schaars en kostbaar waren, doch vooral omdat deze materialen reeds waren bewerkt. Zo werd veel tijd en arbeid uitgespaard.

2 Vanaf 1491 bezat het fraterhuis St. Hieronymusberg te Hulsbergen een duidelijk aanwijsbare leidende positie in het polderdistrict, Zie hiervoor p. 273-275; FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 28.

3 Sluis en hulpsluis.

a De passage *mer de van Hulsbergen hebben de sclusen laten maken und synt nyet wal betalt uut* is in margine geschreven.

4 Peter van Apeldoorn behoorde tot de tak van het geslacht, die vanaf Gelman (rond 1412) vele goederen en tienden rond Twello en Duistervoorde, o.a. de Bentinckmars en de Bentincksweerd, verwierf. Hij was de zoon van Reinier en Agnes van Apeldoren. Zijn zuster Aleid was gehuwd met Jacob van Essen tot Swanenborch en na diens dood met Coenraad Hendrikszoon van Leesten. In 1491 ontving zij van haar broer Peter de halve Bentincksweerd (de meest Oostelijke strook van de Wilpse klei) waaruit zij haar man een jaarrente toekende. In 1514 kwam de Bentincksweerd weer terug aan Peter van Apeldoorn. In 1474 kreeg hij het goed Hoenschoten in het buurschap Teuge in leen, waarmede hij, ten gevolge van nalatigheid in zijn leenverplichtingen in 1521 opnieuw moest worden beleend. Rond 1489 was hij een tijdlang dijkgraaf, en in hetzelfde jaar inde hij de bijdragen die betaald moesten worden voor het onderhoud van de Hulsbergse Grote sluis. Hij was schepen te Zutphen van 1512 tot 1523. In het laatstgenoemd jaar stierf hij. K. Mars, Het geslacht 'Van Apeldoren', Bijdr. Meded. 'Gelre', dl. 57, 1958, p. 158 vlg; W.E. Smelt, Inventaris archief Zutphen, no. 1690, 1 augustus 1512.

myn 3 gulden van Wylhem van Switen[1] et cum aliis debytorybus[2] ut habetur yn schcriptis

Somma 100 und 60 gulden
unnd 30 stuver Brabantsch

(fol. 4^{r}; 317^{r}; 255^{r}).

Item ynt yar ons Heren 1520 synt de erffgenoten der scluse vergart to Twelle uut bevel unnd wylle ons Genedigen Heren hartoch Kaerle van Gelre[3] want de sclusen[4] verderflick und gebreckelick weren, und noet was de to reparieren, und to maken und

1 Willem van Zwieten was een buitenechtelijk kind van Boudewijn van Zwieten. Hij werd beroepsjurist, en in 1462 was hij raad in het Hof van Holland, evenals van 1467-1474. Van 1460-1464 en van 1467-1474 trad hij op als procureur-generaal van Holland, terwijl hij in 1463, 1467, 1477, 1482 griffier of substituut-griffier was. Tijdens de eerste Bourgondische bezetting van Gelre werd hij door de stadhouder-generaal Willem van Egmond en Baar in 1474 voorlopig met de ontvangst van de exploiten van het 'Conseil de Gheldres' belast. Van deze instantie was hij 'raad-ordinaris' in de Arnhemse 'Camer van Justiciën'. Zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* dl. V, kol. 866; W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre* II, p. 103-105; A. JOHANNA MARIS, De raadkamers of hoven van Karel de Stoute in Gelre en Zutfen 1473-1477, *Bijdr. Meded.* '*Gelre*', dl. 56, p. 45 vlg., p. 59 en p. 60, en de aldaar geciteerde literatuur. Ten zuiden van Terwolde langs de IJssel bezat hij land, waar hij ook een 'hoofd' in de IJssel had laten leggen. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, no. 926. A.S. DE BLÉCOURT en E.M. MEYERS, *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland etc.*, *van den secretaris Jan Rosa*, Haarlem 1929, p. XLII, LV, LIX.

2 Uit het feit dat een aantal voornamen er financiëel bij betrokken werden, omdat de erfgenoten het klooster Hulsbergen niet uitbetaalden, blijkt duidelijk een veranderende maatschappelijke constellatie.

3 In de oorkonde van Karel van Gelre dd. 11 augustus 1518 werd onder meer bepaald, dat de sluizen gerepareerd moesten worden, en dat dit karwei aangenomen zou worden door Hulsbergen, Evert Stuirman en de schout van Heerde. F.A. HOEFER, Waterstaatstoestand, Bijlage V, p. 204.

4 Dit is de eerste vermelding van *drie* sluizen, zoals uit deze kroniek verderop blijkt (zie hierna p. 308). Zo blijkt dus rond deze tijd, ieder van de drie hoofdweteringen door middel van een duikersluis de Veluwse Bandijk (de Kloosterdijk) te kruisen. Het waren de Evergunnesluis in de Nieuwe Wetering, de Grote sluis in de Groote Wetering, en de Leigrave sluis in de Leigraaf. Vgl. F.A. HOEFER. Mededeelingen waterstaatstoestand van Hattem, p. 172. Uit deze kroniekmededeling blijkt duidelijk, dat Karel van Gelre zelf moest ingrijpen. De erfgenoten verwaarloosden hun plicht. Over de redenen hiervan zie hiervoor inl., p. 276, 277. Men kan hier volstaan met erop te wijzen, dat de hertog van Gelre zich sinds 1517 intensief met de waterstaatszorg in dit gebied bezighield.

hebben de uutgesat tot zeshondert hoven unnd vyr de marge up enen Brabantsche maket to samen driehondert golden gulden und 16 gulden.

Item dese dre sclusen to reparieren und to maken myt Bentemer sten 800 voeten und 19 dusent backsten myt kalc met doeren myt ysseren myt alle ander werck unnd arbeyt 'tsamen tweehundert golden gulden ende 26.

Item dese reparatie ys geschet unnd gedan uut begerten der erfgenoten van den pater van Hulsbergen[1], de welken dat upsicht gehat heft, und den erfgenoten daer rekenschap aff gedaen hefft dat de dre sclusen gekost hebben 200 golden gulden unnd 26 d. und de erfgenoten en suldent nyet gedaen hebben voer 6 hondert golden gulden[2].

Item de erffgenoten hebben de scluse laten maken totten pennynck vorscreven unnd de restanden van den drehundert unnd 16 golden gulden sol men beleggen om de scluse t'onderholden und de to beleggen an renten etc. Item de restanden staen an de burens als dat de erfgenoten hebben yn schryften sonderlynge de stat van Zutphen[3] de ock den bref heft yn hor statkyste to Zutphen van den Voerganck van de stat van Hattem van data 1519 van de van Hattem gegeven[4].

1 Pater Jan van Alcmaer, vierde prior van Hulsbergen. De overste van een fraterhuis van de Moderne Devotie droeg de titel ‘pater’ en soms de titel ‘rector’. Pas rond 1540 kwam de titel ‘prior’ langzamerhand in zwang. De andere leden van het convent werden eenvoudigweg ‘heeren’ genoemd. Zij werden ingedeeld in: presbyteri, priesters; clerici, geestelijken die nog geen priesterwijding hadden ontvangen; en fraters laïci. Weldoeners of gasten werden ‘familiares’ genoemd. De hier genoemde herstelwerkzaamheden worden in de oorkonde van 1518 aangeduid met de woorden: ‘Soo als die sluyse op deser tijd in oeren doiren voort in den vloegelen bouwvelligh und daertoe reparatie noodigh is’; F.A. HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, p. 204, Bijlage V. Het klooster Hulsbergen zou voor de werkzaamheden ontvangen 13 golden dulden, 25 philipsgulden en ½ oert.

2 Met een zekere trots constateert de Hulsberger klerk in 1552, dat zijn klooster in 1520 *f* 116, - onder het begrote bedrag was gebleven, en hij laat dit volgen door een schampere opmerking jegens de erfgenoten.

3 Tijdens de voortdurende moeilijkheden gedurende de eerste drie decennia van de zestiende eeuw tussen de Staten van het Oversticht (met name Deventer) en Karel van Gelre, kon Deventer haar gebruikelijke invloed in het polderdistrict niet laten gelden. Zutphen nam in die periode deze rol over.

4 De oorkonde van 29 juli 1519, waarin opgenomen is de oorkonde van 13 oktober 1415. Zie hierachter bijlage p. 329.

II[1]

Item anno[a] 1415 hebben de erfgenoten vorscreven den bref vorscreven untfangen van hartoch Reynold und hebben

(fol. 4[v]; 317[v]; 255[v]).

en brugge gelecht to Hattem van 40 voeten lanck de de van Hattem voert an holden sullen. Mer want de van Monnyckhusen den bref hadden, und des nymant en woste dat daer de bref was so hebben de van Hattem de weterynge laten lyggen und de brugge nyt gemackt[2].

Item anno dusent IIII[e] LXXXVIII als Nassou[3] statholder was

1 Hier begint het gedeelte van de kroniek dat speciaal betrekking heeft op de Voorganck en de brug erover buiten de Hoenwaardse poort. De hier bedoelde oorkonde is de bovengenoemde oorkonde van 13 oktober 1415, waarin over de brug geen bepalingen voorkomen. Over de Voorganck werd bepaald: 'Voirt sal dair eyn watergank wesen, die zijn sal viertigh voete wijd ende niet myn', met andere bepalingen omtrent het visrecht, het schouwen, en over het onderhoud van de wetering door de ingelanden. Pas in 1499 werd in een oorkonde van Hattemse zijde vastgelegd, dat de stad *f* 341,- had ontvangen van het polderdistrict Veluwe en zich ertoe verplichtte voor altijd wetering en brug te onderhouden. Vgl. p. 298.

a Tussen de woorden *anno* en *1415* is het woord *dusent* doorgestreept.

2 In 1484 heeft de stad Hattem echter wel graafwerkzaamheden laten verrichten aan de Voorganck over een afstand van 90 roeden. Zie hiervoor p. 296. Uit de hier genoteerde kroniekmededeling blijkt tevens dat het klooster Monnikhuizen ook in de vijftiende eeuw de voornaamste positie bekleedde in het Veluwse waterschap. Pas na ca. 1490 blijken de verhoudingen zich ten nadele van Monnikhuizen gewijzigd te hebben.

3 Adolf, graaf van Nassau-Wiesbaden-Idstein 1444-1511, zoon van graaf Johan en van diens nicht Maria van Nassau-Dillenburg, dochter van Engelbert van Nassau; was gehuwd met Margaretha, gravin van Hanau. Hij was een trouw bevelhebber en staatsdienaar onder Maximiliaan. In 1478 trad hij namens Maximiliaan op, toen in een verdrag van 25 oktober het Overkwartier voor de 'nationaal-Gelderse' groep verloren ging. In 1481 werd Adolf van Nassau stadhouder-generaal, toen Maximiliaan Gelre opnieuw in zijn macht kreeg. Hij oefende zijn functie uit tot 1492. Vooral in de beginjaren van zijn ambt, verbleef hij te Nijmegen, omdat daar het gezag van Maximiliaan sterk was. Hij was regent van Philips de Schone, eerst in opdracht van Maria van Bourgondië, daarna in opdracht van Maximiliaan. Namens hem nam Adolf van Nassau in december 1481 en januari 1482 de huldiging in ontvangst in het kwartier van Zutphen. Reeds vanaf het begin van zijn stadhouderschap hield hij zich intensief bezig met de zaken die de Veluwe aangingen. Zo was er reeds op 25 oktober 1481 een vergadering met ridderschap en steden. Doch toen in de jaren 1481-1483 de Veluwe onveilig werd gemaakt, ontbrak hem het nodige gezag om daaraan een einde te maken. Tezelfder tijd weigerde de Veluwse ridderschap alle hulp aan Adolf van Nassau ter bestrijding van Utrecht, dat een haard van verzet was tegen Maximiliaan. Zo was zijn gezag niet bepaald hecht gefundeerd. In 1488 verbleef Adolf van Nassau - mede in verband met de critieke positie waarin Maximiliaan toen verkeerde - voortdurend buiten Gelre, terwijl de Staten van Gelre een steeds sterkere invloed kregen, zoals W. JAPPE ALBERTS, heeft aangetoond. Het resultaat was, dat in de Statenvergaderingen van september-oktober 1488 bezwaren tegen Adolfs bestuur werden ingebracht, die aan hem schriftelijk kenbaar werden gemaakt. In 1489 en 1490 waren er tussen Staten en stadhouder voortdurende onderhandelingen en moeilijkheden over de dubbele pondschatting en de nieuwe muntordonnantie. Hij heeft bemiddeld in het conflict van heer Hendrik van Wisch met bisschop David van Bourgondië en de IJsselsteden. Vgl. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. I, kol. 25; W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre* II, p. 136-143, 160-171; G. VAN HASSELT, *Oorsprong*

to Arnhem[a] unnd her Henryc van Gemen[1] drost to Hattem hebben sych de erfgenoten beclacht van de van Hattem als de

van het Hof; A.H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, Het Hof van Gelre te Arnhem, *Bijdr. Meded.* '*Gelre*', dl. 32, 1929, p. 22; S.B.J. ZILVERBERG, *David van Bourgondië*, p. 93-94.

a In de tekst staat *Arnhm*.

1 Hendrik, heer van Gemen, landdrost van Zutphen. In 1459 was hij aanhanger van Arnold van Egmond; in 1472 bleek hij Bourgondisch gezind. Wanneer Maximiliaan in 1481 wordt ingehuldigd, vindt men in het kwartier van Zutphen naast de vergaderingen, die door de stad uitgeschreven werden, ook nog verschillende vergaderingen die door de landdrost werden uitgeschreven. Hij was daar de plaatsvervanger van de stadhouder. Samen met Adolf van Nassau nam hij in 1481 de hulde in ontvangst in het kwartier van Zutphen. In 1483 trad hij op als legercommandant. In het Zutphense probeerde hij in deze jaren de invloed van de landsheerlijke organen te minimaliseren. Ook was hij voor geheel Gelre plaatsvervangend stadhouder-generaal, in welke hoedanigheid hij in 1488 in de Arnhemse stadsrekening van 1488/1489 voorkomt. Sinds 1483 was hij drost van Veluwe, in welke hoedanigheid hij onder meer een einde wilde maken aan het veelvuldig leggen van hoofden in de IJssel. Sinds 1485 zetelde hij dientengevolge te Hattem. In deze streek van de Veluwe bleef het gezag van Maximiliaan zeer krachtig. In 1488 - tijdens de afwezigheid van Adolf van Nassau - werden er door hem een aantal landdagen geconvoceerd. In 1489 wordt hij stadhouder genoemd. Hij behoorde tot de weldoeners van het klooster Hulsbergen. Hij is gestorven in 1492. W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre* II, p. 5, p. 136-146, p. 161 en p. 168; J. VAN DOORNINCK, Welke zou de hoofdoorzaak zijn van het verval der bevaarbaarheid van de IJssel? *Overijsselsche Almanak 1839*, p. 82; G.A. MEYER, Het fraterhuis Hulsbergen, p. 155; F.A. HOEFER, Mededeelingen over de geschiedenis van Hattem in verband met een inventaris van het kasteel Hattem uit 1493. *Bijdr. Meded.* '*Gelre*', dl. 30, 1927, p. 156.

Vorganck nyet gemact en wort[1], so ys daer van de[a] Stattholder en dachvart[2] beropen myn her van Nassou to Arnhem[b], und dar wort averkamen myt den erfgenoten van de scluse datmen uut sulde setten en pennynck to reparyren und to verlappen de scluse und de brugge to Hattem to maken und to graven en die Weterynges, unnd dar synt uutgesat 1100 golden gulden und 600 lb. Dat pont was 10 carolus stuvers.

Item de van Hattem ontfangen van de erfgenoten der scluse van den gelde voerscreven de brugge to holden und to maken drehondert gulden unnd enen vyrtich[c], ytem dyt gelt untfangen Derryck van Oldenyel[3] de scholt van de vann Hattem wegen, und de van Hattem sulden den erffgenoten gegeven hebben enen bref de al geschreven was dat se bekanden de pennyngen ontfangen thebben und ewych de brugge tholden und den Voerganc welc versumet wort om onlede des lantz dus hebben de van Hattem altyt onrede voergenamen und unrecht.

(fol. 5^{r}; 318^{r}; 256^{r}).

Item hir na hebben de van Hattem werom de brug unnd den Vorganck laten lyggen[4].

Item ynt yar ons Heren 1519 hebben de erffgenoten der sclusen

1 De graafwerkzaamheden van 1484 waren dus onvoldoende geweest.

a Tussen *de* en *Stattholder* is het woord *van* doorgehaald.

2 Vermoedelijk is deze kwestie besproken op de landdag van 29 september 1488, die geconvoceerd werd door Hendrik van Gemen. Aan deze bijeenkomst was op 25 september te Arnhem een vergadering vooraf gegaan van gedeputeerden van het kwartier van Veluwe. Vgl. W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre* II, p. 161, waar men een uitvoerige beschrijving van de in dit jaar gehouden landdagen aantreft. Zie ook hiervoor inleiding p. 276.

b In de tekst staat *Arnhm*

c *Vyr* staat geschreven boven het doorgehaalde woord *funf.*

3 Hij behoorde tot een zeer oud Hattems geslacht, dat sinds 1509 het collatierecht bezat van de vicarie van Sint Anna in de Sint Andreaskerk te Hattem. Aan de stichtingsacte hechtte ook Dirk van Oldeneel zijn zegel. Hij was voor 10 morgen geslagen in de 'Waede mark' bij Hattem. Op 12 februari 1502 werd hij door Karel van Gelre aangesteld tot rentmeester op de burcht van Hattem. Als schout was hij tevens dijkgraaf van Hattem. Vgl. F.A. HOEFER, *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem*, *Werken* '*Gelre*', no. 1, Arnhem 1900, p. 82-83-84; IDEM, Waterstaatstoestand Hattem, p. 195; NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, 1 no. 362.

4 In de periode 1489-1518 hebben de erfgenoten van het polderdistrict Veluwe op eigen kosten in 1499 een brug gelegd van 60 voet lengte, en *f* 341, - aan Hattem gegeven, terwijl Hattem toen nogmaals beloofde brug en wetering te onderhouden. Zie hiervoor p. 276. Zie ook FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 17 n. 1.

wedderom geclacht den hartoch van Gelre aver de van Hattem, so dat se de brugge und den Vorganck nyet en mackten als se schuldich weren[1], so heft de hartoch geschreven an den dyckgreven Conrat van Leesten[2], up verlus syns ampts dat se so bestelden dat de erfgenoten de, up syn ampt to verliesen unnd wat gebreck dar yn qweme, dachte de her to verhaelen an hem den dycgreven. Item so syn vorscreven de erfgenoten der scluse to Twelle myt den van Hattem, und dar ys by gewest Mychel van Pomeren[3], drost to Hattem, dor myns Genedighen Heeren Raedt samptliken by was, und hebben wer averkomen, dat de

1 Deze klachten lagen voor de hand. In 1516, 1517, en 1518 hebben de erfgenoten op eigen kosten herstelwerkzaamheden verricht aan brug en Voorganck. Bovendien was er in de oorkonde van 11 augustus 1518 vastgelegd door Karel van Gelre, dat de bewoners van Hattem: 'den Voirganck und schouwe daerup sullen holden; (...) to weeten den Vorganck op die breede van viertigh voet, (...) der brugghen voir Hattem tho 40 voeten lank voirtan erffelicke und ewelicke holden'.

2 Coenraad van Leesten was dijkgraaf van Veluwe, welk ambt hij reeds in 1491 uitoefende, en in 1496 van Karel van Gelre in pand kreeg waardoor de hertog zijn invloed op dit ambt verzwakt had. Coenraad maakte aanspraak op inkomsten uit de bezittingen van Hendrik en Herman de Voss van Steenwijk in het ambt Heerde, welke goederen hij voor vier jaar tegen het pandschap van het dijkgraafambt aan Karel van Gelre overliet. Een tijdlang stond hij aan de zijde van Philips de Schone, doch in 1506 werd hij door Karel van Gelre weer in genade aangenomen en opnieuw tot dijkgraaf van Veluwe aangesteld; NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, 1, no. 543. Hij was gehuwd met Aleyd van Apeldoorn en zodoende een zwager van Peter van Apeldoorn. In 1491 ontving Aleyd van Peter onder bepaalde voorwaarden de halve Bentincksweerd, waaruit ze haar man Coenraad een jaarrente toekende tot aan haar dood. Zie over hem K. MARS, Het geslacht van Apeldoren, *Bijdr. Meded.* '*Gelre*', 1958, p. 158-159; FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 30-31; W.E. SMELT, *Het Oud-Archief der gemeente Zutphen*, dl. 2 regest 1637, 1506; *Register Leenactenboeken Veluwe*, p. 297; F.A. HOEFER, *Waterstaatstoestand Hattem*, p. 203, Bijlage V; NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, 1, no. 181.

3 Michaël Ernst van Bamberch, drost van Hattem. Hij komt onder allerlei namen voor: Bombergen, Bamelbergen, Pamberch, Pambergen, Pomburch, Pomeren en Bomberg. Tussen 1513-1522 was hij drost van Hattem. Hij was gehuwd met Anna, een natuurlijke dochter van Karel van Gelre. In 1504 werd hij aangesteld tot legeraanvoerder door Karel van Gelre. Hij heeft dan 2000 man onder zijn commando. Hij was bevelhebber in het leger van Karel van Gelre op diens veldtocht in Brabant in 1507. Aan hem was door Karel van Gelre de vesting Hattem verpand in 1517; I.A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, 2, 28 juli 1517, no. 861. In hetzelfde jaar worden hem door de hertog tienden te Doornspijk en Oldenbroek verpand; Idem VI, 2, no. 880. Hij heeft een flink aandeel gehad in de strijd van Karel van Gelre tegen het Oversticht, met name tegen Kampen en Hasselt, en hij heeft tevens een rol gespeeld bij de overgang van Zwolle tot Karel van Gelre in 1521. Bij het beleg van Steenwijk in het voorjaar van 1522 is hij gesneuveld. In 1520 schonk hij aan de Sint Andreaskerk van Hattem een relikwie van Sint Anna, die daar ter verering werd uitgesteld. Door de inkomsten hieruit blijkt de kerk binnen enkele jaren tijds ruimer bij kas gekomen te zijn. Vgl. F.A. HOEFER, *Aanteekeningen kerk Hattem*, p. 44-45; NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden VI*, 1, no. 434.

erfgenoten ens voer al solden geven hondert golden gulden van gewychte und 25[1], und de van Hattem sulden de brugge holden und den Vorganck ewelick, und dar segele und breve van geven welc also geschet ys[2], und de van Hattem hebben untfangen hondert golden gulden und 25, und de erfgenoten hebben enen bref ontfangen, welker bref ys to Zutphen[3] yn de statkyste.

Item Anno 1518 hebben de erffgenoten uutgesat 150 golden gulden und 8 dat ys de merge[4] enen halven stuver und hebben de van Hattem gegeven, hondert golden gulden van gewichte, und 25[5], und de pennyngen syn vertert und yngeholden van de setters.

1 In de oorkonde van 11 augustus 1518 werd bepaald, dat de erfgenoten van het Veluwse polderdistrict vóór 11 november 1518 *f* 125,- zouden betalen aan Hattem. De reden hiervan was, dat de erfgenoten reeds lange jaren géén geld meer gefourneerd hadden voor het verlengen van de Hoenwaardse brug van 40 op 60 voet. Zie F.A. HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, bijlage V, p. 204. Dit was een ietwat zonderlinge zaak. Hattem beweerde dat haar *f* 150, - toegezegd was in 1488, doch dat de stad slechts *f* 100, - had ontvangen. Daartegenover blijkt uit deze kroniek dat in 1499 *f* 341, - werd gefourneerd door de erfgenoten, benevens door hen een brug werd aangelegd. Te bewijzen viel er echter niets. Want van de transactie van 1499 was blijkbaar geen oorkonde opgesteld.

2 Volgens de oorkonde van 11 augustus 1518 hadden de erfgenoten beloofd: ‘een uutsettonghe 't doin opten mergentalle, nemptlick op elcken marghen die daironder hoirt eenen halven brabantschen stuver’.

3 Zie hiervoor p. 277-280. In de Zutphense stadskist werd de oorkonde van 9 juli 1519 gedeponeerd, waarbij Karel van Gelre een stouwrecht had gegeven aan de geërfden van de Groote Wetering ten noorden van de Kolkbrug bij Veessen.

4 Een grote Gelderse morgen is 0,87 ha. SLICHER VAN BATH, Studiën Veluwe, *A.A.G. Bijdragen II*, p. 73 n. 24.

5 Deze financiële transactie is niet geheel gelijk aan de op deze kwestie betrekking hebbende bepaling in de oorkonde van 11 augustus 1518: ‘Soe aldan die getal der hoeven vorseyt ys sestehalf honderd hoeven und derdenhalven, beloept de summa honderdachtunddertigh golden gulden half oer und dartho drie und twintigh Philipsguldens, daervan sullen die van Hattem ontfanghen 125 golden guldens als voirseyt’. Deze transactie moet - ook weer volgens de genoemde oorkonde - plaats gevonden hebben vóór 11 november. I.A. NIJHOFF geeft in zijn *Gedenkwaardigheden* VI, 2, no. 927, deze oorkonde uitsluitend in regestvorm, dit geldt eveneens voor P. NIJHOFF, in *Tijdrekenkundig register van oorkonden der gemeente Hattem*, p. 19. Deze oorkonde is integraal uitgegeven door F.A. HOEFER als bijlage V bij Mededeelingen waterstaatstoestand Hattem, *Bijdr. Meded.* ‘*Gelre*’, dl. 5, 1902, p. 203-205.

III[1]

(fol. 5[v]; 318[v]; 256[v]).

Item Anno 1520 hebben de erfgenoten uutgesat 300 guldens und 16 tot de dre sclusen to repariren welc gekost heft. Ytem updat en yegelick synen schaden to bet mach schutten ys dat hoeftal[2] der landen de tot der scluse mede gelden van allen kerspelen und burschappen hyrna beschreven, gelic vrende ons genedygen heren van wegen synder genade hebben doen beschriven und bepalen na hore beste wetschap und konde, de se dar to konden brengen. In den ersten[3] Becbergen 26 hove, Getele 8 hoeve, Wylpe 20 hoven, Prastmerck 15 hoven, Twelle 20 hoven, der Wolde 100 und 12 hoven, Nyebrock 100 hoven, Oen 37 hoven, Heerde 72 hoven, Vorrachten 6 hove, Wynvorde 13 hove, Welsem und Grapentall 30 hoven, Apeldorn 12 hoven, Vasen 12 hoven, Worminge 13 hove, Ep und Emse 14½ hove. Item vortan sal men alle water dat uut andere lande komen of lopen dan dat vorscreven hoeftal bepalt unnd begript holden

1 In het nu volgende gedeelte van deze kroniek worden de kerspelen en buurschappen met hun aantal hoeven opgesomd, die verplicht waren bij te dragen tot het onderhoud van de sluizen in de Veluwse Bandijk, en van de herstellingswerkzaamheden na dijkdoorbraken. De omslag van 1520 was een resultaat van een bijeenkomst te Twello, die daar gehouden werd op bevel van Karel van Gelre.

2 'Hoeftal' betekent het aantal hoeven, dat verplicht was bij te dragen tot onderhoud van de dijk en van de sluizen. Oorspronkelijk was een 'volle hoeve' de eenheid, die voldoende opleverde voor het levensonderhoud van één gezin. Het totale aantal hoeven bleef meestal constant, hetgeen een gevolg was van een bepaling in bijna alle hofrechten, dat het horige goed niet verdeeld mocht worden.
B.H. SLICHER VAN BATH, Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen, *A.A.G. Bijdragen 11*, Wageningen 1964, p. 27. Volgens de hier gepubliceerde kroniek is één hoeve 16 morgen. SLICHER VAN BATH stelt rond 1328 één hoeve grasland op 16 ha; Studiën Veluwe, p. 73, n. 42. Zie ook A.J. MARIS, Van gemeene weide tot waterschap. De Hooge en Lage weide bij Utrecht, *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1942, p. 136. Zie voor de onderlinge verhoudingen van de maten hierna p. 315.

3 Ter vergelijking kunnen dienen enige demografische gegevens uit ca. 1526, die door H.K. ROESSINGH bijeengebracht zijn in Het Veluwse inwonertal 1526-1947, *A.A.G. Bijdragen 11*, Wageningen 1964, Bijlagen p. 128 vlg. - Werven met 6 hoven ontbreekt in deze opsomming. De hier weergegeven indeling van het polderdistrict in dorpspolders verschilde met die in de 19e eeuw, toen Wapenveld bij Heerde, Werven en Marle bij Vorchten, en Proostmarck en Wormingen bij Apeldoorn waren gevoegd. Vgl. BACKER, *Kaart van het polderdistrict Veluwe*.

voer vremt water dy de dycgreve[a] beryden[1] sall unnd mach als vorsscreven stet[2].

Item ynt yar ons Heren 1461 do de grote scluse gemaect wort, do wordt de dyck uutgelecht[3] unnd qwam nier dykes als to voerens dar was, so schloch[4] de dycgreve myt den heymraderen ettlick syn del: als Der Wolde soeven roden und 1 vyrdendel Rodes[5]. Nyebrock 15 roden und dre voten. Welsem und Grapental 4½ rode und 1 vote, Oeen 6 rode und 2 voten, Herde 11 rode und 2 voten, Wynvorden 2 rode 1 voete, Werven 12 voeten,

(fol. 6^{r}; 319^{r}; 257^{r}).

Vorchten 4 roden 1 vot myn, Becbergen 4 roden, 3 vot myn, Prastmerke 2 roden 4 voeten, Wormyngen 2 roden 1 vote min, Apeldoern 2 roden 1 vyrdel min, Vasen 2 roden 1 vyrdel min Ep unnd Emse 2½ rode 2 vot. Item Getele, Wylpe, Twelle mackten baven en kleyne wade by Wylpe.

Item ynt yar 1490 wort de scluse de Hake van Campen gemaect hadde[6], up genamen unnd wedder gemact ut supra habetur et legum.

Item ynt yar ons Heren 1491, yn profesto Exaltatyonys Sancte Crucis[7] heft Conrat van Lesten dyckgreve den dyck de anno

a *Dycgreve* is met een hoofdletter geschreven.
1 Het schouwen, berechten, of in orde brengen.
2 In de dijkbrief van 31 oktober 1370 stonden dienaangaande geen bepalingen. Deze omissie werd hersteld in de dijkbrief van 12 maart 1470, waarin hieromtrent werd vastgesteld: ‘Nu voortaen (sal) die Dyck-greve dat berijden mit synen Heymraeden ind schrijver, als dat voorscreven steet, ind van elcken averloep des vrembden waeters nemen enen alden Franckrijkschen schilde’; *Groot Geldersch Plakkaetboek*, dl. II, Appendix, kol. 157.
3 In verband met werkzaamheden aan de dijk in de buurt van de sluizen, werden de benodigde gelden voorgeschoten door de dijkgraaf. Vgl. Beekman, Dijk- en Waterschapsrecht, I, p. 243 s.v. Dijkrecht (uitleggen en innemen naar D.).
4 De lastenverdeling betreffende het dijksonderhoud vaststellen; zie BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht* II, p. 1458, s.v. slaan. Dit was nodig geworden nadat de dijkgraaf Coenraad van Leesten en eventueel andere bestuursfunctionarissen gelden hadden voorgeschoten.
5 De afstand van de geslagen dijk, die onderhouden moest worden door het betreffende kerspel. Voor een overzicht van de geografische indeling van het polderdistrict zie de inleiding.
6 In 1461 op de Groote Wetering.
7 Dinsdag 13 september.

91 wadyck geworden[1] was myt den helen heymraden den dyck gesclagen als hirna beschreven stat. Wyllip, Twelle, Getele 68 hove 7 rode, der Wolde hondert 12 hoven 8 roden, Nyebrock hondert hoven 5 roden, Welsem und Grapental 30 hoven 3 rode, Oen 37 hoven 3 roden, Herde 72 hoven 7 roden, Wynvorden 13 hove 1 rode 4 vot, Werven 6 hove 1 rode 2 vote, Vorchten 26 hoven 3 rode 2 vote, Becbergen 26 hove 3 rode 3 vyrdendel voete.

(Item omnis quy dycunt[a] aquas suas per aquaductus[2] habetur aggerys).

Item Prastmerck 15 hove 3 rode, Wormyngen 13 hove 1 rode 4 voeten, Apeldorn 12 hove 1 rode 2 voeten, Vasen 12 hove, 1 rode, Ep unnd Emsen 14½ hoven 2 roden.

(fol. 6^{v}; 319^{v}; 257^{v}).

Int yar ons Heren 1498 heft de dycgreve Konraet van Leesten myt den alyngen heymraedt up Sancti Egidyusdach de wade unnd den dyck gesclagen[3] als hirna geschreven. Becbergen 26 hove, 24½ voeten 1 vyrdel, Nyebrock 100 hoven 75 voeten, Der Wolde 100 unnd 12 hoven 85 voeten, Welsem, Grapental 30 hoven, 33 voeten, Oen 37 hoven, 22 vot myn 1 vyrdel, Herde 72 hoven, 50 voeten, Wynvorden 13 hove 9 voeten 1 fyrdel, Vorchten 26 hove, 19 vot und 1 vyrdel, Apeldoern 12 hove 9 voeten, Vasen 12 hoven, 10 voeten, Eep unnd Emse 14½ hove unnd 9 voten.

1 Op dinsdag 8 februari was de dijk doorgebroken vlak bij de sluis in de Groote Wetering. Op de plaats van de doorbraak was een kolk ontstaan. Niet alleen de dijk was weggeslagen, doch er was ook een grondgat ontstaan. Op een dergelijke plek was het meestal zeer moeilijk en soms onmogelijk om de dijk weer op de oude plaats te leggen. Zie BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht* II, p. 1726 en p. 1681 s.v. waal. Zo vindt men nog heden ten dage onmiddellijk ten Noorden en ten Zuiden van de Veluwse dwarsdijk bij Hulsbergen een aantal kolken: te weten van Oost naar West, De Kromme Kolk, de Zwarte kolk en de Boschkolk.

a Men leze hier *ducunt*.

2 Hiermede wordt de Nieuwe Wetering aangeduid, zoals blijkt uit de onmiddellijk hierna opgesomde kerspelen. Duidelijk blijkt de aparte plaats van deze kerspelen in het waterschap. Hoewel zij volhielden niet te hoeven bijdragen in de kosten van dijkherstel, zijn zij bij deze gelegenheid toch er toe gedwongen. Vgl. S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 20.

3 Ten gevolge van de overstroming van december 1496-januari 1497 was de sluis in de Groote Wetering totaal vernield. Ook de dijk bij Hulsbergen, waar opnieuw een kolk was ontstaan, wachtte nog op herstel. Vgl. hiervóór p. 272, 273.

Item de rode ys lanck 14 vot den voete 11 dumbreten.

Item ynt yar ons Heren 1491 so als de kulve twysgen Res unnd Emryck, doer was, de schorde to Getele yn den Enck ene grote wade[1], unnd den dyck wordt benedden twysgen der groter scluse unnd der kleyner scluse doer gesteken[2]; yn Veser dyc ene grote wade wordt. Item, want de wade to Getele und benedden Vaser[a] wade blef lyggen ongemackt. Unnd groten schade dede[b] verder vede wylt[3].

Item so synt de erfgenoten en deel vergart to Twelle unnd Zutphen y den dycgreve Konrat van Leesten unnd begerde dat dat de wade mochte gemaect worden. So hebben de erffgenoten begert van den pater van Hulsbergen[4], dat he trecken wolde to Arnem[c] unnd tho Hattem,

(fol. 7[r]; 320[r]; 258[r]).

tot den statholder als heren Philippus van Borgundyen stat-

1 8 februari.

2 De plundertochten van de heren De Voss van Putten en die van Wisch in hun strijd met de IJsselsteden veroorzaakten onveiligheid in de gehele IJsselvallei. Vgl. hiervóór p. 273. Ook zullen in rekening moeten worden gebracht de moeilijkheden rond de interpretatie van de dijkbrief van 1370 en die van 1470. In 1552 deden zich deze moeilijkheden namelijk in hevige mate voor; nu (in 1491) stond het polderdistrict voor een nagenoeg analoge situatie, zodat het bepaald niet onwaarschijnlijk is dat de moeilijkheden van 1552 ook reeds in 1491 voorkwamen.

a Men leze hier *Veesser*.

b Tussen de woorden *dede en verder* is het woord *yn* doorgehaald.

3 Het hier bedoelde dijkvak is de Veluwse Bandijk tussen de sluis in de Leigraaf (de kleine sluis) en de sluis in de Groote Wetering (de grote sluis), om het laagste gedeelte van het gebied (oostelijk van Hattem) van het overtollige water te ontlasten.

4 Asso Dillinck, rector van 1474-1492. Tevoren was hij procurator geweest. Onder zijn rectoraat beleefde het fraterhuis een grote, langdurige periode van bloei. Mede daardoor was het mogelijk dat na 1490 het klooster Hulsbergen een leidinggevende plaats innam in het waterschap Veluwe. Tussen 1482 en 1489 heeft Asso Dillinck bij het klooster een nieuwe kapel laten bouwen, die zeer kostbaar werd ingericht. Dit was gedeeltelijk mogelijk door de eigen arbeid en de bezittingen van de fraters, doch vooral door de schenkingen van de Bentincks, die het klooster voortdurend begunstigden. Rond 1502 telde de communiteit 102 leden. Sinds 1423 werd het algemeen bestuur over Hulsbergen uitgeoefend door de rector samen met de oudste aldaar aanwezige priester en de rector van het Zwolse Sint Gregoriushuis. MEYER, Het fraterhuis Hulsbergen, p. 154-155; FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 27-28.

c In het handschrift staat *Arnhm*.

holder tho Arnem[1] unnd Cristoffel van Isselstein[2] to Hattem om gelei[3] to verwerven, dat de vorscreven gedan heft up syn selves kost, myt geschenken und gaven, unnd heft verworven dat al de gene de up der waden dar up arbeyden sulden, of to helpen sulden geleyde hebben, unnd heft dar segel unnd breve van untfangen, etc.

Item ynt yar ons Heren 1550[4] synt de erffgenoten gekamen by Conrat van Lesten om dese wade tho maken, unnd synt averkomen myt malkanderen de erffgenoten, dat de van Getele, Wylpe, Twelle, und der Wolde, Welsem, Nyebroc, Grapental, solden upmaken de wade to Getele, unnd dat hebben angenomen to maken Harmen de Goi unnd Johan de Ruter myt den synen. Item de erfgenoten van Becbergen, Apeldoern, Vasen, Oen, Ep unnd Emsen, Herde, Vorchten, Vesen, Wynwordenn, Werven, hebben angenamen de wade tusschen de sclusen[5] van 62 roden. etc.

Item Becbergen 26 hove, 8[a] rode 3 voet; Apeldorn 12 hove, 3 roden 3 voet; Vasen 12 hoven, 3 roden, 8 voeten; Ep unnd Emse 14½ hove, 4½ rode myn 2 voeten; Oen 37 hoven, 10 roden unnd 2 rode myn 5 voeten; Herd 72 hoven, 21 roden, 2 vot; Vorchten 26 hoven, 8 voeten; Wynvorden 13 hove, 3 roden; Werven, 12 hove 3 rode myn 2 voete. Item de rode ys 14 voten[b].

1 Hendrik van Gemen. Vgl. W. JAPPE ALBERTS, *De Staten van Gelre II*, p. 168. Vgl. hiervoor, p. 304, n. 1.

2 Christoffel van IJsselstein was de natuurlijke zoon van Frederik van Egmond-IJsselstein, de bekende legeraanvoerder van Maximiliaan. In de inventaris van de Archieven van de Nassause domeinraad wordt hij vermeld als baljuw te Sint Maartensdijk en te Scherpenisse, op 28 juli 1504 en 1 augustus 1504. Hij was dus een halfbroer van Floris van IJsselstein. Vgl. A.W.E. DEK, *Genealogie der heren en graven van Egmond*. ('s-Gravenhage 1958), p. 65. S.W.A. DROSSAERS, *Het archief van de Nassause domeinraad* (1955), dl. II (Regestenlijst van brieven I, 1467-1542), no. 17 en no. 18.

3 Vgl. BEEKMAN, *Dijk- en waterschapsrecht*, II, p. 1661, s.v. Vrijgeleide.

4 Men leze hier 1500.

5 In de Veluwse Bandijk tussen de sluis in de Groote Wetering en die in de Leigraaf.

a Tussen 7½ en *rode* zijn de letters *ho* doorgehaald. De schrijver heeft zich vergist en heeft hier eerst het woord *hove* willen neerschrijven.

b De woorden 8 voten zijn éénmaal herhaald. De eerste maal zijn deze woorden onder de regel geschreven.

(fol. 7^{v}; 32^{v}; 258^{v}).

Item de wade to Getell ys korts dre werf[1] doer gewest, unnd de gemene erffgenoten hebben de wade to gedyket myt en kaer[2], mer ten darden mal hebben de erfgenoten vorscreven de laten maken om pennyngen, ut supra habetur anno 1505.

Item ynt yar ons Heren 1517 hebben de gemene erfgenoten den Voerganck up gemaket tot wyl der van Hattem tot 40 voeten wyt[3], want de van Hattem dat wolden hebben up dat se[4] den Vorganck holden solden.

Item Becbergen 26 hove, 12 roden, Getel 8 hoven, 6 rode; Willip 40 hoven, 20 roden; Prastmerck 15 hoven 15 rode; Twelle 20 hoven 15 roden; Derwolde 112 hoven, 41 roden; Niebroc 100 hoven, 35 roden; Oen 37 hoeven, 25 roden; Herden, 72 hoven, 80 roden; Vorchten 26 hoven, 13 roden; Werven 6 hove 5 roden; Wynvorden 8 hove, 8 roden; Welsen unnd Grapental 30 hoven, 15 roden, Apeldorn 12 hove, 6 roden; Vasen 12 hoven 6 roden; Wormyngen 13 hove, 7 roden; Eep und Emsen 14½ hove, 9 roden. De rode lanck 16 voet. Item 300 roden unnd twe van van Hulsberger kolc[5] tot Hatem an de brugge[6].

1 De dijk bij Gietelo was tevoren reeds doorgebroken in 1491 en 1500.
2 Een zinkstuk, hetzij in de vorm van een houten kist met wanden van roosterwerk, hetzij in de vorm van een net van gevlochten teen (rijshout), dat opgevuld werd met stenen en zand.
3 In de oorkonde van 13 oktober 1415, het zogenaamde Hattemse dijkrecht, werd dienaangaande bepaald: ‘Voirt sal dair eyn watergank wesen, die zijn sal viertigh voete wijd ende niet myn’.
4 Hiermede zijn de erfgenoten bedoeld. Omtrent het onderhoud van de Voorganck was in de acte van 13 oktober 1415 bepaald: ‘Ende den waterganck sal ewich halden beneeven dair hij geland is, ten halven diepen toe ende die ten beyden syden geland is, die sal den watergank all halden, alsoo veere als syn erve te beyden syden gheet’. Anderzijds echter, waren volgens ‘older usantie’ de erfgenoten van Epe, Oene, Vorchten, Wynvorden, Heerde, Vaassen, Nijbroek en Twello verplicht om gewone onderhoudswerkzaamheden te verrichten aan de stadsgrachten te Hattem. Met name gold dit het schoonhouden van het water. Uit de vijftiende eeuwse rekeningen van Hattem blijkt duidelijk dat de kerspelen bepaald niet bereidwillig deze taak op zich namen. Zie ook F.A. HOEFER, De grachten der stad Hattem, *Geldersche Volksalmanak* 1896, p. 69.
5 De huidige Zwarte kolk ten Noorden van de Kloosterdijk, een onderdeel van de Euvelgunne (de Nieuwe Wetering).
6 Hiermede zijn bedoeld de percelen ten Noorden van de Kloosterdijk, die gelegen zijn langs de Euvelgunne (Nieuwe Wetering), Boltenstrang (Groote Wetering), en de Voorganck tot aan de Hoenwaardse brug. Deze omslag is in overeenstemming met de desbetreffende bepaling in de oorkonde van 13 oktober 1415.

Item desse sclaninge ys ongelick omdat myn und mer to maken was van schuppen und sciven.

Item ynt yar ons Heren 1516 up Sante Peter und Paulus mertelersdach hebben de erffgenoten van den Gryft de Vorganc van de Gryft gaende yn de Grote Weterynge want se myts doer was gebraken unnd warp de Grote Weteringe

(fol. 8^{r}; 321^{r}; 259^{r}).

to myt sant[1]. So hebben de erfgenoten gehoerende tot der Gryft de gesclagen na advenant der kerspelen als na beschreven stet.

Item dyt hebben gesclagen. Johan van Lesten[2] als en dycgreve, Geryt van Gessen, Ten Start[3], Wylhem Lubbertz als heymraden,

1 De erfgenoten van de Grift waren Beekbergen, Apeldoorn, Vaassen, Epe en Heerde, zoals uit de hierop volgende kroniekmededeling blijkt. Ondanks alle waterstaatkundige werken in dit gebied, bleef de waterbeheersing zéér veel te wensen overlaten. Dit verschijnsel deed zich voor tot op heden, zoals G.J. MULDER in dl. V van zijn *Handboek der Geografie van Nederland* aantoont (p. 381). Nog op de Topografische kaart van het Departement van Defensie (no. 27 E. Wijhe, uitgave 1956) wordt aan de Oostzijde van het Apeldoorns kanaal ter hoogte van Berghuizen een Overlaat aangegeven, hetgeen eveneens op genoemd verschijnsel duidt. Volgens de onderhavige kroniekmededeling uit 1516 moet de dijk langs de Grift door een abnormale stijging van het binnenwater bezweken zijn op een punt gelegen binnen het polderdistrict Hattem, en wel halverwege de samenvloeiing van Grift en Groote Wetering enerzijds, en de monding van de Voorganck in de IJssel anderzijds. Het zand van de dijk heeft toen de Groote Wetering op dit punt dicht geworpen, hetgeen een ramp betekende voor de afwatering van het gehele polderdistrict Veluwe.

2 Vermoedelijk is hier òfwel door de oorspronkelijke chroniqueur, òfwel door de samensteller van de codex een fout gemaakt. Want de in 1496 reeds genoemde dijkgraaf Coenraad van Leesten, die in dat jaar het ambt van dijkgraaf in pandbezit krijgt, wordt in 1518 nog in deze zelfde functie genoemd, n.l. in de oorkonde van 11 augustus 1518. Men leze hier dus Coenraad van Leesten.

3 Jacob ten Starte, peinder of schout van Heerde, zoals blijkt uit de oorkonde van 11 augustus 1518. F.A. HOEFER, W a t e r s t a a t s t o e s t a n d H a t t e m , Bijlage II, p. 204. Toen in 1523 de macht van Karel van Gelre in het Oversticht sterk was toegenomen - o.m. door het beschermheerschap van Zwolle - werd Jacob ten Starte door Karel van Gelre op 28 februari benoemd tot rentmeester van Salland. Hij nam zijn intrek op het kasteel Rechteren. Alle pachten, renten en tijnsen, die tevoren aan de bisschop van Utrecht verschuldigd waren, moesten thans aan Jacob ten Starte worden afgedragen. D.P.M. GRASWINCKEL en H. HARDENBERG, *Het kasteel Rechteren*, 's-Gravenhage 1941, p. XXV; NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, 2, no. 1179, 28 februari 1523. Met name was hij in de gunst van Karel van Gelre gekomen, doordat hij in 1521 een aantal leden van de Zwolse magistraat had weten over te halen, zich onder bescherming van Karel van Gelre te stellen. Vgl. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, 2, no. 1145, n. 2. In 1529 vinden wij hem terug als drost van Bredevoort. Karel van Gelre is hem dan *f* 1600, - schuldig. Tengevolge hiervan krijgt Ten Starte een aantal goederen bij Winterswijk in pandbezit. Een jaar later heeft hij Karel 300 goudgulden voorgeschoten om het hertogelijk kasteel te Hattem te verbouwen. Hij krijgt hiervoor *f* 15, - 's jaars uit de tijnsen te Heerde en Epe. Hij is overleden in 1534. Bij testament had hij de hertog tot zijn erfgenaam verklaard. NIJHOFF VI; 3 nos. 1526, 1594, 1769 en 1778.

unnd Johan van Wyel als en schryver. Becbergen 14 roden van dat kruts af to meten[1]; Apeldorn 40 roden; Vasen 17 roden; de van Hulsbergen dat gat van 10 roden to tuynen met ny tunen unnd vort up to maken en tonne hoge van erden; Ep vord an so hoge dat ydt rede ys; Herde vort an de Grote Weterynge na de brugge to Hattem[2].

Item 2 pollices[3] faciunt unum pedem, 14 pedes faciunt unam vyrgam, 100 vyrge en hondt[4], 6 hondt en merge, 16 marge maket ene hove.

Item Begbergeren, 26 hove ys 400 und 8 mergen.

Item Getele, 8 hove ys hondert und 20 margen.

Item Wilppe 40 hoven ys 600 unnd 40 margen.

Item Twele 20 hoven ys 300 unnd 20 margen.

1 Hiermede wordt bedoeld het punt waar de Grote Wetering en de Grift samenvloeiden. Over de geografische betekenis van het woord 'kruis' zij verwezen naar, H.J. MOERMAN, Plaatsnamen van de Oost-Veluwe, *Nomina Geographica Neerlandica*, dl. 12, 1948 p. 24; C.A. KUYSTEN, Dood, dolech, kruis, hagelkruis, paap, in *Nomina Geographica Neerlandica*, dl. 14, 1954, p. 179 s.v. kruis; M. SCHÖNFELD, Veldnamen in Nederland, *Meded. Kon. Acad.* N.R., dl. 12, no. 1, 1950, p. 140, en de aldaar geciteerde bronnen en literatuur.

2 Door het klooster Hulsbergen werd het gat in de Griftdijk hersteld. Door de erfgenoten van de Grift en het klooster Hulsbergen werd gezamenlijk aan de Oostzijde van de Grift een schoeiing van rijshout gemaakt. In zo'n geval sloeg men onder langs de dijk rijen paaltjes naast elkaar, waartussen men rijshout (teen) strengelde. Tussen dijk en schoeiing werd vervolgens zand gestort. Voor het slaan van de schoeiingspalen werd een 'tuynis-hamer' gebruikt, een houten hamer van tamelijk grote afmetingen, die voorzien was van ijzeren banden. De hiergenoemde werkzaamheden hadden echter plaats binnen het polderdistrict Hattem, aan de Voorganck van de Groote Wetering en de Grift tot aan de monding in de IJssel. Het is begrijpelijk, dat de wederzijdse verplichtingen betreffende het onderhoud van de voor beide polderdistricten belangrijke Grift en Voorganck duidelijk aangegeven werden. Dit is de achtergrond van de oorkonde van 11 augustus 1518, een overeenkomst tussen Hattem en de Veluwse erfgenoten.

3 Men leze hier: 11 pollices (duimen).

4 1 hont was ca. 1420 m^2.

Item Prastmarc 15 hoven ys 200 unnd 40 margen.
Item der Wolde 100 unnd 12 hoven ys 1800 myn 8 mergen.
Item Nyebrock 100 hoven[1] ys 1600 margen.
Item Oen 37 hoven ys 592 margen.
Item Herder 72 hoven ys 1100 unnd 52 margen.
Item Vorchten 26 hoeven ys 400 unnd 16 margen.
Item Werven 6 hove ys 88 margen.
Item Wynvorden 13 hove ys 200 margen.

(fol. 8^{v}; 321^{v}; 259^{v}).

Item Welssem und Grapendal 30 hoven ys 400 unnd 80 margen.
Item Apeldorn 12 hove ys 100 unnd 84 margen.
Item Vasenn 7 hoven ys 100 und 92 margen.
Item Wormyngen 13 hove ys 200 margen.
Item Ep und Emse 14½ hove yn 200 unnd 32 margen.
Hir endet de historye vant gelecht der sclusen

De folia 322^{r} tot en met 325^{v} zijn onbeschreven. In de potlood paginering van de codex zijn deze blanco-pagina's niet meegeteld.

(fol. 1^{r}; 326^{r}; 260^{r}).

Dit nabeschreven geschede yn den yare 1552 dorch grot water up sante anthoniusdach[2].

Allso leider yn den yare 1552 enn groet avervloedich water hasteliken opgekamen ys[3] so dat ydt water vif vyrdel voets hoeger was so dan an der statmuren uutgeteikent ys dan by menschenn gedancken to Deventer ny werlde gesen offte ge-

1 Te Nijbroek was een hoeve 60 m breed en ca. 2250 m lang. Dat betekende dat de meeste boerderijen qua landoppervlak zich over de gehele breedte van Nijbroek hebben uitgestrekt van oost naar west.
2 Sint Antonius abt, 17 januari.
3 Ten gevolge van noodweer in de nacht van 12 op 13 januari waren er in de volgende dagen op vele plaatsen overstromingen ontstaan. Vgl. hiervóór p. 280 vlg.; C.A. VAN KALVEEN, Kroniekfragment uit Grave (1552-1558), *B.M.H.G.*, dl. 77, 1963, p. 191-202.

hort[1] unnd syn de dyke by der Ysselen yn den lande van Veluwen nemptlick up Sante Anthonyusdach geschort vyef waden baven an. De erste an dat Getelsche velt, op Heryncvart genoemt. De anderde wade by Appen[2] tegen den kamp to behoerende der vycarye to Voerst[3], De darde tegen de wyndemolle[4] naby de olde wade welkoer dre vorscreven waden gene gesclagen dyken en ys[5], ock gen schouwe aver en gedt, De vyrde wade to Welsem benedden dat verscat[6] yn den gesclagen dyc lanck wesende 46 roden omtrent, De vyfte by Hulsbergen yn den Santberch[7] tender den gesclagen dyck daer de

1 Deze mededeling vindt men bevestigd bij A. MOONEN, *Korte Chronyke der stadt Deventer*, p. 100-101; Vgl. ook *Overijsselsche almanak voor Oudheid en Letteren*, jg. 11, 1846, p. 217-129; M. VAN DOORNINCK, *Aanmerkingen op het ontwerp van afleiding van den Rijn langs den IJssel en door de provincie Overijssel*. (Deventer 1828), p. 27-28.

2 Een buurschap ten Westen van Gietelo, doch onmiddellijk ten Zuiden van de Veluwse Bandijk, die bij Gietelo naar het Westen ombuigt en overgaat in de hoge gronden van Klarenbeek. Appen valt dus buiten het waterschap. Op de huidige kaart van dit gebied herkent men nog op verschillende plaatsen in het terrein de relicten van een vroegere IJsselloop tussen Zutphen en Deventer, die nog bestaan heeft tot in de 16e eeuw. Er lag toen dus een IJsselloop veel dichter bij de Veluwse Bandijk, waardoor ook de hier genoemde wade begrijpelijker wordt.

3 In de kerk te Voorst waren vier vicariën gevestigd, te weten die van het H. Kruis, van O.L. Vrouw, van Sint Antonius en van Undecim milia Virginum (Sint Ursula en gezellinnen). Vgl. L.A.J.W. SLOET, De Hof te Voorst, in *Van Al's*, Arnhem 1871, p. 202.

4 Te Voorst lag een 'windemolen' op de Appense Enck. Het was een koren-windmolen. Vgl. *Register op de Leenaktenboeken*, *Kwartier van Veluwe*, p. 326 en 328.

5 De wade bij Gietelo was ontstaan in 1491. De Veluwse Bandijk aldaar is na een aantal moeilijkheden ten gevolge van plundertochten in die streek, tenslotte onder toezicht van het klooster Hulsbergen hersteld. In 1500 blijken echter bij de wade opnieuw herstelwerkzaamheden noodzakelijk te zijn. In 1505 hebben de erfgenoten tenslotte ten derde male in verband met deze wade de handen uit de mouwen moeten steken. De dijk ten zuiden van Mudinges Hecke (de zuidgrens van het polderdistrict volgens de oorkonde van 1370) werd niet onderhouden door de aangelande kerspelen, doch door het gehele polderdistrict, dat tengevolge hiervan 'wadeplichtig' was voor het zuidelijke gedeelte van de Veluwse Bandijk. Zie hierna p. 320. Over het verschil tussen dijkplicht en wadeplicht, waarbij de laatstgenoemde categorie zich veel verder uitstrekte dan de eerste, zie S.J. FOCKEMA ANDREAE, *Salland*, *Studiën over Waterschapsgeschiedenis* II, p. 14.

6 Verscat is gelijk aan veerschat. Letterlijke betekenis is vaargeld of overzetgeld. Alhier als pars pro toto gebruikt voor overzetveer. Vgl. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 29.

7 De huidige Boschkolk ten zuiden van de Kloosterdijk. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 29. In deze omgeving gaat de Veluwse Bandijk ongemerkt over in de eerste heuvels van de Veluwe. Over de geografische gesteldheid van deze streek bij Hulsbergen in de vijftiende eeuw vindt men een gegeven in het door W. JAPPE ALBERTS en A.L. HULSHOFF uitgegeven *Frensweger handschrift*, p. 198: 'Dat voerseechde hues wort oec sunte Jheronimusberch genoemt, niet dat die stede der woninghe op enen berghe gheleghen is, mer mit berghen is die stede omvanghen.'

(fol. 1[v]; 326[v]; 260[v]).

gemene lantschappen merkeliken groten schaden by geledden hebben, unnd om dan dat water uut dem lande quyt to worden[a] Sclusen yn den dyck by Hulsberge[a] sodat de noet erfordert. So heft Johan van der Knyppenborch[1] yn der tit dycgreve myt den heymraden unnd en dels erfgenoten den dyck by der sclusen moten doer steken omme wyderen schade to vermyden[2], to walvart der landen want to vermoden stont, de sclusen en wech gedreven solde hebben, Dar van ene wade geschoert wesende, 31 roden lanck. Om[b] als dan alle dusse gebreken to ondervangen und unnd wedderomme en nye wassent water vorhanden was, so heft dye dyckgreve vorscreve alle de erffgenoten verschreven unnd myt karkensprake[3] verdacht to komen edder oer geschicten, op de Getelsche wade up den 9 dach februarii als geschett ys. Und hebben aldar de dre aversten waden besichticht. Und voert raets dar up gepleget wo men de wedder begripen und maken sulde. Und synnen upt erst endrechtliken averkomen, by voergeven und rats des dycgreven und heymraders, dat men

a Na het woord *Hulsberge* volgt een open regel gedeelte.

a Na het woord *Hulsberge* volgt een open regel gedeelte.

1 Vgl. FOCKEMA ANDREAE, *Veluwe*, p. 31. In 1537 wordt hij reeds als zodanig genoemd. Ook heeft hij zich in opdracht van Karel van Gelre rond 1535 bezig gehouden met de versterking van de stad Lochem en van het grafelijk Hof te Zutphen. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden*, *VI*, 3, no. 1878, 26 april 1537. Hij was een telg uit een geslacht, dat lid was van de ridderschap van Veluwe, en tevens invloed bezat in Zutphen.

2 Doordat de vallei van het Polderdistrict enigszins helt van Zuid naar Noord, wordt al het overtollige water bijeengezameld op het laagste punt, te weten ten zuiden van de dwarsdijk, westelijk van Heerde en Wapenveld. Daar doen de waterbezwaren van het polderdistrict zich het sterkst gevoelen. Vgl. M.W. HESLINGA, De gemeente Heerde, een landschapsgeografische beschouwing, *Tijdschrift Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap*, 2e reeks, dl. 64, 1949, p. 501 vlg; zie p. 653.

b Het woord *om* staat boven de regel geschreven.

3 Openbare afkondiging in of bij het kerkgebouw ten plattelande; de 'promulgatio in ecclesia'. Het woord 'karkensprake' werd vooral in het Oost-middelnederlands gebezigd. Elders sprak men van 'kercgebot'. In deze afkondigingen van openbare aard beperkte men zich over het algemeen niet tot voorlezing van algemene mededelingen betreffende een waterschap. In feite werden alle officiële stukken op deze manier openbaar gemaakt. Vgl. A.A. BEEKMAN, *Dijk en Waterschapsrecht*, II, p. 937; H.J. PRAKKE, *Kerkgang om nieuws*, Assen 1955, p. 24-26, 37.

de dre averste waden vorscreven myt den klockensclach[1], myt den meyeren, pechteren, und de koteren[2] besclaen solde myt enre

1 Hierbij werd de klok niet geluid, doch bleef stil hangen. Met een hamer (zoals heden ten dage nog gebruikelijk is bij de automatische speelwerken van carillons) werd geslagen tegen de buitenzijde van de slagrand van de klok. In een groot aantal dijkrechten komt dit woord voor in de betekenis van 'verplichting voor de ingelanden om bij het slaan van de klok op de dijk te verschijnen.' Vgl. A.A. BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht* II, p. 997. Zie ook F. TIMMERMANS, *Luidklokken en beiaarden in Nederland*, Amsterdam (1950). Over de 'clockenslach' was in het dijkrecht van 1370 bepaald: 'Voirt weert dat noit were, opten dycke, so solde men die clocken slaen, ende dien clockenslach volgen, opten dyck dairs noit were, elcker malck, bij vier ponden. Ende weert dat dair enige buerschap weren, so verre van der kercken, dat sijt clockenslach nyet hoeren en muchten, ende van ghenen noit saicken des dycken en wisten, dier buerschap solde ment to weten doen, so solden sy volgen bij vier ponden'.

2 Hoewel deze begrippen afkomstig zijn uit de bloeitijd van het hofstelsel, moet men ze hier beschouwen in het licht van de laat-middeleeuwse samenleving toen van de verschillende essentiële hoffuncties veel verdwenen was. De eigenlijke horigheid behoorde tot het verleden, en voor de erven en hoven was deze grotendeels vervangen door pachtverhoudingen, met reminiscenties aan de bloeitijd van het hofstelsel. In het algemeen behoefde de meier (de bestuurder van de hof namens de grondheer) niet meer het gehele exploitatie-overschot, doch álléén een vaste jaarlijkse opbrengst af te dragen aan de grondheer. Op de Veluwe was dit het tijnsrecht waarbij de gebruikers uitsluitend tot betaling van een eens en voor altijd vastgestelde tijns (tot ± 1500 gedeeltelijk in natura) verplicht waren, en het goed niet zonder toestemming van de tijnsheer mochten overdragen. Door het 'dominium utile' werden zij zo ongeveer erfpachters, zodat ze niet meer naar willekeur uit hun ambt ontzet konden worden, en ook in dit opzicht gelijk kwamen met de pachters (de opvolgers van de vroegere horigen). Waar een algehele ontbinding van het hofstelsel had plaats gevonden, had de grondheer zijn hofgoederen in hoeven verdeeld en rechtstreeks aan boeren uitgegeven zonder intermedieëring van de meiers. Dat waren de 'pechteren'. Degenen die in zo'n geval als pachter op een vroegere curtis van de grondheer bleven zetelen, bleven 'meier' genoemd worden. Vgl. J.L. RIJNDORP, De hof van Sint Marie te Oene, p. 4. In feite was er dus nagenoeg een gelijkschakeling gekomen van meiers en pachters. Zij waren bezitters van een 'volle hoeve'. Dit gold voor de gedeelten van het polderdistrict, waar hofgoederen lagen. Toen ook het proces van de ontginningen zich had voltrokken, was het niet gemakkelijk meer, om nog ergens gelegenheid te vinden een bedrijfje te stichten of deel te hebben in het gebruik van de marken. Aan de zelfkant van een buurschapsamenleving ontstonden zo de 'koters', d.w.z. de keuterboeren, die er na verloop van tijd weliswaar veel beter kwamen voor te staan, economisch gelijk kwamen aan de meiers en pachters, maar in rechtspositie nooit volledig op een lijn werden gesteld met de bezitters van een 'volle hoeve'. Deze kotersteden waren niet gerechtigd tot het gebruik van de markegrond. Tot de erfgenoten behoorden de grondeigenaren. Onder hen zullen zich waarschijnlijk ook wel nazaten van vroegere meiers en pachters bevonden hebben, die zelf grondbezit verworven hadden. J.PH. DE MONTÉ VERLOREN, *Hoofdlijnen ontwikkeling rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden*, Utrecht, 1961[3], p. 60-62; E. HERINGA, *Tijnsen op de Veluwe*, Groningen 1931, passim; J.F. NIERMEYER, *De wording van onze volkshuishouding*, 's-Gravenhage 1946, p. 56-57, 68; W. JAPPE ALBERTS en H.P.H. JANSEN, *Welvaart in Wording*, p. 155; B.H. SLICHER VAN BATH, Hoven op de Veluwe, in *Ceres en Clio*, *zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*, *Agronomisch-Historische bijdragen VI*, Wageningen 1964, p. 190-191; I.A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden Gelderland* II, p. 259 n. 1 en I, p. XCIV.

kar[1]. Dar hem de dyck geordenyrt wort to leggen, dat also geschet ys mit ener goder kae[2], de gemaket hebben de meyeren, pechteren, unnd kaeteren van Getele, Wylpe, Twelle, und dat halve karspel van der Wolde wer an de karke to.

(fol 2[r]; 327[r]; 261[r]).

Item vort des anderen dages synnen de dycgreve unnd heimraden myt den geschicten[3] van den erfgenoten getagen op de wade to Welsem unnd hebben dar by vorgegeven des dycgreven unnd heymraders[4] averkomen we[a] de wade wedder to besclan. Dan men heft de ka nyet konnen leggen dar hem de dyc geordenyrt wart to leggen, vermyts en wassent water was; dat men de hochte doer den werder suken most, dar men de kae myt groter swaricheit unnd last most holden vermits dat avervlodige wassent water. Dese kae vorscreve hebben gelecht unnd gemaket, myt den klockensclach, de meyeren, pechteren und kateren, dat halve kerspel van der Wolde van der karken off nedderwerts, dat kerspel vanth Nyebrock, Oen, Grapendal und Welsem. Unnd so vort van dar getagen op de wade by Hulsbergen, und daer yn geliken verdraegen, und gesclaten van der

1 Het was gebruikelijk, dat dijkgraaf en heemraden, gezeten in een wagen, schouw hielden. Vgl. BEEKMAN, *Dijk- en Waterschapsrecht* I, p. 476.
2 Op deze wijze werden 3 waden hersteld, 2 bij Gietelo, en 1 bij Appen. Deze maatregelen waren van voorlopige aard, zij bestonden uit het aanleggen van een aarden waterkering van geringe afmetingen, op de plaats waar de dijk vernield was.
3 Een standenvertegenwoordiging waarin onder meer de stad Zutphen en het klooster Hulsbergen vertegenwoordigd waren.
4 5 heemraden. Het aantal is gebaseerd op de 5 kerspels, die in de stichtingstijd deel uitmaakten van het waterschap. Doch in de zestiende eeuw behoefden die heemraden niet uitsluitend bezittersrechten te hebben in één van de vijf oer-kerspels van het waterschap: Terwolde, Nijbroek, Oene, Heerde of Vorchten. Deze bepaling is opgesteld bij oorkonde van 12 maart 1470, *Groot Geldersch Plakaatboek*, dl. II, Appendix, kol. 156-157.
a Na het woord *we* volgt een open regelgedeelte.

wade woe vorschreven, unnd yn de doergesteken wade en kae gelecht benedden 17 voet bret, und 7 voet hoge. Dyt hebben gemact de meyeren und kateren, myt den pechteren, van Herde, Vorchten, Wynvorden, unde[a] Werven ellix syn sclach, unnd tax van roden tal als hen dat to gedeilt ys.

Nu alle dit vorschreven geschet wesende[1], so heft Johan van der Knyppenborch yn der tyt dycgreve alle dee erffgenoten, meyeren und pechteren onder der schouwe van Veluwen gelandt und geseten yn allen karspelen[2] myt karkensprake[b] verdraget to kemen to Welsem up de wade, op den donderdach na den hilligen Passchedach[3] yn den yar 52 vorscreve.

(fol. 2^{v}; 327^{v}; 261^{v}).

So synnen de erffgenoten myt den meyeren und pachteren in guden getal dar to Welsem op dach vorscreven erschenen. Do by malkanderen wesende, so heft de dycgreve vorscreve yn tegenwordicheit sampt den heimraden den semptlyken erffgenoten voergegeven, und angesacht, wo he met den meyeren, pechteren und kateren, al de waden hadden doen besclaen und bekarden als he konde to des landes besten, unnd dat de gemene erffgenoten nu dar tho wolden gedencken, myddelen unnd manyren to vynden dat alle de waden upgedyket und dicht gemact mochten worden dar mede dat het lant wal bewart wer. Op dat vorgeven des dycgreven hebben de gemene erffgenoten sych beraden unnd den dycgreven by hem begert to komen dat he den dycbref up dat punt van der waden apenen und tonen wolden dar na se sych mochten reguliren[4]. Nu den dyckbref

a Tussen de woorden *unde* en *Werven* zijn de woorden *den pechteren* doorgestreept.

1 Deze maatregelen van voorlopige aard waren door de erfgenoten genomen, zonder bestuurlijke inmenging van de pachters.

2 Volgens FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 26 vormt het woord kerspel hier een tamelijk willekeurige eenheid van plaatselijk bestuur.

b Het woordgedeelte -*sprake* staat in margine.

3 21 april 1552.

4 De traditie verzekerde aan de dijkgraaf een groot prestige, mede doordat hij over het archief van het polderdistrict beschikking had. FOCKEMA ANDREAE, *Polderdistrict Veluwe*, p. 31. De dijkgraaf is ook degene, die, zoals uit deze kroniek blijkt, de betekenis van verschillende passages uit de dijkbrieven van 1370 en 1470 uitlegt.

gehoert wesen ynholdende[1] wo hir na volget, und wat den heymraden duchte by hoeren eedt, dat daer een ynlage[2] voet wer, so solden se se stycken ten mynnesten schade by hoeren eedt dar se den landen best wer. *De uplagen*[3] *sullen upbrengen alle de gene de onder der schouwen gelandet weren dat wer yn pach of na meyers recht elck na synen morgentalle*, *twe del grot van erden ter heymraden kennynge*, *und de uplagen sullen de heymraden schicken to goder tit und elc synen dyck bewysen*, *und genen willenkoer*[4] *dar upleggen sonder nots. Wert ock dat daer*

(fol. 3[r]; 328[r]; 262[r]).

ennige waden schorden so solde men de avergan off umme gaen myt den ersten, *dat se konden und mochten yn den men erde krygen*

1 In het dijkrecht van 31 oktober 1370 werd omtrent het herstellen van de dijk bij een wade het volgende bepaald. 'Die oplaege zolden opbrengen alle dieghoene, die onder der schouwen gelandt weeren, dat were in pacht offte in meyers recht, elck nae sijnen morghentaele, tweedeell groit van eerden ther heymraider kennynghe, en die oplaege sal die heymrait schicken ther gueder tyt, ende elck sijnen dyck bewijzen ende ghenen wilkoir dairop leggen, sonder noit. Weert oick dat dair erghent enige wade schoerde, so solde die heymrait die overgaen off ingaen, mitten yersten dat sy konden ind mochten ende men eerde krijgen konde, ten mynsten schade ende to des lants best. Die wade sall dat lant opbrengen, morghen morghen ghelijck, als vurscr. is van den oplaege ende alse men malke, dat sijn bewijs et, den dyck van den waden; ende die een viele in den colck ende die ander opt lant, so sal men den ghoenen, die in den colck leghe synen dyck verkorten, ind die opt lant lege verlengen ter heymraders kennongen op oeren eydt, ende men sall malck sijnen dijck geven, op ten oplaegen ende inder waden also alsij oeren dijck hebben opten IJsselen in elcker buerschap, die baven sijnen dijck opten IJsselen heefft, die sullen baven hebben opten oplaegen ende inder waden'. De interpretatie van deze passage - die in het voorgaande volledig is weergegeven - uit het Dijkrecht van 1370, en afgedrukt staat bij NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* II, p. 259-260 vormt de kern van de moeilijkheden tussen erfgenoten enerzijds, en meiers en pachters anderzijds, die in deze en de volgende passages van de kroniek beschreven zijn.

2 Een dijk die men aanlegt achter een dijkvak dat niet dan met de grootste moeite (door het ontstaan van een kolk bij een voorafgaande dijkbreuk) hersteld zou kunnen worden. In dat geval legt men een nieuwe dijk meer landinwaarts, zodat de kolk en het vernielde gedeelte van de dijk buitendijks komen te liggen. Deze inlagedijk wordt aan beide zijden aangesloten op de oude dijk.

3 Een vooral in Gelderland en het Oversticht gebruikelijk woord met dezelfde betekenis als 'inlage'. De hierna volgende door ons gecursiveerde tekst is vrijwel woordelijk gelijk aan de desbetreffende passage uit het dijkrecht van 1370 (31 oktober). NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* II, p. 259-260.

4 Een geldboete die ex arbitrio door dijkgraaf en heemraden wordt vastgesteld.

konde, *ten mynnesten schade und to des landes besten. De wade sal dat lant upbrengen margen*, *margen gelic als vorscreven van der uplage*.

Op dat punct des dicbreves de erffgenoten ter antwort geven, dat se bevonden van pechters, meyers dar se sych anholden wolden, und begerden van den dycgreve vorscreve, dat he de pechteren und meyeren dar to holden wolde, und den dyckbref nagan und voltrecken solden.

Darop de dycgreve myt den heymraden geantwort hebben dat de pechteren und meyeren den dyckbref also nyet verstaen en konden. Gedach dat vorgeven van den erffgenoten den pachteren und meyeren to kennen gegeven. Dar up se[1] den dycgreven und heimraden ter antwort geven, dat se mochten lyden up kost und ungeliken, dat he toge myt den dicbref up orden und platsen dar sych dat behorden und belerden sych des punts, und artikels des dyckbreves voerscreven wo men dat verstaen sulde, worden se dan yn onrechten bevonden, dar wolden se dan om lyden.

So dan daer voele und mennyge dysputatie gevallen syn twysgen den lantheren, pachteren und meyeren, also dat men dat punct vorscreven nit[a] en konden, heft de dycgreve myt den heymraden noch begert van den erffgenoten dat se anmerken wolden, de dyken so ser afgesclagen und to braken synnen und voert up 't hogen und anders

(fol. 3^{v}; 328^{v}; 268^{v}).

dar de meyeren und pechteren nu dyt tegenwordyge yaer 52 genoch mede tdoene solden hebben, und ock des artykels sych to beleren 'twelke myt myt gen kleyn onkosten geschen solde. Omme dat to vermyden ys alle dysputatie afgesclagen, und voer dese reyse voer gut angesen[2], also dat de pechteren und meyeren alle de waden baven und benedden up maken sollen elliker kerspel up oere platsen und waden geordynyrt[b] als na beschreven, und wes dat kostet, sal de lanther de meyeren of

1 De meiers en pachters.

a Na het woord *mit* volgt een open regelgedeelte.

2 Want in de dijkbrief van 1370 was bepaald, dat de inlagedijk door allen, die onder de schouw waren geland voor tweederde gedeelte moest worden hersteld, nadat het werk naar verhouding der morgentalen van de dijkplichtigen was verhoefslaagd.

b De lettergreep *ge-* staat boven de regel geschreven.

pechteren de helfte verguden und betalen het worde dan gemaket by den pachteren of meyeren of yemans anders vermyts dar dat an bestaet wort, und dycgreven myt den heymraden sullen elker kerspel op hore geordenyrde platse na hoer hoven tal oer tax geven und de erffgenoten dar by bescheyden[1]. So up dach vorscreven dysputatie gevallen ys twysgen den aversten als Getele, Wylpe, Twelle, und voert dar omtrent van den dre averste waden vorschreven nye de vort up maken solde want dat genen gesclagen dyken[2] en weren, und nyet onder der schouwen en licht. Dan 't syn gemene lantdiken en ys, und want de wateren dat gemene landt van baven tot benedden mede belopen und verdarven kan und dat gemene lant ynt possessyen waren 't maken und to holden gelick se se ynden yare 1491 de totter grote Getelsche waden gegolden hebben[3]. So hebben de averste

(fol. 4^{r}; 329^{r}; 263^{r}).

erffgenoten van Getele, Wylpe, Twelle myt den pachteren und meyeren vor desse reyse, und nyet van rechtes wegen, dan uut medelidicheit yngewylget, unnd angenomen de dre averste waden yn der kerspel van Voerst alleyne up wyllen maken, sonder behulp der neddersten, so de nu dusse reyse genoch und avervlodich to dyken hebben, doch dat hem yn tokomstyger tyt (oft noet worde) dat Got verhuden wyll net preyndycabel noch tot achterdel wesen sal[4], beholtlick den dre kerspelen vorscreven als Wylpe, Getele, und Twelle geholden sullen wesen mede t'

1 Vastgesteld.
2 Deze drie waden lagen in de Veluwse Bandijk ten zuiden van ‘Mudinges Hecke’ (het landgoed Meermuiden tegenover Deventer), de grens van het polderdistrict volgens de oorkonde van 1370. Wadeplichtig was dus het gehele polderdistrict. Indirect ziet men hier een punt van de afspraken tussen enerzijds de benedenkerspelen en anderzijds de kerspelen die ca. 1429 in het polderdistrict opgenomen zijn. Van die rechtshandeling was volgens FOCKEMA ANDREAE (Polderdistrict Veluwe, p. 23) geen oorkonde opgesteld. Tot in de 18e eeuw werd de Bandijk van Klarenbeek tot de kopermolen te Gietelo onderhouden door het waterschap in eigen beheer (p. 21). Ook de Wilpse dijk was aan de schouw onttrokken.
3 In 1491 werd de wade hersteld door Nijbroek, Twello, Proostmarck, Welsum, Grapendal, Wilp, Gietelo en Wormingen.
4 Er was een precedent uit 1461, toen Twello, Wilp en Gietelo zelfstandig de dijk herstelden bij Wilp, terwijl alle andere kerspels van het waterschap de Veluwse Bandijk in de buurt van de Grote Sluis herstelden. Zie hiervoor p. 309.

doen, und to gelden tot den wade by Hulsbergen na hoer hovental gelick de ander erffgenoten ynder schouwen[1].

Vort angande de Welsem wade sullen upmaken twe del hoge van erden[2] na vermogens des dicbreves, alle de erffgenoten pachteren, meyeren, nementlick dat kerspel van der Wolde, dat kerspel van Nyebroc, Welsem, und Grapendal, Oen, Herde, Vorchten, Wynvorden und Werven. Vorder de wade to Hulsbergen by den sclusen, sullen opmaken alle de erffgenoten, meyeren und pachteren alle degene de oer water leyden doer de dre stenen sclusen 1½ voet hoeger up to maken, dan dat hoegeste van den olden dyck ys und so bret als dat utgepalt ys, to weten dre roden und[a] vyr voten und wo allen dyt vorscreven up t'maken, sal de lantheren[3], pachteren,

(fol. 4^{v}; 329^{v}; 263^{v}).

und meyeren ellick half unnd half dragen wo vorscreven. Alle dese puncten vorscreven und artikulen synnen ten beyden syden gutwyllich angenomen und nyet van rechtes wegen, dan de lanther uut medelydycheit oeren meyeren. Edoch dat dycrecht edder dyckbreven[4] yn syner voller letter unnd crachten to blyven so dat dar nymant ynt to komeden tyden noch lanther noch pachter yn genen, yn achterdell getagen sal worden, of sulx wedder geboerde, dat Got versen und verhuden wyl. Amen.

Anno Domyni 1552 op den vyften dach Maii synnen de erffgenoten van Getele, Wylpe und Twelle myt de pechteren und meyeren dorch karkensprake van der dycgreven vergaddert up de Getelsche wade by molen, und aldar hebben de erffgenoten pachteren und meyeren, myt malkanderen verdraegen und gesclaten, van twe waden yn dat felt[5], und van de wade by

1 Twello, Wilp en Gietelo werden tot nu toe niet geheel en al op een lijn gesteld met de andere kerspels. In 1461 en 1498 werden zij b.v. niet betrokken bij het herstel van de dijk bij de sluizen. Hadden zij zich eraan onttrokken of werd hun bemoeienis niet op prijs gesteld?

2 Geheel overeenkomstig de bepaling in de dijkbrief van 31 oktober 1370.

a 'De lantheren' vormden in de groep erfgenoten degenen die tesamen de standenvertegenwoordiging in het waterschap vormden.

3 Het woord *und* is boven de regel geschreven.

4 De oorkonden van 31 oktober 1370, en van 12 maart 1470.

5 De een lag op het 'Getelsche veld', dat rond de plaats van de wade 'op Hernycvart' werd genoemd. De andere bij Appen 'tegen den kamp to behoerende der vycarye to Voerst'. Zie hiervoor p. 317.

der molen yn voerworden und manyren hyrna beschreven. In den yrsten ys verdragen, dat de pachteren und meyeren, van Twelle und Wylpe de twee waeden yn dat felt myt allen gaderen ten beyden syden geschoert alleyne myt malkanderen, uprecht rede maken sollen sonder behulp van den erffgenoten of lantheren[a] und de pechteren und meyeren van Getle sullen allene upmaken enen de van de Gettelsche wade nast by de olde wade dat hem afgepalt ys sonder behulp van erfgenoten of lantheren und dat ander ende naest der mollen[1] sullen upmaken alle de erffgenoten

(fol. 5^{r}; 330^{r}; 264^{r}).

van Getele, Wylpe, und Twelle, sonder behulp van den pechteren und meyeren, margen margentals gelick, und dat so hoge alst hoegeste van der olden waden twysgen den kolken und dat so bret gelic de dycgreve myt den heymraden dat uutgepaelt hebben. So hebben de geschicten van den erfgenoten yn bywesen des dycgreven und heymraden, dat bestadet by barnender kersen[2] op en vermynderen, dar dee kerse van to gebrandt heft yn Arent Johans hus to Apeldorn, voer 115 golden gulden, den gulden van 28 stuver brabans, und wer holt dat men daer to gebrukenn solde, dat selve solden de erffgenoten dar by bestellen, unde de onkosten dar van geschet voer und na belep 45 golden gulden gerekent by den geschicten van den erffgenoten yn den post. Dar by aver und an gewest ys, Reinolt van Apeldorn[3], Henryck

a De hierna volgende passage tot en met het woord *lantheren* is in margine bijgeschreven.

1 De korenwindmolen op de Appense Enck volgens het *Register op de Leenaktenboeken*, *Kwartier van Veluwe*, p. 326 en p. 328.

2 Het was gebruikelijk, dat bij openbare aanbestedingen een brandende kaars op tafel werd gezet. Zolang deze brandde konden er biedingen worden gedaan. Uitvoerder van het werk werd degene, die het laatste bod gedaan had, vóórdat de kaars uitging. Deze procedure, waarbij dus een bepaalde tijdslimiet werd gesteld werd ook gevolgd bij verpachtingen van stedelijke inkomsten als accijnzen, visrechten en landerijen. Vgl. W. JAPPE ALBERTS, Het financiële beheer van de stad Zutphen, *B. en M.H.G.*, dl. 78, 1964, p. 197 en aldaar noot 3. Dezelfde procedure kon ook gevolgd worden bij gerechtelijke verkopingen. Vgl. L.A.J.W. SLOET, De dijkgraaf te Hattem, p. 15.

3 Reinier van Apeldoorn tot Duistervoorde. Vgl. K. MARS, Het geslacht 'Van Apeldoren'. *Bijdragen Mededelingen* '*Gelre*', 1958, p. 165. Hij heeft een zekere rol gespeeld op politiek gebied, althans tot 1543 toe. Grondbezitter in de buurt van Teuge en Twello, met name van het huis Duistervoorde. Hij was beleend met de Bentincksweerd en de Bentincksmars. Coenraad van Leesten, (dijkgraaf ca. 1496) was een oom van hem.

Vrydach, Mathias Schulle, Henryck Dorre, und Berent Conders vanwegen de gearfden van Zutphen[1], und mer ander erffgenoten, Johan van der Knyppenborch als dycgreve, Hermen de Herden und Henryck Rutenborch als heimraden; so hebben de geschicten de uutsettinge gedan, up elker ewoldyger margen 2 stuver brabans und en ort totter wade by der mollen, und tot de doer gestekene wade dre ort brabans, ock ettelike ewoldyge margen ten halven gelde gerekent und ten dele gelde twe margen vor eyn.

In den yare ons Heren 1552 op den 20 dach yn den Mey synnen alle de erfgenoten myt den pechteren, und meyeren, de oere water leyden doer de stenen scluse by Hulsbergen dorch

(fol 5^{v}; 330^{v}; 264^{v}).

karkensprake van den dycgreven by den anderen versammelt, up de doergesteken wade, by Hulsberge tusschen den sclusen und aldar endrechtliken verdraegen und besclaten, dat men de selve wade bestaden solde op en vermynderen und van den dycgreven begert, dat he de so tot profit der lande und erfgenoten bestaeden solden dar by dorch begerte van den erfgenoten geordenyrt wort van wegen der erffgenoten Gerryt van Lennyp[2] und de Procurator van Hulsbergen[3] und van den pechteren und meyeren wegen, Daniell Egbertsen, schulte to Heerdt und Henryc Albersen to Wylpe. Und hyr van heft de kerse gebrandt

1 FOCKEMA ANDREAE (*Polderdistrict Veluwe*, p. 25) zag de invloed van Zutphen en Zutphense erfgenoten welhaast uitsluitend in de periode 1500-1528, toen Deventer door de aggressieve politiek van Karel van Gelre zijn rechten op de Veluwe niet kon doen gelden. De hier medegedeelde Zutphense burgers die erfgenoten in het waterschap blijken te zijn, blijken echter de opvatting van Fockema Andreae te weerspreken. Het belang van Zutphen bij het waterschap was toch ook weer niet zó gering. Dit gold zowel in de periode vóór 1492-1528, als ook er na.

2 Gerrit van Lennyp uit Hattem. In 1535 was hij namens Karel van Gelre rentmeester te Coevorden. Hij was te Hattem sinds 1545 lid van de raad. Hij was meermalen schepen. FOCKEMA ANDREAE, Veluwe, p. 29; F.A. HOEFER, Waterstaatstoestand Hattem, p. 140.

3 Pater Hubertus van Amersfoort, G.A. MEYER, Het Fraterhuis Hulsbergen bij Hattem. Tegenwoordig zou men zeggen de patereconoom van het klooster. FOCKEMA ANDREAE wijst er op (*Polderdistrict Veluwe*, p. 29 en 30), dat door de drang der omstandigheden een andere groepering van belangenvertegenwoordigers in het leven was geroepen, waarin Hulsbergen, steunend op grondbezit en maatschappelijk prestige de toon aangaf. Zie hiervoor inl. p. 283.

to wesen, yn Harmen van Mekerens[1] hus op wondesdach na Pynxteren[2] up vorwerden und manyren gelic by der kersen uutgespraken wort und heft den sclach gegeven Johan Gelderman voer 275 golden gulden, 28 stuver brabans den gulden gerekent, und deselve wade vorschreven wort benedden angelacht dre roden und vyr voet etliker roede 15 voeten dat se worde en rode t'weynich angelacht, of sych sulx wedder geboerde dat Godt verhuden wyll, so most den dyck angelacht wesen vyer roden und nyet myn und de onkosten was 15 daller myn twe stuver brabans. Hier syn an und aver gewest Johan van der Knyppenborch dycgreve, myt de vyr gedeputyrden vorschreven und meyster Gerlich Doys[3] ende Gerrit van Yrt[4] borgemeyster und als heymraden Henryck van Essen, Tyman Sturman und Harmen de Herden.

(fol 6^{r}; 331^{r}; 265^{r}).

Item anno 1552[a] up donderdach na Pynxteren synnen alle de erffgenoten und meyeren uut elker kerspel de oer water leydenn dorch de scluse by Hulsbergen twe volmechtygen dorch den dycgreve myt karkensprake verdaecht to Twelle om aldar to hoeren wo de doergesteken wade bestaet was, vort to rekenen alle onkosten de de dycgreve myt den heymraden und erfgenoten op alle dachvarden gedaen hadden und allen waden geschen wes to dessen dach to, so synnen de volmechtygen van den erfgenoten up dach vorschreven to Twelle erschenen, yn der karken to vormyddage und hebben aldaer de onkosten myt datgene dat de doer gesteken waden kosten solden scharpeliken avergerekent, dar to uutgesat up elker margen de gehel gelt geven anderhalven stuver brabans, und de half gelt geven dre ort brabans belopt als 600 hoven en 4 ten helen gelde, facit ettlike hoven 24 brabanse stuvers ten helen gelde. Item Johan Gelderman sal hebben 275 daller. Ytem de teronge geschet voer und na van desen dage darmede yngerekent, datgene dat de erffge-

1 Harmen van Mekeren bezat in leen o.a. het ‘goet te Huningh’, dat in het *Register op de Leenakten van Veluwe* gerubriceerd staat onder Hall en Beekbergen. Zie aldaar p. 202 en p. 429.
2 8 juni.
3 Gerlich Doys had in 1534 ‘een goet ende hofstat te Heerde in den lande van Veluwen’ gekocht ‘mit soveel vrij lants daer men alle jaer 12 golt gulden uut betaelt tot heren gulden’. *Register Leenakten Veluwe*, p. 224.
4 Gerrit van Yrt was burgemeester van Hattem.
a Boven de regel staat *15* geschreven.

noten den dycgreven, und den schryver geven to schryven belopt t'samen 142 daller. Noch des anderdages na de rekenynge tot Jacop Henryx hus vertert 21 dallers noch na 2 dallers. Item so de erfgenoten mest to Twelle nyt consentirt of to stan en wolden myt ennygen uutsetten der waden halven de geschoert was tendes den dyck by Hulsbergen yn den Santberrich der halven de nedderste erffgenoten nyet enen stuver brabans

(fol. 6^{v}; 331^{v}; 265^{v}).

geven[a] of betalen wolden tot ennygen anderen waden of men solde de erste mede betalen und daromme de erffgenoten wedder by den anderen laten komen sulde up groten onkosten gelopen hebben, so heft de dycgreve myt raet der heymraden, und tot wolvart der lantschap de selve wade moten bestaden an de van Hulsbergen dar van gegeven 13 daller. Ock heft de dycgreve myt den heymraden na deser tyt duck und vaken moten ryden up de wade so to beschicken om erde to wysen und ander gebreken, und voert upsycht to hebben und twemal gewest om de to untfangen dat se de dan noch nyet wal gemaeckt en hadden daer up ter onkosten gedan 13 daller.

Bijlage
29 juli 1519

Burgemeesters, *schepenen*, *en raad van de stad Hattem oorkonden*, *dat de erfgenoten van het polderdistrict Veluwe over de Voorganck bij Hattem een brug van 60 voet lengte hebben laten bouwen*, *en een som gelds in golden gulden hebben betaald*, *overeenkomstig de bepalingen in de oorkonde*, *die Reinald IV op 13 oktober 1415 heeft uitgevaardigd aan het polderdistrict Hattem en het polderdistrict Veluwe*, *betreffende de* '*Gatendijk*', *en de schouw van de benedenloop der Veluwse weteringen*.

Afschrift Handschrift Universiteitsbibliotheek Utrecht no. 1140, fol. 265^{v}-268^{v}. In deze oorkonde is opgenomen de oorkonde van 13 oktober 1415 aan het kerspel Hattem en aan het polderdistrict Veluwe. Deze laatst genoemde acte uit 1415 is, voor zover het het kerspel Hattem betreft, afgedrukt bij F.A.

a Dit woord staat in margine geschreven.

Hoefer, Mededeelingen omtrent den ouden waterstaatstoestand van Hattem, Bijdragen Mededeelingen 'Gelre', V, 1902, Bijlage II, p. 178-180, en in regestvorm door I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden, dl. III, no. 357, en eveneens door P. Nijhoff, Tijdrekenkundig Register Oud-Archief Hattem. p. 10. In de uitgave van Hoefer wijkt de spelling aanzienlijk af van de hieronder uitgegeven tekst[1].

Wy Borgemeysteren, Schepen unnd Radt der stat van Hattem doen kont und bekennen avermytz desen onsen apenen bref vor ons und unse gemene borger kerspols ende und alle unsen und oeren nakomlyngen. Also als de hochgebaren dorluchtige vorst und her Reynolt hartich van Gulich unnd van Gelre onsen Genedygen leven heren gelofliker gedachten gegunt und gegeven heft en dyckrech und schouwe to hebben und to doen yn synre genaden land und unser kerspelen vorscreven na begryep und vermogen twen synre genaden breve der synre genaden ondersaten dar van en dels synre genaden kerspel und undersaten 's zlantz van Veluwen den en und den anderen ons und unser stat gegeven heft welke onse bref ludet van worden to worden als hyrna beschreven staet.

Wy Reinolt van der genaden[a] Gades hartich vann Gulic unnd van Gelre und Greve van Zutphen voer ons, und voer alle onsen erve und nakomlyngen bekennen und begeren kondt tsyn allen luden und den genen de desen bref seyn of hoeren lesen, dat wy om orber und uut[b] wyllen, ons und unseren undersaten, myt namen onser borger van guder lude, unser stat und karspel van Hattem, van Vorchten, van Herde, van Oen, van Nyebrock, und van der Wolde[c], und myt den genen de daer ynne geseten, und gehoerende syn, und ock om te verhuden grot[d] hynder, und groten verdarfliken schaden, de ons und unsen dar af komen mochten, worde der nyet verhudet myt den selven onsen borgeren und guden luden van Hattem, und Vorch-

1 In de hier uitgegeven tekst zijn de verschillen in spelling met het Hattemse handschrift niet aangegeven. Daarentegen is verschil in betekenis van sommige passages wèl verantwoord.
a Het woord *genaden* staat boven de regel geschreven.
b Hs. Hattem *nutz*.
c In hs. Hattem ontbreekt de passage *van Vorchten*, *van Herde*, *van Oen*, *van Nyebrock*, *und van der Wolde*.
d Hs. Hattem *krot ende*.

ten, Nyebrock, und Herde, und der Wolde[a] vorscreven und dar yngeseten und behoerende syn als van enen dyckrechte und schouwe yn den kerspel tot Hattem[b] yn alre formen und manyren als dat van puncten to puncten hyrna beschreven staet.

Item to den ersten hebben wy gegeven und gegont geven und gunnen myt dessen breve onsen borgeren und guden luden van Hattem und karspelen vorscreven[c] und allen oere nakomlyngen eend dyckrecht und schouwe to hebben, und to doen yn lande und kerspelen van Hattem vorscreven to weten baven yn Hulsberger kolc daer de lantschouwe kyrt tot benedden yn de Issele to, und wy hebben hem ock gesant und gegeven tot onsen und oeren dycgreven to wesen unsen richter to Hattem de nu ys, und hyrnamals wesen sal, und unse Schepene der stat van Hattem vorscreven sullen gemenlyken heymrade wesen. Doch also to verstane dat onse dycgreve vorscreven nyet en sal mogen schouwen, 'ten sal syn myt bywesen vyer der schepenen vorscreven of mer und nyet myn. Mer welke of we van den selven schepenen by de schouwe ys of kompt dar van en sal gen koer wesen, al so vern als dat getal van vyren, of mer und nyt myn und vol ys gelyc vorscreven stet.

Voert ys bevoerworth tot welker tit en dicgreve up der Isselen schouwen wyl und dat unse dicgreve vorscreven let weten myt[d] synen gesworen knechten[e] of breve, so sall unse dycgreve vorscreven myt synen heymraden ock schouwen up den selven dach den hem de Isselsche dycgreve liet wetten, und bynnen acht dage na den daege vorschreven sal unse dycgreve schouwen allentlyken vervielt und geendet syn. Und we[f] van unsen borgeren of kerspelsluden to Hattem, dar an brockhaftich worde und dat versete de sal vervallen syn ter yrster schouwe myt ener Vlemschem placke, und de anderde schouwe myt twe Vlemsche placken, und de darde schouwe sal men dar mede vortvaren und doen als hyrna klarliken beschreven staet. Welke brocken und koer de also verschijnen als vorscreven stat, de sulle wy hallif hebben

a In hs. Hattem ontbreekt wederom de passage *Vorchten*, *Nyebrock*, *und Herde*, *und der Wolde*.
b In hs. Hattem is tussengevoegd: *en die dairynne geseeten ende gehorende syn op datum des briefs averdraeghen ende eyns geworden sijn*, *als van eynen dijkrechte ende schouwen in denselven kerspel*.
c In hs. Hattem ontbreekt de passage *und karspelen vorscreven*.
d In de tekst van de codex staat *my*.
e Hier achter volgden de woorden *myt synen geswaren knechte*. Deze woorden zijn doorgestreept.
f Het woord *we* is boven de regel geschreven.

und unse dycgreve de ander helfte. Vort sal dar wesen en waterganck de sal syn 40 voeten wyt unnd nyet myn. Und den waterganck sal ellick holden daer he gelandet ys boven daer en halven depen to und de to beyden syden gelandet ys de sal den waterganck al holden al so ver alst erve to beyden syden get. Und oft al so gevele, dat enyge[a] stalen ofte besclagen yn den selven waterganck weren of qwemen, se weren dan ons of yemants anders tot welker tyt dan onse dycgreve of den heimratz vorscreven duchte, dat des landes noet ys, so sal he dat laten weten dengenen, de dar to gesat hadden of yn der erve und weterynge de gekamen were an hem selven an synen erve of yn de kerken, also vere de gene nyet bynnen land ys en were, um de wedder uut t'doen. Und of se des nyet doen en wolde, of en dede so sal unse dycgreve myt den heymradt dat bestaden, opten mynnesten kost und den de ander brocken, und unrat de daer up geboeren to gan, sal he ynwynnen und uutpenden myt[b] onses dycgreven knecht van den genen[c] de nyet en deden als vorscreven stet, und dat also ducke und mennichmals als dat noetgeboren sal und mach. Und dre[d] werven[e], de stalen, of besclagen, sal unse dycgreve myt synen heimraden of moten breken als voerscreven stet of doen breken tot welker tyt der dycgreve van der Isselen hem dat let weten.

Und wert sake dat unse dycgreve und heymradt to Hattem des nit en deden to eniger tit, als hem unse dycgreve van der Ysselen hem dat let weten als vorscreven stet, so sal de vorschreven dycgreve van der Isselen myt synen heymraden dee vorscreven werve, stalen, off besclaege off breken, off doenn off breken, und dar yn to doen yn allen saken als dat punct des breves dat ynholt gelick als onse dycgreve und heymrat to Hattem, dat de gedaen sulden hebben. Ock mede so yst sunderlynge verdraegen oft sake were dat yemant, we dat were, na der schouwynge unser dycgreve und heymraden vorscreven syne waterganck off weterynge nyet gemact en hadde, also wyt als vorscreven ys, noch ock also dyep als des den lande noet wer na kennynge der heymraden, so sal unse dycgreve myt den heymrade dat bestaeden, to doen op den mynnesten kost und pennynck und al so voerts und also dan yn en harbarge trecken,

a In hs. Hattem is na het woord *enyge* het woord *weeren* tussengevoegd.
b Het woordje *up* is doorgestreept.
c De tweede *n* van dit woord is doorgestreept.
d Verschrijving voor *de*.
e In hs. Hattem *weeren*.

und aldar to blyven lyggen, und to lasten also lange und hentertit de weterynge daromme se yn de lestynge gekamen weren, vol und al wal gemaket weren na schouwynge unser dycgreve und heymraden vorscreven. Und so wat dat kostet myt der terynge derselve onser dyckgreve und heymraden, und ock anderen onrat und brocken, de daer up behoeren to gaen, dat sal betalen de genen de syne weterynge nyet gemaect en hadde, und men salt hem ofpenden myt onsen dycgreven knecht. Alle argelist ys genseliken und altomal uutgescheyden ynde vorscreven puncten und vorwerden de welke also als de voer bysonder beschreven stan. Wy Reynolt Hartoge van Gulich und van Gelre und Greve van Zutphen vorscreven voer ons und voer alle unse erve und nakomlyngen vorscreven gelast hebben und gelave yn goede trouwe den vorscreven onsen borger und kerspelslude van Hattem, van Vorchten und van Herde, van Oen und van Nyebrock und van der Wolde de nu syn und namals wesen sullen erfflyken und eweliken, und ummermer vast stede und onbreckeliken t'holden und dar tegen nyet t'doen noch geschen laten yn ennyger wys und hebben des to orkonde vor uns und unsen erven und nakomlyngen, onse segel myt onser rechter wetenheyt walbedachten berade und guden wylle dan und heten hangen an dussen yegenwordygen bref gegeven ynt yar ons Heren dusent dvyerhundert und vyftin des sonnendages na Sancti Victorsdach.

So bekennen wy Borgemeisteren, Schepen, unnd Radt der stat van Hattem und gelaven vor ons onsen gemenen borgeren karspelsluden, und ale onsen und oere nakomlyngen dat wy alle ytlyke punct bysunder wo dat de vorscreven ons genedygen heren Hartich Reynolts bref begrepen heft vollenkommentlick, und unverbrocken nu und tot ewygen tyden voltrecken und volbrengen und holden sullen, als dat den ondersaten und kerspelsluden 'sclandis van Veluwen de hoeren waterganck daer doer behoeren to hebben van hoeren waterschouwe gen hynder offte letzel geschen sal. Vort laven wy yn geliker mate also de gemene erffgenoten der selver karspelen en brugge hebben doenn maken by ons stat aver de waterganck van 60 voet lanck unnd uns daer beneven hebben doen geven in somma van golden gulden, na ramynge und gutduncken onses genedygen leven heren hartich van Gelre, und synre genaden hartogen Raedt und de pennyngen up oeren guderen na margental uutgeset hebben und laten boeren de selve, wy ock bekennen nu vollenkommentlick untfangen to hebben, und vort yn dat gemene beste, nutte und

orber unser stat gekyert hebben. Dat wy und unse nakomlyngen van nu voert an, de selve brugge up onse kost und van onser stat gude erffliken und eweliken holden, wachten und waren sullen yn der lencte van 60 voeten, und dat to yngeliken den graeven doer Hoemot gegraven als de nu ys.

Allet vorscreven sonder argelist des to orkondt der warheyt, hebben wy Borgemeysteren, Schepen und Raedt vorscreven vor ons, onsen gemenen borgeren und karspelsluden, myt aller hoere wethen vor ons, onsen und hoeren nakomlyngen onser statsegel benedden an dussen bref gehangen. Gegeven ynt yar ons Heren 1519, des vrydaeges na Sancti Jacobsdach des hilligen apostels.

***

Item dussen bref vorscreven ys yn der statkyste to Zutphen, dar sal men den vynden van den erffgenoten[1]. Als men de bref behovet, so sal men de dar als vorscreven yn der kysten vynden.

1 In de periode 1496-1528, toen Coenraad van Leesten, dijkgraaf van Veluwe was, en er bovendien herhaaldelijk ernstige moeilijkheden waren tussen Karel van Gelre en het Oversticht (met name met de 3 grote IJsselsteden), nam Zutphen de leiding gevende positie in het polderdistrict Veluwe voor geruime tijd over van Deventer.

Grondbezit in de Gelderse Polder te Zevenbergen 1574-1609 medegedeeld door C.G. van den Hengel

In het archief-Daniël van der Meulen, op het gemeente-archief te Leiden berustend, treft men onder inventaris-nummer 203 honderdzes stukken betreffende het grondbezit van deze koopman in de Gelderse Polder te Zevenbergen aan. Het gaat in hoofdzaak om de in deze polder gelegen dertig Brabantse bunder of veertig hectare[1], die in 1574 het eigendom van de Antwerpse koopman Jan della Faille de Oude waren geworden. Zijn dochter Hester della Faille bracht in 1584 bij haar huwelijk met Daniël van der Meulen één achtste deel van die dertig bunder mee, in 1594 kreeg Daniël door grondruil drie achtste delen erbij, in 1603 en 1609 werd er door Hester nog telkens één achtste deel bijgekocht[2]. Zo kon in 1609 drievierde deel afgescheiden en als 22 bunder 296 roeden, ruim 30 ha. dus, verkocht worden.

Uit de stukken[3] krijgt men de indruk dat Daniël van der Meulen na de boedelscheiding van het sterfhuis van Jan della Faille in 1594 ook voor zijn zwagers Jan, Karel en Jacques della Faille en Louis Malapert de administratie heeft gevoerd. Waarschijnlijk in verband met de afrekening en vooral met het oog op de vele moeilijkheden daarover met de pachter Christiaan Mus heeft hij niet alleen alle stukken uit het sterfhuis-Della Faille betreffende de dertig bunder in de Gelderse Polder, maar ook stukken aangaande een even groot stuk land, dat een andere zwager, Robert van Eeckeren, in dezelfde polder had liggen, onder zijn hoede gekregen.

Na het overlijden van Daniël van der Meulen in 1600 behartigden achtereenvolgens diens broer Andries tot zijn dood in 1611 en daarna Andries' zwager Nicolaas Malapert ‘als gecoren

1 Voor de oppervlaktematen, zie H. VAN DER WEE, *The growth of the Antwerp market and the European economy*, I (Statistics), 's-Gravenhage 1963, p. 104.

2 Notarisprotocol van Jan van Hout, II (Not. Arch. Leiden, inv.nr. 44) f° 204^{v}.

3 Zie bijv. de brief van Christiaan Mus van 9 febr. 1595 uit Zevenbergen aan Van der Meulen (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/71).

mombaer ende voogt' de belangen van Daniëls weduwe en haar kinderen, ook die in de Gelderse Polder en zo berustten de stukken betreffende dat land toen onder hen. Drie jaar na de dood van Nicolaas Malapert in 1615 zijn de stukken weer aan Hester terugbezorgd, zoals zij eigenhandig heeft aangetekend (stuk 22).

De Gelderse Polder lag in 'het land van Zevenbergen', een tot het graafschap Holland behorende heerlijkheid. Bij de Elisabethsvloed (1421) sloeg het alluviale Zevenbergen bijna geheel weg. Wat overbleef heette voortaan het Oude Land van Zevenbergen. Van 1530 af werd het overstroomde gedeelte stukje voor stukje opnieuw bedijkt, eerst met een kadijk, dan met een zomerdijk, tenslotte met een 'zeedijk'. In 1558 verkocht Cornelis van Bergen, heer van Zevenbergen, 250 bunder aanwassen aan Lenaert van Driel, koopman te Antwerpen[1]. De zuidelijke grens van deze gorzen liep over de Kleine Schenkeldijk[2]. Ten noorden van deze dijk lag, ingesloten tussen de Grote Schenkelpolder en de inpoldering van de heer van Elderen, een toen nog niet bedijkt stuk land van ongeveer negentig bunder[3] (zie schetstekening 1 en stuk 3[2]). Deze inham heeft genoemde Lenaert van Driel vóór 1565[4] verkocht aan Gerard Gramaye, ontvanger van de stad Antwerpen. Mogelijk was het land toen nog onbedijkt, want na 1568 kocht Gramaye er van Margaretha, gravin van der Marck en van Aremberg, die na het sneuvelen van haar man bij Heiligerlee in moeilijkheden was geraakt, 11½ bunder bij. Met dit stuk land erbij kon men de dijk van de Gelderse Polder goed doen aansluiten bij de zeedijk van de Grote Schenkeldijkse Polder en van Elderensland[5]. Opmerkelijk is, dat deze nieuwe dijk - die toch de waterkering was voor de ingelanden van de Gelderse Polder en van de daarachter gelegen Kleine Schenkelpolder (zie stuk 3) - eigendom van de

1 R.A. Den Bosch, Verz. Pels Rijcken, inv.nr. 1887, nr. 9.

2 Bij de aanleg in de 19e eeuw van het traject Zevenbergen-Zevenbergsehoek is deze Kleine Schenkeldijk als spoordijk benut.

3 Vriendelijke mededelingen van de heer A. Delahaye, archivaris van Zevenbergen, die in *De Oranjeboom*, dl. XVIII (1965) een artikel over de vorming van het grondbezit van Zevenbergen hoopt te publiceren.

2 Bij de aanleg in de 19e eeuw van het traject Zevenbergen-Zevenbergsehoek is deze Kleine Schenkeldijk als spoordijk benut.

4 R.A. Den Bosch, Oud-Recht. Arch., Schepenb. Zevenb., inv.nr. 167, f° 105.

5 In het Verpondingsregister van 1591 wordt de Gelderse Polder met de beide Schenkeldijkse polders nog opgesomd onder de 'Buitenbesomerdijckte Polders' (G.A. Zevenb., Oud-Arch., nr. 1353, f° 12^{v}).

Schetstekening 1. De Gelderse Polder temidden van de bedijkingen bij Zevenbergen.

zoëvengenoemde gravin was[1]. Ook elders te Zevenbergen werden dijken los van het door die dijken beschermde land in bezit gehouden of verkocht. Had men deze soms nodig als aanvoerwegen voor nieuwe inpolderingen?

Gerard Gramaye[2] nu werd aangesproken voor schulden, en 2 december 1574 werden zijn landerijen onder Zevenbergen in kopen van vijftig tot honderd en meer bunder bij decreet van de Grote Raad van Mechelen verkocht. De gravin van Hoochstraten[3], Karel della Faille[4] en Gerards broer Jacob[5] namen ieder een koop voor hun rekening; de Gelderse Polder kwam op naam van *Jan della Faille de Oude*, een zwager van Lenaert van Driel en door zijn zoon Karel schoonvader van Cecilia Gramaye, oomzegster[6] van Gerard en Jacob Gramaye, alsmede op naam van *Robert van Eeckeren*, schoonzoon van Jan della Faille de Oude, en op naam van *Anthonie Malapert*, broer van Louis Malapert, een andere schoonzoon van Jan della Faille de Oude (stuk 1). Enige in de grond gevestigde renten werden afgelost (stuk 2). De gehele polder werd in drie nagenoeg gelijke delen verdeeld: Robert van Eeckeren werd eigenaar van het zuidwestelijk deel tegen de Grote Schenkeldijk, Anthonie Malapert van het middelste gedeelte en Jan della Faille van de noordoostelijke kavel tegen de Eeuwoutsdam (zie schetstekening 2 en stuk 4).

Alles was nog weiland en Peter Rutgersz. van der Vleuten te Breda trad als rentmeester en gemachtigde van de drie grondheren op. Als zodanig besloot hij samen met de ingelanden van de Kleine Schenkeldijkse Polder de dijk van de Gelderse Polder te verhogen ‘om te vervolgen die dijckagie van de Heeren Elderen ende boven eene voet hoogher te bedijcken dan die van den

1 Mus 7 Juli 1596 aan D.v.d.M. (Arch.-D.v.d.M., inv.nr. 203/75). Na het overlijden van de gravin (1599), kwam de dijk in het bezit van haar zoon Karel graaf van Aremberg.

2 F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, XX, Antwerpen z.j., p. 263: ‘... Maar in 1568, in 1571 en in 1580 heeft hij vanwege de stad rechterlijk onderzoek te lijden en ... 1581 ... niet minder dan 227.782 gld te weinig in de kas der Saten gestort ...’; W. BRULEZ, *De firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*, Brussel 1959, p. 203: ‘... wegens insolventie ...’.

3 De ‘Nieuwe Dijk’ etc., totaal 158 bunder. Schepenb. Zevenb., inv.nr. 167, f° 18.

4 In Cl.Meren 12 en in de Noortpolder 120 bunder. T.a.p., f° 35-38.

5 Een hoeve in Gr.Zandberg en de Gr.Zeedijk met gorssingen, totaal 90 bunder. T.a.p., f° 12^{v}. Deze goederen staan in 1577 op naam van Karel della Faille. T.a.p., f° 67.

6 Schepenb. Zevenb., inv.nr. 167, f° 67.

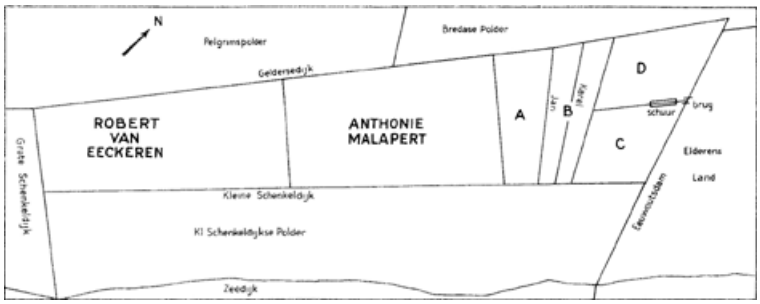

Schetstekening 2. De Gelderse Polder. In het rechtse gedeelte, het land van Jan della Faille de Oude, is de verkaveling van 1609 ingetekend.

Grooten Schenkeldijck' (stuk 3). Maar Robert van Eeckeren visiteerde een maand later, mei 1578, met twee dijkgraven 'onsen dijck' en gedrieën gaven zij als hun mening, dat het niet nodig was enige kosten daarvoor te maken[1]. Anderzijds werd in februari 1581 door de ingelanden van de Gelderse Polder en de Kleine Schenkeldijk verklaard dat men op elk bunder 6 gl. 4 st. verdijkt had, wat overeenkomt met de in 1578 gemaakte schatting[2]. Zo de Gelderse Polder al een zomerdijk had, dan heeft de polder toen een betere dijk gekregen, althans een hogere dan de Grote Schenkelpolder, en werd die dijk op één hoogte gebracht met de dijk van Elderensland. Langzamerhand werd het mogelijk, de polder als bouwland te exploiteren en kon er gedacht worden over oprichting van bedrijfsgebouwen. Die waren noodzakelijk voor een doelmatige winning van de mest, die uitputting van de grond moest voorkomen. In 1587 werd de pachter met de oprichting ervan belast (zie stuk 8).

Kort na het overlijden van Jan della Faille de Oude (1582) stierf zijn jongste dochter Cornelia (1583), aan wie hij de dertig bunder in de Gelderse Polder had vermaakt. Zo erfden haar acht broers en zusters dit land ab intestato. Door uitwisseling verwierf Hester della Faille, die op kerstmis 1584 met de eveneens uit Antwerpen afkomstige koopman Daniël van der Meulen was getrouwd, de achtste delen van Maarten en Steven alsmede van Robert van Eeckeren, de man van Anna della Faille. Zo was Daniël van der Meulen bij zijn overleden in 1600 eigenaar van de helft van het Della Faille-deel van de Gelderse Polder. In 1603 werd het deel van Jacques verworven, tenslotte verkochten enkele jaren later Louis Malapert jr. en Cornelia Malapert het deel van hun vader als weduwnaar van Maria della Faille[3].

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/12.

2 G.A. Zevenb., Reg. 119.

3 Notarisprotocol van Jan van Hout, II (Not. Arch. Leiden, inv.nr. 44), f° 204^{v}. - Hiermee stieten de Malaperts het laatste restje van hun grondbezit in de Gelderse Polder af: nadat Christiaan Mus op 7 juli 1608 de koop van 15 februari 1601 van de dertig bunder van de Malaperts ongedaan had moeten maken (zie Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/48), verkochten dezen het land 26 maart 1609 aan een rijk weeskind te Zevenbergen, de achternicht van de in de inleiding nog ter sprake komende Jan Claasz. Pijl (zie Schepenb. Zevenb., inv.nr. 168, f° 116). De toen overeengekomen prijs is niet gevonden, maar terwijl Mus in 1601 17.000 gulden had moeten geven, werd hetzelfde land in 1624 in zeven kavels verkocht voor in totaal 31.833 gulden, of 1061 gulden per bunder (t.a.p., f° 216^{v}). - Mus had op 7 december 1600 voor 14.000 gulden ook de dertig bunder van Robert van Eeckeren gekocht, welke koop op 6 februari 1609 ongedaan gemaakt moest worden (t.a.p., f° 130^{v}).

Hester della Faille en haar kinderen, die zo zes van de acht delen verworven hadden, deden deze 22 bunder 297 roeden op 14 juli 1609 voor 12.507 gulden van de hand aan jhr. Philippus de Soete, gezegd van Lake, heer van Villers enz. (stuk 21). Ook Karel della Faille verkocht zijn deel, 3 bunder 314½ roeden weiland, en wel op 21 september 1609 aan Van Stijll, de dispensier van de gravin-douairière van Hohenlohe[1]. In verband met deze transacties had eerder in genoemd jaar een verkaveling van de grond plaats gehad. Bij loting was vastgesteld, welke parten Karel en Johan della Faille jr. hun eigendom mochten noemen. Het lot was Hester della Faille ongunstig gezind geweest: zij verkreeg geen aaneengesloten stuk[2] (zie schetstekening 2).

Nadat Peter Rutgersz. van der Vleuten vier jaar als rentmeester had gefungeerd en voor de drie eigenaren van de Gelderse Polder de weilanden had verhuurd[3], was hij in 1579 nog korte tijd pachter van Robert van Eeckeren[4]. Vanaf het jaar 1580 traden Laureys en Christiaan Mus als zodanig op voor Robert van Eeckeren en Jan della Faille de Oude (stuk 4)[5]: zij pachtten

1 Schepenb. Zevenb. 1592-1624, inv.nr. 168, f° 108^{v}.

2 Op 3 juni 1609 hebben Jan Pijl te Dordrecht voor Hester della Faille, Karel della Faille te Zevenbergen, en Andries della Faille voor zijn vader Johan della Faille jr. te Leiden gedrieën bij loting de grond verdeeld. Het land was in vier in oppervlakte gelijke kavels verdeeld (zie schetstekening 2); wegens verschil in kwaliteit moest de eigenaar van A 160 gulden en die van B 140 gulden toegeven en zou de eigenaar van C 200 gulden en die van D 100 gulden ontvangen. De schatting was geschied door vier arbiters: Christiaan Fransz. Beens (= Mus), Adriaan Pietersz. (van Waalwijk, in 1597 genoemd als vertrouwensman van Daniël van der Meulen, zie regest 25; kocht in 1609 avelingen en dijkettingen van Elderensland, zie Schepenb. Zevenb., inv.nr. 168, f° 117), Jan van Lingen en Hendrik Anthonisz. Beenhacker (in 1609 pachter van een hoeve van 23 bunder in de Noortpolder van Karel della Faille, zie Schepenb. Zevenb., inv.nr. 168, f° 108^{v}). - Bij de loting vielen de kavels A, C en D aan Hester toe; Karel en Johan della Faille verdeelden kavel B zó, dat Johan de tegen kavel A gelegen helft en Karel het restant kreeg. Op de grens van C en D stond de schuur, die sinds 1607 eigendom van Hester della Faille was. - Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/53, voert als titel: Extract uuyten Registratie van Acten, gepasseert voor Schepenen tot Sevenberghen; het stuk komt in het schepenboek echter niet voor.

3 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/12.

4 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/8.

5 Het gedeelte van Anthonie Malapert werd toen beheerd door Anthonie Crieck, die ook rentmeester van Malaperts bezit in de Heiningen onder Willemstad was en die, indien nodig, zijn vertrouwde knecht Martens naar de Gelderse Polder zond om daar stukken land te verhuren (zie stuk 5[3]). Toen het bedrijf in de Heiningen door Malapert was afgestoten, schijnt Christiaan Mus de door de tijdsomstandigheden zeer moeilijke taak als rentmeester gekregen en bovendien een paar blokken van Malaperts dertig bunder in gebruik genomen te hebben (zie stuk 5).

dus zestig bunder en verhuurden ze weer aan diverse Zevenbergse boeren.

Laureys Mus wordt al spoedig niet meer genoemd, Christiaan daarentegen domineerde dertig jaar lang in de polder[1], althans in de stukken erover. Deze Bredase poorter[2] was een ware makelaar in huurland: voor Godevaart Montens en familie ca. zestien bunder[3], verder land in Schuddebeurze bij Fijnaert en in de Heiningen bij Willemstad. Hij pachtte ook de tienden van de Gelderse Polder (zie stuk 5). Hij kocht in 1580 twintig bunder van jr. Jan van Assendelft[4], in 1600 de dertig bunder van Robert van Eeckeren, in 1601 die van de Malaperts; in resp. 1609 en 1608 ging dit bezit weer van de hand, maar nog in 1609 leidde hij voor Andries van der Meulen het bedrijf in de nieuwe polder Prinsenland te Dinteloord en had hij een poldertje bij Lage Zwaluwe in huur van koning Philips III (zie stukken 17-20).

De pachtcontracten, op het eerste na alle met Mus gesloten, kunnen in het volgende overzicht worden samengevat[5]:

Naast de betaling in geld was er soms de betaling in natura (een os, een hamel), die dan als toepacht bij pachtcontract werd bedongen. Ook diensten konden geconditioneerd worden, zo in het contract van 1603 het diepen van de sloten. Een andere dienst waardoor de waarde van het grondbezit aanzienlijk werd verhoogd, was het plaatsen van gebouwen; met het oog daarop betaalde Mus voor de dertig bunder van het deel van Daniël van der Meulen c.s. van 1587-1594 tweehonderd gulden per jaar minder, waartegenover de pachter de verplichting op zich

1 In het verpondingsregister anno 1591: 'Den Gelderschen Polder, ± 86 bunder ..., die altesamen in pachte gebruyckt worden bij Cristiaen Mussen...' £ 12 pacht per bunder (G.A. Zevenb., Oud Arch., nr. 1353, f^0 12^v).

2 Schepenb. Zevenb., inv.nr. 167, f^0 114, i.d. 10 okt. 1580: 'poorter van Breda'.

3 Schepenb. Zevenb., inv.nr. 168, f^0 26^v.

4 Schepenb. Zevenb., inv.nr. 167, f^0 114.

5 De bronnen zijn voor de verschillende jaren: Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/8 (1579); stuk 4 (1580); inv.nrs. 203/13 en 17 en stuk 8 (1587); commentaar van Louis Malapert op de rekening van Crieck over 1584-1591: inv.nr. 212C, f^0 4^v (1591); inv.nr. 203/21 (1595); stuk 11 (1597); inv.nr. 203/36 (1601); inv.nr. 203/67 en 99 (1603); inv.nr. 203/67 (1608); inv.nrs. 203/63 en 83, vgl. stuk 19^6 (1609).

Jaar van ingang	Eigenaar	Termijn	Pachtsom p. bunder	Toepacht	Exploitatie	Bijzondere bepalingen
1579	R.v.E.	1 jr.	25 gl.		Weiden en hooien.	Verhuurder betaalt omslagen, huurder waterwerken.
1580	J.d.l.F. sr.	4 jr.	20 gl.	1 os	Weiden, ⅓ hooien.	Idem; geen schurftige dieren, geen varkens.
1587	D.v.d.M.c.s.	7 jr.	13⅓ gl.			Huurder betaalt omslagen en waterwerken en zal schuur, berg, woonhuis en stalling bouwen; 1594 gratis wegens hoge lasten en misoogst.
1591	Malapert		8 gl. weiland, 20 gl. zaailand		Eén blok zaaien, de rest (23 bund.) tot weide maken.	
1595	D.v.d.M.c.s.	7 jr.	12⅓ gl.		4 jr. zaaien, 3 jr. weiden.	
1597	Id.	7 jr.	12⅓ gl.	1 hamel	4 jr. zaaien, 3 jr. weiden.	
1601	Erven D.v.d.M.	2 jr	15 gl.	1 hamel	Weiden.	Sloten diepen,

					waarvoor 1 × 100 gl. gekort wordt.
1603	Id.	3 jr.	15□ gl.	Weiden.	
1606	Id.	2 jr.	12□ gl.		
1608	Id.	1 jr.	16⅔ gl.	Gezaaid.	

nam, een schuur van minstens 800 gulden te bouwen[1]. De in 1596 bij de taxatie opgemaakte specificatie der afmetingen (stuk 7) heeft een reconstructie van deze schuur mogelijk gemaakt (zie schetstekening 3 bij dat stuk).

Betaling in geld geschiedde dikwijls door overwijzing, zo reeds in 1588 een bedrag van 2550 gulden voor graan, aan de bezetting van Breda geleverd[2]. Ook dijkagekosten in 1580 (23-9-11 gl.) en onkosten aan de Eeuwoutsdam (159-10-0 gl.) werden op de pachtschuld in mindering gebracht, alsmede de grondcijns (24-12-11 gl.)[3]. Een betaling in natura was de levering van twee paarden (100 gl.)[4], 24 achelen (ca. 9,6 hl.) gerst voor 21-15-0 gl.; 64 viertels (50,95 hl.) tarwe voor £ 40 of 240 gl.[5]. Omgekeerd werd acht gulden in rekening gebracht voor een niet geleverde, als toepacht bedongen hamel[6]. In juli 1600 beloofde Mus verse wol te zenden[7], maar een week later stierf Daniël van der Meulen; de wol bleef uit. In 1605 verkocht men te Leiden 7 hoet 30 achelen (ca. 80 hl.) koolzaad voor hem voor 325 gulden[8]. In 1608 betaalde Mus met een wissel van 500 gulden op beenhouwer Gerrit van Rijn te Den Haag[9].

Pachtschuld was er eigenlijk altijd. Reeds in 1587 was die al bijna 3400 gulden[10]. De schuld werd voor het grootste deel in het volgende jaar afbetaald door overwijzing van de vergoeding,

1 De bepaling in het pachtcontract van 1587 omtrent het bouwen van een schuur (zie stuk 8) heeft veel moeilijkheden met zich gebracht. Daniël van der Meulen en Mus legden de betr. passage verschillend uit. Taxateurs schatten de schuur van goed dertig meter lengte op een waarde van 1148 gulden (stuk 7). Mus eiste vergoeding óók van de overwaarde. Van der Meulen weigerde die, maar werd bij arbitrale uitspraak (stuk 9) in het ongelijk gesteld: hij moest de 348 gulden betalen òf de schuur voor het volle bedrag aan de pachter laten. Van der Meulen deed het laatste, waardoor Mus voor nog 1200 gulden meer bij hem in het krijt kwam te staan (stuk 11).
2 Inv.nr. 203/15.
3 Inv.nr. 203/17.
4 Inv.nr. 203/17.
5 Inv.nr. 203/31 (1596).
6 Inv.nr. 203/49 (1601).
7 Inv.nr. 203/81.
8 Inv.nr. 203/47 (19 aug. 1605).
9 Inv.nrs. 203/59, 61 en 63.
10 Naast de oorlogstoestand, die Mus in stuk 5 schildert, en waar ook BRULEZ van gewaagt (p. 195-197), zijn de watervloeden (Verpondingsregister 1591, f^0 1^v) en de daaruit voortvloeiende hoge dijklasten de hoofdschuldigen. De pacht werd voor de jaren 1581-1587 alsnog achteraf verlaagd van 24 tot 20 gulden per bunder (inv.nr. 203/17), maar daartegenover moest Mus zowel voor Van Eeckeren als voor de erven-Della Faille een schuur zetten (stuk 8).

die Mus voor het door hem aan de bezetting van Breda geleverde graan kreeg.

Toen Mus tegen 1594 weer danig in de klem zat, schilderde hij Malapert uitvoerig, hoe moeilijk het voor hem was, voldoende inkomsten uit de Gelderse Polder te verwerven (stuk 5). Vooral het feit, dat hij maar een gering gedeelte van de grond mocht bezaaien, zag hij als een grote handicap. De eigenaars waren duidelijk bang voor achteruitgang van de vruchtbaarheid, voor uitputting van de bodem. Tot het scheuren van weiland waren zij maar zelden bereid. De mededeling in 1596 van Van der Meulens vertrouwensman te Zevenbergen, de burgemeester Jan Claasz. Pijl, als zou Mus in plaats van de éne toegestane bunder twee blokken hebben omgeploegd, baarde de Leidse koopman bepaald zorgen[1]. Het volgende jaar liet deze ter plaatse onderzoeken of Mus gewassen had verbouwd (stuk 10). Bij het nieuwe pachtcontract (1597) werd nog eens uitdrukkelijk bedongen, dat Mus het land tot een 'bekwame ossenweide zou bereiden', maar tevergeefs: Mus, die in 1598 meer dan één deurwaarder achter zich aan had[2], kon onbekendheid met deze voorwaarde voorwenden, omdat hij de pachtceel nog niet ontvangen had[3].

Mus' kaspositie bleef slecht. In 1599 dreigde zijn bezit in Assendelftsland gerechtelijk te worden geveild; hij kon een overwijzing van slechts 200 gulden aanbieden, trachtte de procureur om te kopen en kwam niet opdagen toen hij zich in de Haagse herberg 'De Witte Molen' moest laten gijzelen[4]. Tenslotte voegde de Delftenaar Jan van Steelant, die al een rente in dit land gevestigd had, maar die de grond aldaar wel 400 gulden per bunder waard vond, nog eens ca. 1000 gulden toe aan de 6393 gulden, die reeds op dit land drukte[5], waarvoor hij 861 gulden van Mus' schuld aan Daniël van der Meulen overwees (stukken 11-14). Met dit soort manipulaties en met

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 635/24, Jean Vivien uit Aken aan Daniël van der Meulen: Pijl gaf toe, dat hij had gelogen.

2 Inv.nr. 203/89 (zie de regestenlijst).

3 Inv.nr. 203/91.

4 Inv.nrs. 203/95 en 96, Leseur aan Abraham Berrewijns, ondergeschikte van Daniël van der Meulen, die toen op gezantschapsreis langs Duitse hoven was (zie J.H. KERNKAMP en J. VAN HEIJST, De brieven van Buzanval aan Daniël van der Meulen, 1595-1599, in: *B.M.H.G.*, dl. 76 (1962), p. 180).

5 Schepenb. Zevenb., inv.nr. 168, f^0 87.

toepachten kwamen de eigenaars wel aan de hun toekomende pachtsommen. Begrijpelijk is overigens, dat Van der Meulen reeds in het begin van januari 1600 - in welk jaar Mus met 800 gulden ineens op tafel moest komen als aanbetaling van de schuur - zijn pachter op zijn verplichtingen wijst (stuk 15). Met deze zorg is Daniël van der Meulen enkele maanden later ten grave gegaan.

Mogelijk heeft Mus door grondspeculatie zijn precaire financiële situatie willen redden; hij kocht eind 1600 de dertig bunder van de Van Eeckerens tegen 466⅓ gulden per bunder en twee maanden later het bezit der Malaperts voor 100 gulden meer per bunder. Geen van beide stukken kon hij betalen: in 1608 en 1609 moest hij de koop ongedaan maken.

Al kwam de pacht dan moeizaam binnen, toch wisten de Van der Meulens, dat hun landbezit waardevol was. De grondprijzen stegen immers gedurig. In 1603 telde Hester della Faille dan ook 425 gulden per bunder neer voor het deel in Gelderse Polder van haar broer Jacques[1]. Het land werd, o.a. door het uitdiepen van de sloten[2], in goede staat gebracht of gehouden. Zo kon Mus in 1609 met recht een goede prijs bij verkoop voorspellen: inderdaad kreeg Hester della Faille 550 gulden per bunder (stukken 19 en 21). Zelfs de pacht kwam geheel binnen, zij het ook o.a. door overwijzing van 452 gulden, die Mus tegoed had van Andries van der Meulen voor het ploegen van diens land onder Dinteloord (stuk 18).

Welk rendement heeft deze grond de eigenaren opgeleverd? Als men uitgaat van de betaalde prijs per bunder in 1574, de gedurende 35 jaar gemiddeld per bunder ontvangen pacht en de in 1609 ontvangen bunderprijs, en daarbij de in die tijd geldende rentevoet in acht neemt alsmede het rendement van geld, belegd in huizen of in koophandel, komt men tot het volgende overzicht:

1 Blijkens kwitantie van de betaling van de 40e penning (inv.nr. 203/40). Mogelijk was deze prijs wat lager dan de zoëvengenoemde bunderprijzen, omdat het Della Faille-land nog steeds voor een aanzienlijk deel werd bebouwd.

2 Inv.nrs. 203/36 en 42.

Koopsom per bunder in 1574		gl. 250- 0-0
Ontvangsten[1]		
1576-1578	gl. 954	
1578	gl. 600	
1579 waarschijnlijk	gl. 750	
1580	gl. 720	
1581-1587, p.j. gl. 600	gl. 3600	
1587-1593, p.j. gl. 346	gl. 2076	
1594-1601, p.j. gl. 370	gl. 2590	
1600-1603, p.j. gl. 450	gl. 900	
1603-1606, p.j. gl. 475	gl. 1425	
1606-1608, p.j. gl. 385	gl. 770	
1608-1609	gl. 500	
de schuur	gl. 1200	
	_____ =	gl. 16.085- 0-0
Ontvangen per bunder in 35 jaar		gl. 536- 6-4
Ontvangen per bunder per jaar		gl. 15- 6-4
Rente van 250 gulden tegen penning 16 per jaar		gl. 15-12-6
Verkoopsom per bunder in 1609		gl. 550- 0-0

De conclusie moet luiden, dat de eigenaren van de Della Faille-kavel een behoorlijke rente (ruim 6,1%) van hun kapitaal hebben gemaakt en bovendien, met een verkoopsom die 120% hoger lag dan de inkoopsom, succesvol grondspeculatie hebben bedreven. De belegging in deze nieuwgewonnen grond in plaats van in huizen door de familie Della Faille en de vele andere Antwerpse kooplieden, die in de omgeving van Zevenbergen bezittingen verwierven, is een zaak van wijs beleid geweest, zeker als men de aankoop in 1574 van Antwerpse huizen als alternatief stelt. De gegevens van Brulez[2] zijn hier welsprekend.

Vergelijkt men de winst met het profijt, dat de firma Della Faille in de handel behaalde, en verdeelt men de in 1609 behaalde winst over de gehele periode van 35 jaar, dan steekt het financiële resultaat van de Gelderse Polder niet sterk af bij

1 De bronnen zijn voor de verschillende jaren: Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/12 (1576-1578, 1578); inv.nr. 203/8 (1579); stuk 4 (1580); inv.nr. 203/15 (1581-1587); inv.nr. 203/17 (1587-1593); inv.nrs. 203/28, 31 en 50 (1594-1601); inv.nr. 203/58 (1601-1608); inv.nr. 203/50 (1608-1609).

2 BRULEZ, p. 202, 203.

dat van de handel: de pacht in procenten van de koopsom was gemiddeld ruim 6,1%, de winst bij verkoop per jaar berekend bedroeg ruim 3,4%, zodat de totale winst over het in 1574 belegde kapitaal iets meer dan 9,5% was. De firma Della Faille maakte in 1574-1578 op eigen geld 13,5%, op het totale kapitaal 10,1% winst; in de jaren 1579-1582 waren deze cijfers resp. 9,4% en 7,6%; in de jaren 1582-1594 bedroeg de handelswinst 19% per jaar[1]. Helaas ontbreken vooralsnog de gegevens omtrent de handelsresultaten van Daniël van der Meulen.

Twee opmerkingen mogen hier niet ontbreken. Op de eerste plaats moet men in aanmerking nemen, dat de grond in 1600 reeds 466 gulden, in 1601 566 gulden per bunder had kunnen opbrengen; dus was de pacht jarenlang te laag en zou sneller verkoop voordeliger zijn geweest. Anderzijds moet worden opgemerkt, dat het aangrenzende land in 1624 1061 gulden per bunder opbracht[2]; had men dus nog vijftien jaar gewacht, dan had de grond 420% gemaakt of over vijftig jaar omgerekend met de pacht erbij ca. 14,5% rendement per jaar.

Hier zien wij dus, hoe het winstbejag van een zestiende-eeuws koopman ook door middel van speculatie in grond succes had. Daniël van der Meulen en zijn familieleden hebben samen met vele andere Zuidnederlandse kooplieden, maar ook met velen uit de magistratuur, tijdens de bevolkingsgroei - die sinds het midden van de zestiende eeuw optrad en die tot het midden van de zeventiende eeuw gepaard ging met hoge graanprijzen[3] - inpolderingen ondernomen, die de boeren zelf niet aan konden. Later is dit grootgrondbezit versnipperd en in boerenhand gekomen, wat met het bezit der Malaperts in de Gelderse Polder reeds in 1624 geschiedde[4]. Zonder de inzet van het risicodragend kapitaal van de ‘heren’ zouden de boeren financieel niet in staat zijn geweest, de bedijking ter hand te nemen en er grond te verwerven.

Van de honderdzes stukken, die tezamen inventaris-nummer 203 van het archief-Daniël van der Meulen uitmaken, zijn er in

1 BRULEZ, p. 41, 81.
2 Zie hiervóór p. 340, noot 3.
3 B.H. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht 1960, p. 216-227.
4 Deze dertig bunder werden toen in zeven kavels verkocht (zie hiervóór, p. 340, noot 3). - Het naast de Gelderse Polder gelegen Elderensland werd in 1597 door de kinderen van heer Jan van Renesse in niet minder dan 44 kavels verkocht (Schepenb. Zevenb., inv.nr. 168, f^{0} 51-60).

deze uitgave tweeëntwintig geheel of gedeeltelijk opgenomen. Een groot deel kon worden weggelaten, omdat het daarin gaat om buiten de Gelderse Polder gelegen bezittingen; de inhoud van verscheidene andere stukken kon beter tot haar recht komen in de twee hiervóór afgedrukte overzichten van pachtbepalingen en -opbrengsten, en deze behoefden dus evenmin afgedrukt te worden; het publiceren van weer andere stukken kon achterwege blijven, omdat zij het landbezit in de Gelderse Polder misschien wel zijdelings ter sprake brengen, maar toch geen nieuwe gegevens leveren.

De opgenomen stukken geven een goed beeld, hoe Jan della Faille de Oude en zijn familieleden deze negentig bunder hebben verworven, beheerd en afgestoten. Zij doen de zorgen van de eigenaars om de bedijking, de bodemgesteldheid, de wijze van exploiteren duidelijk uitkomen. De moeilijkheden, die de pachter - juist in deze door de oorlogsomstandigheden vaak onrustige streek - bij het aantrekken van arbeidskrachten en bij het op tafel brengen van de pachtsom ondervond, vindt men er telkens in terug.

De regestenlijst bestaat uit vier gedeelten: de diverse stukken, de correspondentie met de pachter Mus, de correspondentie met de procureur van Daniël van der Meulen c.s. Leseur, en de correspondentie met Van Steelant, de man die in 1599 een deel van Mus' schuld met de eigenaars vereffent. In de regestenlijst is aangegeven, welke tweeëntwintig stukken hierachter zijn afgedrukt.

De spelling is in een aantal stukken, vooral in de brieven van Mus, eigenaardig. Deze pachter geeft de w-klank weer met een v en schrijft zelden dubbele klinkers, maar des te meer dubbele medeklinkers; voor ‘vorden’ moet dus ‘woorden’, voor ‘vetten’ moet ‘weten’ gelezen worden.

De titels der geraadpleegde werken worden bij de eerste vermelding volledig beschreven en in volgende gevallen slechts met de auteursnaam aangeduid.

1 Kwitantie van de Grote Raad te Mechelen aan Jan della Faille, 30 december 1574[1]

Jan de la Faille, coopman residerende t'Antwerpen, heeft op huyden geconsigneert in de Griffie van den Grooten Rade te Mechelen de somma van driedusent sevenhondert drietzestich ponden ses schellingen acht penninghen arthois, tpont teghen twintich stuvers gerekent, over tfurnissement van zijn derdendeel in den coope bij hem met Robert van Eeckere ende Anthonis Malapert gedaen in den voorsz. Grooten Rade op den tweeden dach deser maent decembris van zekere partie van goederen toebehoort hebbende Gerard Grammaye, leggende bij Sevenberghe, te wetene van den Gelderschen Polder, groot omtrent tnegentich bunderen, op henluyden gebleven voor tweehondert ende vijftich gulden tbunder (afgerekent voor de capitale penninghen van seshondert vijfentachtentich gulden erffelicker rente uut den voorsz. Gelderschen Polder gaende de somme van thiendusent negenhondert tzestich gulden[2]), naer zijn rekeninghe elffdusent tweehondert tnegentich gulden, welcke rekeninghe de voorsz. Jan de la Faille zeyde gedaen te hebben teghen negenentachtentich bunderen, protesterende, indien tvoorsz. goet bevonden wordt bij den metinghe, ten besprokenen tijden te doene, minder te zijne, dat hem gerestitueert zal worden tgunt hij te vele betaelt zal hebben, ende presenterende te suppleren naer rate, indien daer bij dezelve metinghe meer lants bevonden wordt van de voorsz. neghenentachtentich bunderen. Gedaen te Mechelen den naestlesten dach van decembri voorsz. vijftienhondert vierentzeventich. 1574. Guy Petersz.[?]

2 Jacques Gramaye aan Robert van Eeckeren. Memorie van de betalingen en renten van het land in de Gelderse Polder, 3 september 1575[1]

Samenvatting betr. deze gedecreteerde goedingen[2] van Gerard Gramaye onder Zevenbergen:

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/1.
2 Vergelijking met stuk 2 laat zien, dat hier een vergissing is gemaakt: er was honderd gulden rente minder in de Gelderse Polder gevestigd, welke 585 gulden in hoofdsom 9360 gulden uitmaken. Ieder van de drie kopers was 195 gulden aan renten per jaar verschuldigd.
1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/4.
2 landerijen.

Reeds geconsigneerd bij de griffie van de Grote Raad		gl. 11.290
Rente van Sr. Geleyn Segers, heer van Wassenhove[3], van 152 gulden per jaar, in hoofdsom	gl. 2432	
Rente van Jan Roo van Utrecht[4] van 225 gulden per jaar	gl. 3600	
Rente van Jan Roo van Utrecht van 208 gulden per jaar	gl. 3328	
Totaal aan renten 585 gulden per jaar[5], in hoofdsom		gl. 9.360
Alsnog te betalen		gl. 1.330
Koopsom van de Gelderse Polder, groot 87 bunder 367 roeden 19 voeten à 250 gulden per bunder		gl. 21.980

3 Ingelanden van de Kleine Schenkeldijkse Polder en van de Gelderse Polder overleggen over de dijkage, 7 april 1578[1]

Op ten 7de april anno 1578 zoo hebben de ingelanden van den Cleijnen Schenckeldijck[2] bij malcanderen geweest bij Peter

3 Identificatie bleek ons niet mogelijk. Verwantschap met Elisabeth Segers, de moeder van Daniël van der Meulen, is niet gevonden.

4 Jan Roo van Utrecht, in 1579 calvinistisch gecommitteerde tot de religievrede te Antwerpen (PRIMS, XIX, p. 159), bezat ook renten van Jacob Gramaye in land te Zevenbergen (Schepenb. Zevenb. nr. 167, 11^{v}) en andere indirect van de Gramayes afkomstige renten (t.a.p., f^{0} 5, 27^{v}, 111).

5 Zie stuk 1^{2}.

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/7.

2 De Zeedijk, die sinds 1421 het oude land van Zevenbergen tegen de zee moest beschermen en nu nog zo heet, maakte ten oosten van de stad Zevenbergen een grote bocht naar het zuiden om zich vervolgens voort te zetten naar het noordoosten in een lijn die sterk herinnert aan wat bij een varken wel de kleine schenkel wordt genoemd. Het land ten oosten van de grote bocht heette dan ook de Grote Schenkeldijkse Polder, dat ten noorden van het rechte stuk zeedijk de Kleine Schenkeldijkse Polder. Verder naar het noordoosten had heer Jan van Renesse reeds 200 ha. ten noorden van de zeedijk bedijkt; de inham van 2500 m lengte en

Rutgers van der Vleuten als gemechtich[t] en uuyten name van Sr. Joan de la Faille, Robbrecht van Eeckeren ende Anthony Malapert, om te overleggen die dijckagie, wat die voor d'jaer 78 bedragen soude, ende anderssins om te vervolgen die dijckagie van de Heeren Elderen ende boven eene voet hoogher te bedijcken dan die van den Grooten Schenckeldijck, buyten aen te leggen, van beneden tot boven opte cruyn met een goede zoye overset ende overzoyt, ende beneden zooveel eerden te storten als die hoochten beloopen zouden, ende te maken de roede tot vyer carolusgulden bij estimatie, ende is lanck 413 roeden, compt ter zomme van 1652 car. gl. Aldus gedaen ten dage, maende ende jare voorsz. In presentie Heer Peter Daemssen priester, Cristiaen Back, Deyman Mathijssz., Christiaen Frans Beens ende Peeter Rutgers van der Vleuten[3].

4 Huurceel van Robert van Eeckeren en Jan della Faille de Oude met Laureys en Christiaan Mus, 22 december 1579[1]

[Voor Lieven van Rokeghem, *notaris te Antwerpen*, *verschenen de verhuurders*, *die aan Laureys Mus van Breda voor hemzelf en voor zijn broer Christiaan*, *verhuurden van de Geldersche Polder]* 60 buynderen 328 roeden 34 voeten[2].... wesende het derdendeel van den voorsz. Sr. Robert van Eeckeren die yerste cavelinge naest den Schenckeldijck[3] gelegen, ende het derdendeel des voorsz. Sr. Jean de la Faille gelegen nae de Blauw Sluys[3] toe, elck buyndere tsjaers voer 24 guldenen van 20 stuyvers stuck *[voor vier jaar*, *m.i.v. Kerstmis naastkomende*, *de huur te betalen op 1 oktober of binnen veertien dagen daarna te Antwerpen]*.

Voirts zoe selen de voorsz. huerlingen opt voorsz. verhuert lant voer hen verhuerders moeten weyden zonder minderinge oft recompense twee ossen, zoe groot oft cleyne alst den voorsz. verhuerders gelieven zal, ende dezelve twee ossen hier t'Antwerpen te leveren zonder cost oft last der voorsz. verhuerders,

500 m breedte tussen de Grote Schenkeldijk en dit Elderensland van Jan van Renesse werd eerst later bewinterdijkt, waardoor de Gelderse Polder ontstond. De Gelderse Dijk trok de dijk tussen Zevenbergen en Zwaluwe weer recht. Zie schetstekening 1.

3 Peter Daemssen is wel identiek met 'Pieter Damen scutet', die ca. 1580 rekening aflegt van de renten van de armen (Arch. Zevenb., nr. 2236). De ingelanden zijn allen Bredanaars; Cristiaen Frans Beens is dezelfde als Christiaen Mus.

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/9.

2 79 ha. 4 a. 39 ca.

3 Zie schetstekening 1.

3 Zie schetstekening 1.

Item is noch ondersproken ende expresselick geconditioneert mits desen, dat de verhuerders den voorsz. huerlingen tvoorscreven verhuert landt zelen bevrijen van alle omslagen ende hondertste penningen oft anderssins, hoedanich die omslagen zouden mogen wesen, sonder dat de huerlingen met eenige diergelijcke imposten oft anderssins belast zelen wesen[4],.... dat de heurlingen op heurlieder cost ende last zelen moeten van stonden aen doen ruymen ende zuyveren alle de bermslooten van wedersijden ende de andere slooten, als dat behoirt, ofte men sal tselve mogen doen doen tot der voirsz. heurlingen coste; ende selen insgelijcx moeten onderhouden die schouwen, ryoolen ende waterlaten ofte waterslooten, zoe dat behoirt,

Ende dat dit voirsz. verhuert landt wordt alleenlicken verhuert om geweyt ende gehoydt te wordene ende nyet gesaeyt, geschuert ofte gebroken in geender manieren,

Ende en selen de huerlingen oick nyet meer moghen hoyen dan t'elcken jaere een derdendeel ende alle jaere een andere derdendeel, ende zelen telcken den toemaet[5] moeten laeten affweyen sonder dien te hoyen, ende dit al op pene van hondert gulden eens te betaelen, d'eene helfte tot behoeve van den armen tot Zevenberghen ende d'andere helft tot behoeve van den armen tot Breda,

Ende oft gebeurde, dat het voorsz. landt binnen de voirsz. vier jaeren inundeerde ende dat doer inbrekinge oft overloopinge van den dijcke, oft dat daerinne eenige schade geschiede oft gebeurde eenige he[e]rcracht van ruyteren ofte knechten oft anderssins, hoedanich die schade wesen mochte ende in wat manieren de schade zoude moghen gebeuren, eegeene uytgescheyden, zoe condicioneren ende bespreken de voirsz. verhuerders expresselicken mits desen, dat zij heurlingen daeromme nyet en sullen mogen quereleren ofte hen daeromme moghen beclagen noch gehoir noch actie hebben, om ter oirsaecken vandien eenigen affslach aen heurlieder huere ende huerpenningen te hebben ofte moghen heyschen, maer zelen dusnyettemin gehouden zijn heurlieder huere ofte pachtinge te vollen te gebruycken al oft de inundatie oft andere schade nyet geschiedt en waere noch gebuert,

4 ‘Eens geld’ heet deze betaling ook wel. Bij ‘vrij geld’ zijn dergelijke lasten voor de huurder.

5 Toemaat is het gras dat na het afmaaien voor het hooien is gegroeid, het zg. nagras.

Maer indien datter eenige gaten in den dick vielen, zoe selen de heurlingen tselve den verhuerders terstont adverteren, die tzelve terstont zelen moeten doen repareren ende bij faulte der voorsz. verhuerders zoe zelen de heurlingen tselve mogen doen doen tot der verhuerderen coste ende laste,

Voirts meer is ondersproken, dat de heurlingen daerinne nyet en zelen mogen weyden eenige ruydige[6] beesten, schapen, ossen ofte peerden; noch anderssins weyden eenige verckenen, om te verhueden de groote schade int landt ende tgene dat daer neffens gelegen is.

Item en selen de voirsz. huerlingen tzelve verhuert landt in heele noch in deele nyemanden voirts moghen verhueren ofte overlaten zonder wille ende consent van de voorsz. verhuerders,

[Bij overtreding van een van deze condities] zelen de voorsz. verhuerders de voorsz. huere ende landt van twee jaeren tot twee jaeren tot hen mogen nemen,

Ende dese huere sal uyt wesen gelieve den verhuerders ende anders nyet.

[Comparanten verbinden persoon en goederen wederzijds, *en Cornelis Symoens voor huurders. Getuigen waren Lansloot van Halmale*, *Jacob van der Mast en Guillaume Zagaruts]*.

5 Christiaan Mus uit Zevenbergen aan Louis Malapert te Aken (?), 10 december 1593[1]

Eersame besonderen heere ende vryent Sr. Louyes Mallepart. Uwe eerverdycheyt sal belyeven te veeten, als dat ick noch vel te passe ben, als dat hope met der Godts hulpe, dat met U ende Uw ock is. Vorts sal Uwer eerverdycheyt gelyeven te veeten, als dat ick mijn rekenynghe gedaen hebbe UL. dyenar Jan Godijn ende Sr. van der Muellen. Sulck bevonden vorde, dat ick benne cort comme 272 gl. Maer UL. sult veeten, dat ick UL. in meynnen dyenste hebbe eerlyke gedyent, gelijck ick tselve voir Godt beghere te vertasten[2], alset schijnnen soude, dat daer soevelle lans ledych geleghen heft ende toudogte mer schade dan bate af gecomen is. Maer alset in tleste jaer vas van mijnnen dyenst,

6 Schurftig. Varkens wroeten zoekend naar insecten e.d. onder de zode, woelen die los en vernielen zo het grasbestand grondig.

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/70. Louis Malapert is de broer van Anthonie Malapert.

2 Vertasten = een onderzoek instellen.

soe hebbe ick den dyenar van Cryecken int lant van den Gheldersen Polder gevonden met sekere boerren om het lant te verhueren. Soe hebbe ick Martens[3] op hetselve pas op het lant geleyt in platse van foortyfecasye[4], ofte het noot varre, dat sij noch daer op saghen lygghen het tselfte hoy, afgemeyt vas gevest in het voergaende jaer, tsPasens daeran, velck nyet te vervonderen en is, vant hoe ick nou vonne in den Gheldersen Polder, is mij over drie jarren duer den grooten regen het tselfte geburt[5], afgemeyt sijnde vel ses buynder tenyet gegaen is.

Maer Sr. Malpalt can vel consedyreren, dat ick mijnselven noyt gesocht en hebbe, dat ick het lant brochten tot alsulcken prijs, als UL. bevonden heeft bij de rekenynghe, ende mijn twee bloken daerinne betalt hebbe als alle anderen boeren. Maer den dank, dye ick hebbe gehort naerderhant van de boeren ende van de magghystraten van Sevenberghen, is nyet groot gevest. Dan ick gaf uwt, dat mij selve costen 24 gl. ende eenen stuyver van rantson[6], maeck 25 gl., ende ick seyde, dat ick nyet en behorden te voirlyesen.

Soe namen somyghe boeren een blocke, ende vorts een ander ock een blocke, alsoe van langherhant brocht ickt het lant tot alsulleken hoghen prijs, ende het en soude anders nyet, dat duer een rentmeester hadde connen verhueren over 12, 13 ofte 14 gl. nyet gegonnen hebben, ende vorum, Heer, moet UL. veeten:

Alsoe daernaer den tijt arregar ende arregar vorden, jae dat de boeren mosten vluchten naer Sevenber[ghen], de maghystraten naerdat syt tot Sevenberghen nyet en dorsten houden, ende de huysluyden mosten hare huysen verlaten ende mostent int stat met gevelt houden. Eer sij dat deden, vorden daer gevanghen van de Guesen, hore gerantsoent voir al soevel sij in de verelt hadden, haer perden gestollen, geslaghen, vermort, alsoe vijanttelyken al ofte het naeturlyken vijanden gevest hadden, boven alle contrebuysyen, dye sij allevel nyettemyn aen veder-

3 Martens is de vertrouwde knecht van Malaperts rentmeester Crieck in de Heiningen; in 1587 en 1588 moest hij naar Zevenbergen om Malaperts land in de Gelderse Polder te verhuren (inv.nr. 208, f^0 23, 58^v).

4 In platse van foortyfecasye = om te bewijzen dat het overmacht was.

5 De inventaris van G.A. Zevenbergen meldt regest 324 (in dato 10 maart 1593): Er wordt geen nieuw weekgeld geheven wegens de slechte oogst in 1592 en de te verwachten slechte oogst in 1593. Deze oogsten hebben zeker te maken met het weer in de winters daarvoor.

6 Eén stuiver, d.w.z. de 20e penning van elke gulden.

seijden mosten geven: aen de Hollanse sijde alle jaer 10000 gl.[7] ende aen de Malcontente sijde 800 gl. ter mant, alsoe dat ick de betallynghe svarlyck hebbe becomme ende nyet sonder groote schade.

Vant ick en denke nyet, dat ick daer oyt af ontfanghen hebbe in ghelt 100 gl., dat ick over schult hebbe moeten nemen besten, perden ende ander comanschappe hoedanygh sij varren, al omme te inten. Ende hebbe met groote var dycvijls om moeten rijden ende vel dyckvijls de boeven ontreden. Jae dat ick niet alsulck manyer toegegaen en hadde, vaer noch vel mest onbetalt, vant men in vier jaeren tot Sevenberghen geen recht en dede.

Ende Uwe dyenar Cryeck crech sijn betallynghe vel van mijn lant int Schuddeborse[8] als ock van mijn lant in de Heynynge creck alle jaer, sulck dat Sr. Cryeck sijnen ontfanck ende mynnen tsegel als afgerekent hebbe oversulcks, dat ick an Uwer eerverdycheyt te cort comme de somme van 272 [gl.], vaervan dat Uwer eerverdycheyt mij vylt toevoeghen van alsulck admystrasye in alsulck benauden ende ongehueyghden tijt op de betalynghe gevallen. Ick ben garne bereet op te leggen ende te betallen. Nopende de pacht van 93 sal ick ock gereet maken ofte salt UL. bevijssen an Sr. Antony Cryeck.

Vorts, Sr. Mallepart, alsoe Uwe dyenar Sr. Jan Godijn uut Willemstat te schepe gonck, vermanden hij an mij van het lant te sayen, daerop dat ick hen antvorden: Ick en soude mijn daghen nyet meer mijnnen mont om opgedan hebben voervar. Dan alsoe ick mijn thyende hadde gehurt voer 1700 [gl.] gereets gelts den gehelen Gheldersen Polder ende mijn twintich buynderen mijn eijghen lant int lant van Zevenberghen, velcke alnou geexyrert is anno 93, soe seijde mij Jan Godijn: Uwe dyenar belyeft UL. het lant te sayen, mocht an Sr. Mallepert scrijven; ghij sult mogelijck gehor hebben.

Ende alsoe ick van synne ben van mijnne thyende[9] vedromme inne te hueren, alvar ick vast met de Gravynne van Aremberch harre dyenars bynnen Sevenberghen mede in vorden ben,

7 Verderop schrijft hij 12.000 gl., wat klopt met Arch. Zevenb., regest 188: I.p.v. de gemene middelen, de ordinaris en extraordinaris contributies zal men 1000 pond artois per maand opbrengen (26 maart 1587).

8 Er waren meerdere Schuddebeurzen (polders waar geld bij moest voor de eigenaars, calamiteuze polders), hier betreft het vermoedelijk Schuddebeurs ten noorden van Nieuw-Gastel.

9 Bouwland of weiland, grove of smalle tiend, dat is een groot verschil.

omme de thyende van den gehellen Gheldersen Polder als van mijn twintich buynder int lant van Sevenberghen, soe soude ick mij daernaer regulleren, ende Uwer eerverdycheyt van synne sout weesen om te laten besayen, om de thyen[de] vyllen, laet mij daervan antvort terstont veten met brenghe[r] dese[s], als ock om het lant daertoe te effenen van sgryppels, slote[10], comter af te vorsz.

Ende daer legt doer het lant een ouden dijck. Most ock de vrechten gecoert vorden, ende daer sijn veltkens in, om dye te vollen[11]. Dat vij nou in den vynde souden doen, vaer vech geven. Ende alsoe omdat UL. soude dunck, dat ick maer begheren en soude dan voer een jaer drie ofte vyer[12], ben vel te vreden voer thyen ofte twaelf jaer, alsoe dat UL. dat belyeven sal, mynder ofte merder.

Sr. Malpart, het gheft alle de vierelt alsoe grote vonde[r] daervan, dat UL. het lant nyet en verhurt om te besayen, dat sij segghen: Dat moet vel een rijck machtych man veesen, dye en vracht daer nyet naer, ofte hij profijt van sijn lant heft ofte nyet - overmyts dat het vaylant van Sevenberghen alsock onse naegeburren tot alsulcken sevyellen[13] prijs vel jarren gevest sijn. Ende om dat met redenen te beantvorden, (de) varom dat de veylanden in het lant van Sevenberghen geen goeden cop sijn ende sijn gevest:

De redenen sijn desen, dat de vaylanden ende de saylanden al eevenvel in contrebuesye gheven ende alle lasten. Vij moeten jaerlycks voer het lant van Sevenberghen alle tot last eens ghelt, bij accort gemaeckt voir de Staten van Hollant, geven ende opbrenghen de somme van 12000 gulden, behalven de sij van den conynck; sulcks vort gemarckt [ende] de repartysye gemaeckt over het vaylant daer soovelle in moeten conterbuueren als de saylanden ende de saylanden vermoghent beter als de vaylanden, gemarckt dat men ghen vette besten en conne gemacken, overmyts den volf in het lant van Sevenberghen soe grotelycks rengenert, dat vij alle nacht onse besten ende jonghe perden in ons huys moeten hallen, ofte hij sou se doet bijten. Als de besten

10 Bouwland ontwatert meer door de ploegvoren en kan met minder greppels en sloten volstaan dan weiland.
11 Hij wil de oude dijk slechten en daarmee sloten vullen alsmede de veltkens (= laagten). Vrechten = afrasteringen.
12 Schr. wil niet scheuren en dan na drie jaar de eigenaar met uitgeput land laten zitten.
13 Civiele; het weiland brengt niets op.

in den sommer snachs ende savons souden best veijden overmyts dat soe heet is, soe moeten sij naer huys gan: tsulcks mackt bij ons een groot officie van het vaylant. Ende ick sye noch corts ghen beterschap, overmyts dat vij met de platte heij gemen legghen: men can hem uwt onse cortyerren nyet verjaghen. Vij en durven om onse huysen nyet een varreken int cort buyten thuys laten, hij en hevet vech; sij moetent in huys sluyten, sulcks dat hij ons seer schadelyck is.

Bij alsoe varre dat Uwer eerverdycheyt begheret te verhueren, al[s] ickt daernaer mach bedynghen, sal UL. vrij ghelt[14] geven van dijckasyen, sluysen, lasten, conterbuyssyn ende herensijs, al vat daerop soude moghen comen ende voer alsoe vel tijts als het U belyeft, ende alle jarre eens te betallen sonder vorder, zoelang jaer, Heer, UL. dunckt.

Dat UL. vat tecort soude geschyden, dat UL. lant gebroken varre ende gesayt vorden, soe verclarre UL. bij der varheijt, dat Sr. Robberecht lant int openbaer verchoft vorden, dat soude teghenvordych altehans alsoe velle ghelden al[s] U lant, jae alsoe vel ock mogelyck mer lant. Ick en hebbe haer lant nyet voirarreghert, maer verbetert, gemarckt dat ick vel [d]aer houde hondert van perden, besten, schapen, ende dye moeten alle avont op de mysson commen, dat ick dyt jaer 1400 voyeren myssen op het lant gevort hebbe, op elcke hoef[15] vel 700 voyers, dat haer lant in medeestyme is als U lant.

Moet ock veeten UL. rechter maet? Ende is de gehelle Ghelderse Polder maer groet 87 buynder, 3 quortyer, maer al[s] men veet met een peynck, dat men soude gheven voer den heelen hop, dan en var daervan ghen arregament. Alsoe mach UL. U beraden met UL. compayn ende mij antvort laten veeten. Anders nyet op dyt pas, dan sijt Godt den Heere bevollen. Uwt den Gheldersen Polder dese 10 desember 1593. Bij mij Corstyan Mussen, Uwen gonstrijcken vryent ende dyenar, vat ick voermach.

6 Maarten della Faille en Jan van den Borne uit Antwerpen aan Daniël van der Meulen te Leiden, 22 april 1595[1]

[Over geschillen binnen de familie Della Faille]. De brieven van den lande van Sevenberghe, de goedenisse[2], sie ick heb

14 Vrij geld, zie stuk 4[4].
15 Bedoeld zijn wel de Van Eeckeren-kavel en de Malapert-kavel.
1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/18. Ontv. 2 mei; beantw. 12 augustus.
2 Goedenis = eigendomsbewijs.

ick vergeten te seinden; sij sin nochtans gedaen; tensij ick nu t'Antwerpen come, en sal se UL. nu niet eer connen seinden, mar salt pro memorie houden dan te doene, ende hebbe de principael brieven oock gevonden, die ick UL. oock al mede sal overgeven. Cristian Muysen, sien ick, is noch in Den Haghe niet geweest. Ick dede hem t'Antwerpen aresteren ende in rechten anspreken; hij is gecondanneert ons te betalen ende is boven arest vertrocken. Hij wilde sin huysinghe gepresen hebben, ende sin jaren waren van sin pacht noch niet uut. Ick seyde hij moeste sin pacht eerst betalen ende dan besien, oft hij int maken van de huysinghe sin contract voldaen hadde, want moet maken als hij gedaen heeft op ons swager van Equerens goet, ende tot 800 guldens moet men hem te goede comen. Nu het UL. aengaet[3], moogt van de huysinghe acorderen, als UL. goetdunckt, oft hem laeten afbreken, ende ontfanghen ons pacht die Kersmisse lestleden verschenen is, ende mij dan van de pacht aviseren. Sin pacht is min dan ick gemeent hadde, de brieven van de pacht die hij heeft wijsent uut. Compt hij t'Antwerpen, ick sal wel maken, datti niet meer sonder betalen en sal vertrecken, wilt God.

[Daniël van der Meulen zal volgens Maarten della Faille nog wat geld willen steken in de aankoop van landerijen; *nu er sprake is van* '*trèves oft pays*', *kan tijdige koop zeer profitabel zijn*; *de prijzen stijgen met de dag. Mededelingen omtrent diverse familieleden. Maarten della Faille hoopt op vrede en op de gelegenheid*, *te profiteren van het buiten*, *dat hij in gereedheid brengt*[4]. *- Jan van den Borne schrijft hieronder*, *dat hij zal informeren naar de twee heerlijkeden*[5], *dat hij Van der Meulen dankbaar is voor zijn bemiddeling bij het verkrijgen van het paspoort*, *enz.]*.

7 Taxatie van de schuur in de Gelderse Polder, 7 augustus 1596[1]

Tauxatie, gedaen bij Cornelis Houtemont ende Anthonius Janss., timmerluyden t'Zevenbergen woonende, int bijwesen van

3 Sinds 1594 is de helft van de Della Faille-kavel van Daniël van der Meulen en heeft hij de administratie over de hele kavel blijkens pachtbrieven, correspondentie en rekeningen.
4 Het kasteel te Oydonck is in 1595 door hem herbouwd (BRULEZ, plaat VIII).
5 Jan van den Borne zou in 1596 de heerlijkheid Oudewalle kopen, tussen Brugge, Gent en Kortrijk, twintig bunder groot (BRULEZ, p. 205).
1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/22. - Voor een reconstructie van de schuur, zie schetstekening 3 (vgl. J. Weyns, *Bokrijk*, *tuin van de Vlaamse volkskultuur*, Hasselt 1961, p. 53 en afb. 20).

Gielis Vrancken, Willem Hermanssen ende Jan Claess. Pijl, hiertoe gerequireert zijnde bij den dienaer van Sr. Daniel Vermoelen Wijnant Linclaen ende Corstiaen Mus[2], desen 7en augusti 1596, van den schuere bij mine gestelt.

Ierst bevint men de wormen[3] van dese schuere lanck te zijn 5 roeden 6 voeten Zevenbergsche mate van 20 voeten de roede[4]; dan zes gebinten zijn diep totten buytencant 23 voeten; den dorsvloer breet 11 voeten 4 duym; den affhanck buytten den dorsvloer 13 voeten breet; den oversteeck gemeten buyten wolfsbalk 8 voeten; het rieten dack aen de noortzijde 2 roeden derde halfvoeten, aen de zuytzijde diep 35 voeten; het dack tsamen gemeten op 6 roeden 3 voeten; de balcken zijn van 10 ende 11 duymen[5]; de stijlen van 10 ende achtste half; de lijsten van 9 ende 4 [duymen]; ribben over den piedser[6]; posten, platen, inlogen, wintbanden, crombielen, haensbalcken, etc.

Alle dese bovengestelde parthijen van houtwerck, mitsgaders noch 200 groote delen, aen de schuere zoe buyten als binnen geslagen - behalven het ijserwerck, latten, dack, teenen, luthroyen, mitsgaders de metselrije aen den piedser hier nyet inne gerekent - hebben de bovengescreven timmerluyden nae langher overlegginghe geestimeert nae heuren besten weten op de somme van £ 690 tot 40 groten[7].

Dierick de metser verclaert de metselrije aen den piedser ende andersins gedaen, zoe aen steen, clinckart, calck, tiras[8] aen de vloer van den piedser, tsamen op de somme van £ 72.

De naegelen, waermede de dielen buyten ende binnen aengeslaegen zijn, yerst 1000 dubbele ende 2000 enckele kunnende ijsers, de enckele elck 100 tot 14 st. ende de dobbele tot 28 st. 't 100: £ 28.

Aen ijseren gehengen totte mondeuren[9] ende cleyne deuren

2 ‘ende Corstiaen Mus’ is bovengeschreven.
3 Wormen zijn de balken langs het dak van een huis, waarop de spanten worden bevestigd.
4 30,40 m. Gebinten diep 6,59 m. Dorsvloer breed 3,26 m. Afhang 3,73 m. Oversteek 2,29 m. Dak noordzijde 12,19 m., dak zuidzijde 10,04 m. Het dak tezamen = worm + 2 × oversteek = 122 à 123 voeten = 35,27 m.
5 Een duim = 2,61 cm. Derde half = twee en een half.
6 Piedser = graanzolder.
7 Gelijk aan 690 gulden.
8 Tiras is een soort cement.
9 Mondeuren = grote deuren, waar volgeladen oogstwagens met paarden en al door kunnen (vgl. Eng.: main).

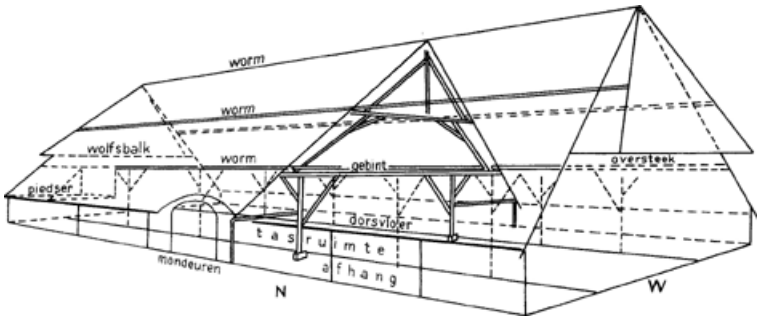

Schetstekening 3. Reconstructie van de schuur.

met crammen, haecken, mette grendelen, zoe groet ende cleyn, d'ene deur d'ander genomen, tsamen op £ 22.

Latten, latnaegelen, geerden, teenen, riet ende arbeytsloon van decken, in als 27 roeden viercants, waeraff elcke roede Zevenberche wordt geestimeert mette materialen ende arbeyt daerinne mede gerekent de roede op 10 gl 7 st: £ 290-5.

Somma £ 1102-5 tot 40 groten.

Noch isser gemaect een houten schore oft brugge met een staende hecken om van den dijck in den lande te comen ende om met wagen ende perden vuyt ende inne te rijden, twelck geestimeert wordt op £ 72.

Het verhoogen van de werff, daerop de schuer staet, bevint men ontrent tweede half voeten hoeger te zijn als het gemene lant, welcke werff wel zoude dienen aen de noortzijde opgehoocht, overmits de stijlen metten affhanck zijn gesoncken, waeraff hier geen tauxatie en wordt gedaen.

8 Vertoog van Daniël van der Meulen tegen Mus inzake de in de pachtceel neergelegde condities betreffende het bouwen van een schuur, vóór 4 juli 1596[1]

[Daniël van der Meulen heeft namens de erfgenamen van Jan della Faille de Oude met Christiaan Mus als pachter van dertig bunder land in de Gelderse Polder een geschil over de volgende woorden in de pachtceel, te Antwerpen in 1587 voor notaris Lieven van Rockeghem gepasseerd[2]:]

Item noch soo is tusschen de voorsz. partijen overcomen ende veraccordeert, dat de voorsz. Cristiaen Mussen tsijnen laste, coste ende peryckele opt voorsz. landt sal oprechten een schure van drye ofte vier gebinten, naer sijn goetduncken, met eenen berch van vijf ofte sesse royen, midtsgaders oock een bequame woonhuys, daertoe employerende 600 of 800 gl. sonder meer[3], welcke voorsz. schure, berch, woonhuys ende

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/23. Met aantekening uit 1612: Redenen die D. van der Meulen zaliger bijbrengt nopende tbauwen van de schuere, woonhuys, etc.

2 Volgt het betr. citaat uit de pachtceel, in deze bundel alleen aanwezig in het exemplaar voor Robert van Eeckeren, maar blijkbaar geheel gelijkluidend aan dat voor de Della Faille's. Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/13.

3 Over de uitleg van de woorden ‘sonder meer’ gaat het meningsverschil.

stallinge te coste, laste ende pericule des voorsz. Cristiaens gemaect sijnde soo voorsz. is, sullen ter expiratie van den lesten termijn getaxeert worden bij twee fijne mannen hen des verstaende, van wedersijden te kiesen, ende tgene dat bij deselve also sal getaxeert worden, tselve sal de voorsz. Cristiaen uytgereict ende gerembourseert worden.

[Mus wil een zeker bedrag van zijn pachtbetaling inhouden, omdat de schuur (meer heeft hij niet op het land gezet) volgens hem veel meer dan 800 gulden waard is].

Daerentegen verstaet Daniël van der Meulen, dat de scattinge van den baw, bij Cristiaen Mus opt lant gestelt, nyet en behoort noch en mach hooger gemaect noch gestelt worden als 600 oft 800 guldens, bij de pachtcedule ende tot eenen seeckeren prijs gerestringeert, maer dat de fijne mannen tot de taxatie te verkiesen, alleenlijck selen inspectie nemen vant gebaw dat de voorsz. Mus opt lant gemaect, ende sien, oft achtervolgende het contract eene bequaem wooninge, schuere, berch ende stallinge daerop sijn gestelt, dewelcke, naer den eysen ende beloften gebawt sijnde, den eygenaer souden toecomen, mits cortende 800 gl., sonder in eenige voerdere tauxatie oft recompentie gehouden te zijn; maer aldan bij consessie ende verclaeringe van den voorsz. Mus blijct, datter nyet anders als een schuyre, sonder eenich woonninge, berch oft stallinge gemaect en is, soe selen de goede mannen tauxeren den interest van den eygenaer, ende hoevele min als 800 guldens den voorsz. Mus sal toegevoecht worden uyt oorsaecke, dat hij niet en heeft volbracht tgene, daerinne hij bij contrackt was gehouden.

De redenen, den voorsz. Van der Meulen moverende, sijn dat de landen weylanden sijn, aen Cristiaen Mus voor eenige lange jaeren ende tot cleyne pachte toegelaten te breecken ende te besijen, met laste, dat hij tot sijnen coste ende peryckel daerop soude stellen alle de gebauwen int contract vermelt, die t'eynde van den pacht voor de somme van 600 oft 800 gl. aen den eygenaer souden blijven; dat de cleyne prijs ende limitatie van 800 gl. te verstaen is als recompentie van den cleynen pacht ende groote proffijten, die de voorsz. Mus soovele jaeren geduerende uyt de nyewgebroocken landen getrocken ende genoten heeft, opt hetwelck de timmeragie neer geset sijn; tes op het vast aenhouden van den voorsz. Mussen *[meer dan]* als proffijte des eygenaers, de weynich oft nyet met de huysinge ende schure gedient can wesen, als sijnde sijn lant weylant, welck, langer besijt wordende, geheel soude bedeckt ende uytgemargelt worden,

welck oorsaecke is, dat de voorsz. Van der Meulen hetselvige nyet langer en heeft willen laeten besijen, maer heeft met den voorsz. Mus een beworp van nyewen pacht gemaect voor den tijt van seven jaeren, van dewelcke de twee yerste jaeren alleen het lant soude mogen breecken ende allenskens tot weylant effenen ende bereyden, om het derde jaer alleen met haver besijt sijnde, de vier resterende jaeren tot weylant gebruyct te worden, waervoren hij jaerlijx alleen soude betaelen de somme van 370 gl., waervoren hetselvige lants besijen geerne 600 gl. soude mogen hebben, in welcken gevalle de schuyre den eijgenaer weynich oft nyet soude te nutte oft proffijte comen.

[Na voorlezing van de clausulen van de pachtceel en de redenering dienaangaande mogen arbiters uitspraak doen]; ende oft geviel, dat sij souden verstaen (welck hij wel hoopt mede) dat de voorsz. Mus voor het default van sijne geloften nyet en soude van de 800 gl. gecort of affgetrocken worden, dat sij in dien gevalle dencken, dat het gebruyck der schuyre hem nyet meer als 800 gl. weert en is, ende liever heeft deselvige te laeten afbreecken als den gelimiteerden prijs int minsten te excederen. Daniel van der Meulen.

9 Opdracht aan arbiters en uitspraak door dezen in het geschil tussen Daniël van der Meulen c.s. en Chr. Mus inzake de schuur, 20 september, resp. 26 november 1596[1]

[Stuk 8 in grotendeels gelijkluidende bewoordingen, *waarna nog volgt:]* Ende alsoo zij onder de interpretatie ende verstant van de voorsz. clausule over wedersijden questieux blijven, zoo ist dat zij haer submitteren midts desen in de uutspraecke ende decysie van Mr. Willem de Cock, Mr. Reynier van Amsterdam[2], Mr. Cornelis van Cuyck ende Mr. Jan Vermeeren[3], alle advocaten 'sHoffs van Hollandt, dewelcke de voorsz. questie onder haerlieden niet en connende decijderen, macht zullen hebben om eenen vijffden te assumeeren,....

Alsdus gedaen ende ghepasseert ten comptoire mijns notaris, staende opt Binnenhoff, in presentie van d'eersaeme mannen

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/24.
2 Rechtskundig adviseur van het Leidse stadsbestuur. P.A.M. GEURTS, *Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse universiteit*, Utrecht 1964, p. 35-37.
3 In 1596 advocaat van Mus (zie regest 76).

Jacques Dittre, adelborst onder de guarde van Zijn Excellentie, ende Wijnandt Lyncklaen, ghebooren van Coelen, als gelooffwaerdighe getuyghen. J. Hamerstede, not. publ.

[De uitspraak van genoemde arbiters luidt,] dat de schuer ende getimmert, bij Christiaen Mussen gestelt op de landen van Daniel van der Molen ende consorten, getaxeert zellen werden bij twee goede mannen hen des verstaende, ten wederzijden te kiesen, zulcx als altzelve in zijn geheel staende jegewoordelicke waerdich es, welverstaende, indien de voirsz. taxatie gedaen wert ter somme van 800 gl. oft daerbeneden, dat de voirsz. Van der Molen de voirsz. schuer ende getimmert daervoor zal behouden, ende indien de voorsz. taxatie excedeert de voirsz. 800 gl, dat alsdan sal staen tot optie van de voirsz. Van der Molen, de voirsz. schuer ende getimmert voir de taxatie aen te nemen ende te behouden, off altzelve den voorsz. Christaen Mussen te laten affbreken ende naer hem nemen.

10 Daniël van der Meulen aan een agent naar Zevenbergen, 7 augustus 1597[1]

Memorie voor gaende op Sevenbergen.

Te vernemen, oft Cristiaen Mus dese naeste dry weecken herwaerder eenige vrachten, het sij garste, rontsaet[2] oft diergelijck, gehaelt heeft van het lant gelegen in den Gelderschen Polder, eertijts toegehoort hebbende saliger Sr. Jean della Faille ende nu toebehoorende voor het meeste part Daniel van der Meulen. Hetselvige vernomen hebbende, te beleyden voor de wet[3] oft notaris [ende] twee getuygen, te attesteren wel te weten, dat de voirsz. Cristiaen Mus vant voirsz. lant eenige vrachten gebloot ende affgehaelt heeft. *[Wat te doen, als er geen getuigen te vinden zijn.]* De voirsz. attestatie terugge brengende ende leverende in handen van Peter Hermansen, wert in den Witten Molen[4], sal hij daeraene betaelen voor sijn belooninge vier gl. tot 20 st. ende tgene verscoten heeft om de versochte attestatie te beleyden.

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/26. Uit Den Haag verzonden.
2 Tarwe; de wintertarwe kan rond 7 aug. al wel geoogst zijn. In 1597 had Mus alleen nog maar haver mogen inzaaien, als geschikte, de bodem weinig uitputtende dekvrucht om land aan gras te maken. (inv.nr. 203/21).
3 Het gerecht.
4 Herberg te Den Haag (zie regest 96).

11 Huurceel voor Christiaen Mus en hypotheekstelling van Assendelftsland, 15 oktober 1597, resp. 6 juli 1599[1]

[Na onenigheid over de verpachting en over het bouwen van een schuur op het land in de Gelderse Polder hebben Daniël van der Meulen en Christiaen Mus dit accoord bereikt:]

Dat d'voorsz. Cristiaen Mussen deselve dertich bunderen sal in pachte houden voor den tijt van zeven jaren, innegaende Kersmisse anno 1594 ende expirerende Kersmisse 1601, van dewelcke hij de drie eerste jaeren besaeyt heeft, ende het aenstaende jaer van Kersmisse anno 97 tot Kersmisse anno 98 zal het voorsz. lant effenen ende tot weyde bequaem maecken ende daer geen ander saet in sayen als haver oft boonen, ende voorts sal hij het lant behoorlick met slooten ende grachten laten doorgraven gelijck hetselvige geweest is aleer het tot zaeylant is gebruyct worden, ende de resterende drie jaeren besetten ende beweyden laten met schapen ende cleyn vee, ten meesten oorboore van den lande, ende het lant met de mest die vant voorsz. vee comt te beteren ende wederomme tot bequaeme osseweyde bereyden, zonder dat hij sal mogen tselve mes int geheel oft in deel van den lande te vervoeren.

[Onderhoud van sluizen en slooten tot last van de huurder, evenals van de dijken]. Hierenboven zal tot zijnen laste alleen nemen ende betaelen alle lasten, impositien ende contributien, die vanwegen des conincxs oft der Staten sijde oft oick bij eenige ander van Brabant oft Hollant op het voorsz. lant hiervoren geset oft oick in toecomende tijden. *[De pacht bedraagt 310 gl.[2] op kerstmis te Leiden te betalen]*. Welverstaende, dat de schuer die den voorsz. Mussen opt voorsz. lant heeft gestelt, zal sijn eygen blijven ende opt lant voorsz. moeten tot zijnen peryckel ende laste blijven staen, tot expiratie van de pachte toe, t'eynde van dewelcke hem geoorloft zal zijn deselvige aff te breecken ende te vervoeren tsijnder gelieften. Ende aengaende alsulcke 1200 gl. als de voorsz. Mussen voor de schuere innegehouden heeft, deselvige sal hij gehouden zijn te betaelen, namentlick 100 gl. met de pachte van den jaere 97 Kersmisse toecomende, ende voorts 100 gl. jaerlicx tot het jaer 1600 ende de resterende 800 gl. t'eynde van de pach[t] Kersmisse anno 1601;

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/28.

2 Hiermee komt de pacht op ruim 12 gl. per bunder, het gewone niveau, zoals Mus zelf in stuk 5 aangeeft. Te meer waar het vrij geld betreft en de lasten voor de huurder zijn.

sal noch tot een gratuiteyt geven ende binnen Leyden leveren alle jaren eenen goeden vetten hamel;

ende alsoo Cristiaen Mussen voorsz. hiervooren tot laste gebrocht heeft van de erffgenaemen van Sr. Jan della Faille de somme van 2550 gl., bij hem aen den Raetsheere Ingelbert Vereycken in graenen betaelt, van dewelcke Sr. Marten della Faille maer en stelt 2374 gl. 10 st., stellende de resterende 175 gl.[3] tot laste van Sr. Robert van Eeckeren, die tot de betaling aen handen voorsz. voor zijn paert oick last hadde gegeven, zoo sal hij binnen de naeste drie maenden bescheet brengen van voorsz. Marten della Faille, dat hij tevreden es de voorsz. somme van 175 gl. 10 st. tot laste vant sterffhuys te passeren oft bij gebreecke van dien deselvige 175 gl. alsdan sellen opbrengen ende betalen.

[Mus verbindt zijn persoon en goederen, speciaal zijn helft van twintig bunder land, genaamd Assendelftsland, dat voor de andere helft van zijn schoonvader Corn. van Baerle is. Desgewenst zal hij dat land voor het gerecht van Zevenbergen opnieuw verbinden en hij belooft tot meerdere verzekerdheid van verpachter zich in de inhoud van het contract te laten condemneren bij het Hof van Holland. Volgt op hetzelfde blad de verbinding voor het gerecht van Zevenbergen d.d. 6 juli 1599.]

12 Deurwaarder Cornelis van Weerdt aan het Hof van Holland, vóór 8 april 1599[1]

[Exploictier Corn. van Weerdt heeft ten verzoeke van Daniël van der Meulen te Leiden Mus gesommeerd te betalen, waarop Mus, met het oog op de acte van willige condemnatie bij het Hof van Holland, aanwijzing heeft gedaan van Assendelftsland. Supplicant heeft dat land 3 april 1599 in handen van de overheid te Zevenbergen gesteld en op zondag 4 april d.a.v. het eerste zondagse kerkgebod gedaan]. Ende naerdyen hij supplicant bevindt, datter althans in den voorsz. lande van Sevenbergen seer periculoos es

3 175 gl 10 st bleven van 1588 af tot het einde in 1613 toe een punt van onenigheid tussen Mus, Van der Meulen en de van Eeckerens: één achtste van de pacht van de Della Faille-kavel kwam Robert van Eeckeren toe, de van Eeckerens beschouwden de 175 gl als betaling van pacht voor de Van Eeckeren-kavel, Mus was hun dit bedrag nog schuldig aan pacht van hun aandeel in de Della Faille-kavel. Zette D.v.d.M. het op zijn rekening, dan hield Mus vol, dat hij dit al voldaan had.

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/29.

omme te reysen, overmits den viant aldaer dachelicx es graisserende, ende de vordere proclamatie[n] requireren op den seeckere vier [sondagen] naer voorgaende clockegeslach van den stadshuyse aldaer gedaen te sijn, ende den viant sonder groete moeyten hem supplicant deur advertentie van eenighe quaetwillighe soude connen attrapperen, twelck soude tenderen tot sijn supplicants eewige ruwynneringe[2], versouckt hij supplicant aen UL. Mochende Heeren van den Raede auctorisatie, omme de vordere kerck- ende marckdachse geboden ende de vercopinge bij de bernende wasschen keersse ist noot te moegen doen binnen der stede van Dordrecht *[mits gecondemneerde bericht krijgt van het eerste marktdagse gebod en copie van dit verzoekschrift*, *opdat hij geen onwetendheid kan voorwenden]*.

[In margine van voorgaand stuk staat de inwilliging d.d. 8 april 1599 van het verzoek, *'sonder dat nochtans tselve sal moegen getrocken worden in consequentie' en 'Midts copie van dese ende oock billetten tot Sevenbergen van de marckdachsche geboden[3] sal doen affigeren']*.

13 Jan van Steelant uit Delft aan Johan Leseur te Den Haag, 22 september 1599[1]

Monsieur La Seur. Ick heb noch gisteren tijdinghe gecreghen, dat Christiaen Mussen sal overcomen, om Van der Molen te contenteren; dan het mochte wel opt laetste zijn, als men de tien bunderen soude meennen te vercoopen.

Mijn rent[meester spr][a] eeckt [van de][a] geheele twintich bunderen, doch al waert maer op de tien bunderen, soo sallen deselve tien bunderen wel soo veel in coope gelden als mijn capitael van de rente ende Sr. van der Molens schult is bedragende, want het goedt landt is wel 400 guldens het bunder weerdich. De voirdere lasten boven mijner rente die mach hij affgedaen

2 Jan Panhuys schreef 7 jan. 1613 aan Nicolaas Malapert over de hoge kosten die Mus voor de decreten had moeten opbrengen: 'Ick bekenne wel, dat het eerste decreet [het onderhavige] in tijde van vrede niet meer als gl. 90 en soude costen, maer dit is geschiedt vóór den Trèves, doen Sevenbergen halff lach ondert gebiedt van den vijant; de deurwaerders en wilden derwaerts niet gaen dan hebbende tenminsten dobbelen salaris' (inv.nr. 203/60).

3 Om burgers te Dordrecht niet beter te informeren dan die te Zevenbergen zelf?

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/103.

a Het papier is hier beschadigd.

a Het papier is hier beschadigd.

hebben, want die eensdeels met Paezen al verschenen te betaelen zijn geweest. Ick sal UL., in den Haghe comende, noch spreecken. Hiermede U wenschende goeden dach.

14 Jan van Steelant uit Delft aan Daniël van der Meulen te Leiden, 11 november 1599[1]

Monsieur van der Molen. Mij verlanckt te weetten, oft Christiaen Mussen aen Uwer oick heeft gesonden de vier viertelen teruwe ende den vetten haemele, in welcken gevalle sal UL. mij gelieven te laetten weetten, waarop de 40 gulden bij mij betaelt den voorsz. Mussen voor betaelinghe sullen strecken, oft dat UL. mij daeraff wederom sal rembourseren, want Mussen nyet wel tevreden sal zijn, dat ick soo haestich ben geweest om te betaelen.

15 Daniël van der Meulen te Leiden aan Christiaan Mus te Zevenbergen, 8 januari 1600[1]

Besondere gunstige vrient Cristiaen Mus. Naer groetenisse dient dese om UL. te verwittigen, dat de jaerlyxsche pachte van mijn goet nu verschenen ende dat over sulx mijn begeren is, dat men mij mijne betaelinge naer behooren[2] laete toecomen, opdat U selven in egeene vergeeffsche oncosten ende schaede en brenge, welck ick UL. wel hebbe willen adverteren, ende bidde bij desen door egeene naerlatendicheyt oft sluyeringe de saecke in onnachtinge te laeten henen gaen, want alsoo tegens het eynde van desen jaere een groote paeje van omtrent 1200 guldens verschijnt, soo en ben ick geentsints gesint dese tot dien tijt te laeten aenstaen, ende d'een payement int ander te laeten comen. Sal oyck voor UL. gemackelycker sijn allenskens te betaelen ende bij tijde sorghe te draegen. Hierop ben ick Uwe antwoord bij den yersten verwachtende, dat ick weten mach, waernaer mij sal hebben te reguleren.

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/106.

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/35 (Minuut in de hand van de klerk met handtekening en aantekening van de datum in de hand van Daniël van der Meulen zelf).

2 'Naer behooren' was op kerstmis of binnen veertien dagen erna.

16 Kwitantie van Johan Leseur aan Hester della Faille voor een bedrag ten behoeve van griffier Duyck, 14 oktober 1607[1]

Ontfangen uuyt handen van Joffrauw Hester della Faille, weduwe van heer Daniël van der Meulen, de somme van 250 carolus gl.[2], omme d'selve te behandigen aen den heere Greffier Duyck ten eynde hij daermee betaele d'oncosten gevallen int doen van decreet, daeraff d'voornoemde Joffrauw della Faille is geweest impetrante van decreet, ende eenen Cristiaen Musse tot Sevenberge geëxecuteerde, ende bij t'afftrecken deszelfs d'selve Joffrauw deur mij onderschreven gebleven is coopster, te weten een schuyr voor 120 gl., mitsgaders zeecker huysinge ende boomgaert voor 220 gl., ende belove ick ondergeschreven, d'selve Joffrau Van der Meulen hiervan te doen hebben de reeckeninge van dezelve penningen, mitsgaders de quitantie van de dobbele rantsoenen ende de decreetbrieven. Actum den 14en octobris 1607 ende was onderteeckent Johan Leseur.

Gecollationeert dese copie tegens zijne principaele ende daermee bevonden accorderende bij mij, J. Wterwaell, notarius publicus. 1612.

17 Christiaan Mus uit Zevenbergen aan Andries van der Meulen te Utrecht, 2 maart 1609[1]

[Schr. is drie weken in Antwerpen en Brussel geweest om verlenging van pacht van een 'door ons bedijkt' poldertje van de koning te Zwaluwe te vragen; hij heeft het Prinsenland[2] voor Andries geploegd en wegens gebrek aan voer voor de paarden het ploegen van het volgerland uitbesteed; de secretaris van Steenbergen[3] heeft na een brief van Andries het ploegen weer toegestaan; *schr. zal gerst inzaaien*; *het vochtige weer is voor nieuw land juist gunstig en maakt het graan zó duur*, *dat de koopsom en alle kosten er wel ineens uit kunnen komen*; *bij de oogst moeten*

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/44. Copie.

2 Zie stuk 12[2]. In inv.nr. 203/60 en 64, waarin Nic. Malapert en Jan Panhuys met Johan Leseur trachten af te rekenen, klagen zij over de exorbitante onkosten: gl. 434-13-0 voor twee decreten (1614).

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/83. Ontv. en beantw. 3 maart (o.s.).

2 Blijkens inv.nr. 203/58 te Dinteloord; in inv.nr. 203/54 geeft de landmeter op, dat er 8 gemeten 75 roeden (8 ha. 14 a. 32 ca.). is geploegd. Het ligt tussen de Mark en de Steenbergse Vliet en is in 1605 bedijkt.

3 Prinsenland lag in het markiezaat van Bergen op Zoom en ressorteerde onder Steenbergen.

wel Andries' personeel of gezin aanwezig zijn]. Vorts soe heb ic een deisdach oft een vonsdach tot Breda te doen. Int leste van dese wecke hoep ic tot Uutrecht te commen, om vorts met malcanderen te sprecken van eens ende anders, oeck van de huer van de weide te sprecken, wandt het wordt voordaen teidt om te wetten.

Vorts mij vervondert, dat ghijluiden UL. soe feul moeiten aen doet, om borch te stellen[4]. Wadt leidt UL. aen dye wetten? Want ghijluiden sijet daer mans genoch toe; UL. borch, dat was onnoddich.

Vorts, waerom gheeft ghij haerluyden toe, gelick ic [uit] UL. contrackt gesien hebbe, dat ghij mij tot tacsasie mijn ploeghen ende saetcorren soudt betallen ende nempt dat over UL.? Wat leidt UL. aen de moeiten daermede te doen te hebben? Ic heb dat landt veel deuchden gedaen om ten halven te saeien ende de hellift van de schoeff[5] te strecken. Dye suelcks begerren te doen, connent genoch gekreighen. Dan aldaer wessende hadt ic mij voor suelcks gewacht, ic sout wel anders gemaeckt hebben; dan ic hebt gedaen tot UL. eer ende proffeidt, dan het zou mij ondanck van UL. ende alle de verrelt gesprocken soudt hebben vorden.

Dat ic het landt desolaet soudt heb[ben] laetten ligghen in zijn wyentterbedden als anders [?] ende heb darenbowen mijn eighen landt latten ligghen, anders soudt ic het t'ennemael opgeseiet hebben. Ic en hebbe mijn daeghen noiet om gelt geploecht, dan alteidt selver ploeghen gehuert[6]. Behouvens dat mij den borgemester Wyellim Hermans, ist door mij tanders, gelick UL. wel wet, alteidt voor haer ten besten gesprocken hebben, ende nou dat sij dat voort van UL. hebben, mijn besaeide vruchten sij selver te behouven ende aen haer te trecken, ende ic sal de lasten betalen tot nyeuver jaer toe: ic hadt beter in stoppelen laten ligghen ende hadder mijn schaeppen liever [?] op fet gemaeckt tot Kerssemis toe ende alsdan de laste betalt; maer een ander het gebruick hebbende, ende mij wt het landt te stotten ende het selver te aenverden, mij en gebeurt daerin geen

4 In inv.nr. 203/64 komt deze post voor: Onkosten int jaer 1611 ghedaen weghen t'vervolgh over de landen van Gheldersse Polder te moghen leveren sonder waerborghen gl. 67-7-8.

5 Van de schoeff strecken = met de schop gelijk maken om het tot vlakke weide te maken.

6 Geheel tegen zijn gewoonte in, is schr. in het belang van Andries van der Meulen opgetreden als loonploeger.

gelick. Ic hadde beter mij[n] hoeff daer ic op woon[7] geploecht ende altemael op gesaedt ende mijn perden verkocht ende mijn knechs orloff gegeven met desen scherpen teidt[8] ende mijn gemack gehouden dan dat ic gedaen hebbe.

Soe wyel ic, dat Godt aen mijn syel doet, maer het wort mij quallick gelouet ommers ten halven te seien, en conne geen mensen geweigeren, want men compt daer teidt[?] genoch toe, dyet begerdt, als sij goede luyden hebben, dye het begert te doen.

Ic haddet beter in stoppelen latten ligghen ende hadder schaeppen op geweiet, maer zij bevinden haer nou beter, sij bevinden het landt nou gesaet ende alle geploecht op vyer oft vijff buynder; dat bevinden zij nou goedt, nochtans sij mij toeseiden, dat ic het lant ten halven saeien sou voor dyet jaer maer. Maer bedenckende eens, hoet mij al gelovet wordt de deucht dye ic hoer gedaen hebbe, gelick UL. bekent is, hetgene ic voer haer gedaen hebbe.

[Schr. roept de voorspraak van burgemeester Corn. Huighen in, *dat men hem niet van het land stoot*; *hem geeft hij dit request mee*; *hij vraagt Andries van der Meulen Johan Leseur te schrijven*, *dat die zich door de beenhouwer Gerrit van Rijn te Den Haag moet laten betalen uit Mus' tegoed bij die slager]*.

18 Christiaan Mus uit Zevenbergen aan Andries van der Meulen te Utrecht, 22 april 1609[1]

[Rentmeester Johan Corput heeft in Strijen een echtpaar gevonden om zetboer in Prinsenland te worden; *als er nog een knecht bij komt*, *kan het bedrijf draaien*[2]; *Mus begint er niet meer aan*; *voor het zaaien van de veertien gemet volgerland krijgt hij 14*

7 Op de Van Eeckeren-kavel.

8 Zie stuk 18[2].

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/84. Ontv. 16 april (o.s.), beantw. 23 april (o.s.).

2 Andries van der Meulen exploiteert het land zelf, dus zonder pachter, evenals Louis Malapert in de jaren 1585-1590 in de Heiningen (inv.nr.s 206-212) en Maarten della Faille in Vlaanderen (BRULEZ, p. 123) hadden gedaan. Brulez wijst erop, hoe men vaak moeite moest doen om een 'laboureur' te vinden; ja, men moest iemand overhalen tot het pachten van een bedrijf door hem het nodige vee voor niets te verstrekken. Hier gaat het niet om het ontvolkte platteland van Vlaanderen na de krijgsverrichtingen van 1585. Overigens zijn de lonen intussen ook aanzienlijk gestegen: in 1585 voor een echtpaar in de Heiningen 80 gl. (inv.nr. 206, f[0] 35), hier 38 pond Vlaams en nog twee koeien, tezamen ca. 280 gl.

gl., *evenals de schapen van Malapert*[3] *te verrekenen met de prijs van de schuur*[3]*]*.

Belangende de last, die UL. mij gaft vant lant in den Geldersen Polder, om met Caerl de la Faelle te handelen, sal UL. gelyeven te wetten: van Uutrecht comende heb ic het Cae[r]l de la Faelle aen den seckret[aris] aengedynt mijnen last die ic hadde ende seydde, dat ic haer aenweissen doen soude aen eenen hoeck dye goet was om het gehel lant nyet te sippa[reren?]. Soe sij mij voor antwort gaff, dat sij het gaen besien soudden, gelick sij gedaen hebben. Soe ist, dat ic het haer wel twee ofte dryemael geseyt hebbe en dan quampt haer nyet te pas oft dan waer ic van huis, soe dat wij bij malcander quamen sanderdaechs nae Paesdach, om hetselven lant te gaen besien, om Cae[r]lle te gaen besien van sijn achte part.

Zoe wij bij malcander quamen, soe toende Jan Pil sijn prockera[sie] van UL., hetwelck ic seer verwondert waerre, want ic mijn nersticheyt alom gedaen hadde, gelick ic UL. geseydt hadde te doen. Soe heb ic mijnen waeghen gesonden ende benne tsamen op het lant gegaen ende rontom. Soe hebben sij aen bevonden de aenweiss[inge], dye ic haer wes ende oeck teghen UL. geseidt hadde, hetwelck sy nyet onbiellich en vonden, ende oeck den ander dye tot Leidden vont[4], daerneffens aen malcanderen, en omdat UL. lant vyercant soudde blijven aen malcanderen[5]; ende den seckre[taris] ende Caerl soude haer daer metten hoeck gesegt gehouden hebben.

Soe tertont tonde Jan Pil sijn procker[asie] ende seide, dat hij nyet en vermoch Caerl allen sijn cavel te leussen[?], maer den anderen sijn broer mede, alwaer Caerl nyet [mede] te doen en wyel hebben. Ende Pil begerde daerop advis van UL. te hebben. Soe bleft als daer staen, anders zout geslotten gewest hebben ende metten hoeck tevrede gewest hebben tot mijnen ten huisse.

Ic hadde ser gerne gesien, dat Cae[r]l sijn part daeraff hadde gehadt. Men sou Jan de la Faelle wel neffens aengewessen hebben ende UL. lant al vyercant gebl[even] hebben. Hij was

3 In het pachtcontract van 1597 (stuk 11) was ook sprake van het weiden van schapen. Als de schapen waren geschoren, had Mus weer iets om te betalen (zie inv.nr. 203/81). In 1596 liepen op de kavel van Malapert tweehonderd schapen met een wachter, aldus Crieck aan Daniël van der Meulen (inv.nr. 406/6 d.d. 14 mei 1596).

3 In het pachtcontract van 1597 (stuk 11) was ook sprake van het weiden van schapen. Als de schapen waren geschoren, had Mus weer iets om te betalen (zie inv.nr. 203/81). In 1596 liepen op de kavel van Malapert tweehonderd schapen met een wachter, aldus Crieck aan Daniël van der Meulen (inv.nr. 406/6 d.d. 14 mei 1596).

4 Nl. Johan della Faille.

5 Zie schetstekening 2.

als huidden den 22sten april Cae[r]l de la Faelle tot mijnen ende seidden, dat Caerl sijn broeder nyet te doen en begert te hebben. Ic hoer wel, dat Caerl sijn broeder seer opgehist heft, dat lant mer werdich is[6].

Dan hebbe Hans Pil horren segghen, dat sijn mesters tot Antwerpen wonnende hem last hadde[n] gegeven om naer een goede partie lants te sijn om voor haer te coppen. Mij dunckt, dat is een Loujes Perts[7] oft eenich van sijn cosins, dye hem last gegeven hebben. Soe laet eens besien, wat Pil daermede sal wyellen wtriechten ende alles gehort hebben zijn advis.

Dan suelt UL. mij eens horren sprecken ende mij eens bij UL. te ontbyeden, soe wet ic noch diverse coplieden soe tot Breda als elders ende het lant tot eenen hoeghen preis te helpen, soe dat het UL. noch wel op ellick buinder baten sal wel vijffhondert gl. Dan sal UL. eens besien gelick ic UL. segghen sal ende nemen den besten raet.

Dan UL. suelt aen Jan Pille screiven, dat best is, dat Caerl sijn achste part affwijst oft anders sou hij sijn cavel moetten verwachten. Want Caerl sou mede den hoeck tevreden sijn, ende mij dunckt, dat beste voor UL. soudde wesen. Ic wet wel, dat UL. Pil een brieff daeraff geschreven heft.

[Naschrift:] Ic hebbe J. Peille horren segghen, de dertich buinder bij haer gekocht[8], dat sij de overmaet ende de 40e penninck ende de coste daeraen gedaen hebben, souden wyellen daervoor houden[9].

19 Christiaan Mus uit Den Haag aan Andries van der Meulen te Utrecht, 16 en 18 mei 1609[1]

[Schr. hoorde lang niets van Andries van der Meulen over het bebouwen van het land in Prinsenland, zodat hij dacht, dat erin voorzien was, en hij zijn paarden was gaan verkopen; nu blijkt,

6 Het land tegen de kavel-Malapert is beter dan dat tegen de Eeuwoutsdam, zie Inleiding, p. 341, noot 2.

7 Loyes Perts kocht in 1578 land, afkomstig uit de verkoop van Gerard Gramaye's gronden in 1574; o.a. verkocht Jacob Gramaye hem negentig bunder (Schepenb. Zevenb., inv.nr. 167, f^0 90-91).

8 26 maart 1609 was het land van Malapert getransporteerd aan het weeskind van Jan Jansz. Visscher de Jonge en Cornelia Pijl, oomzegster van Jan Pijl.

9 Adres: An den eersamen discreten Nicolas Sarats, copman wonende bij de Vijnbrug tot Dordrecht, om vorts te bestellen aen Sr. Andries van der Meulen, wonende op Sint Janskerckhoff tot Uutrecht.

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/85. Ontv. 9 mei, beantw. 11 mei.

dat hij nog op hem rekent, *is het nog niet te laat*, *maar dan moet er bij de oogst een schip met een dorsknecht en een dorskleed uit Utrecht komen*; *het beste is het land twee jaar zelf te exploiteren en het dan te verkopen*.

Procureur Leseur is zelf een wanbetaler[2]: *het geld dat hij van schr. ontving voor Hester della Faille heeft hij achterovergedrukt en moet hij nu in termijnen aanzuiveren*; *Leseur haalt bij Gerrit van Rijn*, *aan wie schr. overwijzing heeft gedaan ten behoeve van Hester della Faille*, *vlees voor zichzelf*.

Andries van der Meulen heeft aan Pijl niet de beste verdeling gelast, *dat weet Pijl wel beter*, *maar uit vijandschap jegens hem*, *Mus*, *wil Pijl het niet met Mus eens zijn]*.

Ende ghij en sult ghen schade hebben[3] ende nyet eennen voere eerden myssen, gemerckt de helft van den vech ende het lant ten veedersijden in de cavelyngh angemeten sal vorden int verhurren als int vercopen. Ende elck sal aldan sijn helft van den vegh met vyllen bepoten. Ende en behorren de sloten ock nyet eer gemackt te vorden voer omtrent synter Merten[4], vant men het hel lant schanden soude maken met slooten, gelijck ghij vel cont mercken.

Vant elcke sloot moet vijt veesen acht voeten[5] ende vyer voeten dyep ende vyer voeten in den bodem blijvende, ende de eerde twee voeten van de cant blijvende, opdat sij daer nyet vederom in en calft. D'velck alnou in den sommer soude gescheyden, soude voer den hurder en groote schade veesen, vant het lant soude met alle de eerde grootelijke bestort vorden tot mijnder grote schade van den pacht.

Maer, Sr. Van der Muellen, houuer mij ten besten: dyt alsoe verdelt sijnde en gheft gennen last soe lychtverdych vertueft tot synter Merten toe. Ende vylt ghijt vel ende dyer vercopen ende latet den lantmeter maer aftekenen al dan den vech ende de sloote al vyer spytten, ick salt hem vel vijssen, ende elck sijn rechte achtste part, soe en valt ghij in gheen costen van sloten noch graven. Het en sal nyet mynder ghelden, nyet een stuyver te myn ofte te meer. Ende vercopet dan te Breda ende lecht daeraf enen sytdach, op twee p[a]ymmenten, de helft gereets ende de

2 Hij is inderdaad in 1613 door Nicolaas Malapert en Jan Panhuys gedaagd (inv.nr. 203/60).
3 Volgens Mus zou het voor Hester della Faille het voordeligst zijn, indien het in schetstekening 2 met C aangegeven stuk aan Johan en Karel della Faille zou worden gegeven.
4 11 november.
5 1 voet = 28,68 cm.

ander helft tsjaers daernaer met rente de pennynck sestyen. Daer syn te Breda veel benhouders, dye synte Merten de borse vol ghels hebben van hare vercofte ossen, ende ock seker borghers, dye ock Usvegens ensgesynt sijn, oversulcks dat ick vel veete, dat ghij altijt sekerlijklijk 600 gl. van het buynder sult maken. Ende verveylt ghijt eer, sal U schade veesen, hout U gevarschuut.

Vorts dat Jan Pijl sc[r]ijft, dat Carl qualyck tevreden is van dat lant verhurt is, sal men alsoe dertich bunder laten lyggen vogelvrij stroms gemeit, ofte het ghen mesters en hadde? Vat reden sijn, datter, hadde Carl met sijn porsye al vech gevest, hem hadde al goet gevest, ende ghij sout te beter rust gehat hebben.

Dan ick hebbe haer altemael geseyt[6], dat ickt van UL. gehurt hebbe: voer 500 gl., gelijck varachtych is, vant sij mijt afvrachden; ende UL. sc[r]ijft an Jan Pijl van 600 gl., ende soe schijnt, dat ick een luegner ben, dat ick nyet garne en soude horren. Daerom sij UL. gebeden te scrijven, gelijckt geburt is: 500 gl., gelijck Sr. Malepart vel veet ende varachtych is.

Ende hebbe ock Carl geseijt, dat ghij hem uwtgescheyden hebt, ende Jan, UL. broeder[7]. Dan sy saghen vel, dat het lant nyet met vee beslaghen vorden int gehel, vant daer gheen scheysloten in en sijn[6]; men moste se daer datelijck aftekenen ende afsloten; ick sous genoch an UL. porsye gehat hebben. Ende vylt mij toch met affslotynghe ofte met corlen[?] nyet belasten. Maer cont ghij met hem heel lycudasye gemaken, ick hope hem vel al af te betallen, als hij.... ofte met den hant hebbe. Lat Jan Pijl vel vast toehorren, maer scrijft hem, dat hijt om 550 gl. nyet en gheft ende dat hijt noch vat insyet, maer vat hij hort, dat hij UL. altijt advortere.

[Twee dagen later vervolgt schr. de brief. Lof voor Van Rijn en blaam voor Leseur]. Secht Sr. Malpart, dat hij sijn lant nyet en breck ende tselve lat tot veyde legghen. Het is altijt een verborghen schat[8]. Heft hij nou 6 gl., tjar ent sal hij vel hebben 8 gl., het naste jaer vel 10, vant in dat lant en sal nyet dan veydegebreck veesen, soe langher soe meer, jae mogelijck vel 12 gl. in drye oft vyer jaren tijts, vant sij en sal dan in lesten om gheen ghelt te becomen sijn.

6 Alle dertig bunder is dus toch weer bouwland geworden.
7 Johan della Faille is de broer van Andries van der Meulens schoonzuster Hester della Faille.
6 Alle dertig bunder is dus toch weer bouwland geworden.
8 Mattheüs 13:44.

Blijft Godt bevollen. Ghij vylt toch bemercken, dat ick de 200 gl. van den 40sten pennynck af ontfangen mach sijn voer alle nertsycheyt, dye ick gedan hebbe tot het vercopen vant lant.

20 Christiaan Mus uit Zevenbergen aan Andries van der Meulen in Prinsenland, 7 juni 1610[1]

Eersamen besonderen gonstighen vryent Sr. Andries van der Meullen. Ick hebbe den U[we] van den 6den juni ontfanghen dor UL. knecht, ende UL. hebt daer langhe gewest, soe ic verstae dor UL. knecht, ende ic hetselfte nyet en heb gewetten. Mij verwondert, dat UL. mij nyet eens een boeiken en hebt gesonden, ic sou daer bij UL. gecommen hebben, hoe wel dat ic quaellick te been ben. Soe ist dat UL. morghen mendt te vertrecken, soe en souuen wij ons dingghen quaellick aff konnen gedoen, soe ist best dat wij touven; over drye wecken als UL. daer weer kompt, ontbiet mij dan eens. Ten eersten soe moeghen wij onse saeck affdoen.

Ic sal daer ondertussen in Den Haech reissen, hoewel dat Lesseur schreift, dat hij nyet ontfanghen en heeft, hetwelck ander[s] sal bleicken. Ic sal alle beschet medebrenghen ende van Lesseuren oeck, soe moeghen wij onsen dingghen suiver affdoen. Ende dat ic nyet eer tot Uuttrecht gecommen en ben, wij en souuen ghinder nyet uutgeriecht hebben ende dat ompt ploeghen vant landt; daerom ist best, dat wij int Prinsselandt bijeen kommen, soe moeghen wij tussen ons beide latten onderriechten van goeie mannen.

Ic verstae wel, dat Lesseur de penninghen onder hem houdt ende dat hij UL. nyet en gheeft; hij heeft mij aldeurs bedroghen ende hij sal mij noch int dyet stuck bedrieghen.

Ic verstae dor UL. knecht, dat UL. wyentterga[r]st nyet goet en is, hetwelck aldus teghen mijn hardt geweest is: ic hadder liever terve in gesaet. Ic sal UL. komste verwachten, als UL. wederom kompt.

[Naschrift:] Mens den backer, als UL. compt, sal mij den brief vel bestellen tot mijnen costen. Ick ben vel tevreden dat bij mijnnen leven suyverlyck afgerekent vort. Ende brenckt ock mede alle dockementen dye ghij hebt.

1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/87. Ontv. 7 juni.

21 Kwitantie van Hester della Faille aan Jhr. Philippus de Soete, 10 juli 1611[1]

Ick Hester de la Faille, weduwe wijlent heer Daniel van der Meulen, voir mij selven ende als oppermombersse mijner kinderen, geprocreert bij den den voorsz. Van der Meulen, bekenne mits desen ontfanghen te hebben uut handen van jonckheer Philippus de Soete, gheseyt van Laecke, heere van Villers, Bosque ende in Evertsberghen, etc., de somme van vijfhondert twee guldens, derthien stuyvers, over den laetsten termijn ende in volle betaelingh van de somme van twelfduysent vijfhondert seven guldens, spruytende uut den koop van soodaenighe 22 bunderen 296 roeden lands[2], gheleghen in den Ghelderssen Polder onder de jurisdictie van Sevenberghen, als hem op den 10den Octobris anno 1609 bij de Heere Andries van der Meulen, mijnen swagher, van mijnentweghen ende in sijn leven beneffens Heer Nicolas Malapert, Heere van Jutfaes, als voighden mijner voorsz. kinderen aen de voorsz. Jonckheer Peter [sic] de Soete, etc., vercocht sijn gheworden[3], welcke betaelinghe ghelijck mede alle voorgaende ick Hester de la Faille in der qualite voorsz. ghelove den voorsz. Sr. Philippus de Soete, sijnen erven ende naekomelinghen te doen strecken soo voor mij selven als jeghens d'vorsz. mijne kindren ende allen anderen, mitsgaders te presteren, dat den koop der voorsz. landen bij de voorsz. mijne kindren, wanneer tot haere mondighe jaeren ghekomen sullen sijn, voir soo vele hun dienaengaende, sal worden gheaprobeert ende voor goet ghehouden, ende soo alle molestien, processen ofte andere swaricheden te dien aensiene gheprevenieert sullen blijven, mijnen persoon ende goederen daertoe verbindende. *[Volgt dezelfde belofte van Nicolaas Malapert als voogd van dezelfde kinderen]*.

22 1618 oct. Aantekening van Hester della Faille nopens de herkomst van deze brieven, oktober 1618[1]

Adi october 1618. Ontfangen dese brieven door mijn schoonsone Hochepied, die se uut den sterfhuyse van saliger Nicolas Malapert van Pletsenbeurch gecregen heeft door Michiel van Eeckeren oft Louys Malapert. Dient pro memorie.

1 1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/57.
2 Dus 550 gulden per bunder.
3 Vgl. notarisprotocol van Jan van Hout, II (Not. Arch. Leiden, inv.nr. 44), f^0 204^v, i.d. 14 juli 1609; het betr. stuk ook in Schepenb. Zevenb., inv.nr. 168, f^0 109^v, i.d. 10 oktober 1609.
1 Arch. D.v.d.M., inv.nr. 203/68.

Regestenlijst

Diverse stukken

1. 1574 dec. 30. Kwitantie van de Grote Raad te Mechelen aan Jan della Faille voor betaling van zijn deel (stuk 1).
2. 1576 maart 1. Lastgeving van de Grote Raad aan Jan della Faille c.s., Margaretha v.d. Marck de haar toebehorende elf bunder te laten.
3. s.d. Een inhoudsopgave van tien stukken betr. de Gelderse Polder.
4. 1575 sept. 3. Memorie van Jacques Gramaye aan Robert van Eeckeren betr. betalingen en renten van de Gelderse Polder (stuk 2).
5. 1576 mei 15. Margaretha v.d. Marck dagvaardt Jan della Faille c.s.
6. 1577 juni 22. Procureur vraagt de erfbrief van de Gelderse Polder terug.
7. 1578 april 7. Overleg van de ingelanden van de Kleine Schenkeldijk met de gemachtigde van de ingelanden van de Gelderse Polder (stuk 3).
8. 1579 april 13. Huurceel van Robert van Eeckeren met Pieter Rutgersz. van der Vleuten.
9. 1579 dec. 22. Huurceel van Robert van Eeckeren en Jan della Faille met Laureys en Christiaan Mus (stuk 4).
10. Als voren.
11. 1580 febr. 9. Approbatie van voornoemde huurceel door Mus.
12. 1580? Rekening van Robert van Eeckeren betr. de Gelderse Polder, 1575-1580.
13. 1587 aug. 28. Huurceel van Robert van Eeckeren met Mus.
14. 1588 juli 25. Aantekeningen over pachtschuld van Mus aan het sterfhuis-Della Faille en aan Robert van Eeckeren.
15. 1588 juli 25. Afrekening van het sterfhuis-Della Faille met Mus.
16. 1594 okt. 15. Steven en Maarten della Faille en Robert van Eeckeren transporteren hun pachttegoed uit de Delle Faille-kavel aan Daniël van der Meulen.
17. 1594. Afrekening van het sterfhuis-Della Faille met Mus.
18. 1595 april 22. Maarten della Faille en Jan Borne uit Antwerpen aan D.v.d.M. te Leiden (stuk 6).
19. 1596 juli 4. Procuratie van D.v.d.M. aan Jan Pijl i.z. taxatie van de schuur.
20. Idem aan Wijnant Linclaen.
21. 1596 juli 15. D.v.d.M. uit Leiden aan Jan Pijl te Zevenbergen (minuut): houdt Mus zich aan de afspraak betr. de verhouding weiland-bouwland of scheurt hij er nog bij?
22. 1596 aug. 7. Taxatie van de schuur (stuk 7).
23. 1596 aug.? Vertoog van D.v.d.M. betr. de schuur (stuk 8).
24. 1596 sept. 20. Akte van benoeming van scheidsrechters; en 1596 nov. 26. Uitspraak door scheidsrechters i.z. de schuur (stuk 9).
25. 1597 maart 12. Adr. Petersz. uit Waalwijk aan D.v.d.M. te Leiden: Mus verklaart t.o.v. getuigen, over een maand naar Leiden te gaan.
26. 1597 aug. 7. Memorie van D.v.d.M. uit Den Haag voor een agent naar Zevenbergen (stuk 10).
27. 1597 sept. 25. Oproep van het Hof van Holland aan D.v.d.M. in zijn zaak met Mus.

28. 1597 okt. 15. Huurceel van D.v.d.M. met Mus (stuk 11); en 1599 juli 5
Bekrachtiging hiervan door Mus voor het Gerecht te Zevenbergen.

29. 1599 april? Deurwaarder Cornelis van Weerdt aan het Hof van Holland (stuk 12).
30. 1599 april 12? Aantekening van deze deurwaarder betr. onkosten.
31. 1599 sept. 26. Rekening van D.v.d.M. met Mus (klad).
32. 1599 sept.? Idem (minuut).
33. 1599 sept.? Aantekeningen betr. deze rekening.
34. 1599 okt. 13. Rekening van D.v.d.M. met Mus over 1594-99, getekend door jhr. Johan van Steelant.
35. 1600 jan. 8. D.v.d.M. uit Leiden aan Mus (stuk 15).
36. 1601 okt. 23. Ontwerp-huurcontract tussen Hester della Faille en Mus met aantekeningen hierop door Andries van der Meulen.
37. 1602 febr. 25. Hester della Faille uit Leiden aan procureur Johan Leseur te Den Haag: de pacht van Mus gaat pas in, als hij de pachtceel heeft verleden.
38. 1602 maart 3. Kwitantie van Hester della Faille aan Mus voor de pacht van 1600 en één termijn van de schuur (100 gl.).
39. 1602 maart 25. Rekening en kwitantie van Johan Leseur te Den Haag voor Hester della Faille.
40. 1603 juli 1. Kwitantie van de schout te Zevenbergen aan Mus voor betaling van de 40e penning van ⅛ van ⅓ in de Gelderse Polder (verkoop van Jacques della Faille aan Hester della Faille).
41. 1604 maart 6. Nota van Andries van der Meulen, dat Mus de pacht over 1603 aan Hester della Faille heeft voldaan.
42. 1604. Nota van Andries van der Meulen betr. kosten tegen Mus.
43. 1607 april 11. Kwitantie van notaris Kettingh te Den Haag aan Mus voor kosten van huurceel.
44. 1607 okt. 14. Kwitantie van Leseur aan Hester della Faille voor kosten van het decreet inzake de schuur, door griffier Duyck gemaakt (stuk 16).
45. 1607? Vidimus van het Hof van Holland op acten betr. het proces met Mus over de schuur.
46. 1608 aug. 4. Overzicht door Andries van der Meulen van door Mus verschuldigde en betaalde pacht over 1601-1607.
47. 1608. Lijst van partijen, door Hester della Faille tot 29 maart 1608 aan Andries van der Meulen overgezonden.
48. 1608 juli 7. Accoord tussen Nicolaas Malapert en Mus over het ongedaan maken van de verkoop van 30 bunder aan Mus op 15 febr. 1601 te Keulen.
49. 1608 aug. 8. Rekening van Andries van der Meulen met Mus.
50. 1608 na dec. 25. Als voren, met aantekeningen in de marge.
51. Als voren.
52. 1608. Rekening van de pacht van het land van wijlen Jan della Faille de Oude, door Andries van der Meulen in 1608 aan Johan en Karel della Faille gegeven.
53. 1609 juni 3. Extract uit acten betr. grondkaveling tussen Hester della Faille en Johan en Karel della Faille.
54. 1609 okt. 22. Opgave oppervlakte geploegd land in Prinsenland door landmeter aan Andries van der Meulen.
55. 1610. Declaratie van advocaat Cornelis Backaert over 1609 en 1610 voor Andries van der Meulen.

56. 1610. Procureur Leseur declareert rekening van mr. Dirck de Cocq als advocaat voor de Malaperts in proces tegen het weeskind van Jan Jansz. Visscher de Jonge.

57. 1611 juli 10. Kwitantie van Hester della Faille aan Pieter de Soete, heer van Villers, voor betaling van 22 bunder in de Gelderse Polder (stuk 21).
58. 1612 jan. 18. Rekening van Nicolaas Malapert met Mus, met aantekening van Hester della Faille.
59. 1612. Extract van de verschillen in de berekeningen van Mus en Andries van der Meulen.
60. 1613 jan. 7. Jan Panhuys uit Den Haag aan Nicolaas Malapert te Jutfaas: financiële kwesties met Mus en Leseur.
61. 1613 mei 18. Rekening van Nicolaas Malapert met Mus geadjusteerd.
62. 1613 mei 19/29. Vereffening van verschillen in de rekening met Mus.
63. 1613. Rekening van Mus met Hester della Faille.
64. 1614. Rekening van Jan Panhuys met Johan Leseur.
65. s.d. Als nr. 50.
66. s.d. Minuut van stuk 11 (zie hierboven regest 28).
67. s.d. Als nr. 52, maar in andere spelling en ander handschrift.
68. 1618 okt. Aantekening van Hester della Faille over de herkomst van de stukken (stuk 22).

De correspondentie met Mus

69. 1593 aug. 27. Mus uit Den Haag aan D.v.d.M. te Leiden: Mus adviseert D.v.d.M.i.z. drie hoeven te Ginneken, te koop van jhr. Jan van Brecht.
70. 1593 dec. 10. Mus uit Zevenbergen aan Louis Malapert te ? (stuk 5).
71. 1595 febr. 9. Mus uit Zevenbergen aan D.v.d.M. te Leiden: de schuur moet getaxeerd worden.
72. 1595 maart 8. Als voren.
73. 1595 april 20. Mus uit Delft aan D.v.d.M. te Leiden: Mus komt de volgende dag te Leiden.
74. 1595 dec. 28. Mus uit Zevenbergen aan D.v.d.M. te Leiden: Mus zendt een gans overeenkomstig het huurcontract; de ossen zijn verkocht, hij kan nu Louis Malapert voldoen en heeft daarmee recht van inhuur, wil D.v.d.M. dit aan Louis Malapert schrijven?
75. 1596 juli 7. Mus uit Dordrecht aan D.v.d.M. te Leiden: Mus is in Den Haag geweest om rechtskundige bijstand, nu betaling geëist wordt; het huurcontract, gesloten in 1595 op Valkenburgse markt voor zeven jaar, spreekt over drie jaar zaaien, drie jaar weiden, tegen 370 gulden per jaar; hij zal na de oogst betalen, waarom wil men hem het land ontnemen? De gravin van Aremberg is te Zevenbergen, gunstige gelegenheid om de dijk van de Gelderse Polder te kopen.
76. 1596 okt. 19. Mus uit Den Haag aan D.v.d.M. te Leiden: hij heeft de taxatie van de schuur bij zijn advocaat mr. Jan Vermeeren te Den Haag gedeponeerd en belooft tarwe te zenden.
77. 1598 jan. 9. Mus uit Den Haag aan D.v.d.M. te Leiden: de huurceel is getekend, het schaap nog niet verzonden (schip te vol); de pacht zal Robert van Eeckeren betaald worden met geld van te Antwerpen te verkopen beesten; Mus gaat naar

Van Eeckeren en Maarten della Faille en vervolgens naar Leiden en zal dan betalen.

78. 1598 juni 19. Mus uit Zevenbergen aan D.v.d.M. te Leiden: deurwaarder Cornelis van Weerdt is geweest, Mus heeft tien bunder in Assendelftsland aangewezen; zal over veertien dagen met zijn vrouw naar Leiden komen, maar alvast een schaap sturen.

79. 1598 juni 22. Mus uit Zevenbergen aan D.v.d.M. te Leiden: hij en zijn vrouw komen 6 of 7 juli; hij verzendt tegelijk de hamel, snel te slachten, anders vermagert hij, hij is toch al lang onderweg geweest, omdat het bierschip op Delft uitbleef.
80. 1600 maart 29. Mus uit Zevenbergen aan D.v.d.M. te Leiden: hierbij het schaap; hijzelf komt binnen veertien dagen na Pasen, maar zonder geld.
81. 1600 juli 18. Mus uit Dordrecht aan D.v.d.M. te Leiden: procureur Leseur heeft 100 gulden gevorderd, Mus zal verse wol zenden; de kinderen-Van Eeckeren zijn inzake de hun toekomende pachtschuld onvermurwbaar, wil D.v.d.M. hun en Maarten della Faille schrijven?
82. 1601 okt. Mus aan Andries van der Meulen en Louis Malapert: meer dan 400 gulden pacht is teveel, maar Mus wil het verschil wel delen en 450 gulden geven.
83. 1609 maart 2. Mus aan Andries van der Meulen (stuk 17).
84. 1609 april 22. Als voren (stuk 18).
85. 1609 mei 16 en 18. Als voren (stuk 19).
86. 1609 juni 12. Als voren: het Prinsenland is nu twee van de afgesproken vijf keren geploegd; oogsten geregeld; oogstprognose: 5000 gl.
87. 1610 juni 7. Als voren (stuk 20).

De correspondentie met Leseur

88. 1598 mei 14. De klerk van procureur Johan Leseur te Den Haag aan D.v.d.M. te Leiden: hij zendt de acte van willige condemnatie met het executoriaal daarop tegen Mus.
89. 1598 juni 20. Johan Leseur uit Den Haag aan D.v.d.M. te Leiden: hij heeft Mus sommatie en arrest gedaan; deze vroeg veertien dagen uitstel, maar Leseur verwacht, dat D.v.d.M. daarin niet zal toestemmen, want bij Mus ontmoet de ene deurwaarder de andere.
90. 1598 juli 1. Als voren: verzoek van condemnatie is nog niet geschied door afwezigheid van procureur Van der Poll van het Hof van Holland.
91. 1598 juli 6. Als voren: deurwaarder Van Weerdt is terug van Zevenbergen na het tweede zondagse gebod met de belofte van Mus een deel van de schuld te komen voldoen en met zijn bekentenis, dat hij heeft gezaaid, maar dat de schone tarwe de hele pacht kan opbrengen; Mus was onwetend, want hij had de pachtceel nog niet ontvangen.
92. 1598 juli 10. Als voren: de deurwaarder declareert aan onkosten van executie van Mus gl. 48.17 en rapporteert, in hoeverre Mus de pachtovereenkomst heeft geschonden; Mus belooft de deurwaarderskosten op de Valkenburgse markt aan D.v.d.M. te vergoeden en heeft het accoord betr. negen viertelen tarwe voor notaris gepasseerd.
93. 1598 dec. 12. Als voren: D.v.d.M. moet de declaratie van de deurwaarder zenden, want Mus heeft assignatie tot ontvangst van dat bedrag aan Leseur gegeven.
94. 1599 april 11. Als voren: verzoek om zijn dienaar een extra betaling te geven.

95. 1599 juni 12. Johan Leseur uit Den Haag aan Abraham Berrewijns t.h.v.D.v.d.M. te Leiden: Mus zond een assignatie van 200 gulden, door rentmeester Hans de Reeck te betalen; Mus zegt binnen veertien dagen te zullen komen, maar dat zal wel beuzeling zijn; hem is gijzeling aangezegd.
96. 1599 juli 2. Als voren: De assignatie is voldaan; Mus is niet op 28 juni in gijzeling in de Witte Molen te Den Haag verschenen, wat hem een

nieuwe dagvaarding en een boete heeft bezorgd; Mus probeerde Leseur met een viertel tarwe om te kopen.

97. 1599 sept. 23. Leseur aan D.v.d.M.; hij zendt een brief van jhr. Johan van Steelant uit Delft.
98. 1599 sept. 30. Als voren: Van Steelant is eindelijk met Mus tot accoord gekomen en zal D.v.d.M. via een relatie te Leiden voldoen; Mus vraagt een kwitantie voor al zijn betalingen en een brief aan de erven-Van Eeckeren, dat Maarten della Faille de betaling van gl. 175.10 bevestigt.
99. 1605 juli 10. Leseur aan Mus: hij is bij Hester della Faille geweest, maar deze verleent hem geen uur uitstel, want Mus liegt en heeft het land ingestoken, moet nu niet met schepenverklaringen komen, dat er schone vruchten op staan en dat hij de schade zal vergoeden; hij moet meteen naar Leiden komen om met Andries van der Meulen te spreken.
100. 1608 mei 12. Leseur aan de procureur Van der Poll: het decreet betr. de vijftien bunder van Mus moet verlengd worden, want er is aan de Hoge Raad geappelleerd.
101. 1609 nov. 12. Leseur aan Andries van der Meulen te Utrecht: de koopvoorwaarden zijn goed.
102. 1610 april 14. Als voren: diverse zaken.

De correspondentie met Van Steelant

103. 1599 sept. 22. Jan van Steelant uit Delft aan Johan Leseur in Den Haag (stuk 13).
104. 1599 okt. 6. Jan van Steelant uit Delft aan D.v.d.M. te Leiden: zal na het bericht van de ontvanger Swaenswijck te Leiden een afspraak met D.v.d.M. maken.
105. 1599 okt. 10. Als voren: hij maakt een nieuwe afspraak; het geld voor Swaenswijck ligt gereed.
106. 1599 nov. 11. Als voren (stuk 14).

Register van Persoonsnamen

Inl.: de naam komt voor in de Inleiding.
18: de naam komt voor in stuk 18.
18^{6}: de naam komt voor in noot 6 bij stuk 18.
$18,^{6}$: de naam komt voor in stuk 18 en in noot 6 bij dat stuk.
18^{n}: de naam komt voor in meer dan één noot bij stuk 18.
Reg.: de naam komt voor in het betr. regest (alleen bij niet-opgenomen stukken).

Amsterdam, mr. Reynier van, advocaat - 9, ^{2}.
Anthonius Jansz., timmerman - 7.
Aremberg, Jan van Renesse, heer van Elderen, graaf van - Inl. ^{n}; 3^{2}.
Aremberg, Karel graaf van - Inl. ^{n}.
Aremberg, Margaretha gravin van der Marck en van - Inl., ^{n}; Reg. 2, 5, 75.
Assendelft, jhr. Jan van - Inl.; 11, 12.

Baerle, Cornelis van, schoonvader van Chr. Mus - 11.
Back, Christiaan - 3.
Backaert, Cornelis, advocaat - Reg. 55.
Beenhacker, Hendrick Anthonisz., pachter - Inl. ^{n}.
Beens - zie Mus.
Bergen, Cornelis van, heer van Zevenbergen - Inl.
Berrewijns, Abraham, in dienst bij Daniël van der Meulen - Inl. ^{n}; Reg. 95.
Borne, Jan van den, koopman te Antwerpen - 6, ^{5}.
Brecht, jhr. Jan van - Reg. 69.

Daemssen, Peter, priester - 3, ^{3}.
Dittre, Jacques, adelborst - 9.
Dierick de metser te Zevenbergen - 7.
Driel, Lenaert van - Inl.
Duyck, griffier - 16.

Eeckeren, Michiel van - 22; Reg. 81, 98.
Eeckeren, Robert van, man van Anna della Faille - Inl., ^{n}; 1, 3, 4, 5, ^{15}, 8^{8}, 11; Reg. 8, 12-14, 77.
Elderen - zie Renesse.

Faille, Andries della - Inl. ^{n}.
Faille, Cornelia della - Inl.
Faille, Hester della - Inl., ^{n}; 16, 19, ^{n}, 21, 22; Reg. 36-41, 47, 58, 63, 99.
Faille, Jacques della - Inl.; Reg. 40.
Faille, Jan della, de Oude - Inl.; 1, 3, 4, 6, 8, 10, 11; Reg. 2, 5, 52.

Faille, J(oh)an della, junior - Inl.; 18, [4], 19[n]; Reg. 52, 53.
Faille, Karel della - Inl., [n]; 18, 19; Reg. 52, 53.
Faille, Maarten della - Inl.; 6, 11, 18[2]; Reg. 16, 77, 81, 98.
Faille, Steven della - Inl.; Reg. 16.

Godin, Jan, koopman - 5.
Gramaye, Cecilia, vrouw van Karel della Faille - Inl.
Gramaye, Gerard, tresorier der stad Antwerpen - Inl.; 1, 2, 18^{7}.
Gramaye, Jacob, ontvanger-generaal van de beden over Brabant - Inl.; 2, ^{3}, 18^{7}.

Halmale, Lansloot van - 4.
Hamerstede, Johan, notaris - 9.
Hermans, Peter, herbergier - 10.
Hermansz., Willem - zie Verschoor.
Hochepied, schoonzoon van Hester della Faille - 22.
Houtemont, Cornelis, timmerman - 7.
Huighen, Cornelis - 17.

Kettingh, notaris - Reg. 43.

Cock, mr. Dirk de, advocaat - Reg. 56.
Cock, mr. Willem de, advocaat - 9.
Corput, Johan - 18.
Crieck, Anthonie, rentmeester der Malaperts - Inl. ^{n}; 5, 18^{3}.
Cuyck, mr. Cornelis van, advocaat - 9.

Leseur, Johan, procureur - Inl., ^{n}; 13, 16, ^{2}, 17, ^{4}, 19, ^{2}, 20; Reg. 37, 39, 56, 60, 64, 81, 88-103.
Lingen, Jan van - Inl. ^{n}.
Linclaen, Wijnant, in dienst bij Daniël van der Meulen - 7, 9; Reg. 20.

Malapert, Anthonie sr. - Inl., ^{n}; 1, 3, 5^{1}.
Malapert, Louis sr., man van Maria delle Faille - Inl., ^{n}; 5, ^{1}, 18^{n}; Reg. 70, 74, 82.
Malapert, Louis jr. - Inl.; 18, 22.
Malapert, Nicolaas - Inl.; 12^{2}, 16^{2}, 17^{4}, 19, ^{2}, 21, 22; Reg. 48, 58, 60, 61.
Marck, gravin van der - zie Aremberg.
Marten Martensz., in dienst bij Anthonie Crieck - Inl. ^{n}; 5, ^{3}.
Matthijsz., Deyman - 3.
Mens den backer - 20.
Meulen, Anndries van der - Inl., ^{n}; 17, ^{6}, 18, ^{2}, 19-21; Reg. 36, 41, 42, 46, 47, 49, 52, 54, 55, 59, 82, 99, 101.
Meulen, Daniël van der - passim.
Montens, Godevaert - Inl.
Mus, Christiaan (Christaan Fransz. Beens) - passim.
Mus, Lauwereys, broer van Chr. Mus - Inl.; 4.

Panhuys, Jan, zwager van Nicolaas Malapert - 12^{2}, 16^{2}, 17^{4}, 19^{2}; Reg. 60, 64.

Petersz., Guy - 1.
Perts, Loyes - 18, [7].
Philips III, koning van Spanje - Inl.
Pietersz., Adriaan, van Waalwijk - Inl. [n]; Reg. 25.
Pijl, Cornelia - 18[8].
Pijl, Jan Claesz., burgemeester te Zevenbergen - Inl., [n]; 7, 18, [8], 19; Reg. 19, 21.
Poll, Van der, procureur - Reg. 90, 100.

Reeck, Hans de, rentmeester - Reg. 95.
Renesse - zie Aremberg.
Rijn, Gerrit van, beenhouwer - Inl.; 17, 19.
Rokeghem, Lieven van, notaris - 4, 8.
Roo, Jan, van Utrecht - 2, [4].

Zagaruts, Guillaume - 4.
Sarats (Tzerraerts), Nicolaas, koopman - 18[9].
Segers, Elisabeth - 2[3].
Segers, Geleyn, heer van Wassenhove - 2, [3].
Symoens, Cornelis - 4.
Soete, Philippus de, gezegd van Laecke, heer van Villers enz. - Inl.; 21.
Steelant, Jan van - Inl.; 13, 14; Reg. 34, 97, 98, 103-106.
Stijll, Van, dispensier - Inl.
Swaenswijck, ontvanger - Reg. 104, 105.

Tzerraerts - zie Sarats.

Wterwaell, J., notaris - 16.

Vereicken, Ingelbert, raadsheer - 11.
Vermeeren, mr. Jan, advocaat van Mus - 9, [3]; Reg. 76.
Verschoor, Willem Hermansz. - 7, 17.
Visscher, Jan Jansz. Visscher de Jonge - Inl. [n]; 18[8]; Reg. 56.
Vivien, Jean - Inl. [n].
Vrancken, Gielis - 7.
Vleuten, Peter Rutgersz. van der, rentmeester en pachter - Inl.; 3; Reg. 8.

Weerdt, Cornelis van, deurwaarder - 12; Reg. 30, 78, 91, 92.

Drie redevoeringen van Bonaventura Vulcanius over de stichting van de Leidse universiteit
medegedeeld door Dr. P.A.M. Geurts en Dr. J.A. van Dorsten

Toen de Leidse universiteit in februari 1575 met enig ceremonieel geopend werd, zouden de aanwezige notabelen zich vooral verheugd hebben over de verbeterde opleidingsmogelijkheden voor a.s. predikanten. Aan deze hardnekkige overlevering, die stellig niet zonder belang is voor de geschiedenis der noordelijke Nederlanden, is slechts incidenteel getwijfeld.

De drie hier gepubliceerde documenten werpen een meer genuanceerd licht op de tot dusver benutte, en weinig talrijke, bronnen. Zij hebben bovendien de verdienste, dat zij zich uitdrukkelijk met de stichtingsgeschiedenis bezig houden. Volledigheidshalve zou er nog het uitvoerige, doch ietwat tendentieuze 'Carmen in gratiam novae Academiae conscriptum' aan toegevoegd kunnen worden, dat Leidens eerste curator, Jan van der Does, omstreeks januari 1575 schreef en waaraan hij in hetzelfde jaar grotere bekendheid verschafte door het, op kosten van secretaris Jan van Hout, 'in nova academia nostra' te laten drukken[1].

De drie redevoeringen van Bonaventura Vulcanius bevinden zich in de Leidse universiteitsbibliotheek (MS. Vulcanius 9, f^0 56-72) en worden in de catalogus *Codices Vulcaniani* vermeld als *Orationes a Vulcanio habitae in Academia Lugd. Bat.* Zij zijn eigenhandig door hem geschreven en hebben ongetwijfeld in deze vorm op zijn katheder gelegen. De paginering komt echter niet overeen met de volgorde waarin zij werden voorgedragen. De tweede oratie, *De Academiarum Institutione* (f^0 60-69, waarin f^0 65-67 ontbreken zonder dat er een hiaat in de redevoering is aan te wijzen), werd het eerst gehouden, nl. op 4 april 1591. Vervolgens werd op 26 september de derde, *De Gradibus* (f^0 70-72), uitgesproken. Tenslotte de eerste, *De Laudibus Academiae Leidensis* (f^0 56-59), op 6 juli 1592. De redevoeringen worden hier afgedrukt in chronologische volgorde. Daarvoor pleit niet slechts de logica maar ook hun onderlinge samenhang.

1 DOUSA, *Poemata*, Leiden 1575, sig. Piii-Qiiii.

In de aanhef van zijn eerste oratie verklaart Vulcanius zelf hoe het kwam dat hij deze redevoeringen uitsprak. Tot dan toe was het de gewoonte, dat bij gelegenheid van een publieke promotie de voorzitter, de rector magnificus dus, een toepasselijke toespraak hield. Nu promoties steeds veelvuldiger voorkwamen was alleen het voorzitten ervan, ook zonder een toespraak, al een zware opgave geworden. Volgens besluit van de senaat zou de oratie daarom in het vervolg worden toevertrouwd aan de professoren uit de literaire en filosofische faculteit, bij toerbeurt[1]. Ook de structuur van deze redevoeringen werd aangeduid. In de eerste plaats zou men iets zeggen, dat de studenten kon inspireren tot ijverige beoefening van de studie - d.i. de 'studia literarum' (f^0 60). Vervolgens zouden er woorden van lof worden gesproken over de promovendus, die tenslotte aan de voorzitter werd overgegeven om met de doctorale waardigheid bekleed te worden. Een lang leven was deze nieuwe instelling niet beschoren: op 12 februari 1593 ging de senaat tot afschaffing over. In het vervolg zou de rector zelf weer enkele woorden tot de jonge doctor richten (f^0 73).

Dat Bonaventura Vulcanius als eerste werd aangewezen om bij een publieke promotie een redevoering te houden, is niet verwonderlijk. Hij was, nadat hij reeds enkele jaren eerder een toezegging in die geest gekregen had, in augustus 1581 aangesteld als professor in het Grieks en Latijn, welke vakken hij afwisselend zou doceren; en hij mocht dus bij uitstek bekwaam worden geacht om als orator op te treden. In de universitaire gemeenschap, waar hij ook vóór 1581 lang geen onbekende was, nam hij een bijzondere plaats in. Een maand na zijn benoeming tot hoogleraar werd hij secretaris van de senaat, welke functie hij tot in hoge ouderdom bekleedde. Naast de elkaar opvolgende rectores vertegenwoordigde hij een element van continuïteit in het dagelijks bestuur van de universiteit, en in de documenten vindt men dan ook telkens weer de naam van Vulcanius[2].

De eerste redevoering werd gehouden bij de publieke promo-

1 Het desbetreffende senaatsbesluit is niet teruggevonden. Het is echter bekend, dat beslissingen in deze jaren niet steeds schriftelijk werden vastgelegd.

2 Zelf vatte hij in 1595 een gedeelte van zijn papieren samen met de woorden: 'Item een groote menichte van sendtbrieven, certificacien ende Attestatien voor d'universiteyt ende stadt binnen desen veerthien jaeren gescreven' (P.C. MOLHUYSEN, De eerste secretaris van den Senaat der Leidsche Hoogeschool, in: *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, VI (1909), p. 70).

tie van Henricus Wyntgis, zoon van een Arnhems burgemeester. Zijn inschrijving staat gedateerd op 25 januari 1591, dus slechts ruim twee maanden voor zijn promotie[1]. Dit was echter een tweede inschrijving, en Vulcanius spreekt met lof over zijn vroegere juridische studie te Leiden. Na vervolgens enige buitenlandse universiteiten bezocht te hebben wenste Wyntgis tenslotte te promoveren in Leiden, waar hij zijn studie ook begonnen was. Daaraan zal de overweging, dat een Leidse titel de beste kansen zou bieden voor een succesvolle carrière in de jonge republiek, niet vreemd zijn geweest, wat Vulcanius heel elegant insinueert in 'ad praestandum patriae Reipublicae uberem laborum suorum fructum aspiraret' (f^0 68^v)[2]. Wyntgis' disputatie - die, zoals gebruikelijk, enige tijd aan de publieke promotie voorafging - wordt gekwalificeerd als 'magna cum laude'[3].

De tweede redevoering - Vulcanius viel toen in voor Justus Lipsius - werd uitgesproken bij de promotie van de Utrechter Antonius Hagenow. Deze was op 4 juni 1583 ingeschreven als student in de theologie; in feite studeerde hij echter rechten[4]. Hij disputeerde enkele malen onder Everardus Bronckhorst, met als onderwerpen *De Testamentis Ordinandis* en *Theses quaedam Controversae ex Σ□ωτοις Pandectarum desumptae*, respectievelijk op 19 december 1587 en 3 februari 1590[5]. De promotie - op *Theses de Compensatione*[6] - lijkt geen onverdeeld succes te zijn geweest. Professor Bronckhorst, die deel genomen had

1 *Album Studiosorum MDLXXV-MDCCCLXXV*, 's-Gravenhage 1875, p. 29.
2 De thesis droeg de titel *Conclusiones Iuris Controversi (Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, uitg. P.C. Molhuysen, I, 's-Gravenhage 1913 (R.G.P., 20), p. 467*).
3 De promotie werd bijgewoond door Elbertus Leoninus, kanselier van Gelderland en zegelbewaarder van de Raad van State. De jonge doctor gaf een diner 'In den Wissel' waarbij Dousa, de burgemeesters van Leiden, hun secretaris Van Hout, en de juridische hoogleraren aanzaten. Zie *Diarium Everardi Bronchorstii*, uitg. J.C. van Slee, 's-Gravenhage 1898 (W.H.G., III, 12), p. 16.
4 *Alb. Stud.*, p. 14. Volgens de catalogus *Codices Vulcaniani* werd de rede uitgesproken 'quum Ant. Hagenoius doctor theologiae crearetur'; de theses wijzen echter op een juridische promotie. Hagenow werd op 21 februari 1593 opnieuw ingeschreven. In die tijd ontstond er een pijnlijk incident tussen hem en de universiteit, nl. toen zijn vader vermoord werd en hij o.a. professor Pauw ervan beschuldigde, daarin de hand te hebben gehad.
5 *Bronnen*, I, p. 168*, 169*.
6 *Bronnen*, I, p. 463*.

aan de voorafgaande publieke disputatie, deed dit met weinig animo, waarvoor hij zich naderhand excuseerde bij de promotor, Julius Beyma[1]. Ook de aanhef van Vulcanius' redevoering op 26 september 1591 wijst in die richting. Hij vreest, zegt hij, dat de breedsprakigheid van de promovendus de wetenschappelijke honger van de toehoorders oververzadigd heeft, en hij zal zijn eigen toespraak dus maar zo kort mogelijk maken (f^0 70). Aan het slot, waar hij nog eens op tijdnood terugkomt, vermeldt hij, dat Hagenow de eerste Leidse promovendus was, die de hoogste academische titel bereikte via een baccalaureaat, zoals dat aan andere universiteiten gebruikelijk was[2]. Vulcanius noemt dit een navolgenswaardig voorbeeld, maar men ontkomt niet aan de indruk, dat er spot in zijn woorden klinkt. De kandidaat, meent hij, zal wel geen andere woorden van lof van hem verwachten; mocht dit wel het geval zijn, voegt Vulcanius er weinig zachtzinnig aan toe, dan zal hij in die verwachting teleurgesteld worden (f^0 72^v).

De derde oratie is van 6 juli 1592, toen er twee promoties in de medicijnen plaats vonden, nl. van de Bruggenaar Balduinus Hame en de Antwerpenaar Laurentius Brant. Beiden waren ingeschreven als student in de letteren, respectievelijk op 28 april 1586 en 29 november 1583[3]. Hame disputeerde op 12 juli 1589 onder Heurnius *De Phtisi*[4] en promoveerde op *Theses de Dysenteria proprie dicta*[5]. De promotie van Laurentius Brant op *Theses de Apoplexia*[6] had een voorgeschiedenis en op 22 juni 1592 was aan deze kandidaat zelfs een aparte vergadering van de senaat gewijd geweest. Vijftien dagen eerder had men hem toegelaten tot de doctorale disputatie in de medicijnen, maar professor Pauw verzette zich daartegen op grond van Brants kwade roep en onvoldoende kennis. Bonaventura Vulcanius werd nog op de dag van de senaatsvergadering naar de stadsmagistraat

1 *Diarium*, p. 23.
2 In de statuten van 2 juni 1575 werd het baccalaureaat niet genoemd, wel in de ontwerp-statuten van 12 februari. Toch is deze graad enkele malen in Leiden verleend. Volgens Molhuysen gebeurde dit het eerst, met toestemming van de Staten van Holland, in het geval van Robert Maelson in 1596; Hagenows baccalaureaat is echter duidelijk vroeger (Zie P.C. MOLHUYSEN, Over de graden, die oudtijds aan de Leidsche Universiteit werden verleend, in: *Jaarboekje Leiden en Rijnland*, XIII (1916), p. 11-12, 29-30, waar ook disputaties en promoties besproken worden).
3 *Alb. Stud.*, p. 15, 19.
4 *Bronnen*, I, p. 250*.
5 *Bronnen*, I, p. 263*.
6 *Bronnen*, I, p. 462*.

afgevaardigd om te informeren of er inderdaad termen aanwezig waren om Brant niet tot de promotie toe te laten. Dit onderzoek betrof natuurlijk het gedrag, niet de wetenschappelijke kwaliteiten, van de kandidaat. De stadspensionaris Hogerbeets antwoordde de volgende dag, dat de magistraat weinig op Brants gedrag had aan te merken. Nadat verschillende meningen naar voren waren gebracht, werd besloten, dat de disputatie kon doorgaan op de reeds vastgestelde datum. De professoren in de medicijnen Bontius en Pauw stelden daarbij als voorwaarde, dat hun collega Heurnius de kandidaat geschikt achtte. Deze voldeed aan die voorwaarde en presideerde de publieke disputatie op 30 juni[1]. Maar de medische hoogleraren vonden, dat Brant 'satis frigide et jenune' antwoordde en men discussieerde daarna nogmaals over de toelating tot de publieke promotie. Sommigen meenden, dat men er de conditie aan moest verbinden van nog een jaar studeren, anderen stelden voor hem wel toe te laten maar hem intussen de ernstige vermaning te geven ook later, op eigen gelegenheid, de medicijnen te blijven bestuderen. Tot het laatste werd besloten[2].

Er komen in de redevoeringen verschillende themata voor, die de aandacht waard zijn. Vulcanius toont zich voortdurend de humanistische geleerde met een supreme minachting voor de middeleeuwen - 'barbaro illo seculo', 'rudi illo barbaroque aevo' (f^0 56). Hij weidt uit over de betekenis die academici voor het maatschappelijk leven hebben en verzuimt niet te noteren, dat ook omgekeerd academische titels - speciaal die der juristen en medici - de weg openen tot aanzien en welstand (f^0 72). Voorts spreekt hij over de diepgaande invloed die de wetenschapsbeoefening op de mensen heeft, waarbij hij in het bijzonder aan de studie der letteren denkt (f^0 60-61), en wijst hij op het nut van de universitaire gemeenschap (f^0 61). Een enkele maal vlecht hij persoonlijke wensen in zijn tekst in, zoals het verlangen naar copieën van Griekse handschriften uit Italiaanse bibliotheken (f^0 58).

1 *Bronnen*, I, p. 68.

2 *Diarium*, p. 38, 39. - Deze strubbelingen waren blijkbaar aanleiding om de promotieregeling nog eens onder de loupe te nemen. In de geest van een suggestie, gedaan door stadpensionaris Hogerbeets, werd besloten, dat de kandidaten, alvorens tot een publieke doctorale disputatie te worden toegelaten, particulier zouden worden geëxamineerd. De senaat zou het curatorium voorstellen doen over de vorm van dit examen en het honorarium van de examinatoren (*Bronnen*, I, p. 68).

Het meest interessant echter zijn de passages over de Leidse universiteit. Vulcanius geeft duidelijk te kennen, dat hij de naam van koning Philips II in de stichtingsacte louter als een formaliteit ziet (f^0 56). Wanneer hij de redenen bespreekt die Oranje bewogen hebben de universiteit juist binnen Leiden te vestigen, wijst hij natuurlijk op de betoonde dapperheid en de doorstane ellende tijdens het beleg. Maar uitvoeriger gaat hij in op een hele reeks voortreffelijke eigenschappen van de stad Leiden en haar bewoners, waardoor deze plaats verre de voorkeur verdiende boven andere plaatsen in Nederland (f^0 63^v-64). Ook de vergelijking met buitenlandse universiteitssteden kan Leiden gemakkelijk doorstaan. (Deze overwegingen, bijzonder vleiend voor Leiden, heeft Vulcanius ook elders neergeschreven[1], en dezelfde gedachten vindt men bij Janus Dousa[2].) Het is Vulcanius bekend, dat sommige landgenoten neerzien op de Leidse universiteit, vergeleken bij buitenlandse academies, vooral omdat zij nog zo jong is. Maar juist in dit nieuwe ziet hij een groot voordeel (f^0 56); bovendien heeft de ervaring intussen geleerd hoe grote weldaad een eìgen universiteit is (f^0 68). Wanneer Vulcanius spreekt over de speciale voorrechten van de Leidse academieburger wil hij niet ingaan op details, al vermeldt hij, dat de vrijheden van belasting niet overmatig groot zijn, wat wel eens aanleiding tot klachten heeft gegeven. Het voornaamste privilege acht hij echter de vrijheid van geweten, die elders maar sporadisch te vinden is (f^0 58).

Voor ons het belangrijkst zijn de beschouwingen die Vulcanius wijdt aan het oorspronkelijke *doel* van de Leidse academie. Oranje begreep, dat de oorlog tegen Spanje van lange duur zou zijn. De wapenhandel zou een verruwende invloed hebben op de Nederlandse jongelingschap, tenzij er als tegenwicht een cultureel centrum zou bestaan. Verwaarlozing van de wetenschapsbeoefening, met alle consequenties van dien, zou de ondergang van de jonge staat met zich brengen. Dergelijke overwegingen inspireerden hem tot het stichten van een universiteit ‘ad Reip. Ecclesiaeque usum’ (f^0 63^v). Op deze gedachtengang uit de eerste redevoering komt Vulcanius in de derde nog eens terug. De oprichting van de Leidse academie geldt daar als een van de grootste verdiensten van de Prins, die als een ‘togatus Mars’ niet alleen het land met de wapenen beschermde, maar het ook

1 Zie ADRIANUS BLYENBURG, *Poemata*, Leiden 1588, p. 13-15.
2 Zie p. 387, noot 1.

een hecht fundament gaf door met vooruitziende blik en wijsheid een universiteit te stichten. Een middelpunt voor wetenschap en cultuur wordt nogmaals duidelijk gesteld als een geestelijk tegenwicht voor de rampen van de oorlog (f^0 56^v-57).

Waar Vulcanius de vruchten van de Leidse universiteit bespreekt, geeft hij impliciet ook zijn zienswijze op het doel van de stichting te kennen. Leiden heeft Holland, de andere gewesten, ja zelfs heel Europa, uitmuntende wetenschapsmensen en bekwame regenten geschonken - 'viros omni doctrinae genere praestantes, et rebus publicis administrandis societatique hominum tuendae idoneos' (f^0 68^v) - die hun hoge functies met vrucht en met ere bekleden. In de tweede redevoering spreekt Vulcanius over juristen en medici, die aan de nog jonge universiteit van Leiden hun titel behaalden en nu hun beroep uitoefenen: er is bijna geen stad van betekenis in het land waar zij niet een vooraanstaande plaats innemen; en ook in het buitenland, met name in Engeland, staan de alumni van Leiden in hoog aanzien (f^0 72). Over de Leidse theologen weet hij niet veel te zeggen, behalve dat zij in niet weinig Hollandse steden werkzaam zijn en zich onderscheiden door vroomheid en kennis. Heel diplomatiek verklaart hij tenslotte, dat het aanzien van de theologen groter zal zijn indien zij met een academische titel hun bediening aanvaarden (f^0 72).

Bonaventura Vulcanius houdt zijn oraties bij een drietal publieke plechtigheden, namens de rector en tot de Leidse civitas. De gelegenheid wordt aangegrepen om doel en functie van juist deze academie samen te vatten en in een historisch perspectief te plaatsen. Waarschijnlijk vertolkt Vulcanius daarom het officiële standpunt wanneer hij duidelijk laat merken, dat de Leidse universiteit niet gesticht werd om in de eerste plaats protestantse theologen op te leiden[1]. Hij herhaalt hoe vanouds drie takken van wetenschap noodzakelijk werden geacht: de theologie die het zieleheil behartigt; de medicijnen voor het lichamelijk welzijn; en de rechten om de rust in de staat te garanderen (f^0 71). Hij noemt Leiden een 'Ecclesiae Reipublicaeque seminarium' (f^0 57). Maar in zijn uiteenzettingen komt onweerlegbaar naar voren, dat hij in de theologische faculteit niet het zwaartepunt van de universiteit ziet. De Leidse academie is voor hem en voor haar oprichters een centrum van veelzijdige en vrije

1 Voor de verschillende opvattingen, zie J.A. VAN DORSTEN, *Poets*, *Patrons*, *and Professors*, Leiden 1962, p. 7-8.

bestudering der kunsten en wetenschappen, een ‘domicilium Musarum, omniumque bonarum artium et scientiarum mater et nutrix’ (f^0 68). De betiteling ‘Musarum domicilium’ wordt meermalen op Leiden toegepast (f^0 56^v, 57), met ‘tutissimum hoc Musis asylum’ (f^0 56^v) of ‘haec Musis sedes’ (f^0 57) als varianten. Vulcanius, die de ontwikkeling van de Leidse universiteit uitstekend kende en die nauw betrokken was bij het dagelijks bestuur, zag haar dus als een instituut waar kunst en wetenschap in humanistische geest werden beoefend, en waar een geletterde, zelfstandig denkende, intelligentia werd gevormd die, als juristen en medici en theologen, de leidende functies in de jonge republiek zouden gaan bekleden. Het was de opvatting die ook Oranje voor de geest had gestaan - en die ook nu, in tal van jonge staten, tot de oprichting van nieuwe universiteiten geleid heeft.

I. De Academiarum Institutione Oratio, 4 april 1591*

[60] Usurpatum fuit hactenus apud nos, Auditores, ut quotiescunque titulus honoris candidato alicui publice conferendus esset, praeses disputationis de re aliqua loco et tempori accommodata orationem haberet. Nunc vero cum promotiones istae publicae frequentiores posthac sint futurae, visum est Senatui Academico, hoc praesidendi munus satis per se laboriosum et grave, etiam ab altera hac dicendi molestia immune. Placuit itaque ut posteriore hac onere Praeses in posterum levaretur. Idque subiret ex iis professoribus qui aut linguas aut philosophiam docent aliquis, suo quisque per vices ordine. Partes huius futurae sunt, ut apposite aliquid quod ad excitandam inflamandamque ad studia literarum iuventutem faciat, dicat: deinde, ut ex more institutoque aliarum Academiarum, nonnulla quae ad laudem commendationemque candidati pertinere videbuntur delibans; eum publico totius Senatus Academici nomine Praesidi offerat, Doctoratus insignibus publice decorandum[1]. Cum autem mihi primo has dicendi partes Collegii huius authoritas imposuerit, quam defugere nec potui, nec volui: circumspicienti ecquod potius argumentum tractandum sumerem, nullum occurrit vel loco vel tempori accommodatius, quam si cum de laudibus artium ac scientiarum quae in Academiis traduntur multi antehac in hoc amplissimo consessu dixerint; ego de Academiarum ipsarum dignitate et eorum qui eas constituerunt gravissimo prudentissimoque consilio aliquid dicerem; quod quidem ita faciam ut primum de Academiis generatim, deinde speciatim de hac Academia Leydensi nonnulla quae ex uso vestro *[60^{v}]* fore iudicavero, breviter exponam. Usum vero habebit uti spero, non exiguum, si Academiarum dignitas atque utilitas plenius ab omnibus intelligatur. Partim ad beneficia quae in iis pleno sinu offeruntur, obviis quod aiunt ulnis amplectendum, tum vero ad earum authores debito amore et cultu prosequendos.

Literarum itaque, hoc est, optimarum artium ac scientiarum et linguarum quarum monumentis eae posteritate sunt commendatae, maxima semper apud potentissimos omnis aevi Reges

* De hier afgedrukte tekst volgt de definitieve versie van het handschrift. De talrijke veranderingen in Vulcanius' eigen hand zijn weinig interessant en worden om die reden niet vermeld.

1 Zie inleiding, p. 388, noot 1.

ac principes fuit authoritas, qui et eas sua cognitione semper dignissimas iudicarunt, et earum doctores maximo semper in precio habuerunt, amplissimisque praemiis decorarunt. Videbant enim literarum ope regna optime constitui, augeri atque conservari; neque sine illis ullam omnino civitatem recte administrari. Homines enim imperiti, et doctrinae omnis expertes, parum omnino ab immanibus bestiis differunt. Adeo ut moenia civitatum, e quibus exulat doctrina, et literarum peritia, nihil aliud videri possint, quam septa quaedam et caveae quibus efferi illi greges includuntur. Doctrina vero, praeceptisque optimarum artium ac scientiarum deponitur illa feritas animorum, et salutaris quaedam ingenii ac morum temperies induitur. Quid enim aliud sibi vult ursa illa Daunia, magnitudine horribili, feritate formidabili, quam cum, uti memorant, Samius ille iuventutis magister, Pythagoras inquam, blande ad se vocasset, manu permulsit, domi habuit aliquandiu, pane aluit et pomis, mox dimisit, adiurans ne quod animal post id attingeret: Illa vero in montes suos et sylvas abiit mitis, neque animantium deinceps *[61]* obfuit cuiquam[1]. Quid etiam bos ille Tarentinus, cui idem hic Pythagoras in aurem diutule locutus, persuasit ne fabaceam segetem viridem adhuc morsu truncaret? Quid, inquam, aliud hisce symbolis innuitur, quam magnum illum Sapientiae professorem, homines (neque enim illi ullum cum brutis

1 Deze verhalen zijn te vinden bij Iamblichus, neo-platonisch filosoof (± 300 na Chr.) die in een vijftal boeken een soort encyclopedie van het Pythagorisme schreef. Wij geven de verhalen weer zoals zij staan opgetekend in: IAMBLICHUS, *De Vita Pythagorica*, ed. Kiessling, Leipzig 1815, p. 122 e.v.
Toen een berin het de bewoners van Daunië of Apulië uiterst lastig maakte, haalde Pythagoras het beest aan, voerde het gerstebrood en vijgen, en prentte het in zijn aggressiviteit tegenover levende wezens af te leggen. Daarop verdween het dier onmiddellijk in de bossen en bergen en viel nooit meer een levend - ook geen redeloos - wezen aan. Eens zag Pythagoras in de buurt van Tarente in een weiland, dat vol verschillende gewassen stond, een rund groene bonen grazen. Hij adviseerde de boer, het rund te zeggen van de bonen af te blijven, maar de boer bespotte de wijsgeer en zei, dat hij geen rundertaal sprak. Hierop fluisterde Pythagoras het dier iets in het oor. Het ging daarop gewillig van de bonen weg en moet daarvan nooit meer hebben gegeten. Deze afkeer van bonen wordt in hetzelfde werk duidelijk gemaakt (p. 236). Pythagoras beval zijn volgelingen, op grond van religieuse, physieke en psychische redenen, zich van bonen te onthouden. Hij maakte aldus een begin met zijn praktijk, mensen door voeding tot het volgen van de deugd te brengen.

animantibus, ut Seraphico illi nugatori[1] erat commercium) ab ursina feritate, et bovina stupiditate, ad lenitatem animorum et doctrinam Sapientiae praeceptis transtulisse. Accedunt huc innumerae aliae ad communis vitae societatem tuendam commoditates, quae non nisi ab optimarum artium ac scientiarum cognitione peti possunt. Adeo ut hominibus earum non minus quam aquae et ignis usus sit necessarius. Quod cum veteres illi summa potentia pariter et prudentia praediti reges exploratissimum haberent, nobilissimas quasdam celeberrimasque regnorum suorum civitates studiis literarum dicarunt atque consecrarunt; amplissimisque praemiis propositis, quos per universum orbem doctrinae gloria celebratissimos esse cognoverunt, in eas convocarunt, ut ad eas veluti ad splendidissimum artium ac scientiarum mercatum cuivis scientiae cupido liber esset accessus. Publicos vero hos studiorum causa conventus esse voluerunt; quod scirent veritatis indagandae sapientiaeque studiosos, quamplurimos habere debere eiusdem studii socios atque adiutores. Idem in studiis optimarum artium quod in venatu evenire persuasi. Quemadmodum enim si quis feram solus vestiget, is eam vel nunquam, vel aegre admodum deprehendet; qui vero alios sibi venatores advocet atque adiungat, facile ad ipsum cubile perveniet: ita in omni prorsus *[61^{v}]* studiorum ratione ac quasi venatione scientiae, loca abrupta confragosaque sunt plurima, quae lustrare solus nequeas. Haec itaque publicis docentium discentiumque coetibus destinata loca primum Leschas a veteribus Graecis vocatas comperio. Testis mihi vetustissimus philosophus Hierocles[2], qui libro Philosophicorum primo, author est Leschas olim vocatas fuisse cathedras et conventicula in quibus quae ad sapientiam pertinent disputari solent. Hinc et □λλεσχα vocavit Herodotus, quae in doctorum hominum conventibus frequenter agitabantur. Hesychius etiam Milesius[3] Lescheum exegetem, id est, doctorem obscurarumque rerum explanatorem interpretatur. Unde et Apollinem, quem Plutarchus Graecorum Exegetem vocat, quod in rebus dubiis veritatem explicaret, Leschenorium,

1 St. Franciscus van Assisië.
2 Hierocles, Stoisch filosoof uit de laatste eeuw voor Chr., die enkele werken schreef op grondslag van de ethiek der Stoa.
3 Hesychius van Milete stelde in de 5e of 6e eeuw voor Chr. een Grieks lexicon samen, gebaseerd op vroegere lexica. Ofschoon het in een zeer verminkte vorm bewaard is gebleven, nl. in een handschrift uit de 15e eeuw, is het nog steeds een waardevolle bron voor de studie der Griekse taal.

tanquam Lescharum praesidem, verisimile est dictum fuisse. Hinc et □δολεσχ□ας veteribus vocatas fuisse comperio Exercitationes literarias quae cantu fiebant. Quod et ipsa nominis ratio satis indicat. Harum vero □δολεσχι□υ ut et λεσχ□ν usus a Cretensibus primum fluxisse videtur; quorum imperio ut nullum fuit, teste Thucydide, apud Graecos vetustius, ita illorum disciplinae summa fuit, ut ex Platone constat apud veteres admiratio. Apud hos, authore Aeleano[1], Senatusconsulto cautum fuit, ut pueri primum leges patrias cum suavi quadam cantus modulatione ediscerent, deinde hymnos deorum, tertio fortium virorum laudes recitarent. Quae quidem illi in Leschis, hoc est publicis omnis aetatis hominum conventibus, ut et Aurea Pythagorae carmina et Homeri Rhapsodias decantabant. Atque haec quidem Lescharum origo fuit, atque ita publici studiorum causa conventus primum vocati. *[62]* Sed cum postea nomen λεσχ□ν etiam ad loca quaedam publica fuerit translatum ad quae otiosum vulgus confabulandi causa ventitabant, δειπνιστ□ρια etiam in quibus publica convivia agitabantur ita vocitata fuerint, factum est ut prior λεσχ□ν appellatio dignitatem suam amiserit, ut et □δολεσχι□ν. Usurpatum enim est postea □δολεσχ□ας vocabulum, pro garriolitate, cui conventicula illa publica solent esse obnoxia. Attici deinde publicos studiorum causa conventus scholas vocarunt. Quod in iis studio literario vocaretur. Eiuscemodi scholis floruerunt olim nobilissimae illae Athenae, et a variis illius urbis locis varias etiam, Academiae scilicet et Lycei apellationes sunt nactae. Ex hac veluti opulentissimo quodam Sapientiae emporio, merces literariae in Italiam sunt transvectae. Cum vero Romani ad armorum gloriam literarum quoque et doctrinae laudem coniungendam putarent, ex omnium gentium quas bello superarant florentissimis Academiis artes, viros, libros, ut author est Valerius Max.[2] Romam transtulerunt, ut ea omnibus praeclaris et liberalibus studiis ornatissima haberetur, atque adeo sola in orbe floreret. Cum vero in constituenda stabiliendaque re literaria certatim praestantissimi quique Romanorum reges laborarint, tum vero praecipue

1 Claudius Aelianus (± 200 na Chr.) schreef verschillende werken, waaronder Ποι□□λη □στορια, Varia Historia, een verzameling anekdotes uit de geschiedenis, met moraliserende strekking. Naar dit werk verwijst Vulcanius in margine: ‘lib. 2 de Var. Hist.’.

2 Valerius Maximus, Romeins geschiedschrijver uit de eerste eeuw. Hij schreef een handboek met illustratief materiaal voor redenaars: *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX*.

Julii Caesaris cura enituit, qui post bellum civile in Italiam reversus, cum se ad ornandum Imperium Romanum totum convertisset, ut quod tantis laboribus pararat in pace diu feliciterque conservaret, nulla ratione commodius id fieri posse arbitratus est, quam si eam bonis literis ornaret, augeretque viris *[62^{v}]* sapientibus. Adduxit ergo ex Aegypto insignes Mathematicos, et author fuit, ut Mathematicae disciplinae in Italia colerentur. Amplissimas denique Graecas et Latinas bibliothecas, veluti quaedam rei literariae armamentaria instruxit. Nihil denique quod ad decoranda amplificandaque optimarum artium studia pertineret omisit. Quid de Augusto, quid de Nerva, quid de Adriano quid de Constantino illo magno quid de Theodosio iuniore dicam, quorum omnium illustre exstitit in Academiis constituendis studium et insignis in bonarum artium ac scientiarum professores liberalitas.

Qui certe omnes cum sint aeterna laude dignissimi quod tantopere in constituendis, stabiliendis ornandisque Academiis laborarunt: tum vero admiranda etiam exstitit posterioris aetatis principum ac regum munificentia, qui collapsa saepenumero partim longinquitate temporum partim variis bellorum tumultibus studia literarum instaurarunt; novas Academias instituerunt, multoque amplioribus quam veteres illi privilegiis immunitatibusque decorarunt. In quibus cum Carolus[1] ille vere magnus facile principem locum obtinuerit, celeberrimis illis Parisiensi et Papiensi Academiis constitutis, tum vero subsequuti sunt tametsi longo post tempore alii qui praeclaris suis in rem literariam meritis aeternam nominis sui famam reliquerunt. Nulla enim unquam aetas de Alfonsi Neapo-*[63]*-litani regis, nulla de Francisci Valesii Francorum regis, nulla de Cosmae Medices[2] laudibus conticescent, qui immensis sumtibus ac

1 Hoe Vulcanius Karel de Grote in verband kan brengen met de universiteiten van Parijs en Pavia, is raadselachtig. De eerste - waarschijnlijk de oudste - kreeg in 1202 het *privilegium fori* en in 1215 de pauselijke goedkeuring; voor de tweede geldt 1361 als stichtingsjaar. Misschien nam Vulcanius aan, dat Karel de Grote betrokken was bij de kathedrale- of kloosterscholen, waaruit later de universiteiten ontstonden.

2 Alfonsus V de Grootmoedige (1416-1458), koning van Arragon, nam in 1442 Napels in, waar hij een schitterende hofhouding inrichtte en gastvrijheid verleende aan geleerden uit Constantinopel, in 1453 door de Ottomanen ingenomen. Koning Frans I van Frankrijk (1515-1547) geldt als de stichter van het Collège de France. Vulcanius zal geweten hebben, dat deze vorst professoren aanstelde in het Hebreeuws, Grieks en Latijn. Frans I riep beroemde kunstenaars als Leonardo da Vinci en Benvenuto Cellini naar Frankrijk. Cosimo de Medici (1389-1464) maakte Florence tot een middelpunt van kunst en wetenschap; zijn regeringsperiode geldt als een glanspunt uit de Europese beschavingsgeschiedenis. Misschien dacht Vulcanius - gezien de tijdsorde - aan Cosimo I (1519-1574), die bekend staat als literator, geleerde en kunstkenner, en die te Florence grote schilderijenverzamelingen liet aanleggen.

premiis celeberrimos quosque per universam Europam viros ad se evocarunt regna sua omni artium ac disciplinarum cultu florentissima redderent. Quorum exemplum secuti alii atque alii principes certatim quisque sese ad ornandam amplificandamque rem literariam contulerunt. Adeo ut Academiarum celebritate frequentia et laude nostrum hoc seculum cum veteri illo merito possit contendere. Atque haec quidem de Academiis in genere dicta sufficiant.

Superest ut de hac Leydensi Academia aliquid dicam. Quam ad rem revocanda nobis est in memoriam imago illius temporis quod inaugurationem huius Academiae proxime praecessit. Neque enim erit iniucunda anteactorum laborum et malorum quae tanta excepit felicitas commemoratio. Cum Hispanus urbe Harlemo longa durissimaque obsidione ad deditionem compulsa populabundus per universam provinciam grassaretur, ferro et flamma omnia misceret, propugnacula passim lacubus, fluviis, pontibusque iniecisset, tristissimum omnibus servitutis iugum intentantia, Leidas denique ipsas cor Bataviae validissimis omni ex parte castris ita arcte obsessam teneret, ut, si humanas rationes spectes, nulla omnino spes solvendae obsidionis appareret: per illa tempora immenso divini numinis beneficio oblatus est gubernandae huic provinciae veluti Hercules quidam □λεζιχ□χος incomparabilis fortitudinis ac prudentiae heros, illustrissimus inquam ille gloriosae memoriae princeps, Guilielmus a Nassou Auraniae princeps, qui civium *[63^{v}]* animos ad fortiter sustinendam obsidionem confirmaret donec ipse inauditam omnibus seculis eius solvendae rationem invenisset; quam cum ipse felicissime cum ingenti et ignominiosa Hispanorum strage perfecisset, videbat facile magnus ille princeps, non hic substituros immanes hostium conatus; sed ad explendam insatiabilem suam ex florentissimarum harum provinciarum oppressione, direptione vastationeque avaritiam maiore vi progressuros. Contra cum videret Hollandos felicissimo hoc successu elatos, maiores deinceps animos ad Hispanicae tyrannidis rabiem propulsandam accepturos, fierique aliter non posse quin in multos annos atrocissimum istud bellum protraheretur: animadvertite quaeso Auditores quam prudens quamque salutare

universae Hollandiae consilium togato huic Marti in mentem venerit. Videbat optimus ille prudentissimusque princeps ex diuturno assiduoque armorum usu efferandam esse paulatim Cyclopica quadam immanitate iuventutem Batavicam, si nullus esset domi locus animorum cultus destinatus. Quam quidem feritatem cum literarum doctrinaeque neglectu coniunctam, horrenda quaedam barbaries atque ignorantia, summa denique rerum omnium confusio, manifestam Reip. ruinam secum trahens esset subsequutura. Summa itaque cura in hoc sibi incumbendum putavit, ut aliquod publicum veluti seminarium constitueretur, in quo nova soboles Batavica optimarum artium ac scientiarum studiis exculta ad Reip. Ecclesiaeque usum succresceret. Quod quidem suum praeclarum consilium, cum Amplissimis Hollandiae Ordinibus facillime probasset, visa est omnibus haec urbs *[64]* prae ceteris huic rei idonea. Cum enim maioribus placuerit, ut Academiae in celeberrimis provinciae cuiusque urbibus constituerentur, quae et salubres insuper et amoenae quietaeque essent, et ab omni strepitu ac iniuria vulgi remotae. Ubi etiam summa alimentorum, aliarumque rerum quae ad otium literarium requiruntur copia ubertasque suppeteret; hospitia etiam essent commoda, civesque ipsi ingeniis ac moribus placidis; iisque nominibus urbs Leidensis maxime esset commendabilis; tum vero civitatis Leidensis virtuti et constantiae quae in sustinenda diuturna illa gravissimaque obsidione emicuit, hoc veluti πρεσβε□ον debebatur, ut eorum tutelae ac fidei Musae commendarentur. Instituta itaque est in hac urbe, auspiciis ductuque magni illius atque immortali memoria dignissimi Principis Auraniae, et amplissimorum Hollandiae Ordinum liberalitate Academia, ad quam maximis praemiis propositis vocati sunt viri omnium artium, scientiarum, linguarumque peritia clarissimi, qui et eas publice profiterentur, et studiosam iuventutem omni genere doctrinae informarent atque excolerent. *[64^{v}-67^{v}*, zie Inleiding, p. 387].

[68] Quod quidem Illustrissimi principis beneficium, quam gratum Senatui populoque Leydensi fuerit, Publica totius urbis laetitia octavo die februarii anni MD[LXXV] qui huic Academiae fuit natalis prolixe declararunt, cum non cives tantum sed ipsa etiam tecta prae gaudio exsultare viderentur. Quotidie vero magis ac magis beneficii huius magnitudinem magistra rerum experientia edocti persentiscunt. Vident enim quantis antea sumtibus quantoque interdum etiam periculo ipsorum liberi in peregrinas regiones ad doctrinae scientiaeque mercatum

mittendi essent, unde frequenter si fortassis eruditione instructiores, non raro insignibus aliquot exterarum nationum vitiis imbuti redibant. Nunc iuventus Leydica in conspectu amplexuque parentum, citra ullum fere sumtum, citra ullum etiam perigrinandi laborem ac periculum, omnia quae ad insignem divinarum humanarumque rerum scientiam pertinent, domi consequitur; neque, quod dum peregre mittit frequenter usuvenit, addiscit dediscenda; quo fit ut dum in parentum oculis versantur, quorum et quotidianis exemplis exhortationibusque in officio continentur. Tum vero ad virtutis doctrinaeque studium ita excitantur, ut plus uno triennio domi, quam quinquennio foris, proficiant. Merito itaque felicissima iudicanda est urbs Leidensis, cui ad veterem fortitudinis constantiaeque laudem, ingloriae cumulus accessit *[68^{v}]* quod domicilium Musarum, omniumque bonarum artium ac scientiarum mater et nutrix sit effecta. Quaeque deinceps non ipsa tantum doctissimos cives sit habitura, sed et universae Hollandiae finitimisque provinciis, imo universae Europae viros omni doctrinae genere praestantes, et rebus publicis administrandis societatique hominum tuendae idoneos suppeditatura. Quales cum antehac ex hac Academia non pauci prodierint, qui confecto studiorum suorum curriculo, et summis honorum titulis ab ea donati splendidissimis in Republica muneribus magno civitatum bono, summaque sua cum laude funguntur.

Tum vere etiam hic ornatissimus doctissimusque iuvenis Henricus Wyntgis Arnhemius Cl. V. consulis Arnemensis filius cum ad hanc ipsam metam indefessis laboribus sibi contendendum esse patuisset. Et annos aliquot in hac Academia assiduam Jurisprudentiae studio operam navasset, in qua singulare pietatis modestiaeque exemplum aequalibus suis praebuisset, diligentiam etiam industriamque suam prolixe professoribus probasset, egregio denique in Juris studio progressus fecisset, alias etiam sibi Academias visendas duxit. Cumque iam confecto studiorum suorum curriculo, ad praestandum patriae Reipublicae uberem laborum suorum fructum aspiraret, committere noluit ut ab alia Academia titulum honoris peteret, quam ab ea cui primam institutionem, et praecipuos in Juris studio profectus debebat. Quam ad rem cum nulla illum necessitas cogeret; laudanda tamen *[69]* est et praedicanda eximia haec grati animi erga doctores per quos primum profecit testificatio.

Cum itaque hic Juris candidatus com[m]uni Senatus Academici

consensu ad publicam de Jure disputationem fuerit admissus, in qua ita praeclare se gessit ut eiusdem Collegii iudicio dignissimus habitus sit cui amplissimi ob insignem Juris peritiam honores conferantur, eum tibi Magnifice D. Rector Thoma Sosi Vir Clarissime communi totius Collegii Academiae nomine offero, utque eum Doctorem Juris pronunties, omniaque in ipsum iura quae amplissimo Doctoris titulo debentur conferas (quod et ipsi honorificum inprimis, Reip. vero salutare sit), rogo.

II. De Gradibus Oratio, 26 september 1591

[70] Tametsi vereor, Auditores, ne Candidatus hic noster orationis suae dapsilitate orexim vestram ita explerit; ut nihil minus quam novas dapes expetatis. Cum tamen mihi ex Collegii nostri authoritate, quam defugere nec potui nec volui aliquid omnino apponendum sit, dabo operam ut hoc ipsum brevitate conditum, quam minimum fieri possit fastidii vobis adferat. Cum itaque nuper de Academiarum instituto, dignitate, utilitateque nonnihil dixerim: non abs re mihi facturus sum visus, si de honoribus qui in Academiis conferri solent, aliquid nunc temporis dixero.

Fuit hoc ab omni aevo in omni hominum societate non omnino barbarorum usitatum, ut qui virtute, fortitudineque aliis antecellerent, iis amplissima praemia publicique honores decernerentur. Plena est exemplis Graecorum, plena Romanorum historia. Quid enim coronae civicae, murales, obsidionales, quid statuae, quid cippi, quid Inscriptiones, quid alia atque alia praemiorum genera publice a veteribus conferri solita sibi volunt, quam ut et viri fortes debito honore afficerentur, et alii honoris cupiditate accensi ad imitandum eorum exemplum incitarentur. Honoris enim *[70^{v}]* spes praecipuum est virtutis elementum. Qua sublata virtutis studium langueat necesse est. Neque vero ulla Respublica quantumvis potens atque opulenta, beata dici potest, in qua boni et mali fortes et ignavi nullo, ut poetae verbis utar, discrimine habentur, hoc est ubi nulla virtuti ac fortitudini honoris praerogativa defertur. Quod cum optime intelligeret princeps ille et fons omnis scientiae Homerus, Achillem Graecorum omnium citra controversiam fortissimum, hoc unum indignissime ferentem, acerbissimeque Agamemnoni principi exercitus Graecanici obiicientem inducit quod et ipsius fortitudinem non tanti atque debebat aestimaret, neque ipsius

labores et pericula quae Graecorum nomine subibat, debito honore prosequeretur et compensaret. Ita enim eum IA nono de Agamemnone conquerentem facit '□ν δ(ε) □□ τιμ□ □μ□ν □α□ος □δ□ □αι εσ□λ□ς[1]. Fortis et ignavus nullo discrimine habentur. Cui subiicit O□δ□ τιμοι περ□□ειται, □πε□ π□□ον □λγεα □υμ□ A□□ι □μ□ν Ψυχ□ν παραβαλλ□μενος πολεμ□ζειν[2].

Nulla mihi honoris aut praemii praerogativa defertur (hoc enim significatum vult *[71]* Homerus per το περ□□ειται, hoc est o□δ□ν περιττον □μοι □ε□ται) cum tamen ego, inquit Achilles, totum belli onus sustineam; et nullum non laborem aut periculum pro salute Graecorum libens adeam. Iustissima profecto fuit haec Achillis querimonia et aequissima cum Agamemnone expostulatio. Neque enim Virtus ullam aliam mercedem laborum periculorumque desiderat, praeter unam hanc laudis gloriae et honoris: qua detracta quid esset, ut praeclare ait Cicero cur se quisquam in hoc tam exiguo vitae curriculo et tam brevi tantis in laboribus exerceret?[3] Atque haec quidem de honore qui ab omni aevo virtuti fortitudinique delatus fuit. Eadem vero causa quae veteres illos movit, ut eos quorum prae aliis virtus et fortitudo emicuisset, praemiis honoribusque afficerent; movit etiam maiores nostros ut eos qui in aliqua arte vel scientia doctrinae laude aliis eiusdem studii et professionis hominibus antecellerent, amplissimo etiam honoris Academici titulo insignirent. Cumque viderent prudentes illi Christianique principes tria studiorum genera humanae societati tuendae maxime esse necessaria, Theologiam, qua saluti animarum, Medicinam, qua sanitati corporum, Jurisprudentiam qua tranquillitati publicae quam optime consuleretur, *[71^{v}]* voluerunt sanxeruntque ne quis omnino vel ad docendas vel ad exercendas hasce artes ac scientias accederet, qui non post multorum annorum operam in iis positam publico alicuius Academiae testimonio, hoc est communi multorum doctissimorum virorum, easque ipsas artes ac scientias publice profitentium iudicio digni iis docendis exercendisque essent iudicati; eamque ad rem honorifico Doctoris aut Licentiati titulo ab Academia aliqua essent insigniti. Qua in re illi ipsi inquam posterioris aetatis principes satis declararunt, se hisce titulis non tantum eorum

1 *Ilias*, 9, 319.
2 *Ilias*, 9, 321-322.
3 De tekst bij Cicero luidt: Etenim, Quirites, exiguum nobis vitae curriculum natura circumscripsit, immensum gloriae (*Pro C. Rabirio perduellionis reo*, 10, 30).

quorum excellens doctrina id mereri videretur honori dignitatique quam optime consultum esse voluisse, verumetiam, quod multo amplius est, publicae civium suorum utilitati securitatique; cum nimirum quisque sibi persuaderet, se tuto citraque ullum periculum iis qui eiuscemodi Academicis honorum titulis insigniti essent, animarum, corporum, fortunarumque suarum curam committere, et in eorum fide ac quasi tutela conquiescere posse. Sunt itaque Academici isti tituli non tantum iis qui eos consequuntur, honorifici, verum etiam publico utiles atque adeo salutares. Iam vero si honoris Academici dignitas privata etiam utilitate est metienda; quis non videt quantus quamque amplus campus quam denique planus *[72]* atque apertus ad splendidissima in Republica munia, ad principum amicitias sibi conciliandas, ad opes et reliquas quae in hac vita contingere possunt commoditates comparandas aditus pateat iis qui ex Academico stadio honoris lauream reportarunt; cum et vulgatus ille versiculus.

> Dat Galenus opes, dat Iustinianus honores[1],
> et quotidiana exempla id abunde testentur ac doceant.

Videmus enim, et quidem magna cum voluptate, quot haec ipsa civitatis Leydensis Academia paucis aliquot a natali suo annis Iuris et Medicinae doctores dederit, qui iam magna sua cum laude, et utilitate publica, neque minore suo emolumento passim Ius exercent et Medicinam faciunt. Nam ut de exteris qui ab hac Academia honoris titulum adepti, in Anglia aliisque provinciis magno apud principes et civitates sunt loco: nulla fere est in Batavia illustris civitas, in qua non aliquis honorifico ab hac Academia Leydensis doctrinae titulo ornatus illustrem aliquem locum vel iure dicundo, vel Medicinam faciendo teneat? Quid de Theologis dicam?[2] Quos cum haec ipsa Academia non

1 Het volledige gezegde, dat wel duidelijk het verschil in waardering voor de faculteiten tot uitdrukking brengt, luidt:

> Dat Galenus opes, dat Justinianus honores
> Pauper Aristoteles cogitur ire pedes.

2 'Het aantal studenten en in het bijzonder dat der theologen liet in de jaren 1575-1590 nog zeer veel te wensen over. In 1575 werden er slechts 2 studenten ingeschreven, waaronder geen enkele theoloog. In 1576 waren er 14 studenten, waaronder 4 theologen, in 1577: 11 theologen en in 1579: 19. In de jaren 1581-1590 studeerden er in totaal 1001 studenten, waaronder slechts 101 in de theologie en daaronder ruim de helft vreemdelingen. De Kerk hier te lande zag dus nog maar weinig nut van haar academische opleidingsschool en leed bij voortduring onder een groot tekort aan predikanten' (W.F. DANKBAAR, De stichting van de Leidsche Universiteit en de eerste decennia van haar bestaan, in: *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw*, Haarlem 1946, p. 152).

paucos civitatibus Hollandiae pietate et doctrina praestantes suppeditet, tum vero maiorem eos apud vulgus authoritatem habituros dubitari non potest, si et ipsi Doctoratus, aut certe Magisterii titulo ab Academia ornati ad ministerium verbi divini accederent.

[72^{v}] Sed o felicem te, Candidate (neque enim temporis angustia longiorem de re instituta Orationem patitur) felicem, inquam, te cui candidus iste dies illuxit, qui tibi amplissimum hunc qui ab Academia conferri potest honorem est adiecturus. Ad quem (quod etiam in non vulgari laude ponendum duco) per Baccalaureatum, (qui honos praeterquam a te hactenus in hac Academia petitus est a nemine) veluti per gradum quendam conscendendum tibi putasti. Quo quidem consilio, si modestiam tuam aequalibus tuis testatam esse voluisti reliquisti profecto illis exemplum imitatione non indignum. Secutus enim es morem in aliis probatissimis Academiis receptum, neque nobis temere improbandum. Alias laudes tuas credo non postulare te ut tibi occinam. Nec si feceris, fecerim. Σεσιγαμ□ναι enim illae ο□ σ□αι□τεραι agnoscis fortasse Dircaei illius cygni[1] suavissimam vocem et omnino abunde magna laus est quod te amplissimo huic Professorum ordini probaris. Quorum quidem publico nomine ego (quum J. Lipsium V. Cl.[2] ad quem hic dicendi ordo pervenerat, fortuna tibi proxenetam inviderit) Clarissimo viro Doctori Julio Beimae Doctoratus titulo insigniendum offero, atque adeo ut Homerico verbo utar □γγυαλιζω.

III. De Laudibus Academiae Leidensis Oratio, 6 juli 1592

[56] Cum de Academiarum origine, progressu, dignitate atque utilitate, deque titulis honorum qui in iis conferri solent alias generatim dixerim; et nunc ordinariae dicendi vices ad me redierint: consectaneum mihi visum est, ut particulatim de huius nostrae Academiae dignitate et laudibus aliquid hoc tempore dicerem. Neque enim parum studiosae iuventutis interesse censeo, ut cognitis semel perspectisque bonis quibus in ea fruitur, velit, quod veteri proverbio monemur, τ□ παρ□ντα

1 Dircaeus cygnus = Pindarus, afkomstig uit Thebe, waar de bron Dirce was. Vulcanius verwijst naar de tekst: □ν□υ δ□ Θεο□, σ□σιγαμ□νον γ□ο□ σ□αιοι□τ□ρον χρ□μ□ □□αστον (PINDARUS, *Olympische Oden*, 9, 103).

2 Lipsius was in maart 1591 naar het buitenland vertrokken om niet meer naar Leiden terug te keren.

στ□ργειν, neque temerariis quorundam de externis aliis academiis iudicio ita animos suos praeoccupari patiatur, ut de hac minus honorifice sentiat. Quae quidem sive sinistra sive minus aequa opinio si altius in animis studiosorum iuvenum radices egerit, incredibile dictu est quantopere interdum profectui studiorum officiat; quantum e contrario honorifica conducat. Dicturo itaque mihi de huius Academiae praestantia, ante omnia scrupulum quendam qui multorum animis insedit eximendum censeo. Video enim esse non paucos, qui Academiarum dignitatem e vetustate aestimantes, hanc ut nuperam novitiamque elevent. Ego vero hanc vel praecipuam eius laudem esse duxerim quod recens sit, quod nova. Aliae enim iam olim barbaro illo seculo institutae, vietae iam caducaeque fathiscunt. Haec in tanta doctissimi huius seculi luce splendoreque nata atque efformata, vegeta succique et vigoris plena, magnum quotidie accipit incrementum. Aliae, senio labefactatae ad ruinam propendent. Quod tamen non ita a me dictum velim interpretemini Auditores, tanquam antiquitatem damnemus (multa enim sunt a maioribus nostris recte ac prudenter etiam rudi illo barbaroque aevo instituta) sed ut declarem, multa nunc rectius quam olim ad universam studiorum rationem pertinentia, in tanta praestantissimorum ingeniorum iudiciorumque qualia haec nostra aetas fert, frequentia institui posse. De qua merito verbis pauculis in contrarium sensum mutatis illud Horatii quadret: Aetas parentum maioravis tulit. Nos doctiores, mox daturos Progeniem ingeniosiorem[1].

[56^{v}] Superest itaque, cum vetustati nihil magis sit affine quam fatuitas, quam etiam ipsam Graeci □ρχαι□τητα vocant iuvenilem hunc Academiae nostrae vigorem non solum ei vitio verti non posse, sed in magna imo potissima eius laude poni debere. Exemto itaque semel hoc scrupulo qui nonnullos torquebat, veniamus ad ea quae ad Academiae alicuius commendationem faciunt. Sunt autem quae praecipue in considerationem cadere solent: Primum Conditoris ipsius dignitas. 2. Urbis sive loci quem Academiae destinavit securitas, salubritas, amoenitas, commoditas, tranquillitas. 3. Privilegiorum et immunitatum magnitudo. 5. [!] Collegia publica et privata. 6. Curatores Aca-

1 De tekst luidt bij Horatius:

> Aetas parentum peior avis tulit
> Nos nequiores mox daturos
> Progeniem vitiosiorem (*Od.* 3, 6).

demici. 7. Professorum copia et praestantia. 8. Exercitia publica et privata.

Quod ad Conditorem attinet, tametsi diploma ipsum quo privilegia immunitatesque variae huic Academiae tribuuntur, Philippi II Hispaniarum regis nomen ac titulum praeseferat (quo certe nullum habuit Orbis universus ex quo stetit Regem potentiorem) praecipuam tamen eius conditae, auctae, atque ad hunc splendorem dignitatemque evectae gratiam Illustrissimo gloriosae memoriae principi Guilielmo Nassovio Aurangiae principi debemus. Qui tametsi ob innumeras res fortiter ac praeclare abs te gestas Magni cognomen vere est meritus, tum eo praecipue nomine quod difficillimis illis temporibus, cum hic omnia atrocissimi belli incendio flagrarent, tutissimum hoc Musis asylum constituit. Admiranda fuit et prope singularis in eo principe prudentia, qui cum belli illius quod adversus potentissimum hostem gerebatur diuturnitatem prospiceret, ne longa assiduaque armorum tractatione Batavica Iuventus non tam efferretur quam efferaret, eximium hoc Musarum domicilium excogitavit, in quo militaris animorum ferocia, salutarum humaniorum artium ac disciplinarum temperamento retunderetur, et ad aequabilitatem quandam revocaretur; utque ita Batavia sua non tantum viris qui bellica fortitudine patriam tuerentur, sed qui consilio etiam et prudentia stabilirent, abundaret. Quemadmodum enim fit fere ut vis consilii expers mole ruat sua[1]. Ita optima, et Reip. in primis salutaris est armorum cum literis societas quod innuere volentes Poetae, hoc est, veteres illi sapientissimi viri, Palladem armatam, Aegide hastaque terribilem finxerunt.

[57] Quod quidem cum optime intelligeret fortissimus ille prudentissimusque princeps Auraicus, ille inquam, quem Martem togatum merito nominaverimus, hanc nobis Academiam condidit in qua Batavica iuventus ad innatam sibi atque a maioribus acceptam fortitudinem, animorum quoque culturam et optimarum artium ac scientiarum cognitionem domi citra ulla peregrinationis incommoda sumptus et pericula sibi adiungeret, et ad patriae suae decus utilitatemque conferret. Immensum profecto beneficium quo non indigenas et α□τοχ□ονας tantum qui nec ipsi nec universa eorum posteritas grato satis unquam animo predicabunt, sed et exteros, qui ad hunc veluti quendam omnigenae doctrinae mercatum ex variis mundi plagis certatim confluunt cumulatissime affecit.

1 HORATIUS, *Od.* 3, 4, 65.

Sed quam obsecro ex tot illustribus Hollandiae urbibus, Musarum domicilio constituendo delegit? Leydas, quarum et fides et fortitudo cum multis aliis in rebus tum in diuturna illa obsidione, et inaudita atrocissimae famis et pestilentiae tolerantia maxime enituerat; quasque Deus ipse in summa fere salutis desperatione crudelissimi hostis faucibus miraculose ereptas Ecclesiae suae Reipublicaeque seminario destinatas praeservarat. Et omnino praeterquam quod tantum beneficium Leidensis civitatis fortitudini et praeclaris in Remp. meritis debebatur, tum vero urbis ipsius securitas, amoenitas, salubritas, mundities, tranquillitas hoc ipsum suo quodam iure postulare videbatur, ut haec Musis sedes dicaretur. Cum enim aliae Hollandicae urbes hostilibus excursionibus obnoxiae minus sint securae, vel ob maris et lacuum viciniam minus salubres vel ob hortorum tam intra quam extra moenia raritatem parum amoenae, vel ob nautarum, coctorum cerevisiariorum opificumque frequentiam et strepitum parum tranquillae, vel ob platearum immunditiem minus nitidae, vel annonae ubertate inferiores: Leydensis urbs harum omnium rerum palmam sibi vendicat. Adeo ut quemadmodum olim Athenae □λλ□ς □λλ□ος hoc est Graecia Graeciae fuerunt dictae, ita Leydae, meritissimo Batavia Bataviae vel, si ita malimus, Flos Hollandiae appellari possit.

[57^{v}] Quis enim non videt eas iusto a mari spatio seiunctas in meditullio fere Hollandiae sitas, et non munitissimis tantum omni ex parte urbibus cinctas, sed ipsam et urbem validissimis propugnaculis, amplissimis profundissimisque fossis praeditam ac propre inexpugnabilem. Has exterius Rhenus non ille taurinum in modum ut alibi, impetuosus, et ripas cum suis arboribus abripiens, sed leni alveo coercitus circumfluit, intus duobus majoribus alveis quibus per mediam urbem labitur in quamplurima dividicula sertis incredibilem incolis et commoditatem et voluptatem adfert. Quis non admiretur insignem platearum etiam in media bruma nitorem, aedium incredibilem munditiem, hortorum summam et copiam et amoenitatem eximiae aurae temperiem et salubritatem, annonae praestantiam atque ubertatem? tantam denique in tanta exterorum hominum turba tranquillitatem? quibus rebus omnibus cum reliquis Hollandiae urbibus facile antecellat. Tum vero ad haec tanta commoda accedit etiam summa civium placiditas, eximia gravissimi magistratus humanitas, et singulare erga bonas literas studium, quis non videat hanc urbem Illustrissimo illi et incomparabili Principi merito dignissimam Academia fuisse visam?

Possem vero facile huius urbis commoditates quas enumeravi, cum aliis Christiani orbis Academicis urbibus conferendo illustriores facere: In aliis enim amoenitatem, in aliis salubritatem requiras, in aliis te platearum spurcities cloacarum graveolentia offenderit, in aliis nimiam civium austeritatem, in aliis levitatem, in aliis nequitiam et perfidiam merito damnaveris; in aliis annonae rerumque omnino ad vitam tuendam necessariarium nimiam caritatem: facerem, inquam, hoc facile; nisi mihi propositum esset nostrae potius Academiae bona praedicare, quam aliarum vitia taxare, turpitudinemque detegere.

Ad reliqua itaque quae ad Academiae alicuius commendationem pertinent, veniant, Privilegia nimirum et Immunitates, quae tertio loco consideranda posui. Ac Privilegia quidem huius Academiae tametsi non sigillatim omnia in Legibus et Statutis quae quotannis publice recitantur, exprimuntur: eadem tamen esse intelliguntur quae studiosis omnibus in quacunque Academia degentibus Iure scripto debentur. Ego vero illud *[58]* Privilegiorum omnium potissimum privilegium censuerim, summa illustrium Hollandiae Ordinum benignitate huic Academiae indultum, Conscientiae nimirum libertatem[1]. Paucae enim admodum sunt hodie Academiae in quibus non solemni aliqua Iureiurandi formula proposita atque adeo extorta aliqua conscientiae vis inferatur.

Immunitates, si fortassis hic quam alibi contractiores tantae tamen sunt quantae a provincia immensis gravissimi belli sumtibus gravata, iuste postulari queant, quibus si semel sese illa (quod ardentissimis votis Deum precamur) exsolverit; dubium non est quin ab Illustribus Hollandiae Ordinibus et amplissimo Civitatis Leydensis magistratu ampliores impetrari possint, neque tum officio suo defuturi sunt Nobilissimi clarissimique Academiae nostrae Curatores qui (nam et de iis quarto loco dicendum venit) nihil praetermittunt quod ad eius dignitatem uti-

1 Volgens de statuten van 2 juni 1575 moesten de studenten zweren: ‘nochte oick eenighe leerlinghe aen te hangen oft te volgen, dan die in de zelve Universiteyt geprofeseert ende geleert zal worden, zoe langhe zy in dezelve Universiteyt hem onthouden zullen’ *(Bronnen*, I, p. 32*). Volgens besluit van de Staten van Holland d.d. 11 maart 1578, werden de studenten - behalve die in de theologie - van deze verplichting ontslagen. Zij hoefden in het vervolg slechts gehoorzaamheid aan rector en senaat en onderwerping aan de decreten en statuten van de universiteit te beloven *(Bronnen*, I, p. 55*-56*).

litatemque pertinere videntur. Testatur id Collegium publicum[1] quod ut ipsorum opera et vigilantia amplis, splendidisque auditoriis est instructum; ita iamdudum ab iis maximo sumtu atque apparatu instituitur Bibliotheca Academica, omni excellentium librorum genere locupletissima futura. Neque minore sumtu apparatur locus iis libris in publicum Academicorum usum exponendis. Quo quid dici aut fingi possit juvandis studiis accommodatius?[2] praecipue si (quod non diffido aliquando etiam impetrari posse [)] ex illustribus Italiae bibliothecis (quod a Fuggeris, aliisque magnis viris magna sua cum laude factitatum fuit) veteres codices Graecos MSS. transcribi curent[3]. Nihil enim fieri ab ipsis posset vel ipsorum dignitati honorificentius, vel Academiae utilitati conducibilius.

Quid dicam de Theatro quod exhibendis publice corporum humanorum dissectionibus eadem Amplissimorum Curatorum opera apparatur? Quid de Horto Medico in quem erudiendae in re herbaria iuventuti, omne genus herbarum tam patriarum quam peregrinarum, quarum praecipuus est in Medicina usus est conferendum?[4] Habentne haec tam praeclara studiorum adminicula aliae Academiae? Certo ex iis quas mihi videre contigit, vidi autem non paucas, nulla. Quid quod cum non utilitati tantum sed et commoditati oblectationique studiosorum quam optime consultum cupiunt, de Porticu etiam deambulatoria in ipsa Collegii publici area extruenda cogitant?

[58^{v}] Venio nunc ad Collegium privatum, quod et ipsum eorundem Curatorum simul et Consulum Leidensium singulari erga Academiam studio acceptum referre debemus. Quippe qui[a] Illustribus Hollandiae Ordinibus splendidi huius Prytanei

1 Hiermee is bedoeld het vroegere klooster van de Witte Nonnen, waar nu nog het hoofdgebouw van de universiteit gevestigd is. De universiteit werd geopend in het voormalige St. Barbara-klooster. Nog in datzelfde jaar werd zij overgebracht naar de kerk van de Faliede Bagijnen (of St. Agnieten Bagijnhof). In 1580 kwam zij in het klooster van de Witte Nonnen (G.D.J. SCHOTEL, *De Academie te Leiden in de 16e*, *17e en 18e eeuw*, Haarlem 1875; en DANKBAAR, *a.w.*, p. 139 noot 5).

2 Op 1 maart 1591 had het Curatorium besloten de kerk van de Faliede Bagijnen in te richten als bibliotheek *(Bronnen*, I, p. 59). Zie P.C. MOLHUYSEN, *Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden*, Leiden 1905.

3 Na Vulcanius' dood kocht het curatorium voor *f* 1200 zijn handschriften van zijn erfgenamen (MOLHUYSEN, *Geschiedenis*, p. 23).

4 Over het Theatrum Anatomicum en de Hortus Botanicus, zie J.M. KROON, *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit 1575-1625*, Leiden 1911.

a *Doorgehaald*: cum optime intelligerent Privata haec collegia esse nervos Academiarum

exaedificandi, et amplissimo reditu annuo dotandi authores impulsoresque esse non destiterunt, in quo Juvenes ad literarum et doctrinae decus enitentes, quorum honestis conatibus obstat Res angusta domi publica liberalitate alantur atque instituantur. Quo quidem beneficio cum optime sint de Academia meriti illustres illi quos dixi Hollandiae Ordines (sunt enim omnino Privata haec et Collegia Nervi Academiarum) ita aliis provinciis confoederatis illustre beneficentiae signum erexerunt, et praeclarum ad imitandum exemplum proposuerunt[1].

Iam ut ad studia quae in hac Academia vigent, et publica privataque exercitia[2] quae in ea habentur me convertam, cum in aliis Academiis una aliqua ars vel scientia praecipue floreat, reliquae neglectae incultaeque iaceant; in hac omne genus artium ac disciplinarum ita viget ut singulae inter se de principatu contendere videantur. Neque hic, quod in plerisque Academiis fieri videmus ex turbidis lacunis, sed ex limpidissimis fontibus hausta singularum artium praecepta studiosis proponuntur.

Ad praelectiones exercitiaque publica quod attinet, nulla est iis diebus quibus docetur, hora, a lectionibus vacua nullus fere dies feriatus quo non aliqua disputatio publice habeatur[3]. Ut interea de privatis tam lectionibus quam disputationibus nihil dicam, quae et frequentes admodum sunt, neque minus quam publicae utiles.

De Professoribus quos in amplissimo hoc consessu coram intuemini, quid attinet multa dicere? Scio enim non passuram ipsorum modestiam ut publice suam cuique laudem occinam[4].

1 Hiermee zal bedoeld zijn het Statencollege. De stichting daarvan was op 15 november 1589, door een verzoekschrift van twee curatoren en drie predikanten, in de vergadering van de Staten van Holland aanhangig gemaakt. De stichtingsbrief is van 3 mei 1591; de statuten dateren van 7 september 1592; op 6 oktober 1592 werd het college geopend *(Bronnen*, I, p. 69, noot 1; G.D.J. SCHOTEL, *Een studentenoproer in 1594*, Haarlem 1867). Toen Vulcanius op 6 juli 1592 deze rede uitsprak, was men dus volop met de voorbereidingen bezig.

2 'De colleges werden onderscheiden in lectiones publicae en privatae; de laatste gaven de hoogleraren bij zich aan huis en daarvoor werden zij doorgaans afzonderlijk betaald' (DANKBAAR, *a.w.*, p. 159).

3 Het is bekend, dat sommige professoren het niet te nauw namen met hun colleges en vaak verzuimden. Op 26 november 1590 besloot de senaat, dat het tot de taak van de pedel zou behoren nauwkeurig te noteren, welke professoren hun colleges verzuimden, hoe dikwijls dit gebeurde en om welke redenen *(Bronnen*, I, p. 58).

4 Voor minder stichtende bijzonderheden over sommige professoren uit die tijd, zie SCHOTEL, *De Academie te Leiden*, p. 230-232; en *Bronnen*, I, p. 4, noot 1.

Hoc unum dicam neminem ex iis esse qui non munus suum in quavis etiam celebriore Academia cum dignitate tueri possit, neminem qui aliis aliarum Academiarum professoribus in sua quisque arte doctrinae laude cedat, *[59]* adeo ut qui eorum ductu in omnium artium ac scientiarum adyta non penetraverit, is frustra sibi maximis sumtibus molestiis, et periculis quas secum adfert peregrinatio, alios in aliis Academiis duces quaesiverit.

Quocirca cum tanta sint in hac Academia ad maximos in omni studiorum genere progressus faciendos adiumenta, ut maiora ne optari quidem possint. Arripite quaeso mordicus praeclaram hanc occasionem Nobiles ornatissimique quotquot huic Academiae nomen dedistis adulescentes, et in hoc aetatis vestrae flore velis quod aiunt remisque contendite, ut superate semel omnium laborum et molestiarum scholasticarum salo in optatissimum honoris et gloriae portum devecti maximo parentibus vestris gaudio, patriae ornamento adjumentoque esse possitis. Incitet vos, quantumvis currentes, aequalium vestrorum, Balduini inquam Hamaei et Laurentii Brant exemplum, qui emenso tandem vasto hoc studiorum mari, maximum hodie iucundissimumque laborum suorum fructum sunt percepturi. Cum enim hi Me[di]cae artis peritiam quam multis laboribus assiduoque studio sibi compararunt, toti Collegio Academico probarint ego eos publico eiusdem Collegii nomine tibi Magne Domine Rector, Doctor Joannes Heurni ut (quod felix faustumque ipsis Reipublicaeque sit) Medicinae doctores renunties et crees, offero et rogo.

Een bron van het historische gedeelte van Hugo de Groots De Jure Praedae
medegedeeld door Dr. W.Ph. Coolhaas

Bilthoven 15 november 1964.

Het is vandaag een eeuw geleden, dat de boekhandelaar Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage een aantal manuscripten in veiling bracht, die van zo grote betekenis waren, dat de veilingcatalogus in 1952 werd herdrukt[1]. Het betrof de manuscripten, die, afkomstig van Hugo de Groot, tot in het begin van het jaar 1864 in het bezit van zijn nakomelingen waren gebleven. Op 6 februari 1864 overleed te Cuyk de oudste van die nakomelingen in de mannelijke lijn (in de zin van een 'majoraat'), Hugo Cornets de Groot, ontvanger aldaar[2]. Bijzonderheden over de vererving en de oorzaken van de verkoop zijn te vinden in *Beschrijving*[3] en in *Zes Brieven*[4]. Het is van algemene bekendheid, dat het belangrijkste der geveilde papieren[5] een eigenhandig geschrift van De Groot was, getiteld 'H. Grotii Opus de Jure Praedae in XVI capita divisum', een werk, waarvan het sedert eeuwen bekende - en beroemde - Mare Liberum het twaalfde hoofdstuk bleek te zijn[6]. Een ander hoofdstuk, het elfde[7], was door den auteur zelf uit het geschrift uitgescheiden, het werd bij de veiling afzonderlijk verkocht onder de titel 'De Bello Batavorum cum Lusitanis, imprimis de rebus per Indiam gestis dissertatio', onder welke titel het als nr. 11 in de *Catalogue* voorkomt. Toen zowel nr. 11 als nr. 72 op de veiling door de Leidse Rijksuniversiteitsbibliotheek waren verworven, werd nr. 11 weer in het handschrift van De Jure Praedae als hoofdstuk elf opgenomen[8].

1 *Catalogue. - N.B. De volledige titelbeschrijvingen zijn opgenomen in de 'Alfabetische lijst van afkortingen*, *waarmee geraadpleegde werken zijn aangeduid' (hierna*, p. 538-540).
2 *Cornets de Groot*, p. 49, IXa, 1, a.
3 *Beschrijving*, p. 7-13.
4 *Zes Brieven*, p. 453-454.
5 Nr. 72 van de *Catalogue*.
6 En wel in iets gewijzigde vorm, vgl. *Onuitgegeven Werk*, p. 410.
7 Vgl. *Catalogue*, de toelichting bij nr. 72.
8 *Catalogue*, de toelichting bij nr. 11 drukt zich iets voorzichtiger uit dan die bij nr. 72.

In 1868 werd het werk door dr. H.G. Hamaker uitgegeven; een nederlandse vertaling door dr. Onno Damsté zag in 1934 het licht[1], terwijl in 1950 een engelse vertaling verscheen[2]. Voor Hamakers uitgave verrichtte Fruin navorsingen, die leidden tot het uitvoerige artikel in de Gids van 1868, 'Een Onuitgegeven Werk van Hugo de Groot'[3]. Fruin geeft hier een prachtige historische inleiding tot het werk, waarbij hij echter twee belangrijke vragen onbeantwoord moest laten:

1. Schreef De Groot dit werk op verzoek van de bewindhebbers van de V.O.C.[4] en trad hij als hun advocaat op in het proces voor de admiraliteit van Amsterdam over de buit, behaald bij het veroveren van de Portugese karaak Santa Catharina?[5]. In 1926 toonde Molhuysen aan, dat de eerste veronderstelling juist was, terwijl hij het hoogst waarschijnlijk maakte, dat De Groot in het proces niet als advocaat optrad.
2. Van welke bronnen maakte De Groot gebruik voor de tweede helft, de Indische, van zijn historische hoofdstuk, het reeds genoemde elfde? Fruin geeft als zodanig op[6] enige dankbetuigingen van Portugezen aan Heemskerck, de man die de karaak veroverde, voor zijn humaan optreden en die wij enkel kennen uit een duitse vertaling bij De Bry[7]. Voorts[8] noemt hij de attestatie van Mart. Apius, een man, die te Macao in Portugese handen viel en welke bij de veiling tot de manuscripten bleek te behoren[9]. Maar voornamelijk prijst hij het in De Groot[10], dat hij alles las en verwerkte, wat hij maar over reizen naar Oost-Indië kon machtig worden, niet alleen wat toen al was gepubliceerd, maar ook 'een schat van onuitgegeven stuk-

1 *Recht op Buit*. Deze vertaling staat goed aangeschreven; het is echter wel duidelijk, dat dr. Damsté met de Indische Archipel van omstreeks 1600 slecht op de hoogte was, waardoor een aantal fouten ontstonden. In de noten bij de onder volgende tekst wordt daarop, voorzover nodig, de aandacht gevestigd. Een index is niet aan de vertaling toegevoegd, wat de raadpleging bemoeilijkt.
2 *Engelse Vertaling*. Wat de Indische sfeer betreft van omstreeks 1600, is zij soms beter dan *Recht op Buit*. Het werk bevat een voortreffelijke Subject Index.
3 *Onuitgegeven Werk*, p. 370.
4 *Onuitgegeven Werk*, p. 403.
5 *Onuitgegeven Werk*, p. 391.
6 *Onuitgegeven Werk*, p. 390.
7 *De Bry*, tweede voorrede bij het dertiende stuk.
8 *Onuitgegeven Werk*, p. 418.
9 *Catalogue*, nr. 22.
10 *Onuitgegeven Werk*, p. 419-420.

ken, reisjournalen, rapporten en brieven, waarvan sommige later nooit meer gebruikt en denkelijk thans verloren zijn' en andere sedert elders[1] zijn gedrukt. Hoewel Fruin hier toch eigenlijk niet anders doet ten aanzien van wat niet thuis te brengen is, dan een vermoeden uitspreken, is zijn mening algemeen overgenomen, zonder enige tegenspraak. Men kan bijv. zien[2], dat Van Eysinga in 1945 aanneemt, dat hoofdstuk XI 'bijna geheel op bronnenstudie uit de eerste hand-scheepsjournalen en dgl.' berust.

Enige tijd geleden werd bij het Algemeen Rijksarchief ter inventarisering aangeboden een verzameling stukken uit het bezit der familie Van Zuylen van Nyevelt. Grotendeels hebben ze betrekking op onderwerpen, die in ons verband van geen enkel belang zijn. Er is evenwel één manuscript bij, waarvan de 'archivaris' van dit familiearchief, mr. Hugo baron Van Zuylen van Nyevelt (1781-1853) in de door hem in december 1847 samengestelde 'Catalogus' van de stukken getuigde, dat het was 'een dito (d.i. handschrift, Cs.), zeer oud, over de wreedheden der Portugezen in Oost-Indië'. Van bevriende zijde werd mijn aandacht op dit manuscript gevestigd.

Het bleek te zijn een aan weerszijden in begin-17e-eeuwse hand geschreven manuscript van 142 foliobladzijden, dat de titel draagt: 'Boeck, tracterende vande wreede, verradische ende hostile proceduren der Portugesen in Oostindien'.

Dit 'boeck' bevat een vijftiental verklaringen, meestal van één, overigens van twee, drie of vier personen over hun ervaringen met de Portugezen op de reizen naar de Oost, d.w.z. reizen, ondernomen in de jaren 1597 tot 1602 door wat wij de Voorcompagnieën plegen te noemen. Ze zijn geordend naar de chronologische volgorde der reizen en niet naar de data, waarop ze werden afgelegd. Naar de formele kant zijn ze niet geheel gelijk.

Nr. 1 is een ongedateerde verklaring, ondertekend door Jan Jansz. Karel en Simon Lambrechtsz. (Mau) en ze is 'ghetoghen uyten Journal, uytghehouden in de versz. schepen bij mij ondergeschreven', welke 'mij' Karel alleen is. Men heeft hier met een copie te doen.

Nr. 2 is een eveneens ongedateerde verklaring, door Cornelis

1 Bijv. in *Begin* en in *Opkomst*.
2 *Huigh de Groot*, p. 22.

Heemskerck op verzoek van Heren Bewindhebberen (blijkbaar van de V.O.C.) opgemaakt en waarin o.a. wordt verklaard, dat de ondertekenaar het eens is met 'al het ghene door den achtbaren Commys Jan Janssen Carel op schrifte (is) ghestelt', wat op de voorafgaande verklaring slaat. In nr. 13, een vervolg op nr. 2, wordt dit als een 'cladde' aangeduid. Ook dit nummer is een copie.

Nr. 3 is een door den bekenden admiraal Jacob van Neck 28 sept. 1604 gedateerde en 'by mannewaerheyt' ten verzoeke van de Bewindhebbers der V.O.C. te Amsterdam ten overstaan van notaris Jan Fransz. Bruyningh (wiens naam in het manuscript steeds weer op andere wijze wordt gespeld) afgelegde verklaring. Men heeft te doen met een copie, opgemaakt door notaris W. Kick op 10 october 1604.

Nr. 4 is een 19 november 1603 gedateerde oorkonde van burgemeesters en raden van Rotterdam, inhoudende een beëdigde getuigenis ten verzoeke van de Bewindhebbers van de V.O.C. te dier stede afgelegd door Antheunis en Aert Antheunissen. Het betreft hier een copie, 7 october 1604 opgemaakt door notaris Kick.

Nr. 5 is een verklaring van Hans Bouwer, waarin over veel meer dan alleen over de Portugezen wordt gehandeld; het is een kort journaal van de reis van Wolfert Hermansz. Op 27 september 1604 verklaarde Bouwer aan notaris Bruyningh, dat de door hem eigenhandig ondertekende verklaring waarachtig was. Hier heeft men een copie van notaris Kick, gedateerd 7 ocotober 1604.

Nr. 6 is een dergelijke, op 5 october onder ede opgemaakte verklaring van Wolfert Hermansz., ook een man wiens naam telkens weer anders gespeld wordt. Deze verklaring werd voor notaris Bruyningh afgelegd en ook hier heeft men een copie van notaris Kick; ze werd 9 october opgemaakt.

Nr. 7, 10, 11 en 12 zijn notariële verklaringen ten verzoeke van Bewindhebbers der V.O.C. te Amsterdam voor notaris Bruyningh afgelegd in tegenwoordigheid van twee, steeds dezelfde, getuigen, op resp. 21, 30, 23 en 11 september 1604 door Cornelis van Gein (nr. 7), David van Lochum (10), Dierick Breugel (11), Cornelis Claesz., Jan van Water en Hans van Hagen (12). De copieën van Kick zijn resp. gedateerd 10, 11, 10 en 12 october 1604.

Nr. 8 is een dergelijke verklaring van Simon Lambertsz. (Mau, vgl. nr. 1) van 13 september 1604, echter voor notaris

Gerard Vreem en twee andere getuigen. Kicks copie is van 10 october 1604.

Nr. 9a en 9b zijn verklaringen, opgemaakt aan boord van het schip Hoff van Holland op 26 januari 1601 en ondertekend, wat betreft nr. 9a deels door Abraham Stevens en Jan Heynssen, deels door den tweede alleen, wat betreft nr. 9b door Dirck Pietersz. Men heeft met niet ondertekende, ongedateerde copieën te doen.

Nr. 13 is, zoals reeds werd vermeld, een vervolg op nr. 2.

Nr. 14 is een 6 october 1604 te Alkmaar ondertekende verklaring van Adriaen van Veen en wel een niet ondertekenende, ongedateerde copie.

Nr. 15 is een onder aanbod van ede op verzoek van de Bewindhebbers der V.O.C. te Amsterdam door Jacob (van) Heemskerck opgemaakte verklaring, die hij met notaris Bruyningh op 4 october 1604 ondertekende. De copie, van 11 october 1604, is van notaris Kick. Bij nr. 15 behoren vijf, in het nederlands vertaalde, brieven van Portugezen.

De verschillende nummers volgen direct op elkaar, al wordt aan het eind van een bladzijde wel eens enige ruimte onbesteed gelaten. Ze zijn ongetwijfeld na elkaar in het boeck ingeschreven en voorzover het copieën zijn, waarvan notaris Kick verklaart, dat hij ze copieerde, door hem ondertekend. Kicks handtekening prijkt er met alle nodige en onnodige krullen, in tegenstelling tot die van Bruyningh, welke geen originele is. Het Boeck is door één hand geschreven, die m.i. slechts die van Kick, eventueel die van zijn schrijver, kan zijn.

Wie was notaris Kick? Het kostte mij enige moeite iets naders over hem te weten te komen. Ik zocht hem nl. te Amsterdam in verband met zijn V.O.C.-relaties en omdat de naam Kick daar niet onbekend is[1]. Een notaris van de naam Kick bleek er echter niet bekend te zijn[2]. Ook in Den Haag bleek geen notaris Kick gewerkt te hebben. Wel trouwde daar Willem Willemsz. Kick, jongeman, notaris, wonende te Delft, op 8 december 1602 met Pietertgen Zijvertsdr.[3]. Te Delft wist men evenwel niets over dezen notaris[4]. Wel bleek er bekend te zijn een Willem Kick, cramer en sydelaeckenvercooper, die 1619 stierf en,

1 *Vroedschap*, onder nr. 305, p. 731.
2 Vriendelijke mededeling van dr. S. Hart.
3 Dank aan den heer Mensonides.
4 Dank aan dr. D.P. Oosterbaan.

vermoed ik, Willem Anthonisz. Kick is, die ik ken[1] als de te Delft wonende vader van Cornelis Willemsz. Kick, zijdelakenkoper te Amsterdam. Zeker had Willem een zoon, de kunstschilder Simon Kick. Nu komt Willem Willemsz. Kick, de man van Pietertgen Zijvertsdr. op 13 november 1603 in Den Haag voor als plaatsnijder. En ten Algemeen Rijksarchieve wist men te melden, dat op 15 september door de Staten van Holland enz. tot notaris werd gecreëerd Willem Willemsz., burger van Delft[2], van wiens admissie door het Hof van Holland echter niets blijkt. Willem Willemsz. Kick is zeker in maart 1629 nog in leven, dan wordt hij met zijn vrouw in een Haagse acte nog vermeld. Mij dunkt, dat men, wanneer men dit alles combineert, mag concluderen, dat Willem Willemsz. Kick onze man is, een te Delft wonende notaris met Amsterdamse en Haagse relaties.

De op verzoek der Amsterdamse Bewindhebbers opgemaakte verklaringen zijn gedateerd in de periode 11 september (nr. 12) tot 4 october 1604 (nr. 15); de door Kick gemaakte copieën dragen data van 7 (nr. 4 en 5) tot 12 october 1604 (nr. 12).

Bij een eerste doorlezing van het Boeck kwam de feitelijke inhoud van de eerste verklaring, die van Karel en Mau en betrekking hebbend op de zgn. Eerste Schipvaart, mij bekend voor, d.w.z. er stond niets in, wat ik al niet gelezen had in de driedelige uitgave van de Linschoten-Vereeniging over die reis. Ze bleek daar voor te komen, deels wat uitvoeriger en soms wat afwijkend, in het derde gedeelte van dat werk[3], p. 1-58, waar het 24e hoofdstuk is afgedrukt van Pontanus' Historische Beschrijving van Amsterdam, naar de vertaling van Montanus, en, nagenoeg geheel naar de inhoud overeenstemmend, op p. 59-71, waar een gedeelte van Huig de Groots Over het Buitrecht, nl. dat hetwelk betrekking heeft op de Eerste Schipvaart, is te vinden. Nu verbaasde mij dat niet sterk, want ik wist[4], dat Fruin van mening was, dat zowel Pontanus als De Groot Karels journaal gebruikten. Wel deelde Rogge die mening niet[5], die aan een journaal van Cornelis de Houtman dacht, maar de uitgevers van *Eerste Schipvaart*[6] ondersteunden Fruin met krachtige argumenten. Maar nu bleek het mij mogelijk te

1 *Vroedschap*, t.a.p.
2 Vriendelijke mededeling van den heer J. Fox.
3 *Eerste Schipvaart*.
4 *Onuitgegeven Werk*, p. 421.
5 *Handelsonderneming*, p. 410-411.
6 *Eerste Schipvaart*, III, p. XXVI-XXX.

preciseren. Pontanus heeft vermoedelijk inderdaad dat journaal in handen gehad, maar De Groot geeft niets, of het staat in ons Boeck! Waar De Groot nl. wat meer geeft of iets anders dan Karel en Mau in ons nr. 1 verklaarden, dan kan men het in ons nr. 2 vinden.

Niets lag nu natuurlijk meer voor de hand dan ook de verdere inhoud van het Boeck met het historische hoofdstuk van De Jure Praedae te vergelijken. En behoudens enkele uitzonderingen bleken De Groots mededelingen geheel overeen te komen met de onlangs in het archief-Van Zuylen van Nyevelt voor den dag gekomen verklaringen. De Groot nam in zijn vertoog op, wat hij daarvan kon gebruiken, zodat er in het Boeck wèl gegevens staan, die men niet bij De Groot vindt, maar behoudens dan de bedoelde uitzonderingen is het omgekeerde niet het geval. Natuurlijk gebruikte De Groot de gegevens als man van wetenschap, hij nam ze dus niet over in dezelfde volgorde als ze in het Boeck voorkomen, maar wel zoals ze in zijn vertoog passen. Er blijkt geen sprake van te zijn, dat, zoals Fruin meende, De Groot zelfstandig zijn gegevens bij elkaar bracht, hij geeft niets, wat hij niet in het Boeck kon vinden. Wel is De Groot sedert deze tijd als jurist bij allerlei aangelegenheiden de V.O.C. betreffende betrokken geweest. Men kan in een oogopslag in *Papieren*[1] zien, dat hij zich vanaf deze tijd zelfstandiger in deze stof is gaan inwerken, maar voor het schrijven van De Jure Praedae deed hij dat nog niet. Wat Fruin schrijft over het goedpraten van zekere gebeurtenissen[2], blijkt nu ook niet meer geheel houdbaar te zijn. De Groot wist veel minder, toen hij hoofdstuk XI van De Jure Praedae schreef dan Fruin vermoedde; hij was dus veel meer gebonden aan het betrekkelijk weinige, dat hij wel wist; zijn verantwoordelijkheid voor het eenzijdig voorstellen van de ontmoetingen met de Portugezen is dus maar gering. Toch blijft dat natuurlijk het werk van den advocaat en is het niet dat van den historicus, die zelfstandig tot een objectief oordeel tracht te komen.

Thans iets over de bedoelde uitzonderingen, die van drieërlei aard zijn.

1. Er zijn merendeels zeer kleine toevoegingen of afwijkingen, waarvan de belangrijkste is, dat hij[3] onder de op een zeker ogen-

1 P. 74-87. Vgl. ook *Zes Brieven*, *p*. 455-456.
2 *Onuitgegeven Werk*, p. 416-417.
3 *Recht op Buit*, p. 176, en beneden p. 524, noot 3.

blik op Java gevangen genomen Nederlanders een zoon van Van der Does noemt. Maar hoe zou hij dat niet geweten hebben? Hij leefde toch niet in een glazen kooi, waarbinnen geen geluiden van buiten doordrongen. Hij zal zeker wel eens over de reizen naar het Oosten gehoord hebben en ook, dat de zoon van Van der Does op Java gevangen was, want de vader behoorde tot zijn bekenden. Diens dood wordt in de straks nog te vermelden brief van Jan ten Grootenhuys aan hem vermeld[1].

2. De Groot maakt[2] uitvoerig melding van het optreden der Portugezen te Macao tegen daar aan de wal gekomen schepelingen van Van Neck. In ons Boeck vindt men dat lang zo uitvoerig niet. Maar het is volkomen duidelijk, waaraan hij zijn gegevens ontleende. Van Neck verwijst zelf in ons nr. 3 naar de verklaring van een van de betrokken personen, de vloot-fiscaal Apius. Diens verklaring ontbreekt in het Boeck, maar we kennen ze wel degelijk: we noemden haar reeds en ze wordt in de *Catalogue*[3] onder de geveilde stukken opgesomd. Tiele liet ze indertijd in dit tijdschrift afdrukken[4]. Men kan daar vinden, dat ze gedateerd is 18 october 1604 en dat ze werd afgelegd ten overstaan van onzen vriend, notaris Kick, die 'mij present' mede-ondertekent. Ook hier betreft het een verklaring ten verzoeke van de Amsterdamse Bewindhebbers afgelegd, maar ditmaal niet voor notaris Bruyningh. Men heeft hier met de originele attestatie te doen, zoals uit *Papieren* blijkt[5].
3. In *Recht op Buit*[6] wordt iets verteld over de ervaringen van de Zeeuwen op Sumatra, wat niet in het Boeck voorkomt. Ook ditmaal weten wij echter, welke De Groots bron voor deze mededeling was, nl. een verklaring van Hendrick Cornelisz. en Hans Stockmans, die ook[7] in 1864 werd geveild en die door Tiele in dit tijdschrift[8] werd afgedrukt. Het is een notariële attestatie, 13 october 1604 afgelegd voor notaris Bruyningh, ons bekend, en de twee getuigen, die hij steeds gebruikte. Ook dit is een origineel stuk, waarop de bekende bewindhebber van de V.O.C.

1 *Artikel Molhuysen*, p. 281.
2 *Recht op Buit*, p. 179-183.
3 Onder nr. 22.
4 B.M.H.G., VI (1883), p. 228-243.
5 P. 86, fol. 452-456.
6 P. 173-174.
7 *Catalogue*, nr. 21.
8 B.M.H.G., VI (1883), p. 223-228.

Reynier Pauw in dorso heeft geschreven: ‘Attestatie .... 9 in de Lade no. 4’. Een aantekening van denzelfde vindt men ook op een ‘Discours’ over enige ervaringen in het Oosten, dat mede werd geveild[1] en dat Tiele eveneens afdrukte[2]. Ik ken geen plaats uit *Recht op Buit*, waaruit blijkt, dat De Groot dit *Discours* gebruikte.

Bekend is[3], dat Jan ten Grootenhuys uit Amsterdam op 15 october 1604 aan De Groot schreef[4]: ‘Ik zend U eindelijk de lang verwachte Indische verslagen van de scheepskapiteins, welke nog beëdigd moeten worden, waaruit ge kunt zien, wat de Portugezen op elken tocht tot ons verderf beproefd hebben, en talloze bewijzen voor hun trouweloosheid, tyrannie en vijandigheid kunt putten, passend voor Uw apologie’, enz. De datum 15 october is volkomen duidelijk. Wij zagen evenwel, dat Kick de copieën voor zijn Boeck van 7 tot 12 october 1604 vervaardigde. Hij moet dus te Amsterdam gewerkt hebben en daar ook 18 october Apius' verklaring opgenomen hebben, die Ten Grootenhuys 20 october naar Den Haag zendt. Mogen wij aannemen, dat hij in opdracht van De Groot naar Amsterdam zal zijn gegaan? Dat is verre van onmogelijk, maar wij weten toch te weinig van Kick om hiertoe met zekerheid te kunnen concluderen. Wel mogen wij als zeker vaststellen, dat Kick zijn boek tussen 12 en 15 october heeft samengesteld. Apius' verklaring van de 18e vond er geen plaats meer in, zelfs niet de sub 3 bedoelde attestatie, die van de 13e was, maar te laat in Kicks handen zal zijn gekomen.

Het is niet moeilijk een plausibele verklaring te vinden voor de omstandigheid, dat ons Boeck te voorschijn is gekomen in het archief-Van Zuylen van Nyevelt. De moeder van den reeds

1 *Catalogue*, nr. 23.
2 B.M.H.G., VI (1883), p. 243-258. Verder aangehaald als *Discours*.
3 Uit *Artikel Molhuysen* en ook uit *Briefwisseling*.
4 Om geheel zeker te zijn, verzocht ik een classicus de latijnse tekst (Molhuysens vertaling kende hij niet) voor mij zo letterlijk mogelijk te vertalen. Voor zijn hulp ben ik den heer M. baron van Boetzelaer, litt.class. cand., zeer dankbaar. Zijn vertaling luidt: ‘Eindelijk zend ik U de rapporten betreffende Indië van de Hoogmogende Heren, waarop U reeds lang wachtte; hoewel zij (d.i. de rapporten) door de bevelhebbers der schepen opgetekend waren, moesten zij nog door een eed bevestigd worden. Hieruit zult gij duidelijk kunnen begrijpen wat de Portugezen tot ons nadeel op enkele tochten per schip hebben aangericht; bewijzen van kwade trouw, onderdrukking en vijandschap zult gij in overvloed aantreffen, passend bij Uw verdediging.’

genoemden baron Hugo toch was Adriana Maria Cornets de Groot; vandaar ook zijn vóórdien in de familie niet gebruikelijke voornaam. Adriana Maria (1746-1816) was een tante van den Cuiksen notaris, uit wiens nalatenschap de in 1864 geveilde Grotiana stammen. Maar waaròm dit manuscript nu juist van de andere werd afgescheiden, zou ik niet weten te zeggen. Baron Van Zuylen van Nyevelt stierf in 1853, dus lang voor de veiling van 1864; hij heeft nimmer weet gehad van De Jure Praedae en het is dus niet verwonderlijk, dat hij niet verder kwam dan tot de vermelding omtrent het Boeck, dan dat het tot zijn familiebezit behoorde en zeer oud was.

Molhuysen toonde reeds aan, dat De Groot zijn De Jure Praedae schreef in opdracht van de Bewindhebbers van de V.O.C. Ik trachtte nog nader te bepalen onder welke omstandigheden de opdracht werd gegeven. Dat ze min of meer voortvloeide uit het geding over de buit behaald in de rijke karaak S. Catharina is bekend. En veel kan ik daar niet aan toevoegen. De Resolutiën van de Heren over de in aanmerking komende periode zijn verloren gegaan. Wel bleef bewaard het 'Resolutieboec van de Vergadering van XVII, beginnende den 15en Aprill 1602 in Amstelredam tot 24 October 1603'[1]. En daaruit valt nog wel iets op te maken. Aanvankelijk was, schrijft Fruin terecht[2], het den schippers slechts toegestaan de wapenen tot zelfverdediging ter hand te nemen. Men hoopte, dat de Portugezen in het Oosten aanhangers zouden zijn van de pretendent Dom Antonio, wiens zoon Emanuel een zwager van prins Maurits was. Artikel 37 van het octrooi van de V.O.C.[3] staat formeel nog op hetzelfde standpunt: 'oft gebeurde, dat de Schepen van Spaignen, Portugael, ofte andere vyanden die Schepen van dese Compaignie vyantlycken aentasten, ende int vechten eenige der vyanden Schepen verovert werdden' enz., maar in art. 35[4] wordt, meer in overeenstemming met de realiteit, al gesproken over het oprichten van forteressen in het octrooigebied. Uit een resolutie van 22 april 1602, dus een maand na de totstandkoming van de V.O.C. blijkt, dat Heren XVII toen voor de onder hun administratie, maar niet voor hun rekening, uitvarende vloot van Van Warwyck bepaalden, dat 'die van den Breeden Raedt sullen vermoghen des eernstelick

1 Algemeen Rijksarchief, Kol. Arch. 183.
2 *Onuitgegeven Werk*, p. 373.
3 *Stichting*, p. 112.
4 *Stichting*, p. 110.

versocht synde ende sonder ongunst t'selve niet konnende excuseren, den Coninck van Terranate ende den Gouverneur van Amboyna[1] eenighe assistentie tegens de Portugesen te doen, mits dat geschiede sonder merckelick peryckel van schepen ende goederen, opdat men daerdoor te meerder gunst ende verseeckertheyt van handelinghe by den voorn. Coninck ende Gouverneur mach bekomen'. Hoe men hiertoe kwam, zal na lezing van het Boeck zonder meer duidelijk zijn. De verhouding tot de Portugezen blijft evenwel voor de Heren XVII een moeilijke zaak, totdat de Staten-Generaal hen tot actief optreden aanzetten. Van de Poincten, die ter vergadering van 5 augustus 1603 ter sprake zullen komen, is, nog vrij sterk op het zuiver defensieve standpunt staande, het tiende: 'Oock mede dient geleth op de zeeckerheyt van de handelinge van dese Compe. in Oostindien, also de Portugesen niet op en houden alle middelen te practiseren omme ons van d'selve te frustreren'. Maar tot onze teleurstelling staat daar in het resolutieboek naast aangetekend: 'Dit poinct is in state gestelt tot de laeste vergaderinge', want van die vergadering zijn de resoluties niet bewaard. Maar wel is ons bekend, dat kort na die vergadering van 5 augustus 1603 de Staten-Generaal de Heren tot actief optreden gaan aanmanen. De resolutie van Hunne Hoog Mogenden van 1 november 1603 laat geen twijfel meer over: 'Zyn die aenwesende gedeputeerde van de Oostindische Compaignie serieuselyck vermaent daerop te willen letten ende ordre stellen, dat de scepen, die alreede toegerust zijn ende voirder hierna noch toegerust sullen wordden, om te varen naer Oostindien, gelast ende geinstrueert wordden, om den vyant aldaer, derselver persoonen, scepen ende goederen, bij alle moegelycke wegen te beschadigen ende affbrueck te doen, daermede zy met reputatie heure trafficque niet alleene moegen mainteneren, maar veel meer voertsetten ende doen toenemen, die zy anderszins ende by gebreke van dien sekerlijck geschapen zijn te verliesen, alsoe tselve de principale oirsake is geweest, waerom d'heeren Staten Generael de vereeninge van de compaignien geprocureert, het octroy mitsgaders d'authorisatie totten affbrueck des vyants

1 Op Hitu, het met Portugal in oorlog zijnde deel van het eiland Amboina, had men een viertal hoofden, bij wie de regering berustte. Degene, die het meest met vreemdelingen in aanraking kwam en die tevens den vorst van Ternate op het eiland representeerde, was het hoofd, dat men gewoonlijk aangeduid ziet als kapitan Hitu; hij is de hier bedoelde gouverneur.

verleent hebben'[1]. Heren XVII aarzelen dan niet langer; de eerste vloot, die zij voor eigen rekening uitzenden, welke onder Steven van der Hagen 18 december 1603 vertrekt, is in deze geest geïnstrueerd[2].

Zie ik het juist, dan is het oudste van de papieren van Hugo de Groot, bewaard op het Algemeen Rijksarchief, na de reeds genoemde verklaring van Apius er een van de juist genoemde vloot, nl. een copie-brief van 14 januari 1605[3]. Noch van dit, noch van latere stukken maakte De Groot gebruik bij het schrijven van het historische hoofdstuk van De Jure Praedae. Dit bevestigt Fruins uitspraak[4], dat het boek is geschreven 'in het najaar van 1604 en in de lente van 1605'; het was 'althans in den zomer van 1605 voltooid'. Het historische hoofdstuk kan niet voor ongeveer 18 october 1604 begonnen zijn.

Fruin gaat dan gissen naar wat de oorzaak van het niet publiceren kan zijn geweest. Ik voeg er een gissing - en bepaald niet meer - bij: toen De Groot zich na het voltooien van het bedoelde hoofdstuk bleef bezig houden met de uit het Oosten komende berichten en dat op een zelfstandiger wijze dan hij met zijn kennis van het Boeck alleen had kunnen doen, zal hem, wat hij reeds geschreven had, niet geheel meer bevredigd hebben. De Nederlanders hadden niet steeds de rol gespeeld van het brave lam, de Portugezen die van de boze wolf en publicatie van het geschrift zal hem niet meer wenselijk geleken hebben. Men heeft te doen met het werk van een ongetwijfeld geniaal man en het laat zich verstaan, dat juist een geniaal man de fouten van een jeugdwerk - De Groot was 21 à 22, toen hij De Jure Praedae schreef - het helderst heeft ingezien. Uit een door majoor Leupe in 1875 bekend gemaakte brief[5] van de Zeeuwse bewindhebbers van 4 november 1608 is ons bekend, dat zij, en ook hun Hollandse collega's, met het oog op de onderhandelingen met Spanje, wetende, dat De Groot 'de stoffe hadde geprepareert' voor een vertoog over het 'recht van de Zeevaert over de vrije wijde weerelt' hem uitnodigden dat te publiceren. Hieruit kwam in 1609 het beroemde aanvankelijk anoniem verschenen Mare Liberum, vroeger bedoeld als hoofdstuk XII van De Jure Praedae, voort.

1 *Resolutiën*, p. 630-631, nr. 322.
2 Vgl. *Opkomst*, III, p. 146, en *Rechtsvoorschriften*, p. 73-74.
3 *Papieren*, p. 80, fol. 300-301.
4 *Onuitgegeven Werk*, p. 407-408.
5 Thans gemakkelijker te vinden in *Briefwisseling* als nr. 146.

Boeck, tracterende vande wreede, verradische ende hostile proceduren der Portugesen in Oostindien[1]

[1] (1). *Verhael van tgene ons beiegent is met de Portugysen opde eerste oostindische reise*

Nadat wij uijt Texel (met Godts hulpe) op den 2e aprillis anno XV^{c}XCV geloopen waren met vier Schepen naer Oostindia, hebben wy op den 4 maey ghesien twee Craecken, deen in lij, doende alle vlydt om van ons te comen, dander te loever zynde ende ons niet connende ontseilen, heeft int afcomen een Schoot geschoten ende siende, dat wy met ghestreken vlaggen lagen, is dicht voor ons overgeloopen, welcken hoochmoet een tumulte onder de onse maeckte, te meer om dat strycken van onse vlaggen met miscontentement van eenige geschiede, seggende, sulx sal ons tot schande beduyt werden[2]. Ghelyck het ons oock geviel, namaels als wy tot Bantam quamen, daer ons vanden edelen verweten wirdt, dye seiden: Gij vreest het comen vande Portugisen niet ende hebt altesaemen moeten strycken voor eenen craeck.

Wij nu dus liggende met onse Schepen dicht onder den craeck, is goet gevonden onse Schuijt aen boort te senden ende den Cappiteyn aen onse Schepen te doen comen, dwelck hij niet dervende weygheren ende staende om overteclimmen, sijn de onse ten versoecke vanden Aertbischop van Goa[3] wederom gecomen, biddende uyt synnen naem, dat den Cappiteyn mochte tscheep blijven, ons presenterende alle tghene, dat in syn Schip was, waermede donse haer hebben laeten vergenoegen. Ende

1 In *Mémoire* vindt men een opgave van de beschrijvingen der oudste reizen van de Nederlanders naar Zuidoost-Azië, vele daarvan zijn afgedrukt in *Begin*. De journalen van en andere stukken betrekking hebbend op een aantal er van zijn uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging. Een goede moderne beschrijving geeft dr. H. Terpstra in zijn bijdrage De Nederlandsche Voorcompagnieën (p. 275-485 in deel II) in *Stapel*.

2 Dit incident vindt men uitvoeriger behandeld in *Eerste Schipvaart*, dl. III, p. 4-5 naar de vertaling van Montanus van Pontanus' Historische Beschrijvinghe van Amsterdam. Vgl. ook *Aandeelhoudersregister*, p. 99, noot 2.

3 Dom Frey Aleixo de Menezes, Augustijner monnik, 26 maart 1595 tot aartsbisschop van Goa gewijd, vertrok 12 april naar Goa; hij was van juni 1606 tot mei 1609 Gouverneur-Generaal van Portugees Indië en keerde in 1610 naar Portugal terug, van welk land hij vervolgens Onderkoning werd.

vervoorderende onse reyse, syn wy naer groote miserye, tegenspoet ende verlies van volck voor Bantam gecomen den 23 Juni ao. 1596, *[2]* alwaer de Portugisen ons eerst aen boort quaemen bewillecomen, waervan de principaelste geheeten waeren Francisco de Marez, Pierre de Taydo, Francisco de Batailla ende Francisco de Pesoa[1]. Ons vragende, van waer ende waerom wy tot Bantum quaemen als oock naer de namen der Cappiteynen, welcke naemen sy opgeteeckent hebbende, hebben wy gevraecht naer de gelegentheyt van Java ende insonderheyt van Bantam, waerop sy ons waerschouden, dat wy de Javanen int minste niet en soude betrouwen ende dat aldaer geen ladinghe en was, want haer eyghen gerieff eerst hebbende, twelck was naer haer calculatie vier ofte vyffhondert sacken pepers, en sal daer niet overblyven ende alsoo het laet in den avont was, syn sy vertrocken tot des anderen daechs ende wederom gecomen synde, hebben ons weder gesocht te persuaderen, dat wy met die van Bantam in geene vereeniginge en souden treden, dwelck ons seer perplex maeckte, hoorende, dat wy tot Bantam groote valscheyt ende weynich pepers souden vinden. In welcke bedroeftheyt wy bleven tot sanderen daechs, dat den Admiral Tomagon[2] uyt des Gouverneurs naem ons quam bewillecomen, ons aenbiedende seer groote hulpe ende vrientschap, presenterende in plaets van 5 ofte 600 sacken 6 ofte 27000 sacken pepers tot 50 lb. yeder sack[3] ende onder veel propoosten versochten seer ernstelyck, dat wij tseggen vande Portugysen gheen ghelooff en souden geven, waerop hen geantwoordt wirdt, dat onsen last was met de heeren *[3]* van Bantam vrientschap ende alliantie te maecken ende met geene andere ende na des Admiraels vertreck tcollegie[4] dese waerschuwinge verstaen ende van weder-

1 Francisco de Marez wordt zowel door Pontanus (*Eerste Schipvaart*, dl. III, p. 31 en 41) als door Hugo de Groot genoemd (ibid. p. 62, voor de eerste reis geef ik de voorkeur aan deze vertaling boven die van Damsté), Pedro de Tayda ook door Willem Lodewijcksz. en anderen, Batalha en Pessoa alléén door De Groot (ibid. p. 62, 63 en 67); dat zij aan boord kwamen, staat alleen in onze tekst, Pontanus (p. 16) noch Willem Lodewijcksz. (ibid., dl. I, p. 72) noemen namen van de aan boord komenden.

2 Dit was de vlootvoogd of laksamana van Bantam, die de titel droeg van Tumenggung Angabehi of mogelijk van Tumenggung Anggabaja.

3 Mij dunkt, dat in 27.000 een 0 te veel staat, hoewel ook Pontanus (p. 20) over 25.000 zakken schrijft. Willem Lodewijcksz. (dl. I, p. 213) geeft op, dat een zak of 'baruth' (barot) 54 of 56 pond woog.

4 Hiermee wordt de scheepsraad bedoeld.

zyden overleggende, is voor goet gevonden ons teghen de Portugysen te simuleren ende beleeffdelyck tegen een yeder ons te thoonen. Soo hebben donse ten versoecke van den Gouverneur haer eerste lantgang gedaen op den 27 Juny, alwaer sy van alle de Edelen met groote vrientschap seer gecaresseert zyn ende den 29 is den Gouverneur[1] met meest alle den Adel ons comen versoecken, alwaer ons groote beloffte van vrientschap gedaen syn, versoeckende, dat d'onse aen landt gelieffde te comen om te maecken een vast contract, gelyck op den 3 Juli volbrocht is ende bij den Gouverneur onderteykent[2], nadat wy hem ende syn Edelluyden begifticht hadden met seer groote geschencken. Wy nu meenende, dat onse saecke op het favorabelste was, te meer siende de vrientschap, die ons de Portugysen bewesen, de Commisen als Houtman ende Carel[3] met een maeltyt seer treffelyck onthalende, hoewel met sorge van vergift, (dan hebben tselve niet derven weygeren om ons mistrouwen niet te openbaren)[4], soo is by tcollegie voor goet gevonden, siende de groot vrientschap, die ons bewesen wirt van den Gouverneur, eenige coopmanschappen aen *[4]* lant te brenghen, raetsaem vindende ons niet te seer te verhaesten, omdat het incomen van tgewas noch een wyle tyts van doen hadde, alsoock omdat wy saegen, dat den Gouverneur onversadelyck was met giften te voldoen ende alles wat hij sach naer hem nam, seggende, den peper in wesende, sal U dan betalen. Wy dan in de hope wesende om te negotieren, verwachtende het incomen van de peper ende is opten 6en des nachts den Gouverneurs tolck tscheep gecomen[5] wt bevel van syne Mr. om ons te waerschuwen, dat wij toch op onse hoede neerstelyck souden wesen, want den Keiser over

1 De Koning van Bantam was kort tevoren voor Palembang gesneuveld; hij was opgevolgd door zijn nog zeer jonge zoontje; als regent trad op de schoonvader van den gesneuvelde, dus de grootvader van het kind; hij droeg de titel Ki-Patih Djajanagara en wordt hier de gouverneur genoemd.
2 Uitvoeriger bij Pontanus (ibid. dl. I, p. 20), waar men vindt ‘met eygen hant onderteyckent zijnde van den Gouverneur’. De tekst van het contract vindt men daar p. 19-20 en ook in *Corpus* I, nr. 1, waar Heeres m.i. ten onrechte de datum op 1 juli stelt. Onze tekst versterkt de datering op 3 juli, die men ook vindt in de plaatsen, die Heeres in zijn noot 1 opgeeft.
3 Anders dan de uitgevers van Pontanus menen (ibid. p. 19 noot 2), was dus ook Karel, een der ondertekenaars van dit stuk, aan de wal.
4 Dit detail vindt men ook bij Pontanus, p. 21.
5 Hier is Pontanus uitvoeriger, ibid. p. 21.

geheel Java[1], door oorloge verarmt wesende, was van de Portugysen gecorrumpeert ende door groote beloften toegebrocht om een verraet op de Cappiteynen te attenteren, waervoor hem belooft was een groote somme gelts ende sal te werck gestelt worden in manieren, als volcht: Den Keyser sal syn Ambassade senden aen boort, versoeckende, dat de cappiteynen sullen gelieven tsanderen daechs te comen eten bij syn heer. Deselve hebbende, sullen de Portugyssen met den keyser ende alle haer volck des tsaevonts onder het dexel van u.l. te convoyeren aen boort comen ende overvallen u.l. Schepen, verclarende daerenboven, dat de Portugyssen *[5]* seer groote naersticheyt deden by sijnen Mr. hem te persuaderen om ons geen ladinge te gheven ende waerschouwende hem, soo hij nu aflaet, sult gij op een ander uer comen ende ontrecken hem syn landt ende houden hem oock voor, dat gij zeeroovers zyt ende Engelsche, welcke waerschuwinghe ghehoort hebbende, is gheordineert na het vertreck van den tolck eenen adelborst aen landt te senden by den Gouverneur om te ondersoecken de waerheyt van de saecke ende, wederom ghecomen zynde, dede syn rapport, in maniere alsboven verhaelt. Tcollegium in dese bedroefftheyt wesende, hebben sanderdaechs wederom eenen adelb. by den Gouvernr. gesonden; brocht voor rapport, dat den Keyser (sooals den Gouverneur hem verclaert hadde) hem aengeweest was, versoeckende van hem assistentie. Hierentusschen is ghecomen des Keijsers gecommitteerde, noodende, alsboven verhaelt, de Cappiteynen, schippers ende Adelborsten, mede brenggende de trompetters om des te vrolycker te wesen. Welcke noodiginge wy met beleeftht. geexcuseert hebben, seggende dat Sr. Houtman sieckkelyck was[2], moesten tcomen uytstellen ter gelender[3] tyt. Wij ons nu bevindende om te negotieren in dusdanige periculose staet ende alleen noch eenige hope hebbende op den *[6]* Gouverneur, (hebbende) die ons riet, dat wy ons een weynich tyts souden stil houden, twyffelende

1 Gedurende de jaren 1587-1590 (1588?) berustte de hegemonie over midden-Java (weer) bij den vorst van Demak. De in de tekst bedoelde persoon was waarschijnlijk zijn zoon, die lange tijd in Malakka verbleef. O.a. omdat hij den Portugezen zeer genegen was, wilden de Javaanse vorsten hem niet als oppervorst erkennen, vgl. *Sénapati*, p. 97-98. Vgl. voor deze passage De Groot (*Eerste Schipvaart*, III, p. 65) en uitvoeriger Pontanus (ibid. p. 21-23).

2 Deze uitvlucht vindt men elders niet vermeld.

3 Sic! Ter gelegener tyt.

niet, ofte den keyser soude vertrecken, synen aenslach sinde misluckt. Waerover by 't Collegie voor goet ghevonden is eenen adelborst ofte twee aen landt te senden[1], aenbiedende den keyser onse vrientschap neffens eenige presenten (also wy wisten, hij seer gierich[2] was), welcke geschencken synde een fraeye rusting, stormhoet, laken ende andere diergelycke dinghen. Den keyser, siende, vant hem soo verblydt, dat hij bekende, dat het quaet ghevoelen, dat hij van ons hadde gehat (hadde), ghecomen was door oprokinghe van de Portugijsen, ons aenbiedende syne vrientschap ende na veel beloften is hy opten 11 july vertrocken naer syn woonplaets tot Jacatra. Wij nu wederom hope gecregen hebbende om te negotieren, hebben wij door de groote belofte ende versekeringe van den Gouverneur geordineert, dat den Commys Reinier van Hel aen landt soude gaen om opsicht te nemen[3], wat aldaer soude mogen voorkomen soo int coopen als vercoopen ende, daer gecomen synde, heeft den Gouverneur hem geexcuseert, seggende: den Keijser is nu vertrocken ende dat de verraderije tegen mijnen sin is geweest, hebt gy uyt de waerschuwinghe, door mijnen tolck gedaen, te oordeelen. Ick wil nu een vast verbont maken ende betoonen, dat de verraderye der *[7]* Portugijsen my leedt is[4]. Onsen Commijs, dese goede hoop hebbende ende somtijts wat vercoopende van de Coopmanschappen in hope van haest den prys van de peper te maecken, doch altijts d'ooghe hebbende met misnoeginge op de Portugyssen, siende, dat haer credit ten hove was vermeerderende, dwelck soo groot wirt, dat den Commys Sr. Verhel tscheep ghecomen is ende voor 't Collegium verhalende, dat hij dagelycx was ghewaerschoudt van goede bekende, dat hij wel voor hem soude sien, want de portugijsen veel listicheyt ghebruyckten om den Gouverneur te corrumperen, seggende, dat hij tselve te meer was geloovende, omdat den Gouverneur dagelycx quam roepende: Gij moet meer goets aen landt brengen, nemende alles na hem van tghene hij sach sonder prys te maecken, twelck ons dede ghelooven, dat ons doen met die van Bantam was in sobere staet ende alsoo den Commys seyde, dat hij niet gaeren aen landt wederom gaen en soude, ende niet raetsaem en vont een commys derrewaerts te

1 Uitvoeriger Pontanus, p. 23.
2 Gierich, inhalig, begerig.
3 Uitvoeriger bij Pontanus, p. 23-24.
4 Vgl. Willem Lodewijcksz. (*Eerste Schipvaart*, I, p. 84).

senden, soo is nochtans sulx bij het Collegium hoochnoodich ende voor goet gevonden, waerover den Commys Jan Karel aen landt gegaen is in plaetse van Sr. Verhel op den 3 Augusti[1] ende, aen landt leggende, is onder andere dingen gebeurt, dat de Portugijsen in differentie ghekomen syn met een van haer gheselschap, gheheeten Pietro del Taido[2], omdat hij gheseijt hadde, dat het goet van een ghestorven Portugijs den paep toebehoorde[3], waerover *[8]* sy hem waergenomen hebben om hem te vermoorden ende is haer door 't geluck ontkomen, ghekregen hebbende een quetsure[4]. Ende is daernaer in ons huijs ghecomen, naer ons vragende; met welcken Portugijs wij groote vrientschap onderhielden, omdat wij door hem diversche saecken te weten quaemen, hiel oock groote gemeenschap met onsen Stierman Pieter Dierxen[5], overmids hij seer ervaren was in alle de quartieren van Indien ende alsoo hij ons niet thuijs en vandt, overmidts wij by den gouverneur waren, is naer huys ghegaen, waer de Portugijsen des smorghens in gecomen syn ende hebben hem op syn bedde seer verraderlyck vermoort, met haer 5 ofte 6 starck synde[6], om twelcke wij seer bedroefft waeren om den grooten dienst, die wij van hem verhoopten te trecken. Dit schelms moordadich feyt aldus volbrocht synde, is eenige daghen daernaer den dienaer van den voorn. Portugijs bij ons ghecomen als ook diversche andere, ons weder waerschuwende, dat den keijser tot Jacatra was toerustende om onse Schepen te comen overvallen[7], alsoock dat de Portugijsen den Gouverneur boden een groote somme gelts voor de oncosten van de schepen, welcke waerschuwinghe ons vreesachtich maeckte, te meer siende, dat wij geen affrekeninge van den Gouverneur *[9]* conde ghecryghen, dan ons altyts uijtstellende van den eenen dach tot den anderen. Tcollegium, siende de periculen, die dagelycx waeren aent landt vermeerende (ende nochtans niet raetsaem en vonden onse schulden aent landt te verlaeten), hebben geordon-

1 Deze datum is ons niet van elders bekend.
2 Boven reeds genoemd als Pierre de Taydo, ten rechte Pedro de Tayda.
3 Ook dit is een gegeven, dat men elders niet vindt. De Groot (ibid. III, p. 65) geeft als reden van de moord op, dat hij de Nederlanders tegen den 'Keizer' had gewaarschuwd.
4 Vgl. Willem Lodewijcksz., ibid. dl. I, p. 87.
5 Bedoeld is de bekende piloot Pieter Dircksz. Keyser.
6 Vgl. De Groot, ibid. dl. III, p. 65.
7 Dit gegeven is ook uit andere bronnen bekend, hoewel daar niet duidelijk wordt vermeld, dat de 'Keijser' die vloot uitrustte, behalve door De Groot, die hem p. 65 in dit verband onder de titel Radja Demak noemt.

neert, dat de twee commijsen Houtman ende Carel aen landt souden gaen[1], versoeckende affrekeninghe ende leverantie van peper, waerover wy veel verscheyden redenen metten gouverneur hadden, ons seer beclagende over tgroot tgehoor, twelck hij den Portugijsen gaff (strydende tegens tcontract), die niet anders en sochten dan ons te verdrijven, omdat sy de negotie van India alleen in haer servituyt mochten behouden. In fino na veel discoursen zyn wij in den prys gheacoordeert, soo wel in de aenneminge der realen als in den peper, waernaer wij versochten, dat den Gouvernr. ons gelieffde 5 ofte 600 sacken op rekeninghe te leveren[2], waerin hij 5 ofte 6 dagen excipierde[3], dwelck ons groote presumptie gaff, te meer omdat donse ons quamen seggen, dat den Gouvernr. op den Bazar[4] verboden hadde, dat men hen gheen rijs en soude vercopen, waerover, thuyscomende, hebben metten anderen overgheleyt de zwaericheyt, daer wij in waeren ende siende, dat wij seer sterck aent landt lagen van volck neffens twee commijsen[5], is voor goet ghevonden, dat dadelyck den commys Karel met een schuydt aen boort soude gaen[6] en soo haest niet vertrocken synde, ofte den tolck is gecomen om ons altsamen te houden, dan siende, dat wy vertrocken waren, heeft tselve naghelaten, meenende tselve *[10]* tsanderdaechs te effectueren (gelijck sij ons naemaels verclaert hebben), dan siende, dat wij hoe langer hoe scrupelooser[7] aen landt quamen, heeft den Gouvr. op den 29ste syn schelms voornemen (door inductie der Portugysen) te werck gestelt ende den Capitain[8] Sr. Houtman, Willem Lodewyckz ende Gilles Valckenier[9] neffens thien andere gasten aen landt gevanckelyck ghehouden ende alsoo wij onderstonden te weten, waeromme hij sulcx teghens synen eedt was doende, antwoorde, dat zulx geschiede ten versoecke van de Portugysen tot versekeringe van haer junck[10], dat gereet was om tseyl te gaen,

1 Dit vermeldt ook Pontanus, ibid. p. 30.
2 Dit vindt men niet in de andere bronnen.
3 Excipierde, waaraan hij zich onttrok.
4 Bazar, maleis: pasar, markt.
5 Nl. Karel en Willem Lodewijcksz.
6 Dit vermeldt ook Pontanus, ibid. p. 32.
7 Scrupelooser, voorzichtiger, omzichtiger.
8 Merkwaardigerwijze wordt hier deze niet geheel juiste titel voor den oppercommies gebruikt.
9 Deze laatste was slechts adelborst.
10 Alleen De Groot vermeldt dit detail juist zo, p. 66. Volgens Pontanus, p. 33, was het Houtman, die in een brief opgaf, dat dit de aanleiding tot de aanhouding was.

dwelck ons docht, maer een versierde excusie en was, want hij wel versekert was, dat niemant door ons soude beschadicht werden, soo langhe wij soo veel volcx ende goet aen landt hadden. In welcke gevanckenisse donse veel swaricheden ende groote peryculen geleden ende over ghebracht hebben, soo om vergheven te werden van de portugijsen met het eten, als aen Houtman ende Valckenier was blyckende, die soo dick swollen om van een hoen ghegeten te hebben, dat se souden hebben moeten barsten, tenwaere den Sabandar haer geassisteert hadde met lapis besar[1]. Ten anderen alsoo wij uyt noot ghedwonghen waren om varsch water te verseylen ende sy in 12 ofte 13 dagen gheen tydinghe van ons en vernamen, leden sy groot peryckel om aen de Portugysen vercocht te werden, waertoe de Portugysen groot neersticheydt deden, gelyck den Gouvr. Sr. Houtman voorhiel, seggende: en hebt gij niet liever Moors[2] te werden (want u schepen en sullen doch niet weercomen), als van de Portugijsen naer Malacca gevoert *[11]* te wesen? D'onse in dese ende veel andere peryculen wesende, somtyts geketent ligghende, somtyts voor tgerechte ghebrocht synde, somtyts ghedreycht om aen een staeck gheset te werden ende soo om ghebrocht te werden, donse in dusdanige peryculen aen landt synde[3], is ondertusschen geordineert onsen pinas op den 7 September te seylen ontrent de Bazar ende alsoo hij seer swack van volck was, hebben wij onse Salouppe van tschip Hollandia tot assistentie, wel ghemant zynde, hem aen boordt ghesonden om hem te helpen, ofte hij aen den grondt mochten comen, als oock gebeurde ende uytbrengende eenen ancker, zijn de Javanen schielycken ende onverwacht uijt de stadt ghecomen met 24 Ebarkados[4], dapperlyck wel gemant ende roeyden eens gancx[5] de pinas aen boordt, afhoudende de touwe, daermede de sloep vast was, stekende met haer spiessen in de poorten van de pynas. Donse, doort haestich overvallen ter nauwer noot haer gheschut opgheroet[6] hebbende, hebben seer dapperlyck daerin ghescho-

1 Men vindt dit alleen bij De Groot (p. 69) en wel iets uitvoeriger, in navolging van de hierna volgende verklaring. Lapis Besar, hiermee is bedoeld een besoarsteen, een steenachtig lichaam uit het darmkanaal van sommige dieren of uit een palm, dat als wonderdadig geneesmiddel werd toegepast.
2 D.i. Moslim te worden. Uitvoeriger Pontanus, p. 41.
3 Vgl. De Groot, p. 66.
4 Ebarkados, vaartuigen.
5 Eens gancx, plotseling.
6 Opgheroet, op de roopaarden, de affuiten, geplaatst hebbende.

ten, dat se de vlucht naemen met groot verlies van volck, als oock hebbende veel gequetste[1]. Dit aldus ghepasseert zynde ende wy ons water ghehaelt hebbende, heeft Houtman ons gheadviseert, dat Francisco de Marez bij nacht in haest met een roeyjacht naer Mallacca getoghen was[2]. Verhoopte nu haest haer verlossinghe, versoeckende daernevens, dat wij een brieff aen den Gouverneur souden schrijven, verhalende, dat wy voorseker hielden, dat al tquaet, dat donse over *[12]* komen was, was alleen door de Portugysen gekomen, alsoock dat niemant int water halen door ul. beschadicht was, ghelyck de Portugisen u te laste leggen, dwelck wy na gekomen syn ende na veel schryvens heen ende weder is het accoord met den Gouverneur ghetroffen, te weten den Gouvernr. sal zyn schult niet betalen ende houden alle de goederen, die hy in ons huys ghevonden heeft ende sal daerenboven noch ontfanghen 2000 Realen van achten. Hierteghens sal de Gouverneur tsynen laste nemen te betalen ende voldoen alle degene, die op ons yets hebben te seggen ende te eyschen[3]. Naer welcke voldoeninge de onse wederom aen boort gecomen zyn, verlost wesende uyt duysent periculen. Wij nu wederom hoope ghekregen hebbende op met die van Bantan in vrientschap te contracteren ende om tselve te vervoorderen sonden donse wederom aen landt, gevende wederom geschencken aen den Gouverneur ende edelen, makende een nieu accord ende verbondt[4] ende begonsten daghelycx wat peper te senden, alsoo dat wy ontrent 160 sacken in weynich tyts bequaemen[5] ende, alhoewel hetselve weynich was, gaff ons nochtans hoop, dat het senden daghelycx soude vermeeren, welcke hope ons stracx wederom benomen wirt door de wreetheyt der Portugysen, die sy ghebruycte aen den dienaer des vermoorden Portugys (als boven verhaelt is), dewelcke Antony was gheheeten, zynde nu in onsen dienst. Welcken dienaer des morgens vroech uytgaende is in handen van de Portugysen gevallen door haer lagen, die sy hem geleyt *[13]* hadden ende hebben hem seer tirannelyck ende wreedelyck naemaels ge-

1 Dit vindt men in de andere bronnen veel uitvoeriger, vgl. Pontanus, p. 37-38 en Willem Lodewijcksz. dl. I, p. 92.
2 Vgl. Pontanus, p. 41.
3 Vgl. De Groot, p. 66 (korter) en Pontanus, p. 42.
4 Te vinden *Corpus*, I, nr. III met als datum 11 oct. 1596, welke dag zowel Pontanus (*Eerste Schipvaart*, III, p. 42) als Willem Lodewijcksz. (ibid. dl. I, p. 95) opgeven voor het loslaten van Houtman en de zijnen.
5 Dit staat niet in de andere bronnen.

tracteert[1]. Over welck gewelt wy seer clachtich geweest syn aen den Gouvr., versoeckende, dat hem ghelieffde aen Portugysen te manderen, dat sy onsen dienaer los ende vrij wederom lieten gaen, alsoo wij hem op des sanderdaechs voort aen landt gesonden hebben en hebben hetselve niet alleen[2] connen te wegen brengen, dan werden noch van de Portugisen bespot, seggende: geeft ons vyftich realen van achten, wy sullen u segghen, waer hij is[3]. Dese quade rencontre brocht het Collegie weder in groote suspitie ende te meer omdat wy saghen, der Portugysen credit daghelycx aennam, waerover wy voor goet vonden evenwel tondersoecken met beleeftheyt het coopen ende vercoopen te doen voortgaen ende den Gouvernr. aen donse eenige presentaedende[4], belanghende den coophandel, is bij tcollegie Cornelis Heemskerck gheordineert bij den Gouvernr. te gaen om sulx aen te nemen, quam des avonts weder, anders als wij hem verwachten ende quam gheconvoyeert tscheep van onsen huysheer ende syn volck in een cano ende was uyt een boom gewrocht, overdeckt met matten[5], verclarende, dat de Portugijsen eenen gheheelen dach op hem gewacht hadden. Waerover gheclaecht hebbende, antwoorde den Sabandor, in de stadt moecht gy vrij gaen, dan buyten comt u de sorch selffs toe[6]. Wij nu gheen hope meer hebbende om in vrientschap met die van Bantam yets te doen door tcredit, dat de Portugysen *[14]* met haer overgroote geschencken maeckten, ghelyck wij oock verstonden uyt onses huysheers broeder, die ons aen boort quam en verclaerde, hij de voorleden nacht bij den gouverneur hadde sien comen den Ambassadeur van Malacca, den gouverneur vereerende een groot geschenk van Gout ende silver, daerbeneffens presenteerende een seer groote somme goets voor de cappiteynen van de schepen[7], seyde daerbeneffens, dat den Gouvr. aen den Sinesen verboden hadde niemandt aen ons soude eenich goet leveren[8]. Welck rapport wij te sekerder hielden, omdat des Gouvrs. tolck aen de schepen geweest was, seggende:

1 Vgl. De Groot, p. 65, waar dit wordt vermeld vóor de aanhouding van Houtman c.s. en Pontanus, p. 43.
2 Hier is uitgevallen: niet.
3 Detail, dat alleen hier voorkomt.
4 Bedoeld is wel: presentatie dede of doende.
5 Iets uitvoeriger bij De Groot, p. 69, die ook de hieropvolgende verklaring gebruikte.
6 Bij Pontanus p. 43 staat dit ook; sjahbandar, havenmeester.
7 Vgl. De Groot, p. 66 en Pontanus, p. 43.
8 Evenzo bij De Groot, t.a.p.

de Sabandar doet u weten (volgens syne belofte, aen u gedaen), dat het nu den rechten tyt is, dat de Cappiteynen aen landt mogen comen (ende dat op syn woordt), want u sal nu ladinge geworden, welcke rapport wy vreesden te wesen een laech der Portugysen. Sonden Heemskerck in plaets der cappiteynen, die ghetracteert wirt, als voren verhaelt is. Wy ons in desen soberen staet dus vindende voor Bantam door de valsheyt van de Portugijsen[1], is op den 6 november bij tcollegium gheresolveert een ander plaetse te versoecken, onsen cours nemende oostwaerts aen, hopende, dat Godt de Heer ons beter gheluck als voor Bantum soude verleenen, en soecken vooreerst een waterplaetse, die wy seer bequaem ontrent acht ofte negen mylen van Bantum vonden, alwaer by ons quam ons huysheers swager op den 11den ende verhaelden ons de preparatien, die tot Bantem *[15]* ghereet ghemaeckt waeren in meeninghe om ons opten 7en, sooals wy opten 6en seyl gegaen waren, te komen bevechten, waertoe de portugysen den gouvernr. met groote presenten toeghebrocht hadde, welck onse haer beclageden, dat syt niet eerder geweten hadden, want onse hope was, dat wij de portugysen soo wel souden affgerecht hebben[2], dat wy daernaer tot beter handelinge souden ghecomen hebben met die van Bantam, dan ten heeft Godt niet beliefft op onse eerste reys daertoe te laeten comen. Wy nu dus vertrocken zynde, zonder yet sonders meer uytgherecht wesende, is een langhe tijt naer ons vertreck tot Bantam ghecomen darmade der portugysen, daer men ons altyt mede ghedreycht hadden. Sterck wesende 4 groote Schepen, drye heerlycke galeyen ende ontrent 30 fusten[3] ende alhoewel daer tyts ghenoech was ghepasseert om tweemael tot Malaca heen ende weder te adviseren van ons vertreck, was den Admyrael hem seer beclagende, dat wy hem ontcomen waeren als oock over den gouverneur, waerom hij ons hadde laeten wechvaeren. Begeerende daerover restitutie van haer ghegheven penninghen, alsoo de Gouverneur syn belofte niet naer gecomen en hadde, waerop den gouvernr. antwoorde (ghelyck de Gouvr. ende de Edelen my verclaerden, de 2e mael tot Bantem comende) aen de Portugysen, hij alle neersticheyt gebruyckt hadde om gereet te werden ende dat wy hem ontseylt

1 De Nederlandse aanvallen op jonken zijn hier niet vermeld!
2 De Groot zegt geheel anders, p. 67: Zoo was niet alleen het gevaar gelukkig vermeden, maar ook enz.!
3 Evenzo bij De Groot, p. 70, aangevuld met iets ontleend aan de hieronder komende verklaring van Van Neck.

waren en hadde hij niet connen beteren, syn belofte en was niet om ons naetevolgen; hy hadde dies te min gheen oncosten ghehadt. De saecke dus in questie synde, is ghearriveert een van de Sinesse schepen, welck schip de Portugijsen naemen ende, alsoo den Gouverneur *[16]* hem daerover seer beclaechde, antwoorde, sy sulx tot afrekeninge naemen ende syn daerbeneffens des smorgens vroech met gewelt aen landt gecomen op de Bazar, vermoordende veel lieden ende schoffierden de vrouwen, alles medenemende, datter te merckt ghebracht was. Den gouverneur oversulx hem seer gheoffenceert vindende, heeft met syn raet eenen aenslach gevonden, siende disordre tusschen de galeyen ende de Schepen ende is in manieren als volcht te werck gheghaen. Den Gouverneur gheboot alle syn Edelen, dat sy hen souden gereet maken om met hem tot Jacatra te bruloft te varen, alwaer den Koninck brudegom was. Den tyt ghecomen synde, is smorghens vroech uytghevaren. De galeyen, die dicht aen de haven laghen, meenende, dat het den Gouvr. was om naer Jacatra te gaen, hebben gheen ghereetschap ghemaeckt tot vechten, voor ende alleer dat den Gouvr. syn cours recht na de galeyen toe nam, die hij alle drije flox aen boordt leyde ende nadat sij haer een wyle gheweert hadden, hebben deselve met ghewelt ingenomen ende altesamen doot ghesmeten, uijtghesondert weijnich persoonen, die haer verborghen, totdat de furye over was. Die schepen ende fusten, sulx siende, hebben haer ancker ghelicht ende syn wechgheseylt. Den gouvernr. victorieus met syn edelen thuysgecomen wesende, heeft elck begiftighet, naerdat sy haer wel ghequeten hadden, omdeelende alle den buydt, houdende alleenel. de Galeyen voor den koninck tot een eeuwige memorye[1]. Welcke galeyen op den eersten landtgange der tweede voyagie my vertoont wirden ende door den gouverneur gevraecht, wat oordeel wij gaven over zulck exploict, antwoorden wij, dat wij tselve hielden voor een heerlycke ende magnifique victorie, waerover wy Godt looffden[2] *[17]*, insonderheyt omdat de Portugysen valsheyt soo wel nu bij haer als bij ons bekent was ende dat wij nu versekert waren, wy een lanckdurende vereeniginge met malcanderen souden onderhouden. Wederom comende tot onse eerste voyagie, nadat wij van water versien waren ende volghens onse resolutie oost-

1 Zeer in het kort bij De Groot, p. 70-71 en ongeveer zoals hier bij Pontanus, p. 46. Voor de vloot van Lourenço de Brito zie men *Tweede Schipvaart*, I, p. XXXV-XXXVI en 41-42.

2 Dit detail is niet uit andere bronnen bekend.

waerts aen seylende, syn wy ghecomen voor Cidaeij[1], synde een bemeurde stadt[2], seer cierlycken in zee vertoonende, waer dichtebij leydt een ander stadt, ghenaemt Tuban, alwaer den Commys Verhel verstont[2], dat tot Cidaj een goede partye macis[3] ende nagelen waren, waerover hij eenen aedelborst aen landt sondt, die tselve aprobeerde ende datse tot eenen redelycken prys ghehouden wirden ende op den 4 December 96 is den Sabandar bij Sr. Verhel aen tschip Amsterdam gecomen, aenbiedende groote vrientschap, versoeckende, dat den koninck des anderen daechs aen boordt mocht comen ende wilde alsdan den prys van de naghelen ende macis selffs maecken, welcke hen gheconsenteert wirdt en hebben op den vijffden des Coninx comste des morghens verwacht aent schip Amsterdam, alsoo Mauritius ende tschip Hollandia wat dieper in zee laghen ende ghereet staende om met onse sloep[4] aent schip Amsterdam te varen, ben verlet ende opghehouden geworden doort comen van eenen portugijs, sijnde een Renegado[5] ende in dienst van den Coninck, waermede ick diversche propoosten hebbende, is ondertusschen ghecomen de Schuijdt van Mauritius vant schip Amsterdam, versoeckende, ofte ick eerst aen Mauritius wilde aencomen, als ick naer tschip Amsterdam voer ende dus metten Renegado in de Caiuijt wesende ende hem ondervraghende nade gelegentheyt van Cyday, waervan hij mij goede onderrechtinghe dede, soo is in de kaiuyt ghecomen syn dienaer, seggende: den koninck comt uyt de rieviere, waerover hij strax opghestaen *[18]* is, versoekende licentye om te mogen gaen, waerop ick hem antwoorde, hoe condt gij beter als met my in myn jacht gaen, dwelck hij excuseerde, seggende, ick sal ul. in u contract behulpich wesen ende den Koninck soude het qualyck nemen, dat ick alleen met u gesproken hadde, waermede den Schelm sijn wech naer tschip Amsterdam ende ick naer Mauritius nam ende, daer een weynich vertouvende ende ghereet synde om met Houtman naer tschip Amsterdam te varen, hebben wij onraet vernomen doort schieten als oock het over-

1 Hiermee wordt bedoeld Sidaju en wel het toenmalige Sidaju, thans bekend als Sidaju Lawas, Oud-Sidaju, een halve graad oostelijk van Tuban gelegen; men kwam er op 3 december.
2 Dit was niet bekend.
2 Dit was niet bekend.
3 Macis, foelie.
4 Nl. die van de Hollandia.
5 Een renegado, een van het Christendom afgevallene.

boort springhen vant volck, alwaer wy, aen boort komende[1], vonden, dat daer een deerlycke moordt ghedaen was, soo aen den commys Reijnier Verhel, den schipper Jan Schellingher ende Gilles Valckenier neffens noch acht andere persoonen, daerbeneffens noch den stierman ende twee andere zeer deerlyck ghequetst, alsoo datter maer derthien persoonen soo ghesonde als siecken waren gheweest, diet tschip hielden ende haer mannelycken geweert, dat met deghene, die overboort ghespronghen waren, ontrent 150 man was ghebleven, waeronder den Sabandar mede was. Onse Sloepen waren bynaer een uyre besich om die int water swommen na te jagen. Van welcken aenslach wij op onse tweede voyaghe tot Bantum goede onderrechtinghe cregen, welck verlies van donse beminde vrienden ons boven al swaricheden ende ongelucken was treffende, bevindende metterdaet de waerschuwinghe, die ons tot Bantum ghedaen was, waer te wesen, te weten dat de portugijsen de geheele cust van Java lanx haer advertissement ghedaen hadden, dat wij schelmen ende zeerovers waren. Ende nadat wij *[19]* van Cyday gheseylt waren, syn wij onder een eylandt ghecomen, alwaer bij t'Collegie geordineert wirt tschip Amsterdam te ontblooten[2] ende tvolck te verdelen op dandere schepen, dwelck ghedaen synde, ende na veel teghenheden tot Balij gecomen synde, verloren hebben onsen Schipper Jan Mollener, schipper vant Schip Mauritius ende maer hebbende van 249 man 7 ofte 88 man neffens alles ghebreck, syn wij weder naer huijs ghekeert buyten Java om ende in Texel gecomen den 14 augustij 1597. Aldus ghedaen ende ghetoghen uyten Journal, uytghehouden in de versz. schepen bij mij ondergheschreven op de voornoemde eerste ende tweede Oostindische reysen ende was ondert. Jan Janssen Karel, commijs ende by mij Simon Lambrechtsen, Schipper met het voorsz. commys op het schip Hollandia[3].

(2). *Attestatie van Cornelis van Heemskerck, op het Schip Hollandia Adelborst synde op de eerste voyage, geschiet in den Jare 1595.*

Alsoo ick ondergheschreven van de heeren bewinthebberen versocht synde om te verclaren tgene soo de gheheele voyage

1 Het voorafgaande komt elders niet zo uitvoerig voor.
2 Te ontruimen, hetwelk bij het eiland Bawean geschiedde.
3 Het bovenstaande is dus een uittreksel uit Karel's journaal, dat door hem en door schipper Simon Lambrechtsz. Mau, die mede voor de waarheid van het verhaalde instond, werd ondertekend.

als int particulier op eenighe plaetse ons gheschiet is door tbedryff der Portugysen[1], segghe ick, al het ghene door den achtbaren Commys Jan Janssen Carel de Jonghe op schrifte ghestelt, is in effecte alsoo bevonden, comende tot op den achtsten Julij, het Collegie vergadert zijnde, hebben voor goet gevonden mij Cornelis van Emskerck[2] aen den Keyser van Jacatra ende Coninck van Dama te senden met een geschenck (als een schoone rustingh, stormhoet, laecken ende andere cleyne parceelen), hebbe de keyser vergheselschapt ghevonden met dry portugijsen namelyck Francisco de Marez ende Francisco de Bataille ende Francisco de Pesoa, soo begeerde ick op haer, sy vertrecken souden, alsoo ick syne mat. alleen spreken wilde, hebben sulx gerefuseert ende lachten daerom. Soo hebbe ick nochtans in *[20]* haer presentie aldus begonnen te spreken: Mogende Keijser, de heeren cappiteinen der schepen hebben my aen uwe Mat. gesonden om hem te vereren met deze gifte, die uwe mat. sal ghelieven in dancke te accepteren ende presentere uwe Mat. voorts de vrientschap onses princes, verhopende, dat, alsoo sy verstaen hebbe uwe Mat. eenichsints op haer soude gegraveert[3] wesen, niet wetende, wat oorsaecke hem daertoe soude moghen ghemouveert hebben, dan alleene presumeren, dat de portugysen, onse vijanden, hem mochten met veel abusen onwarachtighe loghenen ons by hem vermaecken ende, soo wij verstaen hadden, als zeerooveren ende enghelsche[4] aenclaghen, dwelck nochtans inder daet soo niet bevonden sal worden, maar ter contrarie, dat wij onsen gerechtigen coophandel met Godt ende met eeren, trouwe ende vrientschap te dryven met alle Prinsen ende potentaten ende hare onderdanen, op wat plaetse wij arriveren mochten, als claerlijck blycken sal bij den Patentem, van

1 Hier blijkt beter dan uit de voorafgaande verklaring, dat men te doen heeft met getuigenissen, die op verzoek van de bewindhebbers van de V.O.C. werden afgelegd. Ook blijkt, dat Cornelis van Heemskerck op de hoogte was met de voorafgaande verklaring. Zijn relaas geeft talrijke ons niet van elders bekende details.

2 Hoe hij zijn naam nu eigenlijk schrijft, wordt niet duidelijk. Het was niet bekend, dat het déze adelborst was, die afgezonden werd naar den vorst, die hier abusievelijk Keyser van Jacatra wordt genoemd; Keyser van Java is bedoeld.

3 Gegraveert, verstoord.

4 De Engelsen waren door de reizen van Drake en Cavendish in de archipel niet geheel onbekend; de Portugezen zullen tegen hen zeker al eerder gewaarschuwd hebben; gemakshalve werden de Nederlanders nu met deze boemannen gelijk gesteld.

onsen vermoghenden Prince tot dien eynde medegegeven[1]. Soo ist, dat de heeren cappiteynen versoecken, u Mat. ghelieve soodanige valsche loghenen van onse vijanden ende de zijne geen ghelooff te gheven, want waert, dattet in haer macht was, sy souden met zyne Mat. ende syn landen doen, als sy metten Coninck van Calicute, Chochijn[2] ende tot Malacca gedaen hadde. Derhalven soo conde syne Mat. wel bemercken, wat soodanighe[+] luyden haer intentie was. Waerop den keyser antwoorde, dat hij vreese ghehadt hadde, dat wij soodanige luyden waren, als hem de portugysen aenghedient hadden, namentlyck engelsche zeeroovers, die hem ende syn landt sochten onder te brengen ende aen haer te trecken. Maer dewyle hij door onse excusie gehoort ende metterdaet anders ziende, nu ghenoechsaem daervan versekert was, wilde met onsen prince ende den zynen goede vrientschap *[21]* t onderhouden ende de portugysen, die met soodanighe Leugenen ons beschadicht hadden, straffen. Dit gheschiede alles in presentie van de voorn. drye Portugysen, die op alles niet een woort en antwoorden ende ben soo wederom aen boordt gecomen ende myne overheyt de saecke aenghedient. Verhael dit wat breet, omdat de keijser in persoone sulx van haer ghetuijcht heeft, twelck mij oock den Gouverneur getuijcht heeft, dat sij (namentlyck de portugysen) den keyser soo verre ghebrocht hadde, dat hij met alle sijne macht van jachten ende schuyten ons souden overvallen en hadde den Gouverneur tot sulx oock versocht, die hem om in gheen mistrouwen bij haer te comen, toegeseijt hadde, sij souden de voortocht nemen. Hij wilde met hondert Paranen[3] ofte jachten achter aen volgen. Hadde sulx geseijt om te beter haer verraet te verstaen ende ons hetselve te ontdecken, alsoo hij oock ghedaen hadde. Onder de Portugysen, voren verhaelt, was eenen ghenaemt Petro de Taydo, die een ervaren piloot was op de Indische custe, soodat hij oock sochte vrientschap met onsen stuerman Pr. Dircxz. Ende meer conversatie met dien hielde,

[+]Nota

1 Voor de betekenis van dgl. patenten zie men *Rechtsvoorschriften*, tweede hoofdstuk; het hier bedoelde is (vgl. aldaar p. 33) verloren gegaan. Op p. 30 wordt vermeld, dat de term pas in het eerste kwart van de 17de eeuw algemeen gangbaar werd voor paspoort, zeebrief.

2 Cochin. De samorijn van Calicut was een grote vijand der Portugezen, de koning van Malakka was door hen in 1511 uit zijn stad verjaagd. Over het algemeen, maar niet steeds, was de verhouding der Portugezen tot Cochin beter.

3 Schrijffout voor Parauen, prauwen.

als sy wel gaerne saghen, waerdoor hij bij haer in misvertrouwen quam ende niet anders en sochten dan hem aen deen syde te brenghen. Ende is door ghevalle eene van haer gestorven ende quam geschille tusschen den paep ende eenighe andere om het erff van den overleden. Waerin desen Pieter de Taydo den paep voorstont ende hebben daerdoor actie genomen ende hem ter doot ghebracht, verradelyck, doch is mij ghetuijcht door eenen, genaemt Anthonij, die met de moorders zelve gedient hadden, dat sij dese excusie namen om hem te dooden, maer dattet alleen was, omdat hij indt verraet, by haer tegens ons gheconcipieert, niet deelachtich en wilde wesen, vreesde, hij het uijt soude brengen[1].

[22] De portugysen haer aenslach misluckt zynde in desen, hebben van nieus ghesocht haer verraet int werck te stellen ende den Keyser tot Jacatra (die een lichtveerdich mensche was) daertoe wederomme versocht ende beweecht, dat hij een armade tegen ons soude toerusten. Ende wij, daervan ghewaerschout synde, hebben op ons hoede gheweest ende het verraet was op deser voeghen aengeleyt, dat de Portugysen metten Keyser soude comen leggen met haere Jachten onder de Eylanden, voor Bantum gelegen, ende als de wint uyt der zee was, soude een Junck uyt de voorste eylanden, genaemt Pulo Panian[2], laeten dryven, op hope als de onse dat saghen, dat sy haere jachten met volck wel ghemonteert souden naer het Jonck laeten loopen ende als sij tusschen beyde de eylanden in waeren, soude deerste affcomen ende de laeste oock ende alsoo int midden de onse besetten ende met cracht overvallen. Hetwelcke lichtelyck geschiet zoude hebben gheweest, ten waere wy bij eenige van onse goede vrienden niet en waeren ghewaerschuet gheweest, dewyle het de eenige oorsaecke was om de schepen van volcke te ontblooten ende die ontbloot zynde, laet ick een yeder considereren, wat een arme staet het voor ons soude geweest hebben, doch desen tweeden aenslach is door Godts ghenade misluckt[3].

Onderwylen dit wat gheslist was, hebben de Portugysen haeren derden aenslach int werck ghestelt ende ghesocht den gouvernr. van Bantum (die sij kenden voor een seer geltgierich

1 Dit laatste komt dus meer overeen met de reden opgegeven door De Groot, vgl. boven p. 432, noot 3.
2 Pulo Panian, Pulau Pandjang, het Lange Eiland, eiland voor de kust, in de baai van Bantam.
3 In het kort vindt men dit bij De Groot, p. 70 van *Eerste Schipvaart*, dl. III.

man) door penninghen om te coopen, dat hij haer de Cappiteynen leveren soude, hetwelcke corts daernaer door den Gouvernr. int werck gestelt wirdt, als bleeck opten *[23]* 29 Julij 1596[1], houdende in hechtenisse den Commys Houtman ofte Capiteijn mayor, met den ondercommis Willem Lodewycxzen ende Gilles Valckenier met noch thien andere bootsghesellen ende dry adelborsten, welcker eender hy aen boort sondt om te segghen, dat hy den cappiteyn met den synen in ghevanckenisse hielt door versoeck der portugysen. Nemende voor excusie, dat sij een Jonck hadden, met naghelen gheladen, omdat hetselve door ons niet beschadicht soude werden in zijn vertreck naer Mallacca. Hetwelcke een bloote excusie was, dewyle wij daghelijcx wel 20 persoonen aen landt hadden behalven alle de coopmanschappen.

Dese saecke aldus staende, syn deselve ghevangenen verdeelt geworden ende de Portugysen hebben aengesocht aen den Gouverneur, dat hij haer wilde den cappiteyn met de andere ghevangenen overleveren voor de somme van 4000 Realen van achten. Den Gouverneur, overleggende de swaricheyt, die daeruyt soude hebben moghen comen te rijsen, heeft sulx in beraet genomen ende ten lesten ontslagen ende afgheset, waerdoor haer voornemen misluckt is[2].

Nochtans dese Neronische Natie hebben hierdoor den moet niet laeten sincken, maer hebben van nieus een practijcke aengerecht ende hebben een Cappoen seer cierlyck doen bereijden ende datselve door eener der Sabander slaven (omdat het schynen soude, dat het van den Sabander was gecomen) den cappiteyn met den synen ghesonden, dwelck vergijfticht was met een fenijnige sausse. Soodat, ten waere Godt almachtich den Sabandar (op dat pas door sonderlinghe Sijne hulpe) daer gesonden hadde, dewelcke hen met lapis Besar te hulpe gecomen is, souden het geen van allen naer vertelt hebben, doch is haer door Gods gratie nede misluckt[3]. *[24]* Wat onderwijlen ghepasseert is op den 28 octobris, is door den achtbaren Jan Janssen Carel ghenoechsaem verhaelt[4].

1 Ten rechte 28 augustus.
2 Afgheset, afgesteld. Deze passage is overgenomen door De Groot, p. 66. *Mollema*'s beschuldiging aan het adres van De Groot, p. 276, dat hij 'er maar wat van maakt', is er dus geheel naast.
3 Bij De Groot, p. 69.
4 Vermoedelijk bedoelt Heemskerck hiermee: wat tot de 28ste october gebeurde, want wat op die dag en de 29ste geschiedde, vertelt hij juist wel.

Volcht, dat ick op den 28 octobris door het collegie wederom aen landt ghesonden ben om te sien, wat den Gouverneurs Intentie mochte wesen aengaende onsen coophandel. Daer comende, hebbe ick bevonden, dat aldaer den ambassadeur van Mallacca gecomen was, die ick vont bij den Gouvr., waerdoor ick moste verwachten, totdat hij vertrocken was ende hebben mij op een plaetse gestelt, opdat ick van hem niet besichticht en soude moghen werden ende ick hem oock niet sien en soude. Daerop begeerde ick hem te sien. Soo ghedoochden sij, dat ick op een plaetse soude staen, daer ick hem sach, maer hij mij niet ende, vertrocken sijnde, vergheselschapt met Francisco Bataille met noch 2 ofte dry andere, ben ick bij den Gouverneur ontboden ende heeft mij seer vriendelyck gheweest ende op mij van nieus begeert, dat ick den cappiteyn aensegghen soude, dat hij met de sijne aen landt soude comen, wij souden nu pepers ghenoech becomen ende ben soo wederom ghescheijden ende hebbe myn rappoort aen boort ghedaen.

Des anderen daechs ben ick wederom aen lant gesonden om te vernemen, wat de intentie der portugysen mochte wesen ende hebbe metten Gouverneur ghesproocken ende alsoo ick merckte, dat den gantschen Adel besich was om haere galeyen toe te rusten ende iachten, hebbe ick met subtylheyt[1] begeert, dat den Gouvernr. ons wilde vrij pas verleenen ende dat den Cappiteyn morgen op sijn woordt mochte *[25]* aen landt comen, hetwelcke hij mij belooffde[2]. Dan, de portugijsen vermerckende, dat ick den aenslach gesien hadde, deden mij den gheheelen dach soecken, want ick mij tot den avont toe verborghen moste om niet in haere handen te vallen, soodat ick int huys van Lacmoijn, een Chijnees, alsoo ghenaemt, den gheheelen dach tot des avonts toe achter eenen grooten hoop rijsacken sadt, alwaer mij de portugisen drye mael met haer 5 ofte sessen sochten ende aen de ryssacken stieten. Onderwijlen is dat Jacht des Ambassadeurs van Mallacca aenghekomen ende de onse aen boort waren seer begeerich om hetselve te bestooten[3], dan omdat ick aen landt was, wirdt het achterghelaten. Des avonts, als het doncker was, heeft den Chynees sijn schuyt doen bereyden om mij aen boordt te brenghen ende cleede mij met sijne cleederen op het Chijnees en sette soo riet over mijn lijff ende nam 12

1 Subtylheyt, listigheid, diplomatie.
2 Het nu volgende weer, in het kort, bij De Groot, p. 69.
3 Bedoeld: bestoken.

mannen met roers ende spiessen mede ende doen wij ontrent der portugyssen barck quamen, riepen die van den barck: waerhenen? Den Chijnees antwoorde: Ambil ican[1], dat is uijt visschen, soo dat se ons lieten varen ende ben des avonts soo aen boort ghecomen ende mijn wedervaeren aen mijne overheyt aenghedient.

Ende verstont van onsen huijsheer, den Chijnees, dat daer een aen boordt geweest hadde, namelyck den Tolck van den Gouvernr. ende begheerde, de Cappiteijnen souden nu vrij aen landt gaen. Daer en was nu gheen vrees, want de portugysen wilden vertrecken ende het was alleen te doen, omdat de Portugijsen met den Gouvr. veraccordeert waren een sekere somme gelts van 6000 stucken van achten[2], alsoock ander silver geschenck ende hetselve was door den Gouvernr. aenghenomen ende soude door hem volbrocht gheweest hebben, hadde ons Godt de Heer niet altijts vrienden *[26]* toegesonden, die ons de valsche aenslagen der portugysen ontdecte, soodat desen aenslach haer oock failleerde.

Dese portugysen hadden voor haer ghenomen den Cappiteijn van de Schepen in handen te crygen door het ommekoopen des Gouvernrs. ende alsoo de Schepen van overheden te blooten, omdat sy alsdan te beter de Schepen mochten overvallen. Sulx nu misluct synde, hebben een nieu accord ghemaeckt met den Gouvr., die, siende, dat hij de cappiteijnen sonder perijckel niet crijghen en conde, wilde de Portugijsen laeten varen sonder yet meer te willen attenteren. Dan de portugysen antwoorden, dat sij begeerden restitutie van haer penninghen, die allreede getelt waren ende bijaldien den Gouvernr. de cappiteijnen niet en leverde, soo hij belooft hadde. Den Gouvernr. seyde, hij hadde sijn best ghedaen, in somma dat sij gheheel onneens wirden, soodat sij een nieu accord aennaemen metten anderen, namentl. dat den Gouvr. met alle syn macht soude aenvallen de schepen ende hij met sijn barck mede ende soo sij de schepen veroverde, soo soude des Gouvrs. buijt syn met de sijne de Schepen, tgheschut met alle de goederen ende sijluijden de persoonen ende bijaldien de Schepen mochten sneuvelen, verbranden ofte andersints in haere handen niet comen, souden boven de 6000

1 Ambil ikan, maleis (letterlijk): halen vis.

2 Hugo de Groot zegt, p. 66, duidelijker: Immers er kwam een afgezant van Malaka; deze bracht vele geschenken voor den rijksbestierder en de aanzienlijken, en onder anderen 6000 realen van achten om daarmede den ondergang der Hollanders te koopen.

stucken van achten, die sij ontfanghen hadden, noch 10000[1] daertoe gheven. Denwelcken denselven ambassadeur den Gouverneur dadelycken telde. Dit accoord is met eenen eede verbonden gheweest, namenlyck den Portugijs ende Javaen. Hebben dese gheconfedereerde, soveel hen moghelycken was, haer beste ghedaen om de armade te helpen bereyden, alsoo sij deden.

Onderwylen, alsoo het water ons begonst te ontbreecken, heeft het collegie voor goet ghevonden, *[27]* dat wij een ander ververschplaets souden soecken ende hebben opten 6 Novembris 1596 onse anckers ghelicht ende naer een ververschplaets geloopen, alwaer wij, van water versien synde, onse anckers ghelicht hebben ende gheloopen naer Jacatra, alwaer wij verstonden, dat de portugijsen met den Gouvr. in gheschille waren. Den eenen seyde, den Gouvernr. moste ons volghen met de Armade ofte de penninghen restitueren, den anderen seyde, hij hadde de oncosten gedaen ende hij hadde belooft de Hollanderen op de reede te bevechten ende niet overal naer te volghen, wilde derhalven gheen restitutie van penninghen doen. Den ambassadeur is op dat pas onghecontenteert naer Mallacca ghetrocken, soo dat desen aenslach ghelyck alle de andere door Godts ghenadighe hulpe te niet gedaen syn.

De portugijsen siende, dat haere aenslaghen soo op de cappiteijnen ende hooffden der Schepen als de Schepen selffs[2] ende hebben haer bloetgierich ende tirannich herte niet connen versaden met alle hare vorighe aenslaghen, dan hebben gepoocht, niet connende de overhooffden in handen cryghen, eenighe der onderdanen te cryghen, alsoo het bleeck, dat een edelman van Bantam, ghenaemt Tomaga Jacatra[3], syn dienaer ghesonden aen de schepen op de reede van Jacatra ofte Sunda Calapa[4], den cappiteyn van de Schepen soude yemant aen landt senden op een plaetse, ghenaemt Tanhan Java[5], ontrent een

1 Bij De Groot, die dit verhaal p. 66-67 geeft, wordt dit bedrag 2000 realen.
2 Hier is iets uitgevallen in de betekenis van: niet gelukten. Het nu volgende vindt men alléén bij De Groot, p. 67 en dan vrij sterk verkort.
3 Lees: tumenggung, een titel, die ook voorkomt in noot 2 van p. 428. Het is mogelijk, dat de man Jacatra heette, waarschijnlijker is, dat de tumenggung van Jakatra bedoeld wordt. Bij De Groot p. 67 is sprake van de 'toemenggoeng van Bantam'.
4 Sunda Calapa, een oude naam voor Jakatra.
5 Juister is Tandjoeng Djawa. De Groot (p. 63, noot 2) schrijft Janhanjava. Fruin (*Onuitgegeven Werk*, p. 424) noemt dit een vergissing van De Groot; maar zie p. 453, noot 1.

mijle van Jacatra. Syn meester was daer en wilde den cappiteyn met eenighe ververssinghe verreeren, hetwelcke noch wel gheconsenteert soude gheweest hebben, dat wirt bij het Collegie noodichst bevonden eerst aen den Coninck van Jacatra te senden ende te sien, ofte daer oock eenighe coopmanschap viel ende syn daerover gecommitteert geweest *[28]* ick ende Arent Lyntges[1] ende hebben bij den coninck niet connen comen, dan hebben een Mijle weechs in gheweest de rieviere op ende doen wy wederom quamen, heeft den voorsz. dienaer gheweest tot Jacatra ende begeerde, wij souden bij sijnen heer comen, die was een mijle weechs van daer. Hij wilde ons ververschinghe met geven, dan daer waren Chinesen, die ons seyden, dat wij het niet en doen en souden ende dat daer wel 3 ofte 4 portugijsen waeren, die ons souden dooden ofte tenminsten ghevanckelyck nemen. Dit was goet om ghelooven, want denselvighen sijnen Mr., Tomagon Jacatra ghenaemt, was een groot vrient der portugysen binnen Bantum ende hadde ons noeyt eenighe ververschinghe[+] tot Bantem ghesonden, daer wy soo langhen tijt gelegen hadden. Veel minder [+†2] hadde het apparentie, dat hij op dese plaetse ons wat senden soude ende hetselve is mij oock op mijne 2e voyagie door den Gouverneur selffs bevesticht, dye mij vraechde, ofte wij op Tanhan Java niet aen landt gheweest hadden bij Tomagon ende waerom niet. Soo verhaelde ick hem de reden, antwoorde mij, dat het alsoo was. Hebbe oock naderhandt denselven Tomagon ghesproken ende, hem vraeghende, waerom hij alsulck verraet op ons aenleyde, antwoorde mij, dat tselve was in illo tempore ende omdat wij een van syn Slaven dootgheschoten hadden, ten anderen soo hadde hij van de portugysen daertoe ghebrocht geweest ende alsoo hij een vrient van haer was, conde hij haer sulx niet weygheren. Dan dewyle wij nu goede vrienden waren met synen coninck ende vijant van de portugijsen, soude datselve nu oock metterdaet doen blycken. Bekende *[29]* mij oock[3], dat de Portugijssen hem dickwils hadden aengheweest om ons met onse vier en vijven op een banquet te nooden op syn Speelhoff[4], denwelcken aen den oever van de zee stont. Souden dan met een sloep daer ghecomen heb-

1 De adelborst Aernout Lintgens.
2 De betekenis van dit kruisje blijkt even verder.
3 Het nu volgende verkort bij De Groot, p. 69, niet uit andere bronnen bekend.
4 Speelhoff, landhuis, buitenverblijf.

ben ende ons met hen[1] ghevanghen ghenomen hebben, hem per forma met rantsoen lossende ende ons ghevanckelyck naer Mallacca ghevoert. Hetwelcke hij niet en hadde willen doen, omdat op dat pas wy noch gheen openbaere oorlooch met synen mr. den coninck hadden. Dan hetgene hij tot Tanhan Java gedaen hadde, was in tyde van oorloghe gheschiet ende cryssghebruijck. Moosten hem derhalven tselve ten quaetsten niet affnemen.

Dit hebbe ick verhaelt tot desen tot bevestinghe, dat het verraet waer was van Tomagon, van de portugysen geconcipieert ende door hen te wercke gestelt ende van wien ick sulx naderhant verstaen hebbe. Soo come ick nu wederom tot het vorighe propoost, gelaten aen het cruijsken. Nu aen boort keerende van Jacatra, heeft ons den Sabandar veel gheschencken van hoenderen ende ververschinge mede gegeven ende hebben ons wedervaren aen onse overheyt verclaert, waerdoor bij het Collegie beslooten is geweest, dat men voortaen niemant meer aen landt senden soude, dan alleen ververschinghe voor eenen dach 3 ofte vier coopen aen Scheepsboordt, alsoo hier geen coophandel te becomen was voor dees tijt.

Sijn van daer vertrocken om te versoecken een ander bequame plaetse, daer wy eenigen bequamen coophandel mochten dryven, hetwelck ons bitter is opghebroocken, wandt comende ontrent Sidaiou ende alsoo het eenen ondiepen gront was, hebben de twee schepen met het jacht ter zeewaert in ghewent ende het schip Amsterdam heeft sijnen ancker gheworpen ende blyven legghen[2]. *[30]* Des smorgens hebben het onse Schepen wederom aen landtwaert ghewent ende quaemen ontrent middach op de Reede by het Schip Amsterdam, alwaer wij verstonden van den Commys Verhel, dat dien morghen vroech daer een portugijssche slaeff aen boordt geweest hadde ende hadde een cleyn munster mede ghebracht van naghelen ende folije, oock noten ende dat daer van alles genoech was te becomen. Dat oock den coninck sonderlinck daertoe gheneghen was om met ons te handelen. Soude derhalven een van sijn commijsen aen landt senden ende laeten hetselve besichtighen, hetwelcke den Commys Verhel ghedaen heeft ende een adelborst ghesonden, die, des avonts weder aen boordt comende, antwoordt brachte, dat het-

1 Bedoeld: hem.

2 Uit verschillende details blijkt, dat De Groot zowel de nu volgende gegevens als die van Karel gebruikte voor zijn betoog, te vinden ibid. p. 67-68. Noot 1 aldaar blijkt nu te moeten vervallen.

selve altemael alsoo was, als de portugijssche Slave gheseyt hadde. Bracht met hem veel gheschencken. Op den naestcomenden dach is aen boort ghecomen een portugys, van Avero[1] gheboren, die seer veel quaets van die van Bantam seyde. Sijn eyghen naem ontkende hij ons[2], dan was ghenaemt onder alle de Javanen van de omleggende quartieren Ragialala[3]. Dese bracht seer veel gheschencken met hem, alles van ververschinghe, oock een deel folye ende noten, segghende daerby, dat den Coninck op morghen de Schepen wilde comen besichtighen ende met den Cappiteyn Major vrientschap maecken ende handelen. Hetwelcke ons een seer blyde maere was ende is, naerdat wij hem wel gefeesteert hadden, (is) wederom van boordt ghetrocken. Op des anderen daechs des smorgens verwachten wij de comste van den Coninck met grooter blijschap. Hebben derhalven de vlaggen ontbonden, alle de stucken te boorde gestelt ende altemet een roer ofte musket gheclaert. Die van landt, dit siende, hebben gevreest, dat *[31]* ons den aenslach ontdeckt was, soodat sy haer stil hielden ende hebben vooruijtghesonden den voorsz. portugijs, denwelcken aen het boordt Mauritio ghecomen is ende, daer comende, heeft geseyt, dat den coninck al gereet lach om te komen, dan hij hoorde schieten ende sach de vlagghen waeyen ende hy en wiste niet, wat dat bediede. Waerop hem geantwoordt wirt, dat sulx onse costume was om daermede alle potentaten eere aen te doen ende heeft soo een langhe poose sitten couten, totdat het ontrent den middach geraeckte. Alsdoen is hij vertrocken aen het Schip Hollandia. Daer een wijle gheweest hebbende, heeft sien comen, alsoo hij seyde, met ontrent 60 van haere parauwen, yeder wel 60 ia 70 mannen ophebbende ende seyde, daer comt den Coninck, nu moet ick hem te gemoete gaen ende segghen, dat ul. hem verwacht. Daerop den Commys Carel antwoorde: hij soude by ons blijven ende

1 Aveiro, stad nabij de Portugese kust op 40° 40′ N.B.

2 Deelde hij ons niet mede.

3 Zie voor de betekenis van dit woord p. 508, noot 4. Bij De Groot is de naam tot Rasalata verworden. Willem Lodewijcksz. houdt (ibid. I, p. 168) ‘Lella’ voor de naam van den ‘radja’, den vorst, van Sidaju, wat hoogst onwaarschijnlijk is. Karel, boven, p. 439, vermeldt dezen Portugees als renegado. Ook bij de Tweede Schipvaart kreeg men contact met hem; toen was hij de overbrenger van een geschenk van den vorst van Tuban *(Tweede Schipvaart* IV, p. 56, zie ook p. 49) en gedroeg hij zich zeer vriendelijk (ibid., III, passim). De Nederlanders wisten, schijnt het, toen niets af van zijn houding bij de vorige reis. Wij zullen hem verderop (p. 454 en p. 508) nog weer als tegenstander van de Nederlanders ontmoeten.

alsoo bij den Coninck comen. Antwoorde, dat hij dat niet doen en dorste ende dat hem den coninck dat (hem) niet wel soude affnemen ende is alsoo vertrocken. Syn voorts dese Parauwen alsoo aenghecomen ende hebben terstont met hen vijven aen gheroeyt op het Schip Amsterdam met noch 3 aen het jacht. Die cappiteyn Major heeft ons gheboden in de Schuyt te vallen om hem te brenghen bij t'schip Amsterdam. Onderwijlen sach hij eenen grooten roock opgaen int voorsz. schip ende corts daerop gheluijt van een stuck gheschuts ende sommighe der Indiaenen int water springhen, waerdoren wij onraet vermerckt hebben, terstont alle de sloepen ghereet ghemaeckt ende met alle man daer naer toe gheroeyt. Ondertusschen hebben die van het schip noch een stuck aengesteken, met haghel ende teerlinghen[1] gheladen *[32]* ende in een Jacht gheschoten; de Jacht in den gront met vele ghedoot. Immers naemen de Javanen de vlucht ende wij haer naer, soodat Sij datmael niet veel uijtrechten en conden. Doch aen boordt comende van het Schip Amsterdam, hebben bevonden, dat den commys Verhel, Schipper Schellinghen, Gilles Valckenier, die hen seer trouwelycken gheweert hadden ende noch 9 persoonen deerlyck ende verraderlyck vermoort waren. Ende was in deser manieren gheschiet: als den Commijs Verhel vernam, dat den Coninck, soo hij meynde, quam, is in persoone metten schipper ende sijnen adelborsten, die ghesont waren, boven gheghaen om te verwellecomen. Desen verrader[2] aen boort ghekomen zynde, hebben gheroepen: comt aff, hier is een beest[3], dat sult gij hebben, neemt dat over. Soo was het bootsvolck van meijninghe daer naertoe te loopen, doch wirt van den Commys Verhel belet ende onderwijlen is den Sabandor oock aenghecomen met den sijnen ende terstont seer heftelycken overgheklomen. Alsoo den Commijs Verhel de hant uijtstack om hem te grooten, heeft den anderen syn kris uijtghetoghen ende hem hartsteeck dootghesteken ende de andere voorts yeder de zijne tot 12 toe. Die van beneden, hoorende dese timulte ende voelende het bloet op haere cleeden druijpen, hebben terstont den afgang beset ende sooveel tewege ghebracht, dat sij een steenstuck hebben aengesteken ende daermet onder

1 Teerlingh, een kleine ijzeren kubus, die in een loden kogel werd gegoten en als projectiel gebruikt.
2 Uit de verschillende verhalen wordt niet duidelijk, of de vorst persoonlijk werkelijk aanwezig was, het komt mij niet waarschijnlijk voor en ik vermoed, dat met 'desen verrader' Radjalela bedoeld is.
3 Een rund.

de Javanen geschoten lanx het Schip, waerdoor den meerendeel buijten boordt spronghen. Voorts hebben die siecke, die beneden laghen, sooveel teweghe ghebracht, dat sij een goteling, met teerlingen gheladen, aengesteken hebben, schietende daermede in een Parauw, die wel met sestich man aen boort lach. Hierdoor verloren de Javanen den moet, *[33]* dat sij vluchteden ende, ten was Godes groote hulpe, het soude sonder twijffel de Javanen gheluckt hebben. Want haer meijninghe was het schip Amsterdam in te nemen ende met hetselve aen den Gront te drijven, alsoo den wint naer den wal toe was ende het iacht mede te overvallen, in hetwelcke niet meer als 6 mannen en waren. Dan deghene, die in het Schip Amsterdam waren overgheklommen, waeren te haestich, soodat deghene, die naer het Jacht toeliepen, den unraet vernaemen door den Schoot ende het buijten boort springhen der Javanen eer sij aen het Jacht quamen. Doch dit verraet was beter door den Portugysen aengheleijt, als door de Javanen int werck ghestelt, soodat het door haer quaet beleydt ende niet door der Portugysen list misluckte. Der Portugijsen aenleggen was, dat de Oversten souden naer ouder gewoonte met den Cappiteijn van het Schip inde cajuijte gegaen hebben ende metten anderen discourerende, als men tot Bantem gedaen hadde. Onderwylen soude het Schip van onderen ende van Boven met Javanen vervult gheweest hebben met fruijt ende andere dinghen, want ons volck daer seer begheerich na is ende dan haere persoonagie gespeelt. Ende soude in diervoeghen sonder twyffel tot haere voornemen ghecomen hebben sonder een man van de haere te laeten. Doch godt de Heere sij gheloofft ende ghedanckt in der eeuwicheyt, Die haren boosen wil voor desen mael haer belett heeft te volbrenghen ende tis mij voor seker geseyt, dat onder dese Javanen een van de portugijsen was, die tot Bantum mede geweest hadde in alle ons doen, ghenaemt Francisco de Pesoa, door denwelcken desen aenslach met die van Avero int werck ghestelt was. Ende noch daerbij, *[34]* dat soodrae wij van Bantum vertrocken waren, de Portugijsen oock vertrocken waren[1], haer spreyende op yeder plaetse, daer wat aen gheleghen was om ons alsoo, ofte wij daer quamen, te overvallen ofte tenminsten in de disgratie van de potentaten ofte regenten van dien te brenghen ende soo te beletten, dat wij gheen coophandel noch kennisse van dien crijghen konden. De plaetse, waer sij ghestelt waren te trecken,

1 Het nu volgende in verkorte versie alleen te vinden bij De Groot, *(Eerste Schipvaart* III, p. 62-63).

waren dese: tot Janhan Java[1] was haer verraet beleyt gheweest door Tomagon Jacatra, tot Dama door den Keijser, die tot Bantem gheweest hadde, tot Japara was daer oock een gestelt, doch weet eyghentlyck syn naem niet, tot Sidaiou ende Tuban, welcke steden in eenen bocht leggen ende men teghelyck sien mach, Francisco Pesoa. Nu was daer noch een tot Panarieca[2] gesonden, die mij seyde[3] op mijn derde voyagie[4], ghenaemt was Francisco de Batailla, van eenighe van Passeruwan, die met ons tot Ambomi[5] laghen om aldaer naghelen te coopen ende oock een van Bouquit[6], die de Comijck[7] terselver plaetssen als Stadthouder gesonden hadde. Soodat alle de plaetsen van Java door dese tirannische natije, waer wij yet hadden connen doen, beset waren met haer verraet. Dit is hetghene, dat ons principalyck bejeghent is op onse eerste voijaghe, dat meerendeel door mijn besichticht ende selffs in persoone bejeghent als van ghelooffweerdighe ghetuijghen ghehoort, alsoo daer noch wel veel dinghen syn, die ick niet en verhale, oorsaecke, ick gheen seker bescheijt van dien hebbe connen becomen. Godt verhoede alle haer boose aenslaghen, die sy voortaen sullen aennemen, als hij dese ghedaen heeft tot noch toe. Amen. Ende was onderteeckent Corn. van Heemskerck, Adelborst op de eerste Voyagie, gheschiet inden jare 1595, begonnen[8].

[35] (3). De verclaringe van Jacob van Neck, Admirael, zyne verclaringe van de hostiliteit der Portugysen[9].

Ick Jacob van Neck verclare ende attestere midts desen bij

1 Deze foutieve schrijfwijze voor Tanhan Java neemt De Groot over (ibid. p. 63, noot 1)!
2 Bedoeld: Panaruca = Panarukan.
3 Bedoeld: Die mij gezegd werd.
4 Zie onder, p. 517.
5 Amboina.
6 Bouquit, het maleise woord bukit voor heuvel. Bedoeld wordt de ‘heuvel’ van Giri, waar een moslims hoofd zetelde, die men door de Nederlanders soms de paus van Java ziet noemen. De bedoelde heuvel ligt dicht bij Gresik. Hij had grote invloed op zijn geloofsgenoten in de Specerijeilanden, vgl. bijv. *Valentijn* I, Molukken, p. 140 en *Van Noort*, I, p. 142.
7 Hier heeft eerst Comijs gestaan, maar voor de laatste letter is ck in de plaats gesteld, bedoeld is natuurlijk Coninck, waarmee het in noot 6 genoemde hoofd bedoeld moet zijn.
8 Een tweede verklaring van Cornelis Heemskerck begint p. 516.
9 Van Neck zegt tegen het slot iets over zijn eerste reis, de zgn. Tweede Schipvaart; hij heeft toen geen onaangenaamheden van Portugese zijde ondervonden.

myne manne waerheyt, eere, trouwe ende vroomicheyt in plaets van solempnelen eede ten versoecke van de bewinthebberen van de Oostindische Compe. binnen Amsterdamme, hoe warachtich is, dat ick in den Jare Ons Heeren ende salichmaker Jesu Christij sestien hondert op den eersten dach van Meij[1] uyt de provintie van Hollandt ben geseijlt met 6 Schepen, daerover ick admirael was geordineert, naer de Oostindiens ende naerdien wij door de ghenadighe bestueringhe des Heeren op den dertichsten dach van de maent Martius Anno 1601 met drye van ons Schepen voor de Stadt van Bantam waren ghearriveert, heeft den Gouverneur van deselve plaetse mij vriendelyck in onse schepen doen verwellecomen, versoeckende, dat ick my doch metten eersten tot hem wilde voeghen, dwelck des anderen daechs gheschiede. Hij ontfinck mij seer blydelyck, claghende onder anderen hem seer leet te wesen, dat hij voor dien tyt niet meer als een van onse schepen mochte laden, vraghende oock, werwaerts ick die andere wilde zenden. Waerop bij mij wirt gheantwoort, dat ick selver in persoone van meyninghe was daermede naer Banda te zeylen. Dwelck verstaende, begon mij hetselve seer af te raden. Seggende, dat de Portugysen door veel geschencken ende ander listich voorgeven alle de Coningen van Java teghen *[36]* ons hadden opghemaeckt omme onder dexel van vrientschappe onse Schepen te overvallen ende ons die affhandich te maecken[2]. Hij verhaelde oock, dat een portugijs Cappiteijn, ghenaemt Rage Lella[3], tot hem gecomen was, versoeckende uyten naeme van den Coninck van Tuban licentie om twee hollantsche Schepen, die eenighe Maenden tevoren aldaer[4] op de reede hadde geleghen, te moghen overvallen, daertoe hij hadde veertich groote parauwen ofte roeyjachten, wel versien van volck, die tot Jacatra laghen, een stedeken niet verre van daer gheleghen, maer dat hij hem sulx in geenderley manieren hadde willen consenteren. Oock seijde hij, dat de Portugijsen Schepen toerusten omme die Hollanders uijt de

1 Het werd 28 juni eer de vloot uiteindelijk van Texel vertrok.
2 Dit vindt men ook in een brief van Van Neck aan de bewindhebbers van 2 april 1601, gepubliceerd in *Opkomst*, II, p. 477.
3 Vgl. p. 450, noot 3. Het nu volgende wordt door De Groot vermeld in *Recht op Buit*, p. 175 en 187.
4 Nl. voor Bantam. Deze schepen zijn geweest òf de onder Both door de Brabantse Compagnie uitgezonden schepen Nederland en Nassau òf de onder Wilckens door de Oude Compagnie uitgezonden schepen Mauritius en Friesland. Zie verder voor deze reis ook *Van Neck*, p. 86 vlg.

Eylanden van Banda ende die Moluques te verdryven, mij ernstelyck radende, dat ick mijn reijse staken soude, want hij mijnenthalven vreesde voor ongheluck. Doch ick nam voorts oorloff aen hem, latende aldaer een van onse Schepen gerecommandeert[1] ende seijlde met dandere twee na de Molucse eijlanden. In Teranate[2] werden wij minnelyck van den Coninck ontfanghen. Wij vonden aldaer, dat de Portugijsen, die in Tidora (twelck het naeste eylandt is aen Terrenate) hun onthouden, seer moordadich met liste een Schip overvallen hadden, dwelck uijt die Zuijtzee was ghecomen, wesende een van de Schepen van den Admirael Mahieu[3]. Sij hadden den Cappiteyn van tselve Schip vriendelyck ontfangen ende soo verre *[37]* gebracht, dat hij met eenighe van syn cloeckste mannen te landen quam om een buffel te helpen binden, die sy hem tot ververschinghe toegheseyt hadden. Als hij daernaer weder aen boordt soude varen, hebben sij hem in de Schuyte vermoort ende als een hont int water gheworpen. Die Portugijsen, die hier en tusschen onder dexel van vrientschappe mette groote menichten int Schip waren ghecomen, aengesien den Cappiteyn aen landt was ghegaen, hebben sij al doot geslaghen, wat sij daer vonden ende haer alsoo Mr. vant Schip ende goet gemaeckt. Als sij nu verstonden, dat wij in Terranata waren gearriveert ende seer wel van den Coninck ontfanghen, schreven de portugysen hem eenen brieff, die deur onse coopman (die seer wel ervaren was in de portugijsche tale) ende een ander, seer wel verstaende de Malaise sprake, werde vertaelt[4]. In denwelcke sy verhaelden seer verwondert te zijn, dat den Coninck ons soo lichtveerdich in syn landt ghedoochde, alsoo wy quade menschen waren sonder wet ofte gheloove ende conden daeromme niet naelaten hem te waerschouwen op syn hoede te zyn, dat wy hem den eenen dach ofte den anderen die forteresse niet affhendich en maeckten, want soo wy eenmael daerinne gheraeckten, hij soude ons weder qualyck daeruijt connen krijgen. Zeggende, dat sij hem dit alles adviseren, omdat sy hem alles goets wenschten ende dattet heur verdrieten soude, dat hem eenich ongheluck overquam. Het soude daeromme noodich syn, dat sij hem met alle haer vermoghen

1 De Delft, de andere twee waren de Amsterdam en het jacht Gouda.
2 Dat hij 2 juni 1601 bereikte.
3 Veel uitvoeriger hierover is de hierop volgende verklaring. De bedoelde admiraal kennen wij beter als Jacques Mahu.
4 Dit geeft een indruk van de moeilijkheden met de talen, die men op de eerste reizen had.

assisteerden[1]. Als nu den Coninck hoorde dese brieff vertalen, wert hij seer ontstelt ende vraechde, *[38]* off wij sulcke lieden waren, die soo met hem handelen soude, ghelyck dien brieff vermelde. Maer als men hem ghebeden hadde, dat hij acht wilde nemen, dat desen brieff gheschreven was van de luijden, die onse grootste vyanden waren ende daeromme dese valscheden versierden, gaff hij hem wat te vreden. Nevens tgene sij in den brieff verhaelt hadden, deden sij noch vele lasterlycke dinghen (deur den brenger van dien) van ons seggen, alsdat wij Godtloose menschen waren ende ons als Sodomyten metten anderen vermengden[2], met meer andere onbetamelycke stucken, daermede sij onse natie deur alle de Orientaelsche Eylanden diffameren. Beloven ende gheven oock groote gheschencken aen diversche coninghen ende andere volckeren omme ons van ende in gheheel Oostindien vijanden te maecken, suspect ende verdacht ende, soo men recht nasoecken wil, men sal bevinden, dat alle moorderyen ende overvallinghe, die onse natie in Indien heeft gheleden, al door de Portugijsen ofte haerluyder toedoen gheschiet syn, als het vermoorden van Cornelis den Houtman[3], van Cappiteyn de Cordes[4] met alle syn volck, de aenslach van de Javanen op Adriaen de Veen[5] in Bandam ende veel andere leelycke stucken meer. Dese dinghen bij ons veel overgeleyt ende aenmerckt synde ende vindende, dat waer wy ons wenden ofte keerden, wij dese affgunstige moordadige ende nydighe menschen altyts tot dootsvijanden souden hebben, besloten wij onder ons hunlieden *[39]* (die in alle plaetsen naer ons leven, Schepen ende goederen trachteden) oock voor onse openbaere vyanden te houden[6] ende mitsdien wij aldaer naer den tyt der vruchten moesten wachten onder Teluigamij[7] (een plaetse alsoo genaemt), daer wij van der vijanden aenslaghen niet seker laghen, alsoo men aldaer te wille niet ruijmen en mach, sulcx dat men ons lichtel.

1 Door De Groot gebruikt voor *Recht op Buit*, p. 167, 168 en 187. Vgl. ook *Van Neck*, p. 89.
2 Gebruikt *Recht op Buit*, p. 166.
3 Zie hiervoor *Zeeuwen*, o.a. p. XXXVII.
4 Dit is de gebeurtenis, waarop noot 3 van p. 455 doelt.
5 Zie hiervoor onder p. 520 Van Veen's verklaring.
6 Zie voor het volgende *Van Neck*, p. 89-90.
7 In de V.O.C. stukken gewoonlijk Telingama of Telligam genoemd en in *Ternate*, p. 22 Telangami. Het is een niet meer bestaand dorp ter oostkust van het eiland Ternate, zuidelijker dan het latere Nederlandse kasteel gelegen. Men lag er op dat ogenblik dus benedenwinds.

met brantschepen soude hebben connen valeren[1], vonden wij gheraden om sulck peryckel voor te comen met believen ende goeden wille van den Coninck van Terrenate henluijden te gaen bevechten, dewyle ons dagelycx gheseijt wirt, dat sy ghereetschap maecten omme ons met twee craecken, een schip ende twee galeyen te comen besoecken. Ontrent haere Schepen comende[2], vanden wij, dat se die soo dicht aent landt ghebracht hadden, dat sy daer tot haer wille uijt ende in conden loopen, alsoo dat wij haer niet aen boordt conden comen sonder in al te groote perikel te staen ten eersten van teghens die wal te raecken ende oock dat sij int verbranden van haer eijghen schepen, daer sy tot haer believen uyt mochten, die onse oock het vier inghebracht souden hebben. Wij ginghen daeromme ontrent hondert schreden van haer legghen schieten omme te sien, ofte wij heur die Schepen conden doen ruijmen, maer wij conden tot ons voornemen niet geraecken. Zij waren mede seer wel voorsien van gheschudt, dwelck sy altemael op een zijde hadden ghebracht ende schoten sterckelyck tegen ons. Doch als wij saghen, dat wij niet en vorderden, *[40]* dreven wij aff sonder yet meerder te attenteren, mitsdien ick voorts een tyt lanck te lande most blyven om een wonde te ghenesen[3], die ick int schieten gekregen hadde. Als wy nu noch ontrent een maent landt[4] onder Terrenata hadden ghelegen ende van dat jaer tgewas niet voorts en quam, naemen wij oorloff van den Coninck[5] ende seijlden door die Phillipines na het groote Coninckryck van Chyna ende met eenen seer harden storm raecten wij[6] onder een eylandt bij de Stat Makau. Des anderen daechs quaemen wij op een myle nabij de Stadt, die wij voor een dorp aensagen, doordien men het grootste deel, dat achter een gheberchte lach, niet sien en conde. Ick sandt een wel ghemande schuijte derwaerts om te vernemen, waerontrent wij waeren, midts dat sij wel voor haer sien souden van overvallen te werden, hoewel wij weijnich wisten, dat dit die stadt van Macau was, daer de portugijsen met grooter menichten haer residentie hielden.

1 Een der weinige slecht leesbare woorden; het lijkt het meest op valerven of balerven, waarvan ik niets weet te maken; de onduidelijke v na de r lijkt mij een vergissing, er staat dan valeren = de baas worden.
2 Op 11 juni.
3 Een ijzeren kogel had hem ‘het meestendeel vande rechtehand’ weggenomen.
4 Sic!
5 Op 31 juli.
6 Op 27 september.

Onse schuijte siende, liet men aldaer een vredevane vlieghen, totdat donse aen landt waren. Alsdoen syn de portugijsen voortghecomen ende hebbense als rebelle ondersaeten van haeren coninck ende quade zeerovers in de ghevanckenisse gestelt ende dat in een landt, daer sij niet te ghebieden en hebben als over haer eyghen natie. Des anderen daechs[1] stuerde ick onsen stierman met onse grootste Saluppe om naer de diepte te vernemen, *[41]* omdat wij voor de Stadt soude mogen comen. Maer dewijle hij hem alteverre innewaerts gaff, wirt hij met acht andere cloecke mannen oock ghevanghen. Dit volck, die altesaemen 21 int getal waren, hebben die portugijsen sommighe doen ophanghen ende die andere doen verdrencken, wtgenomen Martinus Apius, die selve alles breeder verhalen sal[2].

Als wij nu eenige daghen aldaer onse tyt gheconsumeert hadden in groot peryckel van storm ende onweder, sijn wij ten lesten naer de Stadt van Patanij gheseylt[3], daer wij weijnich aenstoots van de portugysen gheleden hebben, mitsdien seer luttel hen aldaer dorven begeven (hoewel sij aldaer wel eertyts groote handelinghe hebben ghedaen), om oorsake dat door haere moetwillighe Insolentie op een tyt alle, die daer woonden ende wel duijsent int ghetal waren, van de Inwoonders der Stat doot gheslaghen wirden, soo ons vertelt wirt[4]. In dese Stadt quam tot mij een vlaming, gheboren van Brugghe, synde een Juwelier, die syn residentie hielt in Goa ende quam doen uijt de Manilies[5], alwaer hij hadde ghesien (alsoo hij mij seyde), dat eenen Lambert Bresman[6], Cappiteyn van een van de Schepen van Olijvier van Noord, met eenige van syn volck ghevanghen ghebracht wirt, die hij in de ghevanckenisse oock ghesproken

1 Toen men had begrepen, dat men bij Macao lag.
2 Apius was de fiscaal van de vloot. Het ‘breedere verhael’ van Apius is niet in ons Boeck te vinden. Echter werd bij de verkoping op 15 nov. 1864 onder no. 22 een attestatie van dezen man verkocht (*Catalogue*, p. 15), die hij opmaakte op verzoek van de bewindhebbers van de V.O.C. Ze werd verworven door het Algemeen Rijksarchief, vgl. *Papieren*, p. 86 sub fol. 452-456 en afgedrukt door P.A. Tiele in Bijdr. en Med. v.h. Hist. Genootschap, VI, 1883, p. 228-242. Ook hier heeft men te maken met een stuk, getekend door notaris W. Kick. H. de Groot maakte er gebruik van voor *Recht op Buit*, p. 179-183.
3 Men kwam er op 7 nov. 1601.
4 Van een moord op talrijke Portugezen te Patani is mij verder niets bekend, *Begin* p. 66 vertelt, dat op het ogenblik van de komst van Van Neck de Portugezen er talrijk waren.
5 D.z. de Filippijnen.
6 Ten rechte Biesman, zie onze p. 493.

hadde ende wirt aldaer met meest al syn volck acht daghen daernaer verworcht. Doch en is dat niet der Portugijsen maer der Spaignaerden doen gheweest. Dit is tgene, dat op mijn tweede oostindische voyagie *[42]* mette portugysen ervaren is. Wat belangt myn eerste voyagie van anno 1598[1], en is mij van de portugijsijsen[2] niet ontmoet, dat weerdich is te verhalen, overmidts die cortheyt des tijts, die wij voor Bantum laghen, doch wij verstonden aldaer, dat sij een jaer daer te voren, te weten in den Jaere 1597, aldaer voor Bantum gecomen waren met een armade van drye groote galeyen, drye oorloochsepen[2] ende met een groote menichte van Fusten[3] onder tgheleyt van eenen don Emmanuel, broeder van den viceroij van Goa[4] ende dat om te overweldighen de Schepen van Houtman, die een tytlanck tevoren van daer waeren ghescheyden. Ende oock om die van Bantem te straffen over tbedroch, dat sij teghen de Portugijsen ghepleecht hadden. Want bij den Gouverneur van Bantam waren eenighe duijsenden realen ontfanghen op soodanighe conditie, dat hij die Schepen van Houtman in de portugijsen handen soude leveren, welck niet gheschiet was. Daeromme quamen sy nu met dese armade omme die Hollanders te overweldighen ende die van Bantam te straffen ende onder heur ghehoorsaemheyt te brengen, hoewel het heel anders gheviel, als sy meenden. Want haer drye groote galeyen werden van de Javanen overvallen ende al doot gheslaghen, wat daer in was ende de reste van de Armade in de vlucht ghedreven. Alsoo heeft dese natie van begin aen ons volck (die int eerste niet tegens haer gheattenteert hebben) uyt die oostindien willen roeyen ende verdryven ende sullen moghelyck niet eer ophouden, totdat se selver verdreven syn van dengenen, die sy meenden te verderven ofte te vernielen.

1 Dat pas hier over de eerste reis wordt gehandeld, doet vermoeden, dat Van Neck hiernaar gevraagd zal zijn.
2 Sic!
2 Sic!
3 Zie boven, p. 437.
4 Overgenomen *Recht op Buit*, p. 245. De bedoelde vloot stond onder Lourenço de Brito. Evenwel geeft A True Report (*Tweede Schipvaart*, II, p. 38) op, dat tot de vloot schepen behoorden, die onder een Dom Emanuel uit de Molukken kwamen. Hij sneuvelde (ibid. I, p. 42) voor Bantam. Onderkoning van Portugees Indië was van 1591 tot 25 mei 1597 Mathias d'Albuquerque, van die datum tot 25 dec. 1600 Francisco da Gama, conde da Vidigueira. Heeft men in Emanuel werkelijk een broeder van een onderkoning te zien, dan zal hij wel een Albuquerque geweest zijn; er is toch geen enkele reden om aan te nemen, dat vóór de aankomst van dom Francisco reeds een broeder van hem in de Molukken zou gediend hebben.

Die Goede Godt gheve, *[43]* dat sulx haest gheschiede ende dat ten besten vandt vaderlandt. Aldus bij mij verclaert opten 28 septembris anno 1604 ende in teecken der waerheyt hebbe dese myne verclaringhe met myn signature onderteekent ende geconfirmeert ende was onderteekent Jacob van Neck ende Bruyning nots. publ.

Gecollationneert iegens den principalen, gheschreven ende onderteeckent als boven, is de copie naer collatie, daerjegens ghedaen, daermede bevonden te accorderen, op huijden den Xen october anno XVI[c] vier. W. Kick. Nots. Publ.

(4). *Certificatie van Antheunis ende Aert Antheunissen van tgene hunlieden in Tiedore gemoet is in dato den 19 september*[1] *1603*[2]

Wij Burghemeesteren ende Raden der Stadt Rotterdam orconden, dat voor ons ghecomen ende gecompareert syn gheweest Anthonis Antheunissen, schipper oudt ontrent xxxvi jaren ende Aert Anthonissen[3], connestabel, oudt xxix jaren ofte elx daerontrent, beyde van Culenburch ende woonende binnen deser stede Rotterdam, rechtelyck ghedachvaert wesende omme ghetuyghenisse der waerheyt te geven ten versoecke van de bewinthebberen der oostindische Compe. binnen Rotterdam ende hebben, elx apart ghehoort hebbende, ghetuijcht ende verclaert bij solempnellen eede, die sy hier toe deden, als recht is, warachtich te syn, dat sy deposanten als schipper ende connestabel respective ghedient hebben opt tschip, ghenaemt de Trouwe, daer Cappiteyn op is geweest *[44]* eerst Joriaen

1 Dit moet zijn: november, welke datum tegen het slot ook wordt opgegeven.
2 In *Mahu*, I, p. 304-309. vindt men deze verklaring ook afgedrukt en wel naar een door notaris Barent Lampe te Amsterdam 6 jan. 1604 gemaakte copie, die te vinden is in Reg. artikelen en instructien Kamer Zeeland (41 G) fol. 132 in het Alg. Rijksarchief. Vergelijkt men de beide teksten, dan valt op, dat ze niet alleen in spelling van elkander afwijken, maar dat soms ook andere woorden worden gebruikt. De zin is echter geheel dezelfde.
De Groot heeft deze gegevens verwerkt in *Recht op Buit*, p. 177-179.
3 De verleiding is groot in deze beide Culemborgers verwanten te zien van de Van Diemen's en van de Van Riebeeck's. Men vergelijke de kwartierstaat van Jan van Riebeeck in *Riebeeck*, en de daarbij behorende noten. Het ligt niet op mijn weg in verband met dit artikel daarnaar onderzoek te doen. Het zou betekenen, dat deze familiegroep reeds vanaf de vroegste reizen contacten met Indonesië heeft gehad.

van Bocholt[1] ende daernaer Balthasar de Cordes[2], dat sijluyden oversulx met hetselve schip in compie. van noch vier andere Schepen altemael onder tcommandement van Jaques Mahieu in Junio anno 1598 van Rotterdam ende daernaer uyt tgoereetsche Gadt tseyl gegaen syn naer de Strate van Magelanes, dat sijluijden na verscheyden avonturen op den derden Jannuario anno 1601, niet stercker wesende van volck als van 24 nederlanders ende vier wilde, die sij van de custe van Peru medegenomen hadden, met het voorsz. schip sijn ghearriveert int eylandt van Tidore, een van de Molucse eylanden, alwaer aen hunlieden boort ghecomen syn eenighe Portugijsen, vraghende, waer sijluyden van daen quamen ende wat hunlieden begheerte was, dat de voorn. Balthasar Cordes (midts toverlyden van den voorn. Joriaen alsdan cappiteyn op tvoorsz. Schip) daerop voor antwoort gaff, dat hij daer quam om syn coophandel te dryven, dat deselve portugijsen daerop vraechden ten aenhooren van hen deposanten, wat coopmanschappen dat sy aldaer[3] brachten, waerop de voorn. cappiteyn Cordes seyde, dat hij alderhande waren mede brachte, dat de voorn. portugijsen daerop seyden, dat aldaer gariophilnaghelen[4] genouch voor henluyden waren, dat sy deposanten ende henluyden mede-Scheepsvolck daernaer henluyden uijterste beste ghedaen hebben om haerluyden voorn. Schip aldaer aen landt te meeren, daerinne henluijden de voorn. Portugysen met alle dilligentie hebben gheholpen, dat daer terselven daghe seer veel ghewapende portugysen int voorn. Schip gecomen syn, sulx dat sy deposanten ende dander haere Scheepsvolck quade suspitie daervan kregen ende oversulx aen den voorn. Cappiteyn aenhielden, dat hij deselve uyt het voorn. Schip *[45]* soude doen gaen, twelck alsdoen dienvolghens alsoo gheschiede. Dat sanderdaechs den vierden Jannuarijo 1601[5] de voorn. Cappiteyn Balthasar de Cordes met een root schaerlaken mantel ende eenige vergulde, met gegraveert been ingheleijde, vierroers aen landt gegaen is om daermede te verreeren den Coninck van

1 Jurriaan van Bocholt stierf 28 april 1599 gedurende het passeren van de Straat van Magelhaan.
2 Balthasar de Cordes was een oomzegger van Simon de Cordes, die bij het begin van de reis vice-admiraal was, vgl. *Mahu*, I, p. 76.
3 Noot 2 op p. 304 van *Mahu*, I, geeft een onjuiste verbetering van het daar in de tekst staande alder in naede.
4 Gariophilnaghelen, gewoonlijk giroffelnagelen, kruidnagelen.
5 *Mahu*, I, p. 305 staat hier abusievelijk 1602.

Tidore[1] ende de cappiteynen Portugysen, dat de voorn. cappiteyn Balthasar de Cordes, tenselven daghe weder int voorn. Schip bij hen deposanten comende, seyde ieghens henluyden ende tandere scheepsvolck, dat alle saecken claer waren, dat hij daer vry mocht handelen, dat hij syn contract metten coninck van Tidore ende metten portugysen gemaeckt hadde, dat deselve hem sooveel naghelen hadden gheweesen, daer tvoorn. henluyden schip syn halve ladingh mede soude moghen hebben, dat den naest daeraen volgenden dach, wesende den vijffden Jannuaryo anno 1601[2], den voorn. cappiteyn Balthasar de Coordes met noch 6 gasten vant voorn. syne Schip opt Eylandt Tidore aen landt ghegaen syn omme int voorn. Schip te halen eenen Ossche voor provisie van syn scheepsvolck, die hij seyde hem bij de Portugijsen belooft te wesen, dat terstont daernaer voort tvoorn. schip ghecomen is een portugys stuerman, versouckende, dat den voorn. Anthonijs Anthonissen, Schipper vant tselve Schip, bij hem aen landt comen ontbijten soude, dat de voorn. Antheunis Antheunis, mede deposant in desen, daer deur een tolck ofte vertaelder dede seggen, dat hij Anthonijs, wesende schipper vant voorn. Schip, niet uyt tselve tschip gaen en mochte, maer soo den portugyschen stierman sulx gelieffde, dat hij int voorn. Schip bij hem soude comen ontbyten, daerop den portugyssen Stierman *[46]* deur den vertaelder hem Schipper dede segghen, dat hij een oudt man synde en traech ende niet wel tscheep en mocht climmen ende midtsdien vriendel. versocht, dat den voorn. Schipper aldaer bij hem soude comen, dat hij ende de Schipper maer slechs int gras voor tschip nedersitten ende aldaer tsaemen ontbyten souden, waerover deselve schipper Anthonys, mede deposant in desen, dienvolghens uyt tvoorn. Schip gegaen is met eenen Geeraert Jacobsen, den sone van den speuijwachter alhier tot Rotterdam, ondertimmerman vant voorn. schip de Trouwe, die, als connende de Portugijsche sprake, hem vertalen soude ende, voort tselve Schip int gras sittende, met den voorn. portugijsschen stierman wat ontbeten heeft. De voorn. Antheunis Antheunissen verclaerde alleen, dat hij ontbijtende metten voorn. Stierman ende siende, dat sooveel portugijsen met hellebaerden ende ander gheweer ontrent hen luijden quamen, quaet vermoeden gekregen heeft ende mitsdien ieghens den voorn. Gerrit Jacobsen seyde, dat

1 Geheten Molé Madjimoe Djumaldin, die sinds 1599 regeerde.
2 *Mahu*, I, p. 305 geeft ook hier ten onrechte 1602.

hij begonste quaet achterdencken in de portugijsen te cryghen ende hoorende een crete int voorn. schip van de Trouwe, dat hij deposant opghespronghen ende naert water toegheloopen is om int tvoorn. Schip te comen ende int water ommesiende naer den voorn. Geeraert Jacobs, dat hij ghesien heeft, dat de voorn. portugijsen denselven Geeraert thooft affsneden ende tselve hooft lanx de strant wechwirpende waren ende bij tschip comende ende vernemende, dat de Portugysen tvoorn. schip van de Trouwe al in hadden, dat hij deposant weder aen landt bij de portugysen gegaen is, die hem deposant aldaer ghevanghen naemen ende in ghevanckenisse gestelt hebben. De voorn. Aert Anthonissen verclaerde mede alleen, dat terstont, nadat de voorn. Anthonys Anthonijsen, Schipper, als boven, met de voorn. Geeraert aen landt *[47]* gegaen was, een portugys aen Scheepsboort is ghekomen met diversche gecoockte spijsen, die bij den commys[1] vant voorn. schip in de cayuite ghesloten syn, soodatter niemant van en proeffde, dat daernaer terstont veel barquen met portugijsen aent tvoorn. Scheepsboort ghekomen syn, heijmelyck onder haer cleeders gewapent synde, dat hij deposant iegens voorn. Commys vant Schip van de Trouwe seyde, dat men deselve Portugysen uyt tselve schip houden soude, daerop den commys voorsz. seyde aldus in substantie: nu wij contract met de portugijsen hebben, laet se nu tscheep komen, dat dienvolgens de portugijsen, tscheep comende, deen en dander van tscheepsvolck om een hoeck gheroepen ende onder t'dexel van vriendelyck met haer te willen couten off spreken met henluyden geweer, dat sij, als voren, verborgen hadden, verraderlyck deursteken hebben, sulx dat al tscheepsvolck vant voorn. Schip van de Trouwe, dat alsdoen tscheep was, soo verraderlyck om den hals quam, uytgheseyt de Jongens, die onder int Schip liepen ende de voorn. Arent Antheunissen, deposant, met noch twee andere mannen van tselve scheepsvolck, die under tbouvenet[2] vant voorn. Schip henluyden iegens de Portugijsen ter were stelden, soo lange als sij eenige middel saegen van deffentie, met groff geschut ende musquetten onder de portugijsen ende haere schuijten schietende ende, niet langher hen connende deffenderen, syn omlaech int voorn. Schip gheloopen ende, daernaer opt ghelooff ende beloften *[48]* van de Portugijsen

1 's Mans naam is onbekend, vgl. ook *Mahu*, I, p. 65.

2 *Mahu*, p. 307 leest hier bouchnet, maar verklaart het toch (noot 1 op p. 306) met 'boevennet', een net van traliewerk, dat over de opening van een schip geplaatst wordt en bestemd is om enteraars af te weren.

boven comende, syn van de portugijsen gheapprehendeert ende vast ghehouden ende den derden dach daeraen int ghevanckenisse tot Tidore ghebracht. Dat terwyle de voorsz. portugysen tscheep waren ghekomen, den voorsz. cappiteijn Balthasar de Cordes met een schuijt aent voorsz. scheepsboordt quam ende, overcomende, heeft in de cajuyte vant voorsz. schip een ander paer schoenen aenghetrocken ende, weder in de voorsz. schuijte gaende, seyde hij, deposant, teghens dieselve cappiteyn, datter sooveel portugysen scheep waren, dat het ghoet waere, dat hij, Cappiteyn, deselve weder dede uytgaen, dat den voorn. Cappiteyn, na de voorn. schuijte weder climmende, ieghens hem, deposant, seyde, dat hij deselve portugijsen soude doen uytgaen, waernaer terstont den voorn. verraderlycke moort als vooren ghevolcht is. Beyde de voorn. deposanten verclaerden wyders, dat sy daernaer uijt des cajuitsjonghen van 't voorn. schip, oock uijt de voorn. Portugijsen selve ende uyt andere persoonen wel ghehoort ende verstaen hebben, dat den voorn. Cappiteyn De Cordes, soo haest als hij in de voorn. Schuydt was, bij een van deselve portugysen deursteken ende bij een van de medegesellen der voorsz. portugijsen thooft affghesneden is gheworden. Dat sij naderhandt verstaen hebben uyt den hoochbootsman vant voorn. Schip, ghenaemt de Trouwe, die mede een was van de voorn. ses mannen, die uyt tvoorn. tschip opt Eylandt van Tidore om den voorn. os te halen ghegaen waren, dat, doen deselve*[49]* hoorden met groff gheschut schieten, sijluijden nae haer boot liepen om naer tvoorn. scheepsboort te roeyen, alwaer sij vermoeden, dat het qualyck mochte gaen, dat syluyden vervolcht waren van een Caracola[1] met portugijsen ende andere, sulx dat sij geen middel saghen om te ontcomen. Waerover hen de portugijsen toeriepen, dat sy hen soude opgheven, dat de voorn. ses mannen daerop riepen, dat se hen wel wilden opgeven, midts dat sij van haer leven souden moghen versekert wesen. Dat tvoorn. volck in de Caracolle bij eede de voorn ses mannen vant voorn. schip van de Trouwe belooffde, dat sy aen haer lyff ofte leven niet beschadicht souden werden, sulx dat op deselve belofte de voorn. hoochbootsman met dandere vyff syne metgesellen in de voorn. Caracolla ghekomen zijn ende, daer wesende, syn deselve altesaemen op een rye neffens den anderen ghestelt. Dat den Cappiteyn op de voorn. Caracolle

1 Caracola is een portugees woord voor schip; bedoeld is waarschijnlijk echter een kora-kora, de bekende oorlogsprauw van de Specerijeilanden. Vgl. p. 518: ‘op haer spraecke soo ghenaemt’.

een van syn volck, die een breede coutelasse[1] in syn hant hadde, bevolen heeft, de voorste van de voorn. ses gasten vant voorn. schip van de Trouwe syn armen ende beenen aff te houden in deser voegen, segghende eerst aldus: houdt dien man dien arm aff, twelck soo gheschiede, tselve ghedaen synde, hout hem nu den anderen arm aff, dwelck in ghelycker voegen wert gedaen. Daernaer belaste den voorn. Cappiteyn, dat men denselven man de beenen affhouden soude, welck oock volbrocht wirt ende daernaer is dvoorn. man door last van denselven cappiteyn thooft gheclooffft, dat van ghelycken noch dry anderen van de voorn. ses gasten de armen ende beenen affgehouwen ende thooft geclooft zyn, *[50]* maer dat dvoorn. hoochbootsman met noch een van deselve ses gasten uijt de Caracolle int water ghesprongen ende ontswommen syn, sulx dat hen de voorn. Caracolle niet mocht comen[2], dat den eenen van deselven verdroncken ende den voorn. hoochbootsman na lanck swemmen ontcomen is gheweest, dat deselve hoochbootsman, daernaer op seker eylandt onder subiectie van den Coninck van Tidore comende[3], bij den Coninck van Tidore ontboden is (is) gheweest ende, daer comende, opt aenhouden van de portugijsen van weghen den selven coninc ghevanckelijck ghehouden is geweest, ter tyt toe sij, voorn. deposanten, bij de portugijsen in sekere schip op[4] in Oostindien na den vyceroy van Goa gevoert te werden gebracht syn gheweest, ten welcken daghe de voorn. hoochbootsman mede intselve Schip om met hen deposanten alsboven ghevoert te werden bij hen deposanten gecomen is, alwaer sij deposanten, altghene voorsz. is, vuijt hem verstonden. Dat sij deposanten gheduerende haere ghevanckenisse eerst uyt de Jonghens vant voorn. schip van de Trouwe ende daernaer vuyt de voorn. portugijsen selve ghehoort ende verstaen hebben, dat alle de gecoockte spijsen, die bij den voorn. portugijs, als boven, int selve schip ghebracht zyn gheweest, teenemale ghefenynt ende vergift waren ende dat oversulx de portugijsen, tvoorn.

1 Coutelasse, kort zwaard, korte sabel.
2 *Mahu*, p. 308 heeft, juister,: becomen.
3 In de buurt van Tidore zijn maar drie eilanden te vinden, die in aanmerking kunnen komen, de onbewoonde rots Filonga ter oostkust in het noorden, Maré ten zuiden en Maitara ten westen. Dit laatste komt het meest in aanmerking, het is bewoond en een flinke zwemmer kan het van een vaartuig, liggend nabij het grote dorp Marieko op Tidore, zeker bereiken. De Trouw zal dus wel daar gelegen hebben en niet bij de andere grote vestiging, Soa Sio, aan de oostkant.
4 *Mahu*, I, p. 308 heeft, juister, om.

Schip ingenomen hebbende, alle deselve spijsen overboordt gheworpen hebben.

Alle tgunt voorsz. is, verclaerden sy ghetuyghen respective sulx warachtich te syn. Soo waerlyck most hen Godt Almachtich helpen *[51]*, want men, des versocht synde, schuldich is getuijchenisse der waerheyt te gheven. Zoo hebben wij burghemrn. ende raden voorn. tseghel ten saecke der voorn. Stadt hijeronder opghedruckt opten XIX Novembris anno. XVI c. drye ende was onderteykent Van der Hyen[1], met eenen seghel van groenen wassche daerop ghedruckt.

Ghecollationneert ieghens den principalen, gheschreven ende onderteekent als boven ende na collatie, daerjeghens gedaen, is dese Copie daermede bevonden te accorderen. Op huijden desen VII Octobr. anno. XVI c vier. Ita attestor, W. Kick, Nots. Publ. 1604.

[52] (5). *Hoe de portugysen gepoocht hebben Bantum te winnen ende hoe hetselve door den Admirael Wolfert Harmansz. is verhindert*

Den 24 aprillis[2] anno XVI c een sijn wij uyt het Texel gheseylt vyff schepen, toeghemaeckt synde van de oude oostindische Compe.[3], daer Admirael op was Wolphert Harmansen ende vice Admirael Hans Bouwer de Jonghe[4] om met Godts hulpe te seylen na de Eylanden van de Molucquen.

Den 29en Pleymuijen[5] ghesien.

Den 30 smorghens Lesert[6] ghesien.

Den 8 may de hoochste van Bardeels[7].

Den 13 do. Porte Sancte[8] ghesien.

1 Van der Hyen ken ik verder niet.
2 Volgens *Begin* 23 april, waarna de verdere data overeenstemmen.
3 Dit is de in 1598 ontstane combinatie van de Compagnie van Verre, van welke in 1595 de eerste schipvaart uitging, en enige kooplieden, die zich in een zgn. Nieuwe Compagnie verenigden, maar niet tot een zelfstandige onderneming kwamen.
4 Hans Hendricksz. Bouwer, kleinzoon van den zeer vermogenden Amsterdamsen koopman Arent Bouwer, was, zoals tegen het slot van de verklaring blijkt, de opsteller er van. Hij nam als adelborst deel aan de eerste schipvaart en als commies aan de tweede.
5 Plymouth.
6 Lizard Head, de zuidpunt van Cornwall, op 5° 10′ W.L.
7 As Barlengas, eilandjes voor de Portugese kust, op 39° 40′ N.B.
8 Porto Santo, eiland oostelijk van Madeira, op 33° 15′ N.B. en ruim 16° W.L.

Den 16 do. het Eylandt van de Palme[1] gesien.

Den 19 do. den Tropicus Cancer gepasseert.

Den 23 dol Ilho de Sal[2] ghesien.

Den 15 July de Abrolhes[3] gepasseert.

Den 12 Augustj sijn wij snachts de Cabo de bone Esperance gepasseert.

Den 28 gesien Puncta Primera[4] bij oosten de Cap de Agulges.

Den 15 September is het Jacht Duyffken van ons ghedwaelt.

Den 19 do. het Eylant van Diego Rodriges[5] gesien, hetwelck met ons het Kermiseylant genaemt wort, doordien wij den 23 dach, synde Amsterdamsche kermisse, aldaer versche spijsen van Landt cregen als duijven, papegaeyen, ganssen, dodoerssen[6] ende voort ander gevoghelt ende vis planteyt[7].

[53] Den 23 syn wij weder naer Mauritius[8] gheseylt.

Den 26 september het eylandt van Mauritius ghesien.

Den 27 do. gheanckert aen de Zuytwestzyde.

Den 28 September smorgens syn de schuyten aen landt ghevaren om bequaemheyt van water ende beter reede te soecken ende tsaevonts wederom ghecomen, ghevonden hebbende, tghene ghesocht wirdt, dan ghecomen synde, hebben ghevonden den vice Admirael Hans Bouwer, Jan Bruijn[9], Jan

1 Palma, het noordwestelijkste der Canarische eilanden, op 28½° N.B. en 18° W.L.

2 Sal, het noordoostelijkste van de Kaap-Verdische eilanden, op 16° 40′ N.B. en 23° W.L.

3 Abrolhos, de eilandjes voor de kust van Brazilië, waar men de zone van windstilheid was gepasseerd, op 18° Z.B. en 38° 42′ O.L.

4 Punta Primeira is een hoek, die in vele scheepsjournalen van dergelijke reizen wordt genoemd, zonder dat geheel duidelijk wordt, welke punt nu juist bedoeld is. Volgens *Itinerario*, IV, p. 17 mogelijk Cape Morgan aan de Grote Kei-rivier, *Tweede Schipvaart*, IV, p. 94, bevestigt dit. De punt ligt dan op 32° Z.B.
Kaap Agulhas, de Naaldenkaap, is de zuidpunt van Afrika op 20° O.L.
Volgens *Begin* was men 20 aug. al op 33° Z.B.

5 Diego Rodriguez, eiland in de Indische Oceaan op 19° 40′ Z.B. en 63° 20′ O.L., dus oostelijk van Mauritius, waarnaar men van hier dus weer terugvoer.

6 Dodoers, meervoud van dodo of dronte, de bekende uitgestorven vogelsoort, die sinds 1598 door de Nederlanders werd waargenomen en soms naar hun land meegenomen.

7 Planteyt, in overvloed.

8 Waar Bouwer op de Tweede Schipvaart al geweest was.

9 Jan Bruyn had als schipper van de Gelderland, waarop hij ook nu voer, reeds deelgenomen aan de Tweede Schipvaart.

Cornelisz.[1] ende Arent Wolphert[2], den Stierman van den Admirael ende noch sommige van de gasten totter doot toe cranck, dwelck ghekauseert hadde een seker visch, die aent lant ghevanghen ende ghegheten wirdt ende in den nacht soo is den Admirael ende Cornelis van Gheijn[3] mede sieck gheworden, twelck groot iammer was om sien, want leden een onlydelycke pyn door tgheheele lijff, haer lichaem swellende als vergheven menschen. Dan sijn alle, Godt loff, door sijn vaderlycke hulpe mettertyt genesen[4], doch een tyt lanck seer swack ende debil synde. Den Almoghenden Godt wil ons allen voor soodanige onghelucken bewaeren ende tsalichste verleenen.

Den 29 do. soo sijn wij van de Barhoeck[5] geseylt na een ghoede reede, die den naem gegeven wirdt van Hans Bouwers[6], ghelegen aen de noordtwestzyde vant eylandt, alwaer wij tsnachts daeraen quamen, vindende ghoede gelentht.[7] van wateren ende alderhande ververschinghe als menichte van vis, duijven, reijghers, koeten, gansen, eenden ende menichten van alderley voghels, bij ons onbekent, mede sommige groote vogels, die de Spaignaerts flameners[8] noemen, met veel zee - ende landt-Schiltpadden ende oock menichten van dronten ofte dodersen ende seer vele palmitos[9], al *[54]* twelck zeer ghoede ververschinghe is.

Den 23[10] september zyn alle de siecken aen landt ghebracht om haer te verversschen.

Den 4 october anno 1601 soo is het cleyne Jacht, ghenaemt

1 Vermoedelijk is hij de bekende schipper Jan Cornelisz. May, die aan boord van de Vriesland aan de Tweede Schipvaart deelnam en tot in 1617 als schipper bij dgl. reizen optrad. Ook elders vond ik hem slechts vermeld zonder zijn naam May en als schipper van de Zeeland.
2 Arent Wolfertsz. werd juni 1602 als opperkoopman op Banda geplaatst. Hij was een neef van Wolfert Hermansz., zie verder diens verklaring.
3 Cornelis van Gheyn, koopman op de Gelderland, van wien een verklaring p. 487 volgt.
4 Volgens *Begin* door middel van een mengsel van olie en azijn.
5 Barhoeck, in *Begin* Fenynige Hoeck, omdat men er 'fenijn', vergift, had ingekregen, is de zuidwesthoek van Mauritius.
6 Deze naam heeft zich niet gehandhaafd, wellicht wat men later de Molukse Rede noemde, een ligplaats in het noorden van de westkust.
7 Sic.
8 *Itinerario*, III, p. 30 worden de flamingos ook Fiamenghi genoemd.
9 Hiermee wordt waarschijnlijk de Raphia Raffia of Madagascarse sagopalm bedoeld, die palmwijn, zetmeel en palmkool levert.
10 Ten rechte 29 sept., wat *Begin* ook geeft.

het Duyffken, door last van den Admirael en den breeden raet naer de haven gevaren, daer de Schepen, die hier aldereerst quamen, in laghen[1].

Den 6 ditto soo isser aen landt, saterdach synde, den gantschen dach bedach ghehouden.

Den 13[2] Octobris anno. 1601 soo is het Duijffken wederom ghekomen, metbrengende uijt de haven sommige cocos ende een fransman gheboren, ghenaemt François, dewelcke gevaren was uijt Enghelandt over eenige jaren met eenen cappiteyn[3] in compie. van de 2 schepen met een Jacht ende, soo den versz. Fransman vertelde, nadat sij op de custe van Melinde eenige schepen ende Joncken ghenomen hadden, waren veroorsaeckt doort groot verlies van volck ende daghelycsche sterffte, dat de voorsz. drije Schepen niet meer als een werde, want by de Cabo de bonne Sperance verloren sy haer Jacht[4] ende omme tverlies vant volck soo verbranden sij haeren viceAdmirael[5] ende door de continuatie van sieckten waren veroorsaeckt met het voorsz. derde Schip ontrent bij Malia op het Eijlandt Pulo Bouton[6] te stranden, alwaer het voorsz. schip bleeff ende alle het volck

1 Nl. om te zien, of men werkelijk bij Mauritius beland was, vgl. *Begin*.
2 Volgens *Begin* 11 oct. Wat nu volgt, staat daar onder 13 sept. vermeld, maar in *Scheepstocht*, p. 228 wees Tiele er al op, dat die datum een maand te vroeg is.
3 Hij was dus een schepeling van de in 1596 onder bevel van Benjamin Wood uitgevaren schepen, die vnl. werden gefinancierd door Sir Robert Dudley. Volgens pater Joao dos Santos werden twee van deze schepen door de Portugezen nabij Moçambique gesignaleerd op 13 juni 1597. Andere berichten geven daarvoor echter juli op, toen ze aan het noordeinde van de Conduciabaai even benoorden Moçambique zouden gelegen hebben. Het even verder in de tekst genoemde Melinde of Melindi ligt 12 graden noordelijker dan Moçambique. In september werden ze door de Portugezen nabij kaap Comorin gesignaleerd. Daarna verbrandden ze één schip en trokken zich met het resterende terug in de baai van Kedah. Men vgl. *Tweede Schipvaart* I, p. XXXIII, XXXVI, *Malaya*, p. 101.
4 Vermoedelijk de Benjamin, het kan echter ook de Bear's Whelp geweest zijn.
5 Volgens *Tweede Schipvaart* t.a.p. liet men een schip zinken.
6 De u kan ook een n, de n een u zijn, die het handschrift hier en elders niet of nauwelijks onderscheidt. Bedoeld is Pulau Botum, genoemd door Alfredo Botelho de Sousa in zijn Subsidios para a História Militar Maritima da India, vol. I. 1585, afgedrukt *Tweede Schipvaart*, I, p. 133. *Tresoor* II, p. 87 houdt dit ten onrechte voor het eiland Buton bezuiden Celebes. Het eiland komt voor op een der bij *Itinerario* behorende kaarten en wel tussen Queda (Kedah) en Pulo Pinaon (Pulau Pinang) ter kust van Malaya; het was dus reeds bekend. Malia in onze tekst is Malaya. Het eiland staat thans bekend als Pulau Butong en ligt op ongeveer 6½° N.B. en ruim 99° O.L.

stirff op seven mannen naer, te weten vier Engelsche ende desen fransman met twee swarten, welcke seven persoonen haer begaven in een Indiaense Jonck met sommige buydt omme *[55]* daermede naer Enghelandt te steecken. Dan in zee comende, soo hebben de twee zwarten, na hij seyde, eenich verraet gerockent, dan haer aenslach is hen misluckt, welck sij siende, van desperatie buyten boort gesprongen zijn, haerselven verdroncken ende de vier Enghelsche met desen fransman syn met het voorsz. jonck op deselve reede, daer wij gheleghen hebben, aenghekomen, alwaer sy acht daghen laeghen, in welcke tyt, soo het schynt, sij onneenen geworden zyn, want de Fransman wilde, dat men hier blijven soude, verwachtende de Gratie Godts ende mettertyt haer Jonck stercker ende grooter maecken, maer de enghelsche en wilden niet langer toeven, dan syn met haer vieren int voorsz. jonck in zee gesteken om naer Enghelant te peuren[1] ende desen armen mensch is alleen op t'Eylant ghebleven den tyt van 18 ofte 20 maenden, van dewelcke hij acht maenden sonder vier geweest hadde, al dien tyt naeckt loopende, hem onderhoudende met palmitos ende raeu schilpaddenvleys alleenelijck, nochtans was hij soo corpulent ende cloeck als yemant in de vloot soo int loopen als anders. Dan was seer yedel van hooffde, als men hem veel vraechde, dwelc niet te verwonderen en is, denckende de menigerleij ghedachten ende mimmeringhen, die soo een eenich mensch in soo langhen tyt hebben mach, alsmede de hitte der sonne, daer hij in geloopen heeft, want alsvoren hy altyts naeckt liep, doordien, soo hij seyt, in een groote sieckte, die hy ghehadt heeft, alle syn cleederen van syn lichaem scheurden. Den Almogenden Godt wil hem syn voorgaende ghesontheyt verleenen ende ons allen voor soodanich ongeluck behoeden.

[56] Den 14 Octobris 1601, sondach synde, soo isser aent landt wederomme den gantschen dach predicatie gedaen.

Den 20 snachts soo sijn wij vant eylant Mauritius geseylt, aent lant laetende een bort aen eenen boom, daerop gheschreven stont: soeckt hieronder[2].

Den 26 october hebben wij op de droochte van Gra Jaos[3]

1 Peuren, zich op weg begeven; het Woordenboek der Ned. Taal, geeft onze tekst als voorbeeld, ontleend aan *Begin*.
2 Men had daar natuurlijk een brief achtergelaten.
3 (Cargados) Garayos; eilandengroep en bank benoorden de Mascarenen, op 15° 40′ Z.B. en 59½° O.L. In *Begin*: Garresaus.

gheweest ende smorghens grondt ghehadt op 26, 30, 40 vademen.

Den 19 november savonts soo hebben wij ghesien lant, twelck naer gissinghe was Ox Baixos de San Migil[1].

Den 24en december Ao. 1601 voormiddach saghen wij Illa de Engano[2] ende tsavonts de Drye Broers[3].

Den 25 december smorghens, synde kersdach, hebben wij het landt van Sinatra[4] ghesien.

Den 26en het landt van Java ghesien ende des namiddachs isser een praeu met een Chinees[5] aen des ViceAdmiraels boort gekomen, ons waerschuwende, datter een heel Armade portugysen voor Bantum laghen, om datselve te veroveren. Hem ghevraecht zynde, hoe sterck, wist niet wel, dan zeyde van thien galioenen ende galeyen ende fusten tot 50 toe, waerop metten Syneesch aen des Admiraels boordt ghevaren synde ende raet tsaemen ghehouden hebbende, belanghende de saecke van de Armade ende overleyt hebbende, wat schade het vaderlandt ende de compie. daerdoor lyden souden, soo de portugijsen Bantum veroverden, hebben tsaemen raet ghehouden ende besloten, dat het oorbaerst was, dat de Compie. haer Schepen ende wij ons leven avonturen souden ende de Armade van de portugijsen bevechten, verwachtende de uytcoomste, die ons Godt daerin soude believen te verleenen; verhoopten, dat wij haer onversiens op den hals souden comen, ghelyckt naer ghebeurde. Soo isser besloten *[57]* van, den ViceAdmirael de voortocht soude hebben, daeraen den admirael, daernaer Uytrecht, daerna den Wachter, daernaer het Duyffgien ende hebben alsoo alle onse rae ghevanghen, ons gheschut claer ghemaeckt om ons te verweeren ofte voor tvaderlandt te sterven.

Den 27 hebben wij onse anckers ghelicht ende den viceadmirael een ancker verloren ende syn op dito voor dach tseijl ghegaen naer Bantam ende hebben metten dach twee Gallioenen

1 Baixos de S. Miguel, banken, die de noordelijke voortzetting vormen van de Saya de Malha-bank en op ongeveer 9 à 10° Z.B. liggen. In *Begin* wordt volgens sommigen gemeend, dat men bij 'Sant Roeckque' was.
2 Enggano, het bekende eiland bezuidwesten Zuid-Sumatra, op 5° 25′ Z.B. en 102° 15′ O.L.
3 De Drie Gebroeders, maleis Pulau Tiga, is de naam van drie klippen benoorden Pulau Sebuku in Straat Sunda; het is uitgesloten, dat men op één dag Enggano en die klippen zou hebben waargenomen. Men zag trouwens de volgende dag Sumatra pas. Ik begrijp niet, wat anders zou kunnen bedoeld zijn. In *Begin* wordt dit niet vermeld.
4 Sumatra.
5 Van hier af is deze tekst gebruikt in *Recht op Buit*, p. 189-190.

ghesien, legghende bij Polle Pangan[1] op de wacht aent ancker. Hebben onsen cours daer naertoe geleydt om deselve met schieten te dwinghen ende, soot doenlyck was, voorts te abborderen. Daer naertoe loopende, vernaemen voorts de gheheele Armade met noch ses kraecken, laegen aent Ancker tusschen Polle Pangan ende het vastelandt van Goua[2], synde tsaemen acht craecken met eenighe fusten ende galioenen, soo wij natelden ontrent 15 fusten, soodat sy tsaemen sterck waeren 15 fusten, 8 kraecken met noch eenige roeyjachten ende 12[3] joncken, dan de fusten en waren niet alle by de armade, doordien sij seer verscheijden laghen op de wacht om te beletten, dat gheen toevoer van Volck ofte victuaelij in Bantum soude ghebrocht werden, waerdoor datse malcanderen qualyck conden te hulp comen ende alsoo de saecke swaer was om te bestaen ende de bootsgesellen beter moet souden hebben, soo hebben wij haer saemen voor de compaige. doen comen ende aen[4] een ghoede vermaeninghe ghedaen, alsdat se haer vijanden aldaer saghen legghen, die naer haer leven stonden, dat het nu tyt was te vechten voor de Compe. ende voort Vaderlant, dat se ghedencken souden den eet, die se de Compe. ghedaen hadden, dat wy haer souden voorgaen ende, soo wy gheschooten[5] wirden, den Schipper ende elck na *[58]* sijnen graet te obedieren, off wij selffs present waren, datse ghedencken mosten te sterven ofte victorij te bevechten. Waert, dat se niet vromelyck en vochten, de galghe, soo se ghekreghen wirden[6], haer voorlandt soude wesen ende dat wij vechten moesten, want soo langhe de portugysen aldaer waeren, en souden wy onse reys niet connen voorderen, noch gheen[7] ladinghe becomen. Waert, dat de portugysen Bantum veroverden, soo souden sij ons vervolghen ende wij souden nerghens sonder vreese wesen. Waerop de bootsghesellen in het gemeen[8] belooffden tsaemen met Godts hulpe victorye te bevechten ofte daervorens te sterven, waerop haer alle een schale wyns gheschoncken is ende tot meerder Coragie te maecken haer belooft den buijt, wtghesondert het Mitale gheschut en de

1 Zie p. 443, noot 2.
2 Goua, schrijffout voor Java.
3 Er kan ook 22 staan; ik houd het eerste teken echter voor een 1 met een krul van het voorafgaande ende.
4 Vermoedelijk uitgevallen: hen.
5 Bedoeld: dood geschoten.
6 Door de Portugezen.
7 Dit woord weg te denken.
8 Gemeenschappelijk, gezamelijk.

Ammonitie van Oorloghe souden wesen voor de Compe., waerop de maets ons tsaemender handt bedanckt hebben ende riepen, dat het alreede te langhe was, wilden wel, dat sij daer al aen waren, hebben derhalven een ghemeen ghebet ghedaen, biddende Godt, dat Hij ons in desen periculeusen aenslach ons een ghoede uijtcomste wilde verleenen[1] ende alsoo elck in ordere ghestelt, daer hij bescheyden was ende 30 musquetiers boven ghehouden, de loeyen[2] met cleederen verult[3] om van beneden schootvrij te sijn, daer de muskettiers achter staen mochten ende hebben voort onsen aenslach vervolcht ende alsoo den wint uijter zee was, meenden wij die twee Schepen wech te cryghen, eerdat de andere haer te hulpe conden comen. Bij de twee Schepen comende, is den wint verrandert ende uijt de lande geloopen, alsoo dat de ses craecken onder seijl raeckten, soo dat wij veranderden van aen boordt te legghen, soo sijn wij dicht voor de eene craeck voorby gheloopen, dat wij effen met onse zaem[4] missen mochten, hebben hen sonder spreken *[59]* de boochstucken ingheleijt[5] ende voort de heele syde. Hij schoot wederom ontrent 6 schoten met groff gheschut, voorts met musquetten, dan schoot meest door onse zeylen. Voorts is den admirael daerop ghevolcht, daernaer Uijtrecht, daernaer den Wachter, daernaer het Duijffken, hebben tsaemen haer boochstucken met haer heele zyde daerin gheleyt, alsoo dat dien craeck gantsch schadeloos was ende alle syn seylen, die hij ghevelt hadde, gantsch in stucken gheschoten, voor[6] de zij met syn spiegel gantsch aen stucken geschoten, soodat wij anders niet wisten, ofte hij sonck, voorts onsen coers vervolgende na dat ander Schip, dat wat voorder lach, hebben datselve mede ingheleyt als het voorste ende gantsch schadeloos ghemaeckt ende den admirael is een van zyn achterstucken ghebor sten ende alsoo de gantsche Armade op ons affquam, soo heeft den viceAdmirael den Admirael toegeroepen, niet wetende vant stuck, dat ghebor sten was ende, soo hem docht, dat hij seyde, dat men weder onder de vloot souden wenden van de vyanden, soo heeft den viceAdmirael weder ghewent onder de portugijse Armade

1 Het voorafgaande geeft een duidelijk beeld van de wijze, waarop men de matrozen aan het vechten kreeg.
2 Bedoeld: koeyen, de kooien.
3 Bedoeld: vervuld.
4 Zaem, mij niet bekende term; de redactie van het Woordenboek der Nederlandse Taal kan mij geen uitsluitsel geven.
5 De kanonnen aan de boeg op hem gelost.
6 Lees: vóór.

ende dat Schip, dat se de tweede sorghe[1] ghedaen hadden, weder te loevert voorbij gheloopen dicht aen syn zijde ende de gantsche sijde ingheleyt ende hem gantsch schadeloos ghemaeckt, dan schoot weynich weder. Voort van meyningh wesende door de vloot te loopen om alsoo de loeff van de Armade te cryghen, dan siende, dat dander niet en volchden om tongheluck van den Admyrael, is den viceadmyrael oock ghenootsaeckt geweest om weder uijt de vloot te wenden ende den admijrael te volghen. Alsoo de Portugijssche Admyrael Andrye Forta de Mendosa[2] met syn schip, groot zynde 800 lasten, met den viceAdmirael, groot synde ontrent 6 ofte 700 lasten, met voort de reste van de Schepen de loeff *[60]* van ons hadde ende alleen niet suffisant om tegen haer alle te vechten, hebben weder ghewent uijt de vlote ende hebben het schip, dat wij de laeste sorghen deden, weder dicht in lij voorby gheloopen ende hem soo schadeloos ghemaeckt, dat daer gheen vaem heele zeylen aen syn rae waren ende wesende ghelyck, ofte hij gheslopt was. Den vijceAdmijrael van den vijandt, ons alleen ziende, is op ons affghecomen met een groote fust aen syn syde vol volx, hem ghelatende, ofte hij ons aen boordt wilde legghen ende riep ons toe, dat wij strycken souden ende, alsoo ons Schip wat ranck was, hadden wij altyts ons groot zeyl inden bandt ende ons marsseijl ter halver stenge. Hebben ons marsseijl ghestreken ende aen den wint ghebracht, omdat ons Schip te beter rysen soude. Om gheen verloren schop[3] te doen, soo hebben wij hem de gheheele zijde ingheleyt, hij desghelycx syn gheheele sijde wederom mitsgaders den fust, dan schoot meest door onse seylen ende alsoo hij in de mars beschanst was ende hadde barssen[4] ende veel volcx in de mars, soo schoot hy ons een quartiermeester doot uijt de mars in syn hooft, ghenaemt Hans

1 Charge.
2 Dom Andres Furtado de Mendoza, die reeds in 1591 als vlootcommandant in de Molukken was geweest. Hij voer 10 mei 1601 van Goa en was, door tegenwind geplaagd, eerst kort voor Bantam. Na het hier beschreven gevecht voer hij door naar de Specerijeilanden. 10 febr. 1602 kwam hij voor Amboina, waar hij Hitu en even later voor de kust van Ceram, waar hij Luhu op de vrienden van de anti-portugese Ternatanen veroverde. In augustus kwam hij in de Molukken en bezette Makéan, maar hij wist met zijn reeds zwaar gehavende macht Ternate niet in te nemen. Blijvende gevolgen had deze onderneming daardoor niet. Hij keerde in maart 1603 naar Amboina terug, van waar hij naar Malakka voer, van welke stad hij gouverneur werd.
3 Bedoeld: schot.
4 Bedoeld: bassen, kleine kanonnen.

Janssen van Sutzen[1]. Godt wil sijn siel ghenadich wesen. Deet anders gheen schade, kreghen niet meer als een schoot voorin ende een schoot achter door de koeij. Dan schoot meest te hooch door de zeijlen. Is voorts achterom gedreven, meende ons met syn boochstucken in te legghen, lach bijnaest met syn boochspriet door onse Compange, dan syn boochstuck en wilden niet aen, gaven gheen vier, voorts leyde wij hem met de achterste stucken voorin, dat hij niet wiste, hoe hij van ons soude ontslaghen worden. Den Admirael van de portugysen, dat ziende, heeft een schoot gheschoten ende gheset bij de twee schepen, die wij schadeloos ghemaeckt hadden. Is hem voort de gheheele Armade *[61]* gevolcht. Dit spel duerde ontrent vier ofte vyff uren ende alsoo daer een harde kack[2] op stont, hebben wij bij onse Schepen gheseth ondere een eylant. Dese viceAdmirael dede meer weers, als de twee andere Schepen ghedaen hadde, hadde veel volx op. Wij schoten dien dach ontrent met groff gheschut uyt het schip van den viceadmirael ontrent 51 Schoten.

Den 29sten do. hebben wij wederom zeijl ghemaeckt om den loeff van de portugijsen te crijgen, die te loeffwaert van ons laghen met de gantsche armade, dan dorste niet affcomen. Dan alsoo wy ons gereet maeckten om tseyl te gaen, soo saghen wij twee fusten onder een eylandt, meene[3] naer haer Armade te zeylen, dan, wy die vernemende, hebben ons best ghedaen om die te vervolghen, waeren wel een mijle te loeffwaerts. Eer twee uren ten eynde gingen, soo cregen wij se alle beyde. Den eenen wirt ghenomen vant Schip Uijtrecht, op welck fust Cappiteyn was eenen ghenaemt Francisca de Sousa, wesende den Soon van Contador Maijor van Lixboa[4], ophebbende 23 gheboren portugijsen, voorts Indiaenen tot 60 mannen toe. Dander worde ghenomen van de Wachter ende het Duijffken, op welcken fust was Cappiteyn eenen Andre Rodrigo Palheta[5], een out Cappiteyn, die den coninck van Spaignen 32 ofte 33 iaren in de geweste van Indien ghedient hadde soo voor Gouverneur van de forteressen ende oock voor Cappiteyn; weerden hem seer vromelyck, dan is eyndelinge mede gebleven met sijn meeste volck; was

1 Sutzen, misschien bedoeld: Zutfen.
2 Kack, wind (vlaag).
3 Bedoeld: menende.
4 In *Recht op Buit*, dat voor het voorafgaande veel beknopter is, geeft p. 188 Francisco de Zusa, zoon van Juan de Teves, een boekhouder (contrador major) uit Lissabon, wat ook *Begin* te vinden is. Vgl. ook de hierna volgende verklaring van Wolfert Hermansz., p. 482.
5 In *Recht op Buit*, p. 188 Andre Rodrigues Paliota, in *Begin* Palhota.

Admirael van alle de fusten ende seer bemindt onder syn volck. Francisco de Soussa wirt ghevanghen met andere ontrent 20 portugijsen, dan waren meest gequetst. De Armade van de Portugijsen, siende, dat wij de twee fusten veroverden, hebben haer anckers ghelicht, meende deselve te ontsetten, dan quamen te laet. De fusten verovert synde, liepen wij soo langhe voor den wint, totdat die maets, die geplundert hadden, het schudt daeruijt ghenomen. De portugysen ons vervolchden, meende, dat wij vluchten. De fusten gheplondert *[62]* synde, hebben den eenen laeten dryven, den anderen aen brandt ghesteecken[1], voorts bij de wint loopende om de loeff van de portugijsche armade te cryghen. De portugijsen, dat siende, hebben haere anckers laeten vallen. Desghelijcx hebben wij onse anckers mede laeten vallen door eenen gheweldighen stroom, dat wij de loeff niet cryghen en conden. Voorts hebben de portugijsen haere twee Schepen, die wij den eersten dach schadeloos ghemaeckt hadden, te loeffwaerts opgheroeyt met de fust, die sij noch hadden, vreesende, dat wij noch de loeff van haer cryghen souden. Alsoo laghen wij teghen malcanderen, sy costen bij ons comen, wij costen bij haer niet comen.

Den 30 do. hebben de portugijsen het volck uyt eenighe fusten ghelicht, vreesende deselve niet te connen beschermen ende aen brandt ghesteken ende, alsoo sij de loeff van ons hadden ende wij in lij van haer laghen, al brandende naer ons toe ghesonden ende een boodt daervoor om die op ons rechtaen te boochsenden. Meenende ons alsoo van de reede aff te cryghen, dan dreeff, Ghodt loff, mis.

Op do. na den middach hebben de portugijsen weder een fust aen brandt gesteken ende op ons affgesonden als met de voorste, dan is mis ghedreven. Voorts hebben de portugysen eenige fusten ghesoncken ende het volck in de Schepen ghenomen, alsoo wij naderhant den mast gesien hebben van een fust, die sij ghesoncken hadden.

Den 31sten maeckten wij wederom zeyl om bij de portugysen te comen ende sij mede, dan syluijden, als swaere Schepen, hebben veel verlooren, dan door den grooten wint[2] moestent wij weder setten, want de portugijsen alreede weder gheset hadden ende wij gheen middel saghen om bij haer te comen.

Den eersten Jannuaryo 1602 hebben wij weder zeijl ghemaeckt om bij de armade te comen, *[63]* desghelycx de portu-

1 Volgens *Begin* werden beide fusten verbrand.
2 In *Begin*, waarschijnlijker: wyl het stil werdt.

gijsen ende alsoo de portugysen veel verloren met seylen, hebben wij de loeff van haer ghekregen. De Portugijsen, dat siende, syn in malcanderen gheloopen ende naemen de vlucht in slachoorden, den Admirael int midden ende moesten Bantem verlaeten. Soo hebben wij geresolveert, wat wy doen souden, ofte wij darmade volghen soude ofte niet. Soo is ghoet gevonden de Armade te laten zeylen, nademael Bantum ontset was ende wij hebben onsen cours na Bantum ghenomen ende de portugyschen naer Ambona.

Den 2 do. hebben wij de Portugijsche Armade noch ghesien ontrent Jacatra. Des middaechs syn wij naer Bantum gheloopen, doch is de Armade van de portugijsen oock voorts gheseylt naer Ambona.

Den derden ditto Smorghens syn wij voor de Stadt van Bantum gecomen, Godt loff ende aldaer seer willecom gheweest met seer veel versoex[1], wilde niet ghelooven, dat de portugijsen gheslaghen waren, dan, daernaer hetselve vernemende, syn zeer verwondert ende verblyt geweest ende waren veel beter ghesien als oeyt te voren.

De Portugysen Armade scheyde van Goa den 6 meij 1601, waren 8 maenden onderweghen geweest. Wij vonden eenige brieven van den Viceroy van Goa, vermeldende, dat haer Commissy was de stadt van Bantum te veroveren ende haer aldergrootste vyant, den Coninck van Sinda[2], te straffen ende de Stat S[3] vast te maecken, ghelyck oock Francisca Sousa, een van de Cappiteynen van 't fust, die wij ghevanghen hadden, selffs oock verclaerde, dat se conspiratie hadde met eenighe groote Heeren van Bantem, die haer te hulpe souden comen ende haer meening was een aenslach te maeken op de groote Basar[4] om het volck aldaer te locken ende alsdan op de Sijneesche huijsen aen te vallen, deselve in te nemen ende twyffelden niet, haer voet opt landt hebbende, ofte souden de Stadt veroveren. Dan door comste van onse Schepen *[64]* is hetselve, Godt loff, verlet. Voort de Stadt verovert synde, was haer meening te loopen naer Ambona ende Ternatij om deselve mede tot ghehoorsaemheyt te dwinghen onder den Coninck van Spaegnien om ons alsoo uyt de Indis te verdryven. Dan Godt heeft haer

1 Is bedoeld: uitnodigingen of bezoek?
2 Dit moet wel Sunda zijn. Maar is hier nu de koning van Jakatra (= Sunda Klapa, p. 477, noot 4) bedoeld?
3 Er staat duidelijk een S; wordt Sunda Klapa, Jakatra, bedoeld?
4 Hier is toch zeker sprake van Bantam! Zo verstond *Recht op Buit*, p. 189 het ook. *Begin* geeft dit detail niet.

aenslach teniet ghemaeckt, alsoo dat haer gantsche armade te schande ghekomen is, daer sij al haer macht van Indien aen te coste gheleyt hadden. Dese armade hadde veel Gelts ende Canelij[1] mede om alsoo de Inwoonders met hetselve om te coopen. Dan is haer ghantsch naer haer meeningh misluckt. Alsoo ons Francisca de Sousa seyde, allreede grooten twist in de vloodt was onder de Jesuyten ende monnycken[2], wije de beste plaets te Bantum besitten soude, conde alreede niet accorderen, twisteden om tvel, eer den beer ghevanghen was[3].

Namen der Capiteinen van de craecken.

Vijff craecken ofte galioenen van Goa, waervan was Admiral Anderia Fortudam de Mandozo, tschip groot synde	800 lasten.
Den viceAdmirael Thomas de Zuza de Roncha[4], tschip groot ontrent	600 lasten.
Francisca da Silvam de Menes, groot ontrent	400 last.
Antho. de Zuza Zelead, groot ontrent 4 ofte 500 lasten	400 last.
Don Lope Dalmeyde, ontrent groot 3 ofte 400 last	300 last.
Van Mallacca waren twee craecken.	
Cappiteijn Trapiana Rodrigo del Castelbravo[5], groot 3 ofte 400 last	400 last.
Gorghe Pinte, groot ontrent	400 last.
Van Cochin een craeck.	
Cappiteyn Sebastiaen Suares, groot 3 ofte 400 last	300 last.
Tsamen ontrent	3600 last.

1 Kaneel, van Ceylon. Wilde men die in de archipel verkopen? Ik kan me niet voorstellen, dat men die zou gebruiken om de bevolking pro-Portugees te maken!
2 Daaronder verstond men bedelmonniken, althans andere monniken dan de Jezuïeten.
3 Vgl. *Recht op Buit*, p. 189.
4 Men bedenke, dat men hier te maken heeft met een door notaris Kick gemaakte copie. Wij hebben boven reeds gezien (p. 460, noot 2), dat afwijkingen in spelling verre van ongewoon waren. De schrijfwijze in *Recht op Buit*, p. 188 van de nu gegeven namen wijkt iets af van de onze en komt meer overeen met die in *Begin*. In *Engelse Vertaling* staan de namen nog weer wat anders (p. 207). In de *facsimile* uitgave van Jure Praedae vind ik Andreas Furtado Mendoza, Thomas Sousa de Roncha, Franciscus Silva Menezius, Antonius Sousa, Lopez Dalmeida, Georgius Pinteus, Sebastiano Suario, Andrea Rodericus Palota. De Groot volgt dus een schrijfwijze, die het dichtst bij onze tekst staat.
5 Er kan ook staan Castelbrano, in *Recht op Buit* en *Begin* staat Trayano Rodrigues de Castelbianco, in *Engelse Vertaling* Trajano Rodrigues Castelbranco: *Scheepstocht* p. 238 geeft ook Castelbianco. Dat geeft trouwens ook de *facsimile*-uitgave: Traianus Rodericus Castelliblancuis.

Voorts de naemen van alle de fusten ende bargentins[1], hoe groot, dat se waren, is mij onbekent, dan dat Andria Rodriga Palhota General was van alle de fusten. Alsoo Ons Francisca de Susa, capiteyn van de Galiote, die ons *[65]* ghevanghen was, verclaerde te zyn 800 gheboren portugijsen in de Armade, voort de reste Mestises ende portugijsen, die in Indien gheboren waren tot 1500 toe[2], soldaten behalven de Bootsgheselle. Den Admirael had op 16 metalen stucken, den viceAdmirael oock 16 stucken, voorts de reste 12 stucken behalven bassen ende steenstucken; de fusten hadden op elck een kokerstuck[3] van Metael[4] ende elck twee bassen van metael.

De hollantsche Schepen waeren groot

Het Schip gnal. Gelderlandt, daer den Admiral op was, Wolffert Harmansz. ende Schipper Jan le Bruijn, hadde op 18 stucken, 6 metalen, 12 yseren, was groot ontrent	250 last.
Had op 110 mannen	
Het Schip ghenaemt Seelant, daer Viceadmiral op was Hans Bouwers de Jonghe ende schipper Jan Cornelisz., hadt op 18 stucken, 6 metalen, 12 yseren, groot ontrent	200 last.
Had op 98 mannen.	
Het Schip Utrecht, daer coopman op was Cornelis van Gheyn[5] ende schipper Jan Mertensz., had op 14 stucken, was groot ontrent	130 last.
Had op ontrent 60 mannen.	
Het Schip, ghenaemt den Wachter, daer Coopman op was Claes Gaeff ende Schipper Gerrit Cornelisz.[6], had op 8 stucken, groot ontrent	65 last.
Had op ontrent 36 mannen.	

1 Bargentin, bergantijn, brigantijn, een licht vracht- en oorlogsschip, gelijkend op een brik.
2 Evenzo in *Recht op Buit*, p. 189, niet in *Begin*.
3 Kokerstuck. Het is mij niet bekend wat de bijzonderheden van deze soort geschut zijn.
4 Brons.
5 Hij geeft zelf in de onder volgende verklaring op: op de Gelderland, wat ook *Opkomst*, II, p. 261 vermeldt, die Willem Verhagen opgeeft als koopman op de Utrecht.
6 T.a.p. vermoedelijk juister: Gerrit Hendricksz. De namen der kooplieden op de laatste twee schepen worden daar niet genoemd.

Het Jacht ghenaemt het duyffken, daer coopman op was Jacob de Feijter, had op 6 stucken, groot ontrent 25 last.

Hadde op ontrent 15 mannen.

Tsamen 670 last.

Alsoo dat wij tsaemen sterck waren ontrent 315 mannen in onse heele vloote ende mochten sooveel lasten niet maecken altsaemen als haer Admirael alleen[1]. Met dese cleene macht heeft Godt de geweldighe hoochmoet van de portugysen terneder gheleyt, waerover Hem sij loff, prijs ende danck van eeuwicheyt tot eeuwicheyt, Amen. Ende was onderteykent Hans Bouwer de Jonghe.

Op huyden den XXVIIen September ao. 1604 *[66]* compareerde voor mij Notarius Publicus deersaeme Hans Bouwer de Jonghe, coopman binnen deser Stede, out ontrent 32 Jaren ende verclaerde den inhout deses (bij syn eyghen handt gheteekent) warachtich ende inderwaerheyt alsoo gheschiet te wesen. Actum ut supra ende was onderteekent Bruyningh, Nots. pus.

Ghecollationneert iegens den principalen, gheschreven ende onderteekent als boven, is dese copie daermede bevonden te accorderen. Op huijden den VIIen Octobrij ao. XVIc. vier. Ita Attestor W. Kick, Nots. Pub. 1604.

[67] (6). *Attestatie ende verclaringe van den Admirael Wulphert Harmansoon van de hostiliteyt ende tyrannique proceduren der Portugysen*

Ik Wolfert Hermssen verclaere ende attestere midtsdesen op eere ende trouwe bij ware Christelijcke woorden in solempnellen eede waer te syn, dat ick in de Jaere sestienhondert ende een met vyff schepen (over welcke de bewinthebberen mij Admirael ghestelt hadden) van hier ghevaren ben na de Oostindiens ende ontrent Bantum ghekomen zijnde, hebben verstaen, dat aldaer gearriveert waren sekere portugijsche Schepen soo groote als cleyne ontrent 25 ofte 30 int ghetal om die Stadt Bantam voorsz. in te nemen ofte eenige forteressen te maecken, daermede sy de navigatie van de Hollanders souden moghen verhinderen ende, Godt Almachtich ons courageren de, hebben gheresolveert

1 Dit detail geeft ook *Recht op Buit*, p. 189.

deselve te besichtighen ende door Godts ghenade soo veel te weghen ghebracht, dat sij eyndelingh (na diversche aenvallen ende schermutsinghen) hebben moeten ruijmen ende Bantum verlaten, ingenomen hebbende twee van de portugijsche galioten ende daerin ghevonden eenighe portugijsen, die wij ghevanghen naemen. Dwelck alsoo gheschiet wesende, sijn gearriveert tot Bantam opten derden Jannuaryo XVIc drye[1], alwaer wy van den Gouverneur ende Inwoonders wel ontfanghen wirden, die ons groote eere bewesen. Hebbende aldaer verstaen bij brieven van Franck Verdoes[2], die *[68]* groote tirannye ende leelycke moort, die de portugijsen onse nederlanders door haere schandelycke verraderyen ghedaen hadden ende voorts onse vloote verdeelt in tween byt Eylandt Bouton, namentlyck Tschip Zeelandt (zijnde ons viceadmiral) ende Uytrecht naer Banda[3], Gelderlandt, die Wachter ende 't Duyffgien naer Terrenata, alwaer wij ontrent int leste van februaryo ao. voorsz.[4] arriveerden, hoewel teghen moson tot groote spijt ende leedt van de portugijsen ende verwonderinge van de Ternatanen, die ons in breede vertrocken[5], tgene de portugijsen verraderlyck op Tidor hadden geattenteert tegen eenen magellannesvaerder van Rotterdamme[6], daervan sy noch eenige gevangenen bij hen hadden ende, naerdat wij vier ofte vijff daghen in Terranata waren ghearriveert, vont ick raetsaem (alsoo die portugijsen op Tidor haere ghevangens, bij ons voor Bantum verovert, niet en versochten) haer tselve door brieven te doen presenteeren ende requireerde (om periculen te verhoeden) aen den Coninck van Terranata convoij voor de onse, die den Sabandar met syn secretaris ende een van syn Caracolen ofte Schepen ons mede deden[7] ende hebbe alsoo in Ambassaderie ghesonden een Jonckman van syn Excie.[8], genaemt Pieter de Wale, als ghesant ende neffens hem

1 Ten rechte: 2.
2 Frank van der Does nam als adelborst deel aan de Eerste Schipvaart, als onderkoopman (ondercommies) aan de Tweede, waarbij Warwyck hem als hoofd van de loge te Ternate achterliet. Van Neck nam hem op zijn tweede reis weer aan boord. Wat hier staat, zal wel betrekking hebben op de executie der Nederlanders te Macao.
3 Dit wordt niet vermeld in *Begin*.
4 Volgens *Begin* 17 februari.
5 Vertrocken, verhaald, verteld.
6 Zie boven de verklaring der beide Antheunisz. en.
7 In de zin van: gaven.
8 *Scheepstocht* (p. 222 vlg.) vermeldt bij deze scheepstocht enige malen, dat geschenken namens graaf Maurits van Nassau werden uitgereikt. Had hij ook een vertegenwoordiger meegezonden? Pieter de Wale was koopman op het Duifje sedert de dood op 15 aug. 1602 van De Feyter (vgl. p. 480), en stierf 10 sept. d.a.v. (*Scheepstocht*, p. 244).

mijn Cosyn Aert Wolferts ende Willem Verhaaghen[1] als syn dienaers gheheel gedesguiseert in cleedinghe, sulx dat degene, die se tevoren ghesien hadden, hen niet en souden hebben ghekent, belastende henluijden *[69]* alle drye, dat zy alles wel scherpelyck zouden doorsien ende die ghelegentheyt te water ende te lande vernemen. Bij den brieff, henluijden medegheven, gheschreven aen den gouverneur vant casteel van Tidor, versochte ick wten naem van onsen prince ontslaginge van de ghevangens ende restitutie van Schip ende goet, bij henluijden (soo wij sekerlyck verstaen hadden) verraderlyck verrovert, haer aenbiedende gheleijde omme die portugische ghevanghens, bij ons voor Bantam vechtender handt ghekregen, alsdan te mogen lossen. Waerop den Gouverneur henluijden antwoorde met de syne te sullen spreecken, byet ons handelinge aen, soot wyt begeeren, ghelijck sy oock overbodich[2] waren met ons consent te doen, versochten mede vriendel. hem te willen senden een van de portugijsche soldaten, die wij ghevanghen hadden ende de onse, wedergekeert synde, hebben rapport ghedaen vant goet tractement ende heerlijck[3] ontfanghen groetenisse van verscheijden persoonen ende onder andere van een paep, gheboren van Vlissingen, out ontrent XXI ofte twee en twintich jaren, die mij expresselyck deden waerschuwen, dat ick doch geen Spijse van de portugijsen en soude nuttighen, want waren (als sy op haer beste schijnen te syn) Schelmen ende moordenaers. Vertrock oock aen Pieter de Wael, alle die spijsen, die sy de Magelanesvaerders gesonden hadden, met fenijn vergeven was[4]. Opt versoeck van den Gouverneur ende syne presentatie (die beneffens dien het schandelyck verraet verschoonde) hebbe hem ghesonden in plaets van een slecht soldaet een cappiteyn *[70]* gnal[5]. Francisco del Susa de Teves, sone van den Contodor mayor van Portugael, die mij beloofde als Edelman ende Cappiteyn van (van) eeren weder te sullen comen ende daerbeneffens Pr. de Wale voorn. ende het geleyde van den Coninck van Terranata ende versochten aen Gouverneur van Tidor voorsz. my mede een gevanghen van de Nederlanders te willen zenden, hem oock vrye handelinge presenterende ende alsoo die weder-

1 De koopman van de Utrecht, zie boven p. 479, noot 5.
2 Overbodich, bereid.
3 Wel bedoeld: eerlijck.
4 Zie boven, p. 465.
5 Verschrijving voor: ghen(aemt).

comste van den voorn. Pieter de Wael ende den Cappiteyn met het andere geselschap vertoeffde ende dat ick oock tydinghe tot meermaelen ontfinck, dat deselve Cappiteyn ende Die Wale aldaer ghehouden wirden, dede ick tegens den Avont alle de portugysche ghevangens (die tevorens los ghegaen hadden) sluijten, doch wy creghen op middernacht tydinghe, dat sy op comender weghe waren ende quamen des smorghens aen boorde met eenighe presenten, segghende noch meerder onder weghen te Zyn, oock den ghevanghen Magelanesvaerder met die pape, maer alsoo die pape noch die ghevanghen, die ick eyschte, bij de presenten (wesende eenige vruchten ende levendighe beesten) niet en quamen, was ick seer qualyck tevreden ende weygherde tontfanghen, tghene sy ons sonden, sonder te begheeren, dat daervan yets aen boorde soude comen. Doch door bidden van den Cappiteijn en de andere portugijsen verwillichde henluijden deselffde te genieten. Den Gouverneur van Tidor, door andere verstaende, tgene bij mij geschiet was ende dat hij gheen antwoort creech *[71]*, beweechden den Coninck van Tidor om aen mij te schrijven, ghelijck geschiede. Welcken brieff ick beantwoorde (ghelyck hierachter bij de copien van deen ende dander te sien is[1]), hem deselve met Pieter de Wael sendende. Den Cappiteyn ende andere gevangens weijgerde ick ende versochte ten derdenmael, tgene voorsz. is, met Pieter de Wael te willen senden ende presenteerde voor een gevanghen bootsman van den Magelanesvaerder henluijden te laeten volghen vier portughijsen soldaten. Alvoren deselve de Waele animerende ende hem belaste vrijmoedich te willen wesen int spreken, die haer onder andere propoosten (volghende syn relatie, aen mij gedaen) zeyde op haer hoede te willen zijn, want lange ghenoech met ons gespot hadden, dewijle sij zoodanighe deuchdelycke presentatie niet en wilden accepteren, welcke woorden sij in bedencken naemen ende allen 'tselve niet tegenstaende hebben evenwel den Bootsman, bij haer ghevangen van de Maghelanesvaerders, noch oock die pape (die verclaerde seer gaerne met mij te willen spreken, soot den Gouverneur hadde willen consenteren) niet begeeren te laten volghen ofte tot ons comen. Dan tgene haer beweechde mij met hope ende ghoede beloften te paeyen, was het verwachten van een scheepken met victualijen, ammunitie ende eenighe soldaten van de Manelies[2], die tot assistentie van de Portugysen op Tidor souden comen, hoewel die van Manelies Spaignaerden

1 Deze copieën komen in ons manuscript niet voor.
2 De Filippijnen.

syn. Dwelck sy[1] vier ofte vijff daghen naer de laeste brieven, bij ons aen haer gheschreven, vernamen gecommen te syn bij tlandt van Gillola[2]. Die portugysen, als loos ende boos wesende, *[72]* gaven uijt, datter drye groote Schepen ghesien waren bij Makian, doch eer wij wisten, dattet haer vals uijtgheven was, sonde ick beyde de Jachten aff om zulcx te besichtighen. Dan en hebben niet gevonden. Maer in't wederkeeren door contrarienwint zijn iegens den avont wederghekomen ende hebben moeten laveren om de reede te kryghen. Ende int laveren siende, dat sy contrarien wech gheweest waren, hebben vernomen een zeijl ende, mij'tselve adverterende, versochten mijn wille, daerop ick henluyden dede weten, dat sij daer naer souden toeloopen. Maer alsoo den avont op de hant quam, vreesden tselve te missen door die donckerheijt des Nachts, soodat den eenen tzee liep ende den anderen naer Tidor om die incomste te verhinderen. Des nachts (alsoo mij van de Ternataenen gheseyt werde) hadden seer hooren schieten, sonden derhalven de Saloupe met seventhien mannen musquettiers omme de Jachten te soecken ende henluijden te seconderen ende, soot van doene waere, henluyden weder ten eersten by ons te voeghen omme, hen niet machtich vindende, deselve te assisteren ende, datter meerder Schepen mochten sijn, ons tselve te verwittighen. Des nachts gheseylt hebbende, is bij henluyden teghens den dagheraet een schip (wesende een prys) ghesien, meenden eerst, ons Jacht was. Daerbij synde, resolveerden de onse tselve van achteren aen te comen om hem op de zyde een Chargie te doen. Dwelck gheschiet synde, hebben hem geënteert, alsoo Pieter de Wale ende onsen hoochbootsman Dierick Janssen (die tcommandement hadden) sulx gheraetsaem vonden ende, tselve ghedaen wesende, saghen, dattet Schip verlaeten ende in den gront gehouwen was, soo leck, dattet sincken wilde, waerdeur *[73]* zyt met balien[3] aen ons boort brochten. Int welcke wy vonden twee metalen stucken geschuts, van de Magelanesvaerders ghenomen[4], mitsgaders eenige metalen Bassen ende steenstucken. Die ladinge was tmeerendeel rys, nat synde, Araque[5], eenighe vaetgens bosskruijt, porcheleijn ende sommighe rollekens syde (dewelcke daernaer de maets tot buijt ghegheven wirt). Die natte Rys

1 Is misschien bedoeld: wy?
2 Dat is het eiland Halmaheira.
3 Balieën, hozen.
4 Het voorgaande zeer kort overgenomen in *Recht op Buit*, p. 179.
5 Arak, gedistilleerd, van rijst of suiker gestookt.

gaven wij den armen ende die se begeerden, de drooghe hielden voor provisie van de Schepen ende de koeyen, bocken, herten ende hoenderen werden verschoncken ende gegheten ende, naerdat wij ontrent drye weken hiermede doorghebracht hadden ende dat het ghewas, oock die betalinge van den Coninck, onghereet was, naemen wij afscheijt ende oorloff, latende twee portugijsche ghevanghens op Ternate teghens den voorsz. ghevanghen Magelanesvaerder, in plaetse van de vier, die wij daer eerst voor ghepresenteert hadden ende bij henluyden niet aenghenomen was ende hebbe verstaen, dat deselve twee portugijsen daernaer door hulpe van eenen verrader wechgheloopen ende ontcomen syn.

Ende voorts syn wij vertrocken naer Banda, alwaer wy arriveerden int leste van meert[1], daer wij onse ladinghe verwachten tot in Junio. Middelertyt liet ick de portugijse gevangens, die ick soolanghe bij mij ghehouden hadden op hope als voren, vrijgaen naer Amboynne by de haere met gheleyde, Victualie ende wapenen[2], die sij ons wedersonden met eenen Jongen van ontrent 16 ofte 17 Jaren, gheboren van Rotterdam, ghekomen van de ghenomen Magelanesvaerder in Tidor ende hebben deselve ghevangen portugijsen als voren onder diversche andere redenen ende propoosten vermaent, die beloften, tot Bantum geschiet ende dat my niet onbewust was haere groote moordadicheyt ende tirannye, tot Tidor ghedaen, Item het ophanghen ende ombrenghen vant volck *[74]* van den Admirael Jacob van Neck tot Maccau als andersints meer, voor ende naer bij henluyden gepleecht, sulx dat sy wel verdient hadden een ghelycke straffe, maer dat ick nochtans myn woort ende belofte soude houden op vaste hope, dat ick met deucht deucht soude winnen ende haer valsch verradershert ende ondeucht doen veranderen, soo se winnelyck waren. Ende soo sy evenwel contineerden in haer boos ende Godloos voornemen, dat wijluijden naemaels ghenootsaeckt souden wesen henluyden niet alleen teghen te staen, maer oock die groote tijrannye, aen de onnoosele gedaen, te wreecken, als wesende een volck, die den Orloch langhen tyt hadden gepleegt ende door sulcken doen ons niet en vervaerden, maer veeleer daerdoor te dapperder souden werden geanimeert om ons over soodanighe wreede tyrannijen te wreecken. Door welcke ende meer andere diergelycke waerschuwinghen als oock uijt vreese, dat sij noch meenden, dat

1 Volgens *Begin* 14 maart.
2 Vermeld in *Recht op Buit*, p. 191-192, niet vermeld in *Begin*.

henluijden eenich leet souden werden aenghedaen, sij beweecht sijn gheworden tot tranen te laten. Ende hebben voorts ten proffyte van de Compe. onse twee Schepen, Utrecht ende den Wachter genaemt, ghesonden naer Terranata neffens het verlaten schipken ofte die prijse, als voren bij ons ghevonden, dwelck wij den Coninck van Ternata hebben geschoncken.

Naer desen syn eenige van de principaelste van Amboijna, te weten den Gouverneur van Itu[1] ende andere gequalificeerde persoonen ghevlucht tot opt Eijlant Ceran, alwaer zyluyden ons Jacht het Duyfken vonden ende syn daermede tot ons ghekomen tot Banda, doende haer beclach over de portugysen, die sy seyden *[75]* seer moordalyck int innemen van verscheyden plaetsen ghehandelt te hebben, vrouwen ende kinderen vermoordende, in stucken houdende, die buijck opsnydende ende meer andere tirannie naer haerluyder aert bedryvende ende alsoo sy te kennen gaven, dat dit ongheval henluyden was overghekomen, door faveur aen onse natie bethoont, versochten daeromme aen mij assistentie ende dat met een heftich bedroeft ghelaet. Sulx dat hetselve moyelyck om te sien was ende seer verdrietich om hooren. Ick werde uijt Mededooghentheyt seer beweecht ende ontsteken, maer de macht ontbrack mij henluyden te helpen. Doch ick belooffde den haren mede te nemen ende aen syn princelycke Excie. ende de moghende Ed. Heeren Staten te recommanderen ende mede aen de Admiraels haere dienaers.

Tghene voorsz. is, verclaere ick warachtich te wesen, seggende uyt redene van wetenschap, ten deele selfs ghesien, ghehoort, present om ende by gheweest te hebben ende eensdeels uyt andere vernomen ende sekerlyck verstaen, ghelyck die verclaringhe sulx mede brengt. In teeken van waerheyt hebbe ick desen met myn gewoonelycke signature gheconfirmeert. In Amstelredamme den vyffden Octobris an.XVIc vier. Ende was onderteykent W. Harmans ende mij present Brunings Nots. Pub.

Gecollationneert jeghens den principalen, gheschreven ende onderteeckent als boven, is dese copie daermede bevonden te accorderen. Op huijden den IX Octobris. Ita attestor, W. Kick, Nots. Publs. 1604.

1 *Recht op Buit*, p. 190, waar het nu volgende is overgenomen, staat voor deze plaatsnaam, die ten rechte Hitu heet, Itys, evenals in *Engelse Vertaling*. Dit kan slechts een leesfout van De Groot zijn. Zie ook *Recht op Buit*, p. 191 voor het nu volgende. Niet vermeld in *Begin*.

[76] (7). *Attestatie van Cornelis van Gein, van Tiel, oppercoopman vant Schip Geldrant*

Op huyden den 21 September ao. XVIc vier compareerde voor my Jan Franssen Bruijnick, Openbaer Notaris, tot Amstelredamme residerende, bij den hove van Hollandt geadmitteert, ter presentie van de ondergheschreven ghetuijghen d'eersaeme Cornelis van der Geyn, van Tiel, out ontrent 31 Jaeren ende heeft op eere ende trouwe bij ware Christelyke woorden in plaetse van solempnellen eede ter Instantie ende versoecke van de bewinthebberen van de Oostindische Compie. deser voorsz. stede Amstelredamme verclaert, ghetuijcht ende gheaffirmeert, hoe warachtich is, dat hij deposant tot twee verscheyden reyse is gheweest in Oostindien[1], synde deerste reijse voor onder-Coopman op den Schepe, ghenaemt Mauritius, uytghevaren in den Jaere XVc acht ende tnegentich onder tcommandement van den Admirael Jacob van Neck ende, tot Bantem ghearriveert wesende, is hij deposant door ordere van den admirael overghetreden vant Schip Mauritius op tschip ghenaemt Utrecht ende met hetselve van daer ghevaeren naer Ambon omme voorts te loopen naer de Maluccas[2] ende, synde opt voorsz. eylant Ambon in den Jaere XVc negen ende negentich, hebben bevonden, dat de portugijsen (die aldaer meester waren) vant Casteel onneenich gheweest zijn mette Inwoonders vant voorsz. eylandt ende, naerdat syluyden aldaer waeren ghekomen, hebben deselve portugijsen bij alle middelen gesocht mette voorsz. inwoonders te accorderen omme henluyden te bedrieghen[3], suspect te maecken ende soo verre te wege te brenghen, dat sij aldaer *[77]* gheen acces souden vinden omme te moghen handelen, dwelck henluijden soo door den Gouverneur als andere vant principale volck vant voorsz. eylant daghelijcx wirt gheopenbaert ende te kennen gegheven, die oock verclaerden, dat de voorsz. portugijsen tot dien eynde vrouwen hadden uytgesonden[4] ende, naerdien syluijden aldaer ontrent 2 maenden ende een halff vertoufft hadden, syn voorts gheseylt naer Tarranade, alwaer comende, hebben syluyden mede die van Taranade teghen die van Tidor (een plaetse, daer die portugijsen oock

1 Onjuist is dus het vermoeden, geuit *Tweede Schipvaart*, I, p. LXX, dat hij ook aan de eerste schipvaart zou hebben deelgenomen.
2 Dus onder het commando van Warwijck.
3 Vgl. *Recht op Buit*, p. 167 en vooral p. 185-186.
4 Moet hier gedacht worden aan met Portugezen getrouwde Ambonse vrouwen, die hun verwanten tegen de Nederlanders moesten opzetten?

meester syn) onneenich ghevonden ende naer haerluijden arrivement is bij deselve portugijsen alle naersticheyt ende vlydt aengewendt omme metten coninck van Tarranade t'accorderen, hem doende groote beloften van schenckagie ende verreeringhen, teneijnde hij met haere schepen niet en soude handelen, soekende de portugysen henluyden suspect te maecken bij den voorsz. Coninck, alsoo sy te kennen gaven, dat sijluijden waren boos, quaet volck, seeroovers ende piraten, die anders niet en quamen dan om henluyden te beschadighen ende sijn landt te verraden ende hebben die voorsz. portugijsen tenselven tijde twee schepen affgheveerdicht, teene naer Mallacca ende dander naer de Phillipinen, versoeckende assistentie omme die hollantsche Schepen, die aldaer weder soude moghen comen, te resisteren ende teghens te staen ende naerdien sij met haere Schepen naer Malucas tot Bantum weder waren aengheloopen, syn voorts gheseylt ende[1] ghecomen aent eylandt van Sta. Helena ontrent in de maendt mayus ao. 1600, hebbende aldaer ghevonden vier portugijsche caraecken, waerdeur sy haere Schepen, als wesende maer met hen twee, hebben gheset te wintwaerts onder tvoorsz. eylandt ontrent een quartier mijls van de vier Caraecken, hebbende den admyrael Wybrant *[78]* Warwyck hem, deposant, gesonden met een brieff aen den oversten van de voorsz. Caraecken, ghenaemt naer zyn best onthouden Don Jeronimo ofte Don Francisco Continio[2], met versoeck, dat syluyden wilden toelaeten om hen aldaer van versch water te versien ende te refrescheren, twelck de voorsz. overste henluyden belooffde, bijaldien sy haer wilden begheven onder syn vlagge ofte Admiraelschap. Ende alsoo den admirael d'selve niet en wilde betrouwen, syn sij aldaer blyven legghen, sulx dan ieghens den avont noch een Caraeck hem verthoont heeft by tvoorsz. Eijlandt, die syluijden hebben toegheroepen, datter noch vier Caraecken van syn compie. laghen ende, deselve henluijden niet vertrouwende uijt oorsaecke, dat sij hollanders waren, is weder naer zee gheloopen, nietteghenstaende de portugijsen selffs uijt haer Schepen hem toeriepen. Ende alsoo eenich van hen volck[3] door last van den Admiral twee daghen daernaer aen landt wilde varen, ghelijck sij ghewoon waren om vervarschinge te halen, hebben bevonden sekere portugijsen, sterck wesende met gheweer,

1 Overgenomen in *Recht op Buit*, p. 177, de *Engelse Vertaling*, p. 195 lijkt mij bepaald minder juist.
2 Dom Jeronimo Coutinho.
3 Dus: van de Nederlanders.

aen lande, die ghenoechsaem bethoonden, dat sij aldaer ghekomen waren om henluyden te crencken, alsoo sy nacht ende dach aldaer bleven legghen, waerdeur sijluijden ghedrongen syn gheworden van daer te scheyden met veele siecken ende ghebreck van water.

Verclaert voorder, dat hy deposant in den Jaere XVIc ende een wederom van hier is ghevaren na de Oostindien voor oppercoopman opt Schip ghenaemt Gelderlandt onder tbeleyt van den Admirael Wolffert Harmanssen ende[1], onder de linije ghekomen zynde ontrent vijf graden bij Noorden, hebben ghevonden een portugysche Carveel, geladen met wynen, *[79]* Olije, meel ende amandelen, die ghedestineert was op Pernambucquo in bresil, welcke Caraveel syluyden met twee schuijten hebben overmandt ende, alsoo de Bootsgesellen uyt haer selffs auctoriteyt buijten last van den Admyrael eenige moetwille ende Insolentie daerin hadde bedreven, heeft dvoorn. Admirael haer daerover rigoureuselyck doen straffen ende beneffens dien dvoorn. Bootsghesellen aen de voorn. portugysen doen restitueren alles, wes sy uijte voorsz. Carveel ghedraghen hadden ende deselve Caraveel onbeschadicht van hem laeten gaen. Ende, voorder zeylende, syn ghecomen ontrent Bantum, alwaer henluijden verwitticht wirde, dat aldaer laegen portugysche schepen, soo groot als cleyne tot ontrent vyffendetwintich ofte dertich in ghetal, die aldaer waren ghekomen om de Stadt van Bantum in te nemen ende tinvaderen, sulx dat sij hoochnoodich hebben ghevonden tot conservatie van de neeringhe ende Oostindische Navigatie die portugijsen te besichtighen op hope van henluyden door Godts genade te resisteren ende zyluijden, zeylende ende haer Cours houdende, alsofte sij naer Bantam wilden, hebben twee portugysche Schepen gevonden, die gesepareert laghen, waerover, zyluijden na deselve toelopende, syn ses andere van de voorsz. portugysche schepen na henluyden toeghekomen om henluijden vijantlyck te rescontreren, waerdeur sij genootsaeckt waren de voorsz. twee schepen aen te tasten ende daerop te schieten[2] ende, door storm ende onweder van den anderen raeckende, hebben sijluijden twee daghen daernaer twee van de portugijsche galyaten ghenomen, *[80]* in dewelcke sy ghevonden hebben sekere portugijsen ende

1 Het nu volgende in *Recht op Buit*, p. 251, dus niet in het elfde, het historische hoofdstuk, maar in het twaalfde, dat als Mare Liberum van ouds bekend is.

2 Deze voorstelling van zaken wijkt wel af van die van Bouwer!

swerten ende ontrent twaelff ende derthien portugysen ghevanghen, die henluijden verclaerden, dat sij aldaer ghekomen waren met vaste resolutie om Bantum in te nemen ende een fort te maecken ende mede alle dandere plaetsen, daer die nederlanders trafiqueerden ende acces hadden als Ambon, Banda ende Terranada. Ende naedien sij haere saecke tot Bantam voorsz. hadden uytgerecht, syn drye schepen naer Terranada ende twee na Banda gheloopen ende, die Schepen in Terranada gecommen synde, hebben verstaen, dat by de portugijsen ghevanghen was een Bootsman van Rotterdam, die deselve portugijsen seer rigoureuselyck tracteerden, zulx dat sij uijt mededooghentheyt denselven gesocht hebben uijt haer handen te ghekryghen ende daervoren ghepresenteert te laeten uijtgaen drye portugijsen[1] ende tot meerder versekeringe die cappiteyn van een Galiotte op sijn woort derwaerts ghesonden, die henluijden rapporteerden, dat sij den ghevanghen niet en wilde loslaeten. Dienvolgende is den Admijrael met twee van sijn schepen gheloopen van Terranado naer Banda voorsz., latende op Terranado drie portugijsche ghevangenen, met dewelcke hij verhoopte den voorsz. ghevanghen van Rotterdam te rançonneren, die door hulpe van een duyts verrader bij nachte ontcomen ende na Tidor ghekomen syn. Ende nietteghenstaende dies hebben evenwel den voorsz. Rotterdammer niet willen laeten gaen. Den Admirael, in Banda ghekomen synde, heeft verstaen, dat de armade van de portugysen in Ambon lach, alwaer sij met gewelt ende groote Tirannye inghenomen ende overweldicht hebben diversche cleyne stedekens *[81]* ende dorpen ende de Inwoonders seer wreedelyck ende rigoureuselijck ghetracteert, overmits sij met de nederlanders ghehandelt ende hunlieden vrientschap bewesen hadden. Alle tselve nietteghenstaende heeft den admirael voornt. den Cappiteyn van de Galiote met de reste van dander ghevanghens vrij passeren ende naer Ambon passeren laeten, hen medeghevende gheweer, spys ende dranck, op hope dat sij door alsoodanighe weldaet haer herten souden beweghen omme de voorgaende vyantschap ende ghepleechde tirannye na te laten. Daernaer heeft den Admirael wederom twee schepen met namen Utrecht ende den Wachter ghesonden naer Terranata om aldaer te handelen ende haer ladinghe te becomen. Middelertyt is de Portugijsche Armade aldaer weder gearriveert met hun seven schepen ende vier Galiotten net sekere

1 De verklaring wijkt hier en daar iets af van die van Wolfert Hermansz.

Caracoren ende gaen ligghen onder t'eijlandt Makian[1] ende, naerdien sij aldaer gheleghen hadden ontrent acht ofte thien daghen, hebben de Inwoonders vantselve eylandt ghesocht hulpe ende assistentie van den Coninck van Terranada omme te moghen met schepen ofte schuijten vluchten ende hen berghen in Terranada, waerover den Coninck henluyden[2] daertoe versocht ende haer hulpe begheert heeft, belovende met syn Caracoren te volghen ende teghens den avont sijn sij ghekomen byt voorsz. eylandt, Makian ghenoemt, alwaer sij de portugysen gheset vonden ende ghesien, dat sij aen brandt hadden ghesteken het principaelste stedeken vant voorsz. eylant, ghenaemt Tavoso[3], ende des smorgens syn de portugysen met twee van haer beste schepen, wel gemant, ende vier galioten naer haer Schepen toegecomen omme haer te Invaderen *[82]* ofte beschadighen ende, na den Noen bij hen ghekomen sijnde, hebben ieghens den andere tot een stuck in den avont doende gheweest ende treffelyck gheschoten ende, op henluijden door Godes ghenade niet connende te wege brenghen, syn weder naer haer vlote ghekeert. Ontrent een maent daernaer heeft den voorsz. Coninck van Terranata henluyden weder versocht om hem te willen convoyeren naer het voorsz. eylandt van Makian, alwaer die portugijse armade noch was leggende, die vast continueerden dvoorsz. inwoonders groot leet ende hinder te doen ende niet anders sochten dan tvoorsz. eylandt te overmeesteren ende in te nemen, welck sij oock hebben gedaen ende, den coninck selffs in persoone met 20 Carracoren derrewaerts roeyende ende teijlandt Tidor ghepasseert zynde, syn hem bejegent ende aenghekomen 15 portugijsche Caracoren, die de voorsz. Caracoren van den Coninck hebben aenghevallen ende int eerst, de Coninck seer stil synde, heeft henluyden laeten begaen, ter tyt toe eenige van syn volck ghequetst ende doot waren ende, alsdoen henluyden mannelyck weerende, heeft een van de Caracoren van de portugijsen overweldicht ende alle de witte ende

1 Het nu volgende is te vinden in *Recht op Buit*, p. 192-193. Niet in *Begin*.
2 De Nederlanders.
3 Dit Tavoso, in de latijnse uitgave Tabosos, houdt Damsté, *Recht op Buit*, p. 192 vragenderwijze voor Tafasoho. De *Engelse Vertaling*, p. 211, noot 1, kent noch de ene noch de andere naam. Vermoedelijk ben ik wel een der zeer weinige Nederlanders, die het eiland goed kent; ik liep het in 1921 en '22 enige malen rond en beklom ook de merkwaardige vulcaan. Volgens mij is er op het eiland geen dorpsnaam te vinden, die in aanmerking kan komen dan Tafasoho, dat ook volgens de bevolking een zeer oud dorp is. Het ligt aan de westkust.

swerte persoonen, daerin vindende, ghedoot. Met welcke victorye den Coninck wederghekeert is naer Terranada, ghelyck sij met haere Schepen oock hebben ghedaen ende syluijden, legghende totten 19 September 1602 onder tvoorsz. eylandt op hope van haere voordere ladinghe te becomen, syn wederom na hen toeghekomen vijff portugijsche Schepen ende vier Galioten in *[83]*. Meyninghe om haer Schepen te overweldighen, waerdoor sij ghenootsaeckt waren haere anckers te lichten ende onder zeijl te blijven sonder haere Schepen weder te setten, houdende vast aff ende aen landt om met beleeftheyt ende vrientschap haer affscheyt van den coninck ende Inwoonders te nemen ende die portugijsen sijn gheanckert onder t'Eylandt van Terranade, alwaer sy hen op landt hebben begheven, hoewel den Coninck henluyden sochte te resisteren ende alle de stedekens, daer d'Inwoonders uijtghevlucht waeren, ghespolieert ende gheruijneert ende ontrent drye daghen daernaer syn sijluijden tseyl gheghaen, laetende de portugijsen mette inwoonders begaen, hebbende den Coninck tot assistentie ghelaten om de vrientschap tonderhouden sekere Duijtsen[1] ende mede omdat haer Commisen te vryer aldaer souden moghen blyven ende handelen. Ende, int wederkeeren aen Helena comende in den Jaere XVIc drije, hebben wederom sekere portugysche caraecken aent eylant gevonden, waervan eenen een schoot heeft geschoten, sulx dat sij niet en hebben derven bestaen aldaer te anckeren ofte aen lande te gaen, maer sijn genootsaeckt gheweest voorts te loopen[2]. Presenterende hij, deposant, tgunt voorsz. is in cas van recollement[3] breede bij eede corporel te verifieren. Versoeckende d'voorn. producenten hiervan te hebben acten een ofte meer in debita forme. Ghedaen binnen de voorsz. stede Amstelredamme ten huijse mijns Notaris ter presentie van Palm Matyssen ende Pieter Dirxsen, ghetuyghen, hiertoe versocht, ende was onderteeckent Bruijninx, Nots. Publ.

Ghecollationneert ieghen den principalen, gheschreven ende onderteeckent als boven, is dese copie daermede bevonden te accorderen. Op huijden den X Octobris XVIc vier. Ita attestor W. Kick Nots. Pub. 1604.

1 Natuurlijk zijn bedoeld Nederduitsers, Nederlanders.
2 Dit is niet vermeld in *Recht op Buit*.
3 Recollement, getuigenverklaring.

[84] (8). *Attestatie, dat den oppercoopman Lambrecht Biesman van Nimwegen in de Manelies in de gevankenisse verworcht is, etc.*[1]

Compareerde voor mij Geeraert Vreem, publicq Notarius bij den hove van Hollandt, op Nominatie van de Stadt Amstelredamme gheadmitteert, ende der na beschreven ghetuijghen schipper Simon Lambertsz.[2], nu drymael gereyst hebbende op Oostindien, out XLVI Jaren ende heeft ten versoecke van de Ed. bewinthebberen van de Oost Indische compie. deser Stede verclaert, ghetuijcht ende ghedeposeert, hoe waer is, dat Olivier van Noort, met syn schip ende Jacht van Rotterdam zeijlende, volghens ghearriveert is in de Manielges ontrent de Phillippinen. Alwaer sijn ghekomen seylen twee Schepen ofte galeoenen om de voorsz. Olivier te aborderen, sulx dat bij Olivier ende sijne Scheepsvolck deen Schip ofte Galioen in de gront gheschoten, volghens dat Jacht van Olivier van de andere Schepen ofte gailloenen genomen is, op welck Jacht Lambrecht Biesman[3] Cappiteyn was, dewelcke in de Manielgies ghevanghen ghebrocht is. Verclaert mede, dat hij ghetuijghe ghesproocken heeft een persoon[4], denwelcken ghestadelyck in Oostindien hadde ghewoont, verclarende, dat hij Bij Lambert Biesman in de ghevanckenisse hadde gheweest, seggende, dat Lambrecht Biesman in de ghevanckenisse gheworcht was. Alle twelcke, nadat hij ghetuijghe verclaert hadde te zijn de waerheyt, tallen tyde ende, in Cas van recollement versocht, bij eede bereyt *[85]* is te stercken, Consenteerende oversulx den producenten acte van mij Notario ghepasseert te werden. In Forma ghedaen den XIIIen September ao. XVIcvier ter presentie van Gilles Michielsen ende Mathys Claessen, ghetuijghen hiertoe versocht, ende was onderteekent Quod attestor ragatus Vreemd Nots.publ.

Ghecollationneert ieghen den principaelen, gheschreven ende onderteeckent alsboven ende naer collatie ghedaen, is dese

1 Van deze verklaring wordt in *Recht op Buit* geen gebruik gemaakt.
2 Dit is Simon Lambertsz. Mau, die vijfmaal als schipper de reis naar het Oosten maakte, nl. eerst aan boord van het Duyfken bij de eerste schipvaart en daarna tweemaal onder Van Neck, in 1605 onder Matelieff en in 1611 onder Block Maertens. Medeondertekenaar van (1).
3 Lambert Biesman, zoon van een burgemeester van Nijmegen, nam als adelborst deel aan de eerste schipvaart. Onder Van Noort voer hij uit als oppercommies, terwijl hij gedurende de reis kapitein op de Eendracht werd. Over hem is veel te vinden in *Van Noort*, voor zijn dood zie men aldaar dl. I, p. 251.
4 Wie dit was, wordt niet vermeld.

copie daermede bevonden te accorderen Op huyden den Xen October ao. XVIc vier. Ita attestor, W. Kick, Nots. Pub. 1604.

(9a). *Laus Deo adi. 1 Jannu. voor Atchen 1601*[1]

Alsoo Jacob Dierixen[2] op ditto ons op het Schip de Vereenichde Provintyen gheopenbaert heeft, dat Dierick Pieterssen, Stuurman, hem te kennen ghegheven heeft, dat Abraham Stevens, quartiermr. ende Jan Hemsen Connestapel[3], aenghesocht sijn van eenen Hamborgher, ghenaemt Matheeus Nieu[4], varende voor Connestabel op de portugysche schepen, heeft versocht eenich verraet op ons te doen, soo hebben wij ghoet gevonden dvoorn. persoonen te verhooren, die verclaerden, als hiernaer volcht, dat ontrent 12 ofte vijftien daghen ombegrepen[5] gheleden is, dat sy alsdoen aen lant sijn geweest ten huijse van eenen *[86]* Borgher van Atcheen, ghenaemt Kaij[6], alwaer sy saten en droncken. Aldaer is Mathieus Nieu tot haer ghecomen,

1 De nu volgende verklaring en de hierop volgende zijn aan boord van het betrokken schip opgemaakt. *Recht op Buit* maakt er p. 168 en 175 zeer kort gebruik van. Veel meer werk wordt daar, p. 173-174, gemaakt van een verklaring afgelegd door twee personen, Hendrick Cornelisz. en Hans Stockmans, die als schepelingen met Cornelis de Houtman in Atjeh waren gekomen, en die deze ten verzoeke van de V.O.C. voor notaris Bruyning aflegden. Om mij niet duidelijke reden werd ze niet in ons Boeck opgenomen. Wel bleef ze bewaard tussen de papieren van De Groot en werd ze *(Catalogue*, nr. 21) een eeuw geleden geveild en verworven door het A.R.A. Vgl. *Papieren*, p. 86, waar vermeld wordt, dat de bewindhebber van de V.O.C. Reynier Pauw er een aantekening op plaatste. Men heeft dus niet te doen met een door notaris Kick gemaakte copie. De verklaring werd door P.A. Tiele afgedrukt in B.M.H.G., VI, 1883, p. 223-228. De uitgever van *Zeeuwen* zag de verklaring van H. Cornelisz. en Stockmans over het hoofd.

2 Een Jacob Dircksz. nam als stuurman deel aan de Eerste Schipvaart aan boord van de Amsterdam. Volgens *Mollema*, p. 61 is hij 'waarschijnlijk' de hier bedoelde, die diende op de vloot, die 21 dec. 1599 voor de Brabantse Compagnie uitvoer onder bevel van Pieter Both en wel als schipper van de Hoff van Hollant, die 25 aug. 1600 met de Verenigde Provinciën onder den vice-admiraal Paulus van Caerden van Bantam naar Sumatra's Westkust werd gezonden en 21 nov. ter rede van Atjeh aankwam.

3 *Engelse vertaling*, p. 193 maakt hiervan: Jan, the gunner of the Henry!

4 Het is niet uitgesloten, dat er Meu staat, verderop heet hij duidelijk Nieu. In *Zeeuwen*, p. 95 en 96 komt hij als Meau voor, in *Begin* als Meuw, onder (p. 504) Mieu.

5 Hier: ongeveer.

6 De eerste letter van de naam is door de vele krullen verre van duidelijk. Men kan er onder meer ook wel een R uit halen.

van Hamborch, die tot haerluijden seyde: Lantsluijden[1], ick wil u wat raden ende segghen, maer gij moestet metten anderen secreet houden, Ick sie, dat gyluyden wercken moet als slaven, hetwelcke mij verdriet te sien. Daerop sij hem vraechden, wat hij segghen wilde ende belooffden hem tselve secreet te houden. Daerop heeft hij haer gheraden haere overicheden vant Schip dot te slaen ende de hoofden op eenen staeck te setten ende dat sij daernaer mettet Schip naer Mallacca souden loopen, alwaer hij seyde, een yeder wel 2000 ducaten vereert soude worden, daer se gantsch quaet om wirden, soo se seyden ende hebben hem ghevraecht ofte hij se voor alsulcke schelmen ende verraders aensach ende alsoo hij sach, dat sy er niet hooren en wilden ende tselve niet en wilden doen, heeft haerluijden ghebeden, dat sijt secreet wilden houden ende in haer herte bewaeren, als sij hem beloofft hadden. Daernaer, als sij Scheep ghekomen syn, hebben tselve aen Dierick Pieterssen gheopenbaert, als voren verhaelt, opdat hij 't den Schipper de Vlaminck[2] mochte aenseggen, soot hem goet docht. Alsoo wij dit voorsz. verstaen hebben, hebben wij ons ghehouden, off wij er niet van en wisten om reden, tot op den 26 Jannuaryo hebben wyt in geschrift laeten stellen ende die voorsz. persoonen laeten onderteeckenen. Alsoo ghedaen int schip Thoff van Hollant adi. 26 do. ao. 1601 ende was onderteekent Ick Abraham Stevens bekenne dit waer te wesen. Jan Heijnsen bekenne dit waer te wesen. *[87]* Adi 9do. is Jan Heijnssen, Constapel, aen landt gheweest ende, alsoo hij opten avont Tscheep ghekomen is, heeft hij ons te kennen ghegheven, dat Mathieus Nieu aen landt bij hem gecomen is ende heeft hem gevraecht, ofte hij daer niet op ghedacht en hadde, op tghene hij[3] hem eens vermaent hadde, dat was om syn overheyt den hals aff te snijden ende vraechde hem, ofte hij der hem noch niet toe en soude willen verstaen om sulx te doen, segghende, dat hy[3] er den Stierman Dierick Pieterssen al toe ghebracht hadde ende op syn handt hadde om sulx te doen met noch vier ofte vijff andere tot hem als den hoochbootsman, den Trompetter ende andere. Daer hij[4] hem ter antwoorde op

1 Als Nederduitsers.
2 Adam (de) Vlaminck wordt *Opkomst*, 11, p. 230 genoemd als koopman op de Verenigde Provinciën, *Zeeuwen*, p. 91 als kapitein van de Hoff van Hollant. Kapitein is een andere functie dan schipper, de man van de zeevaart (Jacob Dircksz., zie p. 494, n. 2), en overeenkomend met wat men later opperkoopman noemde. In *Begin* (p. 5 van Both) heet Adam koopman.
3 Nieu.
3 Nieu.
4 Jan Heynsz.

gaff, dat hijt niet en ghelooffde, dat hij den Stierman voor sulck een man niet aen en sach. Alsoo hem de voorsz. Nieu harde aenviel, heeft hij[1] hem bedacht, segghende, den man can wel anders in syn harte syn, als hij voor de menschen laet blycken ende syn overheyt niet ghetrouw en is, als hij wel schuldich is. Hij[2] dit hoorende, was seer verbaest, segghende: soude den Stierman wel soo vals van herte zyn, dat hij mij sulx toeseggen soude ende niet meijnen, dat en hadde ick hem niet toebetrout. Daerop seyde hij[1] hem: ick wil stracx bij den Cappiteyn van Carden gaen ende hem dit te kennen gheven, alsoo hij nu aen landt is. Daerop hij[2] hem gheantwoort heeft: dat hy[1] dit niet doen en (wilde) soude, opdat hij syn selven ende den Stierman in gheen lyden en bracht. Daernaer heeft hij[2] hem andermael *[88]* ghevraecht, ofte hij den Stuerman dan niet ghelooven en soude. Daerop hij[1] hem gheantwoort heeft: wacht, totdat ick weder aen landt sal comen. Alsdan soo woude hij hem de rechte waerheyt segghen, maer soo den stierman voor hem aen landt quam ende soo sij daer metten anderen wederom aff quamen te spreecken ende dat den stierman bij syn voorgaende woorden bleeff, alsdan mochte hij[2] hem vrij ghelooven ende op hem wel betrouwen, daer hij[1] seer wel in tevreden was. Daerop hij hem vraechde, off hij[1] niet met aenhouden en wilde, daerop hij hem[2] geantwoordt heeft, dat hij wel een ghoet geselle wilde wesen, maer dat hij niemant dooden en wilde. Daerop antwoorde hij[3], dat hij t wel doen wilde, als namentlyck aen Vlaeming ende den Schipper, soo se waren ghoede vrienden metten anderen. Hij[2] seyde, als wij dit ghedaen sullen hebben, soo sullen wij ryck ghenoech wesen ende hij[2] presenteerde hem[1] eenighe Venetsyanders[4] te gheven ende seyde tot hem, soo gij mede by den Cappiteyn[5] wilde ghaen, hij wilde hem sooveel gelt doen gheven, als hij selve begeeren soude. Dwelck hij niet en heeft begheeren te nemen, noch oock niet met hem heeft willen gaen om sulx tontfanghen ende syn soo van den anderen ghoede vrienden gescheyden. Daernaer hebben wy 't goet ghevonden tselve te laten

1 Jan Heynsz.
2 Nieu.
1 Jan Heynsz.
2 Nieu.
1 Jan Heynsz.
2 Nieu.
1 Jan Heynsz.
2 Nieu.
1 Jan Heynsz.
1 Jan Heynsz.
2 Nieu.
3 Ik houd het ervoor, dat ook hier Heynsz. bedoeld is, hoewel ik daar niet zeker van ben.
2 Nieu.
2 Nieu.
1 Jan Heynsz.
4 Een Venetiander is een gouden munt, gebruikelijk in Goa, een Venetiaanse ducaat of zecchino.
5 De Portugese kapitein, die verderop voorkomt als Rodorigo da Costa Matamoro, in *Recht op Buit*, p. 168 en 175 heet hij Rodrig(u)o (de Costa) Matamorio.

beschrijven ende den voorsz. Jan Heijnssen te laeten onderteeckenen. Aldus ghedaen op ons Schip Thoff van Hollandt, adij 26 Jannuaryo ao. XVICI. Ende was onderteekent Ick Jan Heijnssen bekenne dit voorsz. waer te wesen.

[89] (9b). *Laus Deo Anno primo Jannuario 1601 voor Atjeh*

Alsoo Commijsen, schippers op ditto op het schip de Vereenichde Provintien by den anderen syn gheweest, heeft Jacob Diericxz. ons gheopenbaert, dat Dierick Pieterssen, stierman opt Schip Thoff van Hollant, hem te kennen ghegheven heeft, dat Abraham Stevensz. quartiermr. ende Jan Heijnssen, Constabel, varende allebeijde opt voorsz. schip, hem te kennen ghegheven hebben, dat eenen met Naemen Matheus Nieu van Hamborch, varende op de portugijsche schepen voor Connestanel, denselven die heeft versocht aende beyde voorsz. persoonen, dat sijluijden souden willen haer overheyt vant voorsz. Schip den hals affsnyden ende daernaer met het schip naer Mallacca toeloopen, dat doende, soo waren sij haer leeffdaghe rijck ghenoech. Alsoo wij dit voorsz. verstaen hadden, vonden metten anderen gheraden daer beter naer te vernemen ende is goet ghevonden, dat wy er Dierick Pieterssen den last van souden gheven, alsoo hij ghoet vrient metten voorsz. Nieu is. Dit hebben wij den voorsz. Dierick voorghehouden, die der hem niet wel toe verstaen en wilde. Maer alsoo wij hem voorhielden, dat het grootelycx tot dienste van de compie. was ende dat wijt niet en deden om yemant te achterhalen, dan alleen om te weten, off hijt maer alleen ghedaen en hadde om ons volck te beproeven, want soot tselve sijn rechte meyninghe was, laten wij ons duncken, dat hyt aen ul. oock wel sal openbaren, alsoo gij ghoet vrient met hem zyt ende soo hij sulx in den sin heeft, soo presumeren wij, dat hetselve met raet van den koninck[1] moet toegaen. Soo sulx wesen soude, soo mosten *[90]* wy er ons intyts op voorsien, opdattet met ons niet vergaen en soude, als met de Schepen van Zeelandt gheschiedt is[2]. Hierop heeft den voorsz. Dierick dit aenghenomen om hiervan trechte bescheet te weten, niet met in-

1 Van Atjeh.

2 Op 11 sept. 1599 werden de Leeuw en de Leeuwin voor Atjeh verraderlijk aangevallen, nadat de bemanning vergift had ingekregen. Cornelis de Houtman kwam hierbij om, terwijl zijn broeder Frederik in Atjehse handen viel. Toch wist men de overval af te slaan. Vgl. *Zeeuwen*, passim.

tentie om yemant hiermede int lyden te brenghen, dan alleen om de compie. dienst te doen. Adij 3 Jannuario is Dierick Pietersen aen landt ghevaren ende opten avond tscheep ghecomen, die ons dit naervolghende rapport ghedaen heeft. Soo hij aen landt is gheweest, is Mathieu tot hem ghekomen, die hem vraechde, waer hij soo lanck gheweest hadde, daer ick hem op antwoorde, dat ick niet aen landt en mochte comen als met consent, hetwelcke mij wel verdriet, dat ick soo ghedwonghen ben, hoewel ick teghens u wel anders bekendt hebbe, maer nu leerde ick myn overheyt eerst kennen, daer den voorsz. Nieu mij op antwoorde, ofte Ick daertoe gheenen raet en wiste. Waertoe ick neen seyde, midts dat wij soo verre van huijs waren, daerop hij mij gheantwoordt heeft, datter wel raet toe was, als ick maer Swyghen en wilde. Dat was, dat men het Schip lichtelyck soude hebben connen overvallen met syn thien ofte 12 ende daernaer de overheyt den hals affsnyden ende daernaer met het Schip naer Mallacca te loopen, alwaer hij seijde, wij groote heeren ghemaeckt souden werden ende tgelt ende tghoet ons dan gheschoncken souden werden, maer tschip ende geschudt soude den Coninck voor hem behouden, daerop ick hem voor antwoorde gaff, dat het een swaer stuck was ende dat ick er mij wat op wilde beraden. daernaer soo souden ick wel eens bij hem comen. Daermet ben ick van hem affghescheyden met beloften tselve secreet te houden. *[91]* Alsoo wij dit voorsz. verstaen hebben, Soo hebben wij goet ghevonden daer breeder na te vernemen door den voorsz. Dierick Pieterssen.

Den 5 do. is Dierick Pieterssen wederom aen (aen) landt ghegaen, die op den avont weder Scheep ghekomen is ende heeft ons dit Rapport ghedaen. Alsoo ick aen landt ghekomen was, soo is Mathieus Nieu bij mij ghekomen, die mij vraechde, off ickt oock secreet hiel, tghene hij mij gheseijdt hadde, daer Ick ia toe seyde, ten anderen, dat ick er mij op bedacht hadde ende bevont, dattet een swaer stuck was om aen te gaen. Daerop hij my antwoorde, dattet wel om doen was, maer moeste daer noch eenighe andere officiers daertoe sien te bewillighen. Hij seyde, ick wilder myn leven bij op stellen. Hij verhoopte den quartiermeester ende den Connestabel ende den Schimman[1] daertoe te verwillighen met noch twee ofte drye andere. Daer ick hem op antwoorde, dat ick er oock den hoochbootsman[2] dachte toe te brenghen. Daerop hij mij antwoorde, dat syluijden soo sterck

1 Schieman, de man, die het toezicht heeft op het touwwerk.
2 Hoochbootsman, wat men thans een bootsman noemt.

mosten wesen om het schip in Mallacca te brenghen. Daer ick hem op antwoorde, dat ick dat mijn[1] 10 wel wiste te doen, dat hem seer wel behaechde. Hij seyde, wij moesten vooreerst de overheyt dootslaen ende daernaer partie van dander volck ende de reste alsdan voor den dach te roepen ende daeruyt te nemen, die haer ghoet docht ende dander oock voorts dootslaen. Tot deghene, die wij laeten leven, sullen wij segghen: Maets, daer is buijt voorhanden, wildijer oock toe verstaen ende daernaer, als wy tSchip in Mallacca sullen hebben, sullen wij haer niet gheven, alsoo wij se hebben laeten leven. Daernae seijde ick hem, dattet een swaere saecke was, daer wel op diende ghelet te worden ende dat men aen niemant en behoorde te openbaren, alleer wy der metten anderen wel op beraden souden syn, hoe wy t aenvanghen souden. Daermet ben ick van *[92]* hem gescheyden, segghende, dat ick sal sien wederomme metten eersten aen landt te comen ende alsdan daer wyder van spreken, hoe wij t aengaen sullen. Alsoo wij dit voorsz. verstaen hebben, hebben wij ghoet ghevonden, den voorsz. Dierick metten eersten weder aen lant soude gaen om hier van den rechten grondt te weten, waer dit vandaen comt ende wye der den inventeur van was. Op den 6 ofte 7 do. is Dierick Pieterssen wederom aen landt gheghaen ende, na hij schip ghekomen is, heeft ons dit rapport ghedaen. Alsoo ick aen landt ghekomen ben, is Mathieus Nieu bij mij ghekomen, die my vraechde, hoe ick mij bedacht hadde, daer ick hem op antwoorde, dattet een swaer stuck was onder ons beyden aen te gaen. Daeromme soo vinde ickt goet, dat wyt den paep[2] ende den Cappiteyn aengheven souden, opdat sij ons hierinne ten besten soude moghen raden, hoe wijt best aengaen souden. Ten anderen vinde ick gheraden, dat wij aen den Paep ende cappiteyn brieven versoecken souden van adres aenden viceroij[3] van Mallacca om daer mede te bethoonen, dat wij ghoede Christenen syn ende dat wij dit gedaen hebben met raet van den Cappiteyn om den Coninck van Spaignen dienst te

1 Schrijffout voor: met.
2 De paep. Dit was volgens pater Wessels (aangehaald *Zeeuwen*, p. 89, noot 3) de Augustijner pater Amaro, die als Portugees gezant naar Atjeh was gezonden met het verzoek om een fort te mogen bouwen en daarentegen hulp tegen Johore aan te bieden. In *Begin* (Both, p. 3) wordt hij vermeld als 'een Paep, die daer ten Hove in grooten aensien ende credyt was'. In *Recht op Buit*, p. 168 is hij een Franciskaner monnik, zoals hij ook in de hierna volgende verklaring wordt genoemd.
3 Te Malakka zetelde geen Vice-roy; die hoge ambtenaar, onder wien geheel Portugees-Indië stond, resideerde te Goa; onder hem stond o.a. een gouverneur van Malakka.

doen, om als wij in Mallaca souden comen, dat sij dan den buijdt selffs niet aentasten en souden. Hij en vont gantsch niet geraden den paep te kennen te geven, segghende, dat hij noch Jonck was ende niet soude konnen swijghen, maer hij vont wel gheraden den Cappiteijn alles te kennen te gheven, alsoo hij een man van verstant was ende secreet. Ten anderen soo bekende hij mij, dat den voorsz. tot hem over drye ofte vier daghen gheseyt hadde: Matheus, ick sorghe nacht ende dach voor u ende nu is den tijt ghekomen om voor u toe te sien, ofte gy met dese Schepen wat *[93]* uytrechten condt. Hierdoor sout ghij tot eenen grooten staet connen komen. Waerop hij seyde gheantwoort te hebben, wat can ick alleen uijtrechten, daerop scheyde hij vanden Cappiteijn. Daerop ick hem gheantwoort hebbe, ofte het nu quaeme, dat den aenslach failleerde, alsoo allen dinghen onseker syn, totdat se ghedaen syn, wat ick alsdan doen soude, ofte ick alsdan int landt liep, sout gij mij alsdan wel willen besorghen, van tghene ick van doen soude moghen hebben, want soo Vlaminck mij alsdan konde kryghen, soude hij mij doen ophanghen. Daerop hij my voor Antwoorde gaff, dat ick dat niet en mooste doen, want Hans Decker[1] was te slimmen dieff, die soude u met haest weten wederomme te crijghen. Daerop vraechde hij aen mij: duncket u, dattet niet voorts en soude connen gaen, soo laetet ons liever laeten blyven. Daerop ick hem antwoorde, dat icker wel moet toe hadde, maer tquaetste moest oock bedacht worden. Daerop hij antwoorde, Dierick, ick gheve mij gantsch op u, myn leven staet nu in uwe handen.

Want soot den coninck[2] te weten quame, hij liet mij handen ende voeten afhouden[3], daer ick hem op antwoorde: voor mij en behoeft gij gheen sorghe te hebben, soo gij tselve niet uyt en brengt, daerop hij antwoorde, wat weet ick, off Vlaminck u niet vuytghemaeckt[4] en heeft, alsoo hij eenen arghen schelm is. Soo hij u uytghemaeckt heeft, soo behoorde ghij mij wel te waerschuwen. Waer ick hem op vraechde, off hij mij sulx toe-

1 Hans (de) Decker was als koopman met de beide Zeeuwse schepen uitgekomen en vertoefde als gevangene in Atjeh. Hij wist 11 jan. 1601 in stilte met Van Caerden te vertrekken. In 1617 kwam hij in Franse dienst weer in het oosten als admiraal van de St. Louis en de St. Michel, van St. Malo.

2 De Atjehse Koning had dus met de voorgenomen aanslag niets te maken.

3 Voorbeelden van het wrede optreden van dezen vorst vindt men *Van den Broecke*, p. 175-176.

4 Uitgezonden.

betroude. Daermede was hij wederom tevreden ende scheyden alsoo hiermet van hem aff. Alsoo ick dien nacht aen landt bleeff, heb ickt aen van Caerden het voorsz. vertelt, die mij seyde, dat ick al met hem voortvaren soude, omdat ick den Cappiteyn selve soude moghen spreken met noch eenen tot mij, vont daertoe gheraden den hoochbootsman.

[94] Des sanderdaechs is wederomme tot mij ghekomen ende begon wederomme vant voorige aen te spreken. Soo vraechde ick hem, wat hem docht, off ickt teghen den hoochbootsman te kennen gaff, die icker wel wiste toe te brenghen, ten anderen dattet een seer ghoet ende ghetrouw man was ende onder tvolck wel bemindt, daerop hij oock antwoorde, dat hij oock ghoet vrient met hem was ende dacht hem selven daer wel toe te brengen. Daer ick hem op antwoorde, dat het beste was, dat icker hem eerst op schip aff soude spreken. Soo hij hem alsdan daertoe verstaen wilde, soo sal ick hem een loos[1] gheven, opdat ghij hem dan alles vrij moocht openbaren, dat hem seer wel behaechde. De loos, die soude wesen: Lantsman, den stuerman, den stuerman heeft mij geseyt, ghij sout hem dat goet senden, dat sal beduijden, dat hy met ons eens is. Daerop hij eenen vergulden syneetschen[2] waeyer koft, die hij met mij aen den hoochbootsman sondt Om, als hij aen landt quam, beter oorsaeck te hebben om tot hem te gaen. Daernaer besloten wij metten anderen, al soo haest, als wij den hoochbootsman op ons syde ghebracht hadden, soo souden wij dan tsaemen by den Cappiteyn gaen om aen hem onsen aenslach te kennen te gheven ende raet hierop aen hem te versoecken. Dat dede ick om te weten, off den cappiteyn van dit verraet oock wiste, ten anderen om te sien, ofte ick schriften ofte brieven van hem hadde konnen kryghen, dat desen voorsz. aenslach met raet ende advys van hem gheschiet was. Den voorsz. Matheus liet hem duncken, dat den cappiteyn ons hier wel ten besten in souden raden ende dat hij ons wel schriften van syn handt soude gheven, daer ick hem op vraechde, ofte den Cappiteijn hiervan oock yet wiste. Daer hij neen toe seyde, hoewel ick uijt sijn daghelyxe reden wel anders conde bemercken. Daernaer soo vraechden hij mij, ofte *[95]* het my gheraden dochte, datter noch eenighe portugijsen hier oock souden moghen toe ghebruijct worden, soot hem noodich dochte. Hij wister wel twee, die hy betroude als syn eyghen broeders. Daerop ick hem antwoorde, soot hem niet goet en dochte,

1 Loos, loswoord, parool.
2 Chinese.

soo en dochtet mij oock niet goet. Daerop hij seyden, soo wijlieden moet hebben sonder haerlieden te claren, het soude veel beter wesen, want de portugijsen, als sij tot Mallacca souden comen, die souden d'Ere hiervan willen hebben, ten anderen soo souden sy willen mededeylen van de buijdt, alsdan soo souden wij sooveel te minder moeten hebben, met meer andere dierghel. redenen, die wij tsaemen hadden. Daernaer soo maeckten wij bespreck van onsen aenslach, als den tyt comen soude, dat het aenghaen soude. Alsdan soo wilde hij Tscheep comen met een Cannoken[1] ende dat op den tyt, als Vlaming tschepe soude wesen ende makender alsoo een loose bootschap aen hem en den schipper ende alsoo soude hij sien met hem in de cayuuyt te comen. Daernaer wast bestemt, dat ick oock in de kajuijt soude comen, dat soude die loos syn, dat een yder wel op sijn hoede soude wesen (ende makende alsoo een loose bootschap) ende alle dinghen wel bestelt waren, alsdan soo wilde hij eerst aenvanghen ende Vlaminck vooreerst doorstooten. Daer ick hem op antwoorde (opdat hij mij te beter betrouwen soude), dat ick Vlaming wilde ombrenghen. Daerop hij antwoorde: welaen, soo sal ick op den Schipper passen ende om hem vallen ende die vermoorden, daernaer willen wij stracx opt dander volck oock vallen ende die dan van ghelycken doen. Daernaer als wij heer ende meester syn vant Schip, soo willen wij tsaemen naer Mallacca seylen ende op den wech willen wij een yeder een root carmoysynen cleedt laeten maecken *[96]* ende daermet naer Mallacca comen, hetwelcke een groote eere voor Ons allen soude wesen daer alsoo aen te comen met eenen trompetter, die hij besprack, in alle manieren int leven moesten blijven. Hierinne was ick alles wel tevreden ende scheijden alsoo hiermet van den anderen. Ende, tscheep comende, hebbe ick Vlaming ende den Schipper allen dit voorgaende vertelt, die ghoet vonden, dat den hoochbootsman sanderdaechs aen landt souden gaen, die ick in presentie van Vlaminck ende den Schipper alles vertelt hebbe, watter ghepasseert is, opdat hij weten soude, wat hij antwoorde soude, als den voorsz. Matheus Nieu bij hem soude comen. Dit hebben wy laeten doen om het rechte fondament te weten van dit verraet ende wije den Inventeur daervan soude moghen wesen. Den hoochbootsman is op do. aen landt ghevaren, die ons seyde, bij den voorsz. Nieu gheweest is, maer hem niet geopenbaert en heeft, alsoo sy nimmer alleen en waren, maer hij

1 Een prauwtje.

liet hem duncken, dat[1] den Connestabel yet gheopenbaert moeste wesen, alsoo hij langhe bij den voorsz. Nieu bij den anderen is gheweest.

Den 10 do. ben ick wederom aen landt gheweest met Vlaminck ende den hoochbootsman met commissie om metten cappiteyn selve te moghen spreken ende dat om te sien, ofte ick eenighe schriften van hem hadde connen cryghen. Aen landt comende[2], heeft Vlaminck onraet vermerckt ende is aen landt gheghaen ende heeft de Schuijte wederomme tscheep ghesonden ende en heeft niet willen lyden, dat ick ofte den hoochbootsman aen landt souden comen ende daernaer ben ick noeyt weder aen landt gheweest[3]. Ende alsoot tvoorsz. alles alsoo in der waerheyt gheschiet is, hebbe ick door begheerte van Vlaming ende den Schipper dit laeten beschrijven ende selffs onderteekent; int schip Thoff van Hollandt den 26 Jannuario ao. XVIc een ende was onder teeckent Ick Dirck Pietersen bekenne dit voorsz. waer te wesen.

[97] (10). *Attestatie van David van Lochum[4] van de hostiliteyt der portugysen*

Op huyden den laesten September ao. XVIc vier compareerde voor mij Jan Francen Bruijning, Openbaer Notaris, tot Amsterdam residerende, bij den hove van Hollandt gheadmitteert synde, ter presentie van de ondergheschreven getuyghen, deersaeme David van Lochum, woonende binnen deser Stede, out ontrent XXVI Jaren ende heeft op eere ende trouwe bij waere Christelijcke woorden in plaets van zolemnellen eede ter instantie ende versoecke van de bewinthebberen der oostindische compe. binnen deser voorsz. Stede Amstelredamme verclaert, getuycht ende geaffirmeert, hoe waerachtich is, dat hij deposant in den Jaere vyftienhondert ende negen ende tneghentich inde maent van december voor ondercoopman uijt desen lande ghevaren is op den schepe, ghenaemt die Vereenichde Provintien, onder tbeleyt van den Admirael Pieter de Bot met hun vier Schepen in

1 Hier is wellicht uitgevallen: van.
2 Bedoeld is: toen wij aan land kwamen.
3 De dag daarop begon Van Caerden vijandig op te treden, zowel tegen de Atjehers als tegen de Portugezen. De 21ste vertrokken de schepen weer naar de Westkust.
4 Deze persoon is mij uit andere bronnen niet bekend.

gheselschap, bij de nieuwe Compie.[1] toegherust, naer de Oostindiens ende, in Achijn ghecomen synde met hun twee schepen, hebben aldaer ghevonden een portugijse Ambassadeur van Malacca, wesende een munninck van de Secte van St. Franciso, gheaccompaigneert met een portugijs Cappiteyn, ghenaemt Rodorigo da Costa Matamore ende dat d'selve portugijsen alle vlydt ende naersticheyt aenghewent ende ghetracht hebben om henluijden aldaer suspect te maecken ende te verhinderen, dat sy tot gheen handelinghe souden comen. Hebben wyder de voorsz. portugijsen door tbeleyt van eenen Hamburgher, ghenaemt Matheus Mieu (die voor Connestabel mette portugysen was *[98]* varende) ghepoocht ende gesocht henluyden Officianten van de schepen daer toe te brenghen, dat sy de Overicheyt van deselve haer schepen zouden vermoorden en die schepen in haerluyder handen leveren om naer Mallacca te brenghen, henluijden daervoren belovende sekere merckelycke somme van penninghen, ghelyck sulx alles breeder ende claerlijcker blyckt bij de Certificatien ende documenten daervan ghepasseert, onder de Bewinthebberen der Nieuwe Oostindische Compe. berustende, daertoe hij hem refereert ende alsoo hij[2] sulcx niet en conde teweghe brenghen, hebben daghelycx ghetracht ende ghepoocht henluijden meer ende meer swaricheyt aen te doen soo om te beletten, dat die ghevangens tot Achijn[3] niet en souden vrij komen als andersints.

Verclaert[4] voorts, dat hij In den Jaere XVIc twee op den 17 Junij wederom ghevaren is voor coopman opt Schip, die Sterre ghenaemt, onder tbeleyt van den Admijrael Wijbrant Warwijck in Compie. van 14 schepen[5], gheseijlt uijt de Vereenichde provintien na de Oostindiens voorsz. ende gecomen wesende in Compie. van den vice admiral Sibolt de Waert ondert eijlant Chelon opten 27 ofte 28 may[6] ao. XVIc drye, syn hen aldaer

1 Gewoonlijk vermeld als de Brabantse Compagnie, eigenlijk de Nieuwe Brabantse Compagnie.
2 Nieu.
3 De er nog gevangen tochtgenoten van De Houtman.
4 Van het nu volgende maakte *Recht op Buit*, p. 312 gebruik, d.w.z. het laatste hoofdstuk. Belangrijker daarvoor was evenwel het 'Discours', dat in *Catalogue* onder no. 24 wordt vermeld en in *Papieren*, p. 86 sub fol. 457-460. Het werd door Tiele afgedrukt in de B.M.H.G. VI, 1883, p. 249-257.
5 Na de totstandkoming van de V.O.C. voor rekening van aan haar voorafgaande compagnieën.
6 Volgens het juist in de noot vermelde Discours p. 255 25 april 1603, de ontmoeting met de Portugezen op 16-21 mei. Zo ook in *Begin*.

bejeghent op de reede van Matacalau vier cleyne portugijsche Scheepkens, van dewelcke sijluijden meester werdende, daerinne bevonden hebben brieven van den Viceroy van de portugijsen, residerende tot Goa, daerinne hij den Cappiteyn van Mallacca adverteerde Don Andrea Fortado, Admirael van de Armade van Indien, te waerschuwen hem in alder dilligentie te voeghen naer Achyn ofte eenighe andere plaetsen, daer hij de nederlanders soude moghen vinden om henluijden schade ende afbreck te doen, soo veel hy door syn macht souden connen tewege brenghen ende dat nietteghenstaende dies die viceAdmirael ende den raet van henluyden Schepen evenwel goedertierlyck ontslaghen ende vry ghegheven hebben sekere portugyse ghevanghens, over de twee hondert *[99]* persoonen, die sy in handen hadden. Waerover opten eersten Junij XVIc. drye die Coninck van Chilo[1] (die verclaert te wesen dootvijant van de portugijsen) van haerluijder commijsen ende andre op een tyt heeft doen dootslaen een ende vijftich persoonen[2] (onder twelck den vice Admirael oock was). Verclarende dvoornoemde Coninck[3], dat hij dit om gheen ander oorsaecke en dede, dan doordien sy de portugijsen hadden vry gegheven, segghende ende in syn brieven schrijvende, hoe dat sij sijn vrienden souden connen syn, dewyle zy de portugijsen, sijne vijanden, vrientschap bethoonden.

Verclaert voorts, dat zyluijden met haerluijder Schip voorts gevaren syn naer Bantam om aldaer haer ladingh in te nemen ende, aldaer synde, heeft den Admyrael Wybrant Warwijck brieven ontfanghen vanden vice Admirael Jacob Pieterssen[4], gheschreven uyt de Strate van Malacca, met brenghende onder andere, dat sij ghecomen waeren ontrent Jor[5], alwaer hen ontmoete een Galeye van denselven Coninck, daer des voorn. Coninx broeder[6] inne was, diewelcke verclaerden, dat die portu-

1 Bedoeld wordt Ceylon, de zgn. keizer van Kandi.
2 *Recht op Buit*, p. 312 zegt: Sibold de Waart met ongeveer vijftig anderen; het Discours: den Vice-Admirael ende noch omtrent 49 man, volgens Rycx (*Opkomst*, III, p. 14) 47 personen en 6 gekwetsten, volgens *Begin* de admiraal met ongeveer 50 gezellen.
3 Die al spoedig - aanvankelijk schriftelijk - weer contact met de Nederlanders opnam.
4 Na de dood van De Weert werd Jacob Pietersz. van Enkhuizen (zo in *Begin*) tot vice-admiraal gekozen. In *Opkomst*, III, p. 17 wordt hij ten onrechte Cornelis Pietersz. genoemd, evenzo, vermoedelijk daaruit overgenomen, in *Europeeërs*, p. 216.
5 Djohore. De Sterre was, zoals uit *Begin* blijkt, van Ceylon via Atjeh naar Bantam gestuurd.
6 Dit was Radja Bongsu, ook Radja Sabrang genaamd, die in oct. 1613 onder de naam Abdullah Ma'ajatsjah koning van Djohore werd. Reeds eerder had hij (zoals uit *Begin*) blijkt, Cornelis Heemskerck ontmoet. Zie daarvoor ook onder.

gijsen Jor belegert hadden ende dat met de resteerende Scheepen van de Armade van don Andrea Fortado, ghekomen uyt de Maluccos, daerbij voeghende, dat bij hen die oude Stadt van Jor meest was inghenomen. Sulx dat sy aen denzelven vice Admirael versochten assistentie om henluijden te ontsetten, want sonder tselve hadden vreese, dat Jor soude verloren gaen, waerop den viceAdmirael met 2 schepen ende een Jacht naer voorgaende deliberatie met syn raet gheresolveert is denselven Coninck te hulpe te comen ende is gheloopen in de rivier van Jor ende die portugijse Armade, sterck wesende twee galioens ofte groote Schepen, ses galeyen ende vierentwintich bantins ofte fusten[1], henlieden siende, syn affgheseylt ende na hen toeghecomen ende twee daghen jeghens den anderen gevochten[2]. Sulx dat sy eyndelyck door Godts ghenade die *[100]* portugijsche Schepen ghematteert ende Jor ontset hebben ende die Coninck heeft alsoo die oude Stadt, die verloren was, weder in syn ghewelt gekreghen. Presenteerende hij deposant, tgunt voorsz. is, in cas van recollement breede bij eede corporeel te verifieeren. Versoeckende dvoornoemde producent hiervan te hebben acten een ende meer in debita forma. Ghedaen binnen de versz. Stede ten huijse mynes Notarij ter presentie van Palm Matyssen ende Pr. Dierixen, ghetuijghen, hiertoe versocht ende was onderteeckent Ita attestor rogatus est requisitus. Bruijning, Nots. pub.

Gecollationneert teghens den principalen, gheschreven ende onderteekent als boven ende naer Collatie bevonden te accorderen op huijden den Xen October 1604. Ita Attestor, W.Kick Nots. Publ.

[101] (11). *Attestatie by Dierick Beugel*[3] *verclaert, Hoedat die Portugysen in alle manieren hebben soecken te beletten, omdat sy in geender manieren op China en soude comen te handelen.*

Op huyden den XXIIIen September ao. XVIcvier compareerde voor mij Jan Francen Bruijninck, Openbaer Notaris, tot

1 Volgens *Begin* 2 schepen, 4 galeien en 20 bantins.
2 Vermeld in *Recht op Buit*, p. 318. Volgens *Begin* duurde de strijd vier dagen: 7 tot 10 october.
3 Dirck Jacobsz. Beugel liet te Amsterdam voor 1500 gulden inschrijven bij de oprichting van de V.O.C. (*Aandeelhoudersregister*, p. 134).

Amsterdam residerende, bij den hove van Hollandt gheadmitteert, ter presentie vande ondergheschreven ghetuijghen deersame Dierick Beugel van Alckmaer, oudt ontrent XXVII jaeren ende heeft bij eere ende trouwe ende bij ware Christelycke woorden in plaetse van solempnellen eede ter Instantie vande bewinthebberen van de Oostindische Compie. binnen deser voorsz. Stede van Amsterdamme, verclaert, ghetuycht ende gheaffirmeert, hoe warachtich is, dat hij deposandt inden Jaere XVc negen ende tnegentich op den 20 decembris voor Coopman opt Schip, ghenaemt Vrieslant, uytghevaren is onder tcommandement van Admirael Jacob Willekes[1] naer de Oostindiens ende met hen vier Schepen. Ghekomen zijnde voor Achijn in Sumatra den 1en augusto ao. XVIc., hebben aldaer ghesocht ende oock ghevonden vrientschap bij den Coninck ende syn onderdanen ende voorder begeert ghetrouwe handelinghe te doen, dan van dach tot dach hebben vernomen ende vastelyck bespeurt, dat de vrientschappen ende tgoet acces (twelck sij hadden ghevonden) ghemindert ende affghenomen heeft ende eijndelyck in vyantschap verandert is, zulx dat sy gants tot gheen handelinghe ofte trafique hebben *[102]* connen comen, niettegenstaende wat devoir ende vriendelycke prestatien haerluijder admirael daertoe heeft ghedaen, dwelck henluijden alles is toeghekomen door de portugijsche Natie, die aldaer verkeerden, die henluijden seer leelijcken afschilderden ende bij den coninck suspecteerden, ghevende te kennen, dat sy waren vrijbuijters, roovers ende dronckaerts ende fielen[2], die niet waerdich en waren met sulcken coninck te handelen ende dat haer voornemen nieuwers anders toe en strecte ofte tendeerde als om den Coninck te verraden ende leedt te doen ende alhoewel hy deposant (die tot meermaelen aen landt by den Coninck geweest is) seer neerstelyck insisteerde om haer te moghen verantwoorden met verclaringhe, dat soodanige Calumnien niet anders en gheschieden als uijt haet ende nijdt, dewyle de portugijsen haere vyanden waren, soo en heeft nochtans al tselve niet moghen helpen, deurdien sij den coninck daghelycx hoe langer hoe meerder abuseerden ende eyndelyck door het vals aengheven van de versz. portugijsen heeft hij deposant, als hij de leste reijse aen landt was, hem ghevonden in ghroot perijck[3] ende swaricheyt, vreesende vanden Coninck

1 Het betreft hier een vooruitgezonden eskader van de tweede vloot, die onder Van Neck uitvoer voor rekening van de Oude Compagnie.
2 Fielten.
3 Sic.

aen landt ghevanckelyck ghehouden ofte omghebracht te werden ende alsoo sy haer ladinghe door verhinderinge vande voorsz. portugijsen aldaer niet en conden bekomen, syn voorts ghevaren naer Bantam[1], alwaer sy arriveerden den eersten september ao. voorsz. ende, naerdien sy aldaer ontrent twee maenden hadden gelegen, sijn aldaer ghearriveert 36 scheepkens[2], van denwelcken overste was *[103]* een portugijs, gheboren van Avero, ghenaemt Ragio Lella[3], beteekende in duyts een hooft van de zeerovers[4], ophebbende tubanesen[5], waermede hy geweest was in de Maluccas met twintich portugijsche ghesanten[6] omme die nederlantsche cooplieden, die aldaer aen lande waeren ghebleven, te lichten ende hadde deselve Ragio Lella (soo sij vanden Gouverneur van Bantam en eenen Sarcio Malucca, edelman tot Bantam, verstonden) ghesworen, dat hij een van haer Schepen ofte tenminsten een schuijt met volck soude sien te cryghen ende synen wille daermede doen, dwelck hij, deposant, ende dandere vande Schepen te lichter ghelooffden, overmidts hy denghenen was, die tot Surbaijo[7] de aldererste Schepen, uyt dese landen naer oostindien gevaren, gevaren[8] ende schandelijcke wreede tirannye ende moordt onder ons volck ghedaen hadde, dwelck hij in haer Teghenwoordicheyt oock heeft bekent, naerdien syluijden hem sulx voorhielden, overmits eenighe hem kenden ende hebben syluijden soo wel tscheep als aen lande door vreese vande portugijsen continuelyck soo lange, als sij daer laghen, stercke wacht moeten houden met assistentie vande Javanen ende, eyndelyck haer ladinghe becomen hebbende, syn naer Hollandt gekeert.

1 De reden van het plotseling vertrek van deze schepen van Atjeh was tot dusverre niet duidelijk; vgl. *Europeeërs*, p. 169: 'wat de reden was van Wilckens' overhaast vertrek is niet geheel zeker', Terpstra in *Stapel*, II, p. 426: 'om onopgehelderde redenen'. Zie ook *Zeeuwen*, p. 86-87 over de gramschap van den koning van Atjeh over dit plotselinge vertrek. Het gegeven van Beugel is gebruikt *Recht op Buit*, p. 168.
2 Het nu volgende is verwerkt ibid. p. 174-175.
3 Zie boven, p. 450, noot 3.
4 Geheel juist is dit niet. Het maleise werkwoord meradjalela betekent zich gezag aanmatigen, de baas spelen, allerlei ongeoorloofde handelingen verrichten. Radjalela is iemand, die zich hieraan schuldig maakt.
5 Mensen van Tuban, vgl. p. 450.
6 *Recht op Buit*, p. 174 vertaalt onjuist: 'met Toebansche soldaten en Portugeesche gezanten bijna alle twintig Moluksche eilanden bezocht'; *Engelse Vertaling*, p. 192, beter: 'to almost all of the Moluccas accompanied by soldiers from Tuban and by twenty Portuguese officers'.
7 Ten rechte: Sidaju; vgl. p. 450.
8 Sic.

Verclaert voorts, dat hij deposant opten 17 Juny ao. XVIc ende twee wederomme is uytghevaren voor cappiteyn ende oppercoopman opt Schip, Nassauw genaemt, onder tcommandement van den Admirael Wybrant Warwyck in gheselschap van hun veerthien schepen voor rekeninge *[104]* vande vereenichde Compie[1]., ghehadt hebbende binnen haerluyden Scheepsboort ontrent seventich duijsent Realen van achten Behalven noch een groot cargasoen van verscheyden manifacturen om daermede in China (soot doenlyck ende moghelyck waere) in vrientschap te handelen[2]. Synde ghearriveert in de maent van October ao. versz. onder Annabon, ghelegen ontrent twee graden besyden[3] de lynie equinoctial west van de Capo Lopo Gonsalves[4], alwaer zij seker volck in een boodt met een witte vane hebben ghesonden om in vrientschappe vervarschinghe te moghen bekomen ende, in plaetse dat tselve volck wederomme vrientschappe verhoopte te ghenieten, hebben de portugysen, die aldaer waren, ter eerster instantie een assistent[5] vant Schip, genaempt den Hollandschen Thuijn, door syn arm geschoten, eer sij aen landt waeren ghekomen ende is alsoo tvolck seer verbaest[6] wederom ghekeert, waerover de gheheele vloote tsavonts onder tvoorsz. eylandt op de reede ghekomen syn ende bij den Admirael ende syn breede raet geresolveert is een ghenerale landttocht te doen met elff boots vol volck, dwelck daechs daeraen volgende gheschiede, hebbende dapperlyck teghen de portugysen (die hen sochten te beschadighen) geschoten, ter tyt toe sy ghenootsaeckt waren haere schantsen te verlaeten ende syn syluijden aldaer acht daghen lanck geweest. Binnen welcken tijt die voorsz. portugijsen verraderlyck vermoort hebben acht persoonen van haer volck[7] ende behalven dien noch diversche andere gequetst, waervan eenighe *[105]* naderhant mede overleden syn ende op sekeren tyt, als hij, deposant, als Cappiteyn selffs mede aen landt was ende eenich volck uytghehouden[8] hebbende met een vreedvane om met de portugysen ende swerte

1 Niet geheel juist, vgl. p. 504, noot 5.
2 De reis van de Nassau en de Erasmus naar China wordt behandeld in *China*, p. 14-15.
3 Natuurlijk: besuyden; het eiland Annobom ligt op ongeveer 1½° Z.B.
4 Thans Kaap Lopez.
5 Volgens *Begin* een 'bootsgesel'.
6 Ontsteld.
7 *Begin* vermeldt het verlies van 9 mannen, echter door de vijandelijkheid van de 'Mooren'.
8 Bedoeld is wel: uytghesonden, maar dat staat er niet.

te spreeken, hebben Sijluijden mede een vreedvane opghesteken ende alsoo malcanderen te spraecke ghestaen ende terwyle sij doende waren int spreecken, hebben de portegysen seer onvoorsiens ende verradelyck haer vreedvaen omgestooten ende terstont onder haer volck gheschoten, Waerdeur den fortificatymeester doot is geraect[1] ende sijluijden, van daer scheydende, syn voortsghevaren naer Indien ende eerst ghekomen tot Bantum, alwaer sy arriveerden inde maent aprillis ao. XVIc. drye ende hebben aldaer verstaen haer voyage na China seer periculoos ende ghevaerl. te wesen, overmidts die portugijsen hen overal in den wech waren ende bij allen middelen sochten te beschadighen, ghelyck henluijden door de Chineesen werde aenghedient ende onder andere is hen, deposant, van eenen seer treffelycken Chinees, ghenaemt Jurbassa Laomonij[2], te kennen ghegheven int sekreet, dat hij op een periculoose voyagie soude gaen, daerbij segghende sekerlyck verstaen te hebben uijte vier Chineese Schippers, die alsdoen tot Bantum waeren ghekomen, datter twee schepen voor Maccau in China waren gheweest, die seker volck met een vredevane aen lant hadden ghesonden ende dat niettegensstaende dies die *[106]* Portugijsen tselve zeer vijantlyck aenghetast ende dadelyck opghehanghen hadden[3], hebbende oock uijten selven Chijnees ende diversche Indiaenen verstaen, dat de voorsz. persoonen, die tot Maccau opghehanghen waren, begheert hadden, dat men haer doot soude wreken ende dat oversulx de Indiaenen ende Chijneesen henlieden hen daertoe seer dickmael vermaenden ende aenporden. Niettegenstaende soodanighe waerschouwinge syn evenwel op hope van acces te vinden voortghevaren naer Chijna[4] met het voorsz. Schip Nassau ende een ander Schip, ghenaemt Erasmus van Rotterdam, geseylt, dwelck mede in hadde tseven-

1 *Recht op Buit*, p. 183 wordt deze episode behandeld met een hier niet vermelde bijzonderheid, nl. dat kort tevoren hier ook Fransen door de Portugezen vermoord werden. Damsté vertaalt niet geheel juist, dat na de hier bedoelde moord acht andere Hollanders zijn ‘deels gedood, deels gewond’. *Engelse Vertaling* p. 202 geeft beter: ‘eight more Dutchmen... were put to death; others were wounded’.

2 Lakmoi, die ook Cornelis Heemskerck hielp, zie p. 445. Hij heette niet Jurbassa, maar was djurubasa, d.i. het maleise woord voor tolk, taalkundige.

3 De reeds behandelde moord op de scheepsgezellen van Van Neck te Macao schijnt ook op de Chinezen grote indruk te hebben gemaakt.

4 En wel met gegevens, verschaft door Jacob van Heemskerck, die juist met de door hem veroverde karaak te Bantam was gearriveerd, vgl. *Begin*, dat het nu volgende niet vermeldt. De twee schepen vertrokken 6 juni 1603.

tich duijsent ende ontrent 600 Realen van achten met noch eenighe Roosenobels ende diversche Manifacturen ende coopmanschappen ende eerst aengheloopen op de custe van Malacca aen een stadt, ghenaemt Pahan[1], daer sy seer feestelyck wirden ontfanghen, overmidts sy verclaerden, dat de portugijsen haere vijanden waren ende syn voorts van daer geseylt naer Patane[2] ende aldaer ghevonden een treffelycken Chinees, ghenaemt Dato Choronarij[3], haerluijder natie seer toeghedaen, die henluijden verclaerden bijnae onmoghelyck te syn door verhinderinghe vande Portugijsen, dat sy in Chyna acces souden vinden ofte eenighe vrye handelinghe becomen, tenware sy alvoren over lande by den Coninck reijsden ende van hem sulx vercreghen, daerbij segghende, dat die particuliere Gouverneurs door den Rijcdom vande portugijsen hen altyts lieten corrumperen[4] ende vertelde *[107]* deselve Chinees onder andere historiale saecken hem, deposant, mede, datter alsdoen ses Castiliaenders in Cantum ghevanghen saten, die ghekomen waeren uijten Phillipinen, alwaer te voren ghedot waren bij de Spaignaerts ontrent thienduijsent Chinesen[5], die sonder weten vanden Coninck van China hen aldaer begheven hadden[6]. Waerover den Theijcam[7], wesende den Gouverneur van Cantum, henluijden gheen letsel en dorste doen, dan begeerde deselve los ende vry te laeten gaen, maer hebben de portugysen seer hert aenghedronghen ende gheincisteert met Schenckagien ende andersints, geen gelt sparende, dat men deselve mochte om den hals helpen ende siende, dat syluijden daertoe niet en conden comen, doordien de Gouverneur deselve favorabel was ende de Castilliaenders als portugijsen wilde tracteren, hebben sy den Gouverneur verclaert, datse wel onder éénen prins ofte Coninck saten, maer by een oudt contract verboden was, dat de Spaignaerts in China ofte doost-

1 Pahang, ter oostkust van Malaya, op ongeveer 3½° N.B.
2 Terzelfder kust op bijna 7° N.B.
3 Waarschijnlijk is hier bedoeld Datuk Srinara, de schatmeester van de koningin van Patani, die echter wel geen Chinees, maar een Maleier zal zijn geweest. In *Patani*, p. 6 wordt hij een aanzienlijke inlander genoemd.
4 Omkopen.
5 Inderdaad waren talrijke Chinezen op de Filippijnen gedood, nadat zij in opstand waren gekomen.
6 Vertrek uit hun land was zonder speciale vergunning aan de Chinezen verboden.
7 Theijcam. Het woord Taikam ken ik alleen als de naam van een eilandje bij Canton, *Itinerario*, IV, p. 118, noot 2. Ik vermoed, dat hier bedoeld wordt de taotai, de ambtenaar belast met de kustverdediging.

indische eylanden niet moghten commen op lijffstraffe om eenighe handelinghe te doen, segghende tot meerder vilennie, soo sij alhier niet en werden ghestrafft, dat sy, by haeren eyghen prins comende, daerover ghestrafft souden worden. Niettegenstaende deselve waerschuwinghe ende swaere voorstellinghen ende onderrechtinghen syn syluijden[1] evenwel voortghevaren ende den tiensten Julij gheseylt van Patana naer Chyna ende ghekommen den 25en ditto in een have ofte Baey, ghenaemt Hasuwan[2], ende, aldaer vertoefft hebbende twee daghen, syn vandaer noch oostelycker gheseylt totten 29 do. ontrent middaghe *[108]* ende siende seer groote menichten van cleyne schepen ende schuijten, hebben haer beste ghedaen om een aen boort te cryghen, ten eijnde sij souden moghen verstaen, waerontrent zij waren, overmits haeren ghehuerden Chyneetsen piloot aldaer zeer onervaren ende onbekent was ende, een vischer aen boort cryghende, heeft hij, deposant, door den Chineesschen piloot den visscher doen afvraghen, ofte hij een man met een brieff naer Cantum soude willen brenghen ende de visscher, tselve qualyck verstaende, antwoorde hij: Ja, waerover hy, deposant, als synde president over de voorsz. twee schepen den breeden raet aen boort ontboodt omme te resolveren, hoe men met den visscher soude handelen ende middelertyt ziende, dat den piloot seer veranderde ende deen alteratie op dander Chreech, heeft van hem doorsaecke van dien willen weten, twelck den piloot seer ongaern dede, henluijden altyts radende bijna recht inde wint, dwelck onmoghelyck is, vant landt aff te varen. Middelertyt den raet aen boort ghekomen zijnde, hebben hem herder affgevoordert de voorsz. oorsaecke, die alsdoen verclaerde, dat den visscher zeyde, dat sij dicht bij Maccau waren ende dat aldaer een Schip op de reede volladen lach, dwelck sanderdaechs naer Japan soude varen ende noch een ander schip ledich aen den caeij, waerover syluijden altesamen seer perplex waren, niet wetende, wat sy souden doen, overmidts den wint ende stroom henluijden al naer de wal dreeff, doch metten anderen discourerende, wat hen te doen soude staen, *[109]* soo haer Schepen int ghesicht vande Stat vervielen, syn (eer by henluijden resolutie was ghenomen, om een hoeck lants komende) gheraeckt int ghesichte vande Stadt ende het voorsz.

1 De Nederlanders.
2 Hier is blijkbaar bedoeld een baai van het eiland Ho-Ch'uan, op 21° 40′ N.B. en 112° 45′ O.L.

schip[1] ende tselve verovert met tweentwintich portugijsen, die sij in Caraecke vonden, waeronder die schipper was. Twee daghen daernaer haerlieder iacht[2], een weynich boven stroom van haer sijnde, is van twee portugijsche schuijten, genaemt Lantinens[3], gheaccompaigneert met ontrent 200 cleyne schuijten, onderschept gheweest ende dapperlyck bevochten, sulx dat zij tot twee verscheijden reysen toe den vyandt treffelyck hebben afgheslaghen ende die derde reyse, weder geabordeert synde, syn verovert geworden. Hebbende die portugijsen int gevecht dootgheslaghen neghen persoonen van haer volck ende dandere twee zyn overboort ghespronghen ende int water van de portugijsen mede ghedot, ghelyck henluijden door een visscher sekerlyck verclaert is, hebbende met hen ooghen aengesien tvoorsz. ghevecht ende mede dat sy den brandt int cruyt hebben ghesteken ende voorts tjacht mede met hen na de Stadt ghenomen ende allen tselve nietteghenstaende en wel wetende die wreetheyt, aent voorsz. volck bewesen, hebben syluyden evenwel die voorsz. ghevanghen portugijsen, sterck wesende 22 portugijsen, opten 13 augustijs 1603 met haer eyghen scheepsschuijt, begifticht met

1 Hoewel hier meer bijzonderheden te vinden zijn over de tocht van deze twee schepen naar China dan elders, wordt ook hier de naam van de karaak niet genoemd.
Men vindt *Beschrijvinge*, p. 499 in een lijstje van het aandeel, dat het Land ontving in de buit door op Indië varende schepen gemaakt, vermeld: ‘Uyt de caracque, voor Maccau verovert... *f.* 317.500; terwijl p. 517 in een daarmee deels overeenkomende opgave voorkomt: ‘van de caracque St. Anthonio... *f* 317.500’. Men zou hieruit concluderen, dat de voor Macao genomen karaak de Sint Anthonio is. Stapel zegt evenwel in een noot (p. 449, nr. 5) terecht, dat Sint Anthonio de naam is van de 16 maart 1605 door Van Warwyck ter rede van Patani genomen karaak. In Van W.'s reisbeschrijving in *Begin* (p. 81-82 en 84) vindt men dit enige malen vermeld. Toch is er reden tot twijfel. Toen Van Warwyck de karaak nam, was ze al grotendeels gelost, zodat de buit niet groot was, terwijl daarentegen de voor Macao genomen karaak zeer rijk geladen was, met 1400 picol ‘rouwe zijde en eenich goudt’ zegt *Begin* (p. 72), terwijl *Onuitgegeven Werk*, p. 398 meent, dat de buit uit deze karaak bijna zo waardevol was als die uit de door Heemskerck genomene. En nu komt in de zo even genoemde lijstjes het bedrag van *f* 317.500 na dat van die van Heemskerck als verreweg het hoogste voor. Zou de voor Macao genomen karaak dan toch of ook Sint Anthonio geheten hebben? Tegen deze veronderstelling spreekt, dat in de lijstjes ook bedragen voorkomen voor ‘prinsen’ (= buit), door Van Warwyck en Heemskerck genomen (*f* 132.961) en voor ‘prinsen’ door de Erasmus en de Nassau veroverd (*f* 120.000). Welke prijzen kunnen hier nu bedoeld zijn, zo het niet de bewuste karaken betreft? Ik kom er niet uit.
2 Bedoeld is een schuitje, behorend bij de twee genoemde schepen en niet een van die twee.
3 Lantjang, maleis woord voor oorlogsvaartuig.

quantiteyt zyde ende laken, aen landt gesonden ende verclaerden die ghevanghen portugysen, soo sy henluijden meester gheworden ende verovert hadden, dat se hen soo wel *[110]* niet en souden hebben ghetracteert[1]. Presenterende hij, deposant, tgunt voorsz. is, in cas van recollement breeder by eede corporeel te verifieeren, versoeckende de voorn. producenten hiervan te hebben acte een ofte meer in debita forma, Ghedaen binnen de voorsz. Stede ten huyse myns Notary ter presentie van Palm Matyssen ende Pieter Diricxsen, ghetuyghen, hiertoe versocht ende was ondertekent Ita attestor rogatus et requisitus J. Bruyningh.

Ghecollanionneert[2] jegens den principalen, gheschreven ende onderteekent als boven ende naer Collatie daer iegens ghedaen, is dese copie daermede bevonden te accorderen op huyden den Xen October ao. XVIc vier. Ita attestor, W. Kick, Nots. Publ. 1604.

[111] (12). *Attestatie van Cornelis Claessen, Jan van Water ende Hans van Hagen van 23 persoonen, die in Sincher dootgeslagen ende 6 gevangen zyn geweest*

Op huyden den XI september ao. XVIc vier compareerde voor mij Jan Franssen Bruininck, Openbaer Notaris, tot Amstelredamme residerende, bij den hove van Hollant geadmitteert, ter presentie vande ondergheschreven ghetuijghen deersame Cornelis Claessen[3], poorter deser Stede, out ontrent LVI Jaren, Schipper geweest zynde opt Schip, ghenaemt Haerlem, Jan de Water van Edam, out ontrent LIII Jaren, Schipper gheweest zynde opt Schip, ghenaemt Leyden, ende Hans van Haghen, onderCoopman, ghevaren hebbende opt voorsz. Schip Leyden, mede van Amstelredamme voorsz., out ontrent XXIII Jaeren, ende hebben op eere ende trouwe by waere Christelycke woorden in plaetse van solempnellen eede ter Instantie ende versoecke vande bewinthebberen vande Oostindische Compie. binnen Amstelredamme versz., eendrachtelyck verclaert, ghetuijcht ende geattesteert, hoe warachtich is, dat sy depo-

1 Alleen dit wordt door *Recht op Buit*, nl. p. 250, over deze tocht vermeld.
2 Sic.
3 Een Cornelis Claesz. wordt vermeld in *Aandeelhoudersregister*, p. 181. De namen der andere personen komen niet overeen met het lijstje in *Opkomst*, II, p. 240.

santen elx in bedieninghe ende Offitie alsboven inden Jaere XVIc op den XXVIIIen Junij gheseylt syn uyt Texel in Compe. van hun ses schepen (alle resorterende onder tghebiet ende commandement vanden Admyrael Jacob van Neck[1]) naer Oostindien ende, als syluijden leggende waren mette voorsz. Schepen[2] *[112]* in Sinceo, anders ghenaemt de Rieviere van Polo Cambier[3], zyn opten XIIen Jannuaryo ao. XVIctwee dootgheslaghen bij de Sinceonesen vant volck van haer voorsz. twee Schepen drye ende twintich persoonen, Namentl. vant Schip Haerlem Twaelff ende vant Schip Leijden elff persoonen ende dat oock de voorsz. Sinceonnesen van haerluijder volck ghevanghen hebben ghenomen ses persoonen, daeronder waren drye vande hoofden van haer voorn. Schepen[4]. Behalven dien hadden noch deselve Sinceonnesen met Aracq vergheven 12 ofte 13 persoonen vant voorsz. Schip Haerlem, sulx dat deselve voor dul ende mal op handen ende knijen over Tschip kroopen[5] ende dat de voorsz. Sinceonesen niet anders sochten bij alle middelen als omme de voorsz. twee schepen te invaderen, overvallen ende overmeesteren. Segghen noch sy deposanten vastelyck te presumeren, dat alle tvoorsz. leedt, hinder ende swaricheyt, hen by de voorsz. Sinceonesen aenghedaen, toeghekomen is door Inductie, Raet ende in gheven vande twee portugysche Monnicken vande Augustijner secte[6], dan tselve niet vastelyck ofte affirmativelyck wetende. Verclaren voorts, dat de voorsz. 6 gheapprehendeerde persoonen gheredimeert ende gheranchionneert syn gheworden

1 Vgl. boven, p. 453 vlg.
2 De twee genoemde schepen trachtten onder Caspar van Groesbergen tevergeefs naar China te varen.
3 Sinceo, Chincheu, Sincheuw, Tsjin-Tsjoe, was de veel noordelijker gelegen streek rondom Amoy; vgl. de uitvoerige appendix I van *South China*, waar men p. 322 vermeld vindt, dat de Portugese loodsen de zeer opvallende oude toren aan zee nabij Amoy vergeleken met een heuveltop in de gedaante van een pagode bij Kaap Varella op 12° 58′ N.B. bij de grens van Tjampa en Annam. Waarschijnlijk heeft dat veroorzaakt, dat de eerste Nederlanders, die bij dit punt kwamen, meenden dat zij op ongeveer deze breedte in het landschap Tsjin-Tsjoe waren. Vgl. ook *Opkomst*, II, p. 246, waar op gezag van den koopman Paulus van Soldt vermeld wordt, dat Chinceo een andere naam was voor Poelo Cambir de Terra, wat de naam zou zijn van een stad op 14½° N.B. *Begin* spreekt hier van Kamboya = Cambodja. Pulau Kambir is een eiland ter kust van Tjampa, Oost-Achter-Indië, o p 13½° N.B.
4 Onder wie Van Groesbergen.
5 Iets dergelijks overkwam volgens *Begin* (vgl. ook *Van Neck*, p. 98) aan schepelingen van Van Neck, die ongeveer in dezelfde streek ‘seeker fruyt’ aten.
6 De Groot maakte van deze onbewezen bewering geen gebruik.

voor twee metalen stucken gheschuts ende eenighe Coopmanschappen[1], dan niet wetende de juste weerde ofte quantiteyt. Presenteerende sij deposanten respective, tgunt voorsz. is, in cas van Recollement breeder by eede Corporel te *[113]* verifieeren. Versoeckende hiervan acte een ofte meer in debita forma. Ghedan binnen de voorsz. Stede Amstelredamme ten huijse myns Notarys ter presentie van Palm Matyssen ende Pieter Dierixsen, hiertoe versocht als ghetuyghen. Ende was onderteyckent Ita attestor Rogatus et requisitus J. Bruining.

Ghecollationneert iegen den principaelen, gheschreven ende onderteekent als boven, is dese copie daermede bevonden te accorderen. Op huyden den XIIen October ao. 1604. Ita attestor W. Kick, Nots. Publs. 1604.

[114] (13). *Verclaringe van Cornelis van Heemskerck vande hostiliteyt der Portugysen*

Alsoo ick in een cladde verhaelt hebbe[2] alle tghene ick door eenighe beieginghe als door warachtighe gelooffweerdighe ghetuijghen ghesien ende ghehoort hebbe aengaende de loose valsche practiquen deser marranischer[3] Natie der Portugijsen teghen ons aengheleydt ende ten deele uytgherecht, Soo ist, dat sij, ziende, dat zij haer voornemen niet conde te weghe brenghen, op ons luijden hebben eenen anderen middel voorghenomen om ons den Coophandel, sooveel als mogelyck is, te beletten, hebben tot dien eynde een Armade toegheleydt ende gherust om, soo sij voorgaven, onse Schepen daermede te overvallen[4]. Dan haer voornemen was om Bantum daermede te veroveren ende ons alsoo een bequaeme haven te benemen. Zijn dan Ontrent vier maenden naer ons vertreck tot Bantum ghekomen met drye galeyen, 28 fusten, 4 schepen, in welck ghetal sommighe differeren. Dan den ghemeenen man seyde, dat sij 32 sterck gheweest waren, behalven de Galeyen ende haer aen landt begeven, metten

1 Zo ook in *Begin*.
2 Zie de attestatie van Cornelis Heemskerck, boven p. 440. Van ‘cladde’ is hier misschien sprake, omdat het stuk niet-notarieel was.
3 Marranen. Deze term, waarmee schijn-Christenen in Spanje van Moorse en Joodse afstamming worden bedoeld, wordt hier in pejoratieve zin onjuist gebruikt.
4 Kort is het volgende ook reeds vermeld door Karel, boven p. 437 en Van Neck, boven p. 459. Heemskerck was onder dezen laatste secretaris van de vlootraad. Zijn verklaring werd gebruikt voor *Recht op Buit*, p. 185.

Gouverneur gesproken, segghende, sy waren ghekomen om Bantum te ontsetten ende de Javanen van onse handen te verlossen, dan soo sy ons misten, dat waer haer leedt. Syn soo op het propoost ghevallen vande penninghen, die sij ghetelt hadden aenden Gouverneur tot de assistentye, die sy bewijsen souden voor *[115]* ons vertreck ende van deselvige restitutie geeijscht, waerdoor, den eenen weijgerende ende den anderen eijschende, den eijscher niet verworven en heeft. Dan alsoo dit meest tegens de Javanen geweest is ende den commys Carel de Jonghen dat Breet ghenoech verhaelt heeft, sal hetselve laeten berusten ende sal comen op onse derde voyagie[1], gheschiet inden Jaere 1600.

Comende dan tot Achijn in Sumatra, een Stadt, alwaer wij aen landt ghevaren syn ende vonden opten oever staen 3 ofte 4 portugysen, die, ons siende, spottelycken riepen: willecom, int portugijsch, daerbij voegende int portugijsch: wat doet gyluijden hier? Dan, wij haer niet willende antwoorden, sijn voorbij ghepasseert ende naer den Coninck gheghaen. Hebben om cort te maecken wel verstaen vanden Sabandar aldaer, dat de portugijsen haer best gedaen hadden om den coninck (bij denwelcken sij soo heel veel gelooffs niet en hadden) teghens ons op te rockenen, als oock die van Arabien, doch, sulx van ons ghemerckt wordende, sijn vertrocken naer Bantam, alsoo dat sy tghene sy aen ons niet conden uijtrechten, naermaels aende schepen van Pauwels van Caerden[2] bewesen, alsoo mij tot Bantam vande Sumatresen gheseyt is.

Alsoo wij nu aen onse ladinghe niet conden becomen tot Bantam, is voor ghoet ghevonden, Ick als admirael met de twee Schepen Hollandia ende overysel vertrecken souden naer Amboino, als waer wij op den tweeden Jannuaryo 1601[3] gheraeckten ende verstonden vanden Cappiteyn Sonnenberch[4], dat de portugysen hem dickmaels hadden ghesocht te overvallen, *[116]* Doch dat hij se door Godes hulpe van hem gheweert hadden.

1 Cornelis bedoelt niet de derde reis der Nederlanders, maar zijn derde reis. Hij voer uit als opperkoopman op de Hollandia onder Jacob Wilckens, zie boven p. 507.
2 Vgl. boven, p. 494, 495.
3 Deze datum vindt men ook opgegeven in het contract van 9 juni 1601 (*Corpus*, I, p. 13). *Europeeërs*, p. 173 geeft 19 jan. op, mij is niet duidelijk waarom.
4 Jan Dircksz. Sonnenbergh was met 27 vrijwilligers op verzoek der Ambonnezen door Steven van der Hagen achtergelaten in het door hem nabij Hitu, op het noordelijke schiereiland van Amboina, opgerichte Kasteel van Verre.

Onderwijlen wij aldus negotieerden, hebben de twee Amgobey[1] aen ons Boort ghekomen, mij segghende, dat de portugijsen hadden yeder op ander[2] hooft ghesett 10 realen van achten vande slechte persoonen ende wye eender der Angobej hooft brachte, soude hebben hondert realen van achten ofte wije des Cappiteijns hooft vant Casteel ofte het myne brachte, soude hebben 1000 realen van achten[3] ende dat sy wederom soo ghedaen hadden ende niet met gelt, maer dat wie soodanighen hooft der portugijsen ofte die het met haer hielde, brachte, die soude men met een banquet vereeren ende deselve soude tot een eere met syn swaert in syn handt boven de andere staen ende alsoo voorbij de Schepen gevoert werden. Ghelyck als oock corts daernaer geschiede, dat daer 2 Carracorren, op haer spraecke soo ghenaemt, welck syn van haer galeyen, die ontrent 300 mannen voeren, voorbij onse Schepen quaemen ende songhen, ons toonende ons de hooffden, die sij tot vier int ghetalle gekreghen hadden ende die het feyt gedaen hadden, stonden met haer beyden boven op in triomphe met het bloedighe sweert inde handen ende dit is tot verscheyden reysen ghebeurt, dat sij soo de hooffden haerder vyanden verovert hadden. Tot welck Banquet, dat sy daer op hielden, ick haer tot tweemael een potgien met Aracq[4] gheschoncken hebbe.

Op den 25 april is daer op het casteel Allarm geroepen vande schiltwacht, soodat alhet volck van het casteel *[117]* in roere was ende, den Cappiteyn aen ons boort sijnde, hebben wij met een deel volcx aen landt gheset ende terstont dede Ick een gotelynck 2 ofte drye henen schieten naer de plaetse toe, daer wij vermoeden, dat sij vandaen moesten comen. Hadde oock sooveel daermet uytgherecht, dat zij de vlucht naemen. Des anderen daechs verstonden wij, dat het de portugijsen gheweest waren, die soo bij nachte het casteel meenden te overvallen ende dat sij ontrent hondert hadden sterck gheweest[5].

De portugijsen, desen aenslach misluckt zynde, hebben haer

1 Amgobey. De term ngabehi is op Java de titel van een bepaald aanzienlijk hoofd. Van Amboina ken ik het woord niet. Ik vermoed, dat hier verwarring heeft plaats gehad met de daar gebruikelijke term orangkaja, hoofd, letterlijk: man, rijke.
2 Het woord ander kan beter worden vervangen door ‘het’ om de zin van deze mededeling te vatten.
3 Vermeld *Recht op Buit*, p. 177 en 187, maar niet de tegenmaatregel.
4 Arak, uit suiker of rijst gedistilleerde drank.
5 De Portugezen waren in het bezit van de veel belangrijker sterkte op het zuidelijke schiereiland van Amboina, het latere Nederlandse kasteel Victoria.

wat stil ghehouden, doch altemet met een caracore ofte twee ons aenghekomen om de Saloupen te verrasschen, die daer wel teghen voorsien waren. Onderwijlen is ons tijdinghe ghecomen, dat daer twee craecken van Tidor[1] ghekomen waeren, die naghelen in hadden ende de reste tot Ambonijo souden inhalen. De portugijsen, desen aenslach siende, hebben van nieus aenghevanghen om ons gheheel te beletten, dat wij gheen coophandel op dese landen soude dryven, hebben toegherust 22 Corrocoren ende 3 fusten[2], meenende ons daermede te overvallen. Dan, haer den moet ontvallende, hebben een stedeken onvoorsiens, ghenaemt Lusitello[3], bespronghen[4], hetwelcke bemeurt zynde, doch syn vande Inwoonderen affgheslagen. Hebben het voorts naeu belegert, soodat daer groot ghebreck was van eten ende souden het moeten opgheven hebben. Onder dese belegeringe ist ghebeurt op eenen morghen, synde den 27 aprillis, dat ontrent 2 uren voor dach 5 corocoren om een hoeck, die ontrent een *[118]* gotelinckschoot van ons was, syn seer stil aen comen roeijen, ons meenende te overvallen ofte ten minsten met vierwercken de Schepen te besmijten, doch, alsoo onse dat ghewaer wirden ende derhalven veel rumoer maeckten, zyn wat affgheweken ende teghens mijn verbot hebben de onse een schoodt gheschoten, doch niet gheraeckt ende, sy sulx siende, terstont wederom vertrocken naer Lusitello. Syn op den anderen dach aen ons boort ghekomen de angobeij, welcke syn de overste van Hito ende versochten seer ootmoedelyck assistentie, die ick haer niet en conde ontsegghen, alsoo wij niet handelen en costen op de andere plaetsen, sonderdat de portugijsen vertrocken waren. Hebben soo Lusitello met onse schepen ontsett.

Op den derden maij 1601 heeft Sr. Adriaen van Veen[5] drie van syn volck aen mij ghesonden, dewelcke vande portugijsen overvallen waren ende dese twee, die tot mij quaemen, waren het ontswommen ende den ander, omdat hij niet swemmen con-

1 Dit betekende dus een versterking voor de Portugezen.
2 Vermeld *Recht op Buit*, p. 186.
3 Lusitello. Hiermee te vergelijken *Valentijn*, II, 2, p. 14. *Europeeërs*, p. 173 stelt het gelijk met Assalulu of Nusa Tello, *Opkomst* II, p. 473 stelt hierbij 'thans niet meer bestaande'. *Corpus*, I, p. 13, noot 4 voegt nog toe 'Noesa Teloe is een eilandje, dicht bij Asiloeloe gelegen: een der Drie Gebroeders'. Dat kan niet geheel juist zijn, want Nosa Tello betekent Drie Eilanden. De plaats Asilulu ligt tegenover die drie eilandjes ter westpunt van Amboina.
4 Het hier vermelde is overgenomen *Recht op Buit*, p. 188.
5 Zie voor hem de volgende verklaring.

de, hadden sy den Strodt affghesneden als een schaep ende alsoo deerlycken vermoort. Dese waren van een eylant affghekomen, dat dicht bij Ambonijo leydt ontrent een myl van daer.

Dit is hetghene, dat mij bejegent is op mijn derde voijagie ao. 1601 ende op 1602 weder tehuijs ghekomen, ende was onderteykent Cornelis van Heemskerck.

[119] (14). *Verclaringe van Adriaen van Veen*[1] *vande hostiliteyt ende proceduren der Portugysen*

Anno 1599 Ben ick ondergeschreven met 20 personen neffens mij inde Molucse[2] eylanden van Banda ghebleven ende, nadat onse Schepen vertrocken waren, hebben de Portugijsen, die aldaer quamen Negocieren, ghestadich aenghehouden d'inwoonderen te persuaderen ende te Induceren, sijluijden ons doch quijt maecken souden[3]. Want de portugijsen seyden wel te weten, wij daeruijt gheen ander eynde en laeghen als om het landt te verspyen ende alsoo haer mr. vant landt te maecken, als sy weder souden comen, welck sy haer nu waerschuden ende Tavont ofte merghen Banda haer eerst beclaghen sal, als het te laet is.

Ao. 1600 hebben de portugijsen soo door gheschencken als anders teweghe ghebracht bij den Coninck van Tuban, dat den Coninck in Aprillo ao. gesz. veertien Javaensche Joncken ofte schepen met ontrent 1500 man in Banda ghesonden heeft om ons met gewelt vant landt te cryghen ofte om het leven te brenghen[4]. Dan door de comste van twee van ons Mrs. Schepen als met naemen de Maen ende de morgensterre[5] hebben sij Godt

1 Adriaen van Veen kwam als koopman op de Zeeland gedurende de Tweede Schipvaart onder Jacob van Heemskerck op Banda en werd daar 3 juli 1599 met negen anderen als hoofd van de loge op Lonthoir achtergelaten. Hij vertrok 24 juni 1602 met Wolfert Hermansz. Een tweede groep van tien Nederlanders verbleef op Banda-Neira.

2 Het is merkwaardig, dat men hier de later zo algemene fout al vindt, dat de zuidelijke Specerijeilanden tot de Molukken gerekend worden, die volgens de toen gebruikelijk terminologie alleen de eilandjes ten westen van Halmaheira omvatten.

3 Gebruikt *Recht op Buit*, p. 167.

4 Zie boven, p. 508. Vgl. verder Van Veen's brief van 15 sept. 1600, afgedrukt *Opkomst* II, p. 466. Gegeven gebruikt *Recht op Buit*, p. 174.

5 In *Recht op Buit* p. 174 is de naam van dit schip, natuurlijk via de latijnse tekst, tot Lucifer geworden. Het schip en de Maan behoorden tot een eskader onder Steven van der Hagen.

loff haer voornemen niet volbracht ende syn met schanden uijt banda vertrocken.

Ao. 1601 in Martio ofte daerontrent hebbe ick ons barbier Mr. Jacob Waterman naer Amboijna in een praeuw ofte Indiaensche *[120]* Sloep ghesonden met een brieff aenden Vice Admirael Cornelis van Heemskerc, welcke bij onghelucke bij Amboine in handen vande portugijsen ghekomen is, die hem dadelyck seer leelycken vermoort hebben[1].

Ende daernaer het hooft afghehouden, tselve langhen tijt op een Cora Corre ofte galeye ghevoert, soo wij van eenighe, diet gesien hadden, verstaen hebben. Dit aldus attestere warachtig te zyn ende derhalven onderteykent desen 6 october uijt Alckmaer ao. 1604 ende was onderteykent Per me Adriaen van Veen.

[121] (15). *Verclaringe van Jacob van Heemskerck van de hostile Proceduren der portugysen mitsgaders translat van eenige portugyse brieven*

Ick Jacob van Heemskerck verclaere op eere ende trouwe bij waere Christelycke woorden in plaets van solempnellen eede ten versoeke vande bewinthebberen vande Oostindische Compie. binnen Amstelredamme, dat ick op den 23 april ao. XVIc een met een vloote van acht Schepen[2] (over dewelcke de bewinthebberen mij Admijrael gestelt hadden) gheseijlt ben uijt het texel om onse voorghenomen reijse naer de oostindiens te vervolghen ende, eenighe daghen gheseylt hebbende ende onsen cours houdende rechtdoor de zee, ghepasseert zynde de Canarische eijlanden, is ons bejegent[3] een vlote van derthien Schepen, wesende spaignaerts, wel ghemonteert ende vol volck, die ons vijantlyck hebben aenghetast ende een van mijne Schepen, ghenaemt den rooden leeu, dapper met groff gheschutt ghetreft, daernaer aen boort gheklamt ende verscheyden persoonen als den Schipper ende andere doot gheschoten ende noch eenighe verwondt, sulcx dat het voorsz. schip heeft moeten de vlote ende syn reyse verlaten tot seer groote schade ende nadeel van myne

1 Het hier en hierboven door Cornelis Heemskerck vermelde is gebruikt door *Recht op Buit*, p. 186 met een gruwelijk detail, ontleend aan de nu volgende verklaring van Jacob van Heemskerck.
2 Van de zgn. Vereenigde Amsterdamsche Compagnie.
3 Op 19 mei en 23° N.B., dus voorbij de Kreeftskeerkring.

versz. vlote, met perijckel van in des vyants handen gevallen te hebben, ten waere dat hij van mij ende andere ontset hadde gheworden ende alsoo ick met myn Schepen den vyant aen boort clamte, hebben mij oock thien ofte twaelff man affgheschoten, daeraff vijff ofte 6 man[1] sijn doot ghebleven ende die reste meest ten deele verlemt, sulx dat wij oock *[122]* in seer grooten peryckel syn gheweest om onsen costelycken Schepe, volck ende ghoet te verliesen, ghelyck het vechten sulx in veel verscheyden saecken is onderworpen[2].

Op den 23 februario ao. XVIc twee Ben ick tot Bantam aenghekommen met ses schepen van mijne vlote ende hebbe verstaen, dat een maent ofte 6 weken voorleden aldaer waren gearriveert ende voorbij ghepasseert een vlote van acht soo Caracquen als Schepen met noch 25 soo fusten als Roeyiachten[3], tot Goa ende andere plaetsen in Oostindien toegerust onder tbeleyt van haeren General Andrea Furtado met expressen last om alle de hollanders ende haere Schepen te dempen ende gantsch uytroyen mitsgaders oock alle dinwoonders van Oostindien, die ons eenighen handel, vrientschap ofte trafficque ghetoont ofte verleent hebben. Want naerdat dvoorn. vlote ghefailleert is zijn voornemen tot Bantam uijterechten door het beiegenen vande vijff Schepen onder tbeleijdt vanden Admirael Wolffert Harmans, die henluijden met merckelycke schade heeft ghedronghen hun voornemen op Bantam te verlaten, is den voorsz. Andrea Fortade met syne vlote gheloopen naer Amboina[4]. Hoe qualijcken die aldaer heeft ghehandelt met die van Itu ende andere, die ons handelinge ende vrientschappe toegelaten hadden, is een yeghelyck ghenoech bekent, sulx dat die schamele luijden (om het moorden ende dootslaen van de portugysen te verhoeden) syn ghedronghen gheweest om haere huijsen ende goederen tot een roof te laeten, de vlucht in de wildernisse ende op het gheberchte nemende.

Naerdat den voorsz. Generael Andrea *[123]* Furtado tot Amboina alle syn saecken uijtgherecht heeft ghehadt, is met syne vloote gheseylt naer de Mollucques om alle de voorn. eijlanden (staende onder tghebiet vanden Coninck van Terranate) te ruijneren ende over den voorsz. Coninck te tiranniseren, ghe-

1 Volgens Terpstra in *Stapel*, II, p. 445: 3 man.
2 Uitvoerig in *Recht op Buit*, p. 279, d.w.z. in hoofdstuk XIII.
3 Veel uitvoeriger boven p. 471-477.
4 Uitvoerig hierover C. Wessels S.J. in *Stapel* II, p. 211-212 en *Europeeërs*, hoofdstuk V.

lyck sij in voorleden tyden over de voorsaeten vanden voorn. Coninck van Terranate ghedaen hadden ende hem van syn Rycke te berooven, daertoe den voorsz. gnal. heeft ghebruijct alle macht, middelen ende hulp, die hij heeft connen teweghe brenghen, oock geassisteert zynde met een schip ofte 2, dat de Spaignaerts vande Manilles hem tot hulpe hebben ghesonden, die toch anders van Naturen malcanderen vyandt zyn ende daerinne wel overeencomen, dat se ons mochten met gewelt, bedroch ofte andersints uyt de Oostindien verdryven. Souden gheen soo snoode Middelen, alsmen soude connen bedencken, nalaten, soo sij anders tot haer voornemen mochten comen, doch is door Godes hant haer voornemen gebroken ende die gantsche Armade verdwenen sonder yets Notabels uijterechten ende, soo ick verstaen hebbe recht voor myn vertreck van Bantam, soude den Generael Andrea Furtade ende den cappiteijn van de Manilles in een aenval op Ternate beyde doot ghebleven syn[1] ende alsoo door Godes handt meest al in haer quaet voornemen omghekomen.

Is noch by my verstaen het quade feyt, dwelc de portugijsen hebben begaen tot Maccauw aen 20 persoonen, die sy vande Schepen vanden Admirael Jacob van Neck ten dele door teyken van vreede hebben laeten aen landt comen ende nadat men dvoorn. 20 persoonen bij de Chinesen ghetracht heeft verdacht te maecken, met alle boose, leelycke ende onredelycke stucken haer ende onse natie beschuldighende, hetwelcke doch (nietteghenstaende de Chinesen heydenen ende sonder kennisse van Christum syn) niet *[124]* hebben connen ghelooven ende ghesocht donse te beschermen ende te trecken uijt de handen vande portugysen. Hetselve de portugijsen bekent synde, hebben met alder haest bij forma (ofte om beter te seggen bij difforma) van Justitie donse haer proces ghemaeckt ende 17 mannen soo ghehanghen als verworcht, Twee Jonghers ende eenen man, namentlyck den fiscael, ghevanckelyck naer Goa ghesonden[2].

Noch bij sekere brieven van eenen portugijschen Monninck (tot Cochin China residerende) verstaen, dat denselven monninck alle behulp ende raet den coninck van Cochin China heeft voorghewendt ende hem beweecht donse (die met twee schepen aldaer gheanckert laghen om te handelen onder tbeleyt van eenen Groosberghen) te overvallen, om te brengen ende die Schepen

1 Dit is onjuist, Furtado kwam juli 1603 in Malakka terug en de Spaanse bevelhebber, Gallinato, in dezelfde maand te Manilla.

2 Vgl. boven, p. 457, 458.

tot hem te trecken. Den coninck, door het quaet ingheven vanden Monnick versterckt zynde, heeft het stuck int werck ghestelt, 20 ofte 22 van donse dootgesmeten ende verscheyden hooffden ghevangen, dwelcke naderhant ghelost zyn voor een ofte twee metalen stucken geschuts[1].

Hebben noch verstaen, dat drye vande persoonen, die ick de voorleden reyse tot Banda hadde ghelaten, van haer commandeur Adriaen van Veen zyn gesonden naer Ambojna om haeren handel aldaer te drijven ende syn vanden portugysen heftich vervolcht, den eenen, wesende een Chirurgyn, achterhaelt, gevanghen ende met vier galeyen vaneen ghetrocken; dander twee, de vlucht nemende, syn met groote moeyten op een eylandt gheraeckt ende haer inde wildernissen ghesalveert[2].

Ende terwylen ick tot Bantam *[125]* leggende was, heeft mij den Coninck van Dauma[3] (gheleghen op de custe van Java) vrientschappe doen aenbieden. Sulx dat Ick met vier schepen derrewaerts ben geseylt, overmidts ick verstont, dattet een landt vol rys was ende, aldaer ghekomen zynde, heeft die Coninck vanden eersten aen sonder eenighe oorsaeke daertoe te hebben (onder dexel van vrientschappen) verscheyden laghen gheleijdt om een ofte meer van myne Schepen te overvallen ende daervan meester te werden ende, hem sulx mislockende, heeft vastghehouden ende ghevanckelyck ghenomen twintich mannen van myn volck, die aen lant waeren met coopmanschappen, die sy bij hen hadden om te verhandelen, dewelcke ick met egene Redenen en hebbe connen ontslaghen cryghen off becommen, waerdoor ick ghenootsaeckt was naert verloop van eenighe daghen ranchioen te maecken ende voor de helfte van het ghemaeckte ranchioen acht mannen ghelibereert. Maer die andere

1 Zie boven, p. 514-516.
2 Vgl. boven, p. 519, 520.
3 Dit staat er evenals in *Facsimile*; bedoeld is Demak. *Recht op Buit*, p. 167 onderscheidt ten onrechte tussen Radja Demak en koning van Damao. Dat kan een gevolg zijn van wat boven, p. 441, staat, nl. Keyser van Jacatra wat Java moet zijn (vgl. noot 2) en Coninck van Dama, die één en dezelfde persoon zijn. Maar het kan ook het gevolg zijn van het volgende: hier is niet de persoon bedoeld, die wij boven, p. 430 noot 1, ontmoetten, maar Pangeran Puger, de uit een bijvrouw gesproten oudere broeder van den vorst van Mataram, die voor dezen als regent (bupati) Demak bestuurde, maar tegen hem in opstand was gekomen. Vgl. *Sultan Agung*, p. 6 vlg. Het hier door J. van Heemskerck vermelde is verwerkt in *Recht op Buit*, p. 176, 194-195, 252-253 (d.i. hoofdstuk XII, dat van Mare Liberum) en 280 (hoofdstuk XIII). Op p. 176 wordt een zoon van Van der Does genoemd als een der niet geloste gevangenen; De Groot kon dit natuurlijk gemakkelijk op andere wijze weten.

twaelff persoonen[1] heeft hij behouden, henluijden inde oorloghe tegens syn vyanden ghebruijckende sonder opt voorgaende accoordt ofte eenighe andere behoorlycke middelen deselve te hebben willen ontslaen, waerdeur ick ghoet vonde syn reviere onvry te maecken ende alles aen te halen, wat daer in ende uijt wilde omme alsoo volck met volck ende goet met goet te ranchionneren.

Synde ghebeurt, datter onder andere Joncken een Jonck van Jor[2] is ghecommen, die mede inde riviere van Dauma wilde, dwelck wij aenghehaelt ende eenighe daghen lanck, gheladen *[126]* zynde, aen ons Schip ghehouden hebben ende verscheijden persoonen daeraff aen landt bij den coninck ghesonden met versoeck, dat hij soude believen onse twaelve mannen te relaxeren ende dat wy alsdan overbodich[3] waren datelyck die gheladen Jonck met het volck in sulcker voeghen, als wy die hadden becommen, weder over te gheven met presentatie hem ende den zynen voortaen alle vrientschap ende eere te bewysen, daerop niet anders en volchde, dan dat deselve coninck voorgenomen hadde d'selve Jonck met ghewelt van onse schepen te halen niet sonder verlies van vele vande zijne ende, alsoo wy vreesden, dat de voorn. Coninck andermael yets op de voorn. Jonck mochte attenteren ende van onse geschut inden grondt gheschoten werden, hebben ghoet ghevonden die ghoederen daeruijt te lossen ende in onse schepen te bergen. Eenighe daghen daerna (alsoo wy saghen, dat den coninck gheen werck van syn volck en maeckten, niettegenstaende dat wy vande Zyne wel hondert Zielen gevanghen hadden) hebben die ledighe Jonck met Cappiteijn ende ontrent 70 Zielen aen landt ghesonden met belofte, aenden Cappiteyn ghedaen, soo verre hij aen den coninck conde intercideren ende te wege brenghen, dat ons ghevanghen volck mochten werden gherelaxeert, hem alsdan alle syn ghoederen te restitueren ofte vyff caty[4] gout daervoren, die hij seyde, dat deselve ghecost hadden. Dan heeft allen tselve niet moghen helpen ende alsoo den tyt vast (tot onse groote verachteringhe) verliep, dagelycx vele siecken in onse schepen ende, ghebreck van versch water kryghende, hebben goet *[127]*

1 Hierna volgt een woord gheli, dat is doorgehaald. Het is een schrijffout, een herhaling van ghelibereert, dat er in de tekst juist boven staat.
2 Jor, Johore, Djohore.
3 Overbodich, bereid.
4 Kati, gewicht van wisselende grootte, meestal gelijk aan 1¼ Amsterdams pond, d.i. 617,6 gram.

ghevonden onse anckers te lichten ende naer Jurtan[1] te loopen, wesende een ander haven, opt Oosteynde van Java ghelegen, alwaer wij oock naer weynich daghen ghecomen syn ende van daer de resterende Javanen, die wij ghevangen hadden, met een praeuw voorts naer Dauma voorsz. ghesonden ende twee malayen (die ick vande Jonck van Jor hadde bij mij ghehouden) ende met brieven ende gheschencken afghevaerdicht aenden Coninck van Jor voorsz. met een Jonck, ghereet leggende ende op Jor ghedestineert zynde, hem biddende, dat hij mij tghene aen syn ondersaeten gheschiet was int nemen van het Jonck tegoede wilde houden ende dat dselve twee persoonen hem doorsaecke daervan wel verhaelen soude. Item dat ick van meijninghe waere (soot doennelyck waere) naer Jor te loopen. Tot welcken eynde ick alreede een piloot hadde aenghenomen ende, soo niet, dat ick sonder faute met myn Schepen soude zeijlen naer Patanj, Alwaer hij yemanden soude believen afte veerdighen met procuratie. Denwelcken ick overbodich ben te betaelen die vyff catij gouts, die de voorsz. cappiteyn seyde de voorn. ghoederen ghecost te hebben. Daerop de voorn. Coninck mij (als ick tot Patanij was ghearriveert) bij twee verscheyde brieven (noch in bewaringhe zynde) heeft gheantwoort, dat ick wel ghedaen hadde. Seijde noeijt ghehoort te hebben, dat die hollanders yemant (die hen met vrientschappen bejegenden) beschadicht hadden[2], dat het pryselyck is hemselven vande gheleden overlast te bevryden ende, soo hij ofte eenighe van zyn ondersaten daerbij waren beschadicht, was dies wel getroost *[128]*, begeerde anders gheen restitutie als mijn ende des hollanders vrientschappe. Versoeckt oock vrientdelycken, dat ick doch met mijn Schepen op sijn havens doch souden willen comen laden ende dat dieselve tot de speceryen bequaemer waren als eenige andere. Item dat ick een geheel ander man aen hem souden vinden als aen andere coningen, daer wij handelinghe sochten. Dienvolgende hebbe ick metten broeder vanden voorn. coninck[3], ghenaemt Rage Syack[4],

1 Jurtan, Djaratan, de havenwijk van de destijds belangrijke handelsplaats Gresik, noordwest van Surabaja.
2 De vorst van Djohore had destijds nog geen aanraking met Nederlanders gehad.
3 De koning van Djohore, Alauddin Riajatsjah, was zowel in vijandschap met de Portugezen als met hun vijanden, de Atjehers. Hij had behoefte aan hulp, die hem van Nederlandse zijde ook herhaaldelijk gewerd. In 1613 viel hij in handen van de Atjehers en werd gevankelijk weggevoerd.
4 Radja Siak, de vorst van Siak. Met Tiele, die hem (*Europeeërs*, p. 196) m.i. terecht de 'regent van Siak' noemt, houd ik hem voor dezelfde als Radja Bongsu, voor wien men zie p. 505, noot 6. Zeker is dat echter niet. Winstedt schrijft nl. (*Malaya*, p. 114), dat omstreeks 1609 Alauddin's zoon huwde met zijn nicht (cousin), de dochter van een Portugal gunstig gezinde vorst van Siak en van radja Bongsu is bekend, dat hij zeker niet pro-Portugees was. Men bedenke hierbij, dat het maleise woord saudarra zowel voor ons broeder als voor neef kan staan. De hier genoemde radja Siak is ook anti-Portugees.

(die tot Patanj ghekommen was om een vrouw te trouwen) ghesproocken ende denselven in onse schepen wel ontfanghen. Heeft mij ernstelyck gherecommandeert de vrientschap vanden Coninck voornt., oock gheclaecht den overlast, vande Portugijsen gheleden, ons aengheport op de carracque van Maccau te wachten ende dat syn broeder ons ieghen de portugijsen soude assisteren, van ghelycken oock die groote tot Patanij, als den Sabandar ende den Tresorier, die mij veel ghelegentheyt vande Caracque van Maccau seyden ende waerdat ick deselve soude verwachten, oock dat wij de portugijsen niet te veel afbreck[1] en souden connen doen, als wij haer maer onbeschadicht op de reede laten liggen ende buijten gaets mochten wij se wel nemen, seijde mede, dat sij de portugysen gheen vrienden zijn, dan ghedoochden hen alleenelyck om die cleeden, die de portugijsen (van Mallacca halende) aldaer brenghen ende die zyluyden niet en moghen ontbeeren ende tot welcken tyde wy cleeden brachten, souden alsdan die portugysen affsnijden ende soo wy met machte quamen om Mallacca *[129]* te conquesteren, wilde ons alsdan assisteren met rys ende proviande.

Daernaer, als wij onder Pula Tyamao[2] legghende waren, is aldaer aenghecomen een Bantyn ofte anders by ons ghenaemt een roeij Jacht, met verscheyden persoonen van qualiteyt, waervan mij de voornaemste overleverde eenen gouden kris met eenen besloten brieff, noch voorhanden synde ende, alsoo ick noch niemant vande myne die[3] deselve lesen veelmin verstaen conde, hebbe die brieff gheopent ende een vande principaelste onder haer (een seer discreten ende verstandich man) doen lesen, verclarende die substantiele Inhout van dien te wesen, als volcht: Dat bij de Portugijsen tot Jortan verstaen was, dat ick aenden Coninck tot Jor gheschreven ende presenten ghesonden hadde,

1 Sic.
2 Pulau Tiuman, eiland oostelijk van het Maleise schiereiland, op ongeveer 3° N.B. en 103° O.L. Heemskerck kwam er 3 dec. 1602 (vgl. *Discours*, p. 245), nadat hij 16 nov. van Patani gezeild was; hij lag er om de van Macao komende Portugese karaak op te wachten. *Europeeërs*, p. 196 is niet geheel met de door Van Heemskerck gegeven voorstelling in overeenstemming.
3 Dit woord kan beter wegvallen.

oock vrientschappe versocht omme aldaer te moghen handelen. Twelck sij aenden gouverneur tot Mallacca hebben overgheschreven, die oock alreede wetentschap hadde, dat myn schrijven ende presenten aldaer waeren ghearriveert ende dat den Coninck tot Jor wederomme verscheyden brieven aen mij tot Patanj heeft ghesonden, syn vrientschap aenbiedende ende versoeckende op syn havenen te willen comen, waerdeur den Gouverneur voornt. oorsaecke hadde ghenomen een ambassadeur aenden Coninck tot Jor te zenden, hem doende aensegghen, dat hij het voorverhaelde sekerlyck verstaen hadde, verclarende hem leedt te wesen, dat den coninck alsoo soude werden bedroghen, Item dat die Hollanders dieven waren ende niet anders en sochten als syn landt te verspieden onder t'dexel van vrientschappe *[130]* ende dat wij naderhant souden komen met groote macht (alsoo wij een landt vol Schepen hebben) des coninckx gheheele landt afflopen ende, soo dye koninck vrientschappe met ons maeckte, dat hij alsdan de portugijsen tot erffvyant souden hebben, Oock dat die coninck wel wiste, hoe lastich dattet hem soude vallen die portugysen tot vijanden te hebben. Daerop bij den Coninck geantwoordt soude zyn, dat hij noeyt ghehoort hadde, dat die hollanders sulx waren, als de portugysen haer nagheven, maer dat deselve hen wel hefftich stellen tegen deghene, die haer soecken overlast te doen, daerom niet bevreest en is ons zyn landt aen te bieden. Soo de portugysen eenige questie mette hollanders hebben, dat hem sulx niet aen en gingh. Item dat de portugysen geensints reden hadden hem wetten in syn landt te stellen, wat hij doen ofte met wije hij handelen soude. Maer dat de portugijsen van Mallacca hem veeleer behoorde te reguleren naer syne wetten, nademael zij in syn (des Coninx van Jors) landt sitten[1]. Omme welcke voorverhaelde oorsaecken wille ende om te beletten, dat gij met uwe schepen tot Jor niet en sout comen, die portugijse voor myn rieviere[2] hebben gheleydt drye oorloochschepen ende vijff fusten, die niet anders doen dan daghelycx myn ondersaeten te beschadighen ende, alsoo ick verstaen hebbe, dat gij legt onder Teijlandt van Teyama omme te bejegenen die Caracquen van China, soo bidde Ick u vriendelyck, dat u ghelieft ue die plaetse te verlaeten ende alhier voor myne riviere comen legghen met uwe *[131]*

1 Merkwaardigerwijze stelt de koning het dus zo voor, als behoorde Malakka, tot 1511 hoofdplaats van het Maleise rijk, maar waar vandaan de toenmalige vorst in dat jaar verjaagd was, nog steeds tot dat rijk.

2 Ook het *Discours*, p. 246 gaat hier plotseling in de directe rede voort.

Schepen, alwaer die Caracquen om die strate te passeren dicht voorbij moeten ende veel beter ghelegentheyt sult hebben als ter plaetse, daer gij ienwoordich syt leggende. Sult oock met eenen my helpen wreecken die overlast, die de portugijsen (ter oorsaecke vant faveur u bethoont) de mijne aendoen ende een eeuwighe vrientschap tusschen mij ende de uwe verkryghen. Dese ende veel meer andere redenen syn mij door den Ambassadeur overtolt[1]. Ende is de waerheyt van dien naderhant ghebleecken int veroveren vande caracque[2], ghelyck breeder verthoont soude hebben geweest, bijaldien een vande vier Ambassadeurs vanden voorn. coninck hadde moghen overcomen[3]. Doch is de goede genegentheyt ende meyninghe vanden voorn. Coninck van Jor ghenoechsaem bespeurt uijten brieff, bij hem aen sijne princelycke Excie. geschreven[4], daertoe ick my wyders referere.

Die ghoederen, uijte voorverhaelde Jonck gekomen zijnde, hebbe ick, tot Jor zynde, aenden Cappiteyn, by ons ghenaemt Raga Duta, (bij toelatinghe vanden Coninck op myn versoeck ende begheeren gheschiet) betaelt ende in plaetse van vijff catij gout ghetelt 1200 realen van achten, hoewel die ghoederen boven de sevenhondert Realen van achten niet en hebben uytghebracht. Alle tghene voorverhaelt is, is mij ofte mijne mededienaerts, onder den bewint tot Amsterdamme sorterende, ons vande spaignaerts ofte *[132]* portugijsen beiegent op ofte ontrent dese mijne laeste oostindische reyse ende nadat ick nu vyff van myne schepen tot Bantam afgheveerdicht hadde[5], van alles dat

1 Bedoeld: overtolct.

2 Het is vreemd, dat Heemskerck over het bemachtigen van de karaak Sta. Catharina op 25 febr. 1603 (*Patani*, p. 12 geeft abusievelijk op 25 nov. 1603) niets vermeldt. De Groot beschikte echter over voldoende gegevens daarover, o.a. het juist vermelde *Discours*, p. 247-249.
Heemskerck wordt nu vrij verward. Niet onwaarschijnlijk geeft hij hier antwoord op hem gestelde vragen.

3 *Djohor*, p. 8 kent maar één gezant, van wien wordt opgegeven, dat hij op reis stierf. Uit Heemskerck's mededeling blijkt, dat alle vier gezanten stierven. Niet geheel daarmee in overeenstemming lijkt mij, dat volgens noot 2 t.a.p. Heren XVII op 7 sept. 1604 resolveerden de kosten van de ambassadeurs op zich te nemen. Dat wordt bevestigt door wat *Beschrijvinge*, I, II, p. 309 opgeeft. Ik maak hieruit op, dat onder de overlevenden niemand van voldoende rang was om als gezant te worden aangemerkt. In een brief van den vorst te vinden *Djohor*, p. 18 is te lezen, dat na de dood op zee van den ambassadeur alleen maar slaven overbleven.

4 Voorzover mij bekend, verloren gegaan.

5 Reeds op 11 mei 1602 waren de Amsterdam, Zwarte Leeuw, Hoorn, Enkhuizen en Groene Leeuw onder Hans Schuurmans van Bantam naar patria vertrokken.

sy tot haer volle ladinghe van doen waren, ben ick den 3en meert met twee welghemonteerde Schepen van Bantam ghescheijden, mijnen cours Oostwaerts opnemende om bequaeme ladinghe te soecken[1]. Soo ist middelertijt ghebeurt, dat ons al het voorverhaelde ter ooren is ghekomen. Ende tselve altesaemen met mynen byghevoechden raet wel overdacht ende op de consequentie vandien goet acht nemende, bevonden wij seer noodich den vijant niet alleen te resisteren, als inden uytersten het mes op de keel staet, maer hen in tijts het hooft te bieden ende tot onse minste verhinderinghe ofte peryckel hen alle moghelycken affbreuck te doen[2], waer wij souden connen ofte moghen tot behoudinghe ende vermeerderinghe van desen onsen begonnen Oostindischen handel ende zeevaert, die anders nootlyck soude moeten verloren ghegaen hebben, alsoock mede om die eere ende reputatie van onsen vaderlande ende syne princelycke Excie. Stadthouder ende Admirael Gen. deser vereenichde nederlanden, wiens artykelen ende Commissie wij beedicht hebben[3], sulx dat wij met goede conscientie, int gene wij ghedaen hebben, gherust vinden ende niet ghevreest alle onse middelen, beloopende onder[4] de vierduysent ponden vls., alsmede onse persoonen te verpanden ten eijsche vande heeren bewinthebberen, soo onse saecke qualyck hadde ghesuccedeert[5]. Ende syn alsnoch willich ende bereyt tallen tyden voor hooghe ende leeghe overheden onse verhandelde saecke gheduijrende dese onse reyse te verantwoorden-Segghende uijt redene van

1 Hier is sprake van het vertrek op 3 maart 1602 naar Demak en verder en wel met de schepen Witte Leeuw en Alkmaar. De in de vorige noot genoemde jachten Groene Leeuw en Enkhuizen voeren aanvankelijk mee, maar werden weldra, volladen, naar Bantam teruggestuurd.

2 Deze resolutie werd genomen op 4 dec. 1602. In *Recht op Buit*, p. 281 staat abusievelijk in de marge 11 dec. 1600. Zowel de facsimilé-uitgave als de *Engelse Vertaling*, p. 311 geven de goede datum. In de tekst van p. 281 is ‘een vlootvoogd’ ook minder juist, beter is ‘de vlootvoogd’.

3 Het was (vgl. *Onuitgegeven Werk*, p. 373) de schippers alleen toegestaan de wapenen op te nemen ter zelfverdediging. De instructies voor de vloot van Heemskerck vindt men afgedrukt in *Rechtsvoorschriften*, bijlagen XIII-XV. De artikelbrief is afgedrukt in *Stichting* als bijlage II. Voor het begrip commissie leze men *Rechtsvoorschriften*, hoofdstuk III, vooral p. 67-69.

4 Dit staat er duidelijk, men zou een ander voorzetsel verwachten.

5 Op 9 sept. 1604 deed de Admiraliteit uitspraak in zake de vermeestering van de karaak Sta. Catharina ten gunste van de eisers, tot wie Jacob van Heemskerck behoorde.

wetenschappe, *[133]* dat ick tghene voorsz. is, selve ten deele ghesien ende ghehoort hebbe, present om ende by gheweest ben ende eensdeels van andere verstaen ende vernomen. In oirconden der waerheyt hebbe dese verclaringhe met myn ghewoonelycke signature onderteekent, In Amstelredamme den vierden Octobris ao. 1604 ende was onderteekent Jaques van Heemskerck ende mij present Bruyninck Nots. Publ.

Gecollationneert iegens den principalen, gheschreven ende ondergheteekent als boven, is dese copie daermede bevonden te accorderen. Op huyden den XIen October ao. XVIc vier. Ita Attestor, W. Kick, Nots Publ. 1604.

[134] Translaet van Een missive vanden Raet van Malacca Aende gedeputeerde vande Hollantsche Schepen, die tot versekeringe vande veroverde portugysen aen seker Eylant (voor Mallacca gelegen) waeren afgesonden[1]

Het is gebruickelyck onder Coninghen ende potentaten, dat zij verscheijden zijn in haer wille ende meijninghen ende dat haere ondersaten schade lyden in haere persoonen ende ghoederen, sulx dat de fortuin ende den tyt hunnen generael zoo ghoeden voorspoet heeft willen gheven, dat sich dat Chineese Schip[2] heeft opghegheven, maer het zyn saecken, die dor Godts secreete oordeelen veroorsaeckt syn. Wij senden dese ververschinghe aen ul. opdat se eene vereeringhe moghen hebben tot danckbaerheyt vant hooghe woort ende waerheyt, die haeren generael ende ul. ghebruijct hebben tegen die portugijsen. Hetwelcke ons in vaster ghedachtenisse sal blyven om in dierghelycken onghelucken ons te bepalen ende daer en valt niet voor Godt almachtich etc. Inde kamer gheschreven door mij Paulo Mendes de Vascola, schryver in derselver, huijden den 9 dach der maent Marty 1603, onderteeckent Ruijs Lestaomante,

1 Door De Groot wordt deze brief vermeld aan het slot van De Jure Praedae. *Engelse Vertaling*, p. 385 geeft deze brief als bijlage V in de duitse vertaling, zoals ze verschenen was in het Appendix oder Ergänzung desz achten Theils der Orientalischen Indien, tweede voorwoord, (Frankfurt a.M. 1606), van Th. de Bry. Heemskerck had op 25 febr. de karaak Sta. Catharina genomen. Men vgl. voor het ter uitvoering van de capitulatievoorwaarden naar Malakka zenden der Portugese gevangenen *Onuitgegeven Werk*, p. 382-383.

2 In de zin van: schip uit China, dus de Sta. Catharina.

André frz., Pero de Carvalhaets, Domingos Domonte, Jhane de Gusgae.
Superscriptum:

Aen de vier hollanders, ghekomen in Compe. der portugijsen, dien Godt bewaere, vande Stadt Mallacca.

[135] Translaet vande missive, vanden Gouverneur van Mallacca geschreven aenden Admirael Jacob Heemskerck[1]

Die uytcoomsten der oorlooghen sijn divers ende gode alleen staet het toe dezelve oft goede ofte quade te gheven, want vanden menschen en is niet met allen.

Ul. heeft het gheluck ghehadt te ontmoeten een seer ryck Schip vol coopluijden, die niet en vechten ende vol vrouwen ende ander onnut volck, die inden weghe syn in tyt van moeyte. UE. gheniete tselve, nademael hij tselve genomen heeft in rechter oorloghe. Tghene mij moeyt, is, dat gij niet en zyt ontmoetet myne Schip, want dan soudt ghij sien donderscheyt, datter ware tusschen deene ende tusschen dandere. Belangende tghene wedervaren is den hollanderen in China[2], dat heeft mij seer ghemoeyt om de kleijne oorsaecken, die men hadde tot soo groote straffinghe ende Ick versekere ul. dat den Auditeur, die tselve ghedaen heeft, ghevanghen sit in de ysers om hem te straffen ende daervorens te sterven. Die hollanders, die hier ghearriveert syn soo van China als van Mallucco, hebbe Ick hen swarigheyt affghenomen, die sy hadden ende ben haer goet vriendt gheweest. Daeromme en ist gheen ghenoechsaeme redene, die ul. *[136]* gheeft om oorsaecke te wesen van quaet te doen[3].

Ick sende daer dit Schip in compie. vande Hollanders, die ul. ghesonden heeft tot bewaringe ende gheleijde vant overwonnen volck van dat Schip. Ick sal ul. die handen kussen, soo ul. mij daerinne belieft te senden den pater Broer Anthonio ende den Cappiteyn vant Schip ende alle dandere portugijsen, die daer ghebleven sijn onder ul. beschermingh. Ende oock mij de vrientschappe te doen[4], dat Ick mochte weder cryghen het

1 In *Engelse Vertaling* op dezelfde wijze opgenomen als bijlage VI, p. 385-386.
2 Dit slaat natuurlijk weer op de behandeling van de bij Macao in Portugese handen gevallen schepelingen van Van Neck.
3 Deze laatste volzin ontbreekt in *Engelse Vertaling*.
4 In *Engelse Vertaling* staat in plaats van de voorafgaande zinsnede: unnd mit dem König handelt; ook verder wijken de vertalingen van deze portugese brieven nogal eens van elkaar af.

volck vande Junck van China, die de Mallayen ghenomen hebben[1] ende datse moghen commen inde versekeringhe, dat het niet en ghebeure, dat men hun yets quaets doe, overwege[2] ende daerinne sal u E. bewijsen, dat zijne wercken overeencomen met de vromicheyt syns persoons.

Onse heere bewaere ul. etc. Vuijt Malacca den 9 marty 1603. Ferna. dalbuquercque. Dopschrift: aen Jacob Heemskerck, opper Cappiteyn vande hollantsche vlote vanden Cappiteyn ende Gouverneur tot Mallacca.

Copie vanden tweeden brief desselfs[3]

Uwer E. brieff hebbe met grooter vreuchde ontfanghen, omdat ick daer inne ghesien hebbe tgenoegen, dat u E. hadde te vernemen, dat behouden overghekomen waren al het volck vant overwonnen schip, want sulx verwacht men van oppercappiteyns als u E. ende *[137]* gelycke Corospondentie sal ick houden, bijaldien teenigen tijde in deze forteresse quaeme eenich hollants volck. Ende belanghende tvolck, welck u E. segt te wesen in Indien ende in Japan, de heere Viceroey is ghewoone alle goet tractement te doen ende heeft seer verfoeyt die ordere vanden Auditor van China ende heeft hem ghedaen vanghen om met al rigueur hem te straffen[4]. Derhalven en behoort sich u E. niet te argeren int generael aen alle de portugijsen, want allen dunckt, hetghene in China gebeurt is, quaet te syne.

Ende overmidts den yver[5], die u E. heeft in sorghe te draghen voor alle ghevanghenen ende bedructe Christenen, soo hebbe ick

1 Hieromtrent heb ik niets zekers kunnen vinden. Wellicht de jonk, die 3 dec. 1602 Pulau Tiuman passeerde op weg ‘nae het Conickrijcke van Joor’, zoals *Discours*, p. 245 vermeldt.
2 Onderweg.
3 In de *Engelse Vertaling* uit dezelfde bron in het duits als bijlage VII, p. 386-387.
4 Dat dit juist is en dat dezen Joao Ruy de Couto een proces werd aangedaan ter zake van het doden der Nederlanders te Macao, blijkt ook uit enige onderschepte portugese brieven, vermeld onder no. 158-160 van *Archieven*. Volgens de toelichting zouden deze brieven meest dateren uit jan. en febr. 1603 en volgens het opschrift van het ene deel gevonden zijn in de ‘caraq voor Macao verovert’, dat is de karaak, waarover, zie boven p. 513, Beugel schrijft, dat ze begin aug. 1603 werd genomen. Ik houd het voor waarschijnlijker, dat de bewuste brieven door Heemskerck, die ze blijkens de toelichting vertaalde, in de Sta. Catharina werden gevonden. Vgl. ook *Van Neck*, p. 96, noot 3 en *Recht op Buit*, p. 278.
5 In *Engelse Vertaling* is dit geworden Cyffer!

opt t'vertrouwen van dien u E. willen bidden mij die faveur te doen ende handelen metten Coninck van Jor ende met synen broeder[1].

Dat hy mij loslate die Portugysen ende Christenen, die hij ghevanghen hout ende dat onder ende met bedroch van vrede ende belangende die goederen vande Juncke, daer handele ick niet van, noch eijsche die niet, want die sal al gherepartisseert syn ende verdeelt onder de soldaten van syne armade, alleenelyck versoeck ick de portugijsen ende Christenen, die van cleijnder importantien syn voor de Malayen ende tot dien effecte sende ick Philippe Lobo ende Pero Mascarenhas, welcke ul. sal believen onder zyne bescherminge aen te nemen, omdat sy versekert *[138]* met de portugysen moghen comen ende dat henluyden niet en moge failleren u E. faveur ende hulpe. Onse Heere Godt bewaere u E. ende brenge deselve in hollant naer syn wensche. Vuijt Mallacca den 26[2] Martij ao. XVIdry ende was onderteyckent Fernao Dalbuquerque.

Alle[3] dese goede heeren blijven met groote bekentenisse vande weldaden ende vrientschappe, die u E. ons ghedaen heeft, want van zoodanige, als u E. is, en can men minder niet verwachten. Dat de ghoede heeren de hollanders, die u E. met ons ghesonden hadde, niet ghetracteert en syn gheweest, alsoo sy waerdich syn, daervan ontschuldicht ons den tijt ende den staet, in welcken sy ons ghenomen hebben, ghelyck sijselve goede getuijghen syn. Het en is niet moghelyck gheweest, datter eer soude ghekommen syn. U E. wil ons allen de vrientschap doen, dewylle gij die tot noch toe tegens ons ghebruyct hebt met soo ghoede reputatie. Ende wilt doch, dat die goede heeren, die daer syn, moghen seker overkommen, want dewyle het heur beurte ghevallen is van u E. verwonnen te syn, sy oock mogen de beschuttinge vinden, die men van u E. is verhopende, wiens persoone Godt almachtich wil bewaren; uyt dit groote eylandt[4] den 11 marty 1603.

1 Bij *Engelse Vertaling* volgt hier: Rasa Bonsu. Radja Bongsu was, zie boven p. 505, noot 6, de broeder van den vorst van Djohore.
2 In *Engelse Vertaling*, naar De Bry, abusievelijk 6 maart.
3 Wat nu volgt is niet te vinden in *Engelse Vertaling*.
4 Mij is deze plaatsbepaling niet duidelijk.

[139] Een Missive vanden Cappitein vanhet veroverde galioen[1] *Aenden Admirael Jacob Heemskerck*[2]

Het heeft Godt belieft mij hier tot Mallacca behouden laeten overkommen onder de goede bewaernisse ende faveur van uwer E., dewelcke ick roemen sal alle myn leefdaghe als mede tpunct van u woordt ende waerheyt ende de vrientschappen, die ick ontfanghen hebbe, als Ick syn ghevanghen was alsmede alle dander, die met my waren. Ick hebbe verlanckt om een cleyn goet beetken ververschinghe te hebben omme in eenighen deele dancbaer te syn aen u E. over de ontfangene weldaden. Maer alsoo de armoede my is nu verselschappende in een vreemt landt, en hebbe ick mynen wille niet connen ten effecte brengen, want ick oock niet een cleedt hebbe om my mede te cleeden, wandt tgene ick aen hadde, vont ick soo doorhackelt door de vreeselycke scheuten van u E., dat het niet en is om mij mede te cleeden. Derhalven bidde u E. mij de vrientschap te willen doen ende te vereeren met een stuck flueel om my een cleed te doen maecken, want ick sal het alles houden voor groote weldaet ende als een almoesse van uwe E., sich ersinnende des staets, in welcken hy my *[140]* nam ende my liete ende daer ick in syn mach ende Uwe E. mach brenger deses wel metgeven, tgene hem believen sal mij te gheven, hij sal het mij wel Brengen. Ende Ick sal het erkennen, alsoo uwer E. dinghen weerdich syn, Die onsen Heere bewaere ende behouden in Hollandt brenghe. Wt Mallacca den 24 marty 1603 ende was onderteeckent Sebastiaen Serram.

Translat van een Missive, tot Jortan afgeworpen uyt een fragate, aldaer van de portugysen becomen[3]

Sinao Serao is in dese haven aenghekomen den 17 Juny, vergeselschapt metten vader Fraey Paulo de Mesquito, by wien ick desen schryve ende seynde by hem aen ul. een pampier, daerin uytghetrocken syn d'Eylanden van Banda, ghelyck ick al voor desen aen ul. gheschreven hebbe deselve by myn verkregen te syn uijt handen vande Javanen, die daervan ghoede wetent-

1 Sebastiano Serrao.
2 In het duits afgedrukt in *Engelse Vertaling* naar De Bry als bijlage VIII, p. 387.
3 Heemskerck spreekt in een brief van 13 juli 1602, *Opkomst* II, p. 516 over enige brieven, uit een fregat voor Djaratan verworven.

schap hebben ende is verbetert in afcontrefeyting door Manuel Godinyo, die ul. in syn gheselschap heeft ende door andere, die daer selfs gheweest zijn, insonderheyt Francisco Mareez. Als ick daer was *[141]* met Diogo de Sambuya, was hij oock aldaer. Het besonderste ende daer de meeste specerien vervallen, is Lontor[1] ende daernaer Nera ende Lapatra ende die twee, die buijtenaff legghen, Pauloron ende Pauloaij. Rosangij licht achter Lontoor. Pulo Picao begrypt in sich eenighe van haere hooffkens, daer sy haere Bannanes ende andere vruchten hebben. Pulo Capal is een steen in forma van een schip, dat aende strandt is ghedreven. Den Brandenden Berch heeft aende noortzyde mede eenighe hooffkens, daer vruchtdragende boomen staen. Ick soude my seer verblyden, dat ul. dit pampier mochte behandicht werden, opdat het ul. sien mochte, eer dat gy daer aencompt[2]. De Stede ofte plaetse bequaemst om een sterckte te leggen, is in Nera, dat beschutten soude die comsten[3] (dwelck tprincipaelste is), want aen doostzyde en comt anders niemant in dan die van Serao[4], dwelck men haer oock beletten can.

Ick sy van meyninge mij te avonturen (soo my Godt het leven geeft) tnaeste Jaer naer Banda te gaen in een Jonck van hier ofte van Tubon om te sien, ofte ick onder ul. schaduwe in desen mynen laesten Oogst conde vercryghen eenich behulp op te seynden ofte te brenghen myne vrouwe ende kinderen, uwe dienaeren[5].

Den 27en mayus zyn in dese haven ghearriveert twee hollantsche schepen ende hebben terstont volck aen landt gestelt

1 Lontor, Lontho(i)r is het grootste der Banda-eilanden, halvemaanvormig met de bolle kant naar het Zuiden, zich van west naar oost uitstrekkend. Neira is het noord-zuid gestrekte eiland ongeveer benoorden het midden van Lonthoir. Pulau Run en Pulau Ai liggen westelijker dan de hoofdgroep, Run het westelijkst. Rosengain ligt oostzuidoost van Lonthoir, wat apart. Pulo Picao is Pulau Pisang, het eilandje benoorden de oosthoorn van Lonthoir. Pulau Kapal (Kapal = schip) is een rots benoordwesten P. Pisang. De Brandende Berch of Vuurberg is de nederlandse vertaling van de naam Gunung Api, het vulkaaneiland bewesten Neira. Een eiland Lapatra bestaat niet. Vermoedelijk wordt bedoeld Lapataka, Labetakke of Lautakka, een thans verdwenen dorp aan de noordkant van Neira.

2 Iets naders omtrent een bezoek van Portugezen aan Banda in deze dagen is mij niet bekend; de vloot van Furtado de Mendoza verscheen er niet, hoewel dat wel in de bedoeling had gelegen. Tot hem is blijkens het slot de brief gericht.

3 Versta: plaats van aankomst.

4 Ceram.

5 Tot dusverre is deze brief van geen belang voor De Groot; dat hij in het Boeck is opgenomen, is wel, om wat nu nog volgt.

met veel goederen ende dese selfde hebben die van Damma willen haere Schepen affloopen ende merckelycke schade gheleden, *[142]* want het volck, dat sij aen landt hadden, dat over de vijftich mannen waeren, syn haer met alle de goederen, die sy by hen hadden om te vercoopen, afghenomen. Van dese mannen sijn de principaelste geranchionneert ende andere doot ghesmeten ende ontrent twaelff daer ghevangen ghelaten. Ick hebbe den vader fraeij Paulo in een derselver schepen ghebracht, dat hier tegenwoordich was, opdat hij ul. soude moghen reden gheven, hoe wel deselffde voorsien syn. Insonderheyt vraghen sy, ofte de armade van ul. oock gheschut dicht aent water heeft. Roemen oock seer ende segghen, dat uyt haer landt herrewaerts een groote Armade met veel volcx van Oorloghe comen sal. Beclagen haer, dat se coopluijden syn ende omdat se gheen gheleghentheyt en hebben haeren coste te winnen, Omdat die havens in Spaignien gheslooten syn, soo comen sy in dese delen[1]. Godt verbetere het alles, ghelyck hij vermach ende ul. geschiede tot dien eynde veel voorspoed, victorie tot beschermínghe van uwen Catholycken gheloove, ghelyck hij vermach etc. Vuyt Grete[2] den 20 Junij ao. 1602, onderstont Criado de V.M. Nicolai de Monte Alegro etc. Het opschrift was: Andre furtado de mendoca Capitao moor et geral. de sull'de sua conquesta.

1 Het is belangwekkend te weten, dat de Nederlanders die als reden van hun komst in het Oosten opgaven.
2 Bedoeld: Gresik.

Alfabetische lijst van afkortingen, waarmee geraadpleegde werken zijn aangeduid

Aandeelhoudersregister: Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie, door dr. J.G. van Dillen, Werken van het Ned. Econ. Hist. Archief, 14, 1958.
Archieven: De Archieven van de Compagnieën op Oost-Indië, 1594-1603, door mr. R. Bijlsma, Den Haag 1927.
Artikel Molhuysen: Over Grotius' De Jure Praedae Commentarius, door dr. P.C. Molhuysen, in: Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudheidkunde, VIe reeks, deel IV (1926), p. 275-282.
Begin: Begin ende Voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie, Amsterdam 1646.
Beschrijving: Beschrijving van het zich in Nederland bevindende en nog onbeschreven gedeelte der papieren afkomstig van Huig de Groot, welke in 1864 te 's-Gravenhage zijn geveild, door mr. L.J. Noordhoff, Groningen 1953.
Beschrijvinge: Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie door Pieter van Dam, Eerste Boek, deel II, uitgegeven door dr. F.W. Stapel, R.G.P. 68, 1929.
Briefwisseling: Briefwisseling van Hugo Grotius, uitgegeven door dr. P.C. Molhuysen, Eerste Deel, 1597-1618, R.G.P. 64, 1928.
Van den Broecke: Pieter van den Broecke in Azië, door dr. W.Ph. Coolhaas, twee delen, Linschoten-Vereeniging, LXIII, 1962, en LXIV, 1963.
De Bry: Appendix oder Ergänzung desz achten Theils der Orientalischen Indien, uitgegeven door Th. de Bry, Franckfurt am Mayn 1606.
Catalogue: Catalogue de Manuscrits Autographes du célèbre Hugo Grotius, et de Documents Importants qui ont servi à la composition de ses ouvrages, etc.; deuxième Edition avec annotations de W.J.M. van Eysinga et L.J. Noordhoff, La Haye 1952.
China: De Nederlanders in China, door W.P. Groeneveldt, in: Bijdr. Taal-, Land- en Volkenkunde, XLIII, 1898, p. 1-598.
Cornets de Groot: Genealogie van het geslacht Cornets de Groot, in: Nederland's Patriciaat, 48, 1962, p. 45-57.
Corpus: Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum, eerste deel, uitgegeven door mr. J.E. Heeres, Bijdr. Taal-, Land- en Volkenkunde, LVII, 1907.
Discours: Discours ende advertentie van de navolgende schepen, enz., uitg. door dr. P.A. Tiele, in: B.M.H.G., VI, 1883, p. 243-258.
Djohor: De Nederlanders in Djohor en Siak, door E. Netscher, Verh. Bataviaasch Genootschap, XXV, 1870.
Eerste Schipvaart: De eerste Schipvaart der Nederlanders naar Oost Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597, drie delen uitgegeven door dr. G.P. Rouffaer en dr. J.W. Yzerman, Linschoten-Vereeniging, VII, 1915, XXV, 1925, en XXXII, 1929.
Engelse Vertaling: De Jure Praedae Commentarius, Commentary on the Law of Prize and Booty by Hugo Grotius, Vol. I, A Translation of the Original Manuscript of 1604 by Gwladys L. Williamson with the Collaboration of Walter H. Zeydel, Oxford-London 1950.

Europeeërs: De Europeeërs in den Maleischen Archipel, door P.A. Tiele, zesde gedeelte 1598-1605, in: Bijdr. Taal-, Land- en Volkenkunde, vierde volgreeks VI, 1882, p. 141-243.

Facsimilé: zie *Engelse Vertaling*, Vol. II, A Collotype Reproduction of the Original Manuscript in the Handwriting of Grotius belonging to the State University of Leyden, Oxford-London 1950.
De Groot: zie *Eerste Schipvaart*, dl. III, p. 59-71.
Handelsonderneming: De eerste Nederlandsche Handelsonderneming op Oost-Indië en Cornelis de Houtman, door dr. H.C. Rogge, in: Tijdschr. K.N. Aardr. Genootschap, Tweede serie, XII, p. 399-440.
Huigh de Groot: Huigh de Groot. Een schets door jhr. dr. W.J.M. van Eysinga, Haarlem 1945.
Itinerario: Itinerario ofte Schipvaert van Jan Huyghen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien, 1579-1592, derde deel, uitgegeven door dr. C.P. Burger jr. en dr. F.W.T. Hunger, Linschoten-Vereeniging, XXXIX, 1934; vierde deel, uitgegeven door J.C.M. Warnsinck, L.V., XLIII, 1939.
Mahu: De reis van Mahu en De Cordes door de Straat van Magalhaes naar Zuid-Amerika en Japan, 1598-1600, uitgegeven door dr. F.C. Wieder, drie delen, Linschoten-Vereeniging, XXI, XXII en XXIV, 1923-1925.
Malaya: A History of Malaya, by R.O. Winstedt, in: Journal Malayan Branch Royal Asiatic Society, XIII, 1, march 1935.
Mémoire: Mémoire Bibliographique sur les journaux des Navigateurs Néerlandais, par P.A. Tiele, Amsterdam 1867.
Mollema: De Eerste Schipvaart der Hollanders naar Oost-Indië, 1595-1597, door J.C. Mollema, 's-Gravenhage 1935.
Van Neck: Jacob van Neck, Amsterdams Admiraal en Regent, door dr. H. Terpstra, Amsterdam 1950.
Van Noort: De Reis om de Wereld door Olivier van Noort, 1598-1601, door dr. J.W. Yzerman, twee delen, Linschoten-Vereeniging, XXVII en XXVIII, 1926.
Onuitgegeven Werk: Een Onuitgegeven Werk van Hugo de Groot, door dr. R. Fruin, in: Verspreide Geschriften, III, 's-Gravenhage 1901, p. 367-445.
Opkomst: De Opkomst van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië, door jhr. mr. J.K.J. de Jonge, delen I-III, 's-Gravenhage 1862-1865.
Papieren: Beschrijving eener Verzameling Papieren afkomstig van Hugo de Groot, door W.E. Smelt, in: Inventarissen van Rijks- en andere Archieven, I, 1928, p. 73-105.
Patani: De Factorij der Oostindische Compagnie te Patani, door dr. H. Terpstra, Verh. Kon. Inst. Taal-, Land- en Volkenkunde, deel I, 1938.
Pontanus: zie *Eerste Schipvaart*, III, p. 1-58.
Recht op Buit: Huigh de Groot, Verhandeling over het Recht op Buit, vertaald door dr. Onno Damsté, Leiden 1934.
Rechtsvoorschriften: De Rechtsvoorschriften voor de Vaart op Oost-Indië 1585-1620, door dr. H. Hoogenberk, Utrecht 1940.
Resolutiën: Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, twaalfde deel, 1602-1603, door H.H.P. Rijperman, R.G.P. 92, 1950.
Riebeeck: Jan van Riebeeck, zijn Voor- en Nageslacht, 's-Gravenhage 1952.
Scheepstocht: De Scheepstocht naar Oost-Indië onder Wolfert Harmensz. (1601-1603), door P.A. Tiele, in: Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk., Nieuwe Reeks, VI, 1870, p. 217-249.

Senapati: De Regering van Panembahan Sénapati Ingalaga, door dr. H.J. de Graaf, Verh. Kon. Inst. Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XIII, 1954.
South China: South China in the Sixteenth Century, ed. by C.R. Boxer, Hakluyt Society, Second Series, vol. CVI, 1953.

Stapel: Geschiedenis van Nederlandsch Indië, onder leiding van dr. F.W. Stapel, delen II en III, Amsterdam 1938, 1939.
Stichting: Geschiedenis der Stichting van de Vereenigde O.I. Compagnie, enz., door dr. mr. J.A. van der Chijs, Leyden 1856.
Sultan Agung: De Regering van Sultan Agung enz., door dr. H.J. de Graaf, Verhand. Kon. Inst. Taal-, Land- en Volkenkunde, XXIII, 1958.
Ternate: Bijdragen tot de Kennis der Residentie Ternate, door F.S.A. de Clercq, Leiden 1890.
Tresoor: Tresoor der Zee- en Landreizen, Beredeneerd Register op de Werken der Linschoten-Vereeniging, dl. I, bewerkt door D. Sepp, 's-Gravenhage 1939, deel II, bewerkt door C.G.M. van Romburgh en C.E. Warnsinck-Delprat, 's-Gravenhage 1957.
Tweede Schipvaart: De Tweede Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Jacob Cornelisz. van Neck en Wybrant Warwyck, 1598-1600, uitg. door J. Keuning, vijf delen in acht stukken, Linschoten-Vereeniging XLII, 1938, XLIV, 1940, XLVI, 1942, XLVIII, 1944 en L, 1947-1951.
Valentijn: Oud en Nieuw Oost-Indiën, door F. Valentijn, vijf delen in acht folianten, Dordrecht en Amsterdam 1724-1726.
Vroedschap: De Vroedschap van Amsterdam, 1578-1795, door J.E. Elias, twee delen, Haarlem 1905.
Willem Lodewyckxz.: zie *Eerste Schipvaart*, deel I.
Zeeuwen: De Oudste Reizen van de Zeeuwen naar Oost-Indië, 1598-1604, uitg. door dr. W.S. Unger, Linschoten-Vereeniging, LI, 1948.
Zes brieven: Over Zes Brieven uit het Bezit van Hugo de Groot, door mr. E.W. van Kleffens, in: Meded. Kon. Akad. v. Wetenschappen, Nieuwe Reeks, XXIII, afd. Letterkunde, 1960, p. 447-491.

Robert Fruins rede 'Onze tijd vergeleken met dien der Sophisten' (1849)
medegedeeld door J. van Heijst en Th.J. Meijer+

'Verhoogde aandacht voor al het menselijke, humanisme in de ruimste zin, terugwijken van religieus en metafysisch gezag, formalistisch pogen om aan alle waarden en strevingen vrijheid en recht te verzekeren, relativering van alle grenzen, ook tussen goed en kwaad, tussen recht en macht, een activisme, dat alle wetenschap in dienst van menselijke doelen stelt, dat alle handelen betrekt op een toekomst die niet komt, maar moet worden gemaakt' - aldus formuleert H.J. Pos[1] de overeenkomsten, die hij constateert tussen de Griekse sofistiek en onze tijd, d.w.z. de gehele 19e en 20e eeuw.

Pos is niet de eerste geweest, die het revolutionaire, het relativerende en het subjectieve van de sofistiek met het eigentijdse gebeuren vergeleken heeft. Telkens opnieuw bleek de overeenkomst zich op te dringen, vooral in perioden, waarin de revolutionaire geest, met zijn nadruk op de innerlijke vrijheid en zijn aantasting van gezag, van normen en van rechten, sterker tot uiting kwam. Dat vond plaats in Frankrijk na de gebeurtenissen van 1870 en 1871[2], en gedurende het revolutiejaar 1848 in Duitsland[3].

En zo kwam ook de met het gebeuren van laatstgenoemd jaar sterk meelevende Robert Fruin, toen hij een onderwerp moest bedenken voor de spreekbeurt, die hij op 15 februari 1849 in het

+ *N.B. De titels worden bij eerste vermelding bibliografisch volledig weergegeven, bij volgende keren slechts met auteursnaam aangeduid. Wij moesten er van afzien, de onjuistheden in Fruins betoog omtrent de tijd der sofistiek alle te signaleren. De annotatie hebben wij tot het noodzakelijke beperkt.*

1 H.J. Pos, De Griekse sofistiek en onze tijd, in: *De Nieuwe Stem*, IV (1949), p. 233.

2 Th. Funk Brentano, *Les sophistes grecs et les sophistes contemporains*, 1879.

3 C.F. Hermann, *De Thrasymacho Chalcedonensi sophista*, Göttingen 1848.

Utrechtse Leesmuseum te vervullen had[1], op het denkbeeld, de sofistentijd met zijn eigen dagen te vergelijken. Het onderwerp was zeer aantrekkelijk, vooral ook omdat de sofistiek als beweging eerst sinds kort onderwerp van gedegen studie was geworden. Had Geel niet pas een kwart eeuw eerder 'the earliest detailed work on that subject in modern times' geschreven[2], daartoe geïnspireerd door dat werk van Heeren[3], dat ook de jeugdige Fruin in zo hoge mate geboeid had?

Fruin, die een klein jaar na zijn promotie te Leiden op dringend aanraden van zijn vriend Opzoomer in september 1848 naar Utrecht was gekomen om er de denkbeelden van o.m. Mulder, Donders en Buys Ballot te leren kennen, was in december van dat jaar tot het houden van een voordracht in het Leesmuseum uitgenodigd. Fruin liet in een brief aan zijn broer Jacques duidelijk uitkomen, dat het voor hem als niet-hoogleraar een grote eer, maar tegelijk een blok aan het been was, een rede te moeten samenstellen; over het onderwerp moest hij nog eens diep nadenken[4].

Het resultaat van dat gepieker leek ons waard, gepubliceerd te worden. Vanzelfsprekend niet omdat er in deze rede ook maar iets voorkomt, wat degene, die de bronnen over de sofistiek of over de jaren veertig der vorige eeuw raadplegen moet, niet mag missen. Groot was de wetenschappelijke waarde van Fruins rede destijds al niet, laat staan nu.

Maar wat de redactie van *De Gids*[5] in 1849 en wat de redac-

1 Het Utrechtse Leesmuseum is in 1839 opgericht met als doel o.a. het houden van voordrachten over wetenschappelijke onderwerpen, waartoe men van november tot april eens per veertien dagen zou samenkomen (G.A. Utrecht, archief Leesmuseum, inv.nr. 1: Plan ter oprigting van een Wetenschappelijk Leesmuseum, 1838; het archief bevat verder geen stukken, ouder dan 1892; in de handschriftencollecties van de U.B. en van het Universiteitsmuseum bleken evenmin archivalia m.b.t. het Leesmuseum aanwezig te zijn).

2 J. GEEL, *Historia critica sophisticarum*, *qui Socratis aetate Athenis floruerunt*, Utrecht 1823 (het citaat uit J.E. SANDYS, *A history of classical scholarship*, III, Cambridge 1908, p. 280).

3 A.H.L. HEEREN, *Ideen über die Politik*, *den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*, 3 dln., 1793-1796[1] (1824-1826[4]).

4 *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899*, ed. H.J. Smit en W.J. Wieringa, Groningen 1957 (W.H.G. IV, 4), p. 34.

5 Potgieter deelde in maart 1849 aan Fruin mee, dat de door deze ter publikatie aangeboden lezing voor opname niet geschikt was. De redactie twijfelde, of Fruin zich zowel bij de behandeling van de sofistentijd als in de beschrijving der eigentijdse gebeurtenissen op het standpunt van een onpartijdige, voraussetzungslose kritiek had weten te plaatsen. De brief is gepubliceerd in: J. VAN HEIJST, Robert Fruin in brieven en andere stukken, in: *B.M.H.G.*, 77 (1963), p. 269, 270; vgl. aldaar p. 250, 251.

teuren van Fruins *Verspreide Geschriften*[1] in 1904 niet de moeite van het publiceren hebben waard geacht, kan naar onze mening nu als een niet onbelangrijk element bij de vorming van het beeld van de jonge Fruin benut worden - een bedoeling, die Potgieter en later Blok met de beide Mullers niet kònden hebben. Als 1848 'de grote gebeurtenis' van Fruins leven was[2], dan moet deze comparatieve studie - het enige geestesproduct van Fruin, dat in diens bibliografie van de woorden 'niet gedrukt' voorzien is[3] - in haar geheel te raadplegen zijn[4].

Het onderwerp van de rede geeft ons de gelegenheid, in deze inleiding een tot op heden in de discussie rond Fruin verwaarloosd punt aan de orde te stellen: de betekenis van zijn klassieke vorming. Dat hij als classicus zijn weg tot de historie gevonden heeft, wordt maar al te vaak over het hoofd gezien, althans niet in alle consekwenties begrepen.

Zoals uit Fruins afscheidsrede bekend is, was hij reeds als leerling der latijnse school onder de bekoring van *Heerens Ideen* geraakt[5]. De invloed van dit werk is in Fruins beschrijving van de sofistiek duidelijk te bespeuren. In het bijzonder geldt dit voor de tweeslachtige houding, die beiden ten aanzien van deze beweging hebben aangenomen.

Beiden pogen zij de sofisten vrij te spreken van de aantijgingen der comediedichters en wijsgeren. Zij hebben als eersten de noodzaak van wetenschappelijke vorming ingezien en hun succes was begrijpelijk groot, 'weil sie so tief in die Bedürfnisse der Zeit eingriffen' en 'eine Frucht des Zeitalters waren'[6]. Ook voor Fruin is de sofistiek een noodzakelijk product van de tijd

1 De driekoppige redactie zegt in een noot, dat de lezing van 1849 'voor uitgave thans niet meer in aanmerking komt' (*V.G.*, IX, p. 249[1]). Helaas ontbreekt een nadere verklaring van dit standpunt.
2 J.W. SMIT, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek*, Groningen 1958, p. 3.
3 *V.G.*, Registerdeel, p. 3.
4 De rede is parafraserend weergegeven door P.J. BLOK, Levensbericht van Robert Fruin, in: *Jaarboek der Kon. Akademie van Wetenschappen 1899*, Amsterdam 1900, p. 111, 112; en door SMIT, p. 19-21.
5 *V.G.*, IX, p. 400.
6 HEEREN, III, p. 442, resp. 440.

en is niets eenvoudiger en gemakkelijker dan haar te verdedigen (*11, 28*)[1].

Anderzijds zijn beiden er van doordrongen, dat het optreden der sofisten ook zijn bedenkelijke kanten had. Heeren vond dat optreden zelfs gevaarlijk: 'theils indem sie die Beredsamkeit zu einer blossen Disputierkunst machten; theils indem sie die Volksreligion herabsetzten oder verspotteten'[2]. En ook Fruin onderscheidt hun redeneerkunst, die ontaardt in eigenwaan en ongemotiveerde subjectiviteit, van de aantasting van volksgeloof en traditionele godsbegrippen. Maar anders dan Heeren kan Fruin dit laatste niet al te zeer betreuren: wanneer het geloof de ontwikkeling der wetenschap belemmert, moet het het veld ruimen.

Door Heeren geïnspireerd was ook - wij vermeldden het reeds - *Jacob Geel*, in 1823 nog onderbibliothecaris, later bibliothecaris, te Leiden met de honoraire titel van hoogleraar. Wanneer deze in zijn studie de achtergronden van de sofistiek behandelt, verklaart hij uitdrukkelijk daarbij de door Heeren gewezen richting te zullen volgen. De Ionische natuurfilosofie en de in Sicilië opgekomen rhetoriek noemt Geel wel als oorzaken, maar wat in zijn ogen vooral van belang was, was de 'conditio temporum'[3]: de gelukkige afloop van de Perzische oorlogen schiep in Griekenland een situatie, waarin individuele vrijheid meer en meer terrein won ten koste van de oude normen en wetten; welvaart tastte vooral te Athene het politiek en moreel besef der burgerij aan; van de vroegere eenvoud bleef niet veel over. Opvallend is de overeenkomst met het betoog van Fruin, die, naar wij moeten aannemen, het geschrift van Geel, met wie hij op goede voet stond, bestudeerd had.

Het belangrijkst is evenwel, dat Fruin in zijn bewondering voor Heeren, in zijn overeenstemming met Geel en in de keuze en behandeling van zijn onderwerp radicaal afwijkt van de op dat moment aan de Leidse universiteit gedoceerde opvatting van de klassieke studie. Deze was streng filologisch, gericht op tekstkritiek; aan de inhoud van de behandelde auteurs werd weinig aandacht besteed. Bake, de hoogleraar in het grieks, was er wel zeer sterk van overtuigd, dat de essentie der filologie in

1 De tussen haken vermelde cijfers corresponderen met de paginering van Fruin zelf, welke in de uitgave van de rede tussen teksthaken is aangegeven.
2 HEEREN, III, p. 442.
3 GEEL, p. 242 e.v.

haar beperking, in zuivere tekst-interpretatie en minutieus taalonderzoek gelegen was. Voor een in deze trant gegeven onderricht in de klassieken heeft Fruin geen blijvende waardering kunnen opbrengen.

De richting die door Bake werd voorgestaan en die later door Cobet tot het uiterste doorgevoerd zou worden, was in feite een verenging van de veel gezondere, veel ruimere opvatting, welke in vroeger dagen aan de Nederlandse universiteiten, en vooral te Leiden, gebloeid had[1]. Op deze traditie, die wijder perspectieven bood dan het specialistische filologendom van het 19e-eeuwse Leiden, heeft Fruin, via Geel, teruggegrepen.

Deze oude traditie werd gekenmerkt door haar empiristische inslag, haar waardering voor het feitelijke, haar oog-hebben voor het detail. Zij hield zich ook bezig met de 'realia', met andere dan de literaire bronnen. In Leiden was al zeer vroeg belangstelling voor inscripties (Smetius, Gruter), voor chronologie (Scaliger), in het algemeen voor de antiquarische, niet zuiver-literaire bestudering van de Oudheid. Perizonius[2] was hier de grootmeester, die in sommige opzichten zelfs Niebuhr anticipeerde, doordat hij met een kritisch historisch inzicht te werk ging.

De kritische houding en de empirische inslag zijn verworvenheden, die in de Nederlandse filologische traditie niet meer verloren zijn gegaan. Wel viel er in de 18e eeuw een ontwikkeling te zien van 'polyhistorische geleerdheid naar critische filologie'[3], toen mannen als Hemsterhuis, Valckenaer en Ruhncke zich meer en meer tot de eigenlijke filologie gingen beperken. Een hoogleraar, bij wie het ruimere standpunt evenwel behouden bleef, was Wyttenbach - een man, van wiens verdiensten Fruin hoog opgaf[4]. Diens brede, vooral wijsgerige en historische belangstelling kreeg bij zijn leerling P.W. van Heusde vorm en ge-

1 Men raadplege de Nijmeegse dissertatie van D.C.A.J. SCHOUTEN, *Het Grieks aan de Nederlandse universiteiten in de 19e eeuw*, Utrecht 1964, met daarnaast de kritische bespreking daarvan door G.J. DE VRIES in *Forum der Letteren*, november 1964, p. 216 e.v. - Volgens Fruin viel er bij de Leidse classici niet veel te leren; voor de door hen gedoceerde filologie kon hij de smaak niet vatten (*V.G.*, IX, p. 444, resp. 401).

2 Voor beide laatstgenoemden, zie de Leidse diesrede van W. DEN BOER, *Scaliger en Perizonius, hun betekenis voor de wetenschap*, 's-Gravenhage 1964.

3 J.G. GERRETZEN, *Schola Hemsterhusiana*, Nijmegen-Utrecht 1940, p. 68.

4 *V.G.*, IX, p. 444; elders (IX, p. 468) is Fruin minder lovend.

stalte. Deze bleef, met Geel, de traditie van zijn Leidse leermeester trouw. Zij konden de betekenis van de nieuwe Altertumswissenschaft, die in Duitsland tot ontwikkeling kwam, aanvoelen. Zij waren in staat het werk van Heeren op zijn waarde te schatten. Een dictaat van Van Heusde's commentaar op de Ideen is onder de door Fruin nagelaten papieren te vinden[1], en hoezeer Geel op Heeren steunde, zagen wij reeds.

Wat *Van Heusde*[2] aan Fruin heeft doorgegeven - het zoevengenoemde dictaat bewijst, dat deze Utrechtse hoogleraar Fruin niet onbekend was -, is te vinden in zijn in 1841 posthuum verschenen theoretische verhandeling, waarvan de ondertitel alle aandacht verdient: 'De school van Polybius, of Geschiedkunde voor de negentiende eeuw'. Daarin vinden wij behalve een erkenning van de inspirerende kracht van Heeren ook een expliciet getuigenis van wat de 18e-eeuwse filologie voor hem betekend had:

'Ik begon door deze onderzoekingen reeds eenig begrip van historische critiek te krijgen. Zij bestaat in de eerste plaats, dacht ik bij mijzelven, in onderscheiden. Door wèl te onderscheiden brengt zij ons tot klare en tevens tot ware voorstelling der zaken. Wat zij voor de letteren is, had ik in de school van Tiberius Hemsterhuis, uit de schriften van Ruhnkenius en Valckenaer, en inzonderheid door het onderwijs en de leiding van mijnen steeds onvergetelijken Wyttenbach geleerd.'[3]

Van Heusde streeft op voorbeeld van Polybius naar een 'pragmatische geschiedenis'; deze geschiedenis moet nuttig zijn en zij kan dat zijn, wanneer men begint met exact waar te nemen. Waarnemen, opmerken, onderscheiden luidt zijn devies[4]. Scherpe waarneming leidt tot inzicht, want op waarnemen volgt vergelijken, waardoor wij op het spoor worden gebracht 'om te ontdekken, wat ons nog verholen was gebleven'. Zo verschaft de historische kritiek inzicht, ook in het toekomstige gebeuren. En hij citeert zijn leermeester: '"Praesens aetas",

1 U.B. Leiden, Lett. 1559/13: Historia Gentium, auctore cl. Ph.G. van Heusde, een dictaat van de juridische student J.J. van Hoeij uit het collegejaar 1821-1822; het tot 1815 lopende overzicht begint met 'Quaestiones et observationes ad Heereni Enchiridion antiquae historiae'.

2 Wij willen er op wijzen, hoe Fruin voor die tijd de keus van de Utrechtse hogeschool boven haar mededingster van Leiden gelukkig noemt, omdat in de Domstad onder Van Heusde een meer poëtische opvatting omtrent de studie der klassieken heerste (*V.G.*, IX, p. 484, 485).

3 VAN HEUSDE, p. 40.

4 VAN HEUSDE, p. 82, 83, 111, 112.

zei Wyttenbach, "parturit futurum"; de zaden der toekomst liggen in het verledene en tegenwoordige'[1]. Aldus wordt de geschiedenis 'leermeesteresse des levens'[2]. Dit alles vindt Van Heusde in het geschiedwerk van Polybius terug.

Fruin heeft zich een ander grieks historicus tot model van ware geschiedbeoefening gekozen; een historicus, wiens theoretische opvattingen wel zeer nauw met die van Polybius verwant zijn, maar wiens werk dat van Polybius toch ver overtreft: *Thucydides*, de man die Fruin, naar zijn zeggen, de ogen voor de geschiedenis geopend heeft[3].

Niebuhr is het, die Fruin op Thucydides gewezen heeft. En Fruin is een der allereerste Nederlanders geweest, die de grootheid van Niebuhrs ontdekking hebben ingezien. Want een ontdekking was het. Thucydides was altijd meer dan veronachtzaamd. Livius en nog meer Plutarchus waren het voorbeeld bij het geschiedschrijven geweest. In het begin van de 19e eeuw heeft zich die voorkeur grondig gewijzigd. De herwaardering van Thucydides en de opbloei van de moderne geschiedwetenschap staan niet geheel los van elkaar. Niebuhr, Ranke en andere meesters hebben met nadruk de betekenis van zijn werk voor hun inzichten erkend.

'Hij vooral had mij inzicht niet slechts in de oude, maar in alle pragmatische historie gegeven' - met deze woorden[4] geeft Fruin aan, waarop zijn waardering voor Thucydides eigenlijk berust: hij gaf Fruin, zo goed als Polybius het Van Heusde gedaan had, inzicht in de pragmatische historie. Dat wil voor Fruin zeggen: inzicht in de geschiedenis zoals die zich feitelijk voordoet en zoals die practische kennis, nut, oplevert. Op empirische wijze verworven kennis van exacte feiten met daaruit voortvloeiend nut, ziedaar de basis van Thucydides' geschiedschrijving[5], ziedaar ook het ideaal dat Fruin nastreeft.

In een slechts enkele kantjes groot fragment, dat ca. 1849 gedateerd moet worden en dat door ons als bijlage is opgeno-

1 VAN HEUSDE, p. 113.
2 VAN HEUSDE, p. 242, 244.
3 *V.G.*, IX, p. 401.
4 *V.G.*, IX, p. 401.
5 Zie bijv. THUCYDIDES, I, 22, 4: 'Zo zal ik tevreden zijn, als zij, die de juiste toedracht willen zien van wat gebeurd is en van wat zich eens naar het verloop van al het menselijke zo en bijna zo zal herhalen, mijn werk voor nuttig houden' (Vertaling van W. den Boer, in: *Gestalten der geschiedenis*, door W. den Boer, F.W.N. Hugenholtz en Th.J.G. Locher, 's-Gravenhage 1960, p. 44).

men[1], treft ons een grote verering voor Thucydides. Weliswaar past Fruin daar, in het voetspoor van Van Heusde, de term pragmatische geschiedbeoefening op Polybius toe, zijn betoog laat zien, dat hij Thucydides in dit opzicht nog aanzienlijk hoger stelt: 'Hij is de eerste die in de geschiedenis het toevallige voor het noodzakelijke heeft doen plaats maken en daarom even zeer de vader der verklarende geschiedenis, als Herodotus die der beschrijving genoemd moet worden'[2].

Het fragment laat wel heel duidelijk zien, hoezeer Fruins voorkeur uitgaat naar die klassieke auteurs, die hun kracht in de exacte weergave zoeken. Polybius, Sallustius en Tacitus noemt hij als de waardigste discipelen van Thucydides. Livius en Plutarchus, de algemeen bewonderden, ontbreken; het moraliserende van hun lessen interesseert Fruin weinig. Het komt voor hem bovenal aan op exactheid, waaruit de verklaring, de les - in de zin van wetmatig verloop - vanzelf voortvloeit. Dat heeft hij via Heeren, Geel en Van Heusde bij Thucydides geleerd.

Het beeld, dat Fruin ons van de sofistiek schetst, is - misschien als elk ander beeld dat van haar gegeven is - in hoge mate tijdgebonden. Zijn reactie op de gebeurtenissen rond 1848 zien we op vele punten doorschemeren. Ook anderszins schiet zijn betoog, in onze ogen althans, tekort. Zijn analyse is vlak en ongenuanceerd, het gevoel voor wording en groei zwak, het perspectief vaag. Vooral geldt dit voor zijn beschouwing van de tijd vóór de Perzische oorlogen. Hoe idyllisch wordt ons die toestand geschetst: 'een rustig en vreedzaam leven', een orde die, als er al eens 'woelingen van het gepeupel' voorkwamen, spoedig hersteld was (*5, 6*).

Fruins idylle beantwoordt evenwel slecht aan de werkelijkheid. Vóór de Perzische oorlogen was er geen onafgebroken politieke stabiliteit. Wij behoeven slechts te denken aan de periode der tyrannen, aan de moeilijkheden bij de wording van het polis-bestel, aan het optreden van Solon en Cleisthenes in Athene, van andere wetgevers elders. De verpaupering van grote delen der griekse bevolking in de 7e en 6e eeuw wordt door Fruin evenzeer over het hoofd gezien als de sociale wanverhoudingen van de eerste helft der 19e eeuw. Weinig of geen oog heeft hij voor de economische en sociale narigheid, die door de over-

1 Hierna, p. 586-589.
2 Hierna, p. 589.

gang van stamgemeenschap naar minder familiale verhoudingen en door de wording van een geld-economie veroorzaakt was.

Gedeeltelijk vindt dat zijn verklaring in het feit, dat Fruin het griekse wetsbesef veel te sterk beklemtoont. Zeker, het gevoel voor de wet was een typerende trek in het griekse politieke leven, maar dan toch voornamelijk tijdens de periode van bloei. Deze toestand terug te projecteren naar de periode, waarin de stadsstaat nog gestalte moest krijgen, was echter onjuist. Het wetsbesef was niet van alle tijden. Het was juist een der verdiensten van de sofistiek, er op gewezen te hebben, dat wetten geen producten van goden, maar van een menselijke samenleving waren, met alle betrekkelijkheid van dien. Zo goed als elders maakten zij ook hier het goddelijke los van een onvruchtbare verbinding met het aardse.

Hier hield Fruin evenwel halt. Waar de sofisten het religieuze denken ondermijnden, protesteerde hij niet: de vooruitgang der wetenschap was er mee gebaat. Maar dat de religie in haar val ook de wetsgezindheid en daarmee het politieke leven meesleepte, was voor hem inacceptabel: relativering van de wet tastte de orde en daarmee de kern van de staat aan. Anarchie moest volgen. Onvermijdelijk. Want de door de sofisten eerst goed op gang gebrachte wetenschap kon haar eigen voortbrengselen geen baas meer. Zo waren de sofisten 'de dienaars en de slachtoffers tevens van een verwoestenden en meedoogenloozen tijdgeest' (*30*).

Wij moeten er hier op wijzen, dat Fruin bij zijn bestudering van de invloed der sofisten op het griekse leven geen historicus als Thucydides (die op dit punt weinig informatie geeft) kon raadplegen, maar vrijwel uitsluitend op het vertekend beeld van de filosoof Plato aangewezen was. Dat Fruin te weinig afstand van diens aristocratische, anti-Atheense denkbeelden genomen heeft, doet aan de waarde van deze rede grote afbreuk. Is Plato, met name in de geciteerde passage uit het derde boek der Wetten (*6, 7*), niet typisch de teleurgestelde vluchteling uit het Athene, waar zijn leermeester Socrates was omgebracht? Zijn sympathie ging voortaan uit naar het conservatieve, verstarde staatsbeeld van Sparta. Een eenzijdige behandeling van de Atheense geschiedenis, een veel te mooie voorstelling van het vroegere wetsbesef en een al te zwart beeld van vooral de latere sofisten heeft Plato in zijn dialogen nodig gehad om zijn eigen denkbeelden duidelijker te kunnen ontwikkelen.

De revolutionaire neigingen bij het griekse volk waren volgens

Fruin verwekt door doordrijvers onder de sofisten als Thrasymachus en Callicles (*21*). De overgang van gedachten naar daden was vanzelfsprekend: de revolutionaire sofistiek, zelf ontstaan in het door de Perzische oorlogen geschapen geestelijke klimaat[1], voerde de Peloponnesische oorlog in haar gevolg mee (*18*). Thucydides' zo natuurlijke gedachte, dat het de menselijke aard is, die toen, evengoed als anders, voor de aantasting der normen verantwoordelijk was, dat dus de normale menselijke drijfveren en niet de 'ideeën' de kracht ten kwade waren geweest, was voor Fruin een gedachte, waar hij zich nadrukkelijk tegen keren moest (*21*)[2]. Neen, het dènken moést beslissend zijn geweest, ook met betrekking tot het ontstaan der Peloponnesische oorlog. Dat deze het was, die de aantasting van het volkskarakter, de ondergang van orde en recht, de volstrekte demoralisering veroorzaakt had - en daarop wilde Thucydides in zijn beschrijving van het oproer te Corcyra (*18-21*) wijzen - was in de ogen van Fruin volkomen onjuist. Voor hem waren het de ideeën der sofisten, door henzelf niet meer in de hand gehouden, die de griekse gemeenschap tot revolutie, tot burgeroorlog hadden gebracht. Hij moest daartoe vanzelfsprekend de chronologie[3] geweld aandoen: waren de revolutionaire sofisten niet pas tegen het einde der oorlog opgetreden?

Van ondergeschikte betekenis was een en ander voor Fruin niet. De werking van de wetenschap was in het laatst der 5e eeuw wel negatief geweest, maar zij zou, naar hij hoopte, in zijn eigen tijd bevrijdend werken, mits zij maar sterk genoeg zou zijn. Zo iets onberekenbaars als de menselijke drijfveren konden de basis voor Fruins vertrouwen in de toekomst niet zijn! De wetenschap, zelf bij meer vrijheid gebaat, zal, zo hoopt hij, in

1 Op voorbeeld van Plato nam Fruin - evenals Heeren en Geel dat gedaan hadden - aan, dat de sofistiek had kunnen ontstaan in de tijd na de Perzische oorlogen, toen versterkt gevoel van zelfvertrouwen en met culturele bloei gepaard gaande welvaart een gunstig klimaat voor de zucht naar subjectieve vrijheid geschapen hadden (7).

2 Het is merkwaardig te constateren, dat Fruin weinige jaren later in zijn discussie met Groen op dit punt weer geheel eender als Thucydides denkt. Dan 'verraadt [het] weinig menschenkennis, om, zooals Groen, de handelingen der menschen en volkeren af te leiden uit hun begrippen. Hoe weinig invloed oefenen dezen daarop uit! Hartstocht is de algemeene en altijd gelijke drijfveer in de geschiedenis, en daarom zijn de daden der menschen van de meest verwijderde tijdvakken altijd gelijksoortig' (*V.G.*, X, p. 84).

3 De opmerking van HEEREN (*Ideen*, III, p. 440 noot), dat pas in de loop van de Peloponnesische oorlog de grote roem en rijkdom der sofisten een feit werden, had Fruin voorzichtiger moeten maken.

staat zijn, de schok van de vrijheidsvergroting op te vangen en de vrijheid van haar gevaarlijke kanten ontdoen. Niet een oude of nieuwe vorm van geloof, maar een elite van wetenschapsmensen[1] zal de ware vrijheid - dat is het eigener beweging gehoorzamen aan het gezag van vaste beginsels - brengen (*35*), 'en dan schikt zich natuurlijk alles weer vanzelf' (*44*)!

Dan zullen ook de uitwassen aan de jong-hegeliaanse boom - de tomeloze democratie, de losbandige theorieën van communisten en socialisten (*39*), de onzedelijke leringen van o.m. Saint-Simon en George Sand, die vrouwenemancipatie en openbaar overspel prediken (*43*) - een einde nemen. Dan zullen vermaakzucht en materialisme (*43*) plaats maken voor deugdzamer eigenschappen. Want: 'Het vrije en algemeene onderzoek dat de meeste jammeren, die wij te betreuren hebben, over ons heeft gebragt, is alleen in staat ze weer te verdrijven en te vergoeden' (*48*).

Fruin ziet de toekomst met vertrouwen tegemoet. Samen met zijn liberale vrienden te Leiden en Utrecht verlangt hij naar een verjongd nationaal volksleven[2]. De drijvende kracht bij die vernieuwing zal zijn de beoefening der wetenschap. Het door Byvanck genoemde ideaal van de liberale Leidse academiekring - 'handhaven van de wetenschap als een vrijmakende liberale kracht'[3] - deelt Fruin zeker. De wetenschap, en niet de een of andere vorm van geloof (*45, 46*), zal het verbindend gezag, de ware vrijheid en daarmee een betere toekomst brengen.

Een 'utopistische wereldhervormersgeest'[4], die Fruin met de andere jonge liberalen zou hebben bezield, zouden wij in de hier uitgegeven rede[5] evenwel nergens weten aan te wijzen. Aan een werkelijke maatschappij-hervorming heeft Fruin geen enkele behoefte. Hij hoopt slechts, dat de wetenschap zich krach-

1 Fruin mist - geheel anders dan Comte, die uiteindelijk een practisch oogmerk, nl. maatschappij-ordening, heeft - de ware zin voor sociale problemen. Dat blijkt ook uit een ongedateerde notitie, die zich in de collectie-Fruin bevindt (U.B. Leiden, Lett. 1559/19): 'De nieuwe wetenschappelijke wereldbeschouwing eigen aan een kleine aristocratie. En nu juist democratische neiging in onzen tijd. Van deze maken de dragers der oude beschouwing, de geestelijken, gebruik. Gevaar hierin voor de wetenschap gelegen'.

2 BLOK, p. 108.

3 W.G.C. BYVANCK, R. F r u i n , in zijn bundel *Literarische en Historische Studiën*, Zutphen 1918, p. 233.

4 SMIT, p. 4.

5 Wij wijzen er op, dat wij ons in het volgende beperken tot deze ene rede uit 1849.

tig genoeg ontwikkelen zal. Hij blijft de bedachtzame, die zich een enkele maal verplicht voelt, zijn reserves wat te camoufleren.

Het is niet onze bedoeling, uitvoerig in te gaan op de gevoerde discussies over de vraag, in hoeverre het positivisme invloed heeft gehad op het theoretische en op het practische werk van Fruin; wij zouden de aan een inleiding gestelde grenzen beslist overschrijden.

Er zijn in het betoog van Fruin elementen, die met alle recht als vrucht van lectuur van positivistische schrijvers aangemerkt kunnen worden. Maar na het voorgaande zal het geen verbazing wekken, dat wij het een te snel getrokken conclusie achten, de hier uitgegeven rede te zien als de bij Comte en Mill geleerde en nu in practijk gebrachte lessen, en evenmin dat wij de stelling, dat Fruin zich in de keuze van zijn onderwerp en in de wijze van behandeling een 'volkomen orthodox positivist' toont, te ongenuanceerd vinden[1].

Een brief van december 1848 laat zien, dat Fruin het kennisnemen van Comte's werk zeer waardevol oordeelt[2]. De passage over Comte aan het einde van de voordracht (*47*, *48*) bewijst wel, dat Fruin zijn werk van groot belang acht, ook al laat hij niet blijken, dat datgene wat Comte ziet als een noodzakelijk, op volstrekt zekere wetten gegrond gebeuren voor hem meer is dan één der vele opvattingen die in zijn tijd opgang maken, één der voorzeggingen waarvan eerst de toekomst de betrouwbaarheid zal moeten uitwijzen. Of Fruin in het begin van 1849 reeds Stuart Mill bestudeerd heeft, valt uit de rede niet op te maken; diens naam komt er niet in voor. De aanwijzingen elders zijn vaag, maar lijken er op te wijzen, dat de lectuur van Mill eerst in dat jaar of daarna een aanvang neemt[3].

Dat Fruin zich in 1848, even snel als Opzoomer[4], tot het positivisme werkelijk heeft bekéérd, valt moeilijk aan te nemen. Daar is Fruin, de over-bedachtzame, de man niet naar. Wanneer hij met nieuwe denkbeelden in aanraking komt, laat hij dat nieuwe rustig bezinken: de incubatie duurt, zoals Rogier opge-

1 Zie SMIT, p. 19.
2 In een brief aan zijn broer Jacques schrijft Fruin: 'Comte - opperbest' (*Correspondentie van Robert Fruin*, p. 33).
3 BLOK, p. 107, 111; vgl. SMIT, p. 7.
4 Vgl. SMIT, p. 6.

merkt heeft[1], lang. En dan nog laat Fruin zich niet door een filosofisch stelsel of systeem grijpen. Daar is hij een veel te 'weinig speculatief aangelegd man' voor, die er slechts 'lekebeschouwingen' op na houdt[2]. Hij blijft de eclecticus. Hij laat zich slechts die denkbeelden, uit welke wijsgerige richting ook, aanleunen, die in zijn verworvenheden past. Hij heeft zich, ook bij het adopteren van het positivisme, steeds beperkt tot datgene wat hem in de leer van Comte en Mill aansprak[3].

Fruin is naar onze mening in het begin van 1849 de liberale classicus, die positivist is voorzover hij bij Comte (en eventueel Mill) gedachten heeft ontmoet, die hem vertrouwd zijn, bijv. omdat zij aansluiten bij de inhoud van zijn liberalisme of omdat zij hem logische aanvullingen toeschijnen van wat Thucydides en de Leidse klassieke school, inclusief Geel en Van Heusde, hem hebben meegegeven. Fruins empirische instelling, zijn waardering voor het door nauwkeurige waarneming en analyse verkregen detail, de zin voor de feitelijkheid, de waarde die hij aan de les, de algemene wet die uit de feiten ontstaat, hecht - dat alles is begrijpelijk, zònder een beslissende betekenis toe te kennen aan het positivisme, waarin overigens al het genoemde ontegenzeggelijk een voorname rol speelt. Dat alles valt, en dat op zekerder gronden, te verklaren uit Fruins klassieke vorming en liberale denkbeelden. Comte's 'savoir pour prévoir' was voor Fruin niet iets nieuws.

Op 15 februari 1849 trad in het Utrechtse Leesmuseum een liberaal classicus op, die door Thucydides en de gebeurtenissen van het revolutiejaar de weg der historie was opgedreven. De 'vader der verklarende geschiedenis'[4] had Fruin de gevaren van de politieke partijstrijd doen inzien[5], hij had hem vertrouwd gemaakt met de gedachte dat geschiedenis 'nuttig' moet zijn[6], hij had hem 'de beste wijs van geschiedenis te behandelen' voorgehouden.

1 L.J. ROGIER, Robert Fruins verhouding tot Opzoomer, in: *Annalen van het Thijmgenootschap*, 46 (1958), p. 148 (herdrukt in zijn bundel *Terugblik en uitzicht*, II, Hilversum-Antwerpen 1965, p. 283).
2 L.J. ROGIER in zijn recensie van J.W. Smit, Fruin en de partijen, in: *Bijdragen voor de Gesch. der Ned.*, 14 (1959), p. 245.
3 Vgl. SMIT, p. 12.
4 Zie het slot van de bijlage.
5 *V.G.*, X, p. 259-260 (geciteerd bij SMIT, p. 31).
6 Deze gedachte is o.i. niet 'enkel een echo uit de positivistische literatuur' (SMIT, p. 11).

Onze tijd vergeleken met dien der Sophisten
Eene voorlezing, uitgesproken in het Utrechtsche Leesmuseum 15 Februari 1849[1]

Het is een algemeen erkende waarheid, dat er niets nieuws onder de zon is. De wijsste der koningen heeft het gezegd[2], en de ondervinding, de wijsste der leermeesters, heeft het bevestigd. Wat heden gebeurt, is ook al eens vroeger gebeurd, en wat thans gedacht en gezegd wordt, is grootendeels reeds vroeger gedacht en uitgesproken. Maar daaruit af te leiden, dat de menschheid zich in eene cirkel rond beweegt, en zich altijd naar het punt, waarvan zij is uitgegaan, terugwendt, is een al te stoute gevolgtrekking en [een] die gelukkig door de geschiedenis niet geregtvaardigd wordt. Digter bij de waarheid is het, wat Goethe zegt, dat de menschheid wel bestendig vooruitgaat: echter niet volgens de regte lijn, maar als in een spiraal[3]. Want al mogen gelijke gebeurtenissen van tijd tot tijd wederkeeren, telkens komen zij toch gewijzigd, en in menig opzigt wezenlijk veranderd terug. De omwenteling van 48 heeft zeker veel overeenkomst met die van 89 en volgende jaren: toch *[2]* is zij geene

1 U.B. Leiden, Lett. 1559/143. - De datum is door een ander dan Fruin (een der redacteuren van de *Verspreide Geschriften*?) op deze beginpagina bijgeschreven.

2 Prediker 1:9. - In dit verband moge gewezen worden op de aantekening, die Fruin in zijn Adversaria-schrift gemaakt heeft n.a.v. de academieleerrede van prof. Kist, gehouden op 25 september 1842: ‘Over het boek genaamd *Prediker* is men het oneens of Salomo dan of een later schrijver deszelfs maker is. Het waarschijnlijkst echter is het, dat Salomo de oorspronkelijke schrijver geweest is, doch dat, evenals vele van de spreuken, in later tijd mogelijk wel, zooals een oud verhaal zegt, Jesaias het boek voor zijnen tijd heeft geschikt gemaakt, waaruit dus vele moeylijkheden ontstaan zijn. Zooals, dat dikwerf de Prediker om zijne wijsheid geprezen wordt, hetgeen men niet van Salomo denken kan, dat hij zichzelven lof zou toebrengen’ (U.B. Leiden, Lett. 1559/29, p. 32, 33).

3 Goethe hanteert het spiraal-begrip vrij vaak; m.b.t. de ontwikkeling der mensheid echter zelden, zo bijv. in *Werke*, dl. 40, p. 120, 121: ‘Der Kreis, den die Menschheit auszulaufen hat, ist bestimmt genug, und ungeachtet des grossen Stillstandes, den die Barbarei machte, hat sie ihre Laufbahn schon mehr als einmal zurückgelegt. Will man ihr auch eine Spiralbewegung zuschreiben, so kehrt sie doch immer wieder in jene Gegend, wo sie schon einmal durchgegangen. Auf diesem Wege wiederholen sich alle wahren Ansichten und alle Irrtümer’ (geciteerd bij P. VAN SCHILFGAARDE, *De zin der geschiedenis*, I, 1946, p. 276). - Fruin waardeerde Goethe zeer, zie BLOK, p. 110[3].

bloote herhaling van deze, wat ook Metternich[1] en zoo velen met hem mogen beweeren. Twee soortgelijke historische[a] tijdperken te vergelijken, en hun verschil en overeenkomst naauwkeurig na te gaan is, bij den lagen trap van wetenschappelijkheid, waarop de wijsgeerige geschiedenis thans nog staat, eene der leerrijkste studiën. De wijsgeerige en dichterlijke Coleridge[b], die tijdens Napoleon de hoofdartikels in de Morning-post schreef, en die den afloop van menige politieke gebeurtenis met juistheid voorspeld heeft, betuigt in zijne Biographia literaria, dat hij altijd die methode gevolgd is. 'Bij iedere groote gebeurtenis, zegt hij[2], trachtte ik in de geschiedenis van het verledene een voorval te vinden, dat er zoo naauw mogelijk meê overeenkwam. Ik bestudeerde vervolgens al wat er over die periode door tijdgenooten geschreven was, en verzuimde niets, om haar naauwkeurig en juist te leeren kennen. Dan vergeleek ik ze in al hare bijzonderheden met de gebeurtenissen van den dag, en naarmate het verschil tusschen beiden wezenlijk of onbeduidend bleek te zijn, voorspelde ik, dat de afloop insgelijks wezenlijk verschillen, of in de hoofdzaak dezelfde wezen zou.'

Het best leent zich de oude wereld tot zulke *[3]* historische vergelijkingen. Want vooreerst is zij een afgesloten geheel, dat wij in ééns kunnen overzien, terwijl de nieuwe geschiedenis in de middeneeuwen wortelt, en in hare gevolgen nog heden ten dage voortduurt. Maar bovenal heeft zij dit op de nieuwe geschiedenis voor, dat zij ons de gebeurtenissen op kleiner schaal, en niet zoo afschrikkend zamengesteld en verward voor oogen plaatst. De geschiedenis van eene Grieksche republiek staat bijna geheel op zich zelve, en de geringe invloed, dien hare naburen op haar uitgeoefend hebben, kan, met eenige juistheid althans, worden geschat en in rekening genomen.

Ik wil trachten deze methode door eene proeve bij U aan te bevelen, en om mij zoo veel mogelijk van Uwe aandacht te ver-

1 Metternich verklaarde op 1 maart 1848: 'Frankreich ist in die Irrtümer seiner ersten Revolution zurückgefallen... Europa ist auf 1791 und 1792 zurückgeführt; wird ein Jahr 1793 ausbleiben?' Nog diezelfde dag beantwoordde hij deze vraag ontkennend. H. VON SRBIK, *Metternich*, *der Staatsmann und der Mensch*, II, München [1925], p. 250.

a Fruin schreef oorspronkelijk: historiesche; de e in de uitgang is later doorgehaald. - Hetzelfde geldt voor de andere woorden in deze rede, die op -isch(e) eindigen.

b In ms. oorspr.: De Engelsche dichter Coleridge

2 Dit citaat in S.T. COLERIDGE, *Biographia literaria*, [1817, 1847^2], ed. J. Shawcross, Oxford 1954, p. 147.

zekeren, bepaal ik mij tot de vergelijking van onzen leeftijd[a] met het begin van den Peloponesischen oorlog, het tijdvak van het verval van het Grieksche volkskarakter en van de Grieksche vrijheid.

De tijd, die mij tot spreken is toegestaan, is te kort dan dat ik U die vergelijking in al hare breedte zou kunnen voorleggen: ik zal mij tot de hoofdzaak moeten bepalen, en daarom meer op de overeenkomst dan op het verschil van beide tijdperken *[4]* Uwe aandacht vestigen. Beider kenmerkend karakter is eene veelzijdige en steeds toenemende bandeloosheid, die tegen alle gezag zoo wel van godsdienst, als van zedelijkheid en wetten te velde trekt, en die, overmatig in het bestrijden en omverwerpen van het bestaande, onmagtig blijkt te zijn, waar het er op aankomt, in plaats van het afgebrokene iets duurzaams op te bouwen. Dat dit in der daad de geest onzer dagen is, erkennen mannen van allerlei rigtingen, niet slechts vijanden der revolutie van 89, maar ook velen harer vrienden, en weinigen onder U, vertrouw ik, zullen het in twijfel trekken. Dat ook de eeuw na Pericles hetzelfde karakter heeft, ga ik thans U trachten aan te toonen.

De Grieksche staten waren uit den aard van het volk, en door eene hiermee overeenkomende wetgeving meer stationair dan progressief. De staat als eenheid was vrij, maar individueele vrijheid bestond in het geheel niet bij de Dorische republieken[b], was uiterst gering bij de Ioniers[c], en, vergeleken met de moderne staten[d], zelfs in Athene onbeduidend[e]. De hooge vrij-

a In ms. oorspr.: de vergelijking van de revolutionaire periode, waarin wij leven,

b In ms. oorspr.: de Dorische staten

c In ms. oorspr.: de Ionische steden

d In ms. is ‘vergeleken met de moderne staten’ bovengeschreven

e In margine heeft Fruin bij deze passage nog het volgende geschreven: Aristoteles[*] twijfelt er niet aan dat de staat natura prior dan de individu is. - In de Grieksche staten was het belang van ieder individu met dat van den staat ten naauwste verbonden. Een nationale ramp was een ramp voor ieder burger (zie Pericles['] aanspraak bij Thuc. II, 62[**]) en daarom moest de staat voor den Griek veel meer beteekenen dan voor ons. Dus redeneert Macaul[a]y Essays (Macchiavelli)[***], en daaruit verklaart zich gedeeltelijk de hooge waarde van den staat bij de Grieken. Echter slechts gedeeltelijk.

* , , I, 2.Ten rechte: , II, 60, 3. - Bedoeld is de rede (II, 60-64), die Pericles in 429 hield om zich te verdedigen tegen de beschuldigingen van het Atheense volk., , in: , , Londen 1852, p. 28 e.v., in het bijzonder p. 47.

heid der Spartanen, waarop zij zoo trotsch waren, bestond daarin, dat ieder vrij burger zich een levend lid van den zelfstandigen vrijen staat gevoelde. Van daar, dat bij hen, en bij de meeste Dorische Grieken, het afzonderlijke familieleven[a], voor ons het hoogste geschenk der vrijheid[1], in een algemeen en openlijk zamenzijn was *[5]* ondergegaan. En hoewel in Athene, na de wetgeving van Solon, de individu's onafhankelijker van het algemeene staatsleven waren, mogt toch, om iets te noemen, geen vrij burger zich onzijdig houden bij de verschillen zijner buren, of zich onttrekken aan de algemeene volksvergaderingen, waarheen hij des noods met geweld door de Scythische huurlingen[b] gedreven werd. Dat zulke staatsvormen de maatschappij vrij onbewegelijk moeten maken, valt van zelf in het oog. Beweging, vooruitgang is onmogelijk, waar de leden van het organisme niet te gelijker tijd onderling naauw verbonden, en tevens individueel zelfstandig zijn. Waar de burgers zich zoo digt aaneensluiten, dat zij geen afzonderlijk leven leiden, daar verdwijnt alle individualiteit[c], daar zijn geen personen, maar slechts deelen van één groot geheel. Zonder een algemeene godsdienstige en staatkundige overtuiging, zonder de volmaaktste eensgezindheid en blinde onderwerping aan het gezag der wet is zulk een staat onbestaanbaar. Zoo lang die onmisbare vereischten der orde in Griekenland gevonden werden, genoten de meeste staten een rustig en vreedzaam leven. Wel werden zij nu en dan door de aanmatiging van buitengewone talenten, of door de woelingen van het gepeupel verontrust, maar het staatsleven bleef onaangetast, de eerbied voor de goden *[6]* en voor de wet bleef ongeschonden, en de orde was spoedig hersteld. ‘Er bestond, zegt Plato in zijn derde boek over de wetten[2], - er bestond bij ons een albeheerschend gevoel van zedelijkheid, waardoor wij als slaven der wet wilden leven. En toen voor het eerst de koning der Perzen ons met zijne overmagt dreigde op het lijf te

a In ms. oorspr.: famillеleven

1 Fruin schatte het familieleven werkelijk zéér hoog, zie VAN HEIJST, p. 248.

b In ms. oorspr.: huurtroepen

c In ms. oorspr.: subjectiviteit

2 PLATO, *Leges*, III, 698b-d. - Een beschouwing van de hier door Fruin vertaalde passage in: ERNST BARKER, *Greek political theory*, *Plato and his predecessors*, [1918[1]], Londen 1960, p. 356-363. Over de centrale betekenis der wet in het 5e-eeuwse Griekenland: A. ZIMMERN, *The Greek commonwealth*, [1911[1]], Londen 1952, p. 125-138.

vallen, bragt het besef van gevaar nog volkomener onderwerping aan de wet, nog gereeder gehoorzaamheid aan de regering, nog naauwer aaneensluiting bij de burgerij te weeg. Zóó gezind, waren wij in staat de barbaren te overwinnen, en terug te slaan. Maar van dien tijd af is het volk geheel veranderd, en begonnen zich van alle gezag en van allen band vrij te maken. Het eerst vertoonde zich die neiging in de kunst. Voor de verschillende soorten van poëzij waren er in vroeger dagen verschillende dichtmaten en verschillende zangwijzen vastgesteld, waaraan ieder zich vrijwillig onderwierp. Maar bij den voortgang des tijds vingen de dichters aan, al het verordende in de kunst te overtreden, verschillende maten en wijzen zaam te smelten en volslagen willekeur in te voeren, die naar wet noch regel vraagt, maar alleen naar den wansmaak der toehoorders. Die wetteloosheid breidde zich in korten tijd in alle rigtingen uit. Spoedig verloor men den[a] eerbied voor de overheid, en onttrok men zich *[7]* aan hun gezag als aan eene schandelijke overheersching. Vervolgens verzette men zich tegen den invloed van ouderen, en tegen het bevel van vader en moeder. Daarop schudde men de slavernij der wetten af; en thans is het zoo ver gekomen, dat men zich noch om eed, noch om trouw, noch om de goden zelve bekommert.'

Volkomen juist[1] schetst Plato ons hier de verbastering van het Atheensche, en, ligt gewijzigd, van het Grieksche volkskarakter, en te regt brengt hij ze met den Perzischen oorlog in verband. De schitterende overwinningen, op de heirlegers der barbaren bevochten, verwekten bij den Athener vooral, maar in meerder of minder mate bij iederen Griek, het bewustzijn van zedelijke grootheid, en een regtmatig zelfvertrouwen, maar tevens gevoel van individueele waarde en zucht naar subjectieve vrijheid. Het streven hiernaar was den Griekschen geest eigen, en moest bij een krachtigen aanstoot der omstandigheden noodzakelijk te voorschijn treden, om dan met al de energie, die het volkskarakter[b] kenmerkte, zonder ophouden naar de bereiking van zijn doel, naar zelfstandigheid en individualiteit voort te jagen. Dien noodzakelijken schok[c] gaf de schrik voor Perzische slavernij en het zelfgevoel der onverwachte overwinning. Van nu af is de

a In ms. oorspr.: allen
1 Plato idealiseert hier in hoge mate. Zie inleiding, p. 549.
b In ms. oorspr.: die het Grieksche volk
c In ms. oorspr.: spoorslag

rustige onbewegelijkheid *[8]* voor goed uit Griekenland verdwenen, en een nieuw tijdperk, een tijd van onrust en veranderlijkheid, aangebroken. Het Dorische Sparta, dat zich geneigd betoont, in de vroegere werkeloosheid terug te zinken en den moêgestreden Persiaan met vrede te laten, verliest zijn' overwegenden invloed op Griekenland, en Athene, waar de persoonlijke vrijheid en de bewegelijkheid het diepst hadden wortel geschoten, treedt als hoofd van het Grieksche statenverbond op. In Athene zetelen voortaan kunsten en wetenschappen, daarheen stroomt al wat Griekenland van kunstenaars en geleerden bezit, en Pericles, in wien het Atheensch karakter zich in ideale kracht en schoonheid vertoont, verheerlijkt zijn huis met de vernuften van geheel Griekenland, zooals hij Athene met de onnavolgbare scheppingen der Grieksche kunst had versierd. Maar reeds onder zijn bestuur begint het zedebederf en het verval van godsdienst en staatsregt. Onder hem werd Athene het brandpunt eener nieuwe wijsbegeerte en staatswetenschap, die, op de beginsels van zelfstandige rede en onafhankelijk onderzoek steunende, zich vijandig tegenover de godsdienst der vaderen en het traditioneele staatsregt stelden. Van het Oosten en van het Westen, uit Sicilie en Ionie, uit Thracie en den Peloponesus stroomden de meesters *[9]* dier nieuwe leer, de Sophisten en de wijsgeeren naar het vrijzinnige Athene zamen, om van daar hun vereenigden invloed op de zeden en denkwijs van geheel Griekenland uit te oefenen. - Maar voor wij verder gaan, werpen wij eerst een' blik terug op de strekking[a] en den gang der vroegere wijsbegeerte.

Uit hetgeen wij ons omtrent den aard der Grieksche staatsinrigtingen herinnerd hebben, volgt het van zelf, dat er in die staten behoefte was aan een eenige algemeene godsdienstige overtuiging, maar dat er voor subjectieve meeningen over god en het goddelijke[1] geen plaats kon zijn. Elke stad, ja elke wijk had hare goden, en hare tradities en legenden; en de feesten ter eer van de locale godheid behoorden onder de naauwste banden die de burgerij verbonden hielden. Als voorbeeld behoef ik U slechts de Atheensche Dionysiën te noemen. En niet alleen was de godsdienst de band der broederschap in een' bepaalden staat, maar de gemeenschappelijke godsvereering vereenigde alle Grieken, in de raad der Amphyctionen te Delphi leefde de

a In ms. oorspr.: rigting

1 Fruin doelt hier kennelijk op Socrates' voorstelling van het goddelijke.

eenheid der Grieksche natien[a], en de Pythische en Olympische spelen bragten burgers uit alle staten, Doriers en Ioniers, broederlijk bijeen[b]. Onttrok men zich aan het gezag dier godsdienst, betwijfelde men de waarheid der traditiën, waagde men zich aan bespiegelingen over theologische onderwerpen, dan vergreep men zich niet alleen aan de godsdienst, maar*[10]* ondermijnde tevens de grondslagen van den staat en van de maatschappij. Het vrije denken kon in Griekenland slechts vernietigend[c] optreden. Het lag in het karakter der natie naar eigen overtuiging, op eigen nadenken gegrond, te streven, maar zij moest ze voor den ondergang van zedelijkheid en politieke vrijheid koopen. Zoo als reeds uit het verschillend karakter der Grieksche stammen te voorzien was, is de wijsgeerige bespiegeling het eerst bij de Ioniers geboren en opgekweekt. Thales en Anaximenes stichtten te Miletus eene philosophische school, die zich met der tijd over alle Ionische steden van Klein Azie uitbreidde. De leer dezer school, hoewel zelve nog in symbolischen vorm gewikkeld, was toch uit haren aard der geopenbaarde godsdienst vijandig en bevatte de kiem waaruit later het ongeloof opgewassen is[1]. Maar nog was het gevaar verwijderd; de diepgewortelde beginsels van godsdienstigheid en volksmoraliteit waren nog lang een krachtig tegengif tegen het zoete fenijn van het onafhankelijk denken. Eerst in hare tweede periode, in den tijd van Pericles, dringt de Ionische natuurphilosophie tot het volk door, en de laatste en luisterrijkste harer leeraars, Anaxagoras, vestigt zich te Athene en wordt de gezochte en vereerde leermeester van geheel Griekenland. Nevens hem nestelt zich eene philosophische secte, met den schandnaam van Sophisten gebrandmerkt, en door *[11]* de wijsgeeren als eene bastaardsoort verloochend, maar door het volk, en niet ten onregte[d], op ééne lijn met deze gesteld.

De Sophisten zijn de echte zonen van hun' tijd, en hebben den grootsten invloed op hunne tijdgenooten uitgeoefend. Als Anaxagoras de Hegel van Griekenland mag genoemd worden,

a De woorden ‘in de raad... natien’ zijn in ms. in margine bijgeschreven
b In ms. oorspr.: Ioniers, te zamen
c In ms. oorspr.: verstorend
1 Terecht legt W. JAEGER, *The theology of the early Greek philosophers*, Londen 1947, de nadruk op de religiositeit van de voor-socratische wijsbegeerte.
d In ms. oorspr.: en te regt

dan zijn zij de nieuw-hegelianen[1] van die dagen. Zij waren het die met vroeger nooit gekende welbespraaktheid en redekunst het subjectieve denken met de traditionele godsbegrippen in strijd bragten, en de nieuwe leer verkondigden, dat elk naar eigen overtuiging alleen te handelen had. Wat hiervan de gevolgen moesten zijn, laat zich gemakkelijk begrijpen. Zoodra het nadenken aanvangt, heeft ieder een eigen meening, volgens welke hij het bestaande beoordeelt. Hij wil door bewijzen overtuigd, en niet langer door gezag beheerscht worden. En zijn er, helaas! geen overtuigende gronden voor de waarheid der overlevering bij te brengen, dan verlaat hij die voor de ruime zee der bespiegeling, en wordt er door elke wind van leering rondgevoerd[a]. Dan verdwijnt al het objectieve, en, daar ieders subjectiviteit even veel regt heeft, verlangt elk zijn eigen denkbeeld[b] verwezenlijkt te zien.

Maar laten wij thans de Sophistische leer in hare hoofdpunten van naderbij beschouwen, en nagaan wat vruchten *[12]* zij voor de maatschappij gedragen heeft. - Wij beginnen met de leer van God en van zijn bestuur in de wereld. 'Of er goden zijn, zegt ons Protagoras[2] als vertegenwoordiger der geheele school, - of er goden zijn of dat zij niet zijn, waag ik niet te beslissen. Want bij dit onderzoek hinderen mij vele dingen, de onzekerheid der zaak en de korte duur des menschelijken levens.' - Laat U niet door den twijfelenden toon dezer uitspraak misleiden. en verbeeldt U niet dat de Sophisten de rede, als onbevoegd om over metaphysische zaken te oordeelen, aan het geloof onderwierpen. Een tweede leerstuk zal U den zin van het eerste verklaren: de mensch, heet het[3], is de maat van alle dingen, d.i.: elke kennis is subjectief, geldt slechts voor een enkel mensch, maar heeft geen algemeene waarde. Wat den eenen waarheid is, is den anderen leugen, ieders individueele denkwijs is de billijke maat, waarmee hij alles afmeet. Al waren er dus goden in den

1 Zie hierna, p. 573[2].

a In ms. oorspr.: de ruime zee der onzekere bespiegeling, en gaat daar rampzalig verloren

b In ms. oorspr.: denkwijs

2 Aldus Protagoras bij DIOGENES LAËRTIUS, IX, 51 (in H. DIELS en W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 3 dln., Zürich-Berlijn 1964[11]: 80 B 4).

3 Aldus Protagoras bij SEXTUS EMPIRICUS, *Mathematicos*, VII, 60 (in DIELS-KRANZ: 80 B 1). Zie A. NEUMANN, Die Problematik des Homo-Mensura Satzes, in: *Classical Philology*, 33 (1938), p. 368-379.

hemel, de mensch heeft niets met hen, maar alles met zich zelf te doen. Gij ziet, de Sophistiek predikt volslagen atheismus, maar bedekt het uit voorzigtigheid met een sceptisch vernis. Zoo begreep het ook de conservatieve partij in Athene, toen zij, 20 jaren na Pericles['] dood, Protagoras als atheist[a] uit de stad verbande. Wie, die den vromen geest van het Grieksche volk kende, *[13]* zou niet verwacht hebben, dat de predikers van het atheisme, door de verontwaardiging van het publiek in dagelijksch doodsgevaar[b], een armoedig en rampzalig leven zouden leiden[c]. Maar het tegendeel gebeurde. Van alle oorden van Griekenland stroomde eene leergierige jeugd naar Athene, om de wijsheid der Sophisten te hooren. De komst der voornaamste onder hen in eene Grieksche stad werd er als een feest gevierd, en een Protagoras en een Gorgias wonnen met hun onderrigt grooter rijkdommen dan kunst of wetenschap bij de Grieken ooit te voren verworven had. Zoo diep was toen reeds de natie van den godsdienstigen zin der vaderen afgeweken[d]. Met blijdschap bragt zij hare ideaal-schoone Godsgestalten, en hare dichterlijke mythen aan het ongeloof ten offer, en waar vroeger, als Schiller het uitdrukt, alles aan den blik der ingewijden de voetstappen der godheid vertoonde, bleef een goddelooze natuur alléén over, aan wier ontsluiering de pas geboren wetenschap te vergeefs de onzekere handen sloeg[1]. Slechts een geringe en onmagtige partij bleef der oude godsdienst getrouw, en treurde bij hare puinhopen. Maar ook zij kon zich aan den invloed van den tijdgeest niet geheel onttrekken. Aristophanes, de waardige vertegenwoordiger der toenmalige conservatieven, die met zoo veel bitteren spot tegen Sophisten en wijsgeeren ijverde, parodieerde toch in zijne *[14]* comedies, ten genoegen der aanschouwers, de gulzigheid van Hercules en het gedebaucheerde uiterlijk van Dionysus. Het herinnert ons aan de ongeloovige dagen vóór de kerkhervorming, toen men de ketters verbrandde en zich tevens vergastte aan de potsen der profane mysteriespelen.

a In ms. is 'als atheist' bovengeschreven
b In ms. oorspr.: levensgevaar
c In ms. oorspr.: lijden
d In ms. oorspr.: afgevallen
1 FR. VON SCHILLER, Die Götter Griechenlands (gedicht in 1788), in: *Werke*, I, ed. J. Petersen en Fr. Beiszner, Weimar 1943, p. 190-195: '... alles wies den eingeweyhten Blicken, alles eines Gottes Spur;... gleich dem todten Schlag der Pendeluhr, dient sie knechtisch dem Gesetz der Schwere, die entgötterte Natur' (v. 15, 166).

En was het volk onmagtig de leer van het atheisme anders dan door vervolging van hen die het predikten, te weerstaan: even ongenoegzaam waren de pogingen der wijsgeeren, vooral van Socrates en zijne leerlingen. ‘Niet de mensch, maar God is de maat der dingen’, zegt de Platonische Socrates[1], maar die God is de Olympische Zeus niet, is niet de God van Griekenland, maar een vreemde, in het brein der wijsgeeren geboren en door het volk met afschuw verstooten. Al bestreed Socrates met al de kracht zijner dialektiek de goddelooze leer der Sophisten, al zond Plato de geestigste en scherpste pamphletten, in dialogischen vorm, tegen hen in het licht, toch stelde het publiek wijsgeeren en Sophisten op ééne lijn, en Socrates werd als een hunner op het tooneel uitgejouwd, en in den Areopagus ter dood veroordeeld.

Met de aloude godsdienst ging noodzakelijk het traditioneele staatsregt te gronde. Want, even als bij de Christen-volken, was bij de Grieken het gezag der overheid op den wil der goden gegrondvest. In het heldentijdvak, *[15]* waarvan Homerus zingt, hebben de koningen den scepter en het regtsgebied van Zeus gekregen, om over hunne volken te regeren. En waar in later dagen de democratie het koningschap vervangen had, daar was de goddelijkheid der koninklijke magt overgegaan op de wet, d.i. niet de geschreven wet, maar het algemeen zedelijke, dat zich in het geweten van alle menschen doet hooren, en aan iedere goede wetgeving ten grond moet liggen. Die wet noemt Pindarus de koningin van goden en menschen[2]; en zelfs bij het opkomen van het ongeloof verheffen de tragediedichters nog dikwijls het goddelijke en algemeen verbindende dier zedelijke wet. Zoo zingt b.v. Sophocles in een der heerlijke koren van zijn' Koning Edipus[3]:

> Och of mij waar' in al mijn daân
> En woorden, en gedachten,
> Een zuivre onschuld toegestaan,
> Door 't vuriglijk betrachten

1 PLATO, *Leges*, IV, 716c.

2 Deze woorden van Pindarus (*Fragmenten*, 169, 1) zijn overgeleverd bij PLATO, *Gorgias*, 484b.

3 SOPHOCLES, *Oedipus Rex*, 835 e.v. - Fruin heeft de vertaling van W. BILDERDIJK, *Edipus koning van Thebe*, Amsterdam 1779, gebruikt. Deze en andere vertalingen zijn opgesomd in A. GEEREBAERT, *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers*, Gent 1924. - De overige in deze rede door Fruin gegeven passages zijn door hemzelf vertaald.

Der heilige en onschendbre wet,
Ons tot een regelmaat gezet,
En uit des Hemels trans' gesproten!
De Olympische Monarch, geen sterfelijk geslacht,
Heeft haar geteeld en voortgebragt,
En heeft een goddelijkheid als in haar opgesloten,
Een goddelijkheid, die door geen tijd
Veroudt of slijt.

[16] De op deze goddelijke wet gegronde menschelijke wetgeving was, naast de vrijheid van den staat het hoogste wat de Griek kende en vereerde. Ik behoef U slechts aan den eerbied te herinneren, waarmede de Grieksche schrijvers van de Solonische en Lycurgische wetten spreken. Het was de roem der Spartanen dat de wetten, die Lycurgus had vastgesteld, door het orakel van Apollo waren ingegeven[a], en in Athene werd Solon meer als een heros dan als een mensch vereerd. Maar ook tegen het gezag dier wetten verhief zich de stem der Sophistiek. Daar zij nergens objectieve waarheid erkende, spotte zij met het zedelijk bewustzijn als met een verouderd vooroordeel, en ontkende de billijkheid van alle menschelijke wetten. 'In iederen staat, zegt Thrasymachus in een der Platonische dialogen[1], worden door de heerschende partij de wetten vastgesteld, in eene volksregering door de democraten, in eene monarchie door den tyran. Daar nu een ieder zijn eigen belang behartigt, worden alle wetten zóó gegeven, dat zij het belang der wetgevers bevorderen, ook ten koste der onderdanen. Hieruit volgt, dat het wettige niet iets algemeen regtvaardigs is, maar alleen het nuttige voor hem die de wetten verordent, of met andere woorden dat er geen ander regt bestaat dan dat van den sterkeren.' Nog verder, zoo het mogelijk is, gaat Callicles. *[17]* Volgens hem[2] is het 'de pligt en het regt van ieder vrij man, de driften, die de natuur hem gegeven heeft, den ruimen teugel te vieren. Hoe ver zijne begeerten zich ook uitstrekken, hij mag ze voldoen, zoo zijn verstand en zijne activiteit er hem de middelen toe verschaffen. Maar weinigen slechts hebben zulk een krachtig en werkzaam karakter, en om deze in toom te houden en eigen luiheid en lafheid te regtvaardigen, heeft de groote hoop de leugenachtige leer verzonnen, dat het zonde is, zich aan zijne hartstogten over te

a In ms. oorspr.: uit het orakel van Apollo waren voortgekomen
1 PLATO, *Politeia*, I, 338e.
2 PLATO, *Gorgias*, 491e-492b.

geven. Maar wat is er inderdaad schandelijker te bedenken dan dat hij, die door talenten of geboorte in staat is de menigte te beheerschen, en zijne vrienden te bevoordeelen en zijne vijanden te verderven, uit laffe gematigdheid en regtvaardigheid, zich aan de menigte onderwerpt, en tusschen vrienden en vijanden geen onderscheid maakt.'

Wat vruchten zulk eene theorie, als ze eens in praktijk gebragt wordt[a], dragen zal, kunnen wij gemakkelijk vooruit bepalen. Is de wet een dwangjuk, door het eigenbelang van den magtigen aan de onmagt van den zwakkeren opgelegd, dan grijpt deze iedere gelegenheid aan om het juk af te schudden en het op zijne beurt op de schouders van zijne tegenpartij te drukken. En in eene maatschappij, *[18]* waar armen en rijken zoo lijnregt tegen elkander overstaan als in de Grieksche, vormen zich dan vijandige partijschappen, die slechts op eene aanleiding wachten om den burgeroorlog te beginnen. En zoo is het ook inderdaad in Griekenland gegaan. Burgeroorlog is het gevolg[1] geweest der revolutionaire Sophistiek: ook hier is het gebleken, hoe gemakkelijk de overgang van gedachten tot daden is. De geschiedenis dier dagen[b] heeft ons Thucydides beschreven, en ik weet niet beter te doen dan hem zelven[c] te laten spreken.

Hij beschrijft[2] de ijsselijkheid van een oproer in Corcyra, waarbij het gepeupel de aristocraten overwonnen heeft. 'Zeven dagen lang, zoo gaat hij voort, hebben de overwinnaars al wat van hunne vijanden hun in handen viel op het gruwzaamst vermoord, omdat deze, heette het, de volksregering hadden willen vernietigen. Maar menigeen kwam er om door de hand van zijn' persoonlijken vijand of van zijn' schuldenaar. En er is geen gruwel te bedenken, die in de opschudding niet gepleegd is. Van de altaren der goden werden de ongelukkigen weggesleurd en als voor hun aangezigt afgemaakt. Ja men zegt zelfs dat een vader zijn kind met eigen hand heeft aangebragt. Tot zulke gruwelen leidde dit oproer; en het maakte ook veel gerucht, omdat het een der eerste in zijne soort was. Naderhand *[19]* sprak men niet veel meer van zulke voorvallen, want toen werd nagenoeg geheel Griekenland beroerd door de bloedige on-

a In ms. oorspr.: is
1 Zie inleiding, p. 550.
b In ms. oorspr.: revolutiedagen
c In ms. oorspr.: dan hem zelven tot U
2 THUCYDIDES, III, 81, 4-82 (hier en daar door Fruin samengevat).

lusten tusschen de democraten, die de steden aan de Atheners in handen wilden spelen, en de aristocraten, die de Spartanen wilden binne[n]laten. En als het rustig was in de stad, had geen van beide partijen lust noch aanleiding om hare bondgenooten te hulp te roepen, maar was eens de rust verstoord, dan ontbood de zwakkere partij terstond hare vrienden, ter eigen verdediging en ter onderdrukking harer vijanden. En dan overkwamen den staat ongehoorde rampen - zoo als wel altijd gebeurd is en gebeuren zal, zoolang de menschelijke natuur dezelfde blijft - en die alleen meer of min verschrikkelijk waren, naar den toestand der verschillende steden. Want in vrede en voorspoed zijn de gemoederen der menschen en der staten gematigder, omdat de nood ze niet tot het uiterste drijft. Maar de oorlog, die bestendig allen welstand verwoest, is een geweldig leermeester, die het karakter van het volk aan den wanhopenden staat der maatschappij gelijk maakt. Zoo ging dan de gevestigde orde in alle Grieksche staten te gronde. En die zich het langst rustig hadden gehouden, overtroffen, wanneer zij eindelijk in beroering raakten, al wat men vroeger gehoord *[20]* had, in het radicale der omwenteling, in listige verrassing der tegenpartij en in het wreede der wraakneming.

En overal vormden zich politieke clubs[a], waar men minder op verwantschap van geslacht dan van meeningen lette, en die zich niet door een' gemeenschappelijken eed tot heil van den staat, maar door een gemeenschappelijk eed- en wet verbreken tot zijne omverwerping verbonden hadden. Want de duurste eeden bij den naam der goden gezworen werden niet langer geëerbiedigd noch vertrouwd. Zoo lang de omstandigheden het raadzaam maakten, hield men den eed der verzoening, maar naauwlijks zag de een kans den anderen te verrassen, of hij was eed en trouw vergeten, en maakte van 's vijands zorgeloosheid gebruik, wel wetende dat hem, bij gelukkigen uitslag, boven de overwinning nog de naam van een slim en knap man ten deel zou vallen. En in zulke tijden wil men liever een slimme schurk dan een eerlijke sukkel heeten.

Beide partijen, die van het volk zoo wel als die der aanzienlijken, terwijl zij in naam voor het algemeene staatsbelang ijverden, hadden inderdaad de heerschappij als prijs der overwinning in het oog, en bestreden elkander, niet zoo ver het staatsbelang *[21]* het meebragt, maar ten bloede toe en tot zij zich

a In ms. oorspr.: vormden zich partijschappen

naar hartelust gewroken hadden. Beiden vervolgden, even onbarmhartig, de gematigde partij, uit haat dat zij zich onzijdig hield, en uit nijd dat zij alleen het algemeen verderf ontging.'

Tot dus verre Thucydides. Wat hij er bijvoegt, dat de oorzaak van al deze rampen en misdaden in overmoed en heerschzucht en in de daaruit voortgesproten ambitie der burgers te zoeken is, ik geloof niet dat wij dwalen zullen zoo wij hierin van hem verschillen. De bron, waaruit die daden voortvloeiden, zijn niet de gewone menschelijke drijfveeren, maar de gedachten die het gemoed in een' ongewonen toestand hadden gebragt[a]. De revolutionaire denkbeelden van een' Thrasymachus en een' Callicles hadden bij het volk die revolutionaire neigingen en handelingen voortgebragt[1]. En hoe diepen indruk de Sophistiek op alle gemoederen gemaakt had, blijkt vooral ook uit het gedrag harer tegenstanders. Plato, de hevige bestrijder der Sophistische staatsbegrippen, die den vroegeren eerbied voor de wetten en de gehoorzaamheid aan de overheden ten hemel verheft, verlangt toch niet de voormalige staatsordening hersteld te zien, maar verlaat, even als de Sophisten, het historisch terrein voor de bespiegeling, en verliest zich in de hersenschimmen van een' volmaakten staat en van een gelukzalige communistische republiek. Zoo magtig werkt, *[22]* vooral in revolutiedagen, de tijdgeest[2]. Niemand kan zich geheel aan zijn' invloed onttrekken, ieder denkt verbeteringsplannen uit, zelfs de tinnengieters worden politici. Dat het zoo ook in Griekenland en vooral in Athene ging, leeren wij uit de comedies[b] van Aristophanes, en uit de herhaalde klagten van Plato. Tot het tooneel toe werd een leerstoel der Sophistiek, waarop vooral Euripides,[c] onder toejuiching van het jonge Athene, en tot ergernis van den goeden smaak der oudere lieden, de nieuwe leer aan zijne helden in den mond gaf.

Wat wij in de steden[d] tusschen de volkspartij en de aristo-

a In ms. oorspr.: De bron, waaruit die daden voortvloeyen, zijn geen gewone menschelijke gezindheden, maar gedachten die het gemoed in dien ongewonen toestand hadden gebragt

1 Zie inleiding, p. 549, 550.

2 Voor het in de 19e eeuw algemeen opgeld doende begrip tijdgeest, zie J. KAMERBEEK JR., Geschiedenis en problematiek van het begrip 'tijdgeest', in: *Forum der Letteren*, november 1964, p. 191-215.

b In ms. oorspr.: uit de Vogels

c In ms. oorspr.: Euripides, philosopheerder

d In ms. oorspr.: in de verschillende steden

craten hebben zien gebeuren, had ook tusschen de verschillende republieken plaats. Tusschen hen werd het regt van den sterkeren beslisser, in plaats van het traditioneele regt, dat op stamverwantschap[a] en overeenkomsten gegrond was. Ook deze verandering was uit de Sophistische leer in de eerste jaren van den Peloponesischen oorlog voortgesproten. Zij valt het duidelijkst in het oog wanneer wij zien op welke gronden de Atheensche redenaars bij Thucydides in den aanvang en in het midden van den oorlog hun' aanspraak op het oppergebied van Griekenland doen gelden. 'Wij verdienen, zoo spreken zij[1] bij het uitbarsten van den krijg, den Griekschen statenbond[b] te besturen, omdat wij bij Marathon en Salamis de vrijheid van geheel Griekenland hebben gered, *[23]* en omdat de staten uit eigen beweging en onder de toelating der Spartanen, de leiding van den vrijheidsoorlog aan ons hebben toevertrouwd.' Maar geheel andere taal voeren zij, 15 jaren later, tegen de Meliers, die, omdat zij Spartaansche volkplantelingen waren, geen gemeene zaak met hen wilden maken. 'Wij zullen, zoo spreken zij[2] in de raadsvergadering der Meliers, geene fraaye woorden gebruiken en[c] niet vertellen, dat wij waardig zijn in Griekenland te heerschen, omdat wij alleen den Meder hebben overwonnen, en ook niet dat wij door U beleedigd zijnde U den oorlog aandoen. Maar even min willen wij van U hooren, dat Gij als eene Spartaansche volkplanting U aan Uwe moederstad moet aansluiten. Laat ons al die fraaiheden laten voor hetgeen zij zijn, en bedenken dat regtvaardigheid tusschen even magtige partijen wel in aanmerking komt, maar dat het natuurlijk is dat de sterken bevelen en de zwakken gehoorzamen.' Ziet daar de revolutionaire theorie, de praktijk beantwoordt er volkomen aan. Want na de verovering van het aan Sparta getrouwe Melos, dooden de Atheners alle mannen en voeren vrouwen en kinderen in slavernij weg.

Maar genoeg van al deze gruwelen; laat ons liever nagaan wat invloed de leer der Sophisten op de moraliteit van het volk gehad heeft. Het best zult Gij het vernemen uit den mond van

a In ms.: stamverwandschap

1 THUCYDIDES, I, 73-79, in het bijzonder 75, 2 (Fruin vat hier samen).

b In ms.: het Grieksche statenbond

2 THUCYDIDES, V, 89 (letterlijk); de Atheense actie tegen de Meliërs vond plaats in 416.

c De woorden 'geene fraaye woorden gebruiken en' zijn in ms. in margine bijgeschreven

een' conservatieven tijdgenoot, van den comediedichter Aristophanes. Met bitteren spot, *[24]* onder vrolijken luim verborgen, stelt hij het onzedelijke der Sophistiek en de domme ingenomenheid van de Atheners met hetgeen zij niet eens begrijpen, in een zijner comedies[a] ten toon. Als type der geheele secte heeft hij Socrates uitgekozen, misschien uit persoonlijken wrok, maar zeker ook omdat hij wijsbegeerte en Sophisterij als even verderfelijk voor den staat even zeer verachtte; eene meening[b] die, zooals wij vroeger opmerkten, ook bij het volk bestond.

Er is een oude heer, zoo stelt de comedie[1] het voor, wiens zoon eene bijzondere liefhebberij voor paarden en wedrennen en een algemeene neiging tot schuldenmaken heeft. Om in al zijne verteringen te voorzien[c] heeft de goede man heel wat geld moeten opnemen, zoodat hij, nu de betaaldag op handen is, deerlijk in den brand zit. Dag en nacht denkt hij aan de meedoogenlooze schuldeischers en aan zijne leege beurs, en van verdriet en onrust kan hij zelfs niet slapen. Daar komt hem eindelijk eene gelukkige gedachte voor den geest. Hij weet: de sophisten kennen een kunstjen dat goud waard is, om namelijk zoo lang te praten tot het kromme regt en het regte krom is geworden. Kan hij nu zijn zoon overhalen om bij die wijze luî ter leer te gaan en van hen de kostbare kunst af te zien, dan is hij gered, want dan beteekent het weinig den schuldeischers te bewijzen dat zij nooit iets te vorderen hebben gehad of dat zij hun geld al lang hebben terug gekregen. Maar *[25]* ongelukkig wil de jonge heer van 's vaders plan niets weten; hij spreekt in zeer oneerbiedige termen over de geleerde heeren, en bedankt er hartelijk voor zelf een oude suffer te worden. De arme man geeft evenwel zijn plan zoo gaauw niet op, en besluit, in 's hemels naam, zelf, nog op zijn ouden dag, ter school te gaan. Hij volvoert zijn voornemen, maar met weinig succès; want wat moeite de Sophist zich ook geeft, hij is te suf en te dom om de knepen der redekunst te vatten, en hij begrijpt niet veel meer dan dat de goden afgedankt zijn, en dat dien ten gevolge geen eed bij hen gezworen verbindend is. Hij wordt dus als een onbruikbaar discipel uit de sophistenschool weggejaagd, en zou ten einde raad[d] zijn, zoo niet zijn zoon zich eindelijk liet overreden

a In ms. oorspr.: in zijne Wolken
b In ms. oorspr.: eene halve dwaling
1 De *Wolken*, geschreven in 423.
c In ms. oorspr.: Om die schulden te voldoen
d In ms.: het einde raad

om te beproeven of hij knapper is dan zijn vader. In korten tijd maakt hij reuzenvorderingen, en leert het fijne van de kunst zoo door en door, dat hij den ouden man de noodige drogredenen aan de hand doet om zijne crediteurs de nietigheid en onwettigheid hunner vorderingen te bewijzen. De vader leert zijn rol vlijtig van buiten, en houdt zich, als de schuldeischers komen, zoo goed, dat zij onvoldaan moeten aftrekken. Nu is hij boven de huizen: maar eer hij er om denkt, ondervindt hij minder aangename gevolgen van de pas verworven talenten zijns zoons. Hij krijgt namelijk verschil met hem over Simonides, Aeschylus, en andere dichters van den ouden tijd, *[26]* die hij nog bijzonder mooi vindt, maar die de volleerde zoon als ouderwetsch en vervelend versmaadt, en ver beneden den nieuwmodischen Euripides stelt. Dit verschil in smaak geeft aanleiding tot een huisselijk krakeel, van woorden komt het tot daden en de oude heer krijgt een geducht pak slaag. Hij schreeuwt moord en brand, maar zijn zoon bewijst hem gansch en al sophistisch, dat een grijsaard eigenlijk slechts een groot kind is, en dus even goed als de kleinen met slagen teregt gezet moet worden. Ja hij gaat nog verder en geeft zijn vader kennis, dat hij binnen kort ook zijne beminde moeder met slagen tot rede[a] denkt te brengen. Nu eindelijk gaan den ouden man de oogen open; hij ziet het in: eene leer die tot zulke resultaten leidt, moet valsch en verderfelijk zijn, en in volle verontwaardiging tegen de leeraars van eene zoo hemeltergende zedeloosheid steekt hij het huis waar zij wonen in brand - en met deze coup de théatre eindigt het stuk.

Het kost mij waarlijk moeite om U niet in eenige bijzonderheden van deze comedie in te leiden. De détails zijn zóó geestig en vertoonen de kunstgrepen en drogredenen der Sophistiek en haar invloed op de moraal van het dagelijksch verkeer zóó levendig, dat alleen de noodzakelijkheid om kort te zijn mij weerhouden kan van er langer *[27]* bij stil te staan. Het spreekt van zelf dat de dichter zijne voorstelling sterk gechargeerd heeft, maar in zoo ver zal zij toch wel getrouw zijn, dat het volk de nieuwe beginsels, volgens welke eigen meening en eigen belang de ware rigtsnoer van het leven zijn, zeer praktisch vond en getrouw naleefde. Wel waren er onder de Sophisten enkele minder consequente en daarom minder radicale mannen, bij wie eerbied voor zedelijkheid en verloochening van de oude beginsels, zoo goed het gaan woû, vereenigd werden, en die der halve

a In ms.: reden

eene beginsellooze en dubbelzinnige moraal predikten, maar de invloed van deze op het volk schijnt niet groot te zijn geweest. De beroemdste onder hen is Prodicus, wiens dichterlijke parabel, van Hercules op den tweesprong, overbekend is[1]. De zelfde meeningen, want overtuiging kan het niet genoemd worden, omtrent zedelijkheid en pligt vindt Gij in de werken van Xenophon verspreid. Zij zijn niet krachtig genoeg geweest om het zedenbederf bij het volk tegen te gaan; van jaar tot jaar zien wij grootmoedigheid, eerlijkheid, goede trouw al zeldzamer worden, en na verloop van een halve eeuw is het Atheensche volk een hoop beginsellooze en gewetenlooze lafaards, die alleen met de Napolitaansche en Romeinsche Italianen van thans[2] vergeleken kunnen worden. En wat van Athene geldt, is ook waar van de overige Grieksche staten, alleen omdat wij van dezen minder weten, *[28]* valt hunne verbastering niet zoo duidelijk in het oog. Van Sparta evenwel is het bekend dat ook daar in den zelfden tijd de individu's zich tegen het algemeene staatsleven zijn gaan verzetten, en dat binnen weinige jaren platte onzedelijkheid, zelfzucht, gierigheid en lafheid, de vroegere vaderlandsliefde en eenvoud hebben vervangen.[a] En die verbastering der Grieksche zeden was niet voorbijgaand. In Cicero's tijd was de naam Graeculus een scheldwoord onder de Romeinen. In een zijner redevoeringen kenschetst Cicero het Grieksche volkskarakter aldus: in letteren en kunsten, in geestigheid en scherpzinnigheid munten zij uit; maar de kracht van den eed en goede trouw is hun volkomen onbekend en ongewaardeerd (pro Flacco IV).

Wij hebben tot hier toe de Sophisten uitsluitend als verstoorders van godsdienst, regt en zedelijkheid voorgesteld; de billijkheid vordert dat wij ten slotte met een enkel woord hunne verdediging beproeven. En niets is gemakkelijker en eenvoudiger dan die verdediging. Want de Sophistiek was een noodzakelijk product van den tijd, en had in hare negatieve strekking volkomen gelijk[b]. Zij ontkende het bestaan der voorvaderlijke goden, en te regt, want zij wist dat deze slechts in de verbeelding

1 Overgeleverd bij XENOPHON, *Memorabilia*, II, 1, 21-34 (in DIELS-KRANZ: 84 B 1).

2 Paus Pius IX moest in november 1848 uit het in staat van grote opwinding geraakte Rome naar Gaëta vluchten. Ferdinand II, koning der beide Siciliën, had tal van opstanden, vooral op Sicilië maar ook te Napels, te onderdrukken.

a De rest van deze alinea is in ms. in margine bijgeschreven

b In ms. oorspr.: in hare negatieve strekking het volste regt

van het voorgeslacht bestaan hadden. Zij loochende de mythen en de wondersprookjes, omdat ze in strijd waren met de resultaten der wetenschap. Zij verwierp het gezag van het geloof, omdat zij de rede[a] als genoegzaam erkende. Zij verwierp al wat op dat gezag berustte[b], omdat zij consequent wist te zijn[c]. En in al deze veroordeelingen heeft de nakomelingschap haar geregtvaardigd. Wij zien even weinig waarheid in de denkbeelden der oude Grieken, als de Sophisten er in zagen. Dat zij hunne overtuiging moedig en rond uitspraken, *[29]* strekt hun tot grooten lof; en hoeveel jammeren zij ook over Griekenland hebben gebragt, het goede dat zij aan de menschheid hebben nagelaten[d], weegt tegen deze ruimschoots op.

Want in hun tijd stond het geloof de wetenschap in den weg, en verhinderde hare ontwikkeling. Aan astronomie b.v. viel niet ernstig te denken, voordat zon en maan en sterren aan de willekeurige leiding van bovenaardsche wezens ontnomen, en aan de werking van gestadige krachten overgegeven waren. Volgens het geloof hingen alle natuurverschijnsels van de luimen der goden af[e]: wat zou er van de physica geworden zijn, als de Sophisten dat geloof niet vernietigd hadden? Zij verdienen dus in plaats van smaad en verachting, den lof en den dank van de nakomelingschap. In plaats van het verouderde geloof wilden zij de wetenschap ten troon verheffen, en ware deze slechts magtig genoeg geweest om zich op den duur te handhaven, er zou geen anarchie zijn losgebroken, en Griekenland was onder hare heerschappij gelukkiger en bloeyender geweest dan te voren. Maar de wetenschap was nog te zwak om den scepter te voeren; het overwonnen geloof kon slechts door een nieuwer en krachtiger geloof worden opgevolgd, en tusschen beider regering moest eene lange periode van anarchie en ongeloof verloopen. Vierhonderd jaren lang heeft beginselloosheid, ten verderve der menschheid, geheerscht, *[30]* maar toen is er een nieuw licht over de wereld opgegaan, en een nieuw geloof in de harten der menschen ontsproten: het geloof aan een hemelschen vader, en aan zijn bestuur door eindige middelen over al wat bestaat. Nooit had dit verheven evangelium het licht der wereld en de band der mensch-

a In ms. oorspr.: reden
b In ms. oorspr.: op dat gezag geleerd werd
c In ms. oorspr.: wilde zijn
d In ms. oorspr.: aan de maatschappij hebben aangebragt
e In ms. oorspr.: Volgens het geloof werden regen, wind, donder, bliksem ook door de luimen van Zeus op de aarde geworpen

heid kunnen worden, zoo niet de negatieve wijsbegeerte der Sophisten er voor had plaats gemaakt. Zij en hunne tijdgenooten zijn de dienaars en de slachtoffers tevens van een verwoestenden en meedoogenloozen tijdgeest[a]; zij verdienen afkeer zoo wel als medelijden, maar nimmer veroordeeling of verguizing.

Ik durf onderstellen, M.H., dat het gesprokene U van de overeenkomst der Grieksche omwenteling met de onze, reeds gedeeltelijk althans, overtuigd heeft. Ik zal dus met weinig woorden kunnen volstaan, om U het treffende dier overeenkomst nog levendiger voor oogen te stellen. Dat ook thans in Europa ongeloof en revolutie naauw zamenhangen, zal wel geen opzettelijk betoog behoeven, na hetgeen een onzer eerste geschiedschrijvers over dit onderwerp gezegd heeft[1]. Twijfelen in godsdienst, twijfelen in staatsregt, weifelen in handeling zijn thans evenzeer de algemeene kwalen in Europa, als zij het in Griekenland tijdens den Peloponesischen oorlog waren. En de aaneenschakeling dier veelzijdige onzekerheid is niet moeyelijk *[31]* aan te toonen. Even als in de Grieksche maatschappij, is ook bij ons de bron van alle anarchie, het ongeloof aan de geopenbaarde Godsdienst. Op deze steunde het oude leerstellige staatsregt, en met haar is het langzaam, maar zeker te gronde gegaan[b]. Even eens is het met de zedelijkheid gesteld. Ook zij berust op het gezag der godsdienst; waggelt die grondslag, dan wordt zij te gelijker tijd geschokt. Laat ons deze drie waarheden nader beschouwen[c].

Men stelt zich gewoonlijk het ongeloof veel geringer en veel oppervlakkiger voor dan het inderdaad is. Als er van ongeloovigen gesproken wordt dan denkt men aan Strauss en aan Feuerbach en aan[d] de nieuw-hegelianen[2], maar vergeet dat het onder duizend verschillende gedaanten zich over geheel Europa

a In ms. oorspr. hierna:, maar tevens de herauten en wegbereiders

1 De voorlezingen, die hij in de winter van 1845-1846 voor een aantal belangstellenden bij zich aan huis gehouden had, gaf GROEN VAN PRINSTERER in 1847 uit onder de titel *Ongeloof en Revolutie*.

b In ms. oorspr.: en met haar gaat het langzaam, maar zeker te gronde

c In ms. oorspr.: toelichten

d In ms. zijn de woorden ‘Feuerbach en aan’ bovengeschreven

2 Gewoonlijk rekent men ook David Friedrich Strausz (1808-1874; schrijver van o.m. *Das Leben Jesu*, 1835) en Ludwig Feuerbach (1804-1872; hoofdwerken: *Das Wesen des Christentums*, 1841, en *Grundzüge der Philosophie der Zukunft*, 1843) onder de nieuw- of jong-hegelianen, bij welke eveneens Stirner (J.K. Schmidt), de gebroeders Bauer, Baur, Marx, Engels, Lassalle behoren. F. SASSEN, *Van Kant tot Bergson, geschiedenis van de wijsbegeerte der 19e eeuw*, Antwerpen-Amsterdam 1952^2, p. 109-112.

vertoont. Het meest verontrustend, dunkt mij, is de aanhoudende splitsing der vroeger algemeene Kerk, die thans reeds in meer dan honderd secten verdeeld is. In de Katholieke[a] Kerk zien wij reeds drie groote fracties, sedert de Rongiaansche scheuring[1] het ongeloof der Zuid-Duitschers heeft openbaar gemaakt. In Italie en Frankrijk heet de bevolking nog pausgezind, maar meer dan in naam is zij het grootendeels niet[b]. Dat bewijst de verachtelijke uitdrijving van bijna alle geestelijke orden uit alle Katholieke landen.[c] Dat bewijst het gedrag der Romeinen[d] tegenover Pius, en de toejuiching, die hun van geheel Italie ten deel valt. En wat zullen wij van Frankrijk zeggen? Hoe weinige Fransche[e] schrijvers van naam zijn van het echt Christelijke geloof doordrongen? *[32]* Het is bijna eene zeldzaamheid, dat in Frankrijk een werk algemeenen opgang maakt, waarin ernstig over het Christendom gesproken wordt. En zelfs zij, die nog voor Christenen willen doorgaan, hoe mismaken zij het wezen der godsdienst. Men hoort Christus den prediker[f] van het communisme, den waren sans-culot, den vader van vrijheid, gelijkheid en broederschap betitelen. Het lijkt meer naar bespotting dan naar vereering van den Christus. De radicale Franschen steken dan ook den spot met de huichelarij dier half-Christenen. 'Er zijn onder U slechts dertig opregte geloovigen, zegt Proudhon[2] tot de 800 leden der assemblée nationale. Gij hebt het getoond hoe veel Gij om het Katholicisme geeft, toen Gij den eerwaardigen Montalembert[3] hebt uitgejouwd, omdat hij U van het heilige graf kwam spreken; toen Gij den abt

a In ms. oorspr.: Roomsch-Katholieke
1 Bedoeld is de o.l.v. de kapelaan Joh. Ronge (1813-1887) tot stand gekomen afscheiding der deutsch- of christkatholische gemeenten; in 1843 werd Ronge uit zijn ambt ontzet en in 1844 geëxcommuniceerd. Vgl. J.A. BORNEWASSER, In 1845 een Nederlandse Ronge?, in: *Voor Rogier*, Hilversum-Antwerpen 1964, p. 223-239.
b In ms. oorspr.: is zij het waarlijk niet
c De zin 'Dat bewijst... landen' is in ms. in margine bijgeschreven
d In ms. oorspr.: het gedrag van den Romeinschen staat
e In ms. is 'Fransche' bovengeschreven
f In ms. oorspr.: vader
2 Pierre Joseph Proudhon (1809-1865) werd als een der Parijse afgevaardigden op 4 juni 1848 lid van de Nationale Vergadering. Mogelijk heeft hij het hier door Fruin weergegevene gezegd tijdens de bewogen zitting van 31 juli 1848, toen hij zijn voorstel, een inkomstenbelasting in te stellen, verdedigde; nadien heeft hij in de Assemblée zelden meer het woord gevoerd.
3 Charles Forbes graaf van Montalembert (1810-1870), liberaal-katholiek lid der Nationale Vergadering.

Sibour[1], die tegen de Sabbat-schending ijverde, hebt uitgelagchen, en toen Gij, tegen den wensch van alle ware katholyken, het onderwijs algemeen en kosteloos hebt gemaakt, en van het godsdienstig onderrigt hebt afgescheiden.' Niet anders is het gesteld met de Russische Kerk, in wier boezem reeds meer dan veertig secten van afgescheidenen bestaan, die zich nog dagelijks vermeerderen.[a]

Is het anders in het protestantisme? Beginnen wij met Duitschland. 'Duitschland, antwoordt ons H. Heine[2], is de vruchtbaarste bodem voor het Pantheisme: Pantheisten zijn[b] onze groote denkers en onze beste kunstenaars. Men spreekt het niet uit, maar ieder weet het: het Pantheisme *[33]* is het openlijk geheim in Duitschland.' Hoewel het mij voorkomt, dat die uitspraak te algemeen is, zoo is zij toch op sommige standen voorzeker toepasselijk. En hoe weinig in Duitschland theologen en leeken het over de meest wezenlijke kerkelijke leerstukken ééns zijn, is aan niemand onbekend. In Engeland is meer eenheid in het geloof, maar in Noord-America daarentegen zijn de verschillende Christelijke secten ontelbaar. Zoo weinig overeenstemming is er thans in de Christenheid[c].

Maar nog minder eendragt bestaat er onder hen die de Kerk voor de bespiegeling verlaten hebben. Wie zal de namen van al de wijsgeerige scholen optellen, die elk hare volgelingen hebben. En welk een verschil zelfs tusschen de leerlingen van den zelfden meester. Hegelianen en Hegelianen staan lijnregt tegen elkander over, sommigen gelooven aan de Christelijke drieëenigheid, en anderen kennen geen god voor den mensch dan den mensch zelven. En onder al die meeningen over God en Christendom is er niet ééne die zich op den duur uitbreidt, niet ééne die bestemd schijnt om de andere te overwinnen. Alleen het ongeloof, de negatieve kritiek, versterkt zich; alleen de onzekerheid en de twijfel verspreiden zich op eene schrikbarende wijze. Wij

1 Louis Sibour (1807-ca. 1860), liberaal-katholiek geestelijke; over hem als lid der Nationale Vergadering: H.P.G. QUACK, *De socialisten*, III, Amsterdam 1900^2, p. 430. - Niet te verwarren met Marie Dominique Auguste Sibour (1792-1857), die in de loop van 1848 aartsbisschop van Parijs werd.

a De zin 'Niet anders... vermeerderen' is in ms. in margine bijgeschreven

2 H. HEINE, *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutsc hland* [1834], in de heruitgave van 1852: dl. II, p. 266.

b In ms. oorspr.: het is de godsdienst van

c In ms. oorspr.: Christelijke Kerk

duizelen er van als wij een blik werpen op de tegenstrijdige theologische en metaphysische *[34]* denkbeelden, die wij thans hooren prediken: de één verkondigt een God, in den hemel getroond, in alles de type van een aardschen koning; de ander erkent geen god dan de menschheid; de één vertrouwt op de voorzienigheid van een hemelschen vader; de ander noemt God, met Proudhon[1], den vijand van het menschelijk geslacht, maar troost zich met de gedachte dat de mensch den god wel overwinnen zal. En tusschen die uitersten ligt[a] een onnoembaar aantal der meest uiteenloopende Godsbegrippen.[b] Alleen door het onbepaalde der geloofsregels bewaren de meeste kerkgenootschappen den schijn van eensgezindheid. Slechts zelden verlaten de lidmaten hunne kerk, zoo geen materieel belang hen drijft: omdat zij in hun hart de kerkelijke leer slechts in zoo verre belijden, als zij met haar sympathiseeren. Ieder neemt uit haar datgene op wat met zijn karakter overeenkomt. En, gelijk George Sand zoo menschkundig opmerkt[2], 'alle mogelijke schakeeringen van vroomheid[c] liggen in bejaarde godsdiensten opgesloten. Zoo veel eeuwen hebben haar gewijzigd, zoo veel krachten aan haar opbouw gearbeid, zoo veel talenten, hartstogten en deugden hun gloed, hunne dwaling en hun licht aan haar gewijd, dat ten laatste duizend begrippen in één geloof zamengevat zijn, en duizend verschillende karakters daarin de drijfveer en de regtvaardiging vinden, die zij noodig hebben. Hierdoor verheffen en verbreeden *[35]* zich de godsdiensten, maar hierdoor eveneens vallen zij ten laatsten in puin.'

1 'Dieu c'est le mal'.

a In ms.: liggen

b Fruin heeft (later?) in margine bijgeschreven: 'Even als de Duitsche Romantikers, willen de Fransche nieuw-Katholiken (Bonald, Lemaistre) de schoonheid hunner godsdienst daardoor in 't licht stellen, dat zij van hare bepaaldheid abstraheeren (Gesch. d. Romantik, II, 494).'*

* Fruin heeft hier geraadpleegd: , , , II, Leipzig 1848. Schmidt noemt ter plaatse wel Louis de Bonald (1754-1840), maar niet Joseph de Maistre (1753-1821). - Fruins ex. van Schmidt werd in 1853 door Opzoomer te leen gevraagd (, p. 51, onjuist geannoteerd).

2 Welke werken uit het omvangrijke oeuvre van George Sand (1803-1876) door Fruin gelezen zijn, is ons niet bekend. De lijst van de door hem aan de bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Letterkunde nagelaten werken bevat er geen (*Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij... 1899-1900*, Leiden 1900, p. 82-134).

c In ms. oorspr.: van godsdienstig geloof

Geen wonder dat men bij zoo groote losbandigheid van meeningen, die anarchie heeft zoeken te regtvaardigen, en tot systeem te verheffen. Onbewust dat zij slechts voorbijgaand zijn kan, en zijn zal, heeft men de willekeur der meeningen tot een regt gemaakt, en ijvert men voor vrijheid in het denken. Men vergeet dat vrijheid, waar zij niet door vaste beginsels beperkt is, in ongebondenheid ontaardt. De ware vrijheid is onafhankelijk te zijn van eens anders willekeur, maar uit eigen beweging aan het gezag van zekere beginsels te gehoorzamen. Of noemt Gij den natuurkundige onvrij omdat hij zich gebonden gevoelt tot de erkenning van vaste natuurwetten? Is de sterrekundige minder vrij geworden in het verklaren van de beweging der planeten sedert Kepler en Newton de wetten dier beweging hebben vastgesteld? Zoo zou de meteorologie de meest vrije van alle natuurwetenschappen worden, omdat het nog niet gelukt is hare wetten te bepalen.

Geen andere vrijheid mag in eenige wetenschap, zoo zij dien naam waardig zal zijn, dus ook niet in de theologie[a], plaats vinden. Eénheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige![1] Maar thans, helaas, is alles twijfelachtig, en buiten de algemeenheid van *[36]* het twijfelen kan er thans geen eenheid bestaan. Waaruit volgt dat de leer van God[b] nog geene wetenschap geworden is. Zij is een geloof, geen weten; maar een geloof berust noodzakelijk op een gezag. En in vroeger dagen was het ook algemeen erkend dat het Christendom een autoriteitsgeloof was. Bij de Katholieken gold het gezag der Kerk, door den paus en de concilien vertegenwoordigd; bij de hervormden het gezag des bijbels, wiens kerkelijke opvatting de formulieren van eenigheid vaststelden. Immers ten onregte leggen katholieken en radicalen aan het protestantisme te laste, dat het de vrijheid van het denken voor het eerst heeft gewettigd. Het katholicisme vordert dat men de ware (d.i. zijne) leer *aanneme*, het protestantisme dat men de ware (d.i. weder de zijne) *begrijpe*. Het verschil tusschen beide ligt daarin dat, al zijn beide even vast in hunne dogmata, de een ze op gezag, de andere om

a In ms. oorspr.: godgeleerdheid

1 Men wordt hier herinnerd aan de redevoeringen, die A. des Amorie van der Hoeven en C.W. Opzoomer in 1847, beide over *Eénheid in het noodige*, *Vrijheid in het twijfelachtige*, *in alles de Liefde* gehouden hebben (Leeuwarden, resp. Leiden 1847); vgl. *Correspondentie van Robert Fruin*, p. 17, 22, 30. - De spreuk werd aan Augustinus toegeschreven.

b In ms. oorspr.: Waaruit volgt dat theologie

eigen inzigt aangenomen wil hebben.[a] De hervormde kerk grondde zich op het geschreven woord des bijbels en moest dus het onderzoek naar den zin er van vrij laten. Maar in hare symbolische boeken[1] bepaalde zij wat bij haar voor de alleen ware uitlegging gold, en sloot ieder van hare gemeenschap uit, die zich hiermeê niet vereenigen kon. Maar daar reeds de hervormers het over den zin van alle bijbelsche leerstukken niet ééns konden worden, en dus verschillende kerkgenootschappen stichtten, gaven zij toch een eerste voorbeeld van verdeeldheid onder de Christenen. Hoe weinig zij haar nogthans wettigden, getuigt hunne onderlinge liefdeloosheid, en, om bij onze vaderlandsche kerk te blijven, de vervolging der Remonstranten. Eerst de Synode van 1816[b], die het *quia conveniunt* der formulieren in *[37] quatenus conveniunt* veranderde[2], heeft de losbandigheid der subjectieve meeningen ten troon geheven. Voor haar strijdt nu al wat zich liberaal theoloog noemt, maar omdat zij er de onaangename gevolgen dagelijks van ondervinden, beperken zij haar tot den geestelijken stand, en maken onderscheid tusschen bevoegden en onbevoegden[3]. Zoo willen zij, niet door overtuiging, maar door eene magtspreuk, de eenheid in geloof bij de leeken herstellen. Eigenaardig heeft men de heerschappij, waar-

a De zinnen 'Het katholicisme... aangenomen wil hebben' zijn in ms. in margine bijgeschreven

1 Fruin bedoelt hier de belijdenisgeschriften uit de 16e en 17e eeuw.

b In ms. is 'van 1816' bovengeschreven

2 Toen de Hervormde Kerk in 1816 onder het nieuwe Algemeen Reglement van koning Willem I was komen te staan, herzag de synode de zgn. proponentsformule, door de synode van Dordrecht vastgesteld, welke alle predikanten en hoogleraren bij hun indiensttreding moesten ondertekenen. In de nieuwe versie werd gesproken van de leer, die *overeenkomstig* Gods Woord in de belijdenisgeschriften der kerk vervat was. Vooral in de jaren dertig en veertig werd er hevig getwist over de uitleg van het woord 'overeenkomstig'. De modernen wilden er niet aan, dat de leer der oude belijdenisgeschriften gepredikt moest worden *omdat* die overeenkomstig Gods Woord waren; verder dan *voorzover* wensten zij niet te gaan.

3 Vooral in de jaren 1841-1843 werd de hervormde synode bestookt met vele adressen, waarin om handhaving der oude leer gevraagd werd. De synode liet er zich niets aan gelegen liggen. Over de ondertekenaars van het adres-Moorrees werd in de synode gezegd, dat zij 'op weinige uitzonderingen na, geheel bij ons onbekende personen zijn, wier handteekeningen het bewijs dragen van den min beschaafden stand'; prof. Hofstede de Groot schreef over het adres der zeven Haagse heren: 'Zeven leeken zullen als een Roomsch Concilie voorschrijven aan ons, Hervormde predikanten en Professoren, wat wij hebben te leeren en te prediken!' (W.J. DE WILDE, *Geschiedenis van Afscheiding en Doleantie*, Wageningen z.j.[2], p. 98, 101).

naar zij streven, *pedantocratie* betiteld. Gelukkig dat hun pogen[a] onmagtig is tegen het geweld van den tijdgeest. Want hoe dwaas het is de vrijheid in het denken over God en het bovenzinnelijke als een blijvend regt van den mensch te bepalen, voor als nog, nu er noch beginsels noch gezag algemeen worden erkend, is gewetensvrijheid voor allen eene behoefte en de onmisbare voorwaarde om, door veelzijdig en onbevangen onderzoek, eindelijk tot zekerheid te geraken.

Met het gezag van het geloof zijn de beginsels van het oude staatsregt krachteloos geworden. De souvereiniteit der regering, en haar grondslag op den wil van God is het eerst en het hevigst aangevallen, en thans volkomen overwonnen. Het volk is de eenige souverein, en als zoodanig hebben het bijna alle Europeesche vorsten erkend, door het weglaten der formule *bij de gratie [38] Gods*, en door het instellen van democratische staatsvormen. Maar daar het volk zijne souvereiniteit zelf niet kan uitoefenen, zoo is dit leerstuk der nieuwe politiek hoogst onpraktisch. Aan wie en op welke voorwaarden het de regering zal opdragen, blijft de groote vraag. De wetenschap is nog niet in staat hierop een voldoend antwoord te geven, en in haar plaats wordt nu de volksmeening gehoord. Wij hebben hier weer vrijheid van denken in de meest algemeene beteekenis. Niemand kan zulke duidelijke bewijzen van volslagen ongeschiktheid geven, of, zoo hij slechts de vereischte belasting betaalt, wordt hij beleefdelijk[b] over 's lands zaken geraadpleegd. Met meerderheid van stemmen maakt men dan eene constitutie, die somtijds wel tien jaren lang tamelijk bruikbaar is. Na verloop van dien tijd maakt men een andere, en weer een andere, telkens al kunstiger en fraayer, maar altijd volgens de opinie der meerderheid. Frankrijk heeft er reeds dertien[c] beproefd en versleten; Duitschland begint pas, maar onder even gelukkige voorteekens. De vrijheid waarmeê de Frankforter vergadering te werk gaat, is inderdaad verwonderlijk. Vooral toen zij over de voorwaarden van het Duitsche keizerschap beraadslaagd heeft. Achtereenvolgens bepaalde zij dat het aan een der Duitsche vorsten opgedragen zou worden, maar *[39]* niet erfelijk, ook niet levenslang, ook niet voor twaalf jaren, ook niet voor zes, ook niet voor drie. Waaruit een vrolijk afgevaardigde de juiste conclusie trok dat men nu, om zich gelijk te blijven, een

a In ms. oorspr.: streven
b In ms. oorspr.: eerbiedig
c In ms. oorspr.: een aantal

keizer tot wederopzeggens moest aanstellen. Een waardig pendant is de Fransche assemblée nationale, die met vroeger nooit vertoonde onafhankelijkheid van alle principe, telkens op de genomen besluiten terugkomt, en het publiek met de vreemdste inconsequenties verrast. En hoe gelukkig de groote hoop in het het kiezen van personen is, heeft ons insgelijks Frankrijk te zien gegeven, toen het, met overgroote meerderheid, tot president der republiek geen beroemd staatsman koos, maar een pretendent naar de keizerskroon, alleen door mislukte aanslagen tegen den staat bekend[1]. Het zou om te lagchen zijn, als het niet toonde hoe ver willekeur en anarchie het reeds gebragt hebben. En bleef het nog maar bij de dwaasheden der toomelooze democratie. Maar nevens deze verrijst thans nog doller losbandigheid in de theori[e]ën van communisten en socialisten. Hier heeft de bespiegeling zich van alle banden, zelfs van die der werkelijkheid, ontslagen; zij droomt zich menschen zonder hartstogten, zonder intellectuëele ongelijkheid, zonder individualiteit, en bouwt voor deze eene nieuwe staatsinstelling *[40]* in de lucht, waar enkel deugd en geluk heerschen. De goede trouw van velen dier dweepers is boven alle verdenking verheven; en hoe ongerijmd en hoe noodlottig hunne stellingen ook zijn, zij hebben gelijke aanspraak op het regt van het vrije denken, als de overige staatsburgers, en het is despotie om ze er van te berooven. En toch zagen wij de voorstanders van het vrije onderzoek, en van de politieke gewetensvrijheid in Frankrijk, terstond na den Juny-opstand de socialistische clubs ontbinden, hunne dagbladen verbieden, en alle dwangmaatregelen tegen hen in werking brengen[2]. Wij erkennen het: onwillig en door de omstandigheden genoodzaakt, hebben de revolutiemannen die inconsequente maatregelen genomen; alleen door inconsequentie aan de revolutionaire beginsels kan thans in Frankrijk, en ik vrees ook in Duitschland, eene regering zich staande houden. Maar dit neemt niet weg, dat zulk een bestuur het ondragelijkste despotisme is, oneindig meer knellend en vernederend dan het

1 Fruin heeft nooit veel op gehad met de in december 1848 tot president van de Republiek gekozen Lodewijk Napoleon. Zie *V.G.*, IX, p. 332[1], X, p. 295; *Correspondentie van Robert Fruin*, p. 36.

2 Het arbeidersoproer, dat op 23 juni 1848 in Oost-Parijs uitbrak, werd in enkele dagen door de met dictatoriale bevoegdheden beklede Cavaignac op wrede wijze onderdrukt. Beëindiging van de sociale experimenten, inperking van de burgerlijke vrijheden, uitgebreid toezicht op de pers en een tegengaan van radicale activiteiten waren het gevolg.

absolute keizerschap in Rusland. Want de meeste Russen zijn zich nog geene vrijheid bewust, en de meer verlichte standen troosten zich in het gemis van een voorregt, dat aan allen gelijkelijk wordt geweigerd. Maar in Duitschland en Frankrijk wordt het regt *[41]* van vereeniging en dat der drukpers in principe erkend, maar in de praktijk slechts aan enkelen toegestaan. Geen wonder dat bij zulk een staat van zaken woede en wraakzucht bij de democraten, angst en heerschzucht[a] bij de regeringen, moedeloosheid en weifeling bij de gematigden tot willekeur en anarchie drijven. Alle middelen worden beproefd, maar alle worden ongenoegzaam bevonden tegen de kwalen waaraan de maatschappij ziek is. Nergens ziet Gij dan ook overtuiging of geestdrift, als bij de mannen van 89 en 93; nergens krachtige en tragische figuren als Barnave[1], de Girondins en Robespierre; overal zelfzuchtige en weifelende karakters als de demagogen en reactionairen in de laatste dagen van Athene.

Gelukkig zoo wij onze vergelijking tusschen Griekenlands periode van verval en onze dagen niet verder konden voortzetten, zoo tusschen beider volkszedelijkheid geen overeenkomst aan te wijzen viel. Maar, helaas, ook op dit gebied is gelijkheid onmiskenbaar. Wel is de moraliteit bij de Christen-volken dieper geworteld dan zij het bij de Grieken was, zoodat zij langer aarzelen met het naleven der nieuwe onzedelijke theori[e]ën; wel heeft een algemeener verstandsontwikkeling, en uitgebreider industrie en duurzamer internationaal verkeer ons zedelijk gevoel een vaster karakter *[42]* gegeven, zoodat wij niet zoo ligt tot plompe immoraliteit vervallen; maar toch: onzedelijkheid wordt door sommigen gepredikt, en reeds door enkelen nageleefd. Dat goede trouw en gezworen eeden niet zeer krachtig meer werken, heeft de February-omwenteling geleerd, die ieder beamte den eed aan Louis-Philippe gezworen in een oogwenk vergeten deed[2]. Maar wat betekent dit bij den sluipmoord aan Rossi gepleegd[3], door Rome en geheel Italie toege-

a In ms. oorspr.: angst en onderdrukking

1 Antoine Barnave (1761-1793), in 1789 lid der Staten Generaal, verliet na enige tijd de mede door hem opgerichte jacobijnenclub, schoof steeds meer op naar rechts en werd in november 1793 wegens contrarevolutionaire activiteiten geguillotineerd.

2 Fruin zelf had overigens bij de val van Louis Philippe gejuicht. Zie *Correspondentie van Robert Fruin*, p. 36[3].

3 Pelegrino Rossi (1787-1848), verbleef lange tijd buiten Italië, in 1845 Frans gezant bij het Vatikaan, in september 1848 door paus Pius IX tot minister benoemd. Zijn gematigd-liberale ideeën gingen de Romeinse radicalen niet ver genoeg; op 15 november 1848 werd hij door een van dezen vermoord.

juicht, en door Fransche en Duitsche demagogen als een voorbeeld ter navolging in de clubs voorgesteld. En openlijk beroemen de Italiaansche radicalen er zich op, dat er reeds een nieuw veemgericht georganiseerd is, om vonnis te vellen en met den dolk te voltrekken over al wie zich der democratie vijandig betoont. Zulke gruwelen vinden hunne regtvaardiging in de leer der emancipatie van het vleesch, zoo vurig door het jonge Duitschland en Frankrijk voorgestaan. Die nieuwe moraal verzet zich tegen de heerschappij der rede over de driften, en eischt volslagen losbandigheid voor de hevigste hartstogten. Het is alsof een tweede Callicles gematigdheid en regtvaardigheid een verzinsel van lafhartige schurken noemt. En dat men die theorie reeds in praktijk begint te brengen, bewijzen ons het Junyoproer en de gruwelen van zijn fanatieke brooddronkenheid en de baldadige wreedheid der Frankforter en Weener democraten. Maar even duidelijk zien wij het in de onbeschaamde *[43]* dwingelandij der regeringen, in de mishandeling der Poolsche en Italiaansche nationaliteit, in het militair despotisme, en in het onwettig uiteenjagen van constitueerende vergaderingen. Een andere onzedelijke theorie door Saint-Simon en de meeste communisten aan de Grieksche Sophistiek ontleend, is de emancipatie der vrouw, en de ontbinding van het huwelijk in een algemeen en openbaar overspel. Dezelfde hersenschimmen als Plato in zijne republiek wilde verwezenlijken, hooren wij thans, met even schitterende welsprekendheid, maar met vuriger overtuiging, door George Sand[1] verdedigen. En al is het getal der geëmancipeerde vrouwen nog zeer beperkt, de leer vindt bij velen ingang en influenceert ongetwijfeld op de Parijsche maatschappij. Voegt bij dit alles een toenemenden afkeer van alle inspanning, en een onmatigen lust tot vermaken, een najagen van materieel voordeel ook ten koste van intellectueele en moreele belangen, en het sombere tafereel van onzen tegenwoordigen toestand is voltooid en zijn overeenkomst met den tijd der Grieksche Sophisten valt te treffender in het oog.

Maar is er bij al die gelijkheid niet een wezenlijk verschil? Of moeten wij van onze revolutie dezelfde vruchten verwachten als Griekenland van de zijne getrokken heeft? Beleven wij den tijd van verval der Europeesche maatschappij? Met eene proeve

1 Zie hierboven, p. 576[2].

van beantwoording dezer vraag wil ik mijne lezing besluiten.

[44] Ja, er bestaat een wezenlijk verschil tusschen toen en nu. In den bloeitijd van Griekenland bepaalde zich de wereldbeschaving tot een klein schiereiland, aan alle zijden door barbaren omgeven. Geen wonder dat toen dit volk zich door twijfel en tweedragt verzwakt had, en daarop met een krachtiger volk in aanraking kwam, de beschaving van Griekenland verhuisde en in Rome een ander karakter aannam. Maar thans heerscht verlichting bijna in gelijke mate over geheel Westelijk Europa en Noord-Amerika; dat is, over alle stammen van het Caucasische menschenras. Er bestaat dus weinig gevaar dat de beschaving van zoo vele milioenen zou ondergaan of zich naar elders verplaatsen. Zij mag door anarchie of militair despotisme hier of daar gaan verflaauwen, zoodra die oorzaak verdwijnt, vlamt zij weer met nieuwen luister op. Zoo is het gegaan in de duistere eeuwen der middengeschiedenis, toen de kiem der moderne beschaving naar de kloosters overgebragt en daar bewaard werd, tot gunstiger omstandigheden hare algemeene ontwikkeling mogelijk maakten. Zoo zou het ook nu weer gebeuren, indien wij even donkere dagen te gemoet gingen. Maar gelukkig laat de toekomst zich zoo onheilspellend niet aanzien. De voorname kwaal van onzen tijd, wij hebben het opgemerkt, is gemis[a] van een verbindend gezag. Op[b] meer den ééne wijze kan hierin voorzien worden, *[45]* en dan schikt zich natuurlijk alles weer van zelf.

En hoedanig zal het gezag zijn, dat bestemd is de thans heerschende beginselloosheid te verdringen? Die vraag wordt zeer verschillend beantwoord door menschen van verschillende godsdienstige overtuiging. Opregt geloovige Katholieken, als le Maistre[c] en de[d] Bonald[1], wachten eene wederherstelling van het pausdom en van de leerstellige inrigtingen, die daarmee zamenhangen. Vroome protestanten, zooals ons vaderland er nog velen bezit, wenschen insgelijks een vroeger gezag terug, maar het is dat des bijbels, volgens de opvatting van het protestantisme. Wij kunnen de gronden waarop beider meeningen rusten, hier niet ter sprake brengen. Zij zouden ons op een onhistorisch gebied, en dus van ons onderwerp af leiden. Alleen

a In ms. oorspr.: gebrek
b In ms. oorspr.: Maar op
c In ms. oorspr.: de Maistre
d In ms. is ‘en de’ bovengeschreven
1 Zie hierboven, p. 576*.

moet ik herinneren dat hoe waarschijnlijk zij ook om andere redenen zijn mogen, de geschiedenis er geen aanleiding toe geeft. Nergens zien wij duurzame terugkeering tot een vroeger verworpen gezag. Toen Griekenland eens zijne godsdienst en zijne regtsbegrippen had verlaten, is het er al verder en verder van afgedwaald, en er nooit op teruggekomen.

Eene derde partij hoopt op een algemeene kerkhervorming, waaruit het Christendom gelouterd en met nieuwe kracht te voorschijn treden zal. Ook dit gevoelen mag zich op vele gronden aanbevelen, toch zijn misschien de leerstukken, door de bespiegeling betwijfeld, en *[46]* door het ongeloof bestreden, al te zeer hoofdpunten, dan dat aan eene bloote hervorming zou kunnen gedacht worden.

Eene vierde meening, die vele voorstanders onder de geleerden heeft, vertrouwt dat de wetenschap het geloof al meer en meer beperken en eindelijk geheel verdringen[a] zal. De beroemde Doctor Strauss heeft onlangs, in eene brochure over godsdienstig en staatkundig liberalisme, die stelling met nadruk verdedigd[1]. De Oostersche wereldbeschouwing, zoo redeneert hij, die aan het Mozaïsme en aan het Christendom ten grondslag ligt, stelt de natuur voor als een opengewerkte sluier, waardoor de vinger van den daarachter verborgen God zich van tijd tot tijd door wonderen en teekenen vertoont. Zij is in volkomen tegenspraak met de Westersche wereldbeschouwing, die, bij de Grieksche wijsgeeren geboren, thans bijna volwassen is. Volgens deze vertoont zich de natuur als een naauwsluitende schakel van oorzaken en gevolgen, die bij de geringste ingrijping van een bovenaardsch wezen, terstond zou verbroken worden. Hij eindigt met de gevolgtrekking, dat, daar beide onmogelijk vereenigd kunnen worden, en de Westersche voorstelling ten koste der Oostersche zich dagelijks versterkt, de eindelijke overwinning der wetenschappelijke wereldbeschouwing over de geloovige niet twijfelachtig zijn kan. Ook dit gevoelen kunnen wij thans niet breedvoeriger *[47]* ontvouwen en ter toetse brengen. Eéne historische bedenking echter mag ik niet terughouden. In het Sophistisch tijdperk eerde men eveneens de nog gebrekkige wetenschap boven het verouderd geloof, en schijnbaar met regt konden de natuurkundigen van die dagen beweeren, dat het

a In ms. oorspr.: overwinnen

1 D.F. STRAUSZ (zie hierboven, p. 573[2]), *Der politische und der theologische Liberalismus*, overgedrukt uit de door G.A. Wislicenus uitgegeven 'Reform', Halle 1848.

geloof aan de wetenschap voor goed haar plaats had ingeruimd. En toch het Christendom verhief het geloof weer op den troon, en op zijn gezag geloofde men aan oud-testamentische wonderen - aan het stilstaan der zon op bevel van Josua, aan het overstroomen der geheele wereld bij den zondvloed[1] - hoedanige zelfs de onvolmaakte wetenschap der Alexandrijnsche geleerden voor onmogelijk en mythisch zou verklaard hebben. De reden hiervan was dat de wetenschap nog niet aan al de behoeften van verstand en hart voldoen kon, en dus na eene vergeefsche poging weer voor het geloof moest wijken. En zal de wetenschap nu reeds voor haar[a] groote taak berekend zijn? Velen hopen het, weinigen durven er op vertrouwen. Niemand heeft de overmagt van het weten op het geloof glansrijker verdedigd dan Auguste Comte, een der mannen van wie de toekomst het meest te hopen heeft. Hij is niet alleen overtuigd dat de wetenschap eindelijk alle vragen, waarbij de sterveling belang heeft, beantwoorden zal, maar hij verzekert dat die tijd spoedig zal aanbreken. Hij twijfelt er niet aan, of de perioden van geloof, *[48]* zoo wel als van bespiegeling, zijn voor altijd voorbij, en voortaan zal empirische wetenschap op goede logische en inductieve beginsels gevestigd in de onbetwiste heerschappij over alle menschelijke oordeelen en daden gesteld blijven.

Welke van deze vier voorzeggingen de ware is, zal de geschiedenis leeren. Maar het zij geloof, het zij wetenschap, bestemd is om uit den strijd, die zij elkaar thans leveren, als overwinnaar op te treden, de wijze waarop beiden hun gezag moeten vestigen, is met zekerheid voor te schrijven. Geen dwang, geen aanmatiging zal doel treffen. Overreding is het eenige maar magtige middel, dat aan beiden ten dienste staat. Alleen langs dien weg kan de anarchie worden ten onder gebragt; met dwangmaatregelen mag men haar verschrikken en voor een tijd ter neer drukken, met te grooter veerkracht zal zij zich spoedig weer verheffen. Het vrije en algemeene onderzoek dat de meeste jammeren, die wij te betreuren hebben, over ons heeft gebragt, is alleen in staat ze weer te verdrijven en te vergoeden. Weg dan met alle palliatieven, met drukperswetten en verordeningen tegen de clubs: het vrije subjectieve denken alleen is magtig zich zelf te dooden, en gezag uit beginselloosheid voort te brengen.

DR R. FRUIN

1 Jozua 10:12, 13, resp. Genesis 7 en 8.

a In ms. oorspr.: die

Bijlage
Over de beste wijs van geschiedenis te behandelen[1]

Van Lucianus af tot op onzen tijd toe is er meenig werk geschreven over de beste wijs van geschiedenis te behandelen. Men onderscheidt een kroniekgeschiedenis, een pragmatiesche geschiedenis, een diplomatiesche geschiedenis, een wijsgeerige geschiedenis en nog een aantal andere soorten van geschiedschrijving. En ieder van deze namen is weder zoo vaag, dat hij voor twee of meer opvattingen geschikt is. Zoo noemt men de wijs waarop Polybius het eerst de geschiedenis heeft behandeld pragmatiesch, terwijl de schrijver zelf zijn methode apodictiesch genoemd had.

Hegel onderscheidt drie soorten van behandeling: de gewone geschiedenis, waarin zich de geest des tijds, als identiesch met dien des geschiedschrijvers afspiegelt; de reflecteerende geschiedenis, waarin de schrijver zijn geest in de geschiedenis overbrengt, en de wijsgeerige geschiedenis, die de ontwikkeling des geestes in de wereldgeschiedenis aanwijst.

Ook deze verdeeling komt mij voor onnaauwkeurig en onbepaald te zijn. Zij kan gepast zijn bij eene soorteering van geschiedschrijvers, maar niet bij eene wezenlijke onderscheiding der wijzen van behandeling.[a]

Slechts twee hoofdsoorten van geschiedschrijving zijn denk-

1 U.B. Leiden, Lett. 1559/9. Fruin heeft dit fragment van ruim drie kantjes geen titel gegeven; wij namen het opschrift van deze bijlage uit de eerste zin. Het ms. telt vrij wat doorhalingen, vnl. wegens veranderingen in de woordkeus, die te onbelangrijk zijn om in letternoten weergegeven te worden. - Het handschrift en de spelling (bijv. de door Fruin in zijn jonge jaren gebruikte uitgang -iesche) rechtvaardigen een datering van dit stuk ca. 1849. De inhoud doet dat al evenzeer: de bestudering van Thucydides en de invloed van Fruins Utrechtse kennissenkring - Opzoomer, Mulder, Donders, Buys Ballot - zijn duidelijk merkbaar. Men vergelijke Donders' inaugurele rede van 1848 *De harmonie van het dierlijke leven de openbaring van wetten*, die door Fruin zeer gewaardeerd werd (zie klad-aantekening 6 in U.B. Leiden, Lett. 1559/19).

a Fruin heeft hier (waarschijnlijk later, zoals hij vaak deed) in margine aangetekend: ‘Is bijv. de geschiedenis van Thucydides niet in zijn geest gereflecteerd? Zie ook fr. Gr. lit. II, p. 354’. - Het gaat hier om de door C. MÜLLER uitgegeven *Fragmenta Historicorum Graecorum*, II, Parijs 1848, waarin o.m. ook fragmenten van Manetho zijn opgenomen (p. 526-606).

baar. De eene *beschrijft* wat er gebeurd is, de andere *verklaart* den loop en de zamenhang der gebeurtenissen.[a]

Ik heb deze twee soorten *denkbaar* genoemd; buiten het denken komen zij niet onvermengd voor. Niet één schrijver is het gelukt de geschiedenis van eenig tijdperk, hoe kort dan ook, volkomen te verklaren, want de daden der menschen[b] hebben zulke geheime drijfveeren, dat zij dikwijls voor hen zelven, laat staan voor den historicus, verborgen zijn. Maar aan den anderen kant heeft nooit iemand eenig tijdperk beschreven, die niet getracht heeft van sommige feiten de oorzaken en gevolgen aan te toonen.[c] De gedachte dat iedere zaak haar oorzaak heeft, ligt zoo diep in den menschelijken geest gegrond, dat zoodra eenige ongewone gebeurtenis, in het rijk der natuur zoo wel als in dat der geschiedenis, zijn aandacht trekt, hij naar de oorzaak, waaruit zij is voor[t]gekomen, rusteloos *[2]* onderzoekt. Dat in de kindschheid van het menschelijk geslacht een zoodanig onderzoek hoogst zelden tot waarheid leidde, zal wel geen betoog behoeven. Het eenvoudigste verschijnsel in de natuur komt uit een zamenstel van natuurwetten voor[t], die eerst na lange jaren van waarneming en beproeving worden gekend. Dat door de warmte der zonnestralen het water tot stoom uitgedampt wordt, zich in den dampkring eenigen tijd hangende houdt, en van daar als regen terugdruppelt, was eeuwen lang voor den mensch een geheimnis, en daar de onderzoekende geest een antwoord op haar vraag naar den oorsprong des regens dringend vorderde, antwoordde de phantasie met eene geloovige gissing en fabelde

a Fruin heeft hier (later?) in margine een passage uit Hegels *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, I (Berlijn 1833, band 13 der Werke), p. 17, in vertaling bijgeschreven: 'De geschiedenis doet zich voor als een reeks van toevallige gebeurtenissen, in welke ieder voorval geisoleerd voor zich staat, en slechts volgens den tijd met de overige gebeurtenissen zamenhangt. Maar in de politiesche geschiedenis erkennen of beseffen wij althans een noodwendigen zamenhang, waarin de enkele gebeurtenissen hare bijzondere plaats en haar betrekking tot een doel, en daardoor een beteekenis hebben. Want de beteekenis in de geschiedenis is slechts door de betrekking tot een algemeene en door de zamenhang ermeê. Dit algemeene voor oogen te hebben heet de beteekenis te vatten. Heg. Gesch. der phil. I, 17.'

b In ms. oorspronkelijk: de daden der historiesche persoonen

c In margine heeft Fruin hier (later) bijgeschreven: 'Vergel. Chateaubriand bij Groen, Staatsl. p. 129'. - Waarschijnlijk slaat dit op de passage in Groens *Ongeloof en Revolutie* (Utrecht 1924[5], p. 64 e.v.), waar o.a. Chateaubriand ter sprake komt; Fruin heeft deze passage gedeeltelijk besproken in *Het antirevolutionnaire staatsrecht van Mr. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld* (Amsterdam 1853, herdrukt in *V.G.*, X, p. 137).

van een waterstroom boven het uitspansel der wolken, waaruit langs geopende sluizen het water naar beneden stortte. En wie opende die sluisdeuren, wie ontstak 's avonds de sterrelichten aan den hemel, wie sprak in den donder, wie slingerde den bliksem, wie dreef de wolkgevaarten, wie deed de aarde sidderen? Niemand van die op aarde leefden; de verbeelding schiep zich een geslacht van bovenaardsche wezens en het verstand verklaarde uit hun werkzaamheid de natuurverschijnsels die het waarnam.[a]

Maar die verdichting was voor uitgebreider gebruik vatbaar. Er was zoo veel raadselachtigs in de lotgevallen der menschen, dat niet uit bekende oorzaken te verklaren was; wat was natuurlijker dan dat men de buitengewone werkzaamheid der goden tot verklaring te baat nam. De pest breekt uit in het leger der Grieken voor Troje. Geen natuurlijke oorzaak is er voor te bedenken. Apollo heeft zijn vreeselijke pijlen op hen afgezonden, gelooft het dichterlijk gemoed. En waarom? Hij moet vertoornd zijn op het Grieksche volk. Maar om welk verzuim, om welke misdaad? Omdat Agamemnon Apollo's priester beleedigd heeft. - Hoe komt die zelfde Agamemnon er later toe om Achilles te beleedigen en daardoor het leger van den onmisbaren krijgsheld te berooven? Hij geeft U zelf het antwoord: Zeus heeft hem misleid en tot een dwaas gemaakt.

Zietdaar de oudste vorm waarin de geschiedenis tot ons gekomen is. Men noemt ze de mythiesche, dat is de sprook-geschiedenis. Zij voegt aan het verhaal een aanwijzing der oorzaken toe, maar die oorzaak is meestal in de phantasie verdicht, niet door denken gevonden. De geschiedboeken der Oostersche volken, voor zoo ver deze geschiedenis bezaten, zijn in dien stijl opgesteld.[b] *[3]* Heeft een Aegyptisch koning zijn vijanden geslagen, dan had Aryman of eenig ander god vooraf gezegd: ‘Ik heb der vijanden land in Uwe hand gegeven’. En wil Pharao het volk van Israel niet laten uittrekken, dan komt het daar uit voort dat God zijn hart had verhard.

Een betere wereldbeschouwing, en dien ten gevolge een juistere behandeling der geschiedenis, vinden wij het eerst bij de Grieken. Langzamerhand ontslaat zich daar de geest van de godsdienstige vooroordeelen, en zoekt voor de natuurlijke en

a Bij deze passage schreef Fruin in margine: Algemeener: wat de mensch niet begrijpt, verbeeldt hij zich als God

b In ms. hierna doorgehaald: Bij het verhaal der krijgstogten van de Pharaos hooren wij

wereldsche gebeurtenissen natuurlijke en wereldsche oorzaken en drijfveeren. Herodotus is de vader der geschiedenis. Nog volkomen doordrongen van het geloof der vaderen dat niets dan door de goedgunstigheid of de afgunst der goden geschiedt, begrijpt hij toch dat men zich wachten moet om in het verhaal van wat gebeurd is, de gissingen van wat de goden besloten hadden in te mengen, en slechts hier en daar wijst hij den lezer op den wil der godheid. Maar zijn roem, hoe groot ook, verbleekt bij den luister van zijn opvolger Thucydides. Deze had zich volkomen vrijgemaakt van elk vooroordeel, van elke dwaling. Hij neemt zijn toevlugt niet tot den wil van eenige godheid om de gebeurtenissen die hij beschrijft te verklaren. Waartoe zou dit ook noodig zijn. Hij schrijft wat hij zelf bijgewoond heeft, de daden van zijne tijdgenooten, wier volksaard hij volkomen had doorgrond, en van menschen, wier hart en hoofd hij had gepeild. Beter menschenkenner dan Thucydides heeft er misschien nooit geleefd. Hij kon daarom hun daden in den grond, in hun karakter nagaan. Hij wist wat de hartstogten uitwerken, en waardoor zij altijd worden opgewekt. Hij is de eerste die in de geschiedenis het toevallige voor het noodzakelijke heeft doen plaats maken en daarom even zeer de vader der verklarende geschiedenis, als Herodotus die der beschrijvende genoemd moet worden.

Slechts weinigen der ouden hebben Thucydides waardig kunnen vervolgen, geen heeft hem evenaard. Polybius, Sallustius, Tacitus zijn zijn waardigste discipelen, maar bij den meester staan zij oneindig achter.

Het Christendom bragt eene nieuwe wereldbeschouwing *[4]* voort en volgens haar ontstond in beter dagen een nieuwe beschouwing[a] van de geschiedenis. Deze ziet in de wereldgeschiedenis de....[b]

a In ms. oorspronkelijk: en met haar ontstond een nieuwe beschouwing
b Hier eindigt het fragment.

[Jaarrekeningen van het Genootschap over 1964]

Exploitatie-rekening historisch genootschap 1964

Onkosten	ƒ 2.498,49	Saldo exploitatie-rekening 1963	ƒ 275,68
Drukkosten Bijdragen en Mededelingen, deel 78	ƒ 5.906,41	Contributies	ƒ 13.348,19
		Rente	ƒ 398,82
Drukkosten van uitgaven in bewerking	ƒ 7.500, -	Diversen	ƒ 5.192,89
Lidmaatschappen	ƒ 124, -		
Reiskosten	ƒ 361,15		
Salarissen	ƒ 476, -		
Honoraria	ƒ 1.821,88		
Afschrijving inventaris	ƒ 50, -		
Saldo per 31 december 1964	ƒ 477,65		
	———		———
Totaal	ƒ 19.215,58	Totaal	ƒ 19.215,58

Rekening boekenfonds historisch genootschap 1964

Aankoop van boeken en tijdschriften	ƒ 1.038,26	Saldo per 31 december 1963	ƒ 2.282,35
Administratiekosten	ƒ 460,86	Contributies leesportefeuille	ƒ 100, -
Portikosten	ƒ 25,89	Verkoop van boeken en tijdschriften	ƒ 539,61
Diversen	ƒ 24,25		
Saldo per 31 december 1964	ƒ 1.372,70		

Totaal	ƒ 2.921,96	Totaal	ƒ 2.921,96